

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

KÖSZÖNTÉS ÉS BÜCSÚ

Szilágyi Ferenc: Számadó

Nemes István: Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drámájában

KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

I. *Bakos József:* A nyelvművelő Kodály Zoltán

II. *Kerényi György:* Kodály és költőink

Sebestyén Árpád: A helyes magyarság kézikönyve

Lisztóczy László: Hunfalvy Pál és a Kalevala

Balogh Judit: A mellérendelő szó szerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben

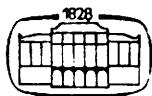
Ország László: „Utoljára, de nem utolsósorban”

Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről

Deme László: Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái

Huszár Ágnes: A mondat aktuális tagolása és annak tanítása

Rónai Béla: A beszédművelés oktatása és oktatói

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

107. ÉVFOLYAM 1983. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNTÉS ÉS BÜCSÜ

<i>Szilágyi Ferenc</i> : Számadó	1
<i>Nemes István</i> : Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drámájában	10

KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

I. <i>Bakos József</i> : A nyelvművelő Kodály Zoltán	17
II. <i>Kerényi György</i> : Kodály és költőink	27

Nyelvművelés

<i>Sebestyén Árpád</i> : A helyes magyarság kézikönyve	41
<i>Lisztóczy László</i> : Hunfalvy Pál és a Kalevala	47
<i>Balogh Judit</i> : A mellérendelő szó szerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben ..	57
<i>Országh László</i> : „Utoljára, de nem utolsósorban”	65

Íróink nyelve

<i>Nádor Orsolya</i> : Sütő András mondatfűzéséről	68

Nyelv és iskola

<i>Deme László</i> : Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái	76
<i>Huszár Ágnes</i> : A mondat aktuális tagolása és annak tanítása	87
<i>Rónai Béla</i> : A beszédművelés oktatása és oktatói	100

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : Ostoros	111
<i>Mizser Lajos</i> : Csilla — Delinke	116

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

107. ÉVFOLYAM * 1983. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

KÖSZÖNTÉS ÉS BÚCSÚ

Számadó*

Szétszóratván, ős lápokba vonul
hite-konok község hú papjaként
(kit azzal áld, amivel ver az Úr !)

templomtalanul, palásttalanul
(s vívódva folyton, mit hoz ránk az ég)
kell osztanom úrvacsorát s igét !

(Illyés Gyula: Számadó)

Üldözött tiszántúli prédikátorok s nyájajuhász dunántúli számadók hú fiaként őrizte, őrizi a kezére bízott nyáját Illyés Gyula: a nemzet költőjének elhivatottságával hirdette a megtartó igét az irodalom szószékéről.

Az ige, a megtartó szó hatalma hogy is ne érdekelhetne volna őt közléről, hiszen tudta jól, hogy a prédikátor ősök forgatta Károli-biblia igéi nemcsak eszméket hordoztak, hanem összetartói is lettek a Mohács után három országra hullott, szétbarangolt nyájnak az anyanyelv akkor fölfedezett hatalmával. A sok országra hullott XX. századi magyarságnak éppilyen őrizője s megtartója akart ő lenni — s lett is — műveivel, szavai megtartó hatalmával. S ahogy a XVI. század prédikátorai nem csupán ösztönös (bár jó ösztönű) használói voltak az újonnan fölfedezett anyanyelvnek, hanem elsőként bogozgatták milétének, eredetének, rokonságának titkait is, keresve a szép és illő beszéd törvényeit: a XX. századi utód sem állhatott meg a nyelv, az igét hordozó anyanyelv ösztönös csodálatánál; Illyés Gyula nemcsak nagy művésze, de tudós értője is közös kincsünk titkainak, híven az általa leírt ígékhez: „emberi létünkben szerzett tulajdonaink közt alig van szentebb, mint a nyelv.”

Azt, hogy az anyanyelv gondjait mennyire szíven viseli, magam először akkor fedeztem föl, mikor még érettségiző diákként iskolai bálványomnak, Kosztolányi Dezsőnek kötetbe gyűjtött írásait sorra megszereztem. A sorozat első kötete mindjárt az Erős várunk, a nyelv volt, s a templomi áhitatú cím alatt ez állt: „Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Illyés Gyula.” S a bevezető szavait — amelyeket a nagy nyelv-művész-nyelvművelőről írt — önmagáról is írhatta volna: „Ügye volt a nyelv, mesterségének eszköze. Látni való, hogy először csak a munka pillanatnyi szüneteiben vette szemügyre s köszörült rajta

* Ez a tanulmány ünnepi köszöntőnek készült: a közben bekövetkezett fájdalmas esemény folytán azonban búcsúzó lett. Abban a tudatban bocsátjuk közre eredeti formájában, csak a címen változtatva, hogy e gazdag nyelvi és szellemi örökség nem vessz el, nem veszhet el, hanem eleven ható erőként jelen lesz mindig nyelvünket védő, ápoló munkánkban.

(A szerkesztőség)

egyed, akár vésőjén az asztalos. De csakhamar felfedezte azt a titkos viszonyt, amely az eszköz és a műve dolgozandó anyag közt van, majd azt a még rejtelmesebbet, amely az eszköz és az alkotó között van, amidőn a nyelv szinte munkatárs: segít, tanácsot ad, ötletet sug és ellenőriz. E rejtellemmel sose tellett be, ez vezette a széptani elmélkedésekhez, a remekművek titkának fűrkészéséhez, majd ahhoz a nagyobb titok vizsgálásához és átérzéséhez, amely az egynyelvűeket összeköti.”

De sok önjellemzést tartalmaznak a nagy költőtársról írt többi sorai is: „Mint mindnyájan, természetesen Kosztolányi is úgy tanulta meg nyelvünket . . . Mindenkitől tanul. Legtöbbet saját tapasztalatából, önmagától.”

Persze ez a mindenkitől tanulás nemcsak a szókincs bővítését jelentette: sokkal többet annál.

„— Te kitől tanultál magyarul?” — tette föl a kérdést az előszó szerint Kosztolányi.

„— Én, azt hiszem, Jules Renard-tól, — feleltem mosolyogva. Rögtön megértette: a világosságról beszéltünk, a szabatos egyszerűségről, minden valamire való művész és nép legfőbb becsvágyáról.”

Homérosz szerint az istenek a hasonlókat egymáshoz vezérelnek: nem lehet véletlen, hogy Illyés Gyula magára vállalta a nagy nyelvész hátrahagyott művei tíz kötetének sajtó alá rendezését. Őrá is illik az, amit költőtársáról mondott: „Magyarosan nyugodt volt s franciásan könnyed és fölényes; izmos és — mintegy ennek udvarias leplezéséül — világfias, tréfából már-már negédes. Úgy írt magyarul, ahogy a legjobb franciák franciául, a legjobb angolok angolul.”

Magyarság és európaiság példás összhangját teremtették meg — kis híján azt írtam, hogy *szintézisét*, ha nem éppen ő írta volna idézett előszavában: „Jobb társaságban *attitűdöt*, vagy *szintézist* épp úgy nem mond az ember, mint *nahkasztlit*.” A „purizmus” is a világosság eszköze volt mindkettejük számára. („Purista» elsősorban a gondolatokban volt s csak azután, következésképpen a szavakban” — írta Kosztolányiról.

A franciás könnyedség, a latin világosság, s az a bizonyos „szabatos egyszerűség” azonban csak egyik stiláris eszményük volt: „a legmagasabbra tört: a gondolat és érzelm legtokéletesebb, legművészibb kifejezésére” — írta költőtársáról, s ezt is írhatta volna önmagáról.

A klasszikus Kosztolányi-kötet óta Illyés Gyula nyelvészeti írásai is kötetnyire szaporodtak, eligazítást keresve s nyújtva benne nyelvünk újabb fél századáról. De kötetekre, könyvtárnnyira nőttek versei, drámái, regényei, műfordításai, tanulmányai is. „A gényusz szorgalom” — vallotta Goethével, s könyvtárnnyai műve is igazolja ezt. Ő maga ezt így fogalmazta meg egyik nyilatkozatában: „Az én igazi dolgom a versírás. Született szorgalmam hajt csak arra, hogy mást is csináljak.”

Szinte a lehetetlennel birkózik az, aki ebből a fejedelmi gazdagságú életműből akarja most — habár csak a legfontosabb nyelvi gondolatokat és nyelvi kincseket kiemelni — a nyelvűvelő és a nyelvűvész Illyés Gyulát bemutatni. Hiszen csak az idevágó művek, címek felsorolása is megtölthet egy tanulmányt, s fölérhet egy ünnepi köszöntővel. Próbáljuk meg mégis a lehetetlent!

Illyés Gyula magyarul persze nemcsak Jules Renard-tól tanult, hanem a magyar nyelv egész tágas mezejéről fűvészkedett, mint költőelődje, az általa szép tanulmányra méltatott debreceni nyelvész-botanikus költő, a polihisztor Fazekas Mihály és Csokonai, akiről meg könyvet tervezett (s reméljük: meg is írja).

Rázzuk meg, csak úgy félkézzel, csodafáját: hogy hull máris az árgirusi kincs, terítve, előnkbe: *bászli*, *bőszme*, *cupa*, *csiszi-csoszi*, *egyelugya*, *gügye*, *gyagya*, *kettle-kotla*, *rüszü*, *süke-bóka* — s mindez csak egyetlen műből, annak is egyetlen oldaláról, s egytől egyig a szellemi fogyatékosság, idétlenség megnevezéseként a Tüvé-tevők Gazdánéjának szájából. De hát akad itt más túl a dunai szó is garmadával, mint a „*csutás zsák*”; a „*tirányos* (‘erőszakos, zsarnok’) asszony”, a *tutyi* (‘mamusz’), a *tücskérezik* (‘ténfereg’, ‘lopja az időt’) — hogy csak néhányat ragadjunk ki megint. S ne higgyük, hogy csak a népi színjáték — a költő szerint „parasztkomédia” — nyelve tobzódik a dunántúli tájszavakban (noha itt külön is indokolt használatuk): bőven idézhetünk többi színművéből, pl. történelmi parasztdrámájából, az Ozorai példából is: *aggóság* (‘aggódás’), *balaska* (‘juhászbalta’, ‘fokos’), *bocska* (‘szüretelő faedény’), (férfi)*cemende* (‘cafra’), *fáizás* (‘rőzsegyűjtés’), *kontatás* (‘késztetés’), *patyolgat* (‘becézget, ajnároz’); s hogy néhány alak szerinti tájszót is idézzünk ugyaninnen: *csutri* (∼ *csitri*), *hertelen* (∼ *hirtelen*), *kolompér*, *kum* (∼ *hunyn*) stb. S a versekben is akad szép számmal tájszó, pedig éppen Illyés Gyula írta, hogy „A versnek valamivel keményebb, igényesebb magatartása, szűrője van. . .” — Persze tájszavakat a versek közt is elsősorban a paraszti életet festő epikában s lírában lehetünk: *csírásbéres*, *dődög* (‘magában dörmög, motyog’), *karácsol* (a tyúk), *kepe*, *lazsnak*, *topor* (‘szekerce’), de belopja olykor tanulmányai nyelvébe is őket, mint pl. Herdernek és Adynak szóló válaszába: „[Ady Endre] édesanyja maga fejte a tehenet, *monyászott tiko*”. S a valódi tájszavak mellett mennyi az ún. jelentésbeli tájszó, mint pl. a ‘fatál’ jelentésű *melence* (∼ *medence*), a ‘faeper’ jelentésű *szeder* vagy a ‘tapos’ értelmű *tipor*, meg a hangalakbeli tájszavak: *dönög*, *röst* (∼ *rest*), *teri* (∼ *terü*, *tereh*, *teher*), *ustor* (∼ *ostor*), *zuzmora* stb. — hogy csak néhányat ragadjunk ki megint. Van aztán, mikor nem is tudjuk eldönteni Schillerrel: a nyelv költ-e maga („Die Sprache selbst dichtet”) vagy minden csínját-binját ismerő költője: „*kapa csesszen*”, „*fölmorran* s ugrik ura mellé”, *futkál* („mint palánk-maró eb, úgy ∼”), „*félküllős udvaronc*”, „*Gyömködik térdel [a szénát]*”, stb. S nem zárkózott be a maga szűkebb hazája dunántúli tájnyelvébe: figyelt a többi országrész nyelvjárására is, akárcsak az országjáró Csokonai. A dési Anna — Orosz Anna — ízes beszédében Erdély erejét fedezi föl, a nyelvi erőt is; mily szép, hangtanilag-mondattanilag egyaránt hű tükre az ő szójárása az erdélyi magyar nyelvnek a Hunok Párisban oldalain: „Ennyi Erdélyben sincs madár.” Vagy: „a körte *szotyósodott meg*! . . . — Ki kell bontsam.” S amit az író hozzáfűz: „mondta olyan lányos komolysággal s az alárendelt mellékmondat olyan erdélyiességgel, hogy a völgyben valahol ismét Dés érződött.” A költői erejű, teremő nyelvről szölkünk imént, s mindez megvilágítja az író vonzalmát a nép nyelvéhez: nem — vagy nem pusztán — demokrata hitvallása okán merít két marokkal a hazai béres- meg pásztornépek nyelvi kincséből, hanem azért, mivel itt fedezi föl a teremő nyelvet, a termésaranyat, a nyelv géniuszát, amely oly közeli rokon a költők géniuszával: „Miért jó a nép nyelve? Nem azért, mert helyes, vagy szabályos; amiért teremő-erejű. (Minden nyelvi »eltévelyedés« vagy »elírás« voltaképpen előrelépés, ha teremő-erejű.) Mikor helyes a dráma nyelve? Ha teremő.”

S Illyés Gyula teremő a dráma nyelvében is, a Dózsa Györgyben, történelmi parasztttragédiájában, talán legpazarlóbb bőséggel: a korfestő régi szavak mellett, amilyen az *éhkopp*, *füstadó*, *harácsol*, *hites írás*, *hópénz*, *kalmár*, *kincstartó*, *kontyos*, *lányöcs* (‘húg’), *lator* (országháborító ∼), *martalóc*, *naszád*,

országtanács, palánk, palotás, parádéz, pattantyú, plántálódik, portyázik, predaszedés, udvarház, úriszék, várkapitány, várkatona, tábort jár stb. maga is alkot régies ízű, hangulatú szavakat, amilyen a *fejkeszenő*, a *gyülekvő* ('gyülekező': *Gyülekvőt verjenek*), a *hírvívő*, *térképíró*, *újonjött* ('újjonc': *Újonjöttek*) stb. A régiesség hangulatához járulnak az ilyen régi névmások és határozószók is, mint pl. az *akárminő*, *azonközben*, *hamarost*, *mindvalamennyien*, *olyik* stb., vagy az ilyen régies ízű képzések, mint pl. *keménytörötű*, *láltat* („volt-e ~ ja ... vizsgálódásaidnak?”), *seregül* ('seregel, sereglik'), *szenvedelem*, *elurhodik* stb. Hasonló szerepet töltenek be a nyelvtani és a hangtani régiességek is, mint pl. a *karácsonyban* („Nagyon mérges volt most ~ a gazdad?”), a *leszen* s a birtokos személyjeles *asszonya*, *férfia*, *öregje*, *zsengéje*, *görögje* stb., vagy a *cseresnye*, az *enhasznára*, a *föst* (~ *fest*), a *mível* (~ *művel*), a *véled* (~ *veled*) stb.

Máskor a régi s a népi egybeesik, szinte szétválaszthatatlanul: *böllér*, *coki!*, *duc* ('oszlop'), *fehér cseléd*, *göboly*, *laffog* ('lóg'), *nyanya*, *paszul* ('bab'), *ragalja* ('eresz'), *szelemen*, *szodé* ('mohó, falánk' „Nézd a ~ ját-e!”), *tönköly*, ('búzafajta'), *tüsző* ('nadrágszój, öv'), *tyúkfí* stb. Ide tartoznak a régi nyelvben a mainál tömöttebben virágzó szemléletes fordulatok, szólások is, mint az *egy füst alatt*, *egymás hegyén-hátán*, *isten uccse*, *ország-világ előtt*, *ráncha szed*, *rájár a rúd*, *szemet vet rá*, *szőrén-szálán eltűnik*, *tiszteesség ne essék szólván* stb.

A régi századok ízét hozzák a latin eredetű szavak is, amilyen a *bandérium*, *cellárius*, *disputa*, *juss*, *medicina*, *oriens* („Ami a spanyol királynénak az aranytermő új világ, az lesz itt a mesés ~ a szemeseknek.”), „*perzsia-függöny*”, *vikárius* stb.

S a régi nyelv ízeit szabadítja föl a Bölcsék a fán finoman régiesítő prologusa is, mikor *vizsga* helyett *egzámen-t*, „*legillusztrisabb magiszter*”-t, *stúdium*-ot, *excusatio-t* ('bocsánat'-ot) emleget, a testvérszellem Németh László elve szerint, aki a drámával egyidőbe játszódó Eklészia-megkövetés elé ezt írta: „A szerzőnek nem volt szíve rá, hogy a szövegből a Mentség kedves, hangulatidéző idegen szavait kivesse. A rendező annyit hagy meg ezekből a magyar múltú — a nyelvújítás legtöbb teremtményénél magyarabb — latin szavakból, amennyit a közönség elbír. A *virtus* helyett a szükség szerint mondat *erényt*; az *officina*, *konzisztórium* helyett *műhelyt* és *egyházi tanácsot* stb.”

Mert különben az idegen szavak dolgában sosem volt engedékeny: „A fölösleges idegen szavak használata ... nem műveltségre, hanem éppenséggel műveletlenségre vall. Általuk nem az európaiakhoz közeledünk, hanem éppenséggel egykori primitív népeknek a királyaihoz, akik az ébresztőórát a nyakukba akasztva viselték, de ott sem időmérésre, hanem ékszerként, fitogtatásul.” S éppen a Magyar Nyelvőr százéves évfordulójára írta: „Tudatában károsul az a nép, amelynek nyelvében elburjánzik a fölösleges idegenszerűség; az az elmelustaság és előkelőség-majmolás, amely az idegen szavak és fordulatok indokolatlan használatával voltaképp az egyszerű nép lefitymálását fejezi ki.” De nem is magukban az idegen szavakban s fordulatokban látta a fő veszélyt, amelyekről azt tartotta, hogy „csak afféle döglött legyek a levesben, amelyeket minden épréztékü ember fölháborodva, vagy szemérmesen félrepöccint, ettől még a konyha is, a szakácsné is kitűnő lehet.”

Mint Arany János, ő sem „a szavak egérfarkába” kapaszkodott: okkal a mondatokat tartotta a nyelvi rengeteg megtartó, jellegadó s jellegőrző törzsokeinek, s nem pusztán a germanizmusoktól félt, hanem nyelvünk egészének — törzsokének — elindogermanizálódásától; ezért írta 1933-ban: „Ki tud még magyarul? Ki ismeri még a magyar nyelv szellemét, képzeletét, külön alkatát,

mely jogot ad néki, hogy megmaradjon? Egy-két magyar nyelvtani szabállyal máris idegen nyelven beszélünk. A nyelv nem szavakban él, hanem izomzatában, mely a szavakat rendezi. Szavunk még volna, de fordulatunk, kifejezésünk, melyben a nyelv csillog, az már alig. Igazában ez a nyelv, s ha elveszítjük, felesleges a szavakhoz ragaszkodnunk. Ha minden kifejezésünk úgyis indogermán származék, tehát olyan szellemiségű is, minek fordítjuk magyarra? ... Nyelvében él a nemzet? Hát akkor rémülhetünk csak meg igazán.” Az az író írta le ezt, aki két évtizeddel később így elmélkedett A nép nyelvéről, a nép színházáért című írásában: „Minden jó mondat egy csiszolás azon, amivé az emberiség válhat. (A hatásos rossz mondat: karcolás.) A jó mondat természetesen nem más, mint egy jó gondolat megcáfolhatatlannak tetsző, telitalálat-szerű előadása. A jó mondat így örök nevelő.”

Mint igazi nagy nemzetnevelő: a nyelvet mindig a nemzeti s az egyetemes kultúra egészében látja, annak szerves s legfontosabb részeként, hiszen a nyelv és emberré válásunk — gondolkodásunk — elválaszthatatlan egységben él: „emberi létünkben szerzett tulajdonaink közt alig van szentebb, mint a nyelv” — tanítja. Aki a szavak használatában pontatlan, az a gondolat ellen is vét, pedig legfőbb emberi vívmányunk s kincsünk az értelem, egymás megértése: „A nyelvművelés világjelensége a szerencsések közül való. Megszállottjainak buzgalmát csak helyeselhetjük, még akkor is, ha a kártyajátékosok vagy a meccslátogatók szenvedélyességébe esnek. Működésük — még akkor is, midőn egymás haját markolásszák — a jövőt szolgálja. Szerszámokat és eszközöket tisztítanak. Az eszmecsere közlekedő eszközeit, a megértés és egyetértés szerszámait. Nyelvérzékünk finomulásával eszméink finomodnak, így van. Sőt: fülünket élesítve agyunkat élesítjük.”

A félrehallást, a félreértést azonban nemcsak a fölösleges, magukfitogtató idegen szavak okozhatják. Az ifjúság nyelvéből is a sok szerencsés, szemléletes, talpraesett szó, kifejezés mellett azok a kivetni valók, amelyek nem világosan, nem egyértelműen, nem szabatosan szólnak: „A helyénvaló kifejezés... az, amely gyorsan, világosan, árnyalatosan s ráadásul szépen közli a mondandót. Az állati szép és oltári jó nem kívánczik az én nyelvemre, az én tollamra sem, de elsősorban azért nem, mert nem szabatosak.” A némely helyett használt egyes-sel sem az a baj, hogy német eredetű, hanem az, hogy félrevezető: „ha az egyes-be, az egyesek-be a némely, a némelyek jelentését teszem át, kizsorítom belőlük a saját jelentésüket. Ez a jelentés pedig nélkülözhetetlen, egészséges, évszázados. Egyes magyarul ugyanis az, ami nem kettes. Egyes a fogat, ha a másik ló nincs a rúdnál; egyes az ember, ha párja volt vagy lehetne. »Egyesek a tömegből fagyaltért siettek« — e mondatban nyelvünknek humortól sem idegenkedő szelleme nekem azt sugallja, hogy a tömegből csupa özvegy sietett fagyaltalozni, s a párok helyben maradtak.” Hasonló a helyzet a hatást vált ki kifejezéssel is: „Ez a kép számomra túl bonyolult. Töprengésem végén is hiába lelem meg a nyitját, hogy valószínűleg a vegyészettől jött: az elemek évtáznak ki» egymásból bizonyos tulajdonságokat — németül. Magyarul azonban régente foglyokat a Héttoronyból váltottunk ki, későbbben pedig télikabátokat zálogházból.” Aligha magyarázták meg találóbban a súlyt helyez rá, s a maradéktalan megoldás nyelvi képtelenségét is: „amire magyarul súlyt helyezünk, azt éppenséggel nem kiemeljük, hanem agyonnyomjuk, a juhkérdés maradéktalan megoldása pedig azt jelenti, hogy egyetlen birka sem maradt életben” — írja egyik cikkében.

Ugyanakkor a nyelv nem csupán logikai, hanem esztétikai s társadalmi képződmény is. S Illyés Gyula ezt is jól tudja, látja s láttatja: „A nyelvek nem logikusak. Helyesebben: a nyelvrendszerek logikája más, mint az ok-okozaté, a bölcséleté.” Az a gondolat ez, amelyet felismerve Kosztolányi is azt vallotta, hogy minden nyelv csak önön rendszerével mérhető: a lepkeféléket sem lehet a növényrendszertan mértékével mérni. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelv dolgában csak az tud igazán helyesen ítélni, aki ismeri annak rendszerét: természetét, „szellemét”. Nem a nyelvtant kell hát ismernie a jó nyelvművelőnek, hanem anyanyelve természetét: „Arany János . . . szerint a nyelvész kötelessége nem az, hogy a priori szabályokat állítson föl; sem az, hogy részleges igazságot egyetemes törvénnyé emeljen; hanem az, hogy a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének »elő nyilatkozatait«. Nem könnyű feladat. Ehhez nem a nyelvtant kell ismernie, hanem magát a nyelvet.” Illyés Gyula pedig ismeri tudósként s művészként egyaránt, hiszen még a finnugor nyelvészetbe is beleízlelt, és saját szavai szerint régóta tervez honfitársai számára egy nyelvtant, amely „ősi grammatikánk” sajátos, az indoeurópai nyelvekétől eltérő lényegét tárná fel.

Nyelvünk lényegéhez tartozik a szemléletesség, a képszerűség is: „Magyar anyanyelvünk sajátosságosan képszerű, nem egyedülien persze a földön. Mégis csaknem szabályként fogadhatjuk el, minden szó és kifejezés helyes — magyaros —, ami valamiféle képet ízlésünkre idéz elénk. Ez fő ereje költészetünknek is. A magyar meglepő módon a láttatás nyelve; magasabb fokon a látomásé, a vízióé.” S voltaképpen ez az egyik — esztétikai-logikai — mértéke a nyelvhelyességnek is. A fiatalság nyelve telve a képszerű, találó, sikeres új kifejezésekkel: „Fiataljaink kifejezéseit tehát teljességgel azon rostálhatjuk, megfelelnek-e nyelvünk e már-már költői követelményeinek. Nem holmi olimpuszi szinten persze. Ott, ahol röpködnek. A gyárakban, a tanyákon, a kollégiumokban.

Rengeteg van, ami megfelel. Töméntelen a telitalálat a talpraesett szó, a legmodernebb technikából vett eredendően magyaros, mondhatnám tösgyökeres kifejezés.”

Ezért jó a *rákapcsol*, a *kikapcsolódás*, a *begerjedés*, a *falazás*, a *csőbehúzás*, a *kiborul*, a *szétrobban*, s ezért nem jó az *almás*, mivel félrevezet, megtéveszt: nyelvünkben, képzeletünkben az ízletes gyümölcssel társul, holott a német *almoni* átvétele, amely ott linket, képtelent jelent. S a szavak helyes használatának van egy nyelven kívüli — társadalmi — tényezője is: a szavak alkalmi, helyzeti értékét az szabja meg, hogy ki s hol, mikor mondja ki: „Legelső szabály, hogy hol ejtünk ki egy-egy szót. A villanyszereleők a falba vakolandó vezetéket valamikor kátrányos fémcsőbe húzták; nyilván innen a kitűnő — mert szemléletes — *csőbe húzás* kifejezés. Diákjaink ajkáról lélekvidámultan hallhatjuk. Ám nyilván furcsállva pillantanánk föl, ha barokkírádás szószékéről egyházatya mondaná, hogy például a Sátán csőbe akarta húzni — kísértéseivel — Szent Antalt.”

A hivatali nyelv szürke, jellegtelen vagy félrevezető szavainak, kifejezéseinek is itt van a nyitja. S ezek leleplezéséhez a szemléletes, „látomásos” költői nyelv, a versnyelv is hozzásegít, amely különösen érzékeny szűrője, leplezője a zavaros, szürke nyelvi jelenségeknek: „Olyanfajta kifejezés, mint *vizsgálat tárgyává teszi* prózában észrevétlenül elcsúszzik; a versből kiüvölt. Éppígy védekezik a vers az idegen szavak ellen is (pontosan érezve, hol kell mértéket tartani), így védekezik a hivatali lomposság és tekervényesség ellen, minden

ellen, amit nyelvtisztítóink kifogásolnak. Lírában vagyunk, változatlanul, a legerősebbek.” A *felé* névutó elterjedt hibás használata egyszersmind társadalmi kortünet is: „Ígéretét Antonius még Cézárnak tette. Mi a különbség, ha csak Cézár *felé* tette volna? Nem kevesebb, mint hogy biztosítja magának a visszahúzódot, a félreállást. Mert hisz nem jelölte ki határozottan a célt. Mert hisz nem ragaszkodott ahhoz, hogy szava egészen Cézárig érjen el.

Ez a nyelvi tünet tehát egyben kortünet is. Az elszemélytelenedés; az eldologiasodás. Az irodalomban már untig megtárgyalt elidegenülésé.”

Az esztétikai — nyelvészeti — szűrő mellett azonban van egy másik szűrő is; a társadalmi, a nyelvészeti. Az ifjúság nyelve, a csibésznyelv sok jó, találó kifejezés mellett semmitmondó divatszavaktól is hemzseg, amelyeknek társadalmi töltetük sem mindig a legvonzóbb: „Divatszavakként keringenek ... már jó húsz éve, tehát lomposak, borotvátlanok. Pusztán ezért tartózkodom a csajok kajájától is. Ezek a kifejezések meg, hogy úgy mondjam, ápolatlan fogúak, enyhén rumleheletűek, jó ideig bűnözők, prostituáltak ajkán szálldestak; vagyis olyan környezetet idéznek, melyben nem kívánok forogni, s így nem óhajtom jegyeit sem viselni.”

Esztétikai-társadalmi szempontból ítélte a költő a trágár szavakról, a durva kifejezésekről is: „a köznyelvbe — úgy érve, hogy köztéren: nőink és gyermekeink füle hallatára folyó nyelvbe — mind gyakrabban villannak bele obszcén szavak és kifejezések. Nem régebben, mint tegnapelőtt ütötte meg dobhártyámat a 4-es villamoson egy olyan, minden különösebb indok nélkül, de mégis emelt hangon kiejtett nyomdaképtelen szó, amely ha szobámban hangzik el, annyi vendég közt, mint ahány utas ott a villamosban szorongott, hetyke fölbocsátóját karon fogva vezetem ki a helyiségből. Az a villamos is szoba nekem. Szobám a városom, az országom is.” A trágár szavak terjedésének a nagy társadalmi változáshoz, „a demokratizálódáshoz semmi köze sincs. Sőt akadály a annak: aki türelmetlenül közöl egyéni akaratot, eleve nem lehet demokrata.” De nemcsak a köznyelvnek nincs szüksége a már-már gépiesen, értelmetlenül használt obszcenitásokra: az irodalmi nyelvnek még kevésbé: „ez a »szabadság« az irodalmat minden esetben az egyik hajtóerejétől fosztja meg. ... a művészi közlés feladata nem is egy-egy szónak a kimondása. Hanem megérzéskeltetése. Ehhez pedig — rejtelmesen — épp a megérzéskeltető fogalom köznapi nevének minél magasabb elkerülésével vezet az út.” Hatalmas életműve több tízezer szavával igazolja nézeteit.

A megszólítás, a tegezés-magázás is társadalmi, viselkedési — lényegében morális, viselkedéslélektani — kérdés. Nagyon találók s megszívlelendők az író gondolatai erről is: „Valami méltóság tudata mindnyájunkban fölfortyanna, ha első látásra valaki az ige egyes számának második személyét vetné felénk akár egy arany kíséretében is. Idegen ajtón kopogtatással lépünk be. Valakivel meghittségebe lépni, annak éppúgy megvan az okos és szükséges szokásmódja: a kopogtatási föltétele.”

Idegen szavak, csibésznyelv, elszürkült hivatali nyelv, durva szavak, a megszólítás formái: a nyelv művelésnek szinte minden lényeges kérdése ott villog termékenyítőn Illyés Gyula nyelv-művelő cikkeiben.

De nemcsak mint író s mint nemzetnevelő veszi ki részét cikkeivel a nyelv-művelés országos munkájából. Nagy szerényen ugyan csak a munka egy közkatónájának mondja magát, de mi nagyon jól tudjuk, hogy mennyivel több ennél. Az a költőnk ő, aki Vörösmarty, Arany s Kosztolányi után maga is részt vesz, személyesen is a nyelv-művelés akadémiai irányítású munkájában. Érté-

keli, sokra értékeli azt a munkát, amely nálunk évtizedek óta nyelvészeink vezetésével intézményesen folyik: „Magyarul ma összehasonlíthatatlanul jobban beszélünk, mint tíz, húsz vagy ötven éve. Közművelődésünk gócainak, főképp tehát városainknak nyelvére gondolok. Újságírásunk, irodalmunk nyelve határozottan jobb. Ez csaknem teljességgel nyelvészeink buzgalmának, nyelvápoló mozgalmainknak köszönhető. A küzdők és a nézők örvendetes együttműködésének.” Magát, szerényen, nem bírónak, hanem csupán egy küzdőnek tekinti a sok közül, 1964-ben írt cikkének végén: „A szerkesztőség megtisztelő fölszólítására válaszként első mondata az volt: »nyelvünk állásáról« nem bírálatot, legföljebb alkalmi beszámolót, afféle helyszíni tudósítást írhatnak: amiként, mondjuk, a Duna — állandóan folyó — vízállásáról, egy hadjáratról, egy soha meg nem szakadó olimpiáról. Nem mint bírő. Mint egy a sok küzdő közül.”

Megújult nyelvművelésünk szellemében vallja, hogy a „nyelvvédelem” nemcsak tilalomfákat jelent, hanem alkotó, pozitív beavatkozást: szemzést, ojtást, nemesítést is: „A nyelvápolásnak — mely világjelenség — csak egyik része a vadhajítások nyesegetése: a bírálás, a megrovás. Az idekívánczó szóval *negatív*-nak ezt sem nevezhetjük, hisz voltaképpen ez is a jó hajtás, a termő ág érdekében történik. De valamiképp mégis *pozitívabb*-nak érezzük azt a gondozást, amely a szervezet belsejére, alapjára irányul. Amely szemez, ojt, nemesít. Tehát nem csupán véd és óv, hanem fejleszt és újít. S gondol a gyökérzetre, sőt a talajra is.”

S e felfogása érthető is, hiszen szerkesztőségi tagja nyelvművelő folyóiratunk Lőrincze Lajos vezette vezérkarának, amelynek módszeréről oly egyetértő elismeréssel írta éppen a százéves Magyar Nyelvőr jubileumán: „Lőrincze Lajos más területről érkezve ugyanennek a módszernek hatékonyságát fedezte föl és fejlesztette. Hogy a meggyőzés ne ingerült csetepaté, hanem szellemi élvezet közben történjék. Hogy helyes útra a tévelygőt ne taszítás és ráförmedés, hanem udvarias karnyújtás és mosoly terelje. Csak a hajdani vándorszínészek munkája hasonlítható ahhoz a szívóssághoz és eredményhez, amelyet Lőrincze Lajos és fölsorolásra éppúgy érdemes társulati tagjai művelnek.” Másutt meg, valamivel később, így írt a nyelvművelő mozgalomról: „Vannak országos műveltségi mozgalmak, melyeket igazán eredményesen nem az országok kormányai, hanem országos műveltségi szabadcsapatok visznek.

Ilyen a magyar nyelv védelmének és fejlesztésének ügye. Lőrincze Lajos vezérkara.” Bár magát szerénységből sohasem sorolta e vezérkarhoz, egyszerű közkatonának vallotta csak, mégis, mint az Akadémia Anyanyelvi Bizottságának elnöke, hivatalból is vezérkari tisztje, örlelke ennek a testületnek. De ő maga is — elméleti cikkeivel s szépirodalmi remekeivel — egy valószínű intézményt pótol egy szál maga. Hát még ha tudjuk, hogy olyan terveket is forgatott, amelyeket az országos intézmények azóta sem tudtak megvalósítani: „Most, hogy már letettem róla, bevallhatom, az utóbbi esztendőben én is készültem magyar szótár szerkesztésére; életem fő műve lett volna. Nyelvészekkel, szakértőkkel, már kiadókkal is beszéltem, megismertem a kérdés nehézségét és akadályát. A legnagyobb akadály az, hogy — mint tudjuk — az Akadémia is készül a magyar szótárra, igen alaposan, nagy tudományos körütekintéssel, de olyan munkaütemben, hogy a feladatot száz év múlva sem fogja megvalósítani” — írta több mint négy évtizede, 1940-ben. A Nagyszótár azóta sem készült el: de Illyés Gyula hajdani álma s országos tekintélye talán hozzásegíthet, hogy ez a nemzeti ügyünk kimozduljon a holtpontról.

A szótárt nem kérhetjük számon Illyés Gyulától, inkább magunktól azt, hogy miért nem próbáltuk szótárszerűen is számbavenni az ő páratlan nyelvi gazdagságát: tájszavait, szóötleteit, a régiségből föltámasztott szavait.

De az általa eltervezett nyelvtant más nem írhatja meg helyette, azt a nyelvkönyvet sem, amely nyelvünk ősi természetét, lelkét követve tárná föl már-már feledett titkait, veszendő kincseit, ahogy azt nagy példaképe, Kosztolányi Dezső is megálmodta „Jövő nyelvészeink föladata, hogy ... amint hajdan Arany és Petőfi kiszabadította költészetünket, aztán Bartók és Kodály kiszabadította zenénket az európai költészet és zene elméletéből, ők is külön helyet teremtsenek nyelvünknek, s a régi latin-indogermán nyelvtanoktól függetlenül megalkossák az önálló magyar nyelvtant.” Erre már történtek kísérletek, de várjuk Illyés Gyula nyelvünk ősi természetére szabott nyelvkönyvét is, amelyben ő maga mondaná el s magyarázná meg, miért kap oly szívesen ilyen ősi nyelvi megoldásokon, szerkezeteken, mint pl. a *hivalkodhatnék* („... azoknak a népeknek, amelyeknek minden század egy-egy megpróbáltatás, azoknak a fiait a haza szó hallatán elsőül nem a büszkeség lepi meg. Még kevésbé a *hivalkodhatnék*.”), a *kódoroghatnék* („azóta lepi a ~ a bocskort!”), a *takarékoskodhatnék*, a *rohantában*, a *szemünk-láttaként* („Túrtük, hogy ~ jelentik az udvarnak a végek állapotját...”), a *magadszörzetű* (‘hozzád hasonló szőrű’, ‘tiedfajta’), vagy a jelmondatunkul vett versben a „*nem-enyém* vagyom”, a „*jégverés-csöpülte* nyáj”, a „*hite-konok* község”, s a vele rokon tárgyú (s -korú) drámában, a Dániel...-ben az „*éhebátorított farkasok*”, „az a *sehol-sincs* templom”, a Batsányiról szóló Önkritikában az „*esze-, keze-tétlen*.” (‘esze-, kezetehehetetlenül’) s a Koszorúban a „*szél-kaszabolta magyar nyelv*”, a „*tanár kigunyolta* diák, *szerzsan-legyalázta* baka, ... *hivatalnok-unta* mamácska nyelve”, a „*köpések-mosta, dühpírja-törölte* orcájú” fiú.

S mit nyújthatnánk át koszorúként a Magyar Nyelvőr nevében születése ünnepén annak a költőnek, aki ezt írta önmagáról az anyanyelvének szánt Koszorúban:

nem léphet föl oly ünnepi polcra,
nem kaphat koszorút
oly ragyogót, amelyet, szaporán lesietve ne hozzád
vinne, ne lábad elé
tenne, mosollyal bírva mosolyra vonagló
ajkad, fölnevelő
édesanyám.

Az örök magyar nyelv, a halhatatlan anyanyelv őre, őrzője mit adhat legméltóbb koszorúként 80. évét betöltő fiának, nyájajuhász Számadójának?

Az Összegyűjtött versek kötetében a Koszorúval szemközti oldalon áll a mottónkul vett Számadó:

Őszül hajam, mélyülnek a redők.
Több egyre köröttem a fiatal
Vakoskodván érzek szomjú erőt,
legyek a legmesszebbblátó magyar.

Lappangó juhász-számadói gond
susogja, nem mehetsz még, munka vár.
Őriznem kell egy nem-enyém vagyont.
Rám néz egy jégverés-csöpülte nyáj...

A „nem mehetsz még” parancsa, a „munka vár” hite tartsa még nagyon sokáig közöttünk — legmesszebbható szemére-szavára figyelő fiak között — a Számadót: kívánjuk teljes szívünkől ünnepén.

Szilágyi Ferenc

Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drámájában

A Tisztákat joggal minősítette a kritika Illyés Gyula „legdrámaibb” drámájának. Nyilvánvalóan kötődik Katona József nemzeti tragédiájához, de azt tovább is fejleszti. Tárnya ugyan nem magyar, mégis „eszmei egybehangzás fűzi” korábbi nemzeti tragédiáihoz (Ozori példa, Fáklyaaláng, Dózsa, Különc, Malom a Sédén), azoknak menetébe illeszkedik. (L. Béládi Miklós: A múlt-teremtő. Kortárs 1972: 12.) Ugyanakkor ki is válik drámáinak sorából, mert „végtetesebben, sűrítettebben beszél a történelem tanulmányozásának írói tapasztalatáról” (uő: Illyés Gyula: Tiszták. Kritika 1970: 3. 1—4.) A történetiséget szabadabban is kezeli, példázat jellege erőteljesebb, sokkal inkább egyetemes, mint nemzeti érdeket képvisel.

Kompozíciójával a Tiszták valamelyest kiválik a hagyományos, epikus szövésszerű, elbeszélő elemekkel, epizódokkal, monológokkal építkező drámából. Míg az író korábbi drámaiban, pl. a Dózsában tudatosan kelt versenyre a regénnyel (vö. Sz. Szántó Judit Korunk drámai formái. Színházi tanulm. 1966. 73), itt inkább a líraiság felé mozdul. Bár a lírai megújítás mértéke korántsem mérhető a „lírai képmások” sorozatát hordozó kétszintes drámakéhoz. Ismeretes, hogy a lírára jellemző elemek lírai betétek (énekek, songok, dalok), lírai monológok és lírai párbeszéddek formájában illeszkednek a drámába (l. Bécsy Tamás: A líraiság és a mai dráma. Jelenkor 1971: 530). A Tisztákban — Olivier-nek, a trubadúrnak néhány jelentéktelen dalbetététől eltekintve —, lírai betétekkel nem találkozunk, nincs szerepe a lírai monológoknak sem. A lírai hang inkább a párbeszédekben jelentkezik, s a művet nem távolítja el az igazi drámától, mert a lírai párbeszéddek drámai környezetben, a néző előtt folynak. A lírai elemek így az egész művet átjárják, és szervesen illeszkednek az objektív drámai struktúrába. Ha nem is a modern 20. századi dráma egyik legnagyobb megújítójának, García Lorcának mértékével, de a líra a Tisztákban is végigfut „a drámai alapszöveg minden szálán, s az egész drámának lírai töltést, lírai alaphangulatot ad, fokozza a néző érzelmi együttrezgésének lehetőségét és intenzitását” (Vajda György Mihály: Az epika és a líra a modern drámában. Állandóság a változásban. 1968. 246).

A Tiszták voltaképpen a mai világ veszélyeire figyelmeztet. Az albigenek mozgalmá inkább ürügy, hogy az író a mai embert izgató kérdésekről szólhasson. A Tiszták a belső indulatok drámája. Így vall erről maga az író a fül-szöveg ajánlásában: „Mégsem csak eszméket és történelmi eseményeket akartam ábrázolni. Hanem szerelmet és gyűlöletet, ártatlanságot és elbukást: eleven emberek személyén át azt, ami öröktől fogva mindmáig elevenen uralkodik rajtunk, a végtetet.” A darab egy elpusztult népről szól, „de még élő, küszködő népek, közösségnek” — írja ugyancsak a szerző. Egyetemes érdekével összhangban a mű végtetesen és sűrítetten szól a múlt tanulságairól. Ennek megfelelően drámai nyelve a lírai ábrázolásra emlékeztetően kiélezett, felfokozott.

Nem az események, hanem a párbeszéd, dialógusok harcának lehetünk tanúi. Nem véletlen pl., hogy a halál a színpalak mögé szorul (vö. Tüskés Tibor: A Tiszták bemutatója Pécsen. Kortárs 1970: 414).

1. A kiélezett és felfokozott drámai nyelv hordozza azokat az értékeket, amelyek Illyés lírájában és esszéiben fellelhetők, s a tárgyiasság és az intellektuális ábrázolás irányába való eltolódás eredményeit mutatják. Nem véletlenül kerülnek előtérbe az afféle grammatikai, retorikai alakzatok, mint a f o k o z á s, az i s m é t l é s, a p a r a b o l a, hiszen az avantgarde század eleji „nagy kalandja” után a szó kultuszát a kifejezés grammatikai eszközei váltják fel (vö. Szabó Zoltán: Gondolatok a tárgyiasság-intellektuális stílusról. Nyr. 104: 300–15; a „grammatikai stilisztikum”-ra l. Vajda András: Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben. In: Jelentéstan és stilisztika. Bp., 1974. 635–40.)

Pierre—Amiel, a pápai legátus a következő szavakkal emlékezteti Corbát hajdani kapcsolatukra: „Emlékezz a *kertre*, az *estre*, az *elragadó nyílt merészségedre*...” vagy: „...hogy csak a *vajadás görceiből*, a *néma undor fogcsikorgatásaiból* tudta, mi asszonynak lenni, odáig, amíg...” S Corba szenvedélyes tiltakozására („Nem fogsz, mint valami bűzös ólba, egy közös múltba zárni magaddal”) a szóhalmozás kiélezettségével vág vissza az érsek: „most kezdődik a mi viszontlátásunk... Hogy kézen *fogjalak*, és *ellökjek* mellőled, el *mindenkit*, a *kegye püspököt*, a *jó bolond uradat*, ökölled, ha nem enged...” Pierre—Amiel a felfokozás kiélezettségével mond átkot akkor is, amikor az eszmék harcáról van szó: „Bűnhődjenek, kik kezükben a sátán ostorával *kiürítették az Úr hajlékait*, elcsábítják a tudatlant a *szentmiséről*, a *szentáldozástól*, *mind a hét nagy szentség gyakorlatától* — az *égbe vivő út állomásairól*. Magukkal rántják az eleve bűnre hajlót *hivalkodásba*, *kéjgő gőgbe*, *paráznaságba*, *ördögtől tanult fajtalankodásba*!” A grammatikai viszonyokat jelző ismétlődő határozó- és tárgyragok egyúttal ritmikus nyomatékokat is kölcsönöznek a párbeszédnek. Az efféle fokozás rendjében a gondolat egyre kiáltóbbá válik.

Ugyancsak retorikai eszköz, az i s m é t l é s ad nyomatékokat Azalais szavainak abban a lírai hőfokú jelenetben, amelyben szerelmének fellobbanásáról vall: „*Ne* mondj többet. *Ne* vedd el a maradék ellenkezésemet is! De csak *mondd, mondd! Mondhatod*, úgyis: vége”; vagy: „*Mindenemet* elvetted! *Mindenem* a tied! A hajamtól a lábkörmömig!” Marty, a káthárok püspöke ugyancsak szavainak nyomatékosító ismétlésével bizonyítja az eszme győzelmébe vetett rendíthetetlen bizalmát: „...*megvédi* az Úr, *meg* ezt a végső sziklavárat! Mert *ez* őrzi, *e* kő, Péter örökét.” A túlnyomórészt a toldalékokra is kiterjedő, hasonló hangalakúságból is fakadó párhuzamok, jelentésdúsító paraleliztikus formák funkciója nyilvánvaló: az élesre csiszolt gondolatot teszik hatékonyabbá.

A retorikai eszközök közül talán leginkább a p a r a d o x e l l e n t é t e k tanúsítják, hogy a Tiszták nem a külső cselekvés, hanem az eszmék, érzelmek, belső indulatok drámája. „*Őrződ voltam*, s már-már *rabod lettem*” — szól Gérard Azalaishoz, hogy hírt adjon vonzalma ébredéséről; „*Lángolás* vagy és *didegelsz?*” — kérdi Marty, a káthárok püspöke Corbát, midőn érzékeli lelkének viharait; „*Úgy megnyugtattál*, uram, úgy megmelegítettél itt belül, hogy most már majdnem *boldogan* vagyok *nyugtalan*; csak megjőjön idején, mire vársz!” — így felel Vilmos Perella védelmi terveire; „*Anyád tisztességes*, a püspök is tisztességes, te meg én szintén: lehetséges, hogy négy *tiszta* embert földre

terítsen egy *mocsok*?” — így fejezi ki kétségeit Perella az érsek becstelen terveinek sikere felől. Majd így vonja le következtetéseit küzdelmének kudarca után: „Hanem az ő módszerük: a hitszegés, az erőszak, a gyilkolás. Ezzel kellett volna nekünk is élnünk, hogy megvédjük a szótartás, a szóértés, a barátság világát? *Becstelennek* kellett volna lennünk, hogy *becsületesek* maradjunk!... A *tisztaság* maga a halál; az élet maga a *mocsok*.” A szójelentésből kiinduló, élesre sarkított ellentétek dramaturgiájában itt sem maradnak közömbösek a grammatikai megoldások: a kihagyásos, elliptikus, gondolatszökkentő szerkesztésmód sokféle árnyalatot foghat egybe (vö. Török Gábor: Vörösmaty képi „akkordjai”. Nyr. 103: 430—45; 104: 53—68).

A *parabola*, a *példázat* erejével szól Azalais egykori hazájuk boldogságáról: „Mi sem éltünk mindig ilyen csillagközeli sziklavár simítatlan kövei között. Édenkertből úztek bennünket ide föl a híres bajvívóitok! Paradicsomban laktunk odalent. Amerre néztél, kert, virág, gyümölcs és ahány ház, annyi otthon; kínálat várt és este tánc még a paraszti portákon is, a narancsfák közt néha reggelig, és ahány lánnyal megismerkedtél, a barátnéd lett, és a fiúk meg... *A világ közepe volt ez az ország, nyitott, szabad minden gyönyörűségnek...*” A felkiáltásokból kicsendülő pátoszban érzelmi állásfoglalás, előrelátó tudatosság fejeződik ki (Szabó Zoltán i. m. 313).

2. A dráma intellektuális és asszociációs kisugárzását, a művészi többértelműség költői fokát teremti meg Illyés a különféle képszerű eszközökkel, metaforikus szintagmákkal is.

A *metaforikus* költői nyelv a köz- és magánboldogság féltésének szoros kapcsolatát érzékelteti. Még a legintimebb szerelmi jelenetek párbeszédeiben is árnyékként ott húzódik a kétféle világkép ellentéte. Midőn Azalais a korabeli világ legszabadabb szellemű, legműveltebb népének erkölce értelmében a teljes szerelmi egyesülés beteljesedését sürgeti, Gérard jóhiszeműen ugyan, de egy hátráló erkölcsi felfogás szellemében szól: „*Édes madár* vagy. De én nem csak egy alkalmat vágyok tőled... Megromlana bennem az emléke is. Attól a gondolattól: ha ily könnyen elkap a pillanat, veszélyben bár és most velem, de ha...”

Az általános érdekű gondolatok, a történelmi tapasztalatok intelembe foglalását szolgálja a *metonímia* kiemelő, felnagyító funkciója is: „*Az egész ország* most már idenéz”; „Csak ott *kétezer torkot* szúrtak át, nem nézve, eretnek-e vagy sem”; „*Egész tanyák* nyelvét vágatták ki, mert csak ezt a mi nyelvünket beszélték”; „Isten akaratából itt a *világ*, s te ott *egyedül!*” A metonimikus nyelv éppen Az analais és Gérard párbeszédében a legkifejezőbb. Ezáltal kitűnően sikerül „a történelmi helyzetből és a személyes boldogság motívumaiból származó tragikus elemek szerves egységbe fűzése” (Béládi Miklós: Kritika 1970: 3. 3).

Expresszivitásukkal, kifejező erejükkel a történelmi szituációk és a jelek szoros összekapcsolását szolgálják a *jelzős szerkezetek* is. Corba így nyilvánítja ki eltökélt szándékát, hogy a „kiválasztottak” közé áll, s vezekel régi bűneiért: „Bőrömet le cafatokban, hogy veled lehessen egy az Úrban, fölöltve végre a ti, a megtisztultak *bakacsin köntösét*. Hogy elrejtőzhessenek a védelmében. *Mezétlbas országbarangolóként*”. Ugyancsak Corba utasítja el efféle szerkezetekkel az érsek erőszakos közeledését: „*A kígyónyálas szavaiddal* se fonsz be!” A jelzős szerkezetekből a kauzalitásnak és szükségszerűségnek olyan költészete bomlik ki, amely szoros összefüggésben van a költői szándék-

kal, egy hős nép helytállásának, kiválóságának példaképpül állításával: „Most a vereséget fogjuk elkerülni, még ebben a *kapudöngető helyzetben* is, a keménységünkkel, a fegyelmezettségünkkel, az összetartásunkkal.” Vagy: „Dicsér benünket. Hogy egy *lilomtörékeny kis teremtes* vitézeknek is sok próbát megáll.” Perella és Corba szavai ezek, Azalaisról szólnak, s a várvédők áldozatvállalására utalnak, de egyúttal a ma élő, küszködő népekhez, közösségekhez szóló pldázatok is. Illyés a legvonzóbb írói feladatnak tekinti a „hazugságból hámozni ki az igazságot, a beszennyezettség mögött megmutatni a tisztaságot.” S ha a szerelem, az ártatlanság, az igazság elbukik, joggal kap a kétségbeesés tolmácsolása patetikus emelkedettségét. Perella szól így Azalaishoz, megmaradt egyetlen menedékéhez, s szavaiban az író személyes lírája tör felszínre: „Vaksötét lett minden körülöttem. Látok? Mégse látok! Csak a te gyermekarcod. *Kicsi mécesem. Gyenge, de tiszta lángocskám*; vezesd a világtalan: az odatúli fényekre is világtalan apádat.” Másutt a jelzős szerkezetek már-már dagályos feldúsítottságukkal találó jellemzői a kufárerkölesöt képviselő inkvizíciós érszek-vezér kenetteljes szavainak. Arról szól Perellának, hogy mi lesz a sorsa a vár védőinek a feladás után: „Így az oltalmadba *tolakodott együgyű keresztbecsmérlők* elkerülik a tűzhalált a vár békés megnyitása után. A *Krisztus sebeit csitító máglya* helyett a *Szent Kérdező Szék* elé utaltatnak... Föltéve, ha eleve közreműködnek az ide gyűjtött s tán még az *édenkerti Sátán sugallta iratok* kiszolgáltatásában, az ördög *oltári kincseinek* föllelésében...”

A képszerű stílusesszközök effajta túldíszítettsége azonban csak ritkán figyelhető meg a drámában, akkor is többnyire Pierre—Amiel szavaiban lehet fel, s az alakteremtés szolgálatában áll. A metaforikus szintagmák általában, a hasonlatok pedig különösen szemléletesek. Egyértelműen bizonyítják, hogy noha Illyés továbblép a nemzeti tragédia hagyományos típusától, nem a szimbolizált, allegorikus parabola felé tart, hanem az elemző történelmi tragédia válfaját teremti meg. Hasonlatai a pontosabb értelmezés lehetőségeit nyújtják: „*Mint madárból az éneke*, olyan ártatlanul jöttek belőled ezek az édes szavak. Nekem szűztiszták, de a világ előtt ezek a romlottság szavai. Ne haragudj meg: ezé a ti világotoké” — így szól Gérard válasza Azalaisnak a provençei életöröm szabad szelleméből fakadó szerelmi kitérülködésére. Corba, a pápai legátus egykori szeretője pedig rendkívül expresszív hasonlatokkal tiltakozik az emlék felidézése ellen: „Téboly kerülget, hogy nem tudom kirántani, *mint egy élő gyomot a fejemből...*”; „Nem fogsz, *mint valami bűzös ólba*, egy közös múltba zárni magaddal”. Vilmos, Perella paraszt szövetségese ugyancsak szemléletes hasonlattal jellemzi az ellenállás „idegzetének” gyengeségét: „Vékony, vékony, *mint a faágban a vékonyka bél*.”

Művön belüli tényezők indokolják Perella kétségbeesett szavait, amidőn hasonlattal minősíti a nagy nemzeti tragédiát: „Hogy egész nemzet csak úgy le, *mint a hajó*? Ha megfűrták, ha sziklának vezették?” E hasonlatok már felépítésükben, szerkezetükben is a köznyelv világosságára emlékeztetnek egyszerűségükkel: díszítő elemet alig tartalmaznak. Illyés itt egyébként láthatóan tartózkodik a 20. század költői nyelvére jellemző többrétű, fűrtös hasonlat-építéstől.

3. A költői kisugárzást, a képek asszociációs szférájának kitágítását szolgálják a *nyelvi tömörítés* verses nyelvre emlékeztető különféle megoldásai: az *anakolutia* (szerkezetszakadás), az *igeneves szerkezetek*, a *módhasonlítás* Illyés költői nyelvére jellemző sajátos hasz-

nálata, a raggal kifejezett hasonlat, az inverzió. A nyelvi tömörítés — a költői kisugárzás intenzitásának növelése mellett — különben egybevág a korszerű drámai ábrázolás követelményével. Nagy Péter azt írja erről: „A korok ízlése változó, s nyilvánvaló, hogy ma már nem úgy nézünk színházat, mint a múlt század hatvanas éveiben Magyarországon színházat néztek, s még kevésbé úgy, mint ahogy az elizabetánus Angliában. Ez változtatást követel: ma már kevesebb szóból többet értünk, a gesztus sokszor helyettesítheti a szót, a közönség nem járkál előadás közben ki-be a színházban, nem kell hát újra meg újra elismételni a történeteket, hogy a folytatását megérthesék. Mindez tehát kihagyható, a szöveg s a cselekmény menete gyorsítható” (Nagy Péter: Klasszikusok megfiatalítása. Kortárs 1972: 1296). Az idézet ugyan elsősorban nem a dráma nyelvi eszközeire utal, de összegezése azokra is mindenképpen érvényes, különösen az a n a k o l u t i á r a, a kihagyásra, a szerkezetszakadásra: „Hallom Azalais is?” (ti. megsebesült) — panaszkolja Vilmos az ostrom veszteségét; „A leggyőztesebben. Tán mártírhálállal, gyermekem” — szól reménykedve a kathár püspök az áldozat értelméről; „Nem volt könnyű még egyszer megbízást kapnom: próbáljak szép szóval megoldást veled... Itt vagyunk. Rendet csinálni és ti inkább az aljanéppel (értsd: vagytok), mint velünk!” — Pierre-Amiel szavai ezek, midőn másodszor is a várba megy egyezkedni. Az idézett szerkezetekből az igei állítmányok hiányzanak. A hiányt a dráma jellemeinek támadó-védekező gesztusai pótolják. A nyelvi sűrítés eredményeként a gesztusok ereje, agresszivitása fokozódik, a drámai feszültség erősödik.

Ezt a dinamizmust erősítik azok a gyakori szerkezetszakadások is, amelyek a mondatok félbeszakításából adódnak: „Azt hiszed uram, hogy...”; „A te dolgod az lesz mellette, hogy... egyszóval szemmel tartod”. „Ki merte mondani, hogy apám idején is... ő meg az anyám?...” — így kételkedik Azalais, midőn anyjának és a legátusnak viszonyáról hall. Úgyszólván minden jelenetben számos példát találunk efféle szerkezetszakadásra. Az elhallgatás itt sokkal expresszívabb a kényes szavak kimondásánál. Ugyanis a kihagyások szaggatottá, megszegetté teszik a párbeszédet. Az ideges gondolatok találnak így adekvát nyelvi formára.

A nyelvi sűrítés eszközei az i g e n e v e s s z e r k e z e t e k is. A terjedős mondatok funkcióját veszik át, s mindamelllett stilisztikai hatásuk is nyilvánvaló, a szövegnek keménységet, tágasabb érvényt és komor pátozst kölcsönöznek: „*Szimatolni* jött, *szaglászni* az is!” (a pápai legátus). A „De a nevét nem akarja *fölüzenni*” szerkezet nem csupán tartalmánál fogva feszíti a várakozás izgalmát, hanem az infinitívus személytelenségénél fogva is. (Később megtudjuk, Gérard-ról, a francia lovagról van szó: nem vállalja tovább a harcot az inkvizíció mellett, visszatér Azalaishoz.)

A drámai nyelv sűrítésének törekvése egészen nyilvánvaló azokban a hasonlatokban, amelyekben r a g g a l történik a hasonlítás formai-nyelvi megoldása. Ez a hasonlatépítés egybevág 20. századi irodalmunk törekvéseivel, vö.: „*Kutyaként* szimatol előre... Kóbor kutyaként jár a szél” (József Attila: Külvárosi éj); „*Virágszülőként* kezdtem én el...” (Radnóti Miklós: Írás közben); „a táj nagy *kalapként* hordozza az eget” (uő: Változó táj).

„*Villámként* csapott, de be a valómíg, s szökkentett föl éjjeli fektemből is: rám vár hivatás ott. Nekem kell itt lennem”; vagy: „Miért akarják még haláluk után is görgő *disznókként* újrakezdeni a bujálkodást?” A legátus szavait idéztük: az elsőben küldetése „elnémíthatatlan” indítékának ad nyomatékot;

a másodikban rágalmait szórja a kathárok mozgalmára. „Kaptak ízelítőt (a parasztok) a birtokainkba került új uraiktól, hogy mi azoknál a robot, a papi tized — *aranykorként* emlegetik még, ahogy itt éltek” — mondja Perella abban reménykedve, hogy a vár védelmében együtt érez vele a nép.

A módhasonlítás jellegzetes nyelvi megoldása lényegében ugyan-csak a hasonlat összefogott, sűrített formája: „Ez a mi várunk épp azért nem esik el, mert *utolsóul* áll” — mondja a várparancsnok. „A legszebb *ajándéku*l adom. — „*Ajándéku* se add” — így hangzik egy kis részlet Azalais és Gérard párbeszédéből. „Újra csak azt kérдем, hogy álltok *valódi*lag élelem dolgában?” — Vilmosnak, a molnárnak kérdése ez. A vár élelmezését akarja ugyanis megszervezni.

A drámai nyelv sűrítő, tömörítő szerkezeteivel, főként a módhasonlítás sajátos megoldásaival már feltűnően önálló világot, különös, csak az adott műre, az egyedi költői nyelvre jellemző kifejezőeszközöket teremt a dráma-költő.

4. Még inkább bevon a dráma világába, Illyés sajátos költői nyelvébe az igeképzés, igeragozás és főnévképzés vizsgálata. Szóújításokkal avatja a költő a dráma nyelvét expresszív, feszültségtelivé. A népi nyelv elemeinek ad új töltést, midőn a felújított igét adekvát nyelvi közegbe helyezi: „S amit csak betakaríthattak: búzát, gesztenyét, arra lecsapott az ellenség; a visszalopott keveset meg *elkunyoráltuk* tőlük mi” — jellemzi Vilmos a vár környéki parasztok inségét. Másutt a szokatlan képzésű igealak teszi feszültté a drámai nyelvet: „A háború se *piszkult* el teljesen. Valamikor egy szabálya volt a viadalnak az erdőben vagy a díszpáholy előtt. . . Lám támadhat ma is még tábor virtus szerint.” Ki nem mondott párhuzam ez az eszmék és a fegyverek harca között: a vallás jelmezében folyó eszmei harc már-már beszenneyződött az inkvizíció túlkapásai miatt; a fegyveres harc szabályai viszont hordoznak még valamit a régi erényekből.

Kedvelt szóalkotásmódja Illyésnek az *igekötő* k e l való értelmi árnyalás. Vele nemegyszer hosszabb szerkezetek jelentését sűríti egyetlen szóba, kontaminációszerűen: „*leátkozzák* tévelygésüket”; „Majd még *meg is szégyenli!*”; „Tudod jól, mit jelent, ha egy had tartósan *megül* egy vidéket”. (Ezek az igekötős származékok egyúttal régi krónikák, történeti szövegek hangulatát is felidézik, tehát az archaizálásnak is eszközei.)

A verses nyelvben is igen erős képi, hangulati expresszivitást hordoznak a h a n g u t á n z ó, h a n g u l a t f e s t ő i g é k. A Tiszták drámai nyelvének közegében még inkább felerősítik a dinamizmust, dúsítják a jelentést, főképpen akkor, ha többféle érzék tapasztalata rejlik mögöttük: „Népek, országok *roppannak* szét s nyeletnek el az Úr akaratából!” (a legátus fenyegetőzése); „Nem kis dolog föloldódni a büntudatból, hogy valaki azért lett egy életre boldogtalan, az eszelősségig, mert egyszer maga *pihegte*, velünk volt boldog” (itt már gúnyosan utal Pierre-Amiel a régi emlékre); „Valósággal *kitéptél* közülük” (Azalais Gérard-hoz); „Csitulna még vérszomjuk is, ha tikkadásuk *lappad*” (Des Arcis, a francia hadak vezére a várparancsnokhoz a feladott vár átvételekor); „Bocsásd be és *rekeszd* szájába a rágalmait. Már-már Párizsig *fröcsköli*” — biztatja apját bosszúra Azalais az anyját rágalmazó legátus ellen.

Feltűnőek a dráma nyelvében a szóképzéssel, szóösszetétellel alkotott főnevek mint *költői neologizmusok*, amelyek nemegyszer ugyan-csak egy-egy egész mondat jelentését tömörítik egyetlen szóba: „*Kőgleccser*

derült égből; igazán bibliai közápor”; „Mert olyan nincs, aki ennek az egész különállásodásdinak a mániáját el ne ítélné”; vagy: „*Világneveltség*, hogy azok a boldogtalan Raymondok hányadszor fognak bele és buknak bele, hogy megvédjék a szabadságokat!”.

5. Jóllehet egyetérthetünk a kritika megállapításával, hogy a Tisztákban Illyés „szabadabban kezeli a történetiséget, tudatosan él anakronizmusokkal is” (Béládi Miklós: Kortárs 1972: 12.), mindez a dráma nyelvére aligha vonatkozik. A dráma tartalmához s mindenekelőtt a vallásos témához illő ünnepélyességről az író archaizálással is gondoskodik. Szándékoltan idéz fel bibliai műveltséganyagot és nyelvi megoldásokat. Legalábbis erre a nyilvánvaló költői szándékra lehet következtetni a s z e n v e d ő i g e r a g o z á s gyakoriságából: „*töltetünk* gyönyörökkel, örömmel, mint homokkal a homokóra, de *megfordítottatunk*. S attól *számláltatik* az idő... Ahogy a tűzhelyre ág *rakatik*, úgy halmozódnak bűneink...” Corba idézi ezeket a sorokat, amikor a „megtérés” mellett dönt. „*Megmondattott*, hogy ne ítélj...” — inti a kathárok püspöke Perellát az albigensek vallásgyakorlatát bénító katonai döntés visszavonására.

A biblikus nyelv, a prédikátor-stílus hangulatát idézi fel a költő a kathárok püspökének a vár népéhez szóló búcsúszózatában: „És köszönjük nektek is a segítséget a Jó diadalához! Elsősorban neked, Perella Raymond! *Széttépetett* már-már Szent értelme a Szónak... A te érdemed, hogy ez hangzani fog, a Szó, mégis *az idők beteltéig immár*.”

A kathár püspök szózata a dráma legfontosabb szerkezeti eleme, csúcspontja. Pátosza, lírai töltése a dráma érzelmi feszültségéből ered. Tolmácsolja az albigensek belső vívódását, de tolmácsolja az eszme győzelmébe vetett költői hitet is.

6. A verses nyelvre emlékeztető költőiség megteremtésében a különféle zenei effektusok is szerepet kapnak, pl. a hasonló alakúsággal való játék: „Tudj *könnyen* nevetni, úgy lesz *könnyű a könnyed*...” vagy az alliteráció: „*Én* szóló szájakba, dobogó szívekbe plántálnám: az ország eleven testébe azokat az örök ígéket”. Perella óhaját az sz hangok együtthangzásának nyomatéka is felerősíti.

*

A legjellemzőbb nyelvi-stilisztikai eszközök vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy az igazán „költői alkatú” író is csak úgy teremthet a drámában költészetet, hogy egyben a dramaturgiai szabályokhoz is kötődik. Egységesítő szemlélete lehetővé teszi, hogy a líraiság szerves alkotóelemévé váljék a drámának, s ezáltal az ne veszítse el alapvető műnemi sajátosságait. Illyés Gyula a Tisztákban a történeti valóságanyagot jelképes síkra vetíti, s ezzel a mai embert foglalkoztató egzisztenciális-filozófiai kétségeknek is hangot ad.

Nemes István

KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

I.

A nyelv művelő Kodály Zoltán

1. Kodály születésének századik évfordulója alkalmával megjelenő írások között ez a cikk azt a szerény célt tűzte ki maga elé, hogy kevés tudománytörténeti háttérrel megmutassa; a nagy zeneszerző, zenetudós, népzene kutató, népnevelő a magyar nyelv művelők táborában is jelentős helyet foglal el. Kodály arról is szólt, hogy „szorgos kezek összehordtak minden babszemet, amit az életútján elhullattam” (Visszatekintés 1974. Bevezető). Kodály életművében nem minősíthetők „babszemeknek” azok a megjegyzések, cikkek és beszédek, amelyek — ha sokszor csak műhelyforgácsként is — azt tanúsítják, hogy Kodály nyelv művelő, sőt nyelvészeti tevékenysége egész életművének szerves alkotórésze. Nyelv szociológiai jellegű írásaiban annak is hangot adott, hogy a nyelv művelés nemcsak nyelvi, nyelvészeti feladatvállalás, hanem fontos társadalmi kérdés is. Ő volt az első, aki a legkövetkezetesebben fogalmazta meg, hogy az élő szó, a beszéd védelme, ápolása és művelése is nyelv művelés. Az írásos közlemények védelme és jobbítása általában elsődlegesebb feladata volt a magyar nyelvészeti és nyelv művelő szakirodalomnak (Részlete-sebben l. Bakos: A szép magyar beszéd. A magyar beszéd művelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Eger. 1957.).

2. Kodály egész életműve a nyelvészeknek és a nyelv művelő munka gyakorlati feladatait vállaló szakembereknek abban is példamutató, hogy írásműveltsége párosult igényes beszéd műveltsé-gé-vel. A magyar zenei anyanyelvért vállalt munkájának szerves része, ille-tőleg folytatása a hangzó beszéd, az akusztikai igényesség, a fonetikai, a beszédtechnikai műveltség megszerzéséért vállalt harca is. Szabolcsi Bence méltán írhatta róla: „A magyar nyelv zenész-felfedezője is volt, egész népün-ke-t el akarta vezetni a magyar szó s a magyar mondat természetes szíverréséhez, a ritmushoz és melódiához, mely életet önt a szóba” (Emlékkönyv K. Z. 75. születésnapjára 19). Valóban nemcsak a „hangzó, éneklő Magyarország minde-nese” volt, hanem sokszínű anyanyelvünk tiszta hangzásáért, zenei saját-ságaiért s zenei elemeinek tudatossá tételéért is küzdő művész és tudós nyelv-művelő.

3. Kodály azt vallotta, hogy a „nyelv művelés kertészkedés” (Nyr. 79: 281), de a jó kertész nemcsak gyomokat írt, hanem szakszerűen ápolja, neveli az életre való veteményeket, a fákat és virágokat. Ezt a munkát tudatosan végezte akkor, amikor szaktudásának megfelelően elsősorban a beszéd zenei oldalá-n a vizsgálátát, ápolását helyezte előtérbe. Meg is okolta, miért: mert a beszéd zenei oldala „csakolyan jellemző tulajdonsága minden

népnek, mint zenéje. A nyelv is énekel, a zene pedig beszél” (Kodály: Magyarország a zenében, 1939.). Többször is szóvá tette: a magyar nyelv zenei sajátosságait még igen kevesen vizsgálták. A nevezetes egri kiejtési konferencián beszélgetéseink közben azt is elmondta, sajnálja, hogy nem képviseltetik magukat ezen a fontos megbeszélésen a zeneszerzők és az énekpedagógusok. Sajnos, még ma is kevés köztük az olyan szakember, aki a nyelv zenei elemeinek tudatossá tételében nagyobb feladatot vállalna. A hiba nemcsak bennük van, hanem a beszédműveléssel és beszédneveléssel kapcsolatos szemléletünkben is.

Mint az egri konferencia egyik helyi rendezőjének az is tisztem és feladatomból volt, hogy Kodály Zoltánt és feleségét „istápoljam”. A szünetekben alkalmam volt a nyilvánosság előtt el nem hangzott megjegyzéseit is meghallgatni, s azokkal kapcsolatban véleményt is cserélni. Csak úgy egy félmondat erejéig megkérdezte, foglalkozik-e valaki az élőszó, a magyar beszéd történeti vizsgálatával. Nagyon fontos feladat lenne, itt is szívesen hallana erről a kérdésről. Tudtam, mire gondol. Ismertem Kodály Tótfalusi Kis Miklós Mentségéről írt ismertetését (Magyar Szemle, 1940.). Nagyon elgondolkodtatott ez a szövegrészlete: „Már csak ízes erdélyi nyelve miatt is méltó olvasásra. Egész stílusában az oly ritkán megfogható élő, beszélt nyelvet hallhatjuk.” Többször hallottam őt felolvasni, előadást tartani. Példát szolgáltatott arra a mondatok, az egységnyi szövegrészletek deklamálásában, felolvasásában, hangosításában, hogyan kell a hangzás szépségét, a szöveg zengését is érzékeltetni. De a szövegeit is úgy komponálta egésszé, hogy abból nyelvünk hangzásának legjellemzőbb sajátosságai is kihallhatók voltak. Nem szerettem az öles, a túl bonyolult mondat szerkezeteket, nem a szemnek, hanem a fülnek fogalmazott. Az áttetsző hangzású, a világos kifejezési módokat kedvelte és használta. Ma is példamutatás ez nyelvművelőink számára.

4. „Mi a magyar a zenében?” című tanulmányában (Apollo, 1939.) ezeket írja: „Mint a nyelve: a magyarnak zenéje is szűkszávú, lapidáris.” A tudatosan vállalt körmöntfontosság, az öncélú bonyolultság, az emészthetetlen és hangosíthatatlan mondatok kuszasága a jó magyar hangos stílusnak is akadályozója. Kodály a régi magyar nyelvet és a nép nyelvét állítja példaképül mindazoknak, akik szóban és írásban érthetően és szépen akarnak fogalmazni: „Én a magyar nyelvnek másfajta barátokat kívánok, olyanokat, akinek a lelkén legalább egyszer átment az a harangzúgás, amely a magyar nyelvben a Halotti Beszédtől Adyig folytonos” (Vallomás; előadása Nyugat barátok körében, 1932.). Nem véletlen az sem, hogy a magyar nyelv minősítő jelzői között nemcsak a szép, az ízes nyelvi formákat használja Kodály, hanem a *zengő* melléknevet is. A muzsikussal fülével hallgat bele a tájnyelvi hangzó formák világába. A nép beszéde sajátos hangsúlyainak és változatos hanglejtésformáinak tanulmányozását ajánlja azoknak, akik a magyar beszédművelés korszerűsítésén munkálkodnak. Ki kell menni a nép közé, s hallgatni kell a hangzó formákat, mint ahogy ő tette. Nemcsak dallamformákat keresett és talált e gyűjtő utakon, hanem az élőszó, a természetes népi beszéd ízeit és kifejező fordulatait is. Jellemzően vallja: „A nyelvem is visszaszokott a csallóközi beszédbe, amit haj de megrongált az a szerencsétlen városi idióma” (Kodály levele, 1905. aug. 13.). Csak sajnálhatjuk, hogy a technika mai fejlettségi fokán nem szerveztük meg a rendszeres magnós felvételeket: a népi „beszédtár” példái segíthetnek az élő beszéd mondatfonetikai eszköztárának, szabályainak és normájának megnyugtató kimunkálásában. Kodály többször panaszkodott: az élő beszéd szabályai

nincsenek rögzítve, s „városi fonetikánk rohamos átalakulása egyre távolabb visz a nyelv eredeti hangzásától, s ezzel az eredeti szöveges dallamok valódi hangképétől, fonetikai igazságától” (Néprajz és zenetörténet 1933.).

Kodály arról is szólt, hogy a régi magyar nyelv és a népnyelv, a tájszólás éppen áttetsző hangzásában ne csak egzotikum legyen. Költőink éppen napjainkban mintha megfogadták volna Kodály kérését és intését. Egyre több olyan verset olvashatunk, amelyeknek hangzásvilága, s csak füllel felfogható zenei sajátosságai szerves építő elemek a költői szövegek megalkotásában. Egyre több a „jó fülű” költő, de egyre kevesebb azoknak a szavalóknak, előadóknak a száma, akikről mindezt elmondhatnánk. A korszerű beszédművelés szakemberei ebben még kevés segítséget adnak. Ezzel kapcsolatban érdemes megszívlelni Babits e szövegrészletét is: „Én h a n g o s a n írok, a szó nekem h a n g o s v a l a m i. A szavakon is az e l e v e n h a n g n a k van elsőbbsége” (vö. még: Nyr. 62: 60). Sokan túlzásnak minősítették Kodály e megállapítását: „A mi legnagyobb költőink nyelve és képkincse azonos a falusi nyelv szókincsével” (Vallomás 1932.). De ugyanakkor — éppen az egri konferencia szüneteiben beszéltünk erről — egy-egy vers szövegének hangosításában előtűnik a helyes hangsúly elleni vétségek, a tempó, a ritmus, a dallam versépítő szerepében fel-felbukkanó hangzásbeli igénytelenségek. Az írásjelezés-nélküliség pl. annyira felpörgetheti a tempót és ritmusfolyamatot, hogy a hangosításban már szinte követhetetlen a költői mondanivalót erősítő egyéb versalkotó tényező. A hangzás egysége is megbomlik. E sorok írója Kodály nyomán is megkísérli a költői szövegek alkotásának és hangosításának „szakmai” összetevőit feltárni, értelmezni. Ez a munka annyiban nyelv-, illetőleg beszédművelő feladatvállalás, hogy a költői szövegek hangosításában követendő helyes formákat és módokat is próbáljuk megfogalmazni. Ebben is Kodály példája és tanácsa vezérelt. Az iskolai nyelvi nevelés folyamán, az óvodától kezdve a felsőfokú oktatásig a tanárnak is sok szövegrészletet, köztük költőieket is meg kell szóltatnia, hangosítania. Sok minden múlik a tanári beszéden, a tanári hangos megnyilatkozásokon. Ezért kívánja Kodály, hogy „minden tanár művelje ki beszédét tudatos biztonságig . . . Ezenfelől elvárható, hogy irodalmunk bármely költői vagy prózai remekművét jellegéhez illő és értékéhez méltó előadásban tudja érvényre juttatni” (A jó magyar ejtés aktái. Bp., 1941. 63).

5. A tanárok, a pedagógusok beszédműveltségének kérdése nemcsak pedagógiai probléma. Jól látta ezt Kodály is. Az egyetemes magyar beszédműveltség megteremtése céljából nagy jelentőségű előadást tartott 1937-ben „A magyar kiejtés romlásáról” címmel. Abból az elgondolásból indult ki, hogy az előszónak, a beszédnek s z é l e s e b b t á r s a d a l m i a l a p o k o n kell kultuszt teremteni. Eppen ezt az alaptételét nem értették meg sokan. Túlzásnak tartották kritikai megjegyzéseit, különösen ezt a tételt: „Nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva.” Nem kapnak védelmet „a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei”. Nem véletlen, hogy egyre bővül a „rosszul beszélők” tábora, s gyakran hallhatunk „semleges, ízetlen és színtelen” kiejtést. Eltűnik „az élőbeszéd magyar zamata, s a ritmustalanított magyar beszéd úgy hangzik, mint a gyermekcipők tipegése”. 1938-ban „Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!” címmel Kodály rádióelőadást tartott. Még nagyobb hévvel és jól átgondolt érveléssel fogalmazza meg előadásának tételmondatát: „A kiejtés romlása csak kísérő tünete az általános

nyelvromlásnak". Félti nyelvünk sajátos hangzását, pedig szerinte: „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje. A magyarét egyre többen fűjják hamisan.” Tömegmozgalma kíván a romlás megállítására; a köztudatba kell belevinni a beszédművelés fontosságának gondolatát, s a nyelvi öntudat gyengeségére és fogyatékosságára is figyelmeztetni kell éppen a művelt rétegek képviselőit, akiknek „a kiejtése tele van az idegen nyelvek hangfoszlányaival” (Visszatekintés 2: 253).

Hogyan reagált Kodály tétéleire és intelmeire a szakemberek kis tábora és a pedagógusok nagyobb közössége? Az „oktatás hiányának” emlegetését többen azért tartották túlzásnak, mert szerintük az iskolákban rendszeres fonetikai képzés folyt. De milyen? És milyen célú? Azt is szóvá tették, hogy a pedagógusok okulására több szacikk jelent meg a magyar kiejtés és beszédművelés ápolására vonatkozólag is. Hogy milyen ismeretanyagot kaptak ezekből a cikkekből a tanárok, tanítók, arról éppen az árulkodik, hogy a gyakorlati munkához inkább csak szépen megfogalmazott elveket adtak, nem pedig követendő hasznos példákat. Maga a szaktudomány már többet tett az egyetemes beszédműveltség szempontjából: a magyar beszédhangok fiziológiai és akusztikai kutatásával foglalkozó elméleti fonetika egyre izmosodott, és mind több gyakorlati ismeretanyagot nyújtott. Elsősorban Gombocz Zoltán tett sokat a megteremtendő beszédtudomány érdekében. Kodály is tanítványa volt az Eötvös-Collegiumban: ezen a téren is sokat tanult tőle.

6. Kodály mindkét előadásában tömören megfogalmazta a követelményeket is. Elodázhatatlannak jelölte meg ezeket a feladatokat: „A szaktudósokra vár a kiejtés alaptényeinek feltárása és rendszerezése.” — „Hivatott szakemberek foglalkozzanak a kiejtés részletkérdéseivel.” Magyar kiejtési szótárt kell szerkeszteni és kiadni, s végre valahára a magyar kiejtés normarendszerét is ki kell dolgozni. Joggal tehetjük fel a kérdést: mi valósult meg mindezekből? Csak közelítünk a megvalósítás felé.

Egy területen megfogadták Kodály tanácsát. A kiejtési versenyekről van szó. A tudományegyetemen 1938-ban megrendezett első ilyen verseny bevezetőjeként a dékán elmondta, hogy „többmint három év telt el azóta, hogy Kodály Zoltán megkezdte agitációját a helyes, jó, szép hangzású magyar beszéd érdekében. Az első riadót nagy sajtóvisszhang, majd tudományos vita követte.” A korabeli sajtóközlemények átszemlézése bennem vegyes érzelmeket keltett. A Kodály-riadónak éppen társadalmi jelentőségét vagy nem értették, vagy vitatták. A beszédkultúra jelentőségének ténye és tudata is háttérben maradt, s a legtöbb cikk ezt a kodályi megfogalmazást tartja sérelmesnek: a kiejtést nem gondolja senki. Itt-ott olvashatunk arról, főleg a baloldali beállítottságú lapokban, hogy Kodály két előadásának tanulságai közül egyet különösen meg kell szívlelni: minden pályán nagy előny a beszélni tudás, a politikai agitációnak pedig lételeme, követelménye a szónoki beszéd mesterfogásaiban való jártasság.

A Kodály elgondolása szerint megrendezett kiejtési versenyeken a bíráló bizottságban tagként szerepelt Kodály is. Ott el-elhangzott kritikai megjegyzései és összefoglaló jellegű tanácsai a lassan erőre kapó magyar beszédművelés és beszédnevelés számára is hasznosaknak bizonyultak. Időszerűségük még ma

is érvényes. Csak kettőt emelünk most ki. Amikor elhatároztam, hogy kutatásom a tanári beszéd vizsgálatára irányítom, erre éppen Kodály e szavai adtak ösztönzést: „Minden pályán nagy előny a beszélni tudás. Tanárnak pedig *conditio sine qua non*. Ha visszagondolok boldogult tanárimra, bizony alig 1–2 beszélt úgy, hogy a diákos kritizáló és gúnyoló kedv nem tudott volna belekötni. Kedves szórakozásunk volt a tanárok beszédének utánczása és kigúnyolása, s bizonyára így van ez ma is, a tanári tekintélynek nem nagy hasznára.” Kodály az egri kiejtési konferencián „Kiejtés és tanári beszéd a felsőoktatásban” címmel megtartott előadásomhoz és hozzá szólt. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg e megjegyzésében: „Hadd fűzzek egyetlen megjegyzést Bakos József szavaihoz is. Ennek az előadásnak már a címe is hangsúlyozza a tanári beszéd fontosságát. Ha a ma működő tanárok visszagondolnának reá és emlékeznének rá, hogy figurázták ki ők annak idején saját tanáraikat, akkor bizony jobban összeszednék magukat” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 246).

Kodály szerint tehát „elemi követelmény, hogy a tanár kifogástalanul, mintaszerűen tudjon beszélni”.

7. Éppen ma, a szövegtani kutatások szárba szökkenésének idején, érdemes arról is szólnunk, hogy a szövegek alkotásának folyamatában azokra a tényezőkre, nyelvi alkotó elemekre is tekintettel kell lennünk, amelyek a szöveg egységek hangosításának könnyítői vagy éppen akadályozói lehetnek. A szöveg hangosítás bonyolult összefüggéseit és eredőit kutatók, az előadóművészek, de általában a felolvasást vállalók részére is nagyon tanulságosak Kodály e megjegyzései: „Hibák inkább csak a beszéd nagyobb egységeiben mutatkoztak. A mondat hangsúly elhelyezésében, a mondat dallamának kikerekítésében több volt a bizonytalanság. Lendületesen egy darabban ívelő mondatdallamok helyett gyakran hallottunk szaggyátott, töredékesen összerakott mondatokat. Hosszabb részek felépítése, változatos, emelkedő formába öntése már igen keveseknek sikerült. Ezek már a felolvasás művészi követelményeihez tartoznak” (A jó magyar ejtés aktái). Ezek a hangzási jelenségek még ma is jelentkezők. Nem véletlen tehát az a követelmény és gyakorlat, hogy a felolvasás retorikájának kimunkálásában nagyobb szerepet kell vállalni beszédművelőinknek is.

8. Kodály a nyelv melodikus, és ritmikai oldalának alaposabb vizsgálatát és megismerését nemcsak a zenészeknek, énekkarvezetőknek ajánlja, hanem azoknak a nyelvművelő szakembereknek is, akik az élőszó, a hangzó beszéd ápolását feladatuknak tekintik. Mi kibővítjük ezt a kört: az iskolai fogalmazás-tanítást vállaló pedagógusoknak is biztos hallású, kitűnő ritmusérzékű szakembereknek kell lenniük. Hogy ez ma még csak óhaj, bizonyítja az a tény, hogy hiányos még a mondatkultúránk, és sok írásainkban a „panyókára vetett” (Devecseri) mondat. Éppen a nyelv zenei oldalának sajátosságait nem érzékelők írásában és beszédében szaporodnak el az értelmileg és ritmikailag szét hulló mondatok.

Ilyen összefüggésben kell nagyra értékelnünk azt a kodályi törekvést és gyakorlatot, hogy a dallal, az énekkel, az élőszót is a maga tisztaságában, eredeti magyar sajátosságaival kívánta bevenni az iskolába, és ezek és ezek birtokába adni. Amikor gyermekdalaink magyarságáról értekezik (Énekszó 1943.) kifejti, hogy a daloló ifjúság nemcsak zenei élményekben gazdagodik, hanem magyar nyelvi tudata is erősödik. A zenei alapvetéssel anyanyelvi ismereteket is szerezhet pl. arról, hogy „a nyelv változik az idők folyamán,

de csak szavakban, fordulatokban, alapszerkezete ugyanaz, mióta ismerjük”. Kodály arról is vallott, hogy sokrétű munkássága nagyon is célratoró volt a legnagyobb cél szolgálatában: a zenei műveltség mellett anyanyelvi műveltséget is nyújtott az éneklő magyar ifjúságnak. Valóban elmondhatta magáról: „Én nem is foglalkoztam egymástól olyan távol eső dolgokkal” (Utam a zenéhez 45).

A kodályi népdalkultusz az élőszó kultusza is az iskolákban. Az énektanárok, a karvezetők igen értékes nyelvművelő munkát is végeznek. Erre inspirálja őket a Kodály-módszer is: a dalok szövegének prozódiai sajátosságaival is ismerkedik az énekes. A szép és ízléssel hangzó éneklés előfeltétele a tiszta hangzás mellett a tiszta szövegejtés. Ennek elérése érdekében beszédakusztikai, légzéstechnikai ismeretanyagról is kapnak az énekesek tájékoztatást. Kodály a gyermekkarokról írt közleményében azt is megemlíti, hogy: „Nálunk alig minden húszadik ember használja helyesen beszélő és lélekző szervét” (Gyermekkarok 1929.). A gyerekek magyar nyelvérzéke is izmosodik akkor, amikor a dallam és a szöveg egységében a hangzásbeli és kiejtésbeli árnyalatok érzékelése révén a beszéd akusztikumában, ritmusában jelentkező zavarokról is tapasztalatokat szereznek. A jó szünettartás, a jó ritmus, a jó intonálás nemcsak az éneklés, hanem a beszéd szempontjából is elengedhetetlen követelmény. Különben az ének nélküli beszéd is telítve van a mondatok dallamaival. A mondatok szövegegységekben való helyes hangosításához is megfelelő gyakorlatot szereznek azok a tanulók, akik énektanáruktól, karvezetőjüktől beszédtechnikai ismereteket is kapnak. Kodály az egri kiejtési konferencián egy szűkebb körű beszélgetés kapcsán nem véletlenül hiányolta, miért nem vesznek részt nagyobb számban az énektanárok és a karvezetők is a konferencia munkájában. Kodály azt is elmondta, hogy az énekkarokban, de általában az éneklésben beszédfigyelme is nevelődik az ifjúság, s a magyar nyelv természetéből folyó dal és szöveg egységében nem szokik rá a füle „a magyar szó természete elleni deklamációkra” (A zene mindenkié 27). Igen lényeges ez a megállapítása, s éppen napjainkban erősödik fel időszerűsége. Ma fülünk a bit- és rockzene hallgatása révén a legváltozatosabb akusztikus hatásoknak van kitéve, nyelvérzékünk is nehéz próbára tétetik a dalokhoz társult szövegek sokszor primitív prozódiaja révén. Érdemes lenne tehát azt is megvizsgálni, elsősorban a zenész és nyelvművelő szakembereknek, miben és hogyan sérül meg zenei és beszédbeli érzékenységünk s a nyelv akusztikumma, melódiavilága, ritmikája, annál is inkább, mert egyre szaporodnak a fülsértő jelenségek: a felgyorsult beszédáram, a céltalan hangosság, sőt harsányság, s mintha ma már csak „a hangrontó kiabálásban” (Kodály: Énekes játékok 1937.) lelnének egyesek otthonos biztonságot. Nem tartjuk véletlennek, hogy a kortárs költő ilyen versmondatokat vet papírra: „A suttogást nem, (csak az ordítást értjük) emberi beszédnek” (Kovács István: Utazás IV).

A nyelvi, a beszédbeli közízlés kialakítása és erősítése céljából vállalt nyelv- és beszédművelő munka sokat tanulhat abból a szakszerű tevékenységből, amelyet Kodály és tanítványai végeztek népünk zenei közízlésének kialakításában, fejlesztésében. Kodály így fogalmazott: „Nem mehetünk el közömbösen az iskola mellett, mikor ének hallik ki belőle” (Gyermekkarok 1929.). Mi sem viselkedhetünk közömbösen az iskolában folyó beszédművelés és nyelv-művelés gyakorlatát illetően.

Kodály, arra volt kíváncsi, hogyan találkozik a gyerek a zenével s milyen színvonalú zenei tájékozottsága. Mi most — elsősorban Kodály tanításai nyo-

mán — arra keresünk választ, hogyan találkozik a gyerek az anyanyelvével a családban, az óvodában, s milyen színvonalú anyanyelvi ismeretanyagot, műveltséget szerez az iskolai oktatás keretében.

9. Kodály egy alkalommal arról beszélt, hogy furcsa és váratlan kérdéseket is szokott kapni. Megkérdezték például, mikor kezdődjek a gyermek zenei nevelése? A válasza: kilenc hónappal születése előtt. Ez a meghökkentő válasz érvényes az anyanyelvi nevelésre is. Az édesanya, a családi környezet nyelvi kultúrája meghatározó szerepű a gyerek beszédképességének fejlődésében. Nem mindegy, hogy beszédpartnerekre talál-e a családi nyelvi közösségben, vagy hallgatásra van kárhoztatva. Kodály találóan mondta, hogy az ilyen gyerekek valóban nincs megfelelő „gyerekszobája”, azaz beszédközössége. Az se mindegy, hogy a gyerek már csecsemő korában milyen hangélmény birtokosává válik. A korai fül-kultúra nemcsak a zenének hanem sok más „tárgynak is hasznára van” (Kodály: Közönségnevelés 1958.).

Az egészséges belső hallás kialakításában különösen az édesanyának van elhatároló szerepe. A családok nőtagjai, manapság pl. a nagymamák beszédképessége és beszédmódja a beszédhallás fejlesztésében, az anyanyelv akusztikai jellegzetességeinek átadásában, s az artikulációs biztonság megteremtésében, finomításában igen sokat tehet. A gyermek beszédkedvének felkeltése, ébren tartása és fokozása a családi anyanyelvi nevelésnek ma a legfőbb gondja és feladata. Kodály többször beszélt arról, hogy a családban a gyereket énekelni és beszélni együtt kell megtanítani. Ma sok családban nemcsak az énekszó ritka vendég, hanem a természetes élő beszéd is. Dalol, zenél, énekel és beszél helyettünk a magnó, a rádió, a televízió. A beszélés gyakorlásának alkalmai, lehetőségei egyre kevesbednek. Szinte „némán” élünk egymás mellett, s gyerekeink kényszerű hallgatásra ítéltetnek. Ilyen körülmények között sok gyerekben kialakul a beszédfélelem, s olykor a beszédgörcs is. Engedjük, hogy beszéljen a gyerek, mert a „beszéd küzdelem a némaság ellen” (Keresztury Dezső: Szilánkok). Ha a gyerek megszokja a szótlanságot; leszokik az őszinte kitárulkozásról, a közlés-vágyról. Lelki, szellemi fejlődése is kárát vallja ennek; sivárabbá válik érzelmi világa is.

Kodály „Zene az óvodában” című rádióadásában beszélt az óvodában folyó nevelő munka területeiről is. Az ének, az éneklés mellett a mozdulat és a beszéd, a beszélés művelése a legfontosabb feladat. A spontán beszédben való jártasságra egyrészt a beszédkedv élesztése, másrészt a beszédfigyelem megkivánása révén tehetnek szert a gyerekek. A helyes ejtésre „szoktatás” előfeltétele az óvónők és dadák „példás” beszédmódja, s a megfelelő hangerővel élése. Túl nagy zaj hallik ki az óvodákból is. A beszédfigyelmezetlenség- „melegágya” a túlhangos beszédkörnyezet. Kodály az óvodák és iskolák meglátogatásakor el szokta mondani: két követelménynek illik eleget tenni. Biztosítani kell a tiszta jó levegőt és az önként vállalt fegyelmezettséget. Kint a szabad levegőn azután ne korlátozzuk a gyereket, ott mutassa meg, milyen erősek a hangszálai.

10. Kodály, a tudós akadémikus is megtisztelő feladatának tartotta a nyelv- és beszédművelés ügyének szolgálatát. Mint az MTA Nyelv-művelő Bizottságának tagja 1944-ben azok között volt, akik egy „nyelvhelyességi szabálygyűjtemény” megszerkesztését és kiadását javasolták (Magyarosan

1944. 57). A felszabadulás után még nagyobb odaadással állt a nyelvművelés ügye mellé. Az MTA nyelvművelő ankétján ő elnökölt. Újrafogalmazta elgondolásait: a nyelvhelyesség ügye nem nyelvészeti szakkérdés, hanem k ö z ü g y. Fel kell erősíteni azt a kívánalmat is, hogy „a nép egészséges nyelvi ereje nyilvánuljon meg” (Oszt. Közl. 1952. 1–4. sz. 401).

A társadalmi távlatokban és célokban gondolkodó nyelvművelő Kodály ezt az elgondolását így egészíti ki a Lőrincze Lajos „Nyelv és élet” című könyvéhez írt előszavában (1953.): „Mindenkibe bele kell nevelni a nyelv sorsa iránti érdeklődést, a saját beszédeírásáért való felelősséget.”

Kodály, mint a Nyelvművelő Bizottság elnöke éveken át újra és újra hangoztatta: csak az tud jó munkát végezni a nyelvművelésben és az anyanyelvi ismeretterjesztésben, aki „ismeri a nyelv törvényeit, jó stílusérzéke van, s ezenkívül — minthogy a kiejtés is egyik fontos kérdése a jó magyar beszédnek — kifogástalan s lehetőleg szép a kiejtése is” (Lőrincze: Nyelv és élet: Kodály előszava 6).

Tagja volt a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének is. Lőrincze tanúsítja, hogy „szinte minden ülésen részt vett, s adott új meg új kidolgozásra, megvitatásra érdemes témát, ötletet” (Lőrincze: Kodály Zoltán 1882–1967 Nyr. 91: 113).

A Magyar Nyelvőr hasábjain is megjelent Szóval: kultúr című tanulmánya (Nyr. 78: 281–4). Arról is szólt, miért tartott e témáról rádióelőadást (1955-ben), s miért jelenteti meg e folyóirat lapjain is. Íme, a megokolás: „Szűnniadó nyelvérzékünk felébresztéséről sohasem mondhatunk le.” A pongyolán, a fegyelmezetlenül beszélő ajkán hézagpótlóként jelentkezik a szóval „járványszó”. A Magyarosan cikkírója az „izé utódául” elterjedt pesti nyelvi töltelékshónak minősíti (1949. 1. f. 36). Kodály elsősorban a gondolat és a mondanivaló hiányát leplező szerepét teszi rostára. A fegyelmezetlenül és határozatlan beszédhelyzetekben, sajnos, még ma is jelentkezik, de nemcsak szóban, hanem írásban is. Mintha nem lenne foganatja a kodályi intésnek.

Annál inkább meghallgatásra talált a latin eredetű *kultúra* megcsonkított változatának, a *kultúr* szóformának visszaszorításáért felemelt szava. Kodály a jó filológus szorgalmával sorakoztatja fel a „német kaptafára csinált” *kultúr* előtagos szavakat: *kultúrmérnök*, *kultúrharc*, *kultúrfőlény* stb. Excelsior című írásában ez utóbbi összetételről ezt írja jegyzetként: „Felemás német—magyar makaróni-szó lévén, a nyelvi kultúra fogyatékoságát árulja el.” (A zene mindenkié 50). Egyik előadásában 1951-ben arról beszélt, hogy a „*kultúr* a magyar szövegben idegen elem. Nekem igen nagy fájdalmat okoz, hogy ez a *kultúr* szó ilyen vadul divatba jött az utóbbi években. A magyarban nincs *kultúr*, csak *kultúra*. Minthogy a nyelvművelés néhány éve alszik, remélhető, most az is megmozdul „(Ösi hagyomány, mai zeneélet 1951.). A *kultúr* kiiktatására van alkalmunk és lehetőségünk a magyar megfelelőkből válogatni: *kultúrtörténet*: *művelődéstörténet*, *kultúrember*: *művelt ember*, *kultúrfilm*; *ismeretterjesztő film*, *kultúrmérnök*: *általános mérnök*, *kultúrnövény*: *termesztett növény*, *kultúrest*: *műsoros est* stb. Kodály szerint tréfás mellékszólalással, az ironia, a komikum kifejezésére szerepet kaphatnak ezek a nyelvi formák: *kultúr csiklandozás* (Ady), *kultúr madzag* ('nyakkendő'), *kultúr kacaj* ('durva nevetés'), *kultúr kaja* ('sütemény'). Elítélő szándékkal használják egyesek ezt a nyelvi képletet is: *kultúr szövege* van (csak sóderol, mellébeszél, nincs sava, bors beszédének). A fiatalok a rockzenekarok szereplését elég gyakran kísérő nem kívánatos jelenségeket *kultúr botrány*nak minősítik.

Sajnos éppen legújabbán a Kodály gyűjtötte példatár egy-egy szóalakja újra nyelvi szerephez jut. Kodály cikkének hatására pl. a *kultúrház*, a *kultúrpolitika* összetételek helyett használni kezdték a *művelődési ház*, *művelődési otthon*, *művelődési központ*, a *művelődési politika* vagy a *kulturális politika* szóformákat. Ma mintha újra szerepet cserélnének. Az sem véletlen, hogy a Kodály-cikk újra az érdeklődés előterébe került. Hogy miért, arról Breuer János írt „Szóval: (ismét) kultúr?” címmel az Élet és Irodalom hasábjain (1982. jan. 15.). Jelentkeztek a kultúr előtagú szavak védelmezői is. Érvük között szerepel az az erőszakolt tétel, hogy van a szónak analóg hangzású magyar alakja is, pl. a *feltúr* szóalak. (Vö. még: Élet és Irodalom, 1982. febr. 5.).

11. A magyar beszédművelés történetében valóban mérföldkönek tekinthető az Egerben, 1965. október 22–23-án megrendezett kiejtési konferencia. Kodály Zoltán a tanácskozás két napján többször is felszólalt. Megjegyzéseit az előadásokhoz, felszólalásokhoz fűzte. Alig volt olyan előadás, felszólalás, amelyben ne történt volna hivatkozás Kodály munkásságára. Deme László vitaindító előadásában találjuk a magyarázatát annak, miért: „Tulajdonképpen Kodálynak A magyar kiejtés romlásáról c. előadásával kezdődött meg a helyes magyar kiejtés ügyének újrafelvétele, s ennek közzétételével indult meg a kiejtésünket vizsgáló szakmunkák örvendetes szaporodásának folyamata” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd, Bp., 1967. 24).

A helyes magyar kiejtés első szakszerű megvitatását célzó konferencia előző megnyitójában, Bárczi Géza ezt a gondolatsort így folytatja: „Újabbán meg éppen, főleg Kodály Zoltán hatásos szava nyomán egyre többet hallunk és olvasunk a helyes magyar kiejtésről, s ez annak a biztos jele, hogy e kérdés immár társadalmunk tudatában is égetővé vált” (18). Bár Kodály felhívása és az egi konferencia között majdnem harminc esztendő telt el, Kodály úttörő munkássága, nyelv- és beszédművelő tevékenysége e konferencián is éreztette eleven hatását. Gáti József Kiejtés és előadóművészet c. előadásában erre vonatkozólag is kapunk utalást: „Kodály Zoltán emlékezetes előadásának »romlás« kifejezését magam is szó szerint vettem, és még ma sem bántam meg. Jó mag volt ez a szó. Olyan állandó nyugtalanságot keltett bennem — gondolom ez volt Kodály legfőbb szándéka —, hogy azon a területen, ahol dolgoztam, kihegyezett füllel csaptam le minden ejtési hibára, amelyet csak észleltem” (102).

Kodály jó érzékkel a konferencia legvitatottabb kérdéseire fűzte megjegyzéseit. Többen taglalták pl. a zárt *ë* kiejtésének jelen állapotát és jövőjét (Bárczi, Lőrincze, G. Varga, Bakos, Molnár Imre, J. Soltész, Elekfi, Szegő stb.). Kodály nagyon elevenen és vitázó kedvvel reagál az elhangzottakra. Vitába száll azokkal, akik kételkedtek abban, hogy az zárt *ë*-t, „nyelvjárásiasságnak” ítélvén, a köznyelvi ejtésben általánossá tehetnénk. Szerinte a zárt *ë*-zés nem tekinthető „vidékiességnak”. A zárt *ë*-ért „küzdeni kell, nagyon egyszerű módon. Ha a tankönyvekben azt látja a gyerek mindig maga előtt, hogy különbség van az *e*-k között, megtanulja végtére. Még — azt hiszem — láttak ilyen tankönyveket”. Kodály szerényen elhallgatta, hogy Iskolai énekgyűjteménye is jelöli a zárt *ë*-t. A második kötethez írt utószavában (1944-ben) meg is okolja, miért. „A zárt *ë* köznyelvi kiejtésünk mellőzhetetlen hangja... Sokan úgy vélik, hogy ez csak nyelvjárási sajátság. Balvélemény.” Lőrincze Lajos ezzel kapcsolatban azt írja, hogy „Kodály Zoltán nem azért jelzi a zárt *ë*-t iskolai és egyéb kiadványaiban, hogy ezzel a nyelvjárás jelentőségét tanú-

sítsa, hanem azért, mert a sok egyforma *e* által okozott egyhangúság elkerülése végett szeretné megtanítani azokat a magyar vidékeket is a kétféle *e* megkülönböztetésére, ahol ilyen különbség nincs. Nyelvünk szép hangzását kívánja megőrizni, s ha lehet, fokozni. Az *ê*-zést a köznyelven belül maradandó és általános nyelvi jelenségként terjeszti” (Nyelv és élet 135). A konferencia szünetében Kodálynak megmutattam Ihász Gábornak Magyar Nyelvtan az I–II. osztálybeli gymnasiumi ifjúság használatára” c. tankönyvét, amelyben a szerző az *ê*-zés védelmét igen fontos pedagógiai feladatnak tartotta, ezért a „közép” *ê*-t mint 1846-ban kiadott nyelvtanában, az 1852-es egri kiadás „elméleti anyagában és példatárában” is következetesen jelölte (vö. még Bakos: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 126). Kodály örült ennek a „merész és okos” kezdeményezésnek, s ezt a kérdést tette fel nekem: „Miért nem szólt erről az előadásában, nem mert ebben a kérdésben nyíltan színt vallani?” Kodály különben nagyon jól ismerte a nyelvjárási kiejtések múltbeli és jelen állapotát is. „Szív, vagy szív?” c. cikkében (Tükör, 1939.) a költői kéziratok hiteles közlésével kapcsolatos megjegyzései között ez a mondat is olvasható: „A dunántúli Vörösmarty beszéd közben bizonyára mindig rövid *i*-vel ejtette” a *szív* szót.

Nem is oly régen közvéleményünk is tanúja volt a *null*–*nulla* szópárok rádió- és televízióbeli harcának. Kodály ezen a konferencián először vetette fel ezt a kérdést: „Legjobban az bosszant engem, ha a sporttudósítók azt mondják be, hogy *null-null*. A *null* magyarul *nulla*. Ezt az *a*-t nem szabad leharapni.” Ez a kodályi intés egyideig meghallgatásra talált a televíziós sportriporterek részéről. De ma már ők sem következetesek a *nulla* használatában, egyre inkább halljuk és olvassuk a *null* változatot.

Vitába szállt Kodály azokkal is, akik azt a véleményt fogalmazták meg, hogy „az idegen nyelvek tanulása lényegtelen a nyelvrontás tekintetében”. Kodály szerint „ez tévedés, mert az idegen nyelv rendkívül elrontja a magyar beszédet, különösen az indogermán nyelvek. Kérem, hogy az én beszédem ne tekintsek mintának, mert most én is kénytelen voltam három hónapig angolul beszélni laza artikulációval, és amióta újra itthon vagyok, még nem tudtam megszabadulni az angol nyelv hatásától.” Ma ez a probléma nagyon elevenen érinti a magyar kiejtéssel és a beszédműveléssel foglalkozó szakembereket: széles körű tényanyagra van szükség annak eldöntésére, mi az igazság. Sajnos, kevesebbet foglalkoznak ezzel a kérdéssel a nyelvoktatás szakemberei is.

Természetesen az nem lehet megoldás, hogy ne tanuljunk idegen nyelveket. Kodály sem ezt mondta, bár egyesek ezt értették bele szavaiba. Ezzel kapcsolatos ez a megjegyzése: „Az egyik hozzászóló, egy pesti szakfelügyelő . . . szavaimat félreértette. Én nem azt mondtam, hogy ne tanuljunk idegen nyelveket, sőt, vallom Arany Jánossal, hogy magyarul is csak az tud teljesen, aki idegen nyelvet – nem is egyet – jól tud. Ellenben arra akartam buzdítani mindenkit, hogy annak a fáradságnak a tizedrészét, amellyel az idegen nyelveket tanulják, fordítsuk a magyarra” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 245–8).

Elhhez a gondolatkörhöz társítható Kodály e megállapítása is: „Hogy idegen dalokat is énekeljünk? Feltétlenül, de nem úgy, hogy m a g y a r r á á l c á z z u k, megmondjuk: honnét való” (Zene az óvodában). Nagyon nagy áttételekkel azok számára is használható ez a felvetés, akik az idegen nyelvek artikulációs sajátosságainak a magyar kiejtésre tett hatását vizsgálják és elemzik.

12. Kodály életútjának értő krónikása Esze László nagyon izgalmas kérdést fogalmazott meg Kodály életművével kapcsolatban: „Hatott-e a nyelvész [a nyelvművelő B. J.] a komponistára, ha igen, miben? A válasz egyértelmű: hatott, az eredmény természetesen vokális művein mérhető le. Dalainak és kórusainak közmondásosan kitűnő prozódíája aligha magyarázható mással, mint az egyetemen s az Eötvös kollégiumban folytatott nyelvészeti tanulmányaival. Ezek eredményeként vált az élő beszédnek, a hangsúly törvényeinek éles szemű megfigyelőjévé, tudatos nyelvművelővé... Ezért tekintette a versekben rejlő melódia zenében való kifejezését a kísérleti fonetika egy nemének” (Eősze: Kodály Zoltán. Bp., 1971. 154–55).

13. Mit mondhatunk még el befejezésül? Elsősorban azt, hogy a nyelv- és beszédművelő Kodály Zoltán egész nemzedéket, ifjakat és felnőtteket nevelt rá a helyes, a szép szó és beszéd tiszteletére, nyelvünk csodálatos zenéjének érzékelésére és megőrzésére. Hogy ma nyelvművelő buzgalmunk és tevékenységünk minőségében is sokat javult, korszerűsödött, hogy egyre messzebbre hangzik el szavunk, s hogy kiemelkedhettünk a szakmai öncélúság szorításából. Mindezt neki is köszönhetjük.

Bakos József

II.

Kodály és költőink

1. Témánk tárgya, az ének, egyike az élet, a művészet legzivatárosabb fogalmainak. Egy művésznek énekes alkotásait szemlélve, mint most, átadhatjuk ugyan magunkat a gyönyörködésnek, akár halljuk a dalt, akár — zeneértő olvasók lévén — kottából olvassuk: neki magának, az alkotónak s minden kor megzenésítőjének azonban éppen nem volt ilyen zavartalan a dolga.

A dalszöveg megzenésítőjének módja van pontosan megjelölni, mit (ritmust, tempót) hogyan kíván az előadótól. A vers írójának erre nincs módja. Verseinket sorok tagolják, ezeken belül alig valami. Leggyakoribb a magától kínálkozó felezés, mint a 8-as és 12-es esetében: *Talpra magyar, | hí a haza! Tüzesen sült le a | nyári nap sugára*, ezt is csak a verstan jelzi, nem a költő. Hogy ezen belül minő ritmusra gondolt a vers írója, arról a megzenésítésre készülő zeneszerzőnek fogalma sem lehet.

Kivétel a görög ritmusú költemény. A ritmusnak ott sincsenek olyan külön jelei, mint a zenében (talán valaha voltak?), a szótagok hosszúsága és rövidsége azonban megadja a zeneszerzőnek a biztos alapot. Nem kevés az elemeknek ez a kétfélesége, hiszen mindegyiknek rengeteg a változata, s ezekből a hosszúnak igen sok fajtáját meg is találjuk a zeneművekben:

⏏ , ⏏ , ⏏ , ⏏⏏ , ⏏ , ⏏ , ⏏ , ⏏ stb.

Felvethetné valaki, hogy ez az idegen elvű (görög) ritmus talán távoli nekünk, magyaroknak. Ez nem áll. A göröghöz hasonló ütempárokkal (— — és — ⏏⏏) nálunk is találkozunk, már gyermekdalaink között. A Magyar Népzene Tára I. kötetének futólagos áttekintése után seregesen jönnek elő ilyen kezdetű dalok:

— — | — — || — — | — — || — — | — — ||
 Bujj, bujj zöld ág (255), Csön csön gyű - ri (428), Egy üveg al - ma (34),
 — — | — — || — — | — — || — — | — — ||
 Kis kacska für - dik (74), Most vizik, most vizik (791), Egy szege, két szege (550).

Kodály 18 éves korától 22 éves koráig a Zeneakadémia mellett magyar irodalomtörténetet tanult az egyetemen, arra készült, hogy magyar szakos középiskolai tanár legyen. S ott volt mellette az Eötvös Kollégium páratlan könyvtára, szíve szerint benne élt a magyar költészet világában, s ezeknek a költeményeknek emléke elkísérte őt haláláig. 1956-ban, hetvenéves korán túl emlékszik Vörösmartynak A nándori toronyór című költeményére, dallamot ír rá:

Haszta-la-nul kiüz - dött, nem tud-ta le - ver-ni fo - ká - ról a zász - lós törö -
 köt Nán - doron a magyar ór.

Ime, ilyen az a ritka eset, amikor a magyar dallam pontosan átveszi a görög ritmust. Átveszi, annak ellenére, hogy csak a magánhangzók időtartama egyezik (hosszú, rövid), a lüktetés nem: a magyarban az ütemek elejére, a hangsúly helyére gyakran nem kerül szókezdet (-dött, -verni). Kodály megoldása: a súlytalan helyre került szavak kezdő szótagját környezetéből kiemeli, magasabb fokra teszi (*küzdött, nem, leverni, fokáról*, tovább is: *törököt, magyar*). A folytatásban a dallamhang kiemeléséhez (a görög képletet megmagyárosítva) hozzáadja a hangsúlyt is (ütemvonal a szó elé):

— — | — — | — — | — — ||
 vagy te ra - gadj en - gem, török a mély - ség - be ma - gad - dal

és

— — | — — | — — ||
 egy - szer - smind megö - lel - te

A kétfajta módosulás jellemzi a további disztichon-megoldásokat is:
 Verseghy: Az igaz bölcs.

— — | — — | — — ||
 Nézd a bú - za - ka - lászt, büsz - kén e - me - lő - dik

A „teljes eszű bölcs”-nél megnagyobbítja, szélessé, „teljessé” teszi a hangértékeket:

bölcs meg - a - láz - za ma - gát.

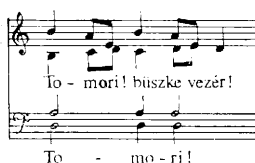
hogy csak egy felet. A 36—37. sorpárt kiemeli helyéből, későbbre helyezi, úgy érzi, jobban illik a végső összefoglaláshoz („nem az ellenség, önfia vágta sebet”).

Úgy tudjuk, hogy költőnk korában a határozott névelőt (*a*; *az*) hosszúnak vehették; Kodály általában követi a hagyományt, a zeneköltő szabadságával. Ilyen kivételt láttunk már az Emléksorokban, egy másik itt található:

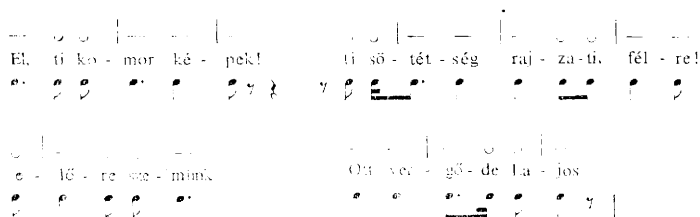
A sorvasztó lánc

„Tomori! Büszke vezér!” Bár itt is volna a hagyományos út mellett egy másik! De, úgy látszik, nincs, és Kodály is hosszúval veszi a büszke, nagy név vitathatatlanul rövid első szótagját. Sőt, a mélyebb szólamokban még meg is nyújtja kétszeresre:

Eltérések a versritmus és a dallamritmus között, Kodály üdvös módosításai:

„Forr a világ.” Ma már mindenki így ismeri azt a remekművet, amelyet zeneköltőnk Berzsenyinek 1807-ben keletkezett *A magyarokhoz* című ódájára írt. (A másik *A magyarokhoz*, a „Romlásnak indult, hajdan erős magyar” kezdetű, ugyancsak Berzsenyié.) Az eredeti versalak, az alkaioszi, ha nem ismernénk ebben a formában írt szépségeket, aligha tetszene: lehetetlen tarkának nem találunk, hiszen ereszkedő és emelkedő sorok egyaránt vannak benne. A verstanban nem járatos olvasó-hallgató hitetlenkedve hallhatja, hogy mindjárt kezdete, a hősies „Forr a világ!” az eredetiben jambus!; olyan jambus azonban, amely él azzal a lehetőséggel, hogy alkalmilag spondeus, sőt trocheus is állhat helyette.

Kodály kiemelte a hat versszak közül a három legénekelhetőbbet. Elhagyta a sok földrajzi nevet tartalmazókat. Nevezetesen, hogy amit megtartott, az megmaradt: az *Erinnys* a Forr a világ óta társalgási nyelvünk befogadott szava lett.

Megemlítjük, hogy eredeti latin alkaioszi versre is írt Kodály dallamot, ilyen Horatius „Justum et tenacem” kezdetű ódája. A kóta alatt Trencsényi József fordítása olvasható: „kit jog vezérelt s állja, mit eltökélt”. A dallam pontosan követi a latint, a magyar pedig mindkettőt.

A „Békesség-óhajlás” (Virág Benedek) könnyed, nőies (szapphói) versalakja semmi nehézséget nem támaszt a zeneköltőnek. Egyes — *o* ütemek kínálkoznak a hosszú szótag meghosszabbítására („Szállj le, Béke!”), ennek Kodály szívesen eleget tesz. Ugyanezt találjuk a két Berzsenyi-dalban: A tavasz, Magányosság („Száll alá, Illatot isznak, Lejtnek utána”). A görög ritmus által háttérbe szorított szavakat a magyar zeneköltő dallamával kiemeli (reád, békés, világ, lármás, pihegve”).

Az egyetlen aszklépiadészi óda (Berzsenyi: A közelítő tél) zenei ritmusa majdnem pontról pontra egyezik a verstannal („Hervad már ligetünk”); a befejezésben gyönyörű szélesítés: „fel nem ígézheti Lol-lim bar-na szemöl-döke.”

2. J a m b u s. Bevezetőül egy kis áttekintés. Kodály 7 jambus-verset zenésített meg. Petőfitől a következőket:

Isten csodája. Ebből 30 sor kapott dallamot, közülük 8 jambusi.

Élet vagy halál. Hat versszakából csak kettő és félre esett választás, ebből a 20 sorból 7 jambusi.

Rabhazának fia. 18 sor, 2 jambusi.

Ady Endre versei Kodály megzenésítésében:

Ádám, hol vagy? 15 sor, 5 jambus.

Sapphó szerelmes éneke. 15 sor, 2 jambus.

Sírni, sírni, sírni, 24 sor, 3 jambus.

Akik mindig elkésnek. 12 sor, 2 (-5) jambus.

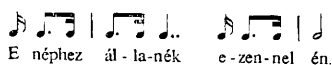
Ebben az áttekintésben „jambusi sor”-nak azokat a verssorokat nevezük, amelyek a zeneköltő számára megadják a kezdet súlytalan-súlyos (*o* —) ritmusának lehetőségét. Láttuk, milyen nagyon kevés az ilyen.

Igaz, általában az ilyen képletű versekben a sorok vége gyakrabban jambusi. A szavalt ez kielégítheti, a zeneköltőt nem. Ő mihez kezdjen — jambusi vers megzenésítése közben — ilyen sorokkal:

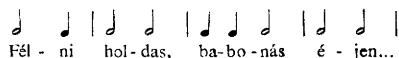
Állni gyászban, súlyos ezüstben . . .

Komor pappal, néma szolgálkkal . . .

A versritmus egyetlen „—” szótagja sem esik szókezdetre! Vagy ahol hosszú hang kellene, rövid szótag áll: „Egy közeledő koporsóra.” Hova lett a régi világ, a „görög-római” vers kora, amikor a költemény nemcsak szöveget, de ritmust is tárt a zeneköltő elé? A fent felsorolt 7 költeményben egyetlen egy eszményi ritmusú sor van, ezt Kodály ugyancsak eszményi módon meg is zenésítette:

A versek négyötöde nem viseli el ezt a ritmust. A zenésznek engednie kell:

Mi maradt a jambusból? Egyetlen tény: az utolsó előtti szótag hosszú hangja.

Kivételes jambusi szöveg trocheusi refrénnel („Hála legyen.”) Sík Sándor Te Deuma. Trocheusi verseket (*— o*) versmondóink általában úgy szavalnak,

mintha nemzeti elvű költemények volnának. Ilyen Vörösmarty Liszt Ferenc-hez c. ódája is. Kodály, kórusában a szokás ellenére igyekszik megőrizni a hosszú—rövid párok értékét. A 10-es sorok közt feltűnő gyakran találunk 2+4+4 tagolásút: „Sors és |bűneink, e | százados baj, És ha | néha felforrt | vér apálya, Édes | kínja közt a | gyógyulásnak.

Trocheusinak vehető még Gyulai Pál Estvéje, Kodálynál Este.

3. A szótagszámláló és a szótagmérő versek között — láttuk — nincs éles határ. A jambus már alig méri a szótagok hosszúságát és rövidségét. Ezen túl a szövegnek nincs uralkodó ritmusképlete, a zenész teljesen szabadon alakítja a dallam ritmusát. Ebben Kodály a legnagyobb mesterek egyike. A leggazdagabb. Lássunk példát! Ilyen a Várj meg, madaram (Három ének, op. 24), egy 17. századi ismeretlen szerző versére írt dal. Az 5-ös sor tagolása költészetünkben általában háromféle = 3+2, 2+3, 4+1. Ez utóbbi dalunkban nem fordul elő, Kodály anélkül is bőségesen önti ritmusait:

1.	12.
let - szik szí - vem - nek	hoz - zá - ja mé - gyek
2.	mint szép me - ző - ben
Ládd - e, fű - ra - dok	13.
3.	é - des Er - ző - kám
Várj meg madaram	é - tek ő - vő - le
4.	ger - je - dett ér - te
Sok jót ho - do - zok	tánc - ra in - dit - son
5.	Haj - da, hopp, haj - da
Ne bántsod szívünket	mín - den azt mond - ja
6.	14.
felelj e - zek - nek	sze - rel - mes tár - sam
7.	u - tá - nad já - rok
Repülj ő - lem - be	szerel - mes māt - kám
8.	Enyém Er - ző - ka
Mikor ké - ret - lek	15.
9.	ús - tőm, a - ra - nyam
Ne nézd a - tyá - dat	16.
10.	kit né - ked a - dok
Té is, vi - o - lám	17.
11.	hall - gas - son a - nyád
Mit vissz, had lás - sam	18.
ladd szől - jon bá - tyád	jőjj i - de hozzám
csak jó - mat kí - vánd!	19.
Mert szí - vem tűz - re	halok ő - vé - le
Mint egy szép kert - be	20.
rajk fész - ket ben - ne	szeretem ő - tet
tán - col - junk ví - gan	he - ge - dű szől - jon
mint ők is haj - dan	ki - ki mint ró - ja
	21.
	adj ősz - sze mín - ket!

Huszonegyféle megoldás, képlet, csupán a 2+3 és 3+2 tagolásúak csoportjából! A hiányzó 4+1 Kölcsey Bordalában tűnik fel:

Miként nyár és tél

For - dul - hat a - szél

A továbbiakban a különleges az, hogy a 2-esnek és a 4-esnek ugyanannyi az ideje:

(A változatai: és .)

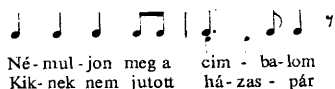
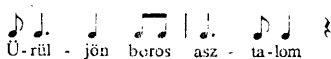
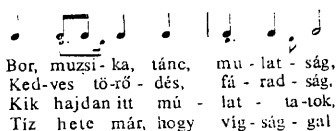
Egyéb 6-osok: Mezei dal (ismeretlen szerző), Gingalló (népi szöveg).

7 szótagos sorokból álló Kodály-dalt egyetlen egyet találunk, a Házaso-dik a vakond című Gazdag Erzsi-versre írt gyermekkart. Sorképlete a szokásos 4 + 3, a versszak maga az 5. strófától kezdve 7,6,7,6 alakúra változik.

7-es sorokkal kezdődik a Jézus és a gyermekek (Szedő Dénes): 7,7,8,5. 7 szótagú sorokkal kezdődik és fejeződik be A farsang búcsúszavai (Csokonai). Már maga a versszak szokatlan felépítésű: 7,8,8,7,7. A nyolc versszak (a kéziratban tizenegy) első és utolsója még ezen is tútesz: 7,8,8,8,7,7. Nem tudunk szabadulni a gondolattól: a költő valami (idegen) dallamra írta versét. Ezt nem ismerjük, Kodály előtt mindenesetre világos volt, hogy a 8-as sorok is 7-esen, az

képleten alapulnak, tagolásuk 4 + 3 helyett 5 + 3, s az 5-ös egyik tagja aprózással jött létre. Ezt mutatják a zene ritmusai:

Nausikaa. Ezzel a dallal megnyílik a magyar 8-as versek nagy, gazdag csoportja. De nekünk, akik kezdettől fogva figyeljük Kodály pályafutását, a megismerkedés, az első találkozás feledhetetlen emlékét jelenti ez a kis dal. „Állok künn a tenger partján” — látjuk a szőke szakállas költő merengő arcának távolba vesző tekintetét. Honnan vehette ezt a rejtélyes, soha nem hallott költeményt? S még titokzatosabb, hogy a költő nincs megnevezve. No, és a dallam, amelyet Kodály írt rá! Ilyenfélét nem írtak addig Magyarországon, de még azon túl sem. Csupa ámulni való meglepetés. És lám, még marad nekünk is, akiket most a ritmus érdekel. Eddig olvastuk, hallottuk, énekeltük, s csak most figyelünk fel a ritmus érdekességeire.

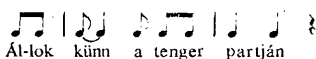
Kodály nyilván újat akart, amikor ez ismeretlen szerzőjű, rejtélyes szépségű szöveget választotta, amikor szokatlan hajladozású dallamát megírta, s akkor is, amikor ritmusáról döntött. A magyar 8-as sornak addig egy tagolása volt: 4+4. *Bujdosik az / árva madár, Elindultam / szép hazámból, Esteledik, / alkonyodik.* Kodály újat akart, elszakadni ettől a földhöz kötött ritmustól. Mennyi elmélkedésbe kerülhetett? Az eredményt látjuk a kottán:

Állok / künn a tenger / partján
 Merre / mentél, hova / tűntél
 Ide / látszik Itha- / kának
 Hideg / szél fúj Itha- / kából

A többi a mesteri kéznek már könnyű volt ezekhez simítani. A második lépés: elhajlani a merev 4/4-től. A versszakok első sorában úgy érte el a 3/4-et, hogy az ütemvonal előtti két hangot összébbvonta:

Ennek további bontakozása teremtette meg a dal kezdetét:

Ál-lok künn a tenger partján

A 8,8,8 képletű dalokon végigfuthatunk, ezek általában 4+4 tagolásúak: Imhol nyitva és kebelem (XVII. század), A magyar nemzet (Petőfi), Haja, haja (Arany J.). Különös forma Petőfi Csata-dala: itt a 8-as sorok az első két versszakban (+ egy sorban) 5+3 tagolásúak, a további két versszakban (+ három sorban) 4+4-esek. Kodály pontosan megvalósítja a költő ritmusát: *Trombita harsog / dob pereg, Kész a csatára / a sereg, valamint Aki magyar, / aki vitéz, Mindjárt vitéz / mihelyt magyar.*

A Nemzeti dalt, a Talpra magyart Kodály úgy állítja eléink, ahogy azon a szent napon elhangzott. A négy 8-as sor után következik két 11-es, az eskü sorai: „A magyarok istenére esküszünk, Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk.” Ez csak az első alkalommal, az első versszakban hangzott el így. A hallgató tömegben egy varázsütésre megvilágosodott, hogy a második „esküszünk”-öt már nekik kell kiáltaniuk. S úgy is lett. Kodály művében nem szavaló áll szemben a sokasággal, ő egész művét férfikarra írta. Ennek ellenére az első „esküszünk” után beiktatott egy külön „esküszünk”-öt, a nép hangját, s úgy engedte tovább zengeni az áradó hangtömeget.

Két Kodály-kórus kezdődik 9-es sorral, az Isten kovácsa (Pad alatt, pad alatt pallantyú) és az Egyetem, begyetem. Átvesszik a népi szövegek kötetlen ritmusát.

A 10-esek közt a Mulató gajd (XVII. századi ismeretlen szerző) az első kísérlet a Psalmus ritmusának kialakítására (3+2,3+2). A Rigók dala (Weöres) 2+3-mal kezdődik, a továbbiakban 3+2, 2+3, 4+1 szabadon váltakoznak.

Népi s népies zenénk egyik leggyakoribb képlete, a 11-es csupán két példával szerepel Kodály művei közt: Ha meghalok (Lévai József) a Bicinia Hungaricában (III. 102) és Petőfi: A székelyekhez (az első 6 versszak). A hangvétel teljesen népi.

12-esek.

A népi hang uralkodik Petőfi Hej, Büngözsdi Bandijában is, népi tánc, népi ritmus (6+6-ra osztódó 12-es). Ebből a hangvételtől indul ki a Levéltőredék barátnehhoz (Berzsenyi) is, de ahogy elmerülni kezd a „képzeltődésék álmaiba”, úgy oldódik a ritmus. Ugyanez áll a másik Berzsenyi-versre (Az élet dele) írt dallam ritmusára. Batsányi (A franciaországi változásokra) már kezdetől szabadon tagolja a 12-est:

Függelékként ide csatoljuk Móríc Zsigmond Fáj a szívemjét. Ez ugyanis eredeti 8-as strófájából szinte szemünk láttára válik 12,12,8,8,8,8-assá: Kodály az 1. és 2. sor első felét megismétli:

Fáj a szívem, fáj a szívem odabelől,
Meg ne lássák, meg ne tudják kívülfelől . . .

13,13,7+7,13. János-köszöntő (népi szöveg) Horváth Jánosnak üdvözlése. A 4 hangot magában foglaló ütemek ritmusai:

15,15,15,15. Weöres: A csősz subája. Egyenletes nyolcadok (♩♩♩). Kisfaludy Sándor: Leányszépség (Himfy II. 69). Benne négyhangú csoportok:

A népi gyermekdal-szövegekre írt kórusok szabadon hullámszó képleteikkel külön csoportokba kívánkoznak:

Cú föl, lovam (6,6,5,6,8,6 stb.)
A süket sógor (5,6,7,7 stb.)
Hajnövesztő (4,4,6,8,6 stb.)

Ilyenféle Weöres Sándor Békedala is (5,5,5,3,6,4 stb.)

4. A Weöres Sándor Norvég leányok című versére írt Kodály-kórusban 4, 6, 7 és 8 szótagú sorok kavarognak, hangsúlyos kezdetűek. Költőnk Öregekje sem sorolható sem a görög-római (szótagmérő), sem a hangsúlyos (szótagszám-láló) költemények közé; sok a jambikus sor. Külön szakaszba kerül az Este (Gyulai Pál). Tekintsük át sorai szótagszámát: 8,8,9,9,7,6,8,10,5,8,7. Ez a tagolás azonban nem Gyulai műve. Ő szabályos verset írt:

Estve

Enyhe szellő suttog halkal,
Már homálylik az esthajnal.
Estcsillag félénk sugára
Mosolyog le a világra.
Majd föltetszik a telő hold,
Fényes lesz az egész mennybolt.

Elnyugodt a föld lármája.
 És a menny harmóniája
 Megzendül, a lélek hallja,
 Meg nem szűnik hallani,
 Lassan, lágyan elringatják
 Édes álmok karjai.

Íme Kodály módosításai: egy szótaggal hosszabb szó (*est* helyett *esti*), betoldott *már* a 4. sorban, egy szótaggal kevesebb (*föltetszik* helyett *fölkél*), kettővel kevesebb (kihagyott *egész*), szórendhelyesbítés, kihagyott sor stb. Tekintsünk bele Kodály művébe! Így kezdődik:

Este

Gyulai Pál

Lento 4/4 Kodály Zoltán

Eny - he szel - le - sü - to - g halk - kal, Már ho -

má - ly - lik a - est - hal - nal, Már ho - má - ly - lik a - est - hal - nal.

Tempo
 Es - ti esz - leg hal - vány su - gá - ra, Esz - leg
 hal - vány su - gá - ra már mo - só - lyog le - a - esz - leg - ra.

Majd föl - kél, föl - kél a te - le - föld, te -

nyes, föl - nyes lesz a menny - hat.

A továbbiakban elég a dallamot követnünk:

a tempo poco meno mosso

El-né-mul a föld lár-má-ja, Meg-zen-dül a

Tempo

meny har-mó-ni-á-ja. A lé-lek hall-lal

più lento

hall-lal, hall-lal, hall-lal

rallent.

I-as-san, tá-gyan ei-rin-gat-ják É-des á-lom kar-ja.

Ami a szöveget illeti, éppen maradt a költő 12 soros verséből 4 sor! Még Kodálynál is szokatlan jelenség. Azt kell gondolnunk, hogy minél mélyebb, gazdagabb a zenei ihlet, annál átütőbb, egyeduralomra törőbb. Az Este Kodálynak talán legmélyebbbről fakadt műve, a zene édenkertjéből kilépő költőé, aki dallamait, hangzatvilágát készen, túláradva magával hozza, amikor a vers megzenésítése feldereng előtte. Szinte azt mondhatnánk, már készen van a zene, amikor a szöveghez elérkezik. Innen van a sok tördelés. Már az, hogy a kórus lassú — amire egy szakasz végét halljuk, eleje már a múltba vész —, nincs időnk, alkalmunk arra gondolni, vajon egyenlő hosszúak-e a sorok. Hogy rámennek, azt talán jól esik észrevennünk, de ha nem, senkinek sem hiányzik. A teljes mű olyan sorral végződik, amely nem rímel semmire: Kodály kihagyta az illető sort, a hatás így is varázslatos.

P r ó z a

Magyar mise, egy szólamra, orgonakísérettel. A szöveg a katolikus istentisztelet latin (Kyrie, Gloria stb.) szövegeinek magyar változata. Igénytelen mű, mind dallam, mind ritmus szempontjából. S mintha elsietett volna. (A „Báránya, irgalom, hallgasd meg” szavak ritmusa: ♩ ♩ stb.)

Elfolytódás (Kölcsy). A versalakban írt sorok szótagszámai: 7,6,9,6,9,4,4,11,6,8,8,8.

A három végső sornak van csak versritmusa: trocheus. Viszont úgy kezdődik, mintha jambus akarna lenni. Talán annak van igaza, aki valami kialakulót lát benne: a bizonytalanból (prózából, mert hiszen a naív ritmusérzéknek a jambus az), önmagát legyőzve a biztos formához érkezik el a művész. A zenei ritmus tükörképe a versének.

Jézus és a kufárok. A nagyszabású kórusmű Kodálynak egyik legemlékezetesebb, legsokatmondóbb alkotása. Úgy emlékszünk vissza előadására, mint valami felkavaró eseményre. Zenei hullámok áradása, témák torlódása, és kiáltások, igen, harsogó, robbanó kiáltozások vihara feszíti az emlékezést.

Hogyan jött létre ez a mű? Szövege kis epizód a szentírásban. Olyan bibliákban, ahol a folyamatos szöveget kiemelések tagolják, ezt az alcímet

olvassuk: A templom megtisztítása. Jézus a jeruzsálemi templom udvarán árusokat és pénzváltókat talál, kikergeti őket.

Az a leírás, amely a János-evangéliumban olvasható (i:13), viharosabb és szelídebb ennél. Jézus felháborodásában ostort fog, kiveri az árusokat, és felborítja a pénzváltók asztalait. A galambárusokhoz azonban csak néhány szót szól: „Vigyétek el ezeket innét . . .” Hogyan szólt Jézus? És hogyan írt János? A Jézus és a kufárok szövege Kodály fogalmazása-fordítása. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az újabb bibliafordítások mellőzésével (néha érintésével) visszament a legrégebb magyar fordításhoz, Károli Gáspáréhoz (1590.). Károlinál így kezdődik szövegünk: „Mert közel vala a’ Sidóknak Husvétjük, Felméne azért Jézus Jérusálembe.” Kodály kezdete: „Elközelge húsvét . . .” Lényegretörőbb, tömörebb, megragadóbb, költőibb. A pénzváltók Károlinál még „ülnek”, Káldinál már „letelepültek”, Kodály nagyszerű szava a „terpeszkedtek”. Károli: „az asztalokat elfordítja”, Káldi: „fölforgatá”, Kodály: „fel-dönté”. A kórusban egyik nagy jelenet követi a másikat. A „kötélből ostort fonván” hatalmas erejű fuga, amelyhez mozgalmasság hátteret ad a kísértőszólalmok forgataga: „szalad a sok ökör, fut a sok árus, kavargó a barom.” Csodálatos az az erő, amely kezdetől fogva megtartja, sőt mintha fokozni tudná a feszültséget a zeneköltő egyre újabb s újabb gondolataival a végső kirobbanásig. Károli még azt írja: „ne tegyétek az én Atyámnak házát kalmárságnak házává.” Kodálynál a mély szólam ezt kezdi mondani: „ti pedig mivé tettétek? Rablók barlangjává!” A „Rablók!” szóra azonban megdördül az ég, mint mennykövek, csattannak a sokaság visszhangjai, újra s újra, szünni nem akaró harsogással. Még a gúny, az akaratlan humor határát is érintik: A mély szólalmok már új szakaszba kezdenének: „Hallván ezt a főpapok és írástudók . . .”, a sokaság egy elhaló hangfoszlánya még belevág: „Rablók!”

Zrínyi szózata. „Zrínyi Miklós szövege” — írja Kodály a cím alá; nem mondja meg, hogy a „Ne bánts a magyart! Az Török Áfium Ellen való Orvos-ság” című prózai munkájából idézett szakaszokat zenésített meg. (A 36 oldal terjedelmű írásból kb. 2 oldalnyit.) Zrínyi szövege igen gazdag. Vezérlő gondolata korához szól: meg kell alapítani az állandó magyar hadsereget! Teljes részletességgel tárgyalja a kérdést, lapokon át idéz egy latin hadtudományi munkát, fegyvernemeket, követendő mintákat (a skótokét, hollandokét), létszámot stb. említ. Mit vesz ebből át Kodály? Azt, ami a mi korunkhoz szól. Remek mindjárt a kezdet, a néma fiú felkiáltásának áttétele: Ne bánts a magyart! Kodálynál Zrínyi szövege lírai költeményként hat („Elfussunk? Nincs hová!” „Magyarok, tinéktek szólok.”), amellel elragad az énekkari mű lehetőségeiből fakadó gondolatokkal. (Amikor Pannóniát említi: „szabadságunk az ég alatt sehol sincs, csak Pannóniában”, a háttérben halkan felzendül: „A nagyvilágon e kívül nincsen számodra hely”, majd a „Hic vobis vincendum vel moriendum est” szavak után a Szózat gondolata: „Itt győznöd vagy halnod kell.”)

A szűkszavú költő a végén rálelt az igazi énekelni valóra. A bibliai Debóra éneke ez. Zrínyi latinul idézi az ének három szakaszát, Kodály magyarul, de hozzáfűz egy, Zrínyinél hiányzó szakaszt: „Kik pedig téged szeretnek, mint a nap az ő feltámadásában tündököljenek.”

5. Végére érven témámnak (érte, a felkérésért a szerkesztőségnek mondok köszönetet), e meglehetősen részletező kifejtés után is csak azt látom, minő kicsiny téglá ez abban a nagy épületben, ami Kodály zenei működését jelenti. Zeneköltőnkéről igazában nem írhatunk dallamai, hangzatai, teljes ritmikájának

ismerete, csodálata nélkül. De e művész- Kodály mellett kezdettől fogva ott áll a Mester — azt is írhattam volna: Államférfi —, aki a néprétegek, a falusi és városi polgárság ízlésének egyesítésére törekszik, és pedig sikerrel, az óvodától a főiskoláig, Operaházban, otthon. Kiránduláson, a kánont éneklő ifjúság körében. A „Forr a világ” egy teljes daltalan nemzedék előtt idézte fel a zene csodálatos birodalmát. Mindig tudta, mikor mit kell írni. A gyermekkarokat négyszólamú kórusokkal kezdte, s az első kérő szóra hozzáfogott a megközelíthetőbb kétszólamúak komponálásához. Ilyen — kimondatlan — kérő szó volt az Eszményi Prozódia kérése is, a dalárdák addigi stílusával szemben. Érdemes volna a kortársak szövegkezelését az övé mellé állítani. Hadd említsem meg csak Bartókot. Az a tágasság, az irodalomnak, költészetnek az a bensőséges távlata, amelyben Kodály élt, itt teljesen hiányzik. Bartók mintha nem is olvasta volna költőinket. És ha olvasta is! Ő a szöveget anyagnak tekintette, amelyen uralkodott. Dalokat alig írt, nagyobb szabású kórusműveiben szinte hangszerként kezeli az énekszólamokat. (Lásd az Elmúlt Időkből és a Cantata Profana hangsúlyvétségeit.)

Kodály számára a költészet tiszta forrás volt.

Kerényi György

A helyes magyarság kézikönyve*

Bármennyire közhelyszerű is, azt kell mondanunk: régóta várt, nagyon hiányolt, hézagpótló, és nyelvművelésünk történetében korszakos jelentőségű művel gazdagodott anyanyelvünk barátainak tábora.

Egy ilyen jellegű, vitathatatlanul tudományos rangú, szakembert és alkalmi érdeklődőt egyformán jól eligazító kézikönyv igénye már az ötvenes évek első felében megfogalmazódott. Az egész társadalmat megmozgató kulturális forradalom keretében újjászerveződő, a nyelvtudomány szerves részeként kibontakozó nyelvművelő mozgalom első nagy kérdése az volt: mit kell folytatni, mit kell elvetni a háború előtti nyelvvédő munka elvei és gyakorlata terén. Az akadémiai nagyhéten 1951 decemberében tartott nyelvművelő ankéton Lőrincze Lajos a nyelvművelés elvi kérdéseiről szólva ezt így fogalmazta meg: „Először is át kell vizsgálnunk a nyelvhelyességről szóló tanításokat, megfelelnek-e azok az életnek, a valóság kívánta követelményeknek. Új anyagra kell építenünk a nyelvhelyesség gyakorlati útmutatóját”, illetőleg: „Az eddigi népszerű nyelvművelő könyveket minél előbb pótolni kell a mai anyagra épülő, az új szempontoknak megfelelő művel” (NyÉl. 165, 170).

Az igényt persze mindig könnyebb megfogalmazni, mint egy ilyen nagy jelentőségű művet. És bár a következő évek során a szakfolyóiratokban, iskolai és népművelő fórumokon, sajtóban, rádióban egyre több elvi kérdés is megfogalmazódott a mindennapi gyakorlati eligazítások kapcsán, az összefoglaló nyelvhelyességi kódexet még sokszor kellett szorgalmazni. Nagy J. Béla is egyetértett a sürgetőkkel, mikor — 1955-ben — ezt írta: „... nagyon jogos és időszerű az a kívánság, hogy össze kell foglalni egy jól áttekinthető műbe eddigi nyelvhelyességi irodalmunknak helytálló megállapításait. [Bek.] Az új nyelvhelyességi kódex csakugyan olyan szükséges, mint a falat kenyér” (Nyr. 1955: 1; vö. még: Sebestyén: MNy. 1961: 108—11, 250—4). És bár a Nyelvművelő kézikönyv munkálatai végre 1961-ben terv szerint is megindultak, még ehhez képest is sokat kellett várunk a mostani eredményre. Bárczi Géza nemcsak folyóirat-vitákban, hanem „nyelvművelő végrendelet”-ként is felfogható kitűnő könyveskéjében így szorgalmazta a munka megjelenését: „Ami az egyéb műhelymunkát illeti, legfontosabb (bár minden a legfontosabb) feladat a nyelvművelő kézikönyv két kötetét, a helyes kiejtésnek szenteltet meg a nyelvművelő kódexet mielőbb piacra dobni, hogy mindenkinek legyen egy többé-kevésbé biztos támasza, mely eligazítja kétségeiben” (Nyelvművelésünk. Budapest, 1974. Gondolat. 127—8).

* Nyelvművelő kézikönyv. Első kötet A — K. Főszerkesztő Grétsy László és Kovács Miklós. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 1295 oldal.

A tervek ugyan még ehhez képest is módosultak: kiejtési kézikönyvünk még várat magára, viszont a nyelvművelő kézikönyv fele — első kötete — megjelent, mindnyájunk örömére. Mindezt — és még sok egyéb, a kötet jellegével, létrejöttének körülményeivel, tudományos alapelveivel, a szócikkek szerkesztésével kapcsolatos tudnivalót — megtaláljuk a tervezettnél kétszeresére nőtt kötet bevezetőjében.

A Nyelvművelő kézikönyv nyelvhelyességi nyelvtan, szótár és lexikon egyszerre. Az egyes szavak használatával, helyes vagy helytelen voltával igazítja el a rövid tanácsadást kereső olvasót, mint egy magyarázó vagy szinonimaszótár. Emellett felöleli a magyar nyelvtan szabályrendszerének legfontosabb fejezeteit, szakaszait, pontjait, és a kulcsszók betűrendjéhez sorolva kifejti a hozzájuk kapcsolódó nyelvhelyességi tudnivalókat. Nem korlátozódik a szorosan vett grammatikai fogalmakra, elemez számos általánosabb kérdést a nyelv és a társadalom kapcsolatáról, a nyelvművelés elvi kérdéseiről, a nyelvhasználat napjainkban megfigyelhető hibás jelenségeiről, jelenségtípusairól.

„A Nyelvművelő kézikönyv előképei” címmel érdekes áttekintést ad a bevezetés a hasonló célú régebbi magyar nyelvművelő könyvekről Simonyi Zsigmond híres *Antibarbarusától* (1879.) a Grétsy László szerkesztette „Hivatalos nyelvünk kézikönyvé”-ig (1976.). A tömören bemutatott 16 nyelvművelő kötet egy évszázad legjobb eredményeit testesíti meg, s az utánuk felsorolt külföldi kézikönyvek a környező államok nyelvművelésének párhuzamos termékeit is felvillantják.

Rendkívül lényegesnek tartjuk, hogy a kötetet a szerzők nem egyszerűen „a művelt nagyközönségnek” szánták. Figyelmébe ajánlják a nyelvész szakembereknek is, hiszen a nyelvművelés olyan nagy területe az alkalmazott nyelvtudománynak, hogy eligazítás, fogódzók nélkül ők sem vághatnak bele a tévedés veszélye nélkül. A felületes állásfoglalás nemcsak a laikusok hibája szokott lenni, és az ilyenekre ma is érvényesek Pais Dezső híressé vált szavai: „A nyelvet a nyelvvédők ellen is védeni kell” (Nyr. 1951: 135). Elsősorban a szakemberek lehetnek hálásak az egyes szócikkek végén felsorolt gazdag szakirodalom összeállításáért is: ezek szálaít felgombolyítva a kutató akár új összefüggések feltárásához is eljuthat. Kitűnő lehetőség ez arra is, hogy az egyetemi, főiskolai pedagógusképző intézetek hallgatói nyelvhelyességi dolgozatok megírásához kedvet kapjanak.

Persze, tudjuk, hogy a társadalom nyelvhasználatának színvonala nem a magyar szakos pedagógusokon áll vagy bukik, sokkal inkább a „közfogyasztásra” fogalmazó, hibás beszédükkel, írásukkal folyamatosan fertőző „félhivatalos” partnereinken. Kik ezek? „pedagógusok, a sajtó, rádió és televízió dolgozói, szerkesztők, lektorok, fordítók, szakírók, hivatalos szövegek fogalmazói, közéleti emberek, előadók stb.” — ahogyan a bevezető megfogalmazza a kötet célba vett közönségét. Eljut-e hozzájuk a kézikönyv, szükségét érzik-e, hogy forgassák? Saját tapasztalataim nem kecsegtetnek sok jóval. Iskoláink zömében a magyartanár magára hagyatva vívja szélmalomharcát az ifjúsági nyelv egyre közönségesebb megnyilvánulásai ellen: sem tanártársai, sem az iskolák vezetősége nem támogatja a kíváncsi mértékben. Kevés vigasztaló jelenséget láthatunk a többi fertőző góc környékén is. Még nem jártam olyan hivatalban, ahol a polcon ott láttam volna a kézikönyvet, ahol a vezetők megkövetelték volna használatát. Még a legmagasabb rangú országos „nyilatkozóink” közt is fehér holló számba megy az olyan, aki nyelvileg is igényes formában fejezi ki magát: legkisebb gazdasági, hivatali gondja is nagyobb annál, hogy megformá-

lásának szóbeli oldalával törődjék. Úgy érezzük, kevés volt az a hírverés és tájékoztatás, amely a kötet megjelenését kísérte, és túlságosan hamar abbamaradt. Nem tudatosul eléggé, hogy itt nem a szokásos kis cikkekkel, tollhegyre tűzött alkalmi hibák megmagyarázásával találkozik az olvasó, hanem átfogó, bármilyen nyelvhelyességi kérdésre választ adó kötetet kap kezébe mindenki, aki érdeklődik vagy akitől környezete, felettesei, munkája megkívánja az igényes érintkezés nyelvét.

Gyakran elmondjuk, leírjuk: soha sem volt még olyan széles körű érdeklődés a nyelv kérdései, a nyelvművelés iránt, mint éppen napjainkban: népszerűek a rádió, televízió anyanyelvi műsorai, elkapkodják a nyelvművelő könyveket, újabb és újabb rekordokat ér el a nyelvművelő előadások száma. De hogy áll e munka hatékonysága? Érdemes lenne egyszer ezt is közelebbről megvizsgálni. A magyar nyelv heti előadások egyre nagyobb része az iskolákban megszerveződik, ahol az akadémikus vendéget beküldik egy osztályba rendhagyó nyelvtanórára: még jó, ha a magyartanár bekíséri — legyen aki a a zajongást lecsillapítja —, az igazgató természetesen nem ér rá, a többi tanárnak órája van, ha akarnának sem mehetnének be az előadásra. Üzemekben ismeretterjesztő előadás csak munkaidő után szervezhető; közönsége inkább csak az olyanoknak van, amelyek a másodlagos gazdaságban többletjövedelem elérésével kecsegtetnek: hobbikertészet, kisállattenyésztés stb. A hivatalokban a törzsközség a gépírónők és az adminisztrátorok alsó rétege; akinek a munkaköre bármilyen formában tartalmazza a „vezető” szót, természetesen nem ér rá. De hol van az a gépírónő, aki meg merné mondani „diktáló” főnökének: éppen tegnap hallotta, hogy a leírandó szöveg nyakatekert nyelvezete helytelen? Maradnak az ifjúsági klubok (előadás után „diszko” lesz), meg a nyugdíjas körök (olyan jól el lehet beszélgetni az előadóval, s addig sincs egyedül az ember). No és a nyelvművelő kiadványok kereslete? — Ne áltassuk magunkat! Azt a néhány ezer példányt akkor is el lehet adni, ha a nyugdíjas pedagógusok egytizede megveszi — ők ráérnek olvasni, és érdeklődnek is —, az aktívokra már nincs is szüksége a kereskedelemnek.

Talán túlságosan sötét a kép, amelyet a fenti sorok festenek. Meggyőződésünk azonban, hogy a „minden nagyon szép, minden nagyon jó” felfogás önámítás lenne, és elfedné, tehát növelné a bajt. És azt is valljuk: „mégis, mégis fáradozni kell.” Hogyan is írta Bárczi Géza? — „A nyelvművelő lelki alkata legfontosabb tulajdonságának a csüggedetlen lendületet, a makacs kitartást vélem. Ennek át kell segítenie minden nehézségen, közönyön, akadékoskodáson, felülemelkedve rosszindulaton, ellenségeskedésen. Aki fáradt lemondással, mindenbe beletörődéssel áll be a nyelvművelők hadrendjébe, az magával hozza a kudarcot. Rendületlen bizalommal a lehetetlent is meg kell kísérelni, nemcsak minden részsikerből, hanem minden kisebb-nagyobb kudarcból is új erőt meríteni a további harcra” (Nym. 125). Úgy gondolom, a „makacs kitartás” nemcsak a magok szórásában szükséges: a talaj előkészítésében, a nyelvművelés külső feltételeinek megteremtésében, az illetékes vezetők szívének és eszének szüntelen ostromlásában is éppen olyan mértékben elengedhetetlen. A Nyelvművelő kézikönyv a nyelvművelő mozgalom eddigi legnagyobb, legértékesebb teljesítménye: érdemes agitálni mellette, hogy eljusson céljához, és ne olvasatlanul heverjen.

A kötet szerzőiről bátran állíthatjuk, hogy a mai magyar nyelvművelés élgárdájához tartoznak, többségük évtizedek óta munkása e szakterületnek, számos könyvméretű publikációval a háta mögött. A Nyelvtudományi Intézet

korábbi és mai munkatársai, akik 1961-től, a munkálatok megindulásától munkaenergiájuk, szorgalmuk, tudásuk jelentős részét áldozták e nagy mű megalkotására. A fő felelősséget Elekfi László, Grétsy László, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos és Szőke István hordozta, de nem becsülhető le a többi munkatárs teljesítménye sem: Balogh Márta, Bíró Ágnes, Éder Zoltán, Ferenczy Géza, Huszár Ágnes, Kemény Gábor, Ladó János, Rácz Endre, Ruzsiczky Éva, Szendre Aladár, Szépe György, Szűts László, Tompa József, T. Urbán Ilona, illetőleg a közreműködő Herczeg Ferencné, Tolcsvai Nagy Gábor és Zimándi István eredményes fáradozása.

Többségük névjelével a hosszabb szócikkek végén találkozhatunk. Ez ugyan meglehetősen szokatlan a magyar nyelvtudomány nagy kollektív tervmunkái esetében: az értelmező szótár, az etimológiai szótár nem kötötte személyhez a szócikkeket. Az akadémiai leíró nyelvtan fejezetei viszont egyéni szerzői név jelzésével jelentek meg, noha a munkaközösség ott is megvitatta és módosította az előzetes fogalmazványokat. A névjelzet talán a néprajzi lexikonból vagy a világirodalmi lexikonból vett ötlet. Ott azonban azonos témáról más-más szakember is ír, egyazon címszót több megközelítésben elemeznek. Egy haszna a nyelvművelő kézikönyvben is lehet a névjelzetnek: a szócikkek végén levő irodalmi hivatkozásokból az olvasó beleláthat a munkatársak szakirodalom-értékelésébe. Például kiderül, hogy egy névutó-monográfiát, amely minden esetben utal a nyelvhelyességi vonatkozásokra, a névutózással kapcsolatos szócikkek szerzői közül kik tartanak említésre méltónak, kik nem.

Ezzel már át is tértünk a kötetben felhasznált szakirodalom mennyiségére és minőségére. Lenyűgöző a kötetben felhasznált szakirodalom jegyzéke: 39 oldalnyi (35—73). Hálás lehet érte minden jelenlegi és jövőbeli nyelvművelő kutató, hiszen ha egy jelenség vizsgálatához a folyóiratokon kívüli irodalmat keresi, ennél jobb forrásjelzést nemigen találhat. Jól tették a szerkesztők, hogy itt nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvművelő munkákra utaltak, hanem felvették a jegyzékbe a tudományos ismeretterjesztés, a nyelvi közművelődés érdekében írt műveket, dolgozatokat is: ezeknek a közoktatásban, a pedagógusok segítésében lesz nagy haszna.

A szakirodalom gazdag jegyzéke természetesen nem azt jelenti, hogy mindent helyeslünk, ami az említett művekben található. Hiszen — mint láttuk — az új nyelvművelő kódex éppen abból a gondolatból sarjadt ki, hogy meg kell rostálni a régi elveket és gyakorlatot, a társadalom mai nyelvhasználatát nem szabad évszázados — esetleg akkor sem helytálló — követelmények szerint megítélni. Minden mai nyelvművelő számára tanulságos a bevezetőnek az a fejezete, amely a nyelvi minősítés szempontjait fejt ki. Érdemesnek tartjuk legalább a címszókat felsorolni: helyesség; szükségesség; elterjedtség; világosság; gazdaságosság, rövidség, tömörség; stílusosság, az alkalomnak való megfelelés; jóhangzás, esztétikum. Szinte minden együtt van ezekben az elvekben, ami a nyelv rendszerének, közlő és kifejező funkciójának őrzését és fejlesztését jelenti, állandó tekintettel arra, hogy a nyelvi jelenségek mögött mindig társadalmi mozgások feszülnek, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Fontos nyelvi nevelő szerepe van annak, ahogyan a kötet szerzői a nyelvi helyesség kérdését felfogják. Tudjuk, a rohanó, felületes érdeklődő gyakran a végletes „jó — rossz”, „igen — nem” eligazítást várja problémájában. A kézikönyv viszont, igen helyesen, arra törekszik, hogy az egyes kifejezések, változatok beszédhelyezethez, nyelvréteghez kötődését is érzékeltesse, annak megfelelően minősítsen jónak vagy elfogadhatónak, stílusosnak vagy kifogásol-

hatónak egy-egy nyelvi jelenséget, fordulatot. Ezt a körültekintő, rugalmas megítélést semmiképpen sem szabad bizonytalankodásnak vagy éppenséggel elvtelenségnek minősíteni: „Merev szabály helyett tehát a körültekintő megfontolás, a több szempontú mérlegelés eredményeként leszűrte a járó javaslatot, irányító tanácsot tartjuk hasznosnak, célszerűnek. E látszólagos óvatosság azonban nem kényelmes vagy elvtelen liberalizmust takar, hanem a nyelv alakulását, rétegződését, fejlődésének lehetőségeit veszi számba, s a jövő felé nyit távlatot” (20—1).

Igen tanulságos része a bevezetésnek az, amit az adatgyűjtésről és feldolgozásról megtudunk. A százezernél több cédulát 38 tárgykörbe sorolva rendezték, majd kijelölték a leendő címszókat, hogy egy-egy jelenség kulcsszavaiként minél több azonos esetet, hasonló példát fogjanak egybe. A címszóknak két fő típusa az önálló címszó és az utaló címszó. Mindkettőnek két altípusa van. Az önálló címszó lehet tárgyi: valamely elvi, elméleti vagy nyelvtani kérdés(kör) összefoglalására (pl. *irodalmi nyelv és nyelvi norma*) — ezeket ritkított betűtípussal szedeti a kötet. A másik önálló címszótípus az *adatszertű* címszó: egy-egy szónak, szóalaknak, kifejezésnek, nyelvtani formának stb. kiemelő külön tárgyalása. Ezekben a kiemelt szó kövér szedésű, a tárgykör, amelyhez kapcsolódik, ritkított (pl. *a, az névelő*).

Az utaló címszók fontosságát könnyű belátni, ha meggondoljuk, hogy egy-egy nyelvtani jelenséget keresni lehet grammatikai megnevezésének alapján is, meg a hatáskörébe tartozó szók, kifejezések bármelyike alatt — kifejeteni azonban csak egyszer érdemes, ott viszont minél részletesebben, sokoldalúan. Ennek megfelelően az utaló címszó lehet egyedi: konkrét elemből az összegező tárgyi címszóhoz vezető (pl. *-áció, -ció főnévképző* L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 3.), illetőleg összefoglaló vagy szétutaló címszó, amely egy nagyobb kérdéskör anyagát a jobb áttekintés érdekében részletekre tagolva sorolja fel. Igen célszerű nyomdai megoldás, hogy az utaló szócikkekben az L. után az adatszertű címszókra dőlt betűs írással, a tárgyszerű címszókra ritkítás nélküli álló betűs írással utalnak.

A kérdéskörök felépülésére hadd mutassuk be a határozott névelővel kapcsolatos címszók listáját:

- a, az névelő*
- a, az névelő birtokos névmás előtt*
- a, az névelő birtokos személyragos szó előtt*
- a, az névelő birtokos szerkezet előtt*
- a, az névelő -é birtokjeles szó előtt* L. *a, az névelő birtokos szerkezet előtt* (utaló címszó!)
- a, az névelő egy helyett*
- a, az névelő és egy felcserélése* L. *a, az névelő egy helyett* (egy III. 2.) névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
- a, az névelő felsőfok előtt*
- a, az névelő halmozott egynemű mondatrészek előtt*
- a, az névelő hangsúly* L. érzelmi hangsúly (hangsúly 2. b), 4. (utaló címszó!)
- a, az névelő hasonlító szerkezetekben* L. névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
- a, az névelő helyett egy névelő* L. egy III. 2.) névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
- a, az névelő hiánya hivatalos ízü kifejezések előtt*
- a, az névelő időhatározó előtt*
- a, az névelő -ik jeles névszó előtt*
- a, az névelő kitévése félreértés elkerülésére* L. *a, az névelő birtokos személyragos szó előtt* (utaló címszó!)

- a, az névelő megszólítás előtt*
a, az névelő mint után L. névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
a, az névelő mozaikszók előtt L. mozaikszók III. 4. b) (utaló címszó!)
a, az névelő -nak, -nek rag után
a, az névelő népies, régies elhagyása
a, az névelő névszói állítmány után L. *a, az névelő* birtokos személyragos szó előtt 2. (utaló címszó!)
a, az névelő páros szókapcsolat előtt L. *a, az névelő* halmazott egy-nemű mondatrészek előtt (utaló címszó!)
a, az névelő sorszámnev előtt L. *a, az névelő -ik* jeles névszó előtt (utaló címszó!)
a, az névelő szerkezetes jelző előtt
a, az névelő tulajdonnév előtt

Úgy gondolom, a tárgykör 15 kifejtett címszóra bontása minden részletkérdés iránt érdeklődő számára kielégítő tájékoztatást ad: tekintélyes a szöveges kifejtés terjedelme is, 31 nagy oldal (76–107). Az utolsó címszó önmagában 10 oldalon hét alfejezetre tagolva közli a névelő és a tulajdonnév kapcsolatának kérdéseit. A 11 utaló címszó egyrészt a szomszédos szócikkekre utal, másrészt a megjelenendő második kötetbeli részekre. A kifejtő szócikkek végén további utalások és szakirodalmi hivatkozások gazdag sora található. Mindezek alapján szinte teljes képet kaphatunk a határozott névelővel kapcsolatos nyelvhelyességi sőt nyelvi kérdésekről. Természetesen további utalásokat találunk ebben a kötetben is az az címszótól az *a, az névelőre*; önálló címszó az *az névelő a helyett*; utaló címszó ez is: *határozott névelő* L. *a, az névelő*; *egy névelő a, az helyett*; *a névelő az helyett* önálló címszók; *a viszonthallásra*; *a viszontlátásra* utaló címszók stb.

Mindezek után azt gondolhatnánk, nincs olyan ide tartozó kérdés, amire ne kapnánk választ. Egyre mégis akadtunk — vagy csak nagyon elbújt a probléma a tárgyalásban: az *az névelő* z-jének átvonódása a következő szóeleji magánhangzóhoz: „*a zember*” típus értékelése. Kerestük az érzelmi hangsúlynál, hiába. Talán a második kötetben a névelők kiejtése vagy más címszó hozza el a tárgyalást.

Jóval nehezebb dolguk lehetett a szerkesztőknek olyankor, ha egy grammatikai jelenséget kell részletezni a nyelvhasználatban mutatkozó helyes és helytelen vonások szétválogatásával. A „*h a t á r o z ó i g e n é v*” címszó például 13 oldalas szócikket kapott; a felsorolt szakirodalom féllapnyi. Talán nem ártott volna itt is megbontani a tömör tárgyalás menetét, altípusokat emelni ki címszókba, nehogy az olvasó elveszítse kedvét, hogy egy részletkérdés kedvéért az egész tanulmányt átolvassa. Helyes, hogy az „*igenevek*” címszónál utal az igenévfajtákra — bár talán a beálló, befejezett és folyamatos melléknévi igenevek másik megnevezésénél sem ártott volna egy utalószó: jelen idejű stb., mivel sokan még azt tanulták a felosztáskor.

Utalunk már a kötet kitűnő nyomdatechnikai megoldásaira, a címszók jó elkülönülésére. Tapasztalataink szerint még a szótár- és lexikonforgatásban járatlan emberek is hamar eligazodnak a kereséskor. Némi nehézséget az okoz, hogy a címszók szoros betűrendje — természetes módon — nincs tekintettel a besoroláskor az adatszerű és tárgyi címszóleírás kombinációjára, ami nem mindig olyan egyszerű, mint a határozott névelőnél fentebb látható. Mindenesetre helyes, hogy a kötet bevezetője megmondja: olyan fokú tájékozottságot tesz fel olvasóiról, amelyet a középiskolai érettségien elvárható anyanyelvi nyelvtani tudás jelent. Ez azonban főleg a grammatikai fogalmak visszakeresésére igaz, az egyszerűbb szómagyarázó címszók tekintetében bátran kezébe adhatjuk

a kötetet már az általános iskola felső tagozatos tanulóinak is. Annál is inkább, mert a megfogalmazás egyszerűsége és világossága minden szerzőnek érdeme.

A magasabb igényvel közeledők nyereségnek fogják tekinteni, hogy a legközvetlenebb nyelvhelyességi vonatkozásokon túl a nyelvtani rendszer összefüggéseiről is tájékoztatásokat kapnak, sőt, a nyelv rendszerének és szókincsének történeti fejlődése sem marad kívül a tárgyaláson. Mindez a tudományos ismeretterjesztés legjobb hagyományainak követése, elismerésre méltó felfogása a szerzőgárdának.

Csak egyet sajnálhatunk: hogy csak felét tarthatjuk kezünkben ennek a kitűnő munkának. A kettészakadás elkerülhetetlenül okozni fog bizonyos egyenetlenséget, ha a közben megjelenő új nyelvművelő irodalmat is figyelembe kívánják majd venni. Ez azonban sokkal kisebb baj lesz, mintha a kész első kötettel akarták volna megvárni a második rész elkészültét. Őszintén reméljük, hogy a Nyelvtudományi Intézet e nagyszerű vállalkozása, amely a mai társadalom nyelvhasználata szempontjából talán legégetőbben szükséges tervmunka, hamarosan teljessé válva töltheti be fontos szerepét.

Sebestyén Árpád

Hunfalvy Pál és a Kalevala

1. Finn rokonaink népi eposzának első változata — az ún. Régi-Kalevala — 1835-ben, bővített és javított második kiadása — az Új-Kalevala — 1849-ben jelent meg. Az Elias Lönnrot által egybeszerkesztett kollektív remekmű valósággal nemzetszülő szerepet játszott Suomi történetében. Az évszázadok óta idegen rabságban sínylődő, a pusztulás veszélyével szembenéző finneknek ez a hősköltemény adott megtartó erőt, ez tudatosította, hogy nekik is van helyük és küldetésük az egyenrangú nemzetek sorában.

A kor felfogása szerint őseposz csupán a nagy és „művelt” nemzetek kiváltsága. A Kalevala fölfedezése meglepte a világot. Általa egy szinte elfelejtett, eltemetett, jelentéktelennek hitt nép bukkant föl az ismeretlenség homályából. Egymás után jelentek meg az idegen nyelvű fordítások: 1841-ben a svéd, 1845-ben a francia. Még ugyanebben az évben Jakob Grimm tanulmánya a német tudományos körökkel ismertette meg a Kalevalát. Az 1849-es változat német átültetése 1852-ben látott napvilágot. A hősköltemény híre nemsokára eljutott az óceánon túlra is: Longfellow, az amerikai költészet klasszikusa 1855-ben a Kalevala mintájára alkotta meg indián eposzát, a Hiawathát.

A Kalevala hamar élénk visszhangra talált Magyarországon is, ahol a romantikus történelemszemlélet, a nemzeti-népi gondolat megerősödése és az összehasonlító nyelvészeti tevékenység kibontakozása egyaránt előnyös légkört teremtett az eposz lelkes fogadtatásához.

A hősköltemény első hazai népszerűsítői, fordítói a finn—magyar nyelvrokonságot bizonyító tudásaink voltak, akik törekvéseikhez fölhasználták a Kalevala művészi erejében, világsikerében rejlő erkölcsi tőkét is: nem lehet szégyellni való annak a népnek a rokonsága, amelyik ilyen szellemi teljesítményre képes.

Reguly Antal a világon is az elsőik között ismerte föl a finn népköltészet jelentőségét. 1840-ben finn földről szüleihez intézett levelében homéroszi magaslatra emelte az eposz értékeit, és bejelentette magyarra fordításának tervét (A.

Molnár Ferenc: Reguly Antal egy finnországi levele. Könyv és könyvtár X. Debrecen, 1976. 158—9). 1841-ben jelent meg egy barátjához írt levele a Gellért-legendát idéző finn népdal, az Örlő dal fordításával, mely először avatta be a magyar olvasót a kalevalai költészet szépségeibe (Reguly Antal magyar utazó éjszakon. Athenaeum: V/1, 577—83, 593—8). Ígéretéhez híven hozzákezdett az eposz átültetéséhez is, fordítástörredéke azonban 1908-ig lappangott (A. Molnár: Reguly Antal Kalevala-fordítástörredéke. Könyv és könyvtár IX. Debrecen, 1973. 261—79). Finnországban bontakozott ki Reguly népköltészeti érdeklődése, amely őt az „obi-ugor gyűjtés Lönrotját”-vá tette.

Hunfalvy Pált, aki korábban jogtudománnyal és görög filológiával foglalkozott, a szabadságharc leverése után elsősorban Reguly személyes példamutatása indította el nyelvtudói pályáján. Az 1850-es években finnugor összehasonlító nyelvészeti tevékenysége őt állította a finn eposzt népszerűsítő törekvések centrumába. A Kalevala egyszerre volt számára nagyszerű művészi alkotás, a finn nép „nemességelevele” és a finnugor szellemi kiválóság fényes bizonyítéka. A hőskölteményt fegyvernek tekintette azokkal szemben, akik szerint egyedül az árja nyelvek és népek érdemelnek tiszteletet. (Vö. Krompecher [Korompay] Bertalan: Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása: MNy. 33: 8.)

Ezt példázza nyelvészeti kutatásainak első jelentős eredménye, a Nyelvészeti nagy tennivalóink s a finn népek régisége című akadémiai felolvasás (Új Magyar Múzeum I/2: CDXXIX—CDXLVII), amely hazánkban elsőként ad közvetlen betekintést a Kalevala világába.

A finn népköltészetéről a legfontosabb információkat Regulytól kapta Hunfalvy. Értekezésének abban a részében, ahol „a finnek hajdani költözéséről, hitéről és költészetéről” esik szó, ezt olvashatjuk: „Reguly barátom . . . szívessege és útmutatása nélkül nem volnék képes az említett tárgyakba kezdeni . . .” (Uo. CDXXXVI.) Forrásként használta föl továbbá Jakob Grimm híres Kalevala-tanulmányát, valamint Kainonen finn történetét, amelyet a szerző Lönrot ösztönzésére és közreműködésével írt. Grimm munkája kapcsán megjegyzi: „Megvallom, az említett füzetet [ti. Grimm értekezését] olvasván, s finn nyelvtant kissé forgatván, kedvetlenség borult belsőmre. Sajnovics és Révai óta meglehetősen sokat beszéltek a mieink a magyar, finn és lapp nyelvek rokonságairól: de annyi sok nyilatkozó s ítélni bátorzkodó közt nem volt egy sem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának vagy épen ítéletének tárgya vala.” (Uo. CDXXXIV.) A vallomás azt bizonyítja, hogy a Kalevalának ott a helye a Hunfalvyt a nyelvészeti pályára vonzó érzelmi indítékok között. (Vö. Krompecher [Korompay] i. m. 9.)

A tanulmány körvonalazza a magyar összehasonlító nyelvészet feladatait: Hunfalvy koncepcióját a Kalevala világhíre is alakítja. Az európai tudósok eredményeire hivatkozva, az „öntudatos emberi szellem” nevében buzdít a nyelvtudomány művelésére. Rámutat, hogy „e század elmúlt felében tűnt az ural-altaji nyelvcsalád azon igénnyel a tudomány elé, hogy most őt illessék a nyelvészet újabban teendő foglalásai”. (Uo. CDXXXI.) A tény földrajzi elhelyezkedésünk és a rokoni kapcsolatok révén tudományos felelősséget ruház ránk: az „ural-altaji nyelvészeti kör” kutatásában „a vezérést nekünk kell megragadnunk”. (Uo. CDXXXII.) Ezek között a nyelvek között kivételes rang illeti meg a finnekét, hiszen a Kalevala fölfedezése nyomán „a finn nyelv iránt ébredt az idegenek figyelme”. (Uo. CDXXXIV.) Érvelését megerősíti azzal, hogy számunkra az összehasonlító nyelvtudomány művelése önmagán

túlmutató érdekeket szolgál: őstörténetünkre is csak „a rokon nyelvek és . . . azok irodalmi segítségével” deríthetünk fényt (uo. CDXXXVI). Záró gondolatait megelőzően a Régi-Kalevala jelentőségét taglalja: „E gyűjtemény nagy részvétet keltett azon nép és nyelv iránt, mely ilyen dalokat teremtett.” (Uo. CDXXXIV.)

Fejtegetése közben igyekszik vonzó képet rajzolni a finnekről. Így jellemzi őket: a finnek „mint önálló hadakozók nem ismeretesek. Annál erősebb nálok a képzelem, s nekik igazán van népköltészetük.” (Uo. CDXXXIII.) Olyan gondolatot fogalmaz meg ezzel, amely máig él: a finnek elsősorban nem hadi tetteikkel, hanem költészetükkel vívták ki a világ megbecsülését, költőnemet a finn, „költő” a főhőse a Kalevalának is.

Hunfalvy megismertet a Kalevala hőseivel, teremtményeivel, panteista természetszemléletével. Lírai sorokat ír Vejnemöjnenről: „Ő találta fel a lantot (kantelet), melyen úgy zenélt, hogy minden, ami erdőn, légben vagy vízben élt, őt hallgatni ment: a levegőnek leányai, az erdőnek és víznek anyjai örvendve hallgatták az új lant kedvességét. Väinämöinen is a zenén annyira megindult, hogy zenélés közben bogyónál öregebb könnycseppek gördültek szemeiből.” (Uo. CDXLII—III.) A stílus elárulja, hogy megalkotója gyönyörködik a történetben.

Az írás először közöl magyar fordításban — Kainonen műve nyomán — három rövid részletet a Kalevalából, egyet pedig Gottlund „finn példabeszédei”-ből. Közülük a legszebb az első, amely az eposz 43. runójából való:

Istennél a szerencse fékei,
teremtőnél a sors kulcsai,
nem az irigynek hóna alatt,
nem rossz szívűnek ujja hegyén.

(Uo. CDXXXVII.)

A kis fordítás igen jól sikerült. Érdekes ritmusa van, művésziek a gondolatpárhuzamok, szemléletesek a képei. Különösen tömör, találó a harmadik és a negyedik sor ellentétes képszerkezete: az „irigy” alattomosan elrejtí, „a sors kulcsai”-t, a „rossz szívű” csábítóan kérkedik vele. A népköltészet egyszerű bájával kifejezett gondolat Hunfalvy hitének, önbizalmának is hangot ad: hiába tombol ellenünk a jogtalan erőszak, bízhatunk az igazság erejében. A négy sor kedvenc jelisége maradt, többször idézte, a fordításon kisebb módosításokat eszközölve (pl. Utazás a Balt-tenger vidékein I—II. Pest, 1871. II. 213, A Magyar Tudományos Akadémia és a Szómi Irodalmi Társaság. Bp., 1882. 36).

A mű Hunfalvy első szintézisre törő nyelvtudományi értekezése, amely egy önálló Kalevala-tanulmány elemeit is magában rejtí: a kettő összekapcsolása eleve jelzi szándékait. Itt még csak a Régi-Kalevaláról tett említést. Két évvel később már az Új-Kalevaláról készített alapos áttekintést (Kalevala: Szépirodalmi Lapok 1853. 147—52, 163—8, 179—88, 771—81, 787—93, 803—8).

Cikksorozata először mutatja be az eposz teljes keresztmetszetét. Szinte minden részletében ismerteti az első 15 runót, és tömören összefoglalja az utána következők tartalmát is. Az érdeklődő így a hősköltemény egészével találkozhatott, képet alkothatott cselekményéről, szerkezetéről, mitologikus világ-szemléletének átfogó rendszeréről.

Vállalkozását lelkiismereti adósságnak tekinti finn rokonaink iránt. Nyugtalanságát fejezi ki amiatt, hogy a külföld megelőzött minket a fordításban, „pedig csakugyan legközelebb érdekelt felek mi volnánk”. (Uo. 771.) A Kalevala nevében fölveszi a harcot a „déliabós” szemlélettel, a finneket lekicsinylő nemzeti elfogultsággal és hiúsággal. Szavait a finnugor nyelvrokonságot tagadó, de a témában járatlan ellenfeleihez intézi, gúnyos önbizalommal emlegetve a tanulás, a tudás hatalmát: „... reményljük, hogy az előítéletek a tudás terjedésével hullani fognak, s nyelvtudományunk és őstörténetünk majd fölébred azon álmoból, melybe nagy nevek ringatták, s melyben álomlátásokkal mulatjuk magunkat.” (Uo. 149.)

Magyar párhuzamokkal él, hogy ezzel is rokonszenvessé tegye tárgyát olvasói előtt. A finn nyelv iránt érdeklődők számára a két nyelv és költészet összefüggéseit villantja föl. Egy helyen a következőket írja: „... varázsolás, bűvölés, bájolás, igézés azon fegyver, melyet Kalevala és Pohjola népei egymás ellen használtak. — (A magyar nyelvnek ebbeli szóbősége azt tanúsítja, hogy a régi magyaroknál is nagy becsben állott e tudomány.)” (Uo. 179—80.) Feltételezi tehát a két nép ősi szokásai között is a hasonlóságot.

Az elemzésben visszhangzanak Herder tanai. Hunfalvy magáévá tette a nemzetenkénti eredetiség eszméjét, értéktudatát. A népköltészet igazi mivoltáról, a nemzeti jellegről szerinte is a hajdanvolt idők szellemi üzenetét tolmácsoló „ősmondák és regék” tanúskodnak leghívebben. A Kalevala a „jelen népköltészet múltját”-ra vet fényt, „az ifjú nemzetnek szép álmait, átszellemített tapasztalásait, s megaranyozott emlékezeit” őrzi (uo. 147). Az eposz mint „a nemzet szószólója” lép föl előtte. Író kortársaihoz — pl. Erdélyihez, Aranyhoz — hasonlóan ő is visszaálmódott társadalmi és műveltségi egységet tételez föl a régmúltban: az ősköltészet „az egész nemzet birtoka és kincse, nem pedig valamelyik osztályáé”. (Uo.) Irodalomtudósainknak Világos után ez volt az egyik fő érve az eposz műfajának „össz nemzeti” jellege, a nemzeti egység jelszavát szolgáló időszerűsége mellett.

Hunfalvy is elfogadja kora romantikus előítéletét, hogy őseposz csak kivételes képességű nemzetek osztályrésze: „Amely nemzet dús népköltészetet fejtett ki, s hajdani szürkületében gazdag regék és mondák keletkeztek, azt nemesebbnek tartják olyan nemzetnél, mely nem mutathat fel hasonló népköltészetet s mondákat.” (Uo.) Ezért illeti elsőség a rómaiakkal szemben az Iliászt és Odüsszeiát termő görögöket, ez bizonyítja a Kalevalával büszkélkedő finn nép szellemi erejét és nagyságát is.

Röviden elemzi a Kalevala versformáját, és sokat sejtetően megállapítja, hogy „érdemes lesz összehasonlítani a magyar népdallal”. Kiemeli a gondolatpárhuzam jelentőségét. Véleménye szerint a paralelizmussal összefüggő „finn szóbőség” „az áttételt nehezíti”. Észreveszi az eposz kezdetleges rímelését: „A rím nem tiszta, hanem hasonvégzetű; mert a runók egy költői népnek természetű alkotása.” (Uo. 180.)

Az elméletet a gyakorlatban is kipróbálta: fordításrészleteket épített a szövegbe.

Semmi jel nem mutat arra, hogy ismerte Reguly fordítástöredékét. Valószínű, hogy nem is tudott barátja fordítási kísérletéről, hiszen írásaiban sohasem tett róla említést. Hite szerint tehát elsőként vállalkozott az eposz átültetésére, s csupán Reguly őrlődala és saját 1851-es kis fordításai a próbálkozás előzményei.

A Kalevala nevezetes prologusát így kezdi:

Engem elmém ösztönöz,
gondolatim hajtanak
kezdenem az énekléshez,
hozzáfognom szóváltáshoz;
hogy törzséneket kifejtsek,
hosszú dalokat danoljak.
Számban a szók olvadnak

és beszédim omlanak,
szökve szöknek nyelvemre,
szóródnak fogaimra.
Arany felem, kedvesem,
szép korácsom, cimborám!
kezdj már velem énekelni,
velem szókat váltogatni.

(Uo. 180—1.)

A fordításnak vannak ugyan költői szépségű részletei, többnyire mégis azt érezzük, hogy Hunfalvynak csak ismertetés, nem pedig igazi műfordítás a célja. A ritmus botladozik, a szóhasználat mesterkelt, a mondatpárhuzamok nehézkesek. A betűrímmel alig törődik. A képeket leegyszerűsíti, a költőiséget visszafogja: a szó szerinti szöveghűség kényszere vezeti a tollát.

A „runók művi alkotásáról” rögzített megfigyelései és fordítása így is hozzájárult az átültetés néhány lényeges kérdésének tisztázásához. Helyesen ragadta meg a gondolatpárhuzamok formaalkotó szerepét, visszaadásukat tekintette a fordítás legnagyobb próbájának. Tudatosította, hogy a finn szövegben csupán véletlenül megszólaló ragrímek találhatók. Fordításában is hű maradt az eredetihez abban, hogy végrímeket nem használt: ezen a téren csak Fábián István és a legújabb átültetések követik példáját. Hagyományt teremt azzal, hogy a magyar ősi nyolcas ritmusát próbálja alkalmazni, igazodva a finn költemény általában szintén nyolc szótagú, de a mi versalakunknál szabadabb ütembeosztású soraihoz.

A cikksorozat egészében véve igen jelentős állomása a Kalevala magyarországi történetének. Hunfalvy szerénységéről és óhajáról tanúskodik az a megjegyzés, hogy ismertetése nem teszi „szükségtelemmé . . . az egésznek lefordítását”. (Uo. 771.) Egy év múlva pedig szenvedélyes hangon sürgeti „egy sikerült Kalevala-fordítás” megalkotását (Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak . . .: Új Magyar Múzeum IV/1: 333).

Szavai csakhamar kedvező visszhangra találtak. Az eposz átültetésére irányuló korabeli kísérletek mindegyikénél kimutatható az ő ösztönző hatása. Fábián István — aki a hősköltemény nagy részét lefordította — nyelvtudósunk közvetlen munkatársi és baráti köréhez tartozott. Barna Ferdinánd Kalevala-fordításának előszavában (Pest, 1871. XV) első helyen Hunfalvynak mondott köszönetet, ki munkájának „mindenkor kész kalauza volt”. Megemlítjük még, hogy amikor akadémiai tagságának ötvenedik évfordulója alkalmából emlékülést rendeztek Hunfalvy tiszteletére, Vikár Béla készülő Kalevala-fordításából olvasott föl részletet (Munkácsi Bernát: Hunfalvy Pál emlékezete. Bp., 1911. 117).

Az új fordítói gárda elindításában fontos szerepet töltött be Hunfalvy 1856-tól megjelenő folyóirata, a Magyar Nyelvészet. Az Új Magyar Múzeum örökébe lépő sajtóorgánium az első kizárólagosan nyelvészeti szaklapunk: az összehasonlító nyelvtudományt, a finnugor nyelvrokonságot ez keltette életre hazánkban. Nyelvtudósok sorát nevelte föl. A szerkesztőn kívül 31 szerzője volt, köztük olyan Kalevala-szakértők, mint Fábián István, Szilády Áron és Budenz József (vö. Loványi Gyula: A Magyar Nyelvészet. NyK. 59: 3—34).

Itt jelentek meg Fábíán első Kalevala-fordításrészletei (6: 182—97). 1862-től a Magyar Nyelvészet hagyományát folytatta a Nyelvtudományi Közlemények, amelynek 1878-ig Hunfalvy volt a szerkesztője. Ebben a folyóiratban kezdte el munkásságát Barna Ferdinánd.

Nyelvtudásunk egyre hatékonyabban vonta be tanítványait a Kalevala népszerűsítésébe, önzetlenül segítette törekvéseiket, rendelkezésükre bocsátotta tudományos tapasztalatait és eredményeit. A kezdeményezést az 1860-as évektől az új nemzedéknek engedte át, az eposz azonban nélkülözhetetlen segédeszköz, példatár maradt az ő számára is. Megismertetéséhez azzal is hozzájárult, hogy nyelvészeti fejtegetéseinek illusztrálására gyakran idézett belőle. „Maga és de” című glosszájában (MNyszet. 4: 157—8) például 12 sort citált a hőskölteményből finnül és saját fordításában. Ezek a sorok nem szerepelnek az 1853-as ismertetés szövegében: tehát alkalmoszerűen az átültetésen is tovább dolgozott. Mint érdekességet említjük meg, hogy itt a Kalevala főhősét „derék öreg Väinämöinen”-nek keresztelte el, — ehhez a megoldáshoz tért vissza Nagy Kálmán is.

1861-ben adta ki Finn olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára című szöveggyűjteményét, amely több mint 250 oldalon (374—632) Kalevala-szemelvényeket tartalmazott. A könyv folytatása a magyar fordításokat közölte volna, III. kötetét pedig finn—magyar szótárnak tervezte: ezek az érdeklődés hiánya miatt nem jelentek meg (Munkácsi i. m. 48). Pedig a fordításhoz már hozzákezdett Hunfalvy: a finn olvasókönyvben megjelent szövegek — a Kan-teletár — átültetéséből Arany Szépirodalmi Figyelője is közreadott részletet (A finn népköltészet. I. h. II/2: 86—9, 102—4, 118—20).

A sznobizmusra hajlamos magyar közvélemény előtt újra és újra a finnek, a Kalevala nemzetközi hírnevére hivatkozott Hunfalvy. Különösen sokszor idézte Müller Miksát, az Európa-szerte ismert oxfordi nyelvészt, aki szerint a finn eposz „nem kevésbé szép Homérosz énekeinél”, az „a világ ötödik nemzeti eposza, az ion énekek, a Mahabharata, a Sah-name és a Nibelungen mellé tehető”. (A nyelvtudományról. NyK. 2: 90. L. még: A finn nemzet történetírásáról. NyK. 4: 7. Utazás a Balt-tenger vidékein . . . 2: 210, A Magyar Tudományos Akadémia és a Szómi Irodalmi Társaság . . . 25). Lönnrotról mindig a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott. Ennek illusztrálására kiragadunk egy jellemző esetet. A Magyar Nyelvészetben Riedl Szende ismertette Lönnrot elméletét „a finn nyelvekben divatozó többes képzők” eredetéről. A „finn Homérosz” nevéhez a szerkesztő ezt a lapalji jegyzetet iktatta (i. h. 1: 143): „Egyike azon finn tudósoknak, kiket egész Európában tisztelnek, míg nálunk némely fennhéjázó törpe csak piszkos, halzsíros finneket ismer. Lönnrot többek közt a Kalevala szerkesztése által lett híressé.”

A finn folklór iránti érdeklődést azzal is fokozni próbálta, hogy hangsúlyosan mutatott rá archaikus vonásaira. Munkáiban vissza-visszatért az a nosztalgikus megállapítás, hogy a finn népköltészet értékesebb a magyarnál, mert érintetlenebbül őrizte meg az ősi tartalmi és formai elemeket. Fájó csónakasága irodalmunknak, hogy nem rendelkezik a Kalevalához hasonló őseposszal. A romantikus eposzvágy fogalmaztat meg vele ilyen gondolatokat: „mi véghetetlenül árvák vagyunk a finn nyelvhez képest, mely szinte hasonlíthatatlanul szép népköltéssel bír, olyan korból, melyben az eredeti felfogás háborítatlanul működik vala, s olyan vidékekről, melyekhez a keresztyén Európa műveltsége legutoljára és leggyengébben fért.” (Fábíán Finn Nyelvtana. MNyszet. 6: 85.)

Írásaiban nemegyszer találkozhatunk a finnországi állapotok eszményített bemutatásával: mi csak tanulhatunk északi rokonainktól. Olykor meglepően korszerű nézetekről tanúskodnak fejtegetései. Egyik tanulmányában például — Lönnrot hozzá írt levele alapján — felsorolta a Finnországban megjelenő hét hírlapot és folyóiratot, és a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Azon finnság, melyhez az említett lapok és folyóiratok szóltak tavál, mind számra mind vagyona messze áll megettünk: szellemi élvezet és tanulmány utáni vágyban aligha felül nem múl bennünket. Azt hiszem, nincs okunk a finn rokonságot szégyellenünk: van több okunk minmagunkat szégyellenünk, hogy az elmúlt időkben több böcsületre nem juttattuk közöttünk a szellemi foglalatosságot, mellyel kezét fogva jár az anyagi munkának böcsülete.” (Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak . . . I. h. 338.)

Ez az idézet is bizonyítja, hogy Hunfalvyt mennyire magával ragadta a Kalevala megjelenése nyomán feltámadt gazdag és termékeny finn szellemi élet, amelyet követendő példaként állított nemzete elé. Az eposz a „finn minőség” kijelentőjévé, a kis népek apológiájává magasztosult a szemében. A „finn példa” azt a felismerést sugallta számára, hogy nincs minőségi különbség a kis és a nagy nemzetek között, a kis népek kultúrájuk révén egyenrangúvá válhatnak a nagyokkal, fennmaradásuknak ez az egyetlen alternatívája. A magyarság saját tennivalóit tudatosíthatja, ha távoli rokonainak sorsát, erőfeszítéseit tanulmányozza. A két nép társadalmi helyzetét és történelmi távlatait párhuzamosnak látta: elnyomatásukban és szegénységükben különös gonddal kell óvniuk szellemi életük függetlenségét, tisztaságát.

Lönnrot egyik követőjétől, Castréntól származik az a szép jóváindulás, hogy a finnek csak szellemi munkával tehetnek szert egyetemes jelentőségre, és szorongató helyzetükben a rokoni kapcsolatok ápolása jelenti a legnagyobb vigaszt, ígéri a legtöbb eredményt számukra (vö. Szabó T. Attila: *Nyelv és múlt*. Bukarest, 1972. 471). Hunfalvynál nyomon követhetjük a castréni gondolat folyamatos jelentkezését. 1858-ban azt írta (MNyszet. 3: 223): „A szómiaiak [finnek, észtek] szellemi öröksége nagyon megérdemli a tudakozás gondját. A rokonságnak edző hatása van, mely leginkább képesít a szellemi önállóságra.” 1866-ban Oskar Blomstedt finn nyelvésznek küldött levelében így fogalmazott (NyK. 23: 122—3): „. . . azt mutatja a történet, hogy kisebb népeknek is van annyi szellemi erejük, hogy kivívhatják helyüket az emberiség történetében és megtarthatják, ha egyszer kivívták. Akár van már ilyen helyük a finneknek s a magyaroknak, akár még csak most kell megszerezniök: a szellemi kölcsönhatás minden esetre csak gyarapíthatja szellemi erejüket.” 1871-ben közzétett útirajzának előszavában (i. m. I: V) a következőket olvashatjuk: „. . . nem jó, hogy a magyar csak a nagy és hatalmasan kifejlett nemzetekre függeszti sóvárgó tekintetét; mert könnyebb ám az uraskodási színt utánozni, mintsem azt eltanulni, ami azokat hatalmassá tette; hasznos néha a kisebb és szegényebb nemzetek példája is, amelyeknél a lelkiösméretes munkálkodást és az okos alkalmazkodást a döntő viszonyokhoz szemlélhetjük. S végre látván, hogy az éjszaki világot megrázó változások között mint maradtak fenn a finnek, s mint működnek azon, hogy helyesen kitöltsék a nekik szánt helyet az emberiség történelmében, szinte neki bátorodhatunk, mikor aggódó pillantást vetünk a titkos jóváindulásra . . .”

A Suomi iránt érzett szeretet motívumai a hazaszeretet motívumaival, a magyarság megmaradásáért vállalt történelmi felelősség gondolatával fonódtak össze Hunfalvyban. Ez is megérteti szenvedélyes vitáit, ha a finneket, a

Kalevalát elmarasztaló véleményekkel találkozott. 1863-ban Szilády Áronnal szállt szembe. Szilády Nyelvészkedésünk céljai és eszközei című akadémiai székfoglalójában azt hangoztatta, hogy az összehasonlító nyelvészeti kutatásban nekünk kell kezdeményező szerepet játszanunk, „miután finn rokonink, érzéktompulás vagy más erős behatások miatt, úgy látszik, kevésbé vannak hivatva e nagy munkában való sikeres részvételre”. Hunfalvy így válaszolt a kijelentésre: „Oly nép, mely a világ végére jutott, hol autochton gyanánt él, s mely a Kalevalát teremtette, egy igazán eredeti mondai hitregés költeményt, melynek nálunk még árnyéka sincsen; oly nép talán dicsekedhetnék abbeli nyelvérzéssel, s megtagadhatná azt p. o. a magyartól, kit, mióta e földön letelepedett, köröskörül fognak idegen elemek, s kin keresztül-kasul jártak és járnak világesemények: de hogy magyar dicsekedjék avval a finnek irányában, arra sok, igen sok képzelődés kell . . .” (NyK. 2: 140. Sziládyt Hunfalvy idézi: uo. 139.)

Még élesebb hangon polemizál egy év múlva Szász Károllyal, aki Két éposz című tanulmányában (BpSz. 20: 342) ezt az ítéletet formálta: „... a Kalevala egy jelentőség nélkülivé törpül, egységre s önálló létre emelkedni nem bíró népé, mely azt ma már alig tudja becsülni kellőleg . . .” Több sem kellett Hunfalvynak: „... hogy a finn nép már alig bírja becsülni kellőleg a Kalevalát, ezt nem lehet állítani azokról, kik majdnem egy századig fáradoztak a Kalevala énekeinek összegyűjtésében, s akik most azoknak az iskolák számára egy külön, erre alkalmazott kiadását készítették; ezt nem szabad állítani Lönnrotról, a Kalevala szerkesztőjéről, ki előtt egész tudós Európa kalapot emel . . .” (A finn nemzet történetírásáról. I. h. 4.)

Ezekben a vitákban Hunfalvy azért is felkészültebb volt ellenfeleinél, mert információi nagy részét finn tudósoktól szerezte: néhányukkal levelező viszonyban állt. Számunkra a legfontosabb levelezése és barátsága Lönnrottal. Kapcsolatukról Képes Géza tárt föl adatokat (Elias Lönnrot kiadatlan levele. Világirodalmi Figyelő 4: 34—48). Ebből kiderül, hogy Hunfalvy jobbra Lönnrot leveleiből szerzett tudomást a finn szellemi élet legfrissebb eseményeiről. Kicsérélték nézeteiket tudományos és irodalmi kérdésekről. A Kalevala költője Hunfalvy kezdeményezésére lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (Lakó György: A Kalevala mint a finn—magyar tudományos kapcsolatok forrása. I. OK. 26: 103). 1869-ben — nyelvtudósunk finnországi utazása alkalmából — személyesen is megismerkedtek: útirajzában Lönnrot és a Kalevala címmel külön fejezetet szentelt találkozásuknak (i. m. 2: 178—233).

2. A téma jelentősége miatt is különálló egységben foglalkozunk Hunfalvynak a finnugor népköltészetek közös — és minden bizonnyal ősi eredetű — formai sajátosságait, a paralelizmus és az alliteráció keletkezését érintő kutatásaival. Kísérletet teszünk a folyamat egészének és távolabbi összefüggéseinek áttekintésére.

Az első lépcsőfokot a finn népköltészet megismerése jelentette számára. A finn és a magyar folklór összehasonlításának lehetőségére Arany János poétikai kutatásai irányították figyelmét.

1857-ben recenziót tett közzé (MNyszet. 2: 68—77) Arany egy évvel korábban megjelent A magyar nemzeti versidomról című tanulmányáról. Arany itt a paralelizmus és az alliteráció kérdéseit is megvizsgálta. Gondolatritmusra az „ősrégi héber költészet”-et idézte, a „bötűrim”-mel kapcsolatban a „skandináv” költészetet — az Eddát — említette. Mindkét formaelemre —

elsősorban alliterációra — példákat sorakoztatott föl a régi magyar költészetből és népköltészetünkéből is. Hunfalvy — Arany információit kiegészítve — rámutatott, hogy „a gondolatok bokros kifejezése és a bötürím a finn népköltészetnek sajátása”. (Uo. 73.) Bizonyítékul 22 sort idézett a Kalevalából finnül és magyarul, majd megjegyezte: „a magyar nép a rokon finn néptől legalább 13 század óta teljesen el van választva: mégis nálunk is megvan nemcsak a gondolatok paralellismusa, hanem a bötürím is.” (Uo.) Már itt feltételezi tehát, hogy ősi megfelelésről van szó, bár Arany nyomán megállapítja, hogy a magyar folklórban a betürím „szabályos kifejlését” nem találhatjuk meg (uo. 72).

A finn népköltészet ismerőiben, kutatóiban Arany tanulmánya tudatosította, hogy a mi népköltészetünk is rendelkezik a Kalevalára jellemző formai sajátságokkal. Így hosszabb távon — természetesen szándékán kívül — ő is hozzájárult ahhoz a felismeréshez, hogy az eposz átültetésében építeni lehet saját hagyományainkra is. Vikár Kalevala-fordítása jórészt annak köszönheti értékeit, hogy a térben és időben távoli művet úgy próbálta otthonossá tenni nyelvünkben és költészetünkben, hogy a magyar folklórt használta föl közvetítőnek. Hunfalvy (A vogul föld és nép. Pest, 1864. 192; Utazás a Balt-tenger vidékein . . . 2: 230), Barna (A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre. Pest, 1872. 42—3) és Vikár (A Kalevala. BpSz. 62: 176) egyaránt hangsúlyozták Arany ráébresztő szerepét ezen a téren, a finnugor népköltészetek közös vonásainak magyar párhuzamára részben az ő példáit „örökölték”. Hunfalvynak ez a tanulmány adta az első fontos ösztönzést, hogy fölfedezze és a nyelvtudományban kipróbált összehasonlító módszerrel kimutassa az említett formaelemek közös finnugor eredetét.

A következő ösztönzést Reguly vogul gyűjtéséből merítette, amellyel 1857 őszén ismerkedett meg (Munkácsi i. m. 44). A hagyaték feldolgozása közben tapasztalta, hogy a paralelizmus és az alliteráció a manysi népköltészetet is jellemzi. A vogul föld és nép című kiadványban finn, magyar és vogul analógiák alapján arra a következtetésre jut, hogy a gondolatpárhuzam és a betürím „mint művészeti alak a finn-ugor népeknek saját eredeti alakjuk”. (I. m. 193.) A finn példát itt is a Kalevalából veszi (uo. 188—9).

Cáfolja azt az elméletet, hogy a finn folklór a betürímet az óskandináv költészetből kölcsönözte. A következő érveket sorakoztatja föl: ☞

1. A Kalevala a keleti finneknek maradt meg, „kik legkevésbé tanulhattak valamit a skandináviaktól . . .” (Uo. 191.)

2. Mind a finneknek, mind a voguloknak saját mitológiájuk van, ha azt önállóan fejlesztették ki, akkor költészetük is eredeti lehet, hiszen „hitbeli rege, ének, és éneki alak, mint ok és okozat, úgy kapcsolódnak össze”. Hunfalvy — jó érzékkel — elsődlegesnek tartja az „éneki előadás” gyakorlatát, az pedig a „mondai előadás”-t is „meghatározott alakba . . . öntötte”. (Uo.)

A finn és a vogul mitológia rokonságának bizonyítására is példát nyújt a könyvben. A „medvetisztelet” ősi szokására a Kalevala 46. runóját idézi Fábián fordításában, és vogul medvénekekkel veti össze (uo. 194—235).

3. A paralelizmus nem jellemzi a régi skandináv költészetet. Hunfalvy úgy látja, hogy mind a finneknek, mind a voguloknál elválaszthatatlanul összefonódik a két formaelem (uo. 191—2).

☞ 4. A gondolatpárhuzam és a betürím a voguloknál és a magyaroknál is megtalálható, akik nem érintkeztek a skandinávokkal és az elszakadás óta a finnekkel sem (uo. 191, 193).

A finnugor összehasonlító népköltészeti kutatás menetére figyelemre méltó hatással volt Kriza székely népköltési gyűjteményének, a Vadrózsáknak a megjelenése (1863). Iránta a várákozást már Reguly fölkeltette, aki — levelei tanúsítják — a finn népköltészet tanulmányozása közben megsejtette, hogy hazánkban a Székelyföld és a moldvai csángók vidéke rejlhet olyan archaikus népi kultúrát, amilyen a finneké. Dédelgetett tervei közé tartozott, hogy hazatérése után a székelyek és csángók körében fog „nagy fontosságú” nyelvi és népköltészeti gyűjtést végezni (A. Molnár: Reguly Antal egy finnországi levele. I. h. 159). Finnugor nyelvészeink úgy érezték, hogy Reguly álma válik valóra Kriza antológiájában. Hunfalvy recenziót írt róla, és úgy vélekedett (NyK. 2: 151), hogy a gyűjtemény „a legősibb magyar népnek költését és költői tehetségét rakja szemünk elé...” A székely és a finn folklór között nyilvánvaló rokonságot tételeztek föl finnugristáink: a hagyományőrzésben Székelyföld volt számukra a magyar Karjala. Mindenekelőtt a paralelizmus ősiségének hitét erősítették meg a székely népballadák: erre Aranyánál még alig találtak példát a magyar népköltészetből. Hunfalvy már *A vogul föld és nép* című művében idézi az antológiát: a Kőműves Kelemennét hozza föl a „bokorkifejezés” „eredeti sajátág”-ának bizonyítására (i. m. 193).

Ütleírásában ismét visszatér a finnugor népköltészeti formák problémájára. Erre az adott alkalmat, hogy fölkereste otthonában Ahlqvist finn tudóst és költőt, vele és Yrjö—Koskinennel együtt látogatták meg Lönnrotot. Ahlqvist is csak a paralelizmust tekintette a finnben hagyományosnak, az alliterációt óskandináv hatásra vezette vissza. Vele vitázva Hunfalvy részben megismételte korábbi érveit a betűrím ősi eredetéről (i. m. 2: 225—32). Ismét hangsúlyozta „az utóbb ismeretessé vált székely balladák” jelentőségét a „gondolat-rím” „előtűntetésé”-ben (uo. 230—1).

Nem sokkal ezután — 1872 és 1874 között — nyilvános vitát rendezett a két tudós erről a kérdésről. Más szakértők — pl. D. Comparetti és K. Krohn — a magyar kutató érveit tartották meggyőzőbbnek. (Vö. Korompay: A finn folklór fejlődéséről. NyK. 61: 307—8.) Álláspontját Hunfalvy tömören összefoglalta *Magyarország ethnographiája* (Bp., 1876. 255—7) című könyvében, korábbi példáit osztjakkal is gazdagítva.

Hunfalvy elméletét a hazai kutatók is magukévá tették. Barna (i. m. 45) kijelenti, hogy az „előrímes, és egyszersmind bokorkifejezéses” versforma az altáji népek „közkincese”. Szerinte a magyar költészet „pogány korbeli ősi versneme” tárul föl a Vadrózsákban. Nem kis túlzással azt állapítja meg (uo. 43), hogy a székely balladák „szerkezete egészen egy és ugyanaz a finn költemények szerkezetével...” Ez a gondolat fordítói alapelvként Kalevala-átültetésének előszavában is fölbukkan (i. m. XIV).

Tovább él Hunfalvy és Barna felfogása Vikárnál is, aki ennek a történelmietlen tételnek az igazolására Munkácsi Bernát nyomán votják példákat is idéz: „Valószínűnek tartom, hogy az ősi magyar — s általában a finn-ugor — elbeszélő versalak teljesen azonos volt a Kalevaláéval...” (I. m. 171.) Ő szintén a székely folklórt érezte a finnhez legközelebb állónak, bizonyítását önálló tanulmányban kísérelte meg (*A Kalevala és a székely népköltés*: ErdMúz. 16: 72—90, 148—62). Az eposz átültetése közben Székelyföldön is végzett népköltészeti gyűjtést. Próbaképpen egyszer részleteket olvasott föl „székely regös”-öknek készülő fordításából, és büszke volt rá, hogy hallgatói székely dalnak hitték a Kalevala runóit (Balassa Imre: *Az újjászületett százéves Kalevala*; Vikár Béla: *Magyarázatok a Kalevalához*. Bp., 1935. 115). Művében ki-

mutatható a székely népköltészet hatása: az elődök törekvéseitől elválaszthatatlan az ő fordítói gyakorlata.

3. Hunfalvy pályája sok szállal kapcsolódik tehát a Kalevala magyarországi történetéhez. Méltán tartotta ő az emlékbeszédet a Lönnrot halála után rendezett akadémiai ülésen. Ebben találkozásuk élményét is fölidézte: „Sokfélről folya köztünk beszélgetés, legtöbbnyire mégis a Kalevala runóiról... Elővevé a finnek régi hangszerét is, ... és kalevalai runót énekele azon a nótán, amelyen a karéliai finnek éneklük. Úgy tetszék nekem, hogy Ossiánt látom és hallom, amint ifjú koromban képzeltem volt.” (Emlékbeszéd Lönnrot Illés, a M. T. Akadémia kültagja felett. Bp., 1885. 27.)

Ezt a tiszteletet érezte Hunfalvy mindvégig a finnek, a Kalevala és annak költője iránt. Teljesítette a kérést, amelyet Lönnrot hozzá írt versében megfogalmazott (Képes Géza: Finn versek és dalok. Bp., 1959. 32):

És te ne mondd otthon, hogy vad barbárok a finnek;
Emberek élnek fenn távoli Északon is.

Lisztóczy László

A mellérendelő szószerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben

1. Az alárendelő szószerkezetek mellett a szintagmák másik nagy csoportját a mellérendelő szerkezetek alkotják. Ezekben a szerkezet tagjainak kapcsolódása esetlegesebb, nem olyan szoros, mint az alárendelésnél, ahol az egyik szó mindig valamilyen mondatrésze a másiknak. Talán a tagoknak e laza kapcsolata az oka, hogy néhány kutató nem is ismeri el a mellérendelő szószerkezetek szintagma jellegét. A külföldi nyelvtanok közül az orosz akadémiai nyelviant kell megemlítenünk, amelyben V. V. Vinogradov határozottan vitatja e típus szószerkezet voltát, s nem is veszi fel a szintagmák közé. (Grammatyika russzkava jizika II/1. Moszkva 1954. Izdatyelsztvo Akagyemiji Nauk SZSZSZR. 42–3). Ezt a felfogást követi K. E. Majtinszkaja is háromkötetes magyar nyelvtanában (K. E. Majtinszkaja: Vingerszkij jizik. Moszkva 1960. Izdatyelsztvo Akagyemiji Nauk SZSZSZR. 3: 15–6). A magyar szerzők közül Deme László képvisel hasonló véleményt (vö. Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971. 33).

Mások viszont szószerkezetnek tartják. Így például Károly Sándor is, aki Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban című munkájában a szószerkezeteket két nagy csoportra osztja. Az első csoportba sorolja azokat, amelyeknek tagjai között közvetlen viszony van, tehát az alárendelő szerkezeteket, a második csoportba pedig a közvetett viszonyban állókat, vagyis a mellérendelő szintagmákat. A „mellérendelő szószerkezet” meghatározást tágabb értelemben használja, mint általában szokás, mivel „az utcán és a téren lövöldöznek” típus mellett ide sorolja „az utcán most lövöldöznek” szerkezetet is; az előbbit homogén mellérendelésnek, az utóbbit heterogén mellérendelésnek nevezi. (Károly: NytudÉrt. 16. sz. 5–7.)

A mai magyar nyelv és A mai magyar nyelv rendszere is megemlíti a mellérendelő szószerkezeteket az alárendelők mellett, és szól különböző típus-

sairól is. Szerintem sem zárhatjuk ki a szintagmák közül a mellérendelőket, mivel ezek is szavak alkalmi kapcsolatából állnak, magasabb rendű egységek a szónál, mivel kapcsolódásukkal fejeznek ki valamilyen jelentéstöbbletet, a mondatnál viszont alacsonyabb rendűek. Illik rájuk az akadémiai nyelvtan meghatározása, mely általában jellemzi a szószerkezeteket. Eszerint a szintagma „legalább két, nem viszonyozói értékű szónak nyelvtanilag megformált, bizonyos általános viszonyt is kifejező, a szónál rendszeren alkalmibb egysége” (MMNyR. 2: 66). Az alárendelő és az alany – állítmányi szerkezetektől abban különböznek, hogy míg ott a tagok összetartó kapcsolódásúak, tehát egymást feltételezik, addig ezeknél a tagok egyenrangúak, legtöbbször azonos szófajúak. A Berrár Jolántól kölcsönvett kritériumok alapján a következőképpen jellemezhetjük őket (vö. Berrár: Alany és állítmány. Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, 1977. 79–95): *a*) a szerkezet tagjai ugyanannak az alaptagnak azonos mondatrészszerépben vannak alárendelve, *b*) a tagok egymással kölcsönösen behelyettesíthetők, *c*) a tagok bármelyike kihagyható a másik mellől anélkül, hogy a mondat szerkezetében szakadás állna elő, *d*) egyik tagról sem kérdezhetünk a másikkra.

Érdemes itt még egy jellemzőt megemlíteni, mégpedig a bloomfieldi meghatározást. Bloomfield mellérendelőnek tart egy szintagmát akkor, ha annak disztribúciója ugyanaz, mint tagjai közül kettőnek vagy többnek, tehát $A + A = A$. (Ezt szembeállítja az alárendelő szerkezetekkel – melyek a mellérendelőkkel együtt alkotják az endocentrikus szerkezeteket –, amelyekben a szerkezet mint egység ugyanabba az alakosztályba tartozik, mint egyik tagja, tehát $B + A = A$; és az exocentrikus szerkezetekkel – az alany – állítmányi szerkezetekkel –, melyekben a szerkezet egészen más alakosztályba tartozik, mint egyik vagy másik alkotórésze, tehát $A + B = C$.) (Vö. Berrár: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. NytudÉrt. 46. sz. 17–24.)

Mondatbeli szerepüket tekintve a mellérendelő szószerkezetek mindig halmozott mondatrészek. S mivel a mondat bármelyik része lehet halmozott, így bármelyik mondatrész szerepét betöltheti mellérendelő szószerkezet. Ha egy bizonyos mondatrész többszörösen halmozott, akkor a szószerkezetcsoport típusát tekintve szószerkezetsort alkot, és így kapcsolódik az alanyi, állítmányi részhez, vagy tölti be az alanyi, állítmányi szerepet. Ha valamelyik bővítmény halmozott, akkor a tagok együttesen kapcsolódnak egy harmadik, főlérendelt taghoz, ezen keresztül hatnak egymásra, a közöttük levő viszony közvetett.

A harmadik taghoz való kapcsolódás azonban nem jelenti azt, hogy minden olyan szerkezetet mellérendelőnek kell tartani, ahol két tag hasonlóan (azonos szinten) kapcsolódik egy harmadikhoz. Arra a típusra gondolok, amit korábban, Károly Sándor csoportosításáról szólva már említettem, tehát „*az utcán most lövöldöznek*” példára. Úgy vélem, ezzel a típussal kapcsolatban – melyet szószerkezetbokornak szokás nevezni –, elfogadható az akadémiai nyelvtan megállapítása: „ez [a típus] persze még *l a z á b b*, s nem is szükséges mindig számba vennünk (pl. *Vágom a fát hűvös halomba*)” (MMNyR. 2: 75).

2. A mellérendelő szószerkezeteket A mai magyar nyelv és A mai magyar nyelv rendszere két nagy csoportra osztja, a „tisztnak” és a „nem tisztán” mellérendelőkre. Az első csoportba tartoznak a kapcsolatos (pl.: *kint, bent, lent, fent; lát és hall; jó sőt olcsó; nemcsak ma, hanem holnap is*); az elletés (*ma kevés, holnap sok; nem én, hanem ő*); a választó szerkezetek (*hideg, meleg vagy langyos; akár élve, akár halva*), melyeknek tagjai teljesen

egyenrangúan épülnek be a mondatba. A második csoport a k ö v e t k e z t e t ő u t ó t a g ú (*kedves, tehát szeretetre méltó; sietve, ezért pihegve*), a m a g y a r á z ó u t ó t a g ú (*szeretetre méltó, ugyanis kedves; dolgozni, azaz tanulni*) és a m e g s z o r í t ó u t ó t a g ú e l l e n t é t e s szerkezetek (*kicsi, de erős; jól, csak lassan*) csoportja, melyekben a szószerkezet tagjai nem egyenlő értékűek, viszonyuk nem kölcsönös. Első tagjuk önállóbb, a második tag ehhez képest fejez ki valamilyen viszonyt, ezen keresztül épül be a mondatba. (Vö.: MMNy. 260—2 és MMNyR. 2: 89—92.)

3. A bevezető után térjünk rá a dolgozat lényegére! A mellérendelő szószerkezeteket tanulmányozva felmerült bennem a kérdés, vajon az egyes mellérendelő típusok egyformán előfordulnak-e a magyar nyelvben, vagy csak egyes csoportjaik jellemzők nyelvünkre, és a többiek nemcsak a nyelvtankönyvekben élnek-e. Ehhez szorosan kapcsolódik az is, hogy a meglevő szószerkezetfajták hogyan jelennek meg, mely mondatrészek között a leggyakoribbak, milyen arányban jellemző rájuk a kötőszós előfordulás és a kötőszónélküliség, valamint mely kötőszók jelölhetik a különféle mellérendelő viszonyokat.

E kérdések megválaszolásához 50 000 szónyi szöveget vizsgáltam meg, melyben volt szépirodalom (próza és dráma), újságnyelvi és tudományos ismeretterjesztő szöveg, valamint beszélt nyelvi anyag.¹

4. Az 50 000 szónak 5,4%-a alkotott mellérendelő szószerkezetet. A legtöbb mellérendelés szószerkezeti szinten az újságnyelvben és a tudományos ismeretterjesztő szövegben (1,5—1,5%) volt, kevesebb a prózában (1%) és a beszélt nyelvi anyagban (0,8%), a legkevesebb pedig a drámában (0,6%).

Mondatrészek szerint a mellérendelő szószerkezet leggyakrabban a jelzők és a határozók között fordult elő (az összes mellérendelő szerkezet 28%-a, illetve 25%-a). Ezután következik az alany, az összes mellérendelés 20%-ával. Az állítmányok 16%-ot, a tárgyak 11%-ot alkotnak az összes mellérendeléshez képest.

¹ A következőkben felsorolom az átnézett forrásokat, s feltüntettem előttük a rövidítésüket is. Az egyes szövegtípusokból egyaránt 10—10 000 szót néztem át és dolgoztam fel.

Széppróza (10 000 szó): Kertész = Kertész Ákos: Makra. 1972.; Sánta = Sánta Ferenc: Isten a szekéren. 1972.; Örkény = Örkény István: Tóték. 1972.; Fejes = Fejes Endre: Rozsadatemető. 1976. (A felsorolt művek 2500—2500 szóval szerepeltek a gyűjtésben.)

Dráma (10 000 szó): Darvas = Darvas József: Részeg eső. Mai magyar drámák — Diákkönyvtár; Illyés = Illyés Gyula: Dupla vagy semmi. Embereljük meg magunkat. 1977.; Karinthy = Karinthy Ferenc: Ezer év. Mai magyar drámák — Diákkönyvtár; Németh = Németh László: Erzsébet-nap. Társadalmi drámák. 1964.; Sarkadi = Sarkadi Imre: Elvesztett paradicsom. Mai magyar drámák — Diákkönyvtár. (A felsorolt művek 2000—2000 szóval szerepeltek.)

Tudományos ismeretterjesztő szöveg (10 000 szó): Czeizel = Czeizel Endre: Genetika és társadalom. Gyorsuló idő; ÉA. = Édes Anyanyelvünk 1979. július—augusztus; ÉT. = Élet és Tudomány 1979. november 2.; Hist. = História 1979. 2. szám; TV. = Természet Világa 1979. október. (A felsorolt anyagok 2000—2000 szóval szerepeltek.)

Újságszöveg (10 000 szó): CsMH. = Csongrád Megyei Hírlap 1978. november 14.; DL. = Dolgozók Lapja (Komárom) 1978. november 14.; KM. = Kelet-Magyarország 1980. november 3.; MN. = Magyar Nemzet 1978. november 29.; Napló = Napló (Veszprém megye) 1978. november 15. (A felsorolt lapok 2000—2000 szóval szerepeltek.)

A beszélt nyelvi anyagot az ELTE BTK Mai magyar nyelvi tanszékének Beszélt nyelvi gyűjteményéből, a VI. kötetből választottam. Az ebből idézett mondatokat a továbbiakban a BNyGy. jelöléssel látom el.

5. A leggyakrabban előforduló típus természetesen a kapcsolatos szerkezet, az összes mellérendelő szintagma 83,5%-a. A legtöbb kapcsolatos viszony az újságnyelvben és a tudományos ismeretterjesztő szövegben volt (kb. 1/4—1/4 rész); ezután a próza következik (kb. 1/6 rész); majd a beszélt nyelv és a dráma (kb. 1/10—1/10 rész).

Mondatrészek szerint a legtöbb kapcsolatos viszonyt a jelzők között talál-
tam, ennél valamivel kevesebbet ahatórozók és azalanyok között, de lényegesen
kevesebb állítmány és tárgy alkotott ilyet. Példák: „Tóth valamilyen *furcsa, pukkanásszerű* hangot hallatott” (Örkény 268); „De *Reich Kató és Reich Mária* nevét nem találta” (Fejes 105); „A *kialvatlanságtól, az állandó szorongástól, a szokatlan idegfeszültségtől* mindnyájan el voltak csigázva...” (Örkény 264); „Ezért kellett kora tavasztól egész a nagy tél beálltáig rongyos *ruhában és cipőben* fagyoskodni egész nap” (Fejes 106); „Tót orrán csak úgy dől kifelé a sok *rizs, borsó, sárgarépa*” (Örkény 265); „*Mariska és Ágika* ott maradtak...” (Örkény 269); „Az apám *egyre dörzsölgette, egyre lehelgette* a kicsi madárkát” (Sánta 52); „Annyiszor megrikattál bennünket, hogy *nyomorultak meg bűnösök vagyunk*” (Illyés 19); „Otthagytá a *lakást, a bútort, a mosógépet*” (Fejes 237); „Makra tehát simán megúszhatta volna a *búcsúzkodást és célzásokat*” (Kertész 88).

A szerkezetek nagyjából azonos számban fordultak elő kötőszóval és kötőszó nélkül. A kötőszós előfordulások 68%-ában az *és* kapcsolta össze a tagokat. Gyakran — bár az *és*-nél jóval ritkábban — fordult elő a *s* és a *meg* (7—7%-ban). Jellemző kötőszók voltak még a *ne(m)csak*... *hanem is* (3%), a *se(m)*... *se(m)* (2%) és a *valamint* (2%). Néhány példa: „A villamos innen csak többszöri átszállással és nagy *kerüléssel* közelítette meg a kultúrotthont” (Kertész 9); „A *kód meg a hajnali pára* megnevésíti a nemrég kiforgatott röögöket...” (KM. 3); „Tán *ég s föld* minden szele e vidékre gyűlt” (Sánta 40); „*Nemcsak* így, így, így, a pocak *táján, hanem* hát a *fejbe is* jócskán [sikerült valamit fölszedni]” (BNyGy. 164); „Makrát *sem* a *lány, sem* a *tánczene* nem vonzotta” (Kertész 9); „Makra Ferenc pestlőrinci *lakost (valamint négy társát)* húsvét hétfőjén hajnalban letartóztatta a rendőrség” (Kertész 7).

A fennmaradó 11%-ot ritkán előforduló kötőszók alkották. Mindegyikre bemutatok egy-egy példát: „Na most a Láng Gyárba, hogy a családon belül ott volt egy *mérnök aztán rajzoló, előrajzoló*...” (BNyGy. 166); „*Barackot, de cseresznyét is* ígérhetek” (BNyGy. 163); „... az alkoholista szülő *«ártalmas környezetet»* jelent a gyermek *általános, de főleg intellektuális* fejlődésére” (Czeizel 135); „Újra leírtam neki a mátraszentannai *házat, a napfényes kertet, a kilátást* a Bábonyra, *továbbá* azt a *finom fenyőillatot*...” (Örkény 189); „S nézz körül *mindenkire, még a falakra is*...” (Sánta 45); „... *nemcsak* a *hála, az önzés is* idekötött...” (Darvas 346); „... háztartási *gépet, de kiváltképp bútort, nem szoktunk* percek alatt venni...” (KM. 2).

Ebbe a 11%-ba tartoztak azok az esetek is, amikor egyszerre egyes és páros kötőszó (ún. kötőszó-kombináció) kötötte össze a tagokat. Pl. „Mindig tudtam olyan megoldást találni, hogy a *gyárnak is, és* hát az *egyénnek is* megoldható legyen” (BNyGy. 167).

6. A kapcsolatos szó szerkezetek után leggyakrabban — bár ezekhez viszonyítva sokkal ritkábban — a *választó* szó szerkezetek fordultak elő, az összes mellérendelés 9%-ában. Ez azért is érdekes eredmény, mert szöveg-szinten ez a típus a legritkább, ahogy Deme László egy korábbi cikkében rá-

mutat (Deme: A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. Nyr. 89: 292—302). A legtöbb ilyen szószerkezetet a beszélt nyelvben (az összes választó szerkezetnek kb. 1/3-át), majd a tudományos ismeretterjesztő szövegben (kb. 1/4 részt), kevesebbet az újságnyelvben (kb. 1/6 részt), a prózában és a drámában (1/7—1/7 részt) találtam.

Mondatrészek szerint a legtöbb ilyen típusú szintagma az állítmányok és a határozók között volt, a legkevesebb pedig a tárgyaknál: „Az apa tehetetlen, újszülött gyermekét *megőlhette, kítehette*, nagykorúságáig eladhatta rabszolgának” (Hist. 3); „... a munkások ma is *öszönösen vagy tudatosan* jó munkások akarnak lenni” (BNyGy. 114); „... tudományos elemzéseken alapuló jövőkép nélkül képtelenség *oktatástervet*, bármi fajta *reformot* megcsinálni” (CsMH. 4). Alanyok és jelzők között: „Amikor az allergiára örökletesen hajlamos emberek szervezetébe *virágpor*, bizonyos *gyógyszerek vagy rovarmérgek* kerülnek, úgynevezett túlérzékenységi reakció jön létre” (ÉT. 1380); „Ennek során *gyulladásos, kiütéses vagy hurutos* tünetek támadnak” (ÉT. 1381).

A választó szerkezetek kb. 80%-ában fordult elő kötőszó. Leggyakrabban természetesen a *vagy* kötötte össze a tagokat (az esetek 90%-ában). Néhány esetben megjelent a *vagy-vagy* és az *akár-akár* páros kötőszó, egyszer pedig az *illetve*: „*Kérdezel vagy vallatsz?*” (Darvas 348); „Az idegesség nem egyszer abból táplálkozik, hogy valaki *vagy szégyelli, vagy fájjalja* a fogát” (KM. 7); „*Akár szépség, akár randa*, kinyomozza dr. Janda” (BNyGy. 162); „Aztán szombaton, vasárnap fakultatív *órák, illetve tanulás*” (BNyGy. 164).

7. Az ellentétes szószerkezetcsoporthoz előfordulásának gyakorisága alapján a kapcsolatos és a választó szerkezetek után áll. E típus vizsgálatánál nem követtem a két korábban említett nyelvtant, A mai magyar nyelv és A mai magyar nyelv rendszere csoportosítását, mivel ezek a munkák szétválasztják a „tisztán” és a „nem tisztán” mellérendelő ellentétet, így külön tárgyalják a szembeállító és a kizáró ellentét mellett a megszorító utótagú ellentétet. E három csoportot én együtt vizsgáltam, mivel úgy vélem, itt fontosabb az ellentét kifejezésének mértékét számon tartani, mint a szerkezet tagjai közötti lazább vagy szorosabb kapcsolatot.

Eszerint az ellentétet tartalmazó szerkezetek az összes mellérendelés 4%-át alkották. A legtöbb a tudományos ismeretterjesztő szövegben (kb. 1/3 rész) és a prózában (kb. 1/4 rész) fordult elő, ennél kevesebb a drámában és a beszélt nyelvben (kb. 1/6—1/6 rész), a legkevesebb pedig az újságszövegben (kb. 1/10 rész).

Mondatrészek szerint a legtöbb ellentétes szószerkezet az állítmányoknál volt, kevesebb a határozók, az alanyok és a jelzők között. Tárgyaknál pedig csak néhány ilyen esetet találtam.

a) Az ellentétet a legkategorikusabb formában a *kizáró ellentétes* kapcsolatban levő szavak között fejezzük ki. Ebben a típusban az utótag kizárja az előtag érvényét. A szövegvizsgálat során ez az ellentétfajta fordult elő leggyakrabban (az összes ellentétes szerkezet 70%-ában). Legtöbb a tudományos ismeretterjesztő és a szépirodalmi prózában (kb. 1/3—1/4 rész) volt. Ezután következett a dráma és a beszélt nyelv (kb. 1/5—1/5 rész). Legkevesébb az újságnyelv használja ezt a szószerkezetcsoporthoz (1/10 részt találtam ebben a szövegtípusban).

Kizáró ellentét minden mondatrész között előfordult: „Ha majd úgy érzik, elfogultabb hangon beszélek ifjabb Hábetler Jánosról, *nem tiltakozom*,

elismerem, hogy szeretem őt” (Fejes 12); „Most *nem* érdekes a származás, csak a *tehetség*” (Fejes 236); „Anyám közelebb ült, ő már *nem* az arcát, a lábát melegíti” (Sánta 44); „Anyámtól pedig megtanultam azt is, hogy minden baj *nem* kezdődik mással, csak a *szegénységgel*” (Sánta 43); „A tantermek *sem* a csatatér, hanem az ápoltság, gondosság képét mutatták” (KM. 4).

A tagokat mindig páros kötőszó kötötte össze. Ez úgy variálódott, hogy a kötőszó egyik tagja néha elmaradt. (A *hanem* elmaradásának eseteiről, típusairól vö. Rácz Endre Az ismét „elfelejtett” *hanem* c. cikkét. Nyr. 87: 162–9.) Leggyakoribb kötőszók: *nem* ... *hanem*, *nem* (*is*) ... *csak/csupán*, *nem* (*is*) ..., ... *nem*. Példák: „Az új általános iskolai tanterv szerint *nem* számtant, hanem matematikát tanulnak az első osztályosok” (ÉT. 1382); „Pedig az *nem* is őrnagy volt, csak hálókocsikalausz” (Örkény 191); „A lány a kör közepén állt, *nem* is állt, forgott” (Kertész 10); „Ezt Bulgáriából hozták, Várnából ... *nem* Burgaszból” (BNyGy. 171).

b) A másik csoportot az az ellentétfajta képviseli, amelyben az ellentét már nem kizárólagos, csak megszorító, megengedő jellegű: a m e g s z o r í t ó u t ó t a g ú e l l e n t é t. Ez a típus ritkábban fordult elő, az összes ellentétes szerkezet 25%-ában. A legtöbbet a tudományos ismeretterjesztő prózában (kb. 1/3 részt), a legkevesebbet a drámában (összesen egy szerkezetet) találtam. Elsősorban a jelzőre és az állítmányra volt jellemző ez az ellentétfajta. Határozók és alanyok között egyáltalán nem fordult elő. (Példák a kötőszók bemutatásakor.)

A szerkezet tagjai majdnem mindig kötőszóval kapcsolódtak egymáshoz. A leggyakoribb a *de* kötőszó volt (a kötőszós előfordulások 80%-a). Egy-egy esetben találkoztam a *se* ... *csupán* kötőszóval is: „A gyakorló biológus, a kertész: termelő; s amit ez a *fontos*, *de* viszonylag kis *számú* réteg létrehoz, annak a nagy társadalom a fogyasztója” (ÉA. 1); „Anyám meg csendesesen, ..., csak úgy dallam nélkül mondta a szavakat. Azt *se* mindegyiket, egyet-egyét *csupán* a sorok végéről” (Sánta 53).

A kötőszó nélküli példában gondolatjel választja el a tagokat egymástól: „Ez azonban az eddig *megszokott* — *nem szabályos* — közlekedési rendet is megváltoztatja” (KM. 5).

c) A harmadik csoport a s z e m b e á l l í t ó e l l e n t é t. Ez az előző kettőhöz képest sokkal kevésbé hordoz ellentétes jelleget. A lehetőségek (a jelentés alapján) szembe vannak állítva egymással, de ellentétességüket nem mindig kíséri a tagadást, az ellentétet jelző kötőszó, pl. „*ma kevés, holnap sok*”.

Az 50 000 szó vizsgálata során összesen egy szembeállító szószerkezetet találtam (s ez sem teljesen egyértelmű), módhatározók között: „... a heccelődést előbb félszeg, elnézést kérő *mosollyal*, majd *mogorván*, hallgatagon tűrte” (Kertész 8). Akadt még két példa, ahol állítmányok között fordult elő a fenti kapcsolat. Ezek azonban (mivel az állítmányoknak nemcsak közös, de külön bővítményük is van) inkább átmenetek a szószerkezet és az összetett mondat között, s jobban „húznak” az utóbbihoz: „Máskor közel *se engedte*, most meg *felültette* őket mind a pokrócára” (Sánta 52); „Mert itt dög *van*, amott meg *nincs*” (Németh 106).

A vizsgált szöveg tanúsága szerint ez a típus szószerkezeti szinten ritkán fordul elő, elsősorban az összetett mondatokra jellemző.

8. Gyakorisági sorrendben a következő csoport a m a g y a r á z ó u t ó t a g ú szerkezetek csoportja. Ezt „nem tisztán” mellérendelőnek szokás ne-

vezni, mivel a szerkezet tagjai között közvetlenebb a viszony, mint a „tisztán” mellérendelőknél. Bennük az utótag magyarázza (esetleg kiegészíti vagy helyreigazítja) az előtag értelmét, vagy okszerűen, vagy pontosabb megnevezéssel.

Az összes mellérendelő szerkezetből 3,5% állt ilyen kapcsolatban egymással. A legtöbbet az újságnyelvben és a beszélt nyelvben (kb. 1/4—1/4 részt), a legkevesebbet a drámában (összesen három szerkezetet) találtam. (A próza és a tudományos ismeretterjesztő szöveg kb. 1/5—1/5 részt tartalmazott.)

a) Az említett számok mind csak a magyarázó szerkezetek egyik típusára vonatkoznak, mégpedig a kifejtő magyarázó típusra, mely mindenféle mondatrész között előfordulhat: „...nem állt meg itt, és csak *mondta, folytatta* tovább a történetet...” (Kertész 88); „*A bábjátékos, az a komédiás* már fölment a szobájába?” (Illyés 15); „Amint ez a kedves cég kiadja a *munkakönyvem*et, hozzájárulását, hogy nem tart igényt tovább a trógerolásomra — ez még néhány nap...” (Fejes 235—6); „...magam hatalmas vitéznek képzeltem, sapkám *sisaknak, aranyos süvegnek*...” (Sánta 43); „Javasolták szabályszerű világnapok rendezését ... az átlagosnál sűrűbbnek ismert meteorrajok *érkezése, meteorzáporok* idején” (Napló 5).

A kötőszós előfordulások kb. egyharmadát alkották a kötőszó nélkülieknek. Ez felvet egy lényeges kérdést. Kötőszó nélkül ugyanis ezek a szerkezetek (a felsorolt példákban is látható) nagyon hasonlítanak, közel állnak az azonosító értelmezős szerkezetekhez, illetve némelyikük a kapcsolatos mellérendeléshez. Ez utóbbihoz akkor, ha állítmányokról van szó, ahol is (mint első példánkban) nagyon nehéz valódi azonosítással átalakítani a tagokat. A többi esetben igen nehéz eldönteni, hogy vajon értelmező vagy kifejtő magyarázó-e a szerkezet. Ezt kissé megkönnyíti az, amikor kötőszó utal a kapcsolat tartalmára. De vajon a kötőszó megléte vagy hiánya alapvetően megváltoztathatja-e egy szerkezet alá- vagy mellérendelő jellegét? Jó példa lehet erre a mai magyar nyelv Halmozott mondatrészek című fejezetében a következő mondat: „Különben *Péter, vagyis* már az én *dédapám*, igen jelentős falusi ember volt” (Tamásitól id. MMNy. 364). Ez a szerkezet így mellérendelő, a kötőszó elhagyásával pedig azonosító értelmezős, azaz alárendelő?

A magyarázó szerkezetekben a leggyakrabban előforduló kötőszó a *vagyis*. Az *azaz*, amelyet szintén gyakori magyarázó kötőszónak szokás tartani, csak elvétve, egyetlen esetben fordult elő. A következőket kötőszónak tartott *tehát* ellenben háromszor szerepelt magyarázóként, következtetőként viszont egyszer sem. Példák: „...már régen felhívták a figyelmet egy igen fontos jelenségre: a példa *ragadósságára, vagyis* magának a tettnek erősen szuggesztív hatására” (Czeizel 143); „...kormányunk is egyre többet foglalkozik ezzel a kérdéssel, azaz a nők munka- és életkörülményeinek *javításával*” (CsMH. 1); „...ha az esethalmazódások áldozatai nincsenek egymással *vérokoni, tehát genetikai* kapcsolatban, akkor az örökletesség szerepe könnyen kizárható” (Czeizel 144); „Most épül egy *másik, tehát* egy *körforgalmi* lehetőség” (BNyGy. 173).

b) A magyarázó szerkezetek másik típusa az okadó magyarázó viszony (pl.: *szeretetre méltó, ugyanis kedves; pihegve, tudniillik sietve*).

Ez a szerkezetfajta élő, előforduló típus az összetett mondatoknál. Ott a második tagmondat az elsőnek magyarázatát, okát adja, úgy, hogy mindezt a mellérendelés viszonyában fejezi ki.

Szövszerkezeti szinten a fenti összefüggés és a mellérendelő forma együttes kifejezése nehezen megoldható feladat. Ezt bizonyítja, hogy az 50 000 szónyi szövegben egyetlen ilyen szerkezet sem fordult elő. Okadó kapcsolatot tartal-

mazott ugyan egy szerkezet, de ez nem a szószerkezetnél nehézkes *ugyanis, tudniillik* mellérendelő kötőszóval, hanem az egyszerűbb, „bejáratottabb”, megszokottabb *mert* kötőszóval fejezte ki az említett viszonyt: „... a klasszikus mechanika az általános tömegvonzás, mint a *legáltalánosabb* — *mert* minden tömeggel rendelkező fizikai rendszer között *fellépő* — kölcsönhatás leírásával lett teljes” (TV. 446). A szerkezet, második tagjának több határozós és jelzős bővítménye miatt, még a *mert* kötőszó „egyszerűsége” ellenére is nehezebben érthető, mintha mindez a tartalom alárendelő összetett mondatlallal lenne kifejezve. Át is alakítható a szerkezet okhatározói alárendelt összetett mondatlallá: „az általános tömegvonzás a *legáltalánosabb* kölcsönhatás, *mert* minden tömeggel rendelkező fizikai rendszer között *fellép*”.

Tallózó gyűjtésem során találtam még két ilyen jellegű szerkezetet, melyek ugyancsak a *mert*-tel fejezték ki az említett viszonyt: „Közöttük csörgedez örökösön *tiltott* — *mert veszélyes* — irányba, pusztá kézzel neki a tűznek a pici Nagysándor...” (Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Bukarest, 1977. Kriterion. 7); „A felnőttektől különböző, ..., sok tekintetben a felnőttéknél *különb*, *mert* nagyobb lehetőségeket *hordozó* lénynek tekinthető a gyerekek” (Élet és Tudomány 1979. nov. 2. 1386).

A példák azt tanúsítják, hogy az okadó-magyarázó viszonyt szószerkezeti szinten nehéz kifejezni. Ha mégis előfordul, akkor sem mellérendelő, hanem alárendelő formában jelenik meg, s elsősorban jelzők között.

9. Utolsó csoportunk a *k ö v e t k e z t e t ő* *u t ó t a g ú* szerkezet. (*kedves, tehát szeretetre méltó*), mely az okadó-magyarázó típus fordítottja. Az akadémiai nyelvtan meghatározása szerint ebben a szerkezetben „egy függetlenebb előtaghoz csatlakozik egy némileg ettől függő utótag, ennek tartalma a beszélő szerint az előtagéból okszerűen következik, érthető” (MMNyR. 2: 74).

De míg a következtető utótagú mellérendelés az összetett mondatoknál élő, gyakran előforduló kapcsolat, addig a szószerkezetek között nagyon ritkán találkozunk vele (mint az okadó-magyarázóval). Nem csoda, hiszen a mondatokban ragok, jelek, utaló- és kötőszók segítenek abban, hogy a második mondatban úgy fejezzük ki az első tartalmának a következményét, hogy közben éreztessük a két gondolat ok-okozati összefüggését. Vagyis azt, hogy az első következtében történt a második. A csak két tagból álló szószerkezet esetében nagyon nehéz — és nehézkes is — ezt a kapcsolatot jelölni, hiszen akkor a két tagba kell belesűríteni az ok-okozati, a következtető tartalmat és a mellérendelő formát.

Ezt bizonyítja, hogy az 50 000 szót vizsgálva egyetlen következtető utótagú szerkezetet sem találtam. Csak tallózó gyűjtés során akadt a típusra egy-két példa: „Pontosabban, *tehát tisztességesebben*: nem tudnám elviselni, ha épp az öregség nem közömbösítene...” (Déry Tibor: Ítélet nincs. Budapest, 1969. Szépirodalmi Könyvkiadó. 14); „... az eddig figyelembe alig vett, „tökéletlen *felnőttek*” — ezért kényelmetlen *tehernek*... számító gyereket mint sajátos értéket fedezi fel [a pszichológia]” (História 1979. 2. sz. 3); „A mozgólépcsőn ugrálni, ülve utazni *veszélyes és ezért szigorúan tilos*” (Metró: Utazási szabályok a mozgólépcsőn).

A harmadik mondatban az állítmányok halmozottak. Így ez a példa átmenetibb jellegű, mivel az állítmány az egyetlen olyan mondatrész, amely önálló mondatként is megállja a helyét. De azért is átmeneti a szerkezet, mert a következtető *ezért* mellett még a kapcsolatos és is összeköti a tagokat.

Nyelvünkben ez a szerkezetípus is ritkán fordul elő. Ha mégis használjuk, bizonyára szótakarékosságból tesszük. A korábban meglevő vagy feltételezett (példáinkban: „*a pontosabb az tisztességesebb*”, „*a tökéletlen felnőtt az teher*”, „*a veszélyes az tilos*”) alany–állítmányi viszonyt egy újabb, bonyolultabb — fent határozós, illetve állítmányi — szerkezetbe sűrítjük bele, s közben még a következtető kapcsolatra is utalunk (a *tehát* és az *ezért* kötőszóval). Ha a kötőszó elmarad, a szerkezet kapcsolatossá válik. (A második mondatban ott is a kapcsolatos kötőszó.)

10. Summázatként elmondhatjuk, hogy a mellérendelő szószerkezetek jellemzők a magyar nyelvre, bár ritkábban fordulnak elő, mint az alárendelők. Az akadémiai nyelvtan által „törzskönyvezett” mellérendelő szerkezetfajták egy része — a kapcsolatos, a választó, a kizáró ellentétes és a megszorító utótagú ellentétes csoportok — nagy számban előfordulnak mind a beszélt, mind az írott nyelv különböző stílusaiiban. A többi típust — a szembeállító ellentétet, a következtető és az okadó-magyarázó szerkezetet — viszont a valóságos nyelvhasználat nem igazolja, számuk elenyészően csekély, s ez is eléggé vitatható. Tiszta formában nem nagyon fordulnak elő, csak átmeneti eseteként, ilyenkor más típusokkal tartanak rokonságot.

Élnünk kell a gyanúperrel, hogy a szembeállító ellentétes, a következtető és az okadó magyarázó szószerkezetípusok definiálása nem alapos szószerkezetvizsgálatok nyomán történt, hanem a már meglevő — és valóban létező — mellérendelő mondatok egyes fajtáit transzponálták a szószerkezetek szintjére, így ezek a típusok annak analógiájára készültek. Bár a két szféra, a mondat és a szintaxis elemei között vitathatatlanul sok a hasonlóság, úgy látszik, minden egyes elemnek az elsőben nem felel meg egy másik a másodikban. Ezt igazolhatja ez a statisztikai vizsgálat is. A mesterségesen létrehozott típusok — akár a kísérletekkel előállított transzurán elemek a periódusos rendszerben a természetes elemek között — nem stabilak a valóságban is létező, a nyelvhasználat szentesítette nyelvi szerkezetek között. Tehát ezek egyenrangú említése (és tanítása) nem indokolt. Mindezek alapján feltétlenül felülvizsgálatra szorul a mellérendelő szószerkezetek fajtáinak elkülönítése.

Balogh Judit

„Utoljára, de nem utolsósorban”

Mostanában nem ritkán lehet hallan i vagy olvasni rövidebb felsorolások vagy számbavétel végén ezt a négy szóból álló kifejezést: *utoljára* (vagy: *végül*) *de nem utolsósorban*. . . , ami után többnyire egy tulajdonnév következik.

E kifejezéssel kapcsolatban két kérdés várhat tisztázásra. Először is az, hogy voltaképpen mit is jelentenek ezek a szavak, milyen alkalomkor használjuk, s mi a hangulati, stílári értékük. Másodszor pedig az, hogy e kifejezés mikor jelent meg nyelvünkben, kideríthető-e, ki és mikor, hol használta először.¹ Nyelvünk újabb, nagyobb egy- és kétnyelvű szótárai ide vonatkozóan kevés tájékoztatóssal szolgálnak, a kifejezést, állandósult mondatelemet pusztán megemlítik, de nem magyarázzák, a fentebb felvetett kérdésekre nem térnek ki. Ennek folytán a fenti első kérdésre a választ nekünk kell elvonnunk az élő nyelvi gyakorlatból, a beszédhelyzetekből, a logika eszközeinek segítségével.

Amikor írott vagy beszélt összefüggő, rövid szövegben néhány, kevés számú tény, többnyire tulajdonnevet kell felsorolnunk tárgyi értékelést jelölő jelzők nélkül, akkor el szoktuk kerülni ezek ábécérendbe szedését vagy éppen megszámozását, — az utóbbit főleg akkor, ha nem kívánunk értéksorrendet felállítani közöttük. De ősi emberi beidegzés alapján (amit a sportversenyekről szóló tájékoztatások is támogathatnak) mégis fennáll a veszély, hogy a névsor utolsó tagját tekintjük a legkevésbé értékesnek.

Ennek szemléltetésére képzeljünk el egy ilyenfajta beszélgetést két tanár, A és B között. Azt kérdezi A: Kik a legjobb tanulók az osztályodban? Mire B így válaszol: Kovács, Szabó és Nagy. Erre A: Na és Fazekas? Amire B: Persze, hogy Fazekas is az élcsoportban van, nagyon is, akár mindjárt Kovács mellé állíthatnám. Csak egy pillanatra megfeledkeztem róla, mert az elsőnek említett három már évek óta az én osztályomba jár, Fazekas azonban csak ebben a tanévben került a kezem alá, de ez is kitűnő gyerek.

Ha egy fiatal újdondász a mai, a pillanatnyilag legdivatosabb zsurnaliszta zsargonban írna erről az iskolai osztályról, akkor a fenti beszélgetés eredményét az így fogalmazná át: „az osztály legjobb tanulói Kovács, Szabó és Nagy, utoljára de nem utolsósorban említve Fazekast”. Evvel csupán azt akarná mondani, hogy F is éppen olyan jó mint K, Sz és N, de az, hogy F-et utolsónak említi, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy F gyengébb a többinél, no de ezzel az „utoljára stb.” floskulussal — úgy véli — választékosabban, hogy ne mondjam „emelkedettebben” hangzik a mondat. Majdnem hogy ki is emeli F értékét, — sőt megakadályozza, hogy valami minőségi rangsorrend látszata alakulhasson ki.

A jelen írásunk címében olvasható, meglehetősen nehézkes frázis egyáltalán nem új keletű. Már a nagy, hét kötetes Magyar Nyelv Értelmező Szótára is megemlíti húsz évvel ezelőtt megjelent utolsó kötetének 83. lapján az *utolsósorban* szócikében. Ott nem csupán jelentését közli, hanem stiláris értékét is minősíti a *sajtónyelvi* szóval. Akik még élünk az ÉrtSz. egykori szerkesztőségének gárdájából, jól tudjuk, hogy ez az értékelés egyáltalán nem a nagyrabecsülés jele volt.

Valójában még ennél is jóval régebben, több mint száz éve él e frázis nyelvünkben. Példát hoz rá e sorok írója 1977-ben megjelent Angol eredetű elemek a magyar szókészletben c. könyve 88. lapján, egyúttal kimutatva azt is, hogy ez a frázis angol eredetű, sőt magyar szövegekben is egyideig angol szöveggel, angol alakjában éldegélt: *last, not least*. (Némelykor egyetlen szóval bővített változatban: „*last but not least*”). Az angolban ez már majdnem szójáték, hiszen két melléknévnek (*late* és *little*) felsőfoka van szembeállítva, melyek csak egyetlen magánhangzójukban különböznek. Szülőnyelvében azonban — ahogyan a 15 kötetes oxfordi történeti nagyszótár kimutatja — elevenen él a XVI. századtól a mai napig, és a hétköznapi élet mindennapi szó- és kifejezőkészletébe tartozik. Gyakori előfordulását talán éppen rendkívüli tömörségének köszöni, hiszen mindössze három szótaggal fejezi ki azt, amit a jelen cikkünk címét alkotó suta izzadmány tizenegy szótaggal kényszerül magyaráítani.

A *last not least*, illetve magyar egyenértékésének meghonosodása nyelvünkben a hazai korai Shakespeare-kultusznak, nagy költőnknek és műfordítóknak, Vörösmarty Mihálynak köszönhető. Ő először Shakespeare-nek Julius Caesar c. drámáját fordította az 1830-as években. Nála a III. felvonás első jelenetében, közvetlenül J. C. meggyilkolása után Marcus Antonius megjelenik a színen és taktikai megfontolásokból e szavakkal parolázik a még vértől csepgő kezű összeesküvőkkel:

Most Cassius, veled fogok kezét;
Most Decius, Metellus, Cinna, s most
Veled vitézlő Casca, s jó Trebonius,
Legvégső bár, nem legkisebb szívemnek,
Veled.

(179. sor)

Angolul: Though last, not least in love, yours, good Trebonius.

Vörösmartynak második, egyben utolsó Shakespeare-fordítása az élet alkonyán, az 1850-es évek elején fogalmazott Lear király volt. E tragédia első felvonásának első jelenetében az uralkodás gondjaiba belefáradt agg király felosztja országát, Britanniát, három leánya között. Sorra szólítja maga elé Gonerilt és Regant, az idősebb leányokat, hűségnyilatkozatukat megteendő, végül pedig a legfiatalabb leányát, Cordeliát, e szavakkal:

S most örömünk, *legvégső* —, *nem legalsója*,
az angol eredetiben

Although our last, not least (85. sor)

Vörösmarty e fordítását száz évvel később e szerencsésebb sorral váltotta fel Szabó Lőrinc:

Végső, de nem utolsó, te . . .

Ez a megoldás hét szótagjával aránylag a legtömörebb, habár az *utolsó* szó nyelvünkben elsősorban sorrendiséget fejez ki s nincs meg benne az angolban olyan lényeges 'legcsekélyebb értékű' jelentés. (A jambus szótagszámának kötöttsége folytán ez a jelentésárnyalat a magyarban úgyszólván kifejezhetetlen. Legalábbis ennyire kötött versformában. De leltározva megtalálható az Angol—magyar nagyszótár 1976-os ötödik kiadása *last*² cikkének I. a. 1. bekezdésében „az utolsó de nem a legkevésbé fontos” magyar egyenértékessel.)

A *last, not least* egyike azon viszonylag csekély számú példának, amikor az angol nyelv kevesebb szóval, illetve szótaggal többet tud kifejezni, mint a magyar.

Ország László

Sütő András mondatfűzéséről

A sajátos, szülőföldtől és évszázados irodalmi hagyományoktól meghatározott hangvétel kialakulása s fejlődése a népi realizmustól az asszociatív szépprózáig, szinte lépcsőfokról lépcsőfokra követhető Sütő András eddigi életművében.

A képi megformáltságot és a mondatfűzést tartom stílusa legfőbb meghatározóinak. Ez utóbbit vizsgáltam Engedjétek hozzám jönni a szavakat című művében (Bukarest, 1977.), példáim tehát innen valók. Elsőként az összetett mondatok stilisztikai funkcióiról, majd az egyszerűekéről lesz szó.

I. Az összetett mondatok stilisztikai funkcióiról

A számadatok tanúsága szerint a kötet kb. 4000 mondategységének (Deme László terminusa, l. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971.) megközelítően a fele összetett, ennek mintegy 2/3-a pedig többszörösen összetett.

Sütő András többszörösen összetett mondatainak nagy részét a köznyelv több rövidebb, egyszerűbb felépítésű mondatra bontaná — ezek a lezárások azonban megtörnék az asszociációs törvényszerűségeken alapuló gondolati áramlást. Károly Sándor a bekezdésnyi, oldalnyi hosszúságú mondatokat „nonstop-szövegek”-nek nevezi, és kiemeli, hogy „stilisztikai érdekességükön kívül belsőmonológ-jellegük a nyelvnek arra a funkciójára vet fényt, amelyet mostanában elhanyagolnak: a gondolkodás-funkcióra” (Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István, Várkonyi Imre. Bp., 1979. 27). Érdemes megfigyelni Sütő mondatait, melyek többszörös összetettségük, belsőmonológ-jellegük ellenére sem nevezhetők „nonstop”-nak, hiszen míg azokat általában a „szellemi és szemléleti, érzékelő életünk alapjait, kereteit biztosító, egyébként fontos szövegkohéziós eszközök gyanánt is működő tér-, idő- és okságviszonyok rendjének meglazulása jellemzi” (uo.), Sütő asszociációi szinte kézen fogják az embert s vezetnek szigorúan, nem hagyják elkalandozni, mert ezzel fellazulnának a legfontosabb érzelmi-logikai okságviszonyok, amelyek a középpontba állított gyermek fejlődésén, magatartásmodelljének kialakulásán-kialakításán kívül a szülőföld szeretetének több oldalról való megvilágítását is magukban hordozzák. Példáim is e szerint, a könyv gondolati felépítését követve sorakoznak.

1. „Mindennapi rövid foglalatossága, hogy Nagyapa térdén elfészkelődve, tíz ujjal csépelel végig az írógép billentyűsorát; a vállát ringatja hozzá, fejét a

mennyezetre veti; majd összetöri azt a szerszámot; ugyan! Liszt Ferenc eregette ilyenformán ujjai begyéből a rapszódia viharokat.” (23)

E négy tömbből álló mondategészből az élőbeszéd tagolási szokásai szerint négy önálló mondat is kikerekedhetne. A 3. („a vállát ringatja hozzá”) és a 4. („fejét a mennyezetre veti”) tagmondatot a képszerűség vonja együvé. A gondolatsor összetevői: a valóság (az író gép billentyűit cséplő gyermek) és a hozzá kapcsolódó asszociáció (a látvány Nagypapában Liszt zongorajátékát idézi fel). Hajdani különvalóságukat csak a megállásra késztető pontosvesszők jelzik, amelyek — a kettősponttal, gondolatjelpárral együtt — általában a szabadon csapongó gondolatokat szedik rendbe (l. Zolnai Béla: *Nyelv és stílus*. Bp., 1957. 89–102).

2. „László nem érti a néma fogadtatást; tizenhét hónapot betöltött már, ilyesmi nem fordult elő még.” (23)

A két tömböt elválasztó pontosvessző helyett tehetnénk akár pontot is, de van más lehetőség is: oldjuk fel egy vesszővel s egy *hiszen* kötőszóval ilyenformán: 'László nem érti a néma fogadtatást, hiszen tizenhét hónapot már betöltött, de ilyesmi még nem fordult elő.' Az első változtatás — a szórendieken kívül — még egyet von maga után: a 2. és 3. mondategység vesszős elhatárolását a *de* ellentétes kötőszóval is meg kell toldani. Így azonban megszűnik a néma fogadtatás, mert beszédessé teszik a kötőszók: a mondat gondolati egysége alkotóelemeire hullik szét.

„Valahányszor megtér, a sziklevél szavaival — melyik a csalán, melyik a tölgyfa? — újabb történetet gügyög.” A sziklevél-metaphora lényegét sűrítő nominális közbevetés vezet következő példánkhoz, a *bokály* szó megtanulásához, amely az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (szerk. Szabó T. Attila, I. kötet, 1976. 967) adata szerint 1594 óta használatos nyelvünkben.

3. „A bokály például — újabb leceként — bokályul koppan László fején s török széjjel a padlón, a cserepeire hulló kiskancsó rövid sikolyával. De László tőle is, ilyenformán, csak őrizkedni tanul; visszaszólni még nem tud, holott a világot — legyen az törött cserép is — csak úgy veheti birtokába, ha először megnevezte.” (8)

A kiskancsó a gyermek fejecskéjén koppantotta el két szótagját; ezt emeli ki, a koppanás leckeivoltát, az első gondolatjelpár közé zárt rész. A másik („legyen az törött cserép is”) szintén alapvető, részletesen ki nem fejtett igazságot jelez: a széttört holmi is része a világnak, s mint ilyen, szükség van — ha rá nem is, de a nevére biztosan. Példát ad ez a közbevetés egy a mai szépirodalmi nyelvben elterjedt jelenségre, a zárt mondat szerkezet fellazulására (vö. Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlat*. Bp., 1958. 288). Felbukkanásakor még kifogásolták a stiliszták, ám azóta művek sokasága bizonyította létjogosultságát, hiszen a bonyolult gondolati tartalom kifejezését szolgálja, elősegíti — mint az idézett példában is — a közlés érzelmi telítettségének nyelvi megformálását és értelmi gyökerének behatolását tudatunkba. A közbevetéseket jelző gondolatjelek mellett itt is előfordul a pontosvessző két tagmondat határán, a vezető szerep mégis a *holott* kötőszóé.

Az anyanyelv elsajátítása és megtartása a kisebbségi létben: ez a mű eszmeiségének alapja. A következő párbeszéd-részlet sajátos etnográfiai, nyelvi helyzetet idéz elénk, a magyar és román nép együttélésének egy valóságos „dráma-morzsáját”, melyet a gyermekek még csak a játék szintjén érzékelnek.

4. „— Hagyjatok békén — mondja románul Gyorgyicának, aki barátját hazugságon kapván, az igazság bajnokának szigorával fordul Nagypához: — Domnu Halász, ez a Petőfi Sándor hazudott nekünk! Csak mutogatja itt a festett varjút. Mindig azt mondta: ő nemcsak úgy beszél, ahogy mi beszélünk, ő másként is beszél. Csak jöjjön egyszer valaki, majd bebizonyítja. Most itt van a valaki — mutat Lászlóra — és meg se tud mukkani.” (103)

A mondandónak s a fiktív párbeszéd szabályainak megfelelően itt nem a soktagmondatos monologikus egységeké a fő szerep, hanem a rövidebbeké, melyek mindegyike Gyorgyica ítélethirdetését szolgálja. Ez a mondatfűzés Kiss Antal megállapítását igazolja, amely szerint a rövid összetett mondat funkcióit tekintve közelebb áll az egyszerűhöz, mint a hosszú összetetthez, s az előbbi alkalmas inkább az ítéletek megfogalmazására (vö. Kiss Antal: Mondattani elemek stilisztikai szerepe Tamási Áron novelláiban. In: NytudÉrt. 83. sz. 290–298).

A gyermeki ítélkezést Nagyapa szavai enyhítik: „Sándorka nem hazudott. Hanem csak álmodott valamit.” Örökségével nem törődő szülei vétke az, hogy anyanyelve álom maradt. Pedig az öröklött kapott hangok, szavak, mondókák, dalok kísérik végig életünket.

5. „Da capo al fine harsogtam el az egész otthoni dallamkészletünket. Kicsi volt, de helyet szorítottam benne mindennek, ami a legfontosabb: az édes tejnek, mivel engem édesanyám fölnevelt; a halálnak, kitől azt kértem, hogy ha eljön értem, szellő lehessen, járókelő holdvilágos mezőben, emberektől elbújdosott fájdalom; és az átkozott gyötrelmemmé nyilvánított szerelemnek, a százszor elismételt kérdéssel: mért nem virágoztál minden falevelen?” (98)

A kezdő egyszerű bővített mondat és a második, 12 tagmondatos mondat-egész közötti záró írásjelet föl lehetne oldani egy pontosvesszővel vagy egy *amely* vonatkozó névmással, ugyanis egyetlen gondolati egységbe tartoznak. A 2. mondategész három népdala az édesanya fölnevelő jóságát, a szerelmet és a halált idézi — mintegy összefoglalva e népköltészeti műfaj főbb tematikus egységeit. A mondatszerkezet is a fenti tartalmat szolgálja: a 2. tagmondat-hoz („de helyet szorítottam benne mindennek”) határozói alárendeléssel kapcsolódik a tematikus egységeket hordozó három tagmondat, s éppen e minőségi egyezés folytán emelkedik ki a szövegből. A népdalok sorából összeálló további alárendelések funkciója egyfelől díszítés, másfelől a fölénk rendelt határozói mellékmondatok nyomatékosítása. A következő részlet szerkezetében majdnem azonos a fentivel; a különbség, hogy itt népdalok helyett három üdvözlési formula áll.

6. „A mindennapi hogy-és-mint-vagyunk és hogy-szolgál-az-egészségünk-féle köszönés-érdeklődés pedig a székely-magyarok kivételével, akik nyelvi jobbágyságot sohasem szenvedtek — imígyen módosították: hogy és mint szolgál, uram, az édes anyanyelve?” (58)

Az első két üdvözlés szerkezete szoros gondolati összetartozásra utal: az író kötőjellel olvasztja egybe az amúgy is együvé tartozó szavakat. A harmadik „köszöntés” atomjait nem fűzi össze kötőjel, minthogy ez nem valóságos, a köznapi beszédből kimetszett kérdés, hanem parafrázis, az író nyelvféltő aggodalmának kifejezője.

Sütő András mondatfűzését — a tagmondatok kapcsolódását — a kötőszóelhagyás, az ún. aszindeton jellemzi. A tagmondatokat elválasztó, igen változatosan használt írásjelek nem igazodnak gépiesen a helyesírási szabályokhoz, hanem alárendelődnék a közlés gondolati tartalmának: ha a mondanivaló, ill. az asszociációs láncolat úgy kívánja, nem akasztja meg az író sehol a szabad áramlást, a filmszerűséget odakényszerített záró írásjellel, hanem él az extra-lingvisztikus eszközök kínálta más lehetőségekkel. Ez a formai megoldás a zárt mondatszerkezet fellazulásának egyik fajtája. A továbbiakban más változataira is láthatunk majd példát.

II. Az egyszerű mondatok stilisztikai funkcióiról

A tagolt egyszerű mondatok belső tartalmuktól s az ezt formába öntő szavak jelentésbeli helyénvalóságától függően a hangulati hatásoknak majd mindegyikét fölkelthetik a nyugodt tárgyilagosságtól a drámai feszültségig; de alkalmasak pillanatnyi hatások rögzítésére is. (Célszerű lenne külön figyelmet szentelni a szövegbeli nominalitás, a hiányos mondatszerkesztés érdekeségeinek, erre azonban most csak utalni tudunk.)

Az eddigi példák a szülőföldjükön élőknek anyanyelvük iránti elkötelezettségére mutattak rá, a következő példasor is ehhez tér majd vissza az amerikai diaszpórára való kitekintés után. Az Amerikában élő magyarság tánc csoport, énekkar, anyanyelvi és művelődési kör létrehozásával igyekszik őrizni szülőföldje hagyományait, s az ott született gyermekekben elültetni a magyarságtudatot.

1. „Le az úton egy fűszálon . . . Tisztán, szépen énekelték. A pedagógia csodája. Tanár és tanítvány énekes tekintete egymásba fonódott. No, még, még egyszer! Hogyha elment, sej-haj, visszavárom, ölelő karomba zárom. Ki tudná megmondani most már, miért szép ez az erdélyi népdal. Csaba, mit szólsz hozzá?

Csaba lesütötte a szemét: I don't know. Enikő! I don't understand a word of it. No, semmi baj. Amott az a kislány megmagyarázza. Akad még itt gyermek, aki a kezét felnyújtja.

Szegény dallam, szegény fűszál!” (73)

E fiktív párbeszéd, melynek alkotóelemeit igen nehéz volna a szigorú mondatszerkesztés szabályai szerint tagolni, egy olyan találkozást rajzol elénk, ahol a tevékeny hallgatóság a New Yorkban élő, anyanyelve mint kuriózum iránt érdeklődő magyar gyermekekből tevődött össze. *Tisztán szépen énekelték. A pedagógia csodája.* Ha e két egymást követő állító mondat közül eltüntetnénk a pontot, alanyi alárendeléssé oldódnának: 'Az, hogy tisztán . . .' Ez tartalmilag megegyezik ugyan az előbbivel, de erősen hígítva közvetíti az írói gondolatot. A gyönyörű erdélyi népdal szavai és az angol tagadó mondatok a helyzet ellentmondásosságát érzékeltetik. Az idézet 5., hiányos mondata („No, még, még egyszer!” és a 12. („No, semmi baj.”) ugyanazt a *no* módosítószót tartalmazza; ám míg az előbbi jókedvűen felkiáltva a dal megismétlésére buzdít, az utóbbi vigasztalásba felhős hangulat lopózott. „Szegény dallam, szegény fűszál!” — záródik le a mondat sor az otthon élők felkiáltásával.

2. „Itt nyugszik az elhagyott otthonról verset írogató rakétás ember.
A bibliai legenda szerint Isten kétféle porból alkotta meg Ádámot.

Egyiket a Morija hegyéről hozták az angyalok, másik a világ négy sarkából gyűjtött porok keveréke volt, hogy akárhova veti majd a sorsa Ádámot, a föld befogadja testét, ne vesse ki mint idegent.

Az anyaföld bárhol befogad bennünket.

De felejtéssel válaszol a felejtésre. Akik reánk temetkeznek majd, szenvtelenül taszítják odébb a csontjainkat: vajon ki lehetett?" (76)

Az első és második egyszerű mondat ténymegállapítását egy hosszabban, öt mondategységben megfogalmazott ószövegségi utalás követi, amely mintegy alapvetése a külön sorba tördelt összegzésnek. Szentenciaszerűségével óhatatlanul is a Biblia szavait idézi emlékezetünkbe a *de* ellentétes kötőszóval és közös alannyal (*anyaföld*) egymásba fűzött két egyszerű bővített mondat. A köznyelv inkább ellentétes mellérendelést használna — a két állítást tartalmazó, ellentétes kötőszóval kapcsolódó mondategységek analógiájára. A különvalóságot nemcsak a mondandó kiemelése indokolja, hanem az is, hogy az ellentét nem a két mondategész között van — ott inkább oksági a viszony —, ellenkezőleg: a másodikon belül. Igaz, a föld nem veti ki az embert, de igaz az is, amit a szigorúan koppanó, mondanivalóját egyazon szó kétféle alakjával erősítő (*felejtésre*, *felejtéssel*) mondat állít tanulságul: értékeinket — legyen az személyi, nyelvi, tárgyi — csakis szülőföldünkön őrizhetjük méltóképpen.

3. „Kék alapon arany motívumok, látod-e? Zrínyi sisakja. Nem a költőé, hanem a szigetvárié. Szalmakalapos időkben a súlya tán a legtanulságosabb: két és fél kiló. Csak kettő hús.

Ahhoz is vékony már a nyakunk. Nézd, itt a kardja is. Fényképét megmutatom az atyafiaknak. Ha így sem hiszik el, nem tudom, mihez kezdünk velük. Igen, egy füst alatt Szent István erszényét és házisipkáját is. Erősen megkotorásztak, ha már a házisipkát is . . . Ajándék. Nem, a Corvinákat hozták. A nagyszentmiklósi kincsekkel együtt. A kötelet, azt vitték. Aradra, Marosvásárhelyre.” (65)

A pillanatképeket rögzítő egyszerű mondatok századok tanulságát hívják elő emlékezetünkéből: mikor, miért kerültek ide ezek a tárgyak, s mit kaptunk értük cserébe . . . Ez utóbbiról árulkodik az utolsó négy, ellentétekre felépített mondat, a mondandó súlyának könnyebb megértése végett az ellentétpárokat is szétszakítva egy egyszerű és egy hiányos mondatra. Az utolsó, csupán két helyhatározót tartalmazó egység a viszonzásul kapott kivégzésekre emlékeztet, betetőzve a tragikus asszociációs sort, amely az idézetnek majd mindegyik részletében ironiával párosultan jelenik meg.

Zrínyi sisakját hozza példa gyanánt az író; az akadémuskodó, fontoskodó megjegyzések megelőzésére a súlyát dekára pontosan megmondja: *két és fél kiló. Csak kettő hús* — hangzik nem kevés ironiával a következő hiányos mondat, amelynek gondolatát a külön bekezdésbe írt megjegyzés viszi tovább: *Ahhoz is vékony már a nyakunk.* A visszavágás csípőssége jórészt az ígétlenségnek köszönhető. Herczeg Gyula szerint a nominális mondat sokszor többet mond egy oldalnyi értekezésnél (vö. Herczeg Gyula: A nominális stílus a magyarban. Nyr. 80 [1956]: 40—57, 204—17). E néhány idézett mondategész is a nominálisan kifejezett gondolatok tömörségét bizonyítja. Az indításhoz („Zrínyi sisakja”) kapcsolódik a szövegrészlet minden alkotóeleme, hiszen mindvégig róla van szó, s mint ilyen valami módon beilleszthető a következő mondategzésekbe. Például alanyként az elszakított értelmezőnek tekinthető mondatba: *Nem a költőé, hanem a szigetvárié.* Vagy birtokos jelzőként: *a súlya*

tán a legtanulságosabb. Szerényen bújnak meg az igék a környező nominális egységek között. A mondandó expresszivitását fokozzák. Az első mondat igéje (*látod-e*) után csak hat mondattal később következik újabb igei állítmány (*nézd*). A lényeg kiemelését szolgálja „a Corvinákat hozták”, „a kötelet azt vitték” általános alanyra utaló, ellentétes irányú cselekvés szövegbe illesztése is.

A következő példa időíve Mátyás halálától indulva érkezik mindennapjaink érzékelhető valóságához.

4. „A Szent István-székesegyházban ravatalozták föl. Azután leszedték a Corvin-címereket. Mohácsot az a két aranytallér elfedte a tekintete elől. Hogy látta-e élteben? Harminchat esztendőnyire volt már. Bederengett az ablakon. A kard is övé. Aranymarkolatú. Ő volt a legnagyobb, persze. Ha létezett egyáltalában. Ne ne vess. Pusztakamarási történészek gyanakvása, hogy tankönyvírók találták ki. A későbbi lelkéből különben nem maradt volna ki.” (65)

Az első három mondat között ránézésre nincs szerves kapcsolat, ám a történelem menetét végiggondolva nyilvánvaló a logikai egymásutánosság. A különállás részben ezt érzékelteti, részben pedig a történések között eltelt időt — hiszen a felravatalozás és a Corvin-címerek leszedése között történt egy s más —, ezért nem vonható össze az első két egyszerű mondat egyetlen időhatározói alárendeléssé. A kérdő mondat („Hogy látta-e élteben?”) mintha egy másik, ki nem mondott kérdésre reflektálna: „Látta-e vajon Mátyás király az országára leselkedő veszélyt?” „Harminchat esztendőnyire volt már. Bederengett az ablakon.” A rejtett alanyú, idő-, ill. helyhatározóval bővített egyszerű mondatok a fiktív és a valóságos kérdésre egyaránt válaszolnak. „Ne ne vess” — mondja Sütő közbevetése. Érezzük a sorokban rejlő iróniát, amely az addigi 3. személyű formát megtörő 2. személyű felszólítással éleződik ki igazán. Ennek az igealaknak a segítségével emelkedik ki s válik valóban drámaivá az újra 3. személyre váltó két utolsó megjegyzés tartalma.

Ismét a mindennapokhoz értünk — s a gyermekhez, aki a létezésnek mind nagyobb köreit ismeri meg.

5. „Óvónéni, hol az ég?

Hol vannak az énekeim és a játékaim?

Hol a kőparipám? Ki lopta el a Somostető cserefáit és a hosszú farkú pávát? Hol vannak a pöttyös labdák? Nagyapa a térdére vett, úgy mesélt nekem. Ha valamely szavát nem értettem, azt visszaszólította: ülj csak meg itten, ismerkedj Lászlóval. Óvónéni szavai hová szaladnak úgy? Nem bírom őket utolérni. A fülét bekötötte a sapkája alá, hiába kerülgetem a kérdéseimmel. Szigorú parancsait eregetve — leülni, felkelni, sorba állni — meg-megnéz engem: a szemében széklábak hevernek.

— Haza akarok menni!

De csak harmadnapon nyilvánították obsitosnak. Akkor hazavitték, sírógöresök kötélcsomóival a torkában. [...]

Belökte otthon az ajtót és felrúgta az útjába eső vitorlást hajót

Összefutottak Arisztotelészék. Mi történt, László? A Napsütésben a pokróc alatt sötétség volt. Összekaszabolt reményeit a sírástól rekedten vagdosta hozzájuk. Napsütés? Oda vittetek engem falrahányt borsónak.

— Mit csináltál ott, László?

— Sírtam, sírtam, sírtam.

Máig is sírok, ha el nem hallgattam.” (134)

A gyermek felidézett szavai keverednek e részletben az általánosabb érvényű, mindennapjaink történelmét felvillantó, asszociációkat ébresztő szavakkal. Az első öt, zápoként lezúduló szemrehányó kérdés maga is expresszív hatású: a formai megoldás a tartalom erősítését szolgálja, hiszen mesék, íze-
veretes szavak kapcsolódnak hozzájuk, befogadást és megtartást remélve László tudatában. Az óvónéni szavai nem várták be a velük megismerkedni vágyót: érzéketlenek voltak, mint a szeme, amelyben napsütés helyett — a számára idegen nyelv meg nem értéséből fakadó — közöny uralkodott. Rendbontást gyanítva a gyermeki kérdésekben, azonnal lecsapott a birtokában levő főnévi igenevekkel (*leülni, felkelni, sorba állni*). Az egyetlen felkiáltó mondat („Haza akarok menni!”) szinte sikoltásként hat az elgondolkozásra ösztönző kérdések, kijelentések között. Hatását fokozza az utána álló két egyszerű bővített mondat egyrészt kezdő szavaival (*de, akkor*), másrészt a második mondat egység expresszív erejű állapothatározójával (*sírógörcsök kötélcsumóival a torkában*). A hazaérkezés és számonkérés feszültségét érzékeltetik az igék (*belökte, felrúgta, összefutottak, vagdosta*) és a tartalmuknál fogva amúgy is feszültséget keltő kijelentések közé szúrt kérdések, amelyeknek csak egyikére várható válasz („Mi történt, László?”), a másik után („Napsütés?”) több kérdő- és felkiáltójel kíváncsokra. Az ottani tevékenységét firtató kérdésre egyetlen igelalak (*sírtam*) háromszori ismétlése a válasz: e megoldás révén válik még inkább érzékelhetővé a gyermeki fájdalom. A kellemetlen élményt rossz végű, hamar elfelejtendő mesévé oldja a záróformulának az adott helyzetre való alkalmazása: „Máig is sírok, ha el nem hallgattam.”

A vizsgált mű harmóniáját nemcsak az egyszerű és az összetett mondat-
egészek tartalmi és formai egysége teremti meg, hanem a dialogizáló és a monologizáló írásmód változatos használata is. Mennyiségét tekintve a közlő, megállapító, elemző monologizálás fordul elő többször: ez a felszíni réteg alatti mélyebb, filozofikus gondolat tartalom létezését bizonyítja. A gyermek szólni tanulása csupán denotátum a kötetnek — konnotátum ebből az elsődleges jelentésből indul ki, s jut el az anyanyelv mint nemzeti létkritérium vizsgálatához. (A konnotátumra és a denotátumra l. Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977. 59–69.)

Az alábbi beszélgetésfoszlányban is e két jelentésréteg összefonódását figyelhetjük meg.

6. — „Hallasz valamit, László?

— Hallok valamit.

— Mit hallasz?

— A hangodat hallom.

— Egyebet semmit?

— Egyebet s e m m i.

— Miféle beszéd? Egyebet s e m m i! Lehetőleg ne szotyogtassuk el a tárgyrágjainkat, mert mástól azután hiába kérünk, még kölcsönbe sem adnak.” (122)

Nagyapa egész lénye érzékeny a gyermek nyelvi rezdüléseire, s ha hibát fedez fel — mint itt a tárgyrág elmaradását — azonnal kijavítja. *Hallok* — *hallom*: egyazon ige alanyi és tárgyas ragozású alakja; igeragozásunknak idegen

számára nehezen hozzáférhető sajátossága. Különbségük érzékelését és helyes használatukat csak fokozatosan, a beszédtanulás folyamatában lehet elsajátítani. Az első öt, szabályos mondat után a hatodik, a szabálytalan („Egyebet *semmi*”) élesen elüt a többitől; ehhez kapcsolódik a nyelvi elszigeteltségünkre vonatkozó utalás.

Az egyszerű mondatokban a zárt mondat szerkezet fellazulásának az összetettekétől eltérő változatát figyelhattuk meg. A mondanivaló nyomatékossítása és az ironikus hatás kedvéért oda is pontot tesz az író, ahová a köznyelv a mondatközi írásjelek valamelyikét illesztené. Így jön létre a sok elszakított, mondattá vált értelmező, s velük a nominális mondatok nagy hányada. A monologizáló és a dialogizáló formák közül az utóbbi inkább az egyszerű mondatokban fordul elő, többnyire fiktív és néhol valóságos párbeszédekkel keveredve.

A gyermek találkozása anyanyelvével adott történelmi, társadalmi helyzetben megy végbe: az édesanyai szavakkal szülőföldet is kap, a tőle elválaszthatatlan elkötelezettséggel együtt. Ennek gyökerezését figyelhetjük meg a kötetben, kitekintve közben saját „felnőtti” világunkra: jó talajra találtak-e az elültetett gondolatok, avagy a látszat ígérte pillanatnyi haszonért elfordultunk tőlük.

Nádor Orsolya

Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái

Az immár nemcsak hagyományossá, hanem — bízvást mondhatjuk — tudomány- és oktatástörténeti jelentőségűvé vált nyíregyházi „anyanyelvoktatási napok” a szónak mindkét értelmében mérföldkövei annak a folyamatnak, amelynek eredményeként az elmúlt évtized során elindult a korábban grammatizálásba rekedt anyanyelvi oktatás átalakulása a kommunikációs képesség fejlesztésére koncentráló anyanyelvi neveléssé. Mérföldkő ennek a rangos rendezvénysorozatnak minden egyes alkalma, mert az utókor számára is jelzi: mikor hol tartottunk, az előkészítés fázisában-e, avagy már a bevezetés küszöbén, majd pedig félidejében, és így tovább. De sorozatunknak a fejlődés egyes ütemeivel jóval mélyebb ennél a kapcsolata, hiszen az itteni számadások és számbavételek nemcsak regisztrálták mindig az addig történeteket, hanem jelentős mértékben befolyásolták a további történéseket is.

Az 5. tanácskozással ma ismét újabb mérföldkőig jutottunk. Az anyanyelvi nevelés kifejlesztésére irányuló folyamatnak — ha teljességében nem is, lényegét tekintve mindenképpen — immár végigfutott az első hulláma, bár egyelőre csak szakaszaiban. Végigfutott, hiszen a szakközépiskolákban és az általános iskola alsó tagozatában teljessé vált a megújódott tankönyvek sorozata; a gimnáziumokban kisebb, az általános iskola felső tagozatában ennél valamivel nagyobb hézaggal, az új segédletek zöme ugyancsak elkészült; valójában (az oktató jellegű intézményeket véve) — fonák módon — a szakmunkásképző és — még fonákabb módon — a pedagógusképző intézmények szintjén találunk csak e törekvések érvényesülésében lényegesebb elmaradást.

Mindenesetre: ami eddig történt — ott, ahol történt —, már nemcsak lehetővé teszi, hanem sürgetően szükségessé is, hogy számba vegyük: hogyan felel meg egymásnak az előzetes elgondolás, amely az előkészítés alapjául szolgált, és a gyakorlati eredmény, amely kinőtt belőle. Nemkevésbé azt, hogy a megszületett segédletekben és kialakult módszerekben mi az időtállóan előre mutató, mi az időszakosan helytálló, s mi az, ami máris korrekciót kíván.

De itt az ideje a számvetésnek más okokból is. Azt a reformot, amely az anyanyelvi nevelés gondolatának központba helyezésével most megindult, „középtávúnak”, sőt nemritkábban „átmenetinek” szokás nevezni; szembeállítva azzal a „távlatival”, amelyik a jövőbelátók szerint a kilencvenes években esedékes, de mindenképpen a bűvös ezredforduló függvényében áll. — Nos, ha „átmeneti”, ám legyen! Csak a szónak ne abban az „átvételést” sejtető értelmében, amelyben azok veszik, akik a „véglegesnek” képzett „távlati” reformot három évezred európai fejlődésének sutba vetésével kívánnák kezdeni. Az „átmeneti” fogalmában, miként a természet és a társadalom mozgásformáiban

mindenütt, itt a valamiből valamibe való (nem a valamiből a semmibe, s onnan a gyökértelen-szervetlen újba vezető) átmenetnek, azaz a továbbfejlődés szervességének és a szervesség továbbfejlődésének kell dominálnia

Ezért, de csak ezért, és így, de csak így, időszerű és szükségszerű most már — mindenféle „ezredforduló” pánik és bűvölet nélkül — távolabbra is előre tekintenünk: hogy az az út, amelyet napjainkban járhatónak és járandónak tartunk, valóban arrafelé vezet-e egyben, amerre a jövő társadalmi szükségletei és várakozásai alapján ma törekednünk és holnap eljutnunk kell. — De arra is tanácsos figyelni közben, hogy a hatvanas évek végétől érlelődött és a hetvenes évek végén megindult változásnak még az első hulláma is csak relatíve futott végig, azaz egy-egy iskolafokozaton belül; a teljes próbaciklus a közoktatásban ugyanis nem négy, hanem legalább tizenkét évig tart: akkor kerül ki a középfokú oktatásformák végtermékeként az az első nemzedék, amelyet közoktatási pályájának kezdetétől már az új elgondolás nevelt, vagy — legyünk realisták: — nevelhetett.

Itt és így fonódik össze szétválaszthatatlanul a múlt, a jelen és a jövő. Ha a mai törekvések érvényesítése érdekében kritikusan pillantunk vissza a közelmúltra, majd a jelen mozgását is bírálóan vesszük szemügyre, az örök mátt javítgatva az örök holnapot építjük egyben. Ha viszont elemző vizsgálódás nélkül, csak úgy globálisan, elvetjük mindazt, ami volt, s a távoli jövőt álmainkból vezetjük le a realitások helyett, azt nemcsak a kettő között figyelmen kívül maradt jelen bánja.

Sem egészében, sem részleteiben nem segítői tehát a fejlődésnek az ilyen-fajta sommás megállapítások: „Az anyanyelvoktatás módszerei szükségképpen elavultak, mivel nem a nyelvi funkciók felől közelítik meg az oktatás feladatainak megoldását. Évtizedes — sőt bátran állíthatjuk: évszázados — didaktizmus és autokratizmus bélyegét viseli magán az anyanyelvi oktatás is.” (Az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelvei. Munkaközösségi anyag, Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai c. kötetben, 18. lap. Tankönyvkiadó, 1981.)

Van ebben a megfogalmazásban annyi igazságtalanság, mint amennyi igazság. Mert kétségtelen: az oktatás gyakorlata a legutóbbi időkben erősen elcsúszott az „objektíve mérhető” ismeretek — elsősorban a helyesírás meg a tesztkérdésekkel számonkérhető grammatikai részletkérdések — súlykolása és visszakérdezése irányába. Ám ez sokkal inkább a tanügyigazgatás kikényszerítette tanári önvédelem folyománya volt, mintsem oktatáspolitikai koncepcióé. Hiszen — Bencédy Józseffel valloam — igazában „a tantervek már száz éve hirdetik, hogy a nyelvtan tanítása nem lehet öncél” (Az iskolai anyanyelvi nevelés programja: MNy. 72: 27); s így nem az elszánásra, hanem a végrehajtásra jellemző az a fonákság, hogy az 1958-ban lezajlott „pécsi nyelvművelő konferencián a többség által elfogadott elvek csak többé-kevésbé valósultak meg a tantervekben, még kevésbé a tankönyvekben, és csak sok fogyatékossággal az iskolai gyakorlatban.” (I. h. 27.)

Elmélet és gyakorlat — azaz, pontosabban: elvek és végrehajtás — között tehát valóban támadt s mindig is maradt hézag; sőt ez a nagy iskolaszervezeti reform (ti. az általános iskola kiépítése) után folyamatosan nőtt, s az 1960-as évek reformja után sem csökkent eléggé vissza. Hiszen a tantervekben részstúdiumokra szabdalt anyanyelvi oktatásnak minden szeletében a nyelvhasználati készség fejlesztése-erősítése volt az írásban rögzített fő cél (lásd: Magyar nyelvi tanterv és utasítás az általános iskolák alsó tagozata számára. 1964;

Tantervi utasítás a gimnáziumok számára. 1964); az e dokumentumokban megfogalmazott célok viszont távolról sem jutottak a megvalósításig.

Ez a hiba azonban korántsem „évszázados”, amint a fentebb idézett egyik megállapítás sejtetné. Századunk húszas éveiben, mint ezt saját elemi iskolai emlékeimből tudom, az anyanyelvi nevelésnek fontos részterülete volt a „beszéd- és értelemgyakorlat”; a harmincas évek első felében szerzett polgári iskolai, majd második felében szerzett gimnáziumi tapasztalataim pedig arra utalnak: a tudatos és igényes nyelvhasználatra nevelés e fokozatokban is kiemelt iskolai feladat volt, s nem is csak a magyar szakosoké; helyesírási hibáinkat a szöveges példákban a matematikatanár éppúgy kijavította, mint szóbeli fogalmazásunk pongyolaságait a földrajz vagy az állattan oktatója.

Valójában tehát — legalábbis hazai viszonylatban — nem valami merőben újat hozott, csak egy erősen háttérbe szorult szemléletet elevenített fel, az 1970-es évek előkészítő munkája, s ennek eredményeként az évtized végén megjelent dokumentumanyag. Fordulatot mégis, mert a széttantárgyi-asult anyanyelvi részstudiumokat — legalábbis tendenciájában — visszaintegrálta természetes egységükbe; s az eltantárgyasodott ismeretanyagot újból alárendelte annak, aminek szolgálójából öncélúsodni próbált: az árnyalt és kontrollképes nyelvhasználati készség kifejlesztésére hivatott anyanyelvi nevelésnek.

Az a három munkaközösségi anyag, amelyik „Az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelvei” és „Az anyanyelvi műveltség tartalma” és „Az iskolai anyanyelvi nevelés távlatai” címen született meg, és „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai” című gyűjteménynek (szerk. Szende Aladár; Tankönyvkiadó, 1981.) elején olvasható, néhány — eszmei horderejű, bár olykor csak terminológiai látszó — korrekcióval nemcsak a most elindult megújulási folyamat kiteljesedésének szolgálhat alapjául, hanem a távlati jellegű továbbfejlesztésnek is. Azt mondhatnánk hát: a kilencvenes években esedékes reformot nem „kitalálni” kell már, hanem lépésről lépésre megvalósítani, végrehajtani. A követendő alapvonalakat ugyanis kijelölik már a mostani tantervek.

Csak néhány pillantást rájuk! Az általános iskolában: „Az anyanyelv tanításának az 1–4. osztályban az a célja, hogy a tanulók már meglevő nyelvi tudását továbbfejlessze, az olvasást, a szóbeli és írásos nyelvhasználatot tervszerűen alakítsa, illetve gazdagítsa.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve II. OM, 1978. 15.) És tovább: „Az 5–8. osztályban a magyar nyelv tanításának célja, hogy — az 1–4. osztály anyanyelvi nevelő munkáját folytatva — kialakítsuk a tanulóknál az anyanyelvi alpműveltségnek tartalmi és magatartásbeli elemeit. Anyanyelvi alpműveltségnek tekintjük a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szintjét, amely a befogadás (szóbeli és írásbeli szövegek megértése) és a közlés (beszéd és írás) területén megfelelő alapot ad az ismeretszerzésre, a személyiség fejlődésével gazdagodó tudattartalmak kifejezésére és a társadalmi életben megkívánt nyelvi formák elsajátítására. Az így értelmezett nyelvi műveltséget a nyelvtanításhoz szűkebb körű anyanyelvi neveléssel alakíthatjuk ki.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve. Magyar nyelv és irodalom. 5–8. osztály. OM, 1978. 6.)

A gimnáziumi tanterv — az általános iskolában megszerzett ismeretekre, készségekre és képességekre építve — a középszintű nyelvi műveltség tartalmi és magatartásbeli elemeinek kialakítását tűzi célul. „Középszintű anyanyelvi műveltségnek tekintjük a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szint-

jét, amely a befogadás (szóbeli és írásbeli szövegek megértése) és a közlés (beszéd és írás) területén kiművelt és szilárd alapot ad az ismeretszerzésre, felsőfokú tanulmányok végzésére, illetőleg a választott életpálya nyelvhasználati feladatainak teljesítésére, valamint a társadalmi életben vállalt szerepek betöltésére.” (A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. OM, 1978. 37.)

S hogy a súlypontok dolgában ne maradjon kétségünk, az útmutató — mindenfajta középiskolára szóló érvénnyel — leszögezi: „A nyelvről megszerzendő ismeretek és a nyelvhasználat (értsd: a nyelvi gyakorlat) viszonyában a tanterv az utóbbira teszi a nagyobb hangsúlyt. Bátran állíthatjuk, hogy a tanterv a nyelvhasználat-központú nevelési elveken alapszik. Ezért az ismereteknek — jelentőségük elismerése mellett — nem cél-, hanem eszközjellegűk van.” (A középiskolai nevelés és oktatás terve. Tantervi útmutató. Magyar nyelv, I–IV. osztály. OPI, 1978. 4. Az első kiemelés eredeti, a második tőlem származik.) — Nem egészen így olvassuk a szakközépiskolás útmutatóban: „Anyanyelvi műveltségen egyfelől különféle — nyelvtani, helyesírási, beszédművelési, szövegalkotási, stilisztikai és általános — ismereteket, másfelől a követelményekben meghatározott szintű képességeket és készségeket értjük.” (Így! — Szakközépiskolák I. oszt. Útmutató. Magyar nyelv. 3.)

Ez utóbbi forrásban mintha az ismeretek állnának a központban. Amiképp a tantervi részletezés már az általános iskolai felső tagozatban is következetesen ezt veszi elsőnek: „a nyelvi ismeretek anyagából a következőket tanítjuk”, s csak ez után jelzi: „A tanulók nyelvhasználatát célszerűen felépített gyakorlatrendszerrel fejlesztjük a következő területeken:...” Mintha nem az elmélet szolgálna a nyelvhasználati praxis tudatosítására, hanem a gyakorlat volna az elsajátítandó ismeretek bevésésének mintegy segédeszköze!

S így van ez itt az osztályok szerinti részletezésben is. Elöl állnak tételes felsorolásban a grammatikai részek; hozzájuk kapcsolva a beszédművelés, a helyesírás stb. oda vágó ismeretanyaga; s csak záradékol szerepel, osztályonként szinte azonos szöveggel, „Az anyanyelvi képességek fejlesztésének követelményei” című megjegyzés. — Talán instruktívabb volna megfordítani a sorrendet, előre véve a gyakorlati-nyelvhasználati követelmények anyagát, s csak az után az ennek tudatosítását és edzését szolgáló studiális részeket. Valószínű, hogy a tantervek készítésének általános rendszerkényszere folytán került előre az ismereti, s csak utána a gyakorlati anyag. De az anyanyelv — minden más tantárgytól eltérően — elsősorban használati eszköz, s csak az után (és annak érdekében) a megismerés tárgya!

Ennek a kérdésnek — minthogy bármennyire kézenfekvő rá a válasz, korántsem vehető közismertnek még a saját köreinkben sem — talán nem árt egy kissé messzebből nekikanyarodnunk.

Kezdjük az elején! Az iskolai oktatás, társadalmi szerepét tekintve, nem más, mint az új nemzedéknek, a fejlődő emberi egyedeknek, immár intézményesen szervezett beavatása mindazon ismeretekbe, amelyeket a társadalom addig megszerzett; mégpedig annak az ismeretanyagnak tudatosításával, rendszerezésével és tervszerű bővítésével, amelyet ki-ki iskoláskora előtt — de iskolán kívüli forrásokból azután is — spontán módon és rendezetlenül megszerez; s mindezzel annak a készségnek a megalapozása a leendő állampolgárban (tehát: az adott mikrotársadalomba belenövekvő emberi egyedben), hogy ezzel az ismeretanyaggal élni tudjon majd, sőt bekapcsolódhasson annak nemcsak hasznosításába, hanem továbbfejlesztésébe is.

Ez viszont azt jelenti: a legelméletibb tudásanyagnak is (végső soron) a gyakorlati alkalmazás-alkalmazhatóság az értékp próbája; tehát elsajátításának-elsajátíttatásának ez adja a célját, ez igazolja az értelmét.

Nos, láttuk már: magyartanításunk nyelvi oldala ebben a tekintetben volt a közelmúltban, szemléletét és módszerét tekintve, eléggé félresiklott. Mert a célok között ugyan minden tanterv első helyen emlegette a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség megalapozását, azután továbbfejlesztését, s végül magas szintű kibontakoztatását; a valóságban azonban már a tankönyvek is (s még inkább az „objektív” mérés technikát fetisizáló irányító szervek, meg az ezáltal önvédelemre kényszerített nevelők) egyértelműen a visszakérdezhető tantárgyi ismeretek eluralkodása irányába terelték az oktatást.

Ahány diákot megkérdeztem a hatvanas években: miért tanulnak nyelvtant, mind azt felelte: azért, mert azt tudni kell. A jobban idomítottja hozzátette: azért, mert ez a helyesírás alapja, s a helyesírást tudni kell. De ilyen válaszokat kaptam akkoriban elég sok magyartanártól is. A „nyelvhelyességi” részek a tankönyvekben, ha voltak, afféle ráadást jelentettek csak, néhány (főleg tiltó) szabály besulykolásának kényszerét; a később visszacsémpésztett stilisztika az irodalmi (szépirodalmi) műveltség alapjainak kiszélesítésére való törekvést; a középiskolában az irodalomoktatás oldalára átkerült fogalmazás-tanítás pedig, témáiban és műfajaiban egyaránt, arra nevelt, ami a későbbi életben tömegesen hasznosíthatatlan volt: valamiféle esszéírásra.

Igaz: a tantárgyak közül például a földrajzot azért tanítjuk-tanuljuk, mert szükség esetén jó tudni, hogy hol van Argentína, hogy a térképen merre keresendők a Falkland-szigetek. És nem árt a kémiából sem ismerni annyit, hogy miért van maró hatása a kénsavnak és — főleg — hogy ezt hogyan lehet közömbösíteni. Aminthogy jó legalább némi sejtelmekkel bírni az elektromosság alaptermészetéről, a (ballon- és sárkányelvű) repülés néhány elemi kérdéséről, meg a nappal és éjszaka vagy a tél és nyár váltakozásának titkáról. És persze illik tudni valamit arról is, hogy mekkora a világ népessége, és ebből hány az (ittthon és külföldeken élő) magyar; hogy mi volt a feudalizmus, a Rákóczi-szabadságharc, és ki volt Vörösmarty Mihály.

Mindezeket meg kell tanulni, hogy tudjuk. Igaz: az iskolába kerülő és iskolát járó gyermek agya e tantárgyakból sem oly „tabula rasa” ma már, mint akár fél évszázaddal ezelőtt: a tömegtájékoztatás közvetítette hírzöng folyományaként sok mindent nem újságnolnunk kell a számára, csak a helyére tenni. S bár öntudatlanul, mellékhatásukként, ezek az ismeretanyagok is formáló hatással vannak világnézetükre, valóságsszemléletükre, azért ezeknek a tudása, az ismerete is igen fontos. Mert hátralevő életében az ember bármikor kerülhet olyan helyzetbe, hogy „felelnie” kell ezekről, mint az iskolában hajdanán. Mondjuk: a bőrére cseppenő kénsav felteszi a kérdést, s bizony nem kis baj, ha elfelejtettük a választ!

Ámde ki mit szólna ahhoz a tornatanárhoz (bocsánat: testnevelés-oktatóhoz), aki karba- vagy hátratett kézzel padjukban ülő nebulóktól annak definícióját kérné számon, hogy hogyan is kell a svédszekrényt átugrani, hogyan fussunk le szabályosan száz métert, és így tovább. Pedig hát bizonyos, hogy ezeknek is van elméletük, rendszerük; s neki, aki tudományosan alapon tanulta és ismeri mindezt, az is tudnia-ismernie kell. De az iskolai testnevelés-oktatásnak (már ahol a tornatermet el nem spórolták) mégsem ez a menete, s még kevésbé a célja.

Az iskolai tantárgyak nagyobbik része tehát merőben új ismeretanyag

elsajátíttatására (vagy igen rendszertelenül és hézagosan megszerzett ismeret-anyag kiegészítésére és elrendezésére) hivatott; mint például a földrajz, a kémia, s egyebek. Van azonban olyan is, amelyeknek egy születéskor elnyert adottság praktikus továbbfejlesztése a fő feladata. Ilyen a testnevelés; és némileg hasonló — ahol még nem szorult ki — a rajztanítás is. — Nos, a „nyelvtan”, de ugyanígy a „helyesírás”, a „stilisztika”, sőt még a „nyelvhelyesség” is, valahogy az előbbiek, a megtanulandó (és visszakérdezendő) ismereti tárgyak közé sorolódott; a tanítási gyakorlatban mindenképpen.

S mi lett az eredmény? Hogy a felnövekvőket hétéves koruktól kezdve tizenegy éven át ismeretekkel riogattuk a nyelvről; mintha bizony „felelniük” kellene róla egész életükben, nem pedig használniuk. Azaz: elmagyaráztuk (és vissza is kérdeztük részletezően) azt, hogy mi a kapa, mi a kapafej és a kapanyél; talán még belevillantottunk a vaskohászat meg a faesztergálás rejtelseibe is egy bizonyos mértékig és mélységig; esetleg elvi utalást arra is tettünk, tételes szabályba foglalva, hogy a kapa hogyan működtetendő. Csak azt nemigen mutattuk meg és nem gyakoroltattuk, hogy hogyan is kell a kapát fogni, forgatni, használni.

Pedig — és ez a dologban a legtréfásabb — a gyerekeknek közben a kapát folyamatosan használniuk kellett. Azaz egyre bonyolultabb szövegeket kellett megérteniük (például szaktantárgyaikból) már ötödikes korukban, és persze szövegesen is reprodukálniuk szakismereteiket; sőt a nyelvhasználat segítségével részt venniük az iskolai, azután meg a munkahelyi közélet folyamatában. Ahol senki sem kérdezte tőlük, hogy mi az alany vagy mi a metonímia; de hatástalan maradt a legjobb gondolat, a legnemesebb szándék is, ha a nyelvi köntöse pongyola volt, vagy zavaros, vagy stílustalan.

A földrajz típusú tantárgyak közé tehát aligha sorolhatjuk az anyanyelvi oktatást. Tekintsük hát az anyanyelvi nevelést olyannak, mint a testnevelést? — Semmiképpse: az anyanyelvi nevelés aligha jelenthetne anyanyelvi idomítást! Ahol azt jelenti (például az amerikai angol nevelésben látni nyomokat erre), ott a nyelviség kommunikatív szerepének igen szűk és egyoldalú értelmezésével találkozunk. E felfogás képviselői arra szoktatják az új nemzedéket, hogy hogyan kell „nyelvisleg reagálni” különféle helyzetekben különféle „nyelvi ingerekre”.

A nyelvi nevelésnek — mélyebb és teljesebb értelemben véve a „kommunikáció” fogalmát — azt kell az egyénben kiépítenie, hogy gondolati tartalmában, érzelmi töltésében és akarat szándékában egyaránt rezdületnyi pontossággal értse a (szóban és írásban) hozzá szólót, s ugyanilyen szinten adjon nyelvi köntöst a maga — ennek nyomán kialakult — gondolatának-érzésének-akaratának is; mindig tekintettel nemcsak a tartalomra, hanem a helyzetre és nem utolsósorban a partnerre is.

Ezt a szót használtam fentebb: „nyelviség”. Nem azért, hogy nehezebb legyen kitalálni, mire gondolok; hanem mert valami egészen másra, mint amit az ilyenkor használatos egyéb szavak jelentenek. Számomra a „nyelv”: anyag, azaz társadalmilag kidolgozott és rögzített eszköz a beszédhez. A „beszéd” pedig cselekvésfolyamat: az egyénben élő (és szerencsére mások által érzékelhetetlen) gondolat kivetítése, hogy formát kapjon, és fizikailag (hallás vagy látás útján) érzékelhetővé váljék. Tartalmi oldalról nézve tehát a beszéd (ideértve persze a rögzítésformájaként született írást is) „a gondolat közvetlen valósága”; formáját tekintve pedig „nyelvhasználat”. De így is, úgy is eszközértékű; a kommunikációt hivatott szolgálni, azaz önmagunk kifejezését, s ezáltal mások tájékoztatását és befolyásolását.

És mi a „nyelviség”? Az emberi társadalmaknak az a hatalmas erejű történelmi vívmánya, hogy a nemzedékek végtelen során át felhalmozott ismereteket egy célszerűen kialakított eszköz — a nyelv — segítségével úgy tudják rögzíteni és továbbörökíteni, hogy a társadalom új egyedei a közvetlen észlelés-tapasztalás kikapcsolásával átvehessék őket, s így mindig arról a fokról indulhassanak tovább, amelyikre az előző nemzedék keservesen elért. A nyelvekben ugyanis készen és leszűrve található mindaz, amit az adott társadalom addig megtudott az őt körülvevő (s persze őt is részeként magában foglaló) valóságról: elemeiről, szerkezetéről, mozgásáról.

Mit jelent mindezek után a „nyelvi nevelés”? Nem többet, de nem is kevesebbet, mint a felnövekvő egyén minél tökéletesebb belenevelését a társadalom nyelviségébe a szónak legteljesebb és minden oldalt magában foglaló értelmében. Vagyis annak a célnak a szolgálatát, hogy az emberi egyed, mint egy adott társadalom leendő tagja, minél többet megismerjen és megértsen abból, amit az a társadalom a maga nyelviségében hordoz; és önmagát is minél jobban és tevékenyebben hasznosítani tudja e tapasztalatok gyümölcsöztetésében és továbbgazdagításában.

Nem először mondom el (s nem is én mondom először): a világból annyi a miénk, amennyit megértünk belőle; s mi annyi vagyunk a világban, amennyit magunkból meg tudunk értetni vele. Ez a „megértés” és „megértetés” lehet épp manipulatív szintű (a kétkezi cselekvés színvonalán mozgó) is; ámde a fejlődés mai fokán (s főleg az emberközpontú szocialista társadalmakban) egyre fontosabb azt is tudnia kinek-kinek, hogy mi van a begyakorolt és látszólag mechanikus munkamozdulatok előtt, után, és — főleg — mögött.

Akkor hát végül is „ismereti” célzatú-e a nyelvi nevelés (mint mondjuk a földrajzoktatás), vagy „gyakorlati” célú inkább (a testneveléshez hasonlóan)? — A kérdés így hamis. Az anyanyelvi nevelés alapvetően az aktív és a passzív használati készség (tehát a megértés, az önkifejezés, a másokkal való kölcsönhatás) edzésére hivatott; ezért a nyelvhasználati oldalt kell előtérbe helyeznie. De persze — épp a használat hatékonysága érdekében, a használó önellenőrző képességének megalapozására — a nyelvről mint eszköztől is sok mindent fel kell tárnia. Ám még ebben is fontosabb tényező a „tudatossá tétel”, mint a „megtanítás”.

Az anyanyelvi nevelésnek be kell mutatnia a nyelv elemeinek természetét (a szókincset, a szóalkotás- és szójelentést), összefűzésük szabályait (a grammatikát), az elemek és használatuk értékárnyalatait (a stilisztikát), rögzítésük szabályait (a helyesírási rendszert); nemkevesbé a gondolat nyelvi kifejtésének szerkesztési szabályait (a szövegtant), a megformálás hatékonyságának titkait (a fogalmazástól a retorikáig). — És szemléletet kell adnia arról is: mi a nyelv és a nyelviség szerepe általában az emberi és konkrétan az adott társadalomban; hogy hogyan rétegződik ez használati helyzetenként, hogyan változhat koronként, s hogyan különbözik társadalmanként-nyelvenként.

Mindebből az következik, hogy az eddig ismert anyanyelvi résztárgyak szükségesek, hasznosak, kellenek. Csak épp nem arra, hogy felelni tudjunk róluk, hanem arra, hogy segítsenek minél árnyaltabban használni a nyelvet; ezzel minél jobban megismerni a világot, és minél hatékonyabban hasznosítani magunkat benne. S ez csak akkor valósulhat meg, ha megszűnik a korábban kialakult szétszabdaltságuk, öncélúságuk és önelvűségük; ha nem önálló tantárgyak többé, hanem egyetlen nevelési folyamatnak összesimuló és a célra irányuló részelemei.

Több-kevesebb sikerrel ezt célozza — célozná (kellene, hogy célozza) — persze a felnőttek köreire irányuló nyelvművelés, nyelvi ismeretterjesztés, nyelvi nevelés is; minthogy nemrég még nemzedékek nőttek fel és kapcsolódtak a közéletbe megfelelő anyanyelvi nevelés, anyanyelvi kultúra nélkül. — Ám ez, a felnőttek nyelvi-nyelvhasználati formálása, csupán tűzoltómunka, bármennyire nélkülözhetetlen is most. A kérdést, távlataiban, csak a társadalmi utánpótlást felkészítő intézmény: az iskola oldhatja meg. S amit ehhez újítani kell, az az oktatásnak nem a szervezeti kerete, hanem a szemlélete és a módszere.

És itt az egész iskoláról van szó! Mert a „nyelvtanoktatásról” talán joggal tartották azt, hogy az a magyartanár reszortfeladata (bár nekem, mint jeleztem, hajdan a számtantanárom is megpirosozta a szöveges példákban esett helyesírási hibákat, s a földrajztanárom is bele-belejavított a szóbeli feleletem fogalmazási formájába). De ha „anyanyelvi nevelésről” beszélünk, abban bizony már az egész tantestület részes; és korántsem mindegy: pozitív vagy negatív példával, hatással és hozzáállással-e. Sőt részes benne az egész utódnevelő társadalom; és annak számára sem lehet közömbös, hogy gondolkodási és érintkezési kultúrájára kényes, vagy efféle iránt érzéketlen nemzedék veszi-e át tőle a stafétabotot.

Mi következik az elmondottakból? Az, hogy — ami a tanterveket illeti — az „anyanyelvi nevelés” törekvésének előtérbe helyeződésével a közoktatás olyan útra lépett, amelyen bizvást tovább haladhat igen hosszú ideig. S így már a kilencvenes évekre előirányzott, az ezredforduló függvényébe ágyazódó „távlati” reformot sem „kitalálni” kell, hanem csak végrehajtani. Sokunk véleményét írta le Szende Aladár ezekben a sorokban: „nem a szakaszos reform, hanem csak a permanens reform tarthat lépést a tananyag alapjául szolgáló tudományok fejlődésével, és csak a permanens reform rugalmassága követheti a társadalom igényeinek alakulását” (Reform és folyamatos fejlesztés. Az új tantervek bevezetésének küszöbén c. gyűjteményes kötetben. OPI, 1980. 116). Szerencsés módon egybeesik ezzel az MSZMP KB legújabb állásfoglalása, amely az iskolarendszerre vonatkozólag a folyamatos megújítást ajánlja, a némelyek által egyedül üdvöztőnek kikiáltott ugrás (sokunk szerint: sötétbe ugrás) helyett. (Vö. Köznevelés 1982/19. szám.)

Egyszer — ez egyszer — persze meg kellett azért alapozni azt, amit azután folyamatosan fejleszthetünk. A tantervkészítés területén ez lényegében meg is történt. Nem mondható azonban lezártnak, kellően kimunkáltnak ez a megalapozás sem a tankönyvírás, sem — sőt: még kevésbé — a tanári és tanuló egyéb segédletek elkészítésének vonatkozásában; amihez valójában nem is egy ponton hiányzik még a tudományos kutatás, rostálás és összefoglalás részéről megkívánt fedezet. És jócskán van tennivaló az oktatásmódszertani tapasztalatok összegyűjtése, megszűrése, közrebocsátása és elterjesztése körül is. A tanterveink által most elindított — vagy legalábbis elindítani kívánt — tendencia, főleg ha az oktatás eddigigyakorlatához mérjük, oly mértékben szemléleti, hogy az érvényesítéséhez bizony sok kisebb-nagyobb horderejű rész kérdést kell újrazvizsgálni, sőt újonnan megvizsgálni.

A szövegtanról szólva például ezt kellett nemrégiben leírnom: „amilyen hasznos és előre mutató az, hogy a mostani, középtávúnak szánt reform tankönyvírói bizonyos területeken — s épp a szövegtanén is — vállalták azt a kockázatot, hogy szolid és kikristályosodott tudományos háttér nélkül belevágjanak az újítás feladatába, — annyira helytelen volna ezt az eljárást állandósítani, azaz magára hagyni az anyanyelvi nevelést a mostani reform kifutá-

sában meg a továbbiak előkészítésében. A nyelvészeti szövegtannak tehát sürgős feladata az, hogy legalább utólag szilárd alapot építsen a közoktatásbeli kezdeményezés alá, ne hagyja a levegőben lebegve” (Nyr. 104: 339).

S ez bizony vonatkozik a grammatikára is, szinte egészében. Mert bármennyire megtört a nyelvtan öncélúsága és egyeduralkodása, bármennyire kiderült rész- és eszközértékű volta, azért a grammatika mégiscsak gerince, központi részlete a nyelvről — és használatáról — szóló stúdiumok együttesének. Mit látunk viszont? A gimnáziumi tankönyvsorozatban is némileg, a szakközépiskolaiban meg még inkább, épp a második osztályos, a rendszerező nyelvtani rész lóg ki a sorból; s a szakközépiskolai harmadikos könyv a stilisztikát, a negyedikes a szövegtant egy olyan grammatikai szemléletre építi — vagyis hát: próbálja építeni —, amely a másodikikos könyvben nem kapott kellő megalapozást. De jelentős törés van az általános iskola második osztályában igen jól indított grammatikai felépítéshez képest a harmadikos könyv menetében, s ez az alapvonalbeli elhajlás azután a negyedikesben kiteljesedik.

Egyáltalán: hogy milyen legyen az anyanyelvi nevelés központi magvát jelentő, a stúdiumegyüttesben a vezérszólámat vivő grammatikai rendszerezés, az még ma, a reformtankönyvek elkészülte után sem tekinthető rögzítettnek. Rácz Endre a klasszikus grammatika megújításában látja a megoldást; és megvizsgálandónak jelzi, hogy „beépíthetők-e az eklekticizmus veszélye nélkül a hagyományos, klasszikus magyar nyelvtanba az új nyelvészeti irányoknak . . . bizonyos eredményei, módszerei” (MNy. 80: 395). Bencédy József így fogalmaz: „szükséges, hogy a nyelvelírás hagyományos rendszeréhez és módszeréhez képest egy átfogó és koherens elmélet és módszer kialakítása, elfogadása irányában jelentős erőfeszítéseket tegyünk” (Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés. Az új tantervek bevezetésének küszöbén c. gyűjteményben. OPI, 1980. 9).

A fentiekhez most csak annyit: a „megújított klasszikus” grammatika megjelölés túlságosan bő lehetőséget ad annak szubjektív megítélésére, hogy ki milyen arányt lát benne a „klasszikus” jelleg és a „megújítás” között; s hogy mi az, ami „beépíthető” ebbe, s milyen alapon. A második idézethez meg azt mondanám: nem a hagyományoshoz „képest” kell az átfogót és koherenst keresni, hanem annak alapján, azt továbbfejlesztve; s persze előre mutató és szervező alakult fő vonaláról leválasztani a tévest, a véletlent, az esetleget.

Magam — akkor épp a tanárképzés felől nézve — így közelítettem meg ezt a kérdést (elnézést: hosszú idézet következik): „A magyar szakos tanárképzésnek — és rajta keresztül természetesen a közoktatás nyelvi nevelő tevékeniségének is — . . . a grammatikai feldolgozás áll a központjában. Ezért különösen is fontos ennek a d e k v á t s á g a: hogy minél inkább az objektív grammatikát közelítse, azaz annak a nyelvi anyagnak valóságos és sajátos érték- és szabályrendszerét, amelyiknek társadalmi méretű használatát hivatott az anyanyelvi nevelés kiművelni, és tömegméretekben hatékonyra tenni. — Az adekvátságnak három legfontosabb jellemzője: a tárgyyszerűség, a korszerűség és a célszerűség.

A t á r g y s z e r ű s é g kívánalma azt jelenti, hogy a grammatika a vizsgálat tárgyának, a nyelvnek — esetünkben a magyar nyelvnek — belső állományi és használati törvényeit tükrözze, kívülről belevitt előfeltevések nélkül. — A k o r s z e r ű s é g fogalmához természetesen hozzátartozik a tárggyról szerzett ismeretek legelőrehaladottabb szintjén való mozgás; de éppúgy a befogadásukra való társadalmi diszponáltság figyelembevétele is: enélkül a gram-

matika akkor sem válhat hatótényezőjévé a kornak, ha egyébként tárgyszerű volna. — A c é l s z e r ű s é g r e pedig az jellemző — bár ez eleme a tárgyszerűségnek is —, hogy a tükrözésben ne a manipulatív, hanem az operatív szabályok legyenek a dominánsak; nem azt kutatva és mutatva elsősorban és főképpen, hogy a kísérletező vizsgáló mi mindent tehet az anyaggal — esetünkben az anyanyelvvel —, hanem azt, hogy a valóságos használó hogyan szokott célszerűen és hatékonyan bánni vele, s e tevékenységének mik az objektív szabályozói.”

Az természetes és szükségszerű — jeleztem a továbbiakban —, hogy „széttartást mutat a közoktatási szintű anyanyelvi képzésnek-nevelésnek meg a magyartanári nyelvészeti szakképzésnek teljes anyaga... Ám alapanyagában és alapszemléletében a kettő mégsem térhet el egymástól, s különösen: nem kerülhet szembe egymással... Az ismereti szintnek alapvető különbségét... — a közoktatási és felsőoktatási anyag között — a szemlélet alapvető azonosságának kell átívelnie.” (NytudÉrt. 104. szám 116.)

Most hozzáteszem — illetőleg nem is hozzáteszem, hiszen értelemszerűen benne van, csak kiemelem, mert itt most erről van elsősorban szó —, hogy amennyire természetes, hogy az anyanyelvi nevelés meg a rá való előkészítés, azaz a pedagógusképzés, szemléletileg nem állhat kétféle grammatika talaján, ugyanúgy, sőt még inkább alapfeltétel, hogy a közoktatás folyamatán belül ne legyenek szemléletváltások, szemléleti törések az anyanyelvi nevelés gerincéül szolgáló grammatikában; hogy tehát az óvodától az érettségiig vagy szakmunkásbizonyítványig egyazon nyelv szemlélet és nyelvtani rendszerezés érvényesüljön, ha korosztályonként más-más tálalásban is. — A tantervek felől ez akár már most is így lehetne; ám a tankönyvekből és egyéb segédletekből kiderül: itt azért ma még nem tartunk; a különféle iskolafokok között, olykor még egy-egy fokozaton belül is, akadnak bizony az anyagokban törések, váltások.

Csak példákat! Árnyalataiban iskolafokonként más és más tartalmú a fonéma, a morféma, a lexéma, a szintagma fogalma. A tő utáni hang az általános iskolában kötőhangzó, a gimnáziumban előhangzó. Jel és jelzés fogalma szétválaszthatatlanul összegabalyodik. A gimnáziumi tantervben van egy ilyen részlet: „Az állítmány mint mondatközpont, és kifejező szófajai” (44). Ennek a középiskolás tantervi útmutató már szövegében is ellene mond, eképpen: „vitathatatlan az állítmány vezető pozíciója, vitás azonban az alany egyenrangúsága az állítmánnyal” (48), s ugyanitt az ábrán az alanyt az állítmány mellé helyezve, vele egyenrangúként találjuk. Az általános iskolai ötödikes segédlet pedig a mondat felbontását épp az alannal kezdi, s ezzel nemcsak melléje helyezi az állítmánynak, hanem egyenest elébe.

Mindezek persze csak elsimításra váró egyenetlenségek. A legfontosabb lépés megtörtént: az ismeretközpontú szemléletről a használatközpontú szemléletre való áttérés-átterelés elindítása. Ám a tudománynak meg a tanári alap- és továbbképzésnek nagy feladata, hogy az első megteremtse, a második meg elterjessze a szemléletváltásnak kellő fedezetet adó grammatikai feldolgozást. — Hogy ez milyen legyen, azt egy fontos bizottsági dokumentumból idézhetem, amely szerint csak „a funkcionális grammatikai szemlélet jegyében taníthatjuk korszerűbben a grammatikát” (Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai c. gyűjteményben. Tankönyvkiadó, 1981. 28).

Ezt a megállapítást — még nyomtatásban való közzététele előtt — így kommentáltam valamikor: „Valóban: a nyelvnek és használatának ez a meg-

közelítése az, amelyik a vizsgálat tárgyát a saját természetének megfelelő függvényben látja (ti. a kommunikáció szolgálatában), amelyik szerkezetének és működésének törvényeit a maga belső természete szerint tárja fel (azaz semmit bele nem vive, de lehetőleg mindent kibontva belőle); s amelyik strukturált rendszert lát azon a szinten, ahol az van (az eszközökén), és konstrukciós szisztémát ott, ahol az érvényes (a használat szférájában), de nem ellentétben, hanem szükségszerű összekapcsoltságukban; s amelyben mindezt a felfedett szabályok egyszerre bontásiak és építésiak, objektíve adottak és szubjektíve visszaalkalmazhatók. A funkcionális szemléletű grammatika az, amely nem megismerni segít elsősorban, hanem felismerni, mégpedig úgy, hogy a helyesen felismert szükségszerűség egyben a helyes cselekvés vezérfonalává is váljék... A funkcionális szemléletű grammatika eddigi — társadalmi méretű vagy legalábbis társadalmi méretekben megalapozott — ismereteinknek nem az elvetését kívánja, csak átrendezésüket és jelentős továbbfejlesztésüket” (NytudÉrt. 104. szám 118—9).

A funkcionális szemlélet azonban, saját megközelítemben, szélesebb és komplexebb, mint sokan gondolják, még propagálói közül is. Bencédy József például így értelmezi: „A funkcionális szemlélet a nyelvi eszközök működésére figyel, azt keresi, kérdezi, mire valók ezek az eszközök a közlésben: a mondatban, illetőleg a beszédben” (Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés. Az új tantervek bevezetésének küszöbén c. gyűjteményben. 11). — Ám ez a szűkebb, a Hadrovics László képviselte felfogás, amely a „funkció” fogalmát az elemek felől közelíti, és a „betöltött szerep”-pel azonosítja, a „függvényszerű beépítettség” mozzanatának kihagyásával. Pedig ennek a szemléletnek épp ez az utóbbi tényezője segít felfedni a nyelvi eszközök és alakulatok felépítettségéből és beépítettségéből adódó függőségi viszonyokat, — a magyarázatot minden nagyságrendben a dolog természetében keresve és találva meg.

S itt kapunk választ az eklekticizmus veszélyével kapcsolatos — korábban idézett — aggályokra is. Hiszen a funkcionális szemlélet „— épp, mert a dolog természetét tükrözi — nem kizár, hanem befogad. Azaz értékesíteni tudja a korábbi és a kortársi megközelítésekből mindazt, ami bennük racionális mag; addig a határig persze, ameddig magyarázó érvényük a valóságban terjed. Tehát nem eklektikusan válogat, hanem szervesen magába olvaszt más rendszerezésekből származó részeredményeket; kiváltva őket a magukéból, és beépítve őket a magáéba” (NytudÉrt. 104. szám 119). — Ennek szellemében született hát az anyanyelvi nevelés korszerűsítését támogató egyetemközi témabizottságnak ez a megfogalmazása: „A munkálatok tudományos alapját a nyelvtudomány mai, korszerű elmélete, módszere és ismeretanyaga képezi, amely alapvetően az úgynevezett klasszikus nyelvészeti ismereteknek és marxista továbbépítésüknek eredményeire épül, és az úgynevezett modern irányzatok legjobb, időtállóan bizonyuló eredményei is beleértődnek” (i. h. 159; Fábián Pál írásában).

Áttekintve az elmondottakat, anyanyelvi tanterveink alpjáról és tendenciáiról a következőket mondhatjuk:

Szemléleti téren bizvást beszélhetünk frontáttörésről annak következtében, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján az anyanyelvi nevelés törekvése került előtérbe. A hagyományt képviselő grammatizáláson ütött rést azonban folyamatosan és fokozatosan szélesíteni kell.

Ami a segédleteket illeti: a tantervek inkább csak kisebb csiszolásra szorulnak, a tankönyvek már több javításra, egyengetésre; az útmutatók jobb

kidolgozásra; s még jó néhány fajta kézi- és segédkönyvnek meg kell születnie, tanárok és diákok számára egyaránt.

A továbbiaknak — sőt visszamenőleg az eddigieknek — tudományos megalapozása körül bizony igen sok a tennivaló; mind a részletek kidolgozása, mind a vitás részek egyeztetése, a velük kapcsolatos konszenzus megteremtése területén.

Módszertanunk megújítására a megjelent „Utasítások” csak gyorssegélyt adhattak. Igen nagy szükség van minél több tapasztalat összegyűjtésére, e gyűjtemények közrebecsátására; még nagyobb szükség a tanári továbbképzés megszervezésére, mégpedig szaktudományi és módszertani vonatkozásban egyaránt.

S végül valamit a távlatokról!

Nagyjából éppen 1990-ben érettségizik az első olyan nemzedék, amelyik már az általános iskola második osztályában az új szellemű segédletekkel indult, s végig azokon nőtt fel. Kíváncsú volna, hogy a tanterv addig viszonylag standard legyen, bár a szükséges apró korrekciókat tanácsos elvégezni rajta; a tankönyvek és egyéb segédletek javíthatása viszont legyen lépcsőzetes, a közben felgyűlő tapasztalatok bedolgozásával; — magában az oktatás gyakorlatában pedig érvényesüljön az a permanens reform, amelyik napról napra továbbsegíti az anyanyelvi nevelés kibontakoztatását, társadalmi érvényűvé szélesítését.

Ha mindezt gonddal, figyelemmel, felelősséggel végezzük, ez a munka egyben előkészítése lesz az ezredforduló által ránk rótt feladatok elvégzésének is; és a közben felnövekvő nemzedék nyelvi nevelése sem lesz „átmenetibb” megoldású, mint a történelem során mindig is volt a mindenkori „ma”. S ez a nyelvi nevelés egyben embernevelés, társadalomnevelés, szocialista nemzetnevelés is. Mert Benkő Loránddal vallom: az egyén fejlődésére — nyelvi és mentális tekintetben — az iskolánál is nagyobb hatással van a közvetlen és tágabb társadalmi környezete (vö. Az anyanyelvi nevelés helyzete és perspektívái. Az iskolai anyanyelvi nevelés feladatai és módszertana c. gyűjteményben. ELTE, 1979. 11—28). De a gondosan nevelt egyének tömege, felhalmozódásában, kedvezően hathat vissza a társadalmi környezetre, a szocialista nemzetre is.

Deme László

A mondat aktuális tagolása és annak tanítása

I. Az aktuális mondattagolás eszméje a múlt században született. A nemzetközi szakirodalomban Gabelentz német nyelvész nevéhez fűződik az úgynevezett lélektani alany és lélektani állítmány terminusok bevezetése a mondattanba. Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und Ergebnissen című, 1891-ben Lipcsében megjelent művében a pszichológiai alanyt mint a mondat első részét határozza meg, mint azt, „amire gondolok”, s a pszichológiai állítmányt mint azt, amit „róla gondolok”.

A magyar nyelvtudomány története szempontjából érdekes megjegyeznünk, hogy Brassai Sámuel már jóval Gabelentz művének megjelenése előtt, 1860—64-ben az Akadémiai Értesítőben közzétette Gabelentz elgondolásával rokon gondolatait. Brassai Sámuel, akit „az utolsó magyar polihisztor”-nak is szoktak nevezni, hosszú élete során számos tudományterülettel foglalkozott.

A matematika és a klasszikus nyelvek tanulmányozása mellett talán éppen a nyelvtudományban alkotta a legmaradandóbbat. Ízes, szemléletes magyar nyelven írott tanulmányában elveti a dualizmus „csélesap eszméjét”, azt a felfogást, hogy a mondat maradéktalanul felosztható két fő részre, az alanyra és az állítmányra. Helyette másfajta dualizmust javasolt. A mondatot mint a közlés egységét osztotta fel a hallgatótól ismertre és ismeretlenre. A bevezető részt, a Gabelentztől pszichológiai alanynak nevezett mondatkezdő szakaszt ő *inchoatívum*-nak nevezte, a Gabelentz-féle pszichológiai állítmányt, tehát a mondat fontosabb, újságoló részét pedig *mondatzöm*-nek. Az *inchoatívum* legjellemzőbb tulajdonságának az ismeretességet, a mondatzömének pedig az ismeretlenséget tartja. A beszéd célja a mondatzömbe ölt testet, ahogy Brassai írja: „A szóló beszédje célja a mondandóban rejlik, ti. oly cselekvénynek, vagy a cselekvény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a hallgató előtt nincs tudva. Ha a cselekvény maga az, a súly az ígére esik, ha a körülmény, az ezt kifejező határozóra, mely közvetlenül előzi meg az ígét” (i. m. 3 : 209).

Brassai cikke visszhang nélkül maradt a maga korában, bár az ő gondolatai sokkal pontosabban, árnyaltabban fejezik ki a mondaton belüli viszonyokat, mint Gabelentz megfogalmazása. Brassai a mondatot mindig a közlés egységként, a beszéd folyamatában, a párbeszéd formájában vizsgálja. Ez szemléleti rokonságot mutat a mai közlésközpontú grammatikákkal. Tanulmányaiban sok értékes megfigyelést olvashatunk arról, hogy az egyes nyelvekben hogyan alakulnak az aktuális mondattagolási viszonyok. Brassait nézeteinek újszerűsége, gazdag bizonyító anyaga teszik a magyar nyelvtudomány egyik legértékesebb személyiségévé.

Az aktuális mondattagolás századunkban a prágai iskola munkásságában kapott kitüntetett figyelmet. 1939-ben jelent meg a prágai nyelvész kör folyóiratában a neves anglistának, Vilém Mathesiusnak a cikke „Az úgynevezett aktuális mondattagolásról” címmel. Ebben a cikkében az aktuális mondattagok sorrendje alapján kétféle mondatot különböztet meg. A téma-réma sorrendű mondatokat *objektív sorrendű*-nek nevezi, mert így a mondat megértése az ismert résztől halad az ismeretlen felé. Előfordul az ellenkező sorrend is, amelyben az új közlés mindjárt a mondat elején elhangzik, s csak utána követi a kiindulópont. Ezt Mathesius *szubjektív sorrendű*-nek nevezi, amelynél a beszélő nem fokozatosan vezeti a hallgatóját az ismertről az ismeretlen felé, hanem mindjárt az új információt közli vele.

Az aktuális mondattagolás dinamikusan fejlődő tudományterület. Napjainkban e tárgyban sorra jelennek meg külföldön és hazánkban is az újabb tanulmányok. A hazai nyelvtudományban első sorban Elekfi László és É. Kiss Katalin dolgozatai érdemelnek említést.

Ez után a rövid tudománytörténeti áttekintés után térjünk át az aktuális mondattagolás elméleti összefoglalására.

II. A mondatokat mint a közlés elemi egységeit is tagolhatjuk. Ez az elemzés a szintaktikai analízis felett egy másik szinten képvisel. Az aktuális mondattagok szerinti elemzés tárgya a közlés folyamatában elhangzó, egyszeri, **a k t u á l i s m o n d a t**. Elekfi László Petőfi költeményeinek versmondat-tani felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra, 1974–75.) című kéziratosszerű értekezéséből idézzük az aktuális mondat meghatározását. „A z a k t u á l i s m o n d a t fogalmát megkülönböztetjük az elvontabb,

általánosabb mondat szerkezet, mondat típus fogalmától. Aktuális mondatról akkor beszélünk, ha a mondat nyelvtani szerkezetén túl arra is tekintettel vagyunk, hogy a szóban forgó (logikai és grammatikai elemekből álló) konstrukció egy adott beszédhelyzetben vagy egy leírt szöveg összefüggésében meghatározott közlési funkciót tölt be. Az aktuális mondat tehát az egyszeri, adott alkalommal történő közlésnek viszonylag önálló, zárt egysége. . . Ahol az újnak és a hozzá képest réginek, tudottnak az összekapcsolódásában világosan kimutatható a mondatot alkotó kétféle nyelvi elem között a határ, ott beszélhetünk aktuális mondat tagolásról” (i. m. 1).

Az aktuális mondat tagolás két alapvető kategóriája a *téma* és a *réma*. (Használják még hasonló értelemben a *téma* és *propositum*, *topic* és *comment* terminusokat is.) A nyelvészeti szakirodalomban a témának és rémának a felfogása nagyjából két nézet körül csoportosítható. Az egyik fajta meghatározás szerint a *téma* a már ismert elem, a *réma* az új közlés, új információ. A témát ismeri a hallgató, olvasó (hiszen az ismertre, illetőleg ismeretlen részre való felosztásnak az ő szemszögéből van csak értelme, a beszélő, aki a mondatot alkotja, nyilvánvalóan mindkettőt ismeri), a *réma* számára ismeretlen újdonságot hordoz. (Ennek a felfogásnak az eredetét találjuk meg Brassai Sámuel munkáiban és Vilém Mathesius már említett cikkében is.) A másik definíció szerint a *téma* az, amiről beszélünk, s a *réma*, amit róla közölni akarunk. Ennek a meghatározásnak első képviselője Gabelentz volt.

Ez a két felfogás csak az első pillanatban látszik összeegyeztethetetlennek. Sok mondatban a már ismert elem az, amelyről valamit közlünk, tehát mindkét meghatározás alapján azonosan lennének elemezhetők. A régi és új közlésre való osztás azonban a mondatok jó részére nem alkalmazható, hiszen a beszédünkben elhangzó mondatok jó része nem tartalmaz ismert elemet. J. Firbas cseh nyelvész bevezette az aktuális mondat tagolásban a közlési dinamizmus fogalmát. Ezt így határozza meg: „A mondatelem KD [közlési dinamizmusbeli] fokán annak a mérvét értjük, amennyire a mondatelem hozzájárul a közlés előrehaladásához, azaz amennyivel mintegy előrelöki a közlést. Világos, hogy azoknak az elemeknek, amelyek új, nem ismert információt tartalmaznak, magasabb a KD fokuk, mint az ismert információt közlőknek. De még egy olyan mondatdarabban is, amelyet kizárólag új információt közlő elemek alkotnak, a KD fokok nem azonosak (nem homogének). A *téma* tehát a legalacsonyabb KD fokú mondatelem” (Travaux linguistique de Prague 1: 270). A közlési dinamizmus fogalma csakugyan használhatónak látszik a szövegek, szövegrészek és mondatok aktuális mondat tagok szerinti elemzésében. Sok olyan mondatot is elemezhetünk segítségével az aktuális mondat tagok szintjén, melyekről ösztönösen tudjuk, hogy tagolhatók, a másik két téma-definíció azonban nem illik rá egyik részükre sem.

Már említettük, hogy csak a közlés folyamatában elhangzó, aktuális mondat vethető alá az aktuális mondat tagok szerinti elemzésnek. Aktuális mondatnak voltaképpen csak a kiejtett, a beszéd folyamatában megvalósuló mondat tekinthető a maga egyedi intonációjával. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon csak az élőbeszéd folyamatában elhangzó mondatok elemezhetőek-e az aktuális mondat tagok szintjén. A kiejtett, megvalósuló mondatok csakugyan jó anyagot szolgáltatnak az elemzés számára, hiszen intonációjuk jól tükrözi a beszélő szándékát. Az írott mondatok ezzel szemben sok esetben többértelműek, azaz többféle intonációs sémát, s ezzel együtt többféle elemzést tesznek lehetővé.

Ennek az állításnak az igazságát könnyen beláthatjuk, hogyha arra gondolunk, hogy ugyanaz a vers más-más előadóművész előadásában nemcsak alapvető hangulatában, hanem értelmében is megváltozik. Jurij Lotman, a neves észt tudós ezt írja: „Általában úgy vélik, hogy a nyomtatás technikája, amely ráerőszakolta saját grafikai nyelvét az új kultúrára, az irodalmi szöveg variánsainak eltűnéséhez vezetett. A dolog nem egészen így áll. Vegyük csak fel hangszalagra, hogyan olvassa fel több személy ugyanazt a verset, és látni fogjuk, a nyomtatott szöveg csupán egy szövegnek valamilyen invariáns (változatlan) típusát adja (például az intonáció szintjén), a felvétel pedig a variánsait” (Szöveg, modell, típus. Budapest, 1973. 59–60).

Ha az úgynevezett „nehezen elemezhető” verssorokra gondolunk, példákul is alátámaszthatjuk Lotman fejtegetését. A Szeptember végén verssorának kétféle intonációja: 1. Még *ifjú* szívemben a lángugarú nyár; 2. Még ifjú szívemben a lángugarú *nyár* (az aláhúzott szavak a kiemelt hangsúlyt jelzik), kétféle mondattani elemzést, kétféle értelmezést és aktuális tagolást tesz lehetővé. Az első intonációs sémában az *ifjú* a mondat rémája s névszói állítmánya is, az aktuális mondat fő értelme éppen az, hogy a lángugarú nyár még *ifjú* a költő szívében. A második intonációs sémához másfajta aktuális tagolás és más értelmezés tartozik. Ebben az aktuális mondatban az *ifjú* szó a *szívemben* határozó jelzője, a mondat rémája a névszói állítmányként szereplő *nyár*, ez kapja a kiemelő hangsúlyt is ennek megfelelően.

A verssor értelmezéséről folyó újra meg újra fellángoló vitát, a hozzászólók érveit megismerhetjük Rácz Endre A homonimák szépirodalmi előfordulásairól című tanulmányából (in: Tanulmányok a mai magyar nyelv szóképzettana és jelentéstana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István, 1980. 157–206). Egyetértünk a szerzőnek azzal a véleményével, hogy „... Petőfi nem törekedett szándékos kétértelműsége: a verset vagy így, vagy úgy kell értenünk” (i. m. 179).

Előfordul az is, hogy az író, a költő szándékosan él a szintaktikai homonimiával. Az írott szöveget olvasva rábukkanunk a homonimiát okozó szerkezetre, felolvasva természetesen csak az az egyik értelmezést érvényesíthetjük.

Persze nem minden írott mondat tesz lehetővé többféle intonációs sémát, aktuális tagolást, s azáltal többféle értelmezést. Ez nagyon célszerű is így, mert amíg az irodalmi szövegek esetében a többféle értelmezhetőség nem hiba, sőt tulajdonképpen a költői alkotás szükségszerű velejárója, s hatásának egyik oka is, a mindennapi közlések esetében a dolog éppen fordítva áll. A mindennapi párbeszédnek során éppen az a célunk, hogy partnerünket lehetőleg röviden és gazdaságosan tájékoztassuk valamiről. Ezeknek a párbeszédnek a során a többértelműség zavaró, s ha ilyen jelenség mégis előfordul, a beszélgetőtárs többnyire kérdéssel tisztázza a szándékolt értelmet. („Hogy is mondtad?” v. „Hogy is érted ezt? típusú kérdéseket tesz fel.) Hasonlóképpen nem kívánatos a többértelműség a tömegtájékoztató eszközök (sajtó, rádió, televízió) híradásaiban sem. Célszerű ezért arra törekedni, hogy az újságokban megjelenő szövegek minél pontosabban fejezzék ki az író szándékát, tehát minél kevesebb intonációs séma, s ezzel aktuális tagolási lehetőség kapcsolódjék hozzájuk. Az ilyen mondatok ugyanis azonnal érthetőek, jól kifejezik írójuk szándékát. A többféle aktuális tagolást, többféle olvasatot lehetővé tevő írott mondatok megállítják a figyelmes olvasót, aki gondolkodik, a szövegösszefüggés figyelembevételével mérlegeli, hogy melyik a legvalószínűbb aktuális tagolási séma, s ezzel időt vesz, az egész szöveg elolvasása sokkal több idejébe kerül.

Ugyanígy kell ügyelni a felolvasásra szánt szövegek megszerkesztésénél. A felolvasó, mint ahogy az előbb említett versmondó is, a többféle értelmezési lehetőség közül kiválaszt egyet azzal, hogy a mondatot egyfajta aktuális tagolási szerkezetnek megfelelően hangsúlyozza. Ha ez a megoldás nem jó, megzavarja a hallgatót, aki a szövegösszefüggés ismeretében másféle tagolási sémát várt volna. S felolvasott szövegek esetében nincs mód a „visszalapozásra”, az utólagos helyesbítésre.

Az írott mondatok, mint már említettük, lehetnek többértelműek aktuális tagolás szempontjából, és lehetnek egyértelműek. A mondat grammatikai megformáltsága és lexikai alkotóelemei már eleve meghatározzák, hogy egy vagy több intonációs sémában valósulhat-e meg. Bizonyos módosító szók például csak egyfajta intonációs sémát és aktuális tagolást engednek meg. Ha leírjuk ezt a mondatot: *Pista sétál a kertben*, világos, hogy többértelmű mondat szerkezettel van dolgunk. Létrehozhatjuk belőle a következő aktuális mondatokat: *Pista sétál a kertben*: ebben az esetben egyik mondatrészre sem esik kiemelő hangsúly, a mondat témája *Pista* lesz, rémája a *sétál a kertben* mondatrészlet. Másfajta intonációs sémát kölcsönözve ennek a grammatikai-lexikai egységnek, az aktuális mondat így hangzik: *Pista sétál a kertben*. (A félkövér szedés a kiemelő, szembeállító hangsúlyt jelöli.) Ebben az esetben a mondat értelme ezt is kifejezi: *Pista* éppen *sétál*, nem pedig ül vagy napozik a kertben. Kaphat erős, szembeállító nyomatékot a mondat alanya, a *Pista* szó is: *Pista sétál a kertben* (nem valaki más). Az előbbi aktuális mondatban a *sétál* szó lesz a réma leghangsúlyosabb eleme (a szakirodalomban nevezik *fókusz*nak is), a második példában a *Pista* szó. A harmadik mondattagot, a *kertben*-ben határozót nem emelhetjük ki ilyen szembeállító hangsúllyal ebben a mondatban; ezzel ugyanis a magyarban törvényszerűen megváltozik a mondat szórendje; a hangsúlyos határozó az ige elé kerül: *Pista a kertben sétál* (nem másutt).

Mint láttuk, a *Pista sétál a kertben* mondat aktuális tagolás szempontjából több értelmű, többféle megvalósulást tesz lehetővé. Ha azonban módosító szóval bővítjük: *Pista bizony sétál a kertben*, a leírt mondat egyértelművé válik, csak egyféle intonációs sémával valósulhat meg.

Az aktuális mondattagokat a magyarban elsősorban a hangsúlyból és a mondat szórendjéből ismerhetjük fel. A mondat kiejtése, aktualizálása egyértelművé teszi a téma—réma struktúra szerinti elemzést, hiszen, ahogy Kozma Endre írja: „Az intonációs konstrukció (a konstrukció egésze, valamint egyes komponensei) az intonáció beszédbeli funkcionálása közben aktív kölcsönhatásba lép a mondat lexikai készletével és grammatikai eszközeivel (a lexikai-grammatikai készlettel, beleértve a szórendet is)” (Nyr. 99: 477).

Az aktuális mondattagok szerinti elemzésben alaktani, szófajtnai fogódzók is segítségünkre vannak. A téma a magyarban sokszor személyes, mutató, visszaható névmás, birtokos személyragos főnév vagy határozott névelővel ellátott főnév. A mondatnapi elemzés szerint legtöbbször alany, helyhatározó vagy időhatározó.

A réma ezzel szemben legtöbbször határozatlan névelős vagy névelőtlen főnév vagy főnévi csoport, az ige hangsúlyos határozója vagy tárgya, vagy maga az ige.

A mondatokat mint a közlés elemi egységeit tagolhatjuk témára és rémára. A rémán belül további tagolás is véghezvihető. Az altagolás következő alkalmazása (ezt egyébként csak néhány kutató végzi el tanulmányaiban)

lehetővé teszi egy rugalmas aktuális tagolási szerkezet kibontását az adott mondatból, amely közléseleméleti szempontból éppolyan árnyalt elemzést eredményezhet, mint a maga területén a mondatrészek, szintagnák szerinti elemzés. Az aktuális mondattagok szerinti elemzés a mondat tulajdonképpeni értelmének kibogozásában van segítségünkre.

Ezt a következő példával próbáljuk érzékeltetni. Ez a mondat: *Péter Berlinbe repült*, többféle aktuális megvalósulást, intonációs sémát tesz lehetővé. Ha Péterről akarok valamit mondani, azt, hogy Berlinbe repült, a következő aktuális tagolást választom: *P'éter B''erlinbe repült*. (A ' a témahangsúlyt, a '' a rémahangsúlyt érzékelteti.) Ebben a közlési helyzetben mindenki tudja, hogy kicsoda Péter (akár azért, mert a beszélők mindegyike ismeri, akár azért, mert a beszélgetés során kiléte már tisztázódott). Ha azonban kijelentésem kiindulópontjául *Berlint* választom, tehát erről a városról kívánok valamit mondani, mondatom már a következőképpen alakul: *B'erlinbe P''éter repült*. A mondat témája így a *Berlinbe* határozó lesz, némi szembeállításal. (Mondhatnánk így is: „Ami Berlint illeti. . .”) Megint más aktuális szerkezet jön létre, ha a repülés tényére különleges nyomatékot akarunk helyezni; *P'éter r''epült Berlinbe*; esetleg: *P'éter Berlinbe re''pült* (nem vonaton utazott.)

Ezekből a példákban is világosan láthatjuk, hogy az aktuális tagolás legfőbb kifejezője a magyarban a szórend és az intonáció; a szórend változásai érzékenyen nyomon követik az intonáció s ezzel együtt az aktuális mondattagok szerinti szerkezet megváltozásait.

A fentieket igazolja az azonosító mondatok elemzésének egész kérdésköre is. Az azonosító állítmány a névszói állítmány egyik altípusa. Nyelvtani értelemben azonosítás csak két főnév vagy főnévi csoport között jöhet létre, mégpedig két egyedített fogalmat kifejező (determinált) főnév vagy személyes névmás között. (Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy az a z o n o s í t á s kifejezés logikai, filozófiai szempontból nem teljesen pontos és nem is szerencsés. Mivel azonban a nyelvészeti szakirodalomban már régen meggyökeresedett, magunk is élünk vele.) Azonosító mondatokat beszédünkben viszonylag ritkán használunk, elemzésük azonban nagy gondokat okozhat, erre utal az is, hogy az elmúlt száz év nyelvészeti szakirodalmában nagyon sok (talán fontoságához képest aránytalanul sok) szó is esett ennek a mondattípusnak az elemzéséről.

Ha tudománytörténeti szempontból nézzük ezeket a vitákat, rögtön szemünkbe ötlük, hogy mivel alaki fogódzó nem volt a két tag minősítéséhez, sokan, talán akaratukon kívül, másfajta elemzési módszert hívtak segítségül annak a kérdésnek eldöntéséhez, hogy a két egyedített főnév vagy személyes névmás közül melyiket tartsák alannak és melyiket állítmánynak. A tulajdonító, minősítő predikatív szerkezetek elemzésénél jól bevált módszer — a fogalomkörök összehasonlítása — ebben az esetben nem vált be. Ezek után olyan érveket alkalmaznak a vitában részt vevők, amelyek éppen nem a nyelvtani alany és állítmány kiválasztását igazolják; a hangsúlyra és a szórendre hivatkoznak. Ezek pedig, mint az előzőek alapján tudjuk, az aktuális mondattagoknak, a témának és rémának a kifejezőeszközei, nem pedig az alannak és az állítmánynak.

Bár a fel-fellobbanó vitában részt vevő nyelvészek egyike-másika deklarálja, hogy ezekben a mondatokban a nyelvtani és a lélektani (értsd: aktuális tagolás szerinti téma és réma) alany és állítmány szükségképpen egybeesik, ezt az álláspontot nem fogadhatjuk el. Bodnár Ferenc pl. így ír: „a mondat

nyelvtani, logikai és lélektani elemzése mindig ugyanarra az eredményre kell, hogy vezessen...” (Mészöly-Eml. 173). Ha elfogadnánk ezt az érvelést, mindenfajta elemzésnél a tőle javasolt „lélektani elemzést” kellene végrehajtanunk, s ezzel azonnal megtalálnánk a nyelvtani és logikai elemzés tárgyait is. Világos azonban, hogy itt szempontkeveredés történt. Az aktuális mondattagok szerinti elemzés (a gabelentzi és a magyar szakirodalomban régebben elterjedt terminológiával: lélektani) egy más elemzési szintet képvisel, mint a szintagmákra, mondatrészekre bontás síkja. Ezt már kellőképpen bizonyítottuk az előbbieken, hiszen pl. a *Pista sétál a kertben* mondat nyelvtani elemzése (a mondat alanya *Pista*, állítmánya *sétál*, ennek határozója *a kertben*) nem változik a különféle aktuális tagolást követelő aktuális mondatok létrejöttével, még a szórend változásával sem. Ezekből világosan látható a kétféle elemzési sík viszonylagos önállósága.

Le kell tehát szögezniünk az azonosító mondatok elemzéséről szólva: az *Ő a pártütő* mondat (az azonosító mondatok elemzésével foglalkozó tanulmányok egyik leggyakoribb példamondata) leírva több értelmű, nyelvtani alanyát és állítmányát nem lehet egyértelműen elkülöníteni, lévén a predikatív viszonyban álló két tag egyike (már eleve egyedített) személyes névmás, a másik pedig határozott névelővel determinált főnév. Ezzel szemben ez a többértelmű írott mondat megvalósulhat két aktuális mondatként; az egyikben az intonáció egyértelműen az első, a másikban a második névszói részt választja ki rémának, a másikat témának. Az azonosító mondatokban tehát a témát és a rémát egyértelműen ki lehet választani, hiba lenne azonban őket a nyelvtani alannyal azonosítani.

Az aktuális mondattagolás szempontjából az alárendelt összetett mondatok egy közlési egységnek számítanak. A kapcsolatos mellérendelő mondatok tagmondatait önálló közlési egységnek tekintjük, hiszen kapcsolatuk a közlés szempontjából meglehetősen laza. Az alárendelt (mondatrészkifejtő) tagmondatokkal kapcsolatban látszik meg legerősebben az aktuális mondattagok szerinti elemzés és a mondattani elemzés egymástól való függetlensége. Több predikatív szerkezetet tartalmazó mondatrészkifejtő mellékmondattal bővített mondat is csak egy téma—réma egységként elemezhető.

Az aktuális mondat, ha az aktuális tagolás mindkét elemét tartalmazza, kétféle sorrendet követhet. Lehet téma—réma sorrendű és lehet réma—téma sorrendű is. Az előbbit nevezték a szakirodalomban o b j e k t í v sorrendűnek (Mathesius), nevezték r a c i o n á l i s mondatnak is (Elekfi). Ezeknek az elnevezéseknek a magva abból a megfontolásból ered, hogy ezeknél a mondatoknál a közlő mintegy „racionálisan” rávezeti hallgatóját mondanivalója lényegére, először közli, hogy miről, aztán, hogy mit akar mondani. A réma—téma sorrendű mondatokat ellenpárként nevezték s z u b j e k t í v sorrendű (Mathesius) vagy e m o c i o n á l i s (Elekfi) mondatoknak is. Ezekben nincs bevezetés, a közlő mindjárt az új közléssel lepi meg beszélgetőtársát.

Szerintünk nem lenne helyes a kétféle mondat típusnak ilyen címkéző jellegű elnevezést adni. Már csak azért sem, mert a magyarban, különösen a beszélt nyelvben elég gyakori a rémával kezdődő, vagy csak azt tartalmazó mondat típus. Ezeket többnyire nem valamiféle felindulás indokolja, hanem nyelvünknek az a jellegzetessége, hogy a névmásokat (személyes, mutató stb.) főleg akkor teszi ki, ha ellentétes szembeállító helyzetben vannak, s ennek megfelelő hangsúly esik rájuk. *Megkértem* — ez a szokásos mondat típus hangsúlytalan helyzetben. A névelőt csak ellentétes szembeállítás érzékeltetésére tesz-

szük ki: *én kértem meg* (nem más). Nyelvünk sajátosságai közé tartozik egyébként az is, hogy az elváló igekötővel kapcsolódó igék fordított (ige + igekötő) sorrendet vesznek fel, ha az ígét hangsúlyos mondatrész (ebben a példában ellentétes szembeállítással kiemelt téma) előzi meg. Ha az ige előtt nincs hangsúlyos mondatrész, a hagyományos (igekötő + ige) sorrend a szokásos. Szerintünk tehát az emocionális, racionális, vagy objektív, szubjektív elnevezés a magyarban nem helyénvaló, hiszen a rémával kezdődő vagy csak rémát tartalmazó mondatok a mi nyelvünkben meglehetősen gyakoriak, s választásuk sok esetben nem fakultatív, hanem kötelező (például a kérdő mondatok esetében is).

A különféle mondatok természetesen tipizálhatók aktuális tagolás szempontjából is. Elekfi László például a téma—réma sorrendű mondatoknak három tipikus alfaját mutatja be. 1. Rövid (egy névelős főnévből álló) téma + + terjedelmes réma. Ez a meghatározások, definíciók jellegzetes formája. Pl. *A kör a sík azon pontjainak...* Az első típus fordítottja, terjedelmes témát követő egy határozott névelős főnév mint réma. Ez a definícióra való rávezetés tipikus formája, pl. *A sík azon pontjainak... a kör.* 3. Hasonló terjedelmű téma + réma. Ez a közmondások, szentenciák jellegzetes formája. Pl. *Ki korán kel, a' ranyat lel.*

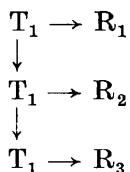
III. A mondatok aktuális tagolása a szöveggrammatika számára is sokat mondó tanulságokat hozhat. Ha az egyes mondatokat vizsgáljuk, a közlés szempontjából a réma a fontosabb, újságoló jellegű rész. Ez az, amiért a mondatot voltaképpen létrehozzuk, amit „mondani akarunk” vele. Ha azonban nagyobb terjedelmű szövegrészeket vagy szövegeket vizsgálunk, kiderül, hogy a szövegszervezés szempontjából a téma a fontosabb, az összetartó rész. A témát éppen kevés információhozama teszi képessé arra, hogy kulcsszerepet játsszon a szöveg felépítésében. Ha egy összefüggő (nyelvészeti szakszóval: koherens) szöveget vizsgálunk, szemünkbe tűnik, hogy az egyes mondatok témái között vagy azonosság vagy egyéb szoros kapcsolat áll fenn. Frantisek Daneš cseh nyelvész ezeket a kapcsolatokat vizsgálta és tipizálta több tanulmányában is. Mi most a *Folia Linguistica* (4: 72–9) lapjain megjelent tanulmánya alapján ismertetjük a leggyakoribb témakapcsolódási formákat.

1. típus: egyszerű lineáris témafejlődés. Ebben a típusban az előző mondat rémája a következő mondat témája lesz. Pl. *A fiú meglátott egy lányt. A lány f'ehér ruhát viselt.* (A magyarban a második mondatban ilyenkor sokszor nem teszik ki a témát, hiszen az előzőből odaérthető.)

$$\begin{array}{ccc} \text{Sematikusán:} & T_1 & \rightarrow R_1 \\ & \downarrow & \\ & T_2 (= R_1) & \rightarrow R_2 \end{array}$$

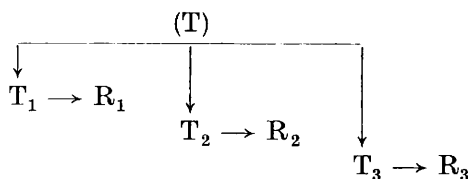
2. típus: fejlődés visszatérő témával. Ebben a típusban a téma egy szövegrészen (pl. bekezdésen) belül ugyanaz marad, ehhez kapcsolódnak mindig újabb és újabb rémák. Pl. *Goethe hitt az emberiség fejlődésében.* [Goethe] *őket tett az emberi nem békés haladásáért.* Mint példánkban is látszik, a magyarban ebben a típusban a második stb. mondatban nem kell főnévvel, sőt névmással sem megnevezni a visszatérő témát. Az indoeurópai nyelvekben általában személyes névmással jelölik a visszatérő témát.

Sematikusan:

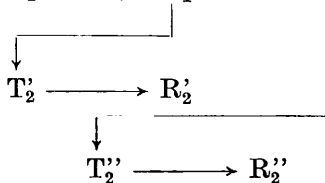

3. típus: fejlődés levezetett témával. Ebben a típusban az egyes közlésegségek (mondatok) témái levezethetők egy főtémából. Pl. *Területe 94 000 km². Lakosságának száma tíz és fél millió.* A szövegrész főtémája természetesen *Magyarország*.

Sematikusan:

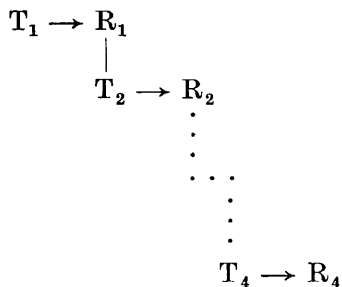

4. típus az előző mondat rémája több témára bomlik. Az egyik mondat rémája a további szövegrészletben több témára bomlik, hol egyikhez fűznek új rémákat, hol a másikhoz. Ezzel a szövegkapcsolódási típussal nagyobb szövegegységek, bekezdések szerkezete is leírható. Az egyes mondatok között az 1. és 2. típusú sémák is felbukkanhatnak. Különösen az értekező prózára jellemző ez a témakapcsolódási forma.

Sematikusan: $T_1 \rightarrow R_1 \quad (= R'_1 + R''_1)$

5. típus: témafejlődés ugrással. Ez lényegében az 1. típus változata, csak a témaláncból egy elem kimarad, ez azonban a szövegösszefüggésből könnyen pótolható.

Sematikusan:

A szövegekben a fentebb felsorolt kapcsolódási típusok (ezek sorát természetesen tovább lehetne bővíteni) nem vegytiszta formában, hanem egymással keveredve fordulnak elő. A témaismétlés vagy az előző mondat rémájának témaként való felidézése legtöbbször nem puszta szóismétléssel megy végbe. Nagyon gyakran rokon értelmű kifejezést használnak helyette, pl. *feleségem és életem párja*, vagy szövegben létrejött szinonimát, pl. *Petőfi és a költő* (egy szövegen belül világos, hogy ugyanarra a személyre vonatkozik), a fölérendelt fogalom használata az alárendelt fogalmat jelölő szó helyett, pl. *kutya és állat*. Az indoeurópai nyelvekben sokszor személyes névmás utal vissza a már említett témára, a magyarban pedig — mint már korábban említettük az első és a második típus kapcsán — egyszerűen elmarad. A különféle szövegtípusokra más-más témakapcsolódási mód jellemző. Ez nem azt jelenti, hogy az egyes szövegekben a fentebb felsorolt témakapcsolódási formák egyeduralkodóak lennének, csak azt, hogy egyik-másik többször fordul benne elő, jobban jellemző arra a szövegtípusra, mint egy másik. Így pl. a 3. és 4. típus nagyon jellemző a tudományos értekezések nyelvezetére, mindennapi szövegekben jóval ritkábban fordulnak elő.

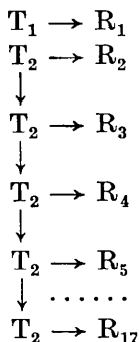
IV. Az aktuális mondattagolás tanítási módjáról annyit szeretnénk mondani, hogy két anyagrészbe illik bele különösen. Az aktuális mondattagolás kategóriáit, az elemzés módját, a mondatnak mint a közlés elemi egységének aktuális mondattagokra bontását a mondatban javasoljuk tanítani. Legcélszerűbb lenne ezt az anyagrészt a hagyományos értelemben vett mondat után helyezni. Így jobban lehetne tudatosítani a tanulóknak azt, hogy az aktuális mondattagok szintje a mondatnyi elemzés feletti, különálló szintet képviseli, mintegy arra épül rá. Azt is meg lehet említeni, hogy az alany és az állítmány mondatnyi kategóriái történetileg minden bizonnyal az aktuális mondattagokéiból fejlődtek ki, erre mutat az is, hogy a mondatok jelentős részében ma is az alany a téma és a határozókkal bővített állítmány a réma. Különösen fontos ebben a részben világossá tenni a mondat (szerkezet) és az aktuális mondat különbözőségét. Ezzel egyszersmind az írott és a beszélt nyelv különböző voltára is rávilágíthatunk. Az írott nyelv mondatai sokszor többértelműek aktuális tagolás szempontjából, több aktuális mondat lehetőségét rejtik magukban. Amikor egy írott szöveget felolvasunk, választanunk kell a lehetőségek közül.

A témakapcsolódási sémákat, úgy véljük, legcélszerűbb lenne a par excellence szöveggrammatikai anyagrészben tanítani, hiszen a témakapcsolódási módok szemléltetésére alkalmazhatunk különféle típusú szövegeket (tudományos, publicisztikai stb.). Megfigyeltethetjük a tanulókkal, hogy az egyes szövegekre mely témakapcsolódási forma a legjellemzőbb.

Az irodalomtanítás során is fel lehet használni az aktuális mondattagolásról tanultakat. Az irodalmi szövegek szerveződésének érzékeltetésére alkalmazhatjuk az aktuális mondattagokra bontást. Gogol *A revizor* című drámájának hőstét, s szélhámos Hlesztakovot nagyon érzékletesen jellemzi a következő monológfélével. A szövegrészlet visszatérő témája az *én*, ehhez fűz Hlesztakov szinte monomániás megszállottsággal új meg új rémákat, egyre nagyobb hazugságokat: „Rendben van — mondok —, elfogadom a tisztséget!¹ De nálam aztán nem lehet ám csak úgy akárhogy. *Én*² mindent látok, mindent

hallok! ⁴Úgy vigyázzatok, ⁵mert én olyan vagyok” [. . .] „Na ⁶úgy is lett. ⁷Mikor végimentem az osztályon, mintha földrengés lett volna. ⁸Úgy reszkettek, mint a nyárfalevél. ⁹Igen. Mert én nem ismerem a tréfát! ¹⁰Jól megmondtam nekik. ¹¹Még az államtanács is citerázott, mert ¹²én olyan vagyok. ¹³Nem ismerek se Istent, se embert! ¹⁴És nyitva a szemem. ¹⁵Mindenütt ott vagyok, mindenütt! ¹⁶Az udvarnál mindennapos vagyok. ¹⁷Ha akarom, holnap kineveznek marsallnak” (in: Az orosz dráma klasszikusai. 1973. 400).

A szemléletesség kedvéért ábrázoljuk is ennek a szövegrészletnek aktuális tagolási felépítését. A T_2 -vel jelzett téma a szövegben visszatérő *én* személyes névmás, ez sokszor csak az igei állítmány személyragja alapján érthető oda a mondatban, ez azonban nem változtat a közlésegyeségek aktuális tagolásán. A szövegrész mondatait megszámoztuk.

A sémát helyhiány miatt csak egyszerűsítve közöljük. Így is érzékelhető, hogy néhány mondat kivételével (az első, a nyolcadik és a tizenegyedik mondat kivételével) minden közlésegyeségnek a T_2 , az *én* személyes névmás a témája, Hlesztakov ehhez fűz mindig új meg új rémákat.

Másik példánkat a Bánk bánból vettük, Bánk és Tiborc harmadik felvonásbeli jelenetét választottuk ki. Ezt a jelenetet sokan párhuzamos monológoknak tartják, melyben a két szereplő egymásra alig figyelve sorolja panaszát. Katona azonban ezt a részt valójában nagyon gondosan kimunkálta. Ez a jelenet dramaturgiailag nagyon fontos, hiszen a két szereplő közös sorsa, s Bánk későbbi cselekvései tisztázódnak itt. Bánk a jelenet elején már személyében és osztályában sértve és fenyegetve érzi magát. Tiborc tudatosítja benne a jelenet során, hogy a sértés általános: a merániak az egész országot, a népet is veszélyeztetik, sanyargatják. Bánk éppen ezzel a felismeréssel válik igazán cselekvő hőssé, aki egész népét képviseli az idegen elnyomóval szemben. Jól megfigyelhetjük ebben a jelenetben az aktuális mondattagok kapcsolódását az egyes szereplők önálló beszédrészleteiben csakúgy, mint a két drámai hős párbeszédében. Tiborc egyik hosszabb beszédrészletét Bánk csak együttérzésének kifejezésével szakítja meg kétszer („Átkozott! . . . Hogy úgy van!”). Tiborc beszédének felépítésében a 4. típusú témakapcsolódást figyelhetjük meg. A főtemát, a kiinduló témát Tiborc nem nevezi meg, úgy lehetne talán megfogalmazni, hogy „Magyarország helyzete Gertrudis uralkodása alatt”. Ennek

a kiinduló témának kibontását figyelhetjük meg Tiborc panaszában. A monológ két alárendelt téma („mi” és „ő” vagy „ők”) kontrasztos szembeállítására épül. Ehhez a két altémához fűz mindig új és új közléseket, ezek egymással is ríkító ellentétben állnak.

„¹ő cifra és márványos házakat
épített; és ²mi — csaknem megfagyunk
kunyhónk sövényfalai közt — [...]

³ő csorda számra tartja gyülevész
szolgáit, éppenséggel mintha minden
hajszála egy őrzőt kívánna; sok
meránit, olykor azt hinné az ember,
hogy tán akasztani viszik, úgy körül
van véve a léhűtőktől; ⁴s mi egy

rossz csószat alig tudunk heten fogadni,
⁵ő táncmulatságokat ad szüntelen,
úgy, mintha mindég lakadalma, vagy
keresztelője volna; és ⁶nekünk
szívünk dobog, ha egy csaplárlegény az
utcán elénkbe bukkanik...”

Sematikusan ábrázolva (a $T_1 = \text{ő, ők.}$ a $T_2 = \text{mi}$):

$T_1 \rightarrow R_1$	1. mondat
\updownarrow	
$T_2 \rightarrow R_2$	2. mondat
\updownarrow	
$T_1 \rightarrow R_3$	3. mondat
\updownarrow	
$T_2 \rightarrow R_4$	4. mondat
\updownarrow	
$T_1 \rightarrow R_5$	5. mondat
\updownarrow	
$T_2 \rightarrow R_6$	6. mondat

Világosan megfigyelhető az egyes mondatpárok (1. és 2. mondat, 3. és 4. mondat) témája és rémája között a kontrasztos ellentét. Ez az ellentét teszi Tiborc beszédét olyan hatásossá.

Tiborc ebben a beszélgetésben egyenrangú partnere Bánknak, a nagyúrnak. Ez abban is megnyilvánul, hogy Bánk kijelentéseit (az aktuális elemzés szerint rémák) témaként választva kétségbe vonja érvényességüket, megcáfolja őket.

Bánk: *Türj békességgel!*

Tiborc: Türj békességgel, ezt papolta az
apáturunk is sokszor: boldogok

a békeességese, mert Isten fiainak

hivatnak [...]

Bánk: [...] *szádom keserveiteket, emberek!*

Tiborc (nevetve): Te szánsz, nagyúr! Ó, a magyar se gondol

már oly sokat velünk, ha a zsebe

tele van [...]

Sematikusan:

Bánk: R_1

Tiborc: $T_1(= R_1) \rightarrow R_2$

Bánk: R_3

Tiborc: $T_2(= R_3) \rightarrow R_4$

Ebből a példából is látható, hogy Bánk és Tiborc nagyon is együttműködik e beszélgetés során, ezt párbeszédük téma–réma struktúrája bizonyítja. Csak így lehetséges egyébként, hogy a jelenet végére megértik egymást és Tiborc boldog üzenettel térhet meg övéhez: Bánk velük van.

Természetesen bőségesen találunk olyan drámai műveket is, melyeknek szereplői nem értik meg egymást, s a közös cselekvésre, közös gondolkodásra való készség is hiányzik belőlük. Ezeknek a párbeszédeknek aktuális mondattagolási felépítéséből is kiderül az együttműködési készség hiánya, abból, hogy a két szereplő közléseinek témái és rémai között semmiféle jelentéskapcsolat nincsen. A kapcsolatteremtés teljes hiánya, sőt ennek lehetetlensége legnyilvánvalóbban az ún. abszurd drámákban figyelhető meg, ezekben a két szereplő beszédének témái és rémai között semmiféle összefüggés nincsen. Mint láttuk, az aktuális mondattagok szerinti elemzés gyümölcsöző lehet egyes irodalmi műveknek vagy azok részeinek értelmezésében is. Természetesen ez csak mint a komplex műelemzés egyik aspektusa alkalmazható, s lényegében csak megerősíti azt, amit már más elemzési módszerrel is felszínre hoztunk a műről.

Az aktuális mondattagolásra figyelmet kell fordítanunk akkor is, amikor a beszélt és írott nyelv, az írásos és szóbeli műfajok különbözőségéről beszélünk. A beszélt és az írott nyelv ugyanis aktuális tagolás tekintetében jelentősen különbözik egymástól. A beszélt nyelvben gyakran találkozhatunk csak rémát tartalmazó mondatokkal, a harmadik személyű témát a beszédhelyzet egyértelműsége miatt nem kell megnevezni, hiszen gyakran rámutatással is tisztázható, miről is van szó. Jelentősen különböznek a beszélt és az írott nyelv szórendi variánsai is egymástól. Az írott szövegben csak a szórend, a beszélt nyelvben a szórend és az intonáció is utalnak az aktuális mondattagokra.

Különös szerepe van az aktuális tagolásnak az idegen nyelvek oktatásában is. Az idegen nyelv aktuális tagolási sajátosságaival is meg kell ismerkedni a tanulóknak ahhoz, hogy valóban jól tudjon beszélni azon az adott nyelven. Ezeket a sajátosságokat pedig az anyanyelvre jellemző szerkezetekkel összevetve kell megismernie. Ez nehéz feladatot jelent a tanár számára is, annál is inkább, mert a témát a nyelvészeti szakirodalom is csak szóróványosan érinti.

V. Ha a ma forgalomban levő tankönyveket megnézzük, azt látjuk, hogy az aktuális mondattagolás problémaköre különböző mértékben van képviselve bennük. Bánréti Zoltán *Gyerek és anyanyelv* és Kamasz és *anyanyelv* című általános iskolai kísérleti tankönyveiben szó esik az aktuális mondattagolásról

a tananyag több részében is, rámutat kapcsolatára más jelenségekkel (névmásítás, kihagyás stb.) is.

Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin Magyar nyelv című a gimnáziumok II. osztályának szóló tankönyvében az aktuális mondattagolás problémaköre módszertanilag nagyon kedvező helyen, a mondat általános kérdései után, az alany és az állítmány tárgyalása előtt kerül sorra. Idézzük a definíció egyik részét: „... a mondat egyik részlete a közlésfolyamat szempontjából új mozzanatot tartalmaz. Ezt a részletet nevezi a nyelvtudomány a mondat rémájának” (i. m. 24). Ebből is kiderül, hogy a tankönyv szerzői az aktuális mondattagolásnak ahhoz a felfogásához csatlakoznak, amely azonosítja a témát az ismerttel, a rémát pedig az új közléssel. Ezt teszi egyébként Bánréti Zoltán is már említett kísérleti tananyagában. Talán célszerű lenne az iskolai oktatásban áttérni a téma és réma árnyaltabb megfogalmazására, amely a mondatok nagy részének elemzésére is jobban alkalmas, mint a régi–új szembeállítás. Ez természetesen maga után vonná az alany és az állítmány kategóriáinak alaposabb átgondolását is, hiszen bár az alany és a téma, az állítmány és a réma sok esetben egybeesik, mégis szem előtt kell tartanunk, hogy ezek egymásra épülő, de eltérő elemzési síkokat képviselnek.

Hangay Zoltán és Viskovits Erzsébet a szakközépiskolák II. osztálya számára írott Magyar nyelv című tankönyvükben nem érintik az aktuális mondattagolás problémakörét, még azokban az anyagrészekben (pl. a mondat szórendje) sem, ahol ez különösképpen indokolt volna.

Az aktuális mondattagolással kapcsolatos bizonyos tapasztalatok azonban beszüremlettek a tankönyv megfogalmazásaiba, így a következőbe is: „A szórendet — akárcsak a hangsúlyt — a mondatok alkotórészeinek a fontossága szabja meg. Ezért az állítmány a mondat elrendezésének a magva. Hiszen mindig az új közlés a lényeges.” Ez a homályos megfogalmazás többet árt, mint használ. Hiszen nem tudjuk, mi a „fontossága” a mondat egyes alkotórészeinek. Mint már az előbbieken megpróbáltam rámutatni, a mondat mint közlésegyység számára csakugyan a réma a „fontosabb” rész, a szöveg egységét viszont a témakapcsolódás adja más eszközök mellett, tehát a szöveg szempontjából a témát tarthatjuk a fontosabb elemnek. Az idézet második mondatából az is világossá válik, hogy a szerzők az állítmányt azonosnak tartják a rémával, pedig ez korántsem igaz.

Az első lépések tehát már megtörténtek az aktuális mondattagolásnak az általános iskolai és gimnáziumi tananyagba való beépítésének irányában. Az aktuális mondattagolás alkalmazása az anyanyelv és az idegen nyelv szövegtanában, az irodalmi művek elemzésében, az idegennyelv-tanításban pedig hozzájárulhat az igazán közlési központú nyelvoktatás megvalósításához.

Huszár Ágnes

A beszédművelés oktatása és oktatói

1. A beszédművelés a köznevelés-közoktatás minden fokán folyó anyanyelvi nevelés fontos területe. Az általános és a középiskolában a Magyar nyelv és irodalom nevű tantárgy része, ága. A tantervekben elfoglalt helye, a tantervekben megjelölt cél elérése, a tantervi feladatok megvalósítása szükségessé teszi a beszédművelés fogalmának tisztázását.

Tekintsünk el a tantervek szó szerinti ismételésétől, csak a tartalmi hűségre és megfelelésre törekedve az oktatási intézményekben folyó anyanyelvi nevelés célját így fogalmazhatjuk meg: olyan anyanyelvi műveltségnyújtása, amely képessé teszi a tanulókat gondolkataik, érzelmeik, akaratuk, haladó világnézetük szóbeli kifejtésére, illetve arra, hogy a szó útján érkező információkat helyesen fogják fel, sezáltal a társadalomban rájuk háruló beszéd feladatokat eredményesen oldják meg.

Ha a beszédet a nyelv egyéni felhasználásaként fogjuk fel, a beszéd a „társadalmi egyénnek” a nyelvet mint jelrendszert használó tevékenysége, akkor a beszédművelés az anyanyelvi nevelés teljességével azonos.

A beszéd szavunkat a magyarban ezzel a jelentéstartalommal (parole) inkább csak az általános nyelvészetben használjuk. A köznyelvben és a tantárgypedagógiában sokkal szűkebb értelemben járja. Itt a beszéd a nyelvnek a kifejezésben, a közlésben a beszélőszervek útján hangosan történő egyéni felhasználása, valamint ennek a felhasználásnak az eredménye. Ugyanezt a fogalmat jelölik a *hangzós nyelv*, *hangzós beszéd*, *élőbeszéd*, *élőszó*, *elhangzó beszéd*, *beszélt nyelv* elnevezések.

A fogalom körének ez a szűkítése azáltal jött létre, hogy a nyelvi tevékenység megvalósulásának két módja: az írásos és az élőszavas közül az előbbit, ti. az írásos kiadások közöttük belőle. Ezzel viszont a fogalmazás mint az anyanyelvi nevelés részterülete és az egészben elfoglalt helye válik bizonytalanná, illetve ellentmondásossá. A tantárgypedagógia ugyanis gyakran használja az élőszavas és az írásbeli vagy írásos fogalmazás megnevezést a nyelv két használati módjának megkülönböztetésére.

Vannak szerzők, akik a beszédművelést még szűkebb értelemben használják, s a beszéléssel összefüggő formai-technikai ismereteket és képességeket értenek rajta. Szerintük a beszédművelés nem más, mint helyes kiejtés vagy beszédtechnika.

Ahhoz, hogy az iskoláinkban végzendő beszédművelés tantervi célja, feladatrendszere és anyaga megalapozott legyen, feltétlenül válaszolnunk kell arra a kérdésre: Mi a beszédművelés?

2. Válaszunk megfogalmazásában a nyelvi tevékenység *funkciója* b o l kell kiindulnunk. A nyelvhasználat a kommunikáció szolgálatában áll.

Célszerű a kommunikáció tényezőinek felsorolása a beszédművelés mivoltának tisztázása végett.

1. A kommunikációt kezdeményező *feladó* vagy *küldő*.
2. A közleményt *vevő* vagy *címzett*.
3. A *közlemény* vagy *üzenet*.
4. A kommunikáció eszköze, a *nyelv* mint szabályrendszer.
5. A küldő és a címzett közötti kapcsolat, a *kontaktus*. Ide tartozik a közvetítő közeg, vagyis a *csatorna*.
6. A kommunikáció külső körülményei (kontextus):
 - a) a tárgyi környezet;
 - b) a nyelvi környezet;
 - c) a küldő és a címzett közös ismeretei.

A kommunikáció felsorolt tényezői a következőkre figyelmeztetnek bennünket:

Mindenekelőtt a kontaktus kétsarkúságára, arra, hogy a címzett a küldővel egyenrangú, hogy a címzett nélkül a küldő tevékenysége is értelmetlenné válik. Különösen érvényes ez a verbális kommunikációval végzett oktató-nevelő munkára, de nem kevésbé a szigorúan önkéntességi alapon végbemenő közművelődési tevékenységre. A kérdést végsőkéig leegyszerűsítve: a kontaktus a múltban a tekintély elvére épült, azaz a mindenkori grammatikai 1. személy (a pedagógus, az előadó) beszél, üzenetet küld, mert az iskolában, az előadóteremben ő a korlátlan úr, vagy mert ez a kötelessége. A címzett, a tanuló, a hallgató, a mindenkori grammatikai 2. személy pedig hallgat, hallgatja a küldő szavait. S ezzel a kommunikáció le is zárul. Nem annyira a küldő és a címzett kontaktusának demokratizmusát hangsúlyozzuk itt, hanem az iskoláztatás szakaszában olyanmilyre fontos beszédértést, amely sajnálatos módon kimaradt a beszédművelés feladatrendszeréből, vagy legalábbis nem kapott a szerepéhez méltó figyelmet.

Az iskolában folyó oktató-nevelő munka sikerének ugyanis alapfeltétele, hogy a küldő és a címzett tudjon és akarjon is eszmét cserélni, eddig használt terminusunkkal: kommunikálni egymással.

Az elmondottakból az következik, hogy a beszédművelésben a beszédalkotás, a szövegszerkesztés mellett megkülönböztetett helyet kell biztosítanunk a beszédértésnek. Ez az elhangzó beszéd (a tanári előadás, magyarázat, kérdés) megértését éppúgy jelenti, mint az olvasott szövegeket. A rendszeres tanulás, a folyamatos ismeretnyújtás-ismeretszerzés csakis ezen alapulhat. A beszédértésben természetesen nemcsak a címzettnek vannak kötelezettségei, hanem a küldőnek is.

Az üzenetváltás külső körülményei roppant alkalmazkodóképességet kívánnak a küldőtől, a pedagógustól, akinek mindenekelőtt a tanulók, a címzettek nyelvhasználati szintjéhez kell igazodnia, azaz méltányolnia kell a címzett szempontjait.

A beszédértés az ún. receptív nyelvi tevékenységek közé tartozik, és van auditív változata, ez a beszédhallgatás, továbbá vizuális változata, ez az olvasás. A néma olvasás tartalmi tekintetben, a hangos olvasás pedig tartalmi és formai-technikai vonatkozásban egyaránt beletartozik a beszédművelésbe. (Ez a rendező elv ellentmondásosan érvényesül a tantervekben).

A másik nagy területe a beszédművelésnek az ún. motoros nyelvi tevékenységek köre. Megvalósulásuk szerint élőszóbeliek (verbomotorosak) és írásbeliek (grafomotorosak). Ez utóbbiak első tekintetre kívülesnek vizsgálódásunk körén, de a komplex anyanyelvi nevelés tervezésében mégsem hagyhatók figyelmen kívül. Meg kell keresnünk az elhangzó beszéd és az írott beszéd kölcsönösségi pontjait. Az elhangzó beszéd szoros kapcsolatban van az írott beszéddel az olvasás és a helyesírás által.

Többek megállapítása szerint anyanyelvoktatásunkat eddig az írásközpontúság jellemezte. Csak józan aránytartással vehetjük elejét annak, hogy átnevezzük a ló másik oldalára.

A továbbiakban az élőszóbeli nyelvi tevékenységeket a létrejövő közlemény eredete szerint produktívakra és reprodukzívakra osztjuk.

Produktív a spontán, kötetlen beszéd. Az a tevékenység, amelyben a szöveg megalkotása és elmondása egyidőben zajlik le mint szinkrón tevékenység. A régebbi szakirodalom szóbeli fogalmazás, illetve szóbeli kifejezőképesség

fejlesztése címen tartotta számon az anyanyelvoktatás rendszerében. Zsolnai József a *beszédfejlesztés* terminust javasolja a szöveg produkáltatásával kapcsolatos iskolai teendők megnevezésére. „A beszédfejlesztés olyan szöveget létrehozó tevékenység irányítására utal, amely tekintettel van a kiejtési normák mellett a beszéd szituativitásából következő ún. kommunikatív normákra, sőt még a keletkező szöveg szabályaira is.” (Zsolnai József: *Beszédművelés* kisiskolás korban 22). A beszédművelés ebben a tevékenységi formában találkozunk az anyanyelvi nevelés hagyományosan *fogalmazás*-nak nevezett területével. (A tanterv nem tisztázza megnyugtatóan a beszédművelés és a fogalmazás kapcsolatát, összefüggéseit. L. Az általános iskolai nevelés és oktatás terve 3: 18–9 és kk.)

A *produktív beszéd* vagy *felolvasás* olyan szöveg megszóltatása, „hangosítása”, amelyet vagy maga a beszélő vagy valaki más már korábban megalkotott, írott nyelvi formában öntött. (Kapcsolat az olvasással!)

Az *interpretatív beszéd* a más által már nyelvi formába foglalt szépirodalmi (vagy egyéb) szöveg betű szerint történő olyan megszóltatása, amellyel a spontaneitás illúzióját akarjuk kelteni.

A *félreproduktív beszéd* átmenet az előző három között. Alapja az előzetesen megfogalmazott, elmondásra szánt írott szöveg. A beszélő azonban szabadon kezeli: elhagy, kiemel belőle, illetve új részleteket told bele.

A tantervi anyag kijelölésének és elrendezésének következő fontos elve a *sztuativitás*, amely a kommunikáció felsorolt tényezői közül a kontextusnak felel meg, illetve ahhoz áll a legközelebb. A beszéd mindenkor szituatív. Figyelembe kell venni a köznapi érintkezés, az iskolai beszédtevékenység és az iskolán kívüli beszélés helyzetait.

Munkánkat azonban nem korlátozhatjuk az éppen adott életkorra, illetve a meghatározott életkor beszédhelyezeteire, mert a tanulót a beszédképesség tekintetében is a felnőtt korra kell előkészítenünk. Azaz minden oktatási szakaszban „előre kell készülni.” Az óvodában az iskolára, az alsó tagozatban a felsőre, a felsőben a középiskolára vagy az életre.

3. A beszédfolyamat és eredménye a beszédmű vagy szöveg többszintű rendszer. Tartalom és forma dialektikus egysége. A kifejezendő, közlendő tartalom a beszédmozgások révén akusztikailag jellemezhető jelsorokban realizálódik.

A beszédet a szó szoros értelmében beszéddé tevő elemeknek a sajátos együttes használatát nevezzük *akusztikus stílus*-nak, *beszédstílus*-nak, tanítását pedig a beszédművelés nélkülözhetetlen részének. Ismételten leszögezzük, hogy az akusztikus stílus művelése nem egyenlő a beszédműveléssel, hanem annak kiemelten fontos, elidegeníthetetlen része.

Ahogy az írott beszéd érthetőségét, felfoghatóságát, eredményes funkcionálását az olvasható írásjegyek, a technikailag megfelelően formált betűk és a helyesírási szabályok biztosítják, ugyanúgy az élőbeszédnek, az elhangzó beszédnek is megvannak a maga hangoztatástechnikai és szabályokba foglalt követelményei. Ezek együttesen adják az akusztikus stílust. A tanuló akár szöveget reprodukál, akár maga hoz létre szöveget, mindig igazodnia kell a köznyelvi beszéd normáihoz. Az akusztikus stílus eszközeinek alkalmazásában épügy előfordulhatnak technikai botlások, kihagyások, elcsúszások, torzulások, mint az írott beszéd technikai kivitelezésében. Az akusztikus stílus normái elleni vétés pedig a helyesírási hibáknál is gyakoribb. Ez az írott be-

s z é d n o r m á i é s a z é l ő b e s z é d n o r m á i k ö z ö t t i k ü l ö n b s é g b ő l s z ü k s é g s z e r ű e n k ö v e t k e z i k. A különbség elsősorban azt jelenti, hogy az akusztikus stílus minden eszköze a beszélő személy testi és szellemi felépítettségének keretein belül valósulhat meg, vagyis a beszédstílus még inkább magán viseli a személyiség jegyeit, mint akár a helyesírás, akár a nyelvi stílus.

Ha az akusztikus stílust a megszólaltatott tartalommal dialektikus kölcsönhatásban vizsgáljuk, akkor a megtanulandó ismeretek, a megszerzendő készségek és képességek összefoglaló elnevezésére is szükségünk van. Ez az elnevezés a *szövegfonetika*.

A szövegfonetika a szövegtan akusztikai része, amely a beszédhangok, a szóalakok és a mondatok hangoztatási technikáját és hangoztatási normáit foglalja magában, vagyis önmagában rendszer, a beszédtevékenység egészéhez viszonyítva: *r é s z r e n d s z e r*.

Ahogy az írott beszédmű megalkotásának megvannak az egymással szorosban kapcsolódó szakaszai, fázisai (anyaggyűjtés, elrendezés, kidolgozás- rendszerint szimultán történik a szöveg vizuális megjelenítésével, azaz leírásával), ugyanígy az elhangzó beszédmű létrehozásában is megfigyelhető az anyaggyűjtés, elrendezés, kifejezés, amellyel egyidőben vagy amelyet követve megtörténik a hangoztatás, azaz a szöveg auditív megjelenítése. Az élőbeszéd mint tevékenység sok tényező együttes működésének összessége, de a tudatosítás érdekében az oktatás folyamatában szét kell bontanunk őket. Ahogy a grammatikában a konkrét szövegegész elemzése által elvonatkoztatással eljutunk a szöveg alacsonyabb fokú egységeihez: a szövegrészhez, mondathoz, szóhoz, hanghoz, ugyanúgy a szöveg hangoztatásából mint akusztikai összteljesítményből eljuthatunk az akusztikus stílus komponenseihez. Ez adja a beszédművelésnek mint résztantárgynak a *s a j á t r e n d s z e r é t*. És a tantervi anyag fölépítésében, elrendezésében ezt célszerű alapul venni. Természetesen szoros összefüggésben a beszédtevékenység kommunikatív funkciójával, szigorúan szituatív jellegével és a nyelvi tevékenység más területeivel.

Mielőtt fölvázolnánk az akusztikus stílus belső rendszerét, még egyszer visszatérünk a hangzós tartalom és az akusztikus forma kapcsolataira.

Alighanem ott tévedünk szövegmondó és beszédversenyeink előkészítésében és a beszédoktatásban, hogy adottnak vesszük a tartalom teljes megértését, illetve a tartalom kifejezéséhez, közléséhez szükséges szövegfonetikai eszközök automatikus alkalmazását. A mindennapi gyakorlatban ugyanis a tartalom és az akusztikus forma diszharmóniája figyelhető meg. Ritkábban a forma túltengésének (dekklamálás, üres hangtorna) lehetünk tanúi, gyakrabban a bántó hangoztatástechnikai és ejtéshibák zavarják az esetleg helyesen értelmezett tartalom közvetítését.

Az akusztikus stílus oktatásának vázlata a következő:

1. A légzés
2. A hangadás
3. Az artikuláció
4. A kifejezés (értelmezés)

4. A beszédművelés iskolai oktatásának tervezésében az eddig mondottakat szembe kell állítani az anyanyelvi nevelés egészével. Hagyomány, de nem föltétlenül elvetendő hagyomány, hogy az anyanyelvoktatás menete a tanított nyelv, az anyanyelv rendszeréhez igazodjék. Márpedig a nyelvi rendszert a

nyelvtan rendszere tükrözi. Legfeljebb a részegységek sorrendjében kell még közös nevezőre jutnunk, azaz hangtan-szótan-mondattan, vagy megfordítva. Bízunk benne, hogy a szövegtan vagy szöveggrammatika képes lesz az ésszerű kompromisszum megteremtésére, a részrendszerek integrálására.

Az akusztikus stílus oktatásának ez az igen elnagyolt vázlata is sejteti az anyagnak a nyelvtannal meglevő érintkezési pontjait. Az első három fejezet a hangtanhoz kapcsolódik, a másodikban a hangtanon kívül a szótan és a mondattan is jelen van. (A szavak hangulata — Mondatfonetikai eszközök.) A beszédművelés anyagának elosztása, megoszlása a nyelvtan mellett azonban nem egyenletes. Ezért indokolt a nyelvi nevelés egészen belül egy részrendszer felvázolása és kidolgozása. Ti. csak ennek a birtokában, illetve ismeretében lehet szó a beszédművelés oktatásának linearizálásáról.

A *linearitás* nem a régi didaktikák értelmezésében érvényesül a beszédművelésben. Résztárgyunk *t a r t a l m a*, azaz az oktatás tartalma minden szakaszban, minden fokon lényegében azonos: a *h a n g z ó s, a k u s z t i k u s* stílus használatának olyan készséggé fejlesztése, amely lehetővé teszi a beszélt nyelvi kommunikációs feladatok ellátását. A linearitás tehát azt jelenti, hogy ez a folyamat elkezdődik az óvodában, és befejeződik az általános iskola 8. osztályában vagy a középiskola elvégzésével. Tehát 11 vagy 15 évig tart tanulmányi években számítva, s tartalmát, célját és feladatait az óvodai nevelés terve, valamint az iskolák tanterve írja elő.

Aki áttanulmányozza a beszédművelés „dokumentumait”, megállapíthatja, hogy az eddig tárgyalt szempontok, elvek, az anyanyelvi nevelés egysege, valamint a linearitás ellentmondásosan érvényesül bennük.

Nem tekintjük feladatunknak az új tantervek kritikáját, ezért csupán bizonyos aránytalanságokat teszünk szóvá. A magyar nyelv és irodalom alsó tagozatos tanterve igen dicsérendő pontossággal adja meg a beszédművelés *t e m a t i k á j á t*. Messzemően tekintettel van az anyanyelvi nevelés többi résztárgyára (olvasás, írás, nyelvtan); a követelmények megfogalmazásából eszményi nyelvhasználati műveltség szint rajzolódik ki.

Talán ezért nem érezzük szerves folytatásának az 5–8. osztály magyar nyelvi tantervi anyagát. Bizonytalan az anyag résztárgyakhoz való besorolásában. A szükségszerű összefüggésekre, kapcsolódásokra úgy hívja fel a figyelmet, hogy a beszédművelést hol az olvasással, hol a fogalmazással kapcsolja össze. Gyakran ugyanaz az ismeretanyag, készségfejlesztő gyakorlat két alcím alatt is szerepel, vagy olyan alcím alatt, amelyhez csak közvetve tartozik.

A követelményeket pedig mind a négy osztály számára így írja elő: „A tanterv meghatározza az olvasás, a *b e s z é d m ű v e l é s* (én emeltem ki — R. B.) és a szövegszerkesztés anyagát és gyakorlatrendszerét. Ezeken a területeken — a tanulók beszéd- és írásszintjének megfelelő tervezéssel és módszerekkel — a *f o l y a m a t o s f e j l e s z t é s t* (én emeltem ki — R. B.) tekintjük az anyanyelvi nevelés követelményeinek.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve 3: 24, 34, 42, 48.)

A linearitás — legalábbis a nyelvi megformálás tekintetében — az alsó és a felső tagozat határán megtörik.

5. Miért időztünk akarunk ellenére még ennyit is a tanterveknél? Azért, mert a tanterv előírásait végrehajtó pedagógusok képzésében ezekből kell kiindulnunk.

Aligha tagadható, hogy végső soron mindenfajta beszédműveltség — erényeivel és hibáival együtt — a pedagógus beszédére vezethető vissza. Az óvodás korúak és az iskolába járók számára ugyanis elsősorban a pedagógus beszéde a követhető modell, az utánozható minta. Nagyon ideillik az, amit a tanterv a Módszertani alapelvek fejezetcím alatt így fogalmaz meg első alapelvéként: „1. Az anyanyelvi képzéshez a nyelvi anyag legjavát használjuk fel.” — Majd így folytatja: „Gondoskodjunk arról, hogy gyakran halljanak a tanulók helyes, szép magyar beszédet, amelyet követendő példaként állíthatunk eléjük.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve 2: 66.) Természetes, hogy a követendő példát az óvonóknak, a tanítóknak és a tanároknak kell nyújtani.

A már működő és főként a régebben végzett pedagógusok tudják, hogy képzésükből, a pályára való felkészítésükből kimaradt a szűkebben értelmezett beszédművelés, vagyis a nyelvhasználat akusztikus formájának szervezett gondozása.

Montágh szerint „A... beszéd elsajátítása többféleképpen történhet. A legegyszerűbben: i n t é z m é n y e s o k t a t á s keretében, ahol a gondos tanári munkát jól egészíti ki a tanulótársak ösztönző hatása. Megoldható azonban ö n k é p z é s s e l is: célirányos napi gyakorlással. Nagyritkán pedig létrejöhet szándékoltás nélkül is, amikor az amúgy is jó beszédalkat a példamutató környezet hatására s p o n t á n idomul” (A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája. ÁltNyTan. 10: 116).

A pedagóguspályán a két utóbbi — úgy véljük — csak kivételként fordul elő, éppen ezért nem beszélhetünk a pedagógusok szakmai műveltségének emez ágában sem szinten tartásáról, sem továbbképzésről. Félő, hogy a közoktatás-köznevelés új dokumentumainak bevezetése a személyi feltételeket illetően nem kellőképpen megalapozott a beszédművelés tekintetében. Ezt a foltétést egy nagyobb területre (legalább egy megyére) kiterjedő vizsgálódással lehetne igazolni. Ilyet kezdeményeztünk és indítottunk el Tolna megyében, az általános iskola 1—4. osztályában oktató pedagógusokat véve figyelembe. A vizsgálódásnak nyilván nem valamiféle csődhelyzet megállapítása és kinyilvánítása a célja, hanem az esetleg kedvezőtlen diagnózis után az eredménnyel biztató terápia kidolgozása.

Az a tény, hogy ma dolgozó pedagógusaink jelentős hányada nem részesült intézményes beszédoktatásban, halasztást nem tűrő sürgősséggel veti fel a jól átgondolt, jól szervezett továbbképzés szükségességét. Mindenféle értéktétel és összehasonlítás nélküli az anyanyelvi nevelést és benne a beszédművelést — sorsát, jövőjét illetően — az új matematika tanításához merjük hasonlítani. Az ún. társadalmi érdek fogalmaztatja velünk a kérdést: Mennyi idő alatt teszik magukévá a pedagógusok az új szemléletmódot, és ennek milyen lesz kisugárzó hatása a tanulókra? A felelet újabb kérdésekre adandó válaszok függvénye. Ezek a kérdések: Kellőképpen felkészítettük-e tanárainkat e szemlélet befogadására, elfogadására? Adtunk-e, és kellő segítséget adtunk-e feladataik megvalósításához?

A már működő pedagógusok esetében a beszédműveltség meglevő szintjét olyan állapotként kell elfogadnunk, amelyen gyökeres változtatást aligha hajthatunk végre még a legszervezettebb továbbképzéssel sem. Adottnak kell vennünk a beszédlelégzés módját, a hangadást (orgánumot), az artikulációt összes egyéni jellemzőjével és az akusztikus stílus egyéni felhasználását a szöveg értelmezőmegszóltatásában. Ha ennyire befolyásolhatatlannak vagy le-

galábbis nehezen befolyásolhatónak látjuk a már működő pedagógusaink beszédműveltségét, nem fölösleges-e, nem hiábavaló-e minden igyekezetünk?

Nem! Mert legfeljebb arról kell lemondanunk, hogy pedagógusaink az oktatás-nevelés folyamatában tökéletes mintát, követendő példát tudnak nyújtani növendékeiknek; de a helyes eljárások tudatosításával az oly nélkülözhetetlen korrekciót szinte hiánytalanul el tudják végezni. (Nem túlságosan sántítót hasonlatként hadd hivatkozzunk a rendező és a színész munkájára.)

A pedagógusnak a helyzete minden más hivatásos beszélőtől (színész, előadóművész, szónok, jogász, rádió- és tévébemondó) eltér a beszédműveltség, a beszédművelés tekintetében. A pedagógusnak ugyanis nemcsak követendő mintát, vonzó példát kell mutatnia beszédével, hanem a pedagógusok egy részének (óvónőknek, tanítóknak, magyar szakos tanároknak) a művelt élőbeszédre oktatniuk, nevelniük is kell tanítványaikat. Ez a tantervben meghatározott és előírt feladatuk. Ha tehát munkaköri köteleességeiknél fogva alanyai a beszédművelésnek, akkor előzőleg ugyanennek tárgyai kell, hogy legyenek. Vagyis elő kell készíteni őket a beszédművelés résztárgy tantervi előírások szerinti oktatására. Ez az előkészítés a pedagógusképző intézményekben (felsőfokú óvónőképző intézet, tanító- és tanárképző főiskola, egyetemek tanárképző karai vagy szakjai) folyik.

Az óvónők, a tanítók és az általános iskolai tanárok képzési tervében viszonylag régóta helyet kapott valamilyen formában a beszédművelés. Az óvónő- és tanítóképzés ma érvényben levő programjában külön tárgy a beszédművelés egy féléven át heti 2 órában. A tanárképző főiskolán a nyelvművelés részeként egy félévben, ugyancsak heti 2 órában kell megoldani a beszédművelést. A felsorolás nem volna teljes, ha nem említenénk az idegennyelv szakosok magyar nyelvi képzését. A leíró magyar nyelvtan alapjai című tárgy keretében, amellyel két féléven át heti 2 órában foglalkoznak, találkozniuk kell a beszédművelés kérdéskörével is.

A nem magyar és a nem nyelv szakos hallgatók ugyancsak egy féléven át, heti 2 órában ismerkednek a nyelv- és beszédműveléssel. A kép azáltal válik teljessé, ha megjegyezzük, hogy az egyetemek bölcsészkarán, a leendő magyar szakosok a fonetikához kapcsolt fakultatív stúdium keretében foglalkoznak beszédműveléssel.

6. Amennyire örvendetes, hogy a beszédművelés szakirodalmából megtudhatjuk, melyek a művészi beszéd ismérvei, hogyan kell beszélnie a színésznek, az előadóművésznek, a szónoknak, a rádióbemondónak, annál nyugtalanítóbb, hogy a pedagógus beszédnormáiról, beszédeszményéről viszonylag keveset tudunk. Föltétlenül említést érdemelnek Bakos József vizsgálatai.

A pedagógusok beszédére vonatkozó szakirodalom szűkössége érthetően megnehezítette a beszédművelés főiskolai oktatását szabályozó, meghatározó program (tanterv) elkészítését.

A hivatásos beszélők beszédpedagógiáját fordítottuk le a pedagógusok számára.

A pedagógus beszédének meghatározásából indultunk ki, s a leglényegesebb vonásaiként a következőket emeltük ki: *érthetőbb, szebb és célrányosabb*, mint a mindennapi köznyelvi beszéd.

1. *Érthetőbb*, mert rendszerint az ún. frontális foglalkozás tartalmának hordozója, közvetítője. Tanteremben (osztályteremben, szaktanteremben) hangzik.

2. *S z e b b*, mert az esztétikai nevelés feladatainak tekintélyes része vele és általa valósítható meg.

3. *C é l i r á n y o s a b b*, mert igyekszik elejét venni a nagy hatásokkal, energiabevetéssel beszélő pedagógus idő előtti kifáradásának, illetve a beszélőszervek végzetes károsodásának.

A másik kiinduló tételünk az, hogy az így jellemezhető beszédre minden ép beszélőszervű, normális hallású és egészséges idegrendszerű ember ránevelhető. Ezzel egyúttal a beszédművelés oldaláról a pályaaalkalmasság feltételeit is felsoroltuk.

A művészi beszéd kialakítása viszont speciális beszélőszervi adottságokat (elsősorban a hangadó szervek kiválóságát), kifinomult beszédhallást (ez nem azonos a zenei hallással) és teherbíró idegrendszert követel. Ezt csupán azért jegyeztük meg, hogy munkánk mindenkor tervezésében és a követelmények megállapításában józan arányokat tudjunk tartani.

A pedagógusképző intézményekben folyó beszédművelés programjának kidolgozásához az elmélet, a gyakorlat és a módszerek kérdéskörét kell tisztáznunk.

1. Az *elmélet* be a beszédképesség vagy képesség kialakításához feltétlenül szükséges ismeretanyag tartozik. (4 fejezetét már korábban felsoroltuk).

Az elméletnek összességében és részleteiben a tudatosításnak nevezett munkaszakaszban van jelentősége, s elsősorban a beszédművelés oktatójának van rá szüksége, de nélküle a legfontosabb szakasz, a *gyakorlás* is esetleges, ötletszerű, megalapozatlan, ösztönös („cigányfű”).

2. A *gyakorlat* című részben a gyakorlatok rendszerét, egymásra épülését kell megoldanunk. Itt kell tisztáznunk, hogy a gyakorlás meddig technika, és mettől tartalmat hordozó és közvetítő elhangzó szöveg. Akik még nem találkoztak valahol, valamikor az énekhangképzés technikájával, azoknak kezdetben bizony humoros a hangtalan vagy egy-egy hanggal (*sz, z, f, v*) végzett légzésgyakorlat, a magánhangzók elnyújtott hangoztatása, az egyes beszédhangok legkülönbébb sorrendű és kapcsolású kiejtése, amikor eleve nem törekszünk értelmes hangsorok létrehozására.

Lehetőleg sima átmenettel kell eljutnunk az elsajátított technika természetes alkalmazásához, a szövegbe kódolt tudattartalmak beszélt nyelvi közvetítéséhez. Az életkornak megfelelő fiziológiai adottságok, valamint az ismeret- és intelligenciaszint különbségei igen átgondolt fokozatosságra intenek bennünket.

A gyakorlatok nyelvi anyagát nemcsak tartalmuk szerint differenciáljuk, hanem nyelvváltozatok szerint is, például hogy milyen legyen a köznapi és a szépirodalmi szövegek aránya, az utóbbiban mennyi legyen a vers és mennyi a próza.

A gyakorlás folyamata a gyakorlatok típusai szerint így írható fel: szövegmentes funkciógyakorlatok, célirányos memoriterek, olvasási gyakorlatok, spontán beszéd.

E sorban a másodikra külön is rá kell irányítanunk az érdekeltek figyelmét. A beszédművelő szakemberek egybehangzó véleménye, hogy tartalmi és nyelvi-formai szempontból gondosan megválogatott és kiválasztott memoriterek nélkül nincs beszédművelés. Ezt az álláspontot támogatja az irodalomtanítás szempontja is.

A gyakorlattal összefüggésben vetjük fel a beszédművelés oktatásának a pedagógust érintő legfőbb gondját, a bemutatás kérdését, amely azonban átvezet bennünket a *módszerek* című gondolatkörbe.

3. A beszédművelést végző pedagógus mindenekelőtt azzal az ellentmondással találja szembe magát, amely az oktatás tárgya, anyaga, az elhangzó beszéd és a munkáját megszabó, irányító tanterv, útmutatások, tanácsok, javaslatok írásbelisége között fennáll. Az elhangzó beszéd füllel felfogható, hallható jelenség, következésképpen a helyes megvalósítására vonatkozó példák, pedagógiai eljárásoknak is hallhatóknak, auditív jellegűeknek kellene lenniük. Mindenfajta, még a legjobb írásos útmutatóból is éppen az hiányzik, ami vizsgálati anyag és példatár egyszerre: maga a hangzás. Ezt az ellentmondást van hivatva feloldani a tárgyunkhoz szorosan kapcsolódó két munka: Fischer Sándor, *A művészi beszéd és Gáti József, a Versmondás című könyvének hanglezemléklete.*

A beszédművelés teljes anyagát azonban aligha lehet oly mértékben hangosítani, amely fölmentené a tanárt az esetenkénti bemutatás, mintaadás kötelezettsége alól. S erre nem elsősorban az abszolút példák esetében van szükség, hanem rendszerint a korrekció szakaszában, az egyes tanulók személyére szabottan.

Egyetlen példa a 2. osztály tantervi anyagából. „A mondat hangerejének, tempójának, dallamának variálása a szituációnak megfelelően: ugyanaz a mondat kéresként és parancsként, veszély esetén és fenyegetéskor, mellettünk levő és távolban álló személynek.” — Igen nagy a valószínűsége annak, hogy az osztály néhány tanulója az utasítást nem tudja realizálni. Az egyik a gyakorlásra szánt mondat hangerejét, a másik a tempóját, a harmadik a dallamát nem tudja variálni, esetleg mindhárman egyiket sem. A biztatás a kísérlet többszöri megismétlésére (Na, próbáld csak még egyszer!) általában nem vezet eredményre. A gyermek szeméből kiolvasható ilyenkor a kapaszkodás a pedagógus segítségébe. A pedagógusnak rögtönöznie kell a bemutatást, mivel minden váratlan helyzetre nem számíthat, és nem készíthet otthon magnófelvételt, s nem hívhat színészt, előadóművészt sem minden órájára, aki az általa krüliált beszédteljesítményt mintaszerűen bemutatja, illetve gyakorlás közben a megakadt tanulókat átsegíti az akadályokon.

Az oktatási kormányzatnak kötelessége ugyan gondoskodni a beszédművelés oktatásához szükséges taneszközökről, segédeszközökről (a tanterv auditív információhordozóknak, illetve audiovizuális információhordozóknak nevezi őket), de az oktatók optimális megsegítése sem menti fel őket az előkészített vagy még kevésbé a rögtönzött bemutatás kötelezettsége alól.

Eddigi megfigyeléseink és tapasztalataink szerint a beszédművelés nem kielégítő oktatási eredményei a pedagógusok ilyen indítékú gátlásaira vezethetők vissza.

A módszerek című részben kell szólnunk arról is, hogy a beszédművelés pedagógusképző intézményekben folyó oktatása összekapcsolandó a gyakorlóiskolában folyó anyanyelvi neveléssel, mert csak így válik a pedagógusjelöltek munkáját meghatározó, irányító didaktikai szemponttá, hogy minden életkori szakaszban adott a beszédfelettségi szint, adott a kommunikációs gyakorlat. S ezekhez kell igazodniuk az oktatás tartalmában, a gyakorlatok megválogatásában és a módszeres eljárásokban.

7. Végezetül, az elhangzó beszéd mint nyelvi tevékenység végső soron nem ismeret, hanem sokkal inkább készség, mégpedig automatizált készség. Ehhez pedig személyenként (az előzőkben már érintett okok miatt) más-más út vezet. Ha egy teljes osztályt ugyanaz a nevelő-oktató, készségfejlesztő hatás

ér is, az eredmény rövidebb-hosszabb idő múlva szinte személyenként eltérő lesz. Ebből az következik, hogy a beszédművelésnek az adott szervezeti kereteken belül és az oktatás személyi adottságai szerint differenciáltnak, majdnem személyre szabottnak kell lennie.

Mivel ma még az iskolai beszédművelésben viszonylag sok a határozatlanság, tartalmi és módszerbeli bizonytalanság, a tanulók egy része nem jut el az automatizált igényes beszéd készségéig. A negyed- vagy félúton való megtorpanás miatt a tanult és gyakorolt ismeretek alkalmazása formálissá válik, s az iskolából kikerülve a mindennapi beszéd gyakorlatában nem érvényesül, legfeljebb mint emlék (kellemes vagy kellemetlen) hangulatilag színezi az egyéni beszédtevékenységet.

Ha igaz az a tétel, hogy a felnövekvő nemzedékek anyanyelvi műveltsége az iskolán áll vagy bukik, akkor ez a beszédműveltségre hatványozottan érvényes. A beszédművelés oktatójának kulcsszerepe van, s ezt csak akkor tudja betölteni, ha erre a legnagyobb körültekintéssel és gondossággal készítjük föl.

Rónai Béla

Ostoros

A 18. század elején, amikor az irtások révén nagy, szabad, művelhető földterületek szabadultak fel, de még a fejlettebb gazdasági rendszerek nem bontakoztak ki, a parlagoló földművelés különösen nagy vonóerőt igényelt. Egy-egy ekéhez —, amely széles, fordítás ekevassal volt felszerelve —, a talaj minőségétől és felszíni jellegétől függően 4–6, sőt több ökör is kellett. E nagyszámú vonóállatot és a tökéletlen, favázás, széles vasú ekét természetesen nem tudta volna egyetlen személy elkormányozni.

A fa- és félfá ekékkel a szántás különben is rendszerint két személlyel folyt. Az egyik személy, aki ténylegesen irányította a szántást, az eke szarvát fogta, és nem kis erőlködéssel próbálta egyrészt a szántás egyenletes mélységét biztosítani, másrészt pedig az irányt tartani. A kemény, többszörösen és egyenlőtlenül letaposott földben ugyanis nehezen ment el az eke: a tágabb részeken megszaladt, mélyebbre fúródott, míg a tömör felületről könnyen kiugrott, jobbra és balra ki-kicsúszott. Hogy a szántás ilyen viszonyok között is lehetőleg egyenesen, egyforma forgatással haladjon, nagy erőfeszítésre volt szükség: a ekeszarvát tartó személy szabályozta; mélyebbre eresztette, vagy följebb húzta az ekét, aszerint, ahogy a talaj megkívánta. Szántás közben tehát ténylegesen „tartani” kellett az ekét, és aki ezt tette, a szántó személy, a húzó állat irányításával nem sokat törődhetett.

Ennek gondja arra a második személyre hárult, aki a régebbi típusú ekéknél —, mint a szántás szükségszerű tartozéka — a vonó állatokra ügyelt, őket irányította, többnyire az ekeszarvát tartó személy igénye és jelzése szerint. A kisegítő személy egyébként elől az ökrök orránál helyezkedett el, mégpedig az első pár ökör baloldalán, ahol a még szántatlan, kemény talajon haladhatott. Ha az ökör még fiatal, tanulatlan volt, esetleg kötélén oldalt vezette, de többnyire csak ostorával irányította a szántó személy jelzéseinek megfelelően. Neki szóltak ugyanis az efféle irányító szavak: „tüled” vagy „hozzád”, amelynek megfelelően hol jobbra nyomta, vagy balra húzta a tőle jobbra haladó ökröket (Ethnogr. 1980. 249–51).

A szántás tehát a két személytől szoros együttműködést kívánt. Kétségtől, a fontosabb és nehezebb munkát az ekét tartó személy végezte, ő irányította tulajdonképpen a másinak a tevékenységét is. A másik személy ennek megfelelően kormányozta állatait, tartotta az irányt és serkentette a vonóállatot. Feladatainak megfelelően az eke szarvánál levő személy volt az idősebb, tapasztaltabb, míg a segítője a fiatalabb. Betanított, szelídebb ökröknél még fiatal gyerek is lehetett.

S bár egy-egy konkrét esetben, szántáskor az eke szarvánál haladó személy szerepe volt a fontosabb, hosszabb távon, az ekés kultúra nagyobb arányú elterjesztésében a kisegítő személy nagy jelentőségét is látnunk kell. Azzal ugyanis, hogy e feladatra egészen fiatal, tanulatlan gyerekek is vállalkozhatott, lehetőség adódott arra, hogy e kisegítő szerep révén a szántásban járatlan, azzal saját háza táján meg nem ismerkedhető személy is megismerkedjen e fontos tevékenységgel, és annak fortélyait elsajátítsa. Ily módon — a szántóterületek fokozatos bővülése során — a kisegítő személy olyan fontos személlyé

vált, akinek révén a szántáshoz és a földműveléshez értő személyek száma jelentősen kibővíülhetett.

A szántásnak ezt a második személyét egyébként többféle néven említik a különféle összeírásokban és peres iratokban, és e nevek jellemző módon megvilágítják e személyek feladatait, és olykor társadalmi helyzetét is. Mindenesetre érdemes ezeket sorra venni.

a) **Ostoros.** Az egyik, talán a legismertebb elnevezés: az *ostoros*. A Toldi 4. éneke szerint Bence „*ostoros* gyerek volt annál (ti. Miklós nagyapjánál) néha napján”. S bár a szónak igen korai helynévi említése is van (TESz. 2: 1098), a fenti értelemben a 18. század elejéről tudjuk adatokkal nyomon követni. A legkorábbi adatunk a Tolna megyei gyűlés 1726. jan. 8-i limitációjából való, amely szerint „egy *ostoros* gyermeknek a gazda kenyerén 8 forint és bocskor” az évi bére (Hajdu L.: Az új honfoglalás évszázada. Szekszárd, 1978. 257). Összehasonlításul érdemes közölni, hogy „közönséges béresnek” éppen duplája: 16 forint.

Az a tény, hogy az *ostoros* elsőnek megyei limitációban tűnt fel, egyúttal arra is utalhat, hogy e név és foglalkozás már jóval annakelőtte ismert és elterjedt lehetett, hiszen a megyék általában akkor vállalkoznak valamely bér meghatározására, ha annak fizetésében visszaélések, problémák mutatkoztak.

Az efféle megyei limitáció viszont adataink között ritka és hézagos. 1775-ből való Győr megyei adatunk, amely szerint e megye is előírta, hogy a „legalsó béresnek . . . akit közönségesen *Ostorosnak* neveznek, adjon a gazda teljes ruházatot” (Sápi V.: A mezőgazdasági bér munkásságá jogviszonyai . . . Bpest., 1967. 61). Egy harmadik limitáció Sopron megyéből maradt ránk, még pedig csaknem 100 évvel a tolnai után, 1812-ből. E szerint „Egy *ostorosnak* ideihez tehetségéhez alkalmaztatva, lészen kész pénz fizetése, 8 fűl egész 16 ft [azonkívül, mint a továbbiakban olvasható] egy pár újj és egy pár fejellés Csizma a maga számára, 1/4 kendermag alá való föld, vagy 2 pár fehér ruha” (Domonkos O.: Ár- és bérlimitációk . . . Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához, 8. sz., Bp., 1980. 105). E meghatározás azért is fontos, mert mutatja az *ostorosok* közötti lehetséges fokozatokat: az egészen fiatal, kezdő, pénzben csak 8 forintot kapott, a begyakorlott viszont már a dupláját is megkaphatta. Összehasonlításul érdemes közölni, hogy a béres pénzbeli fizetése 18 forint. De figyelmet érdemel az is, hogy az *ostoros* fehér — azaz alsó — ruha helyett 1/4 kenderföldet is kaphatott. Ez esetben azt neki kellett bevetni és a termést is feldolgozni. E munka viszont feltételez bizonyos önállóságot, független gazdaságot és főképpen hozzáértést. De az ilyen személynek kellett annyi szabad idejének is lennie, hogy a saját munkáját is elvégezhesse.

Több megyéből egyelőre nincs adatunk, és lehetséges, hogy nem is került mindenhol limitálásra az *ostorosok* bére. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ott nem létezett e rendszer, és nem élt az elnevezés is. Érdekes példát hozhatunk erre éppen az említett Sopron megyéből, ahol a megyei limitáció 1812-ben kelt, viszont az egyik Sopron megyei faluban, Petőházán 1751. jan. 16-án tartott kihallgatáson az egyik pinnyei jobbágy, a 60 éves Beretvás János elmondta, hogy „a kurucz háború előtt *Ostorosul* 2 esztendeig, s utánna pedig kocsisul 6 esztendeig szolgálta volt . . . Zeke István Uramat” (OL., Esterházi cs. hg. á. lt. 101/13/Qu). Szolgálatá eszerint még az előző század végén kezdődhetett és ezzel az *ostoros* Sopron megyei előfordulása igen koráivá vált. Ugyanakkor az sem lényegtelen — ez különösképpen a következőkben lesz fontos! — hogy az *ostoros* más foglalkozást is folytatott, jelen esetben kocsis is volt, mielőtt mint kolonus, önálló gazdaságát kialakította volna.

Valószínű tehát, hogy az *ostoros* intézmény más megyékben is, és adatainknál jóval korábban létezett. Mindenesetre a különböző peres iratokból előkerült adatok alapján a következő megyékben találkozhatunk az *ostoros* egyéni említésével.

A 1753. szept. 22-én a Somogy megyei Iharosberényben tartott kihallgatás egyik tanúja, a 24 éves beleki Juhász Mihály beszámolt arról, hogy „Ez előtt Tizennégy Esztendővel, [azaz 12 éves korában !] egy Esztendeigh Iharosi Borsos János Sörtvélessei mellett Szolgált, annak előtte való esztendőben pedig [tehát 11 évesen!] Máté Joseph *ostorossa volt*” (OL., Festetics cs. lt., 36. cs./III). Az ugyancsak Somogy megyei Jádon, 1754. dec. 4-én tartott határperben pedig a somogytúri 56 éves Nemes András vallotta, hogy jól ismeri a határt „mivel elsőben *Ostoros* Gyermekek, az után Szántó Ember Jádon lévén Társaitul és béresektül mutatattott megh nékj . . . [a határ]” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI). 1775. május 15-én pedig a Hetés-Jád határvonal megállapítása céljából tartott kihallgatáson a 75 éves sári Turós János, kit *incola*-ként említettek, beszámolt arról, hogy „Ennek előtte 55. Esztendőkkal egy esztendeig Kanászul, Két Esztendeig pedig az Attyafiainál *Ostorosul* Szolgálván Jaádi Helységben” volt alkalma a határt megismerni (uo.).

A Veszprém megyei Lovászpatonán 1570. ápr. 30-án tartott kihallgatáson pedig a 37 éves bakonytamási Kocsis János vallott arról hogy „Lovász Patonai Helységben nevelkedvén . . . hol az Attya mellett, ki azon időben az Falu pásztora volt, hol pedig más Lovász Patonai Gazda Embereknél szolgálván . . .”, „mint *Ostoros* ökröket, mint kanász pediglen Sörtés marhákat minden háborgatás nélkül őrzött . . .” (OL., Festetics cs. lt., 48 cs., Scrin. VII/A). A tanú tehát a kétféle foglalkozást váltogatta, és hogy ennek megvolt a lehetősége a két foglalkozás közös vonása miatt is, azt a következők is igazolják: „magais a' Fatens [mint vallomásában olvasható] *Ostoros* Gyermekek lévén szántott és [utalva az ostoros egyéb irányú tevékenységére] ki eresztvén ökreit föllyeb meg nevezett Kut Érben a Laposon legeltette . . .” (Uo.).

A Vas megyei Baltaváron 1774. május 23-án tartott tárgyaláson viszont a 35 éves pakodi Tóth Ferenc számolt be arról, hogy „a Tanú néhai M. Generális Festetics Ur eő Exellentíája Pakodi Jobbágyainál gyermek korában *ostorosul* szolgálván Nagy Tilai Embereivel együtt maga a' Tanu is [utalt az ostoros többféle munkájára] hordot Robotban Épületnek való fát a' Balta Vári Kastélyhoz . . .” (OL., Festetics cs. lt. 13. cs., Scrin. II/B). Nyilván a robotra is küldött ostoros már nem tartozott az egészen kezdők közé.

Adatainkat egyébként más vidékről is bővíteni tudjuk. A Nyitra megyei Vecsen az 1756. aug. 16-i kihallgatáson, pl. a 40 éves negyedi Kőszeghy Ferenc elmondta, hogy „gyermekkorában szakadván Hosszufalura, és ottang mint egy eőt esztendeig *Ostorosul* szolgált . . .”. A továbbiakban arról is értesülhetünk, hogy nem is egy embernél, hanem nyilván ott, ahol — pl. a családi munkaerő-ellátás változása következtében — éppen szükség volt rá. Mint értesülhetünk tőle, „elsőben Turoczy Jánosnál [szolgált], azután Örög Miszáros Jánosnál, de [fűzte hozzá a feladataira utaló megjegyzést] többire Ur dolgán töltvén az Időt, ezért valóságghos határ helyről semmit nem tud . . .” (OL., Inquisitiones Jur. T. R. 17/1171).

A Nódrád megyei Nándorban pedig az 1756. ápr. 26-án tartott határmeghatározó per alkalmával a 78 éves herecséni Szalaj György arról adott tájékoztatást, hogy „midőn még Ifjú *Ostoros* korában Nándorban lakott volna . . . másik Apja néhaj Bagyal Miklós 109 Esztendős Ember akkor Nándorban lakván ugy mint maga Örökjét szabadon szántott volna, [ti. egy darab parlagot] a' Fatenst, hogy rosszul *ostoroskodott*, megis üstekezte . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 568/93/B). Ez a közlés egyúttal rávilágít az ostorosok korántsem gyengéd bánásmódjára és nehéz tanulási lehetőségeire.

S hogy az ország egyéb részein, így pl. az Alföldön sem volt ismeretlen az *Ostoros* név, és a vele jelölt foglalkozás, azt a szónak a fenti értelemben való 1745-ös Békés megyei és 1754-es szegedi előfordulása is igazolja (MNY. 1962. 226; 1957. 519). De az is igazolható, hogy ostorosokat nemcsak jobbágyok alkalmaztak egész évi — vagy szezonra kiterjedő — szegődéssel, hanem urasági gazdaságokban is, mégpedig napszámbérben. A Festetics uradalom tolnai tisztartójának 1747-es számadásában például a következő tétel

szerepel: „Midőn az M. Uraság részire Szántásnak idejiben *Ostoros* Leginkiket, a Biresek megkívántatnak, füzettem 156 nap Számot azoknak és tészen mindenestül 18 frt 46 x̄r”, majd később: „Item octoberban füzetem az *Ostoros* Leginykiknek 36. nap számot à 15 x̄r, 5 frt 40 x̄r”, és végül: „Item másodsor voltak az *Ostoros* legénykéek az Béréssek mellet 42. napig, füzettem à 15 x̄r, 6 frt 30 x̄r” (OL., Festetics cs. lt. 40. cs., Scrin. III/B/K). 1749-ben ismét feltűnnek az ostorosok, még pedig a napszámelszámolás tételeinél. Mint olvasható: „A Béréssek mellyet lévő *Ostorosoknak* Napszám28, frt 3 x̄r 26” (OL., Festetics cs. lt., 41. cs., Scrin. III/K).

b) **Ökörhajtó gyerek.** Ez az elnevezés talán még közvetlenebbül utal a fiatal gyerekek teendőire.

Jellemző módon az a két adat, mely rendelkezésünkre áll, ugyanazon Nyitra megyei faluból, Hosszúfaluból való, ahonnet már az ostoros elnevezést is idéztük. Nyilván a gyerekeknek egy helyen is többféle neve élhetett egymás mellett. Az 1756-os kihallgatásnak másik tanúja, a 60 éves kajali Fülep János arról szól, hogy „lehetett nyolcz esztendő Gyermekek ezen Tanu [és e kormegjelölésnek a későbbiekben lesz még jelentősége!] mikor Kajalrul Hosszufalura szakadtott és ott Sógoránál Vancsa Jánosnál *Ökörhajtó Gyermekekül* 4 esztendeigh szolgált . . .” (OL., Inqu. Jur. T. R. 17/1171). Mint e sorokból is kiderül, a rokoni kapcsolatoknak sem lehetett lebecsülendő szerepük a gyerekek elszegődésében — különösen ilyen fiatal korban.

S hogy a vidékre szegődésnek egészen más oka is előfordult, az kitűnik egy következő tanúnak, a 68 éves soponai Tóth Györgynek vallomásából, aki elmondta, hogy „E Tanu is Kis Gyermekek korában Mostoha Apja által megverettetvén Soponyáru ell szaladott Hosszufalura és ottan nem tovább csak Szent Iván naptul fogvást, Uj esztendeigh *Ökör hajtó Gyermekekül* Vancsa Jánosnál szolgált [és mint hozzáfűzte:] az alatt is pedig többnyire Ur dolgára Sellyére járván . . .” dolgozott (uo.).

Mint megfigyelhető, e tanú ugyanannál a személynél — nyilván más időpontban — ostoroskodott, mint az őt megelőző Fülep János. Ez pedig azt mutatja, hogy egyes személyeknél — ahol pl. nem volt megfelelő kiskorú gyermek — állandó igény jelentkezett a kisegítő személyre. Ugyanakkor az is érdekes, hogy e két említett személy a korábban említett Kőszeghy Ferenczel együtt, bár különböző falukból valók, de valamennyien ugyanazon helységben, Hosszúfaluban ostoroskodtak. Úgy látszik, voltak falvak, ahol különösképpen igénybe vették az efféle fiatal munkaerőt.

c) **Szántó gyermek.** Ugyancsak az ostorosok feladatkörét, sőt talán legfontosabb teendőit világítja meg a *szántó gyermek* megjelölés, amely *szántó gyerkőcze*, *szántó legény* változatban is előfordul.

A Tolna megyei Pincehelyen 1755. júl. 3-án tartott kihallgatáson¹ a 65 éves székelyi Bálint György számolt be arról, hogy „Örög Székelyben, Szomszéd Helységben Kicsinségétül fogva lakván . . . *Szántó gyermek* Létére, midőn az Öreg Székelyi földről Szántó Marhával Gyánti Pusztá Malom helyére ki járt volna”, hallotta, hol a határ (OL., Eszterházy cs. hg. á. lt. 554/92/IV). A Somogy megyei Simonfán az 1765. ápr. 15-i határper alkalmával pedig az 59 éves attalai Hegedüs Máté vallotta, hogy „ez előtt 46. Esztendővel [tehát 13 évesen!] Simonfai Kis Jánosnál *Szántó gyermek* Esztendeig lévén . . .” ismerte meg a határt (Eszterházy cs. hg. á. l. t., 563/92/XVIII). Az ugyancsak Somogy megyei Darányban az 1751. nov. 30-án tartott kihallgatás egyik tanúja, a 36 éves Tóth István a következőképpen tájékoztatott sorsának alakulásáról: „Ezen Tanu Darányban született, és ott Tizenhat Esztendő koráig nevelkedett, melly üdők alatt Ököröket őrzött, s’ mint *Szántó Gyerkőcze* most tizen nyolczadik Esztendeje, hogy onnét elvette Lakását” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 560/92/XV). S végül a Hont megyei Ölveden, az 1714. okt. 10-én

tartott kihallgatáson az egyik tanú, a 70 éves zalabai Vitenczy István arról szól, hogy „hallotta Kiss Eölvédi Szántó Legényektől,” hogy a kérdéses határrészen veszélyes a legeltetés (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 564/93/C).

d) **Ökrész.** Az utóbbi adatokból már az is kitűnik, hogy a szántó gyerekek igen fontos feladata a szántó ökrök ellátása, ill. megfelelő ideig való legeltetése. Szántás után ezek vezették a füves helyre, és ott esetleg éjtszakán át is őrizték. E feladatkörükre utal következő elnevezésük is: az „ökrész”.

Első adatunk abból a panaszlevélből való, amelyet a Heves megyei szűcsiek küldtek 1742. szept. 30-án a vármegyére, és amelyben elmondták, hogy a szomszédos **fancsaliak**, noha kitiltották őket a legelőjükről, azok „éjczakára kelvén az cselédgyeinkre és **ökrészeinkre** . . . rajta mentek vala” és őket halállal fenyegették. (PML, XII/12). A következő az 1751. aug. 4-én a Tolna megyei Kakasd és Börsöny határmegállapításakor rögzített adat, az egyik szekesői tanú vallomásából áll rendelkezésünkre, aki elmondta, hogy „Hidason lakván tizen kilencz Esztendő s korban hétről hétre őrzötte Börsöni Pusztán Szántó Ökreiket, s ottan [amint hozzáfűzte] több **Ökrészek** között éltess emberek is lévén, azok az Tanunak és hozzája hasonló ott levő **ökrész** ifjaknak egiszlen megh mutattak” a határt (OL., Festetics cs. lt. 38. cs., Serin./III/B). S végül a Hont megyei szomoldaiaknak 1765. május 18-án a tiszttartóhoz küldött levelében olvashatjuk, hogy a helyszíni szemle során megállapították, az ökrök, melyek legelése miatt keletkezett a perlekedés, „a Somodi földén fekűttek meg, a’ mint az **ökrészek** mutatták . . .” kike az őrzésük volt bízva (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 566/93/E).

e) **Béres szolga.** További elnevezésük már nem annyira speciális feladataikra utal, hanem általában társadalmi helyzetükre, megbecsülésükre. E név pedig: *béres szolga*, amely egyúttal kifejezi alkalmazásuk módját is: a gazdákhöz való szegődést. Nem lehet véletlen, hogy az uradalmakban napszámban alkalmazott személyeknél nem találkozhatunk ezzel az elnevezéssel.

Mint az 1742. szept. 16-án a sárdi—csokonyai határper alkalmával az egyik tanú, az 53 éves mocsoládi Hány Mihály elmondta „még Kurucz háboru előtt Csokonyában jött s eleintén gyernnek korában négy vagy öt Esztendeigh *béres szolga* volt, azután [fűzte hozzá a foglalkozás-váltására utaló szavait] sok Esztendeigh Pásztorkodván Csokonyában” töltötte életét. (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI). Ugyancsak csokonyai szolgálatra utalnak annak az 50 éves mocsoládi Csere Andrásnak a szavai, aki az 1756. okt. 11-i hetési kihallgatáson vallotta, hogy „Csokonyában Barbás névű Gazdánál és másoknál négy Esztendeigh *Béres Szolga* volt . . .”, és ennek megfelelően ő is részt vett a szántásban (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 561/92/XVI).

S nemcsak a vidék, hanem gyakran a falvak is egyeznek, ahol az előbbi kifejezést mint pl. az ostorost, hanem az átfogóbb értelmű *béres szolga* elnevezést is alkalmazták a szántó gyerekekre. Így az 1756-os nándori határperben nem csupán *ostoros*-ról esett szó, hanem az egyik tanú, a 48 éves tereskei Lami Albert ugyane foglalkozásra a *béres szolgálát* is említette a következőképpen: „Kiss Gyermekségétől fogva emberi korig Nádorban lakván a’ Fatens *Béres Szolga* korában” jól megismerhette a határt (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 568/93/G). Vagy az 1745. május 10-én Jád és Hetés között tartott határperben is a tanúk nemcsak *ostoros*-t, hanem *béres szolgálát*-ot teljesítő személyt is említettek. Így a felső-bogáti 28 éves Szalay Mihály is, aki éppen mint ökörpásztor szolgált, beszámolt arról, hogy „Tizen hat Esztendőnek folyása alatt tett, hol Borju Pásztorságának, hol pedig Jaádi Gazdánál való *Béres Szolgálattjának* ideiben azon Jaádi Helységnek Határját Marháival . . . legeltetve jártatván e’ Tanu elégségesképpen Tapasztalta”, hol a határ (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI).

f) **Béres, ifjabbik béres.** Lényegében az előbbinek a változata, egyszerűbb alakja az az elnevezés, amely csak „bérest” említ vagy csak azt hogy „béresül szolgált” az a személy, akiről éppen szó esett. De ha éppen jelölni kívánták a béresek közti különbséget, *ifjabbik béres*-t említettek, mint az 1733. febr. 3-i mezőkomáromi határperben is, ahol a veszprémi 53 éves Csandj István elmondta, hogy „gyermeksigiben Kenyeressy Péter Uram Istenben nyugodot Aszon(á)t Özvegyisigiben Szolgáltta volna, úgy mint *ifjabbik Béresül* . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 589/99/V). Az 1756. július 3-án, a Zala megyei Szentpéter és Péntek falu között tartott határvizsgálatkor elrendelt kihallgatáskor a csödei 56 éves Farkas János is elmondta, hogy „Ez előtt circiter negyven esztendővel itt Kerka Kutason néhai Ponkor Pétert *béresül szolgáltta* . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 589/99/V). De hasonlóan emlékezett meg szolgálatáról az a marusi 54 éves Serfőző Péter is, aki a Hont megyei Szokolyán 1763. júl. 14-én tartott kihallgatáson elmondta, hogy „Tizen nyolcz Esztendeje, hogy e’ Fatens Szokolyai helységben ki költözködött, az hol kis korátul fogva föl nevelkedett, s’ azon idő alatt ott való Gazdákat *Biresül*, az Böcsületes helységet pedig Ökör Pásztorul szolgáltta . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 565/93/D).

De nemcsak az efféle foglalkozás-váltásra akad adat, hanem arra is, hogy béresnek még nemesember is elállott. Amint az 1766. ápr. 26-án Dinnyésen tartott kihallgatáson, Ns Nagy István 76 éves ladányi lakos elmondta, „Ez előtt eötven kilencz esztendővel [azaz 17 éves korában!] szolgált *béresül* tizen két esztendeig, Lakosul pedig [hogy a foglalkozásváltásra utaló szavait is idézzük] mint egy eöt esztendeig lakott Pákozdon . . .” (OL., Battyány cs. lt. 176/Hp). Más esetben arra is fényt vetnek az adatok, hogy e béresek szolgálatuk idején is igen mozgékonyak lehettek, s egyetlen helységben is több gazdát is megjárhattak. Ez derül ki pl. annak a 30 éves aszalói Paté Jánosnak szavaiból, aki a Somogy megyei Orcziban 1756. szept. 2-án tartott vizsgálat során elmondta, hogy „még Gyermekségében szakadott ide Orcziban Atyával együtt a’ Tanu, azután pedig föl csördülván, Tizen egy egész esztendeig itt Orcziban levő Lakosokat, úgy mint Baksa Pétert, Varga Jánost, Bolla Péter és Baksa Jánost *Béresül szolgáltta* és — mint további útjára is utalt — csak a’ mult Szent György Napkor vette által szolgálatyát Aszaló helységben . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 559/92/XVI). Egyébként korántsem biztos, hogy a sűrű helyváltogatás nyughatatlan egyéniségéből fakadt, hanem sokkal inkább abból, hogy az említett gazdáknak éppen akkor kellett a segítség.

Amint az eddigiekben, az elnevezések áttekintése során is láttuk, a kisegítő személyt elsősorban a fő munkánál, a szántásnál alkalmazták. Erre utalnak a következő nevek: *ostoros, ökörhajtó gyerek, szántó gyerek*, illetve *szántó gyerkőcse*. Közvetve a szántásra utal az *ökrész* név is, hiszen a gyerekek feladata volt a szántás után az ökörlegeltetés. E konkrét feladatoknál jóval tágabb tevékenységnek lehetőségét veti fel, elsősorban társadalmi oldalról megvilágítva, a *béres szolgál*, és a *béres* elnevezés.

Takács Lajos

Csilla. Napjaink egyik legnépszerűbb keresztnéve. Az eredetével kapcsolatban az él a köztudatban, hogy Vörösmarty Mihály alkotása; mégpedig elvonás a *csillag* szóból (ad analogiam *Hajna* < *hajnal*, *Tünde* < *tündér*). Ezt közli Ladó János is (MU.² 36). Ő — igen helyesen — gyanakodott ebben, hiszen több jelentést is közöl.

Hogy e név Vörösmarty alkotása, azt széles körben Nagy Géza terjesztette el. Ő ugyanis ezt írja: „Magyar nőnév, mely legelőbb Vörösmarty színműveiben (sic!) fordul elő s ritkábban ugyan, de használatban levő keresztneveink közt is feltalálható. Vörösmarty egyéb neveivel (Hajna, Illa, Tünde) együtt a *Csilla* így egy értelmes magyar szónak (csil-

lag, hajnal, illat, tündér) a megcsonkításából származik (PallLex. H: 715).¹ Azt mindenesetre megtudjuk, hogy 1893-ban (a 4. kötet kiadásának évében) a *Csilla* névnek már volt viselője. A fent említetteken kívül Nagy Géának volt más támpontja is, hiszen *Csilla* jelzője Vörösmartynál: *égszemű*. Ebből nagyon is ésszerűnek látszik a csillag szóból való elvonás. Ráadásul a Vörösmarty-hősnők között van *Csilár* is.

A *csilla* köznév kapcsán az EtSz. (1049–50) 5 jelentést ismertet, az ÚMTSz. pedig kettőt. Ladó János igen helyesen utal arra (i. h.), hogy a latin *scilla* növénynévből nem származhat, hiszen ezt először csak Diószegi Fűvészkönyvből tudjuk adatolni (1813), s ott is népetimológia (botanikai szakkönyvekben máig is *csillá*-nak emlegetik).

Annyi bizonyos, hogy e közszó tulajdonnévvé válása írói névadás terméke (erre hivatkozik Nagy Géza is). Nézzük azonban Vörösmartyt! Az 1826-ban írt (és 1827-ben megjelent) Hábador című drámájában valóban szerepel ez a név. A kéziratban eredetileg *Szende* volt a hősnő neve; ezt változtatta meg a költő még írás közben *Csillá*-ra (ÖM 7. Akadémiai, 1971.). A jegyzetekben a következőket olvashatjuk: „Vörösmarty Dugonics-tól vette. Az Etelkában Csilla Gyula felesége” (i. m. 560). Bár megjegyzi: „Lehet, hogy Vörösmarty a csillag szóból vonta el” (i. m. 561). Teljesen valószínűtlennek tartjuk, hogy ez a név egy alig ismert (a nagyközönség számára pedig teljesen ismeretlen) dráma alapján lett volna közkeletű.

A gyanút a korán elhunyt Kordé Imre ébresztette fel: „Csilla—Etelka édesanyjának a neve, valószínűleg a zöld gyékény jelentésű *csilla* szóból származtatja Dugonics” (A XVIII. századi folklorisztikus elemek az Etelkában. Irodalomtörténeti Dolgozatok 23. Szeged. 1961. 19).

A filológiai hitelnek tartozunk azzal, hogy Csilla nem valódi, hanem vélt anyja volt Etelkának (édesanyját ugyanis *Héjjának* nevezték) (Dugonics András: Jólánka, Etelkának leánya. Pozsonyban és Pesten. 1803. 1: 2). Ebben a műben később is előfordul a *Csilla*, mégpedig egy ingóvári (értsd: inkeribeli, ingermanlandi) fogoly lány nevéként. Dugonics — a finn—magyar rokonságot, avagy helyesebben: egy nyelvűséget elfogadva — Zátony fejedelem lányaként szerepelteti. A leány meg is magyarázza a névadást: „Édös anyám ki-mondhatatlan-képpen szeretött. Mivel (kisdéd-koromban) a' zöd-gyékénnek bélélt nagyon szerettem; engömet Csillának nevezött” (i. m. 2: 356). Ez alighanem döntő bizonyíték. Így tehát kronológiai érvek szólnak Vörösmarty szerzősége ellen. Amikor az Etelka megjelent, a költő még nem élt, a Jólánka megjelenésekor pedig mindössze 3 éves volt. Elképzelésünket továbbá alátámasztja az is, hogy mind a Jólánka, mind az Etelka a maga korában hallatlanul népszerű olvasmány volt; Vörösmarty drámáját pedig csak néhány irodalomkedvelő ember ismerte. Maga Vörösmarty nem nyilatkozott a név eredetét illetően. Az igaz, hogy a költő névadásában szerepel az elvonás is, de döresség lenne azt állítani néhány név alapján (pl. *Dalma*, *Tünde*, *Hajnal* stb.), hogy Vörösmartyra ez jellemző volna. Néhány százalékról van szó csupán, hiszen ő inkább a gesztákból és a krónikákból vette a régi magyar neveket. Lehet, hogy sok kutatót megzavart a *Csilla* név, mivel a csillag szóhoz feltűnően hasonlít. Jókai Mór még összetett nevet is alkot belőle (alighanem a *Gyöngyvér* hatására): *Csillavér*, akit a Levente című drámájában (IV. felvonás) Magyar feleségeként szerepeltet (Nemzeti kiadás XCV. Révai testvérek. 1904).

A *Csilla* tehát tájszóból alakult keresztnévvé (ismeri pl. a MTSz., a SzegSz.), és a névalkotói tevékenységet Dugonicstól elvitatni nem lehet. Legfeljebb az látszik szokatlannak, hogy a közsóznak éppen abból a jelentéséből származik, amelyikre legkevésbé gyanakodnánk.

Népszerűsítéséhez nyilván hozzájárult Donászy Ferencnek 1896-ban írott regénye, a Buda hőse (Hungária. é. n.). Itt egy 17. századi lánynak a neve.

¹ Ez a véleménye Tolnai Vilmosnak is (NyK. 47: 18).

Maga a köznév nem újkeletű szó, hiszen már a XVI. században is előfordul, 1550 *Cijllamező* (MNy. 24: 289), Zala megyében több helyen földrajzi név is.

Végezetül szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a *Csilla* immár nemzetközi névvé vált. Rigler János említi (Párkány iskolás korosztályának kereszt- és becenevei MSZA. 29: 51), hogy a szlovák névadásban is szerepel.

Delinke. Ladó János a következőket írja erről a névről: „A *delinke* szóból. Ezt a *nimfa* magyarítására alkották a *deli* szóból *-inke* kicsinyítőképzővel, melyet nőiesítő szerepben használtak” (MU² 38). Ez így igaz. Hogyan vált azonban tulajdonnévvé?

Az kétségtelen, hogy a *delinke* köznév már előfordul 1813-ban a *Mondolatban* (Pennaháborúk. Szépirodalmi. 1980. 473). Nyelvújítóink és követőik megkísérelték, hogy felszínen tartsák ezt a magyarítást. Csak néhányat említünk a sok közül. CzF.: „*del-in-ke*: A mythologiai *nympha* kifejezésére alkotott új szó, a szépet jelentő *deli* törzsből” (1: 1201). A NyÚSz. és Kreszn. nem ismeri. Ballagi Mór (Új teljes magyar és német szótár. Pesten. 1857. 102) szerint a jelentése: 'die Nymphe', Elischer—Fröhlich Szótára Homeros két eposzához (Lauffer Vilmos-féle Kiadóhivatal. 1901. 102): *νύμφη*.

Tehát századunk elején ez a köznév még élt — legalábbis írásban. Mikor vált azonban tulajdonnévvé? Ezt nagyjából tudjuk is. A *delinke*-ből Jókai Mór alkotott személynevet — mégpedig A másik haza című elbeszéléstörredékében (Centenáriumi kiadás. LXV. 1925. 81). Ez a mű Juliánusz barát útjáról szól, és *Delinke* egy nagy-magyarországi leánynak a neve. Ő vezeti el Juliánuszt Magna Hungariába. Hogy Jókainak volt hatása a névadásra — hiszen nem véletlenül került be a MU-ba —, csupán egyetlen adattal tudjuk bizonyítani. Cserépfaluban Jakab István és Jakab Juliánna a lányának a Juliánna *Dalinka* nevet adta (Matr. B-1937). Amikor megkérdeztem a szülőket, egyértelműen Jókaira utaltak, csak éppen nem emlékeztek pontosan a névre. Itt némi magyarázattal tartozunk: a községben ugyanis 1869-től olvasóköri is működött; s megtalálhatóak voltak Jókai művei is. Inkább az a feltűnő, hogy Jókainak egy kevéssé ismert művére figyeltek fel.

Nyilván nem csupán Jókai volt a „keresztapa” (bár az elsőséget elvitatni nem lehet). Erre utal Hajdú Mihály a *Delia* név név becézése kapcsán, ti. ennek a névnek *Delinke* a becéző változata (Magyar becézőnevek 1770—1970. Akadémiai. 1974. 265). Hogy a *Delinke* keresztnévvé vált — Jókai tudtán kívül, de feltehetően Ladó János tudomásával —, hatással lehetett a szlovák *Darina Darinka* becéző változata (pl. Gedai Borbála: Gyerekek kereszt- és becenevei Kőbölkúton. MSZA. 13: 35., Rigler János: Párkány iskolás korosztályának kereszt- és becenevei. MSZA. 29: 51). Mindezek ellenére az a véleményünk, hogy a *Delinke* az írói névadás terméke — még akkor is, ha Jókainak egy kevéssé ismert művéről van szó. Mellékesen jegyezzük meg, hogy az író ebben a törredékben a következő női neveket is népszerűsíti: *Enikő, Jolán*.

Mizser Lajos

Lezárult Magyarország Földrajzinév-tárának közzététele

A magyarországi helységnevek, államigazgatási nevek egységes használatát több mint száz év óta kötelező érvénnyel szabályozza a kisebb-nagyobb időközönként megújított és kiadott hivatalos helységnévtár. (Öszeállításáról és kiadásáról 1873 óta a Központi Statisztikai Hivatal gondoskodik.) Az ország egyéb földrajzi neveinek (domborzati nevek, víznevek, tájnevek stb.) egységesítésére és az egységesített neveknek névtárban való közzétételére jóval később, csupán az 1970-es évek elején került sor. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala keretében 1984 óta működő Földrajzinév-bizottság szellemi termékeként, a MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatalának kiadásában 1971-ben közzétették azt a Magyarország Földrajzinév-tára (a továbbiakban: MoFnT.) I. köteteként jelölt füzetet, amely 715 országos jelentőségű domborzati, táj- és víznevet foglal magában. Ehhez csatlakozva a 10/1974. (III. 31) MÉM számú rendelet alapján elkészült és meglepően rövid idő alatt, 1978-tól 1981-ig a Kartográfiai Vállalat kiadásában meg is jelent a MoFnT. II. című sorozat 19 megyei fürete. (A megyei füzetek ebben az időrendben követték egymást: 1978: Baranya megye, Győr-Sopron megye, Somogy megye, Vas megye, Veszprém megye, Zala megye. 1979: Csongrád megye, Fejér megye, Komárom megye, Pest megye, Tolna megye. 1980: Bács-Kiskun megye, Békés megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Heves megye, Nógrád megye, Szolnok megye. 1981: Hajdú-Bihar megye, Szabolcs-Szatmár megye.)

A 19 megyei füzet szerkezeti felépítése teljesen azonos. (L. korábbi ismertetésemet: Nyr. 103: 493–5.) Törzsanyagukat a megyei betűrendes névjegyzék és a helységenkénti betűrendes névjegyzék alkotja. Fontos tartozéka minden megyei füzetnek a mellékletként csatolt 1 : 150 000-es méretarányú térkép. (Egy centiméter ezen a térképen másfél kilométernek felel meg a valóságban.) E térképekről megtudható, hol is helyezkednek el azok a földrajzi objektumok, amelyekre a jegyzékbe foglalt földrajzi nevek vonatkoznak. A domborzatábrázolást és az egyezményes jelek használatán felépülő síkrajzot jóformán teljesen leszorítja ezekről a térképekről a páratlanul dús, az 1 : 25 000-es méretarányú térkép névanyagának megfelelő részletességű névrajz. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a közbeszédben új szó született e térképfajta jelölésére: *névtérkép*.

Összesen mintegy 62 000 földrajzi név található a 19 megyei füzetben. Sok ez vagy kevés? Ha Lipszky Jánosnak az 1 : 469 472-es méretarányú térképművéhez készült, 1808-ban közzétett névjegyzékével vetjük össze (s mindeddig ez volt a leggazdagabb országos névjegyzék!), akkor a 62 000-es számot imponálóan nagynak kell találunk. Ha viszont az országosan kibontakozó földrajzinév-gyűjtés hatalmas megyeiköteteivel (Zala, Somogy, Tolna) hasonlítjuk össze, akkor a 62 000-ből egy-egy megyére jutó 3263 körüli szám meglehetősen szerénynek látszik. Szem előtt kell azonban tartanunk, hogy a megyei földrajzinév-gyűjtemények a teljes népnyelvi névanyag hiánytalan bemutatására törekszenek, a MoFnT. II. megyei füzetek pedig csupán válogatást adnak a hatalmas névanyagból annak érdekében, hogy a magyar térképeken és a hivatalos kiadványokban egységes legyen a földrajzi nevek használata. A két gyűjteménytípus

tehát nem állítható egymással szembe. Mindkét típusra szükségünk van ugyanúgy, ahogyan például a tájszótárak mellett nem nélkülözhetjük a normatív igényű köznyelvi szótárokat sem.

Kíváncsi lenne, hogy a MoFnT. I. és II. teljes névanyagát egyetlen betűrendben bemutató országos földrajzinév-mutató is mielőbb elkészüljön és nyomtatásban megjelenjen. Az országos névmutató készítésekor ki lehet majd küszöbölni azokat az egyenlenségeket, amelyek az egyes füzetek között mutatkoznak, s helyesbíteni lehet ott, ahol szükséges. Arról, hogy a Földi Ervin vezetésével működő munkaközösség folyamatosan tökéletesíti a MoFnT. tartalmát, meggyőzhet bennünket a Kartográfiai Vállalathoz átkerült I. kötet (Fontosabb domborzati, táj- és víznevek) 1982. évi második, javított kiadása. Az új kiadás szép, többszínnyomású 1 : 500 000-es méretarányú térképmelléklettel bővült, amely az országos jelentőségű dombvidéki, hegyvidéki, síkvidéki és néprajzi tájakat, természetes és mesterséges vízfolyásokat, állóvizeket, mocsarakat, dombokat és hegyeket, barlangokat stb. mutatja be. Érdekes megfigyeléseket tehet az, akinek módjában van összehasonlítani ezt a térképet az 1972-ben kiadott „Magyarország geomorfológiai térképe és tájbeosztás térképe” (Kartográfiai Vállalat) című, ugyancsak 1 : 500 000-as méretarányú tudományos szaktérképpel. Egy példa: a természeti földrajzi tájbeosztás térképe szerint az Alföld magában foglalja egyebek között a Mezőföldet, a Sárkőzt, a Dráva-melékét és az Ormánságot, tehát a Dunántúl jelentős részét is. S ezt vallja a MoFnT. I. szöveges része is, az Alföldhöz számítva Fejér, Tolna és Baranya megye részeit. Ugyanakkor a MoFnT. I. térképmellékletén az „Alföld” nevű táj úgy van megírva, hogy a Bácskától halad a Sztármári-Tiszahát felé. Az elnagyolást a térképi zsúfoltság elkerülésének szándéka magyarázza. Ilyen esetekben az irányadó természetesen nem a térkép, hanem a szöveges rész.

Kiss Lajos

Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. Nyelvtudományi Értekezések 109. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 64 oldal

1. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában rövid időn belül (1977 és 1981 között) két dolgozat is az angol nyelv magyarra tett hatásával foglalkozik. Országh László alapvető munkájában (Angol eredetű elemek a magyar szókészletben, NytudÉrt. 93. 1977) megírja a magyar szókészlet történetének egy hiányzó fejezetét, az itt ismertetett dolgozat szerzője pedig egyetlen szakterületet emel ki, s azon keresztül vizsgálja az idegen nyelvi hatás folyamatait. Egyáltalán nem lenne meglepő, ha a tudomány más területeiről is jelentkeznének az angol szavak és kifejezések beáramlását (illetőleg e beáramlás ellen) demonstráló monográfiák. A közfelfogás szerint ugyanis nyelvünk — a tárgyilagosabbak szerint szaknyelvünk — az „elangolosodás” kétségtelen jeleit mutatja. Ám aki elolvassa Országh monográfiáját, megnyugodhat afelől, hogy bár kétségtelenül a magyar nyelv sem vonhatja ki magát az angol „nyelvi imperializmus” alól, elangolosodásról nem beszélhetünk, legföljebb bizonyos szaknyelvekben mutatkozó nyelvi henyéségről, terminológiaalkotási tehetetlenségről. Arra, hogy a vészharangok kongatása nem időszerű — bár publicisztikai szinten hatásos lehet —, Kontra Miklós tanulmányának a címe, illetőleg a címben idézőjelbe tett „elangolosodó” szó is utal. Az orvosi nyelv — úgy véljük, nem szorul bizonyításra — egyike a legrégebbi nemzetközi szaknyelveknek. Túlnyomórészt latin és görög elemekből építkező terminológiájával egyébként is utolsóként jöhet számításba, ha a nyelvvédelem, az anyanyelv tisztasága szemszögéből nézzük. Úgy véljük, egyedül az orvosi nyelvnek „bocsátható meg”, ha túl

sok idegen szóval él, mert ebben az tükröződik — bár ezt Mario Pei *Language of the Specialists* c. művében (Funk and Wagnalls, 1966.) kétségbe vonja —, hogy a betegek érdekében akar „rejtve” maradni.

2. A dolgozat kettős céllal íródott. A szerző ezt így fogalmazza meg: „Egyrészt megkísérlem bemutatni a nyelvek kölcsönhatásának, a nyelvi kontaktusok következtében fellépő interferenciáknak, illetve a nyelvek közötti kölcsönzés folyamatainak bizonyos kérdéseit. Másrészt, mai, »elangolosodó« orvosi nyelvünk megvizsgálásával hozzá kívánok járulni szókészletünk angol eredetű elemeinek a leírásához” (6).

Mínthogy Kontra Miklós Magyarországon az elsők között ad áttekintést arról a tudományterületről, amelyet E. M. Verescsagin nyelvi kontaktológiának nevezett, szükségét érezte annak, hogy dolgozata terjedelméhez képest (54 lap) viszonylag bő teret szenteljen (25 lap) az idevágó alapfogalmak meghatározásának, és a kérdéskör sokoldalú bemutatásának. Tisztázza mindenekelőtt a nyelvi érintkezés feltételeit: az egy- és két-nyelvű nyelvközösség mibenlétét és viszonyát. Új megvilágításban tárgyalja — Weinreich és más vezető nyugati és szovjet teoretikusok eredményeire támaszkodva — az interferencia és a nyelvi kölcsönzés kapcsolatát. Többször is kiemeli a nyelven kívüli tényezők — úgymint a társadalmi, művelődéstörténeti, politikai tényezők, a mindenkori „nyelvpolitika” — befolyását a nyelvek közötti kölcsönzésre, ami különösen akkor jelentős, ha az átdó (ÁA) nyelv és az átvevő (ÁV) nyelv beszélői nem élnek közös nyelvterületen. (Bloomfield ezt „cultural borrowing”-nak nevezi.) Két fő közvetítő eszközt különböztet meg a nyelvtudomány: szóbeli és irodalmi kölcsönzést. Kontra — nem elégedve meg ezzel — az idegen nyelv és a második nyelv közötti megkülönböztetés alapján az „idegen nyelvből történő kölcsönzés” (I-kölcsönzés) és a „második nyelvből történő kölcsönzés” (M-kölcsönzés) különbségét tartja fontosnak. Az I-kölcsönzésre főleg az írásbeliség, az M-kölcsönzésre — szerinte — csak a szóbeliség a jellemző.

Annak kapcsán, hogy miben különbözik két nyelv egymásra hatása és interferenciája egy kétnyelvű és egy egynyelvű nyelvközösségben, kutatási feladatként jelöli meg annak összevetését, hogy például az angol nyelv milyen hatást gyakorolt az itthoni és az észak-amerikai nyelvre.

A hosszú bevezető rész egyik fejezetében megkísérli meghatározni a szókészleti kölcsönelemek mibenlétét, és osztályozni a szókölsönzés típusait. Elveti a „jövevényszó” elnevezést nyilvánvalóan Haugen és mások hatására, s ki nem mondva azért is, hogy vizsgálódásának szinkrón jellegét domborítsa ki, továbbá, hogy elhatárolja magát a történeti—etimológiai jövevényszó kutatástól. Természetesen nem tudja kivonni magát a hagyományos felosztás hatása alól, amikor például megállapítja, hogy a szókészlet állandó változásának három fő mozzanata ismeretes: idegen szavak átvétele, meglevő szavak jelentésének módosítása, új szavak alkotása. Osztályozása (1. direkt kölcsönzés, 2. hibrid kölcsönzés, 3. indirekt kölcsönzés: a) tükörszó, b) meglevő szó jelentésbővülése, c) kölcsönhomonima) voltaképpen nem új, de nagyon is új benne mindenekelőtt a „kölsön-elemek” meghatározása (18), továbbá az, hogy: 1. szinkrón szempontból végzi, 2. rendszerét sok szempontú megközelítésben, igen meggyőzően építi fel, találó példák segítségével, 3. számos új — nem egy saját — terminus technicusszal egészíti ki az Országh László és más kutatók által elindított kutatásokat („hibrid kölcsönzés”, „kölsönjelentés”, „kölsönhomonima” stb.), 4. tankönyvbe illő szemléletességgel foglalja össze táblázatban mindazt, ami ma a szókölsönzés típusairól elmondható.

3. A történelmi, társadalmi, művelődéstörténeti háttérrel írt fejezet, amely azzal foglalkozik, hogy milyen okok válthatják ki két adott nyelv érintkezését, az meddig tartott, és milyen intenzitású volt, ismét meggyőzheti az olvasót arról, hogy a szerzőt

mindig a széles, egyetemes összefüggések és folyamatok érdeklik. „Ha A nyelv B-ből hosszú időn át jóformán semmit nem vesz át, s aztán egyszerre a B nyelvi szavak importja felszökik, annak mindig valamilyen történelmi, társadalmi vagy kulturális oka van” (18). De nem feledkezik meg az okok közt az idegen kulturális hatást közvetítő egyének nyelvi műveltségének szintjéről, valamint a hírközlés fejlettségének a szempontjáról sem.

Kontra nem kíván bekapcsolódni az idegenszóvitába, még kevésbé a „Hunglish” históriába, hanem ebben a széles, többdimenziójú kontextusban szemléli az idegen hatást. Igazat adhatunk szellemes megállapításának, hogy: „A nyelveknek idegen szavak iránti »vendégszeretete« bármennyire változó is lehet, az idegen kultúra elemeit jelölő szavak, ha fontosak, így vagy úgy, de megtalálják útjukat az ÁV nyelvbe” (19).

4. A dolgozat — mintegy kitérőként — vázlatos áttekintést ad orvosi terminológiánk angol elemeinek történetéről és etimológiai vonatkozásairól. A második világháború előtt az idegen hatás főként francia és német nyelvterületről jött. A háború után viszont az angol–amerikai szakirodalom vette át a vezető szerepet, és így megnövekedett az angol eredetű, ill. közvetítési orvosi terminusok számaránya (is). A szerzőtől átvizsgált 51 orvosi tankönyv (melyek közül a legrégebb 1958-ban, a legújabb 1972-ben jelent meg) mintegy 500 angol terminus technicust használ, s ha ehhez hozzávesszük a dolgozat megjelenéséig eltelt 9 év újabb orvosi könyveit, valamint a szaklapokat, továbbá azt a körülményt, hogy „az orvosi közhasználatba kerülő angol szakkifejezések száma továbbra is rendületlenül nő, óvatos becslés szerint is legalább ezerre tehető az orvosi nyelvünkben használt angol szavak, kifejezések száma” (21). Ha figyelembe vesszük, hogy Országgh (i. m.) összesen mintegy ezer angol eredetű és vonatkozású szót dolgoz fel, és ezek többsége a szaknyelvi szférában helyezkedik el, akkor a nyelvünkben használatos angol eredetű orvosi szavak (és kifejezések) alighanem reálisan becsült mennyisége meglepően nagy. Itt azonban tudnunk kell, hogy ezek nagy része nem angol eredetű, csupán angol közvetítésű, többnyire — mint már említettük — latin és görög elemekből álló szó, tehát inkább nemzetközi szavaknak tekinthetők. Az „elangolosodás” tehát itt sem mérhető le egyértelműen, hiszen — mint ahogy Kontra a kölcsönszavak alaktani beilleszkedésével foglalkozó fejezetében részletesen kimutatja (44) — számos, latinra visszavezethető angol képző a magyarba való beilleszkedése során visszalatinosodik (pl. *-ism* > *-izmus*, *-ist* > *-ista*, *-tion* > *-ció*, *-ity* > *ítás*). Szóképzéstani szempontból érdekes lenne tudni, hogy a Kontra Miklóstól összegyűjtött — itt nem publikált — angol eredetű vagy közvetítésű orvosi szóanyag hogyan oszlik meg aszerint, hogy mi tekinthető tisztán angol szónak, ill. szóképzésnek, és mi inkább nemzetközi szónak a visszalatinosítás eredményeképpen.

Ha a szerző vállalkozott volna arra — amire egyébként kettős célkitűzésében utal —, hogy szókészletünk angol eredetű orvosi szavainak a leírását is elvégzi, akkor fel kellett volna dolgoznia az általa ötvenre becsült segédtankönyveket és a szaklapokat (21), továbbá a 70-es évek újabb orvosi irodalmát és — a történeti szempontot sem figyelmen kívül hagyva — az 1958 előtti orvosi szakirodalmat.

Félreértene azonban Kontra Miklós szándékát és dolgozatának „műfaját” az, aki mindezt számon kérné tőle. Nem vállalkozhatott erre, s nyilvánvalóan ezért nem közölt glosszáriumot; közölte viszont a feldolgozott 51 orvosi tankönyv pontos bibliográfiáját. Így a recenzensnek sem áll módjában újabb adatokkal kiegészíteni anyagát. A dolgozatban szereplő angol eredetű szóanyagnak csupán egy része tartozik az orvosi szaknyelv körébe (140-et számoltunk meg), s mindezt példának használja föl a nyelvi kölcsönzés különféle folyamatainak vizsgálatához.

5. A dolgozat gerincét képező fejezetekben részletesen foglalkozik a szerző a kölcsönszavak adaptációjának helyesírási, hangtani és alaktani kérdéseivel.

A helyesírási beilleszkedés kapcsán — helyesen — az írás és a beszéd, pontosabban a szó írásképe és kiejtése összefüggéséről, kölcsönös egymásra hatásáról ír, különbséget téve az azonos, illetőleg különböző ábécéjű nyelvek között. Mint minden fejezetében, ebben is, általános megállapításokból indul ki, a problémakört komplexen tárgyalja, és konkretizál is, például olyan, mindenkit érintő kérdésben, mint a helyesírás. Orvosi helyesírásunk „bizonytalankodó gyakorlatát” találó példákkal támasztja alá (*shock* ~ *sokk*, *shunt* ~ *sönt* stb.), és a nyelvművelők feladatai közé utalja annak eldöntését, hogy például „az eredeti helyesírás megmaradjon-e az ÁV nyelvben, vagy nem” (28).

A hangtani beilleszkedést öt alfejezetben vizsgálja. Ezek: 1. a kölcsönszavak hangtani beilleszkedése; 2. a közvetítő csatornák és a közvetítő személyek hatása a kölcsönszavak hangalakjának kialakulására; 3. orvosi tankönyveink angol szavainak hangalaki beilleszkedése; 4. tömeges szókölsönzés következtében milyen hangrendszerbeli változások jöhetnek létre egy nyelvben; 5. a magyar nyelvművelés idevágó elvi és gyakorlati problémái. Szembetűnő, hogy Kontra milyen otthonosan mozog a különféle elméletek és felfogások között, és néhány oldalon minden lényegeset el tud mondani (olyan szaktekintélyek alapján, mint Bárczi, Filipović, Bloomfield, Grabowski, Haugen) a transzfonemizáció (átfonemizálás), „a fonológiai alapú és a helyesírás alapuló helyettesítés” folyamatáról. Egyéni állásfoglalás tükröződik abban az összegező megállapításában, hogy „a kontrasztív tanulmányok predikcióinak érvényességét t ö b b e k ö z ö t t a kölcsönszók bizonyos stb. — a szóbelileg kölcsönzött szavakénak — vizsgálatával lehet igazolni” (30). Szegedi autószerelőktől hallott példán — „tubelessz gumi” — mutatja be a „betűjejtéses átfonemizálás” jelenségét. A kölcsönszavak hangjainak időtartambeli változásairól szólva a mássalhangzó-hosszabbodást — pl. *doping* > *dopping*, *weekend* > *vikkend* — azzal magyarázza, hogy „kölcsönszavaink hangalaki adaptációja az ÁV nyelv/nyelvjárás sajátos hangrendszerei tendenciái szerint alakul” (32). Kiegészíthetnénk ezt a mássalhangzó-hosszabbodásnak egy talán még gyakoribb jelenségével, amikor az angolban röviden ejtett mássalhangzókat a magyarban — nyilvánvalóan az írásképe hatására — hosszan ejtünk és írunk, pl. *hobby*, *szkiff*, *bulldózer*, *dollár* stb. Az, hogy ugyanebben a kategóriában számos szót h e l y e s e n , azaz röviden ejtünk és írunk (pl. *troli*, *pudding*, *pulóver*), azt látszik igazolni, hogy megvan a lehetősége az átfonemizálás tudatos irányításának, amíg a szó még képlékeny állapotban van. A hangalaki adaptációt befolyásoló tényezők közül helyesen mutat rá az idegen nyelvi oktatás felelősségére és lehetőségeire. „A mai magyar nyelvművelés idevágó elvi és gyakorlati problémái közül — írja — kettőt emelek ki: a művelt újrakölcsönzés kérdését, valamint az átfonemizálás »irányításának« tényleges és lehetséges megnyilvánulásait” (39). Véleménye szerint az „elfogadhatóság” kritériumára kell a legfőbb figyelmet fordítani, nem pedig „az ún. nemzeti hagyományokra, melyek . . . gyakran . . . nem a magyar nyelvi rendszer asszimiláló hatása következtében létrejött, »hibás« hanghelyettesítéseket jelentenek” (39). Helyeselhetjük azt a megállapítást is, hogy „az idegen szavak kiejtésére vonatkozó elveink nagy vonalaikban tisztázottnak látszanak . . . , de a részletek kidolgozása és a gyakorlati alkalmazás még nem teljesen megnyugtató” (39). S felhívja a figyelmet arra a veszélyre, hogy „a transliteráláshoz való túlzott ragaszkodás . . . esetleg olyan szavaink számát növelheti, melyeknek magyar írásképe eltér a magyar kiejtésétől” (40).

Az alaktani beilleszkedést vizsgáló fejezetében az ún. „kölcsönzött kötött morfémmakkal” foglalkozik, s arra a sapiros tételre igyekszik magyarázatot találni, hogy morfológiai hatást nem gyakorolhat egyik nyelv a másikra.

6. Tudjuk, a nyelvek közötti kölcsönzés mindennekelőtt a szókészleti oldalon jelentkezik. Kontra is tudatában van ennek, de dolgozatának éppen abban van érdekessége és újszerűsége, hogy a lexikai hatást különféle aspektusokból közelíti meg; célja nem egy

adott nyelvvállapot regisztrálása, hanem nyelvi folyamatok vizsgálata és leírása. Ezért került dolgozatának a végére egy viszonylag rövid fejezet „Néhány szókészleti kérdésről” címmel, amely voltaképpen alkalmazása és összegezése azoknak az elméleti és elvi kérdéseknek, amelyekkel dolgozatában részletesen foglalkozik. Itt most már konkrétan utal az angolnak orvosi nyelvünkre tett lexikai hatására alaki, szófaji és jelentéstani szempontból.

Kontra Miklós dolgozatáról, amelynek korábbi változatával elnyerte a bölcsész-doktori címet, csak a legteljesebb elismeréssel szólhatunk. Életkorát meghazudtoló biztonsággal kezeli témáját, magas fokú elméleti jártasságról, a szakirodalom alapos ismeretéről és szintézisreemtő képességről tesz mindvégig bizonyosságot. Munkáját filológiai igényesség és pontosság jellemzi, minden állítását alá tudja támasztani a szakirodalomból vett hivatkozásokkal. A nyelvi kontaktológia terén Magyarországon még nem vagy alig ismert nyelvészeti kutatómódszereket alkalmaz, és számos új terminus technicust honosít meg. Ha ezek magyarra való átültetése nem mindig sikerült, talán éppen annak a Kontra Miklósnak nézhető el, aki tisztában van azzal, hogy az orvosi — és természetesen más — szaknyelv „elangolosodása” nem jelent (még) reális veszélyt, hiszen csak azt a szakszót vagy szakkifejezést használják (majd) a szakemberek, ami fontos; a terminológiai bizonytalanságot pedig „orvosainknak, biológusainknak, a szerkesztők és lektorok táborának összefogása, közös akaraton nyugvó, megfontolt terminológiaszabályozó tevékenysége megelőzheti, illetve megszüntetheti...” (55).

Stílusa gördülékeny és meggyőző, s ha a kellenél több idegen szót (szakkifejezést) használ is — olykor fölöslegesen —, azt az magyarázza és menti, hogy témája és annak feldolgozásmódja annyira egyetemes igényű és érvényű, hogy bármely más idegen nyelven megszólalhat, megfelelő példákkal.

Forrásmunkáinak összeállítása és pontossága mintaszerű. Gazdag, témakörét minden szempontból felölelő bibliográfiáját talán egy adattal egészíthetnénk ki: R. Filipović: The morphological adaptation of English loan-words in Serbo-Croat. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienia*, 11 (1961.) 91 — 103.

Magay Tamás

Kozma Dezső: Krúdy Gyula postakocsiján. Kolozsvár—Napoca, 1981. Dacia, 164 oldal + 20 kép

Hazánkban az ötvenes évek végén kivirágzott Krúdy-kultusz késve ért az erdélyi, romániai magyar olvasókhöz, de 1969-ben már megjelentek a Szindbád-elbeszélések, a hetvenes években pedig A vörös postakocsi és az Őszi utazások mellett (ezek románul is olvashatók) több kisregény és novellaválogatás. Ezek egyik szerkesztőjének, Kozma Dezsőnek kismonográfiája kalaúzt ad a Krúdy különös világában most tájékozódó fiatalabb olvasónemzedék kezébe.

E célnak megfelelően a szerző elsősorban kedvet akar ébresztetni a leendő olvasókban, be akarja őket vezetni az író műhelyébe, s ehhez azt a módszert véli legalkalmasabbnak, hogy az életrajzot vázlatosan érintve, megrajzolja a fejlődésképet: bemutatja a Jókai — Mikszáth-hagyományt követő indulást, az oroszok (Turgenyev, Puskin) hatását, a maga sajátos szemléletmódjának és hangjának kialakulását a Szindbád-novellák témakörének és hangulatvilágának megjelenésével, majd az álomszerű romantikából az éles látású, de különös, szürrealista realizmusba való átnövést. E fejlődéskorszakok fejezeteit jelképesen szemléltető Krúdy-mondatokból alakított címek vezetnek be. Kozma mindenütt sorra veszi az író legfontosabb műveit, tartalmi és stílári elemzéssel mutatva be jellegzetességeiket és különös alakjaikat, akik vagy az író alakmásai — egyéniségének, eszmé-

nyeinek, világszemléletének és hangulatvilágának más-más oldalát, színét bontva ki bennük —, vagy pedig a kor életének és társadalmának változatos panoptikumából kiválasztott figurák, lélek és tudat mélyéig föltárt, egyénített típusok, férfiakban és nőkben egyaránt; az utóbbak azonban szűkebb kört alkotnak, szokványosabb személyiségvonásokkal. Krúdy alakjainak s egyúttal szemlélet- és ábrázolásmódjának különös voltát, történeteinek irreális hangulatát árasztják a nevek is. Meglepő, hogy erre a sajátos — hol fantasztikus, hol játékos írói névadásra a szerző nem hívja föl a figyelmet.

Krúdy műveinek jellemzőjeként az időtlenséget, múlt-jelen egybejátszását szokták emlegetni. „Valami olyan időt mutattak az órák, amilyen talán soha sincs” — ez a mondata legtöbb írására érvényes. És mégis: fantázia-alakjainak sokasága egy óriási freskót népesít be, amelyen az író a maga életének és korának Magyarországot örökíti meg, a teremtő emlékezés nosztalgiájával visszaidézve a nagyapák világát is; a jelent pedig egy nagy realistának mindenlátó, éles szemével figyelve, rejtett, fájdalmas iróniával, majd mindinkább a vesztett illúziók kiábrándultságával. Kozma céloz is Krúdynam nagyarányú, lényegében összegyűjtött, de kellően nem elemzett és méltatott publicisztiká(ára, s benne a kortárs írók meglevenítő arképesarnokára. Időrendbe állítva ezek az írások a kor életének, társadalmi és politikai történelmének nemcsak dokumentumait, hanem színes, izgalmas olvasókönyvét is adják.

A fejlődésképet végigkísérő fejezeteket nem követi összegező áttekintés Krúdy írói egyéniségének és hatásának egyik fő tényezőjéről: stílusesszkezeiről. Pedig, mint már első, korai monográfiusa, Kelemen (Perkátai) László megállapítja: „Legnagyobb alkotása: stílusa.” Kozma azonban a művek bemutatásakor kitér erre a kérdésre is, amennyire általánosabb célja és a kismonográfia terjedelme engedi. A Krúdy-életművet kevésbé ismerő ottani olvasókra tekintettel, bővebb fejtegetés helyett főként a szemléltetés módszerével él: sűrűn közbeiktatott bő és jellemző idézetekkel mutatja be a Krúdy-stílus sajátosságait. (Bár a legtöbb „klasszikus” részlet sorra kerül, Kozma eljárását néhol kissé iskolássá teszi, hogy a kifejtő részben ismétli az idézeteket; új példaanyaggal is gazdagíthatná a tanulságokat.)

A szövegrészletek kapcsán a szerző nyomatékkal utal Krúdy stílusjellegzetességeire. A jelzőhasználat néha érzelmes, máskor realisztikus, de mindig meglepően egyéni és telibe találó (*kalácsillatú* gyermekkor; *forrástiszta* szem; *jégszürke* öreg; *vasgyomrú*, *bölcényegészségű* ember; *füstölt kolbász szagú*, *legyes* kocsmá). Képalkotására a hasonlatok áradása a legjellemzőbb, de a zsúfoltság nem fárasztó: a szemlélet eredetisége új meg új színek, meglepő ötletek tűzijátékával gyönyörködtet (ásít a bánat és az életunalom; Szindbád ábrándvilágában a nők piros karikákon hintáztak; az antilopeipők úgy feszültek meg az asszony egyenes lábán, mint a kesztyűk; az elcsapott zsoké olyan kicsi, fonnyadt, kiéhezett volt, mint egy állatkertből megszökött majom). A Napraforgó c. regényt valószínűleg a „hasonlatok könyvének” tekinthetjük. Krúdynam e legkedveltebb és legsajátabb stílusesszkeze különösen a leírásokban kap szerepet. Ezek néha talán öncélúnak látszanak, de mindig az író belső világát vetítik ki, s a történet érzelmi légkörét sugallják, hangulatvarázsát erősítik.

És végül: mindezt Krúdy sajátos mondatszöveése fogja keretbe. A sokszor hosszan hullámzó, egymást ritmikusan követő párhuzamos szerkezetek, az egymásba nőő képzetársítások medrében kanyargó vagy halmozódó hasonlatok rétegeiből épülő mondatszövevények adják prózájának lassú, andalító zenéjét. Ez a forma illik azokhoz a hosszú lírai vallomásokhoz vagy párbeszédekbe tagolt monológokhoz is, amelyek néha szinte versként szárnyalnak föl. Utolsó korszakában elfojtja ezt a hangot egy szikárabb, tárgyiasabb stílusforma, de az igazi Krúdyt ma is amabban érzik az olvasók.

Kozma Dezső helyesen látja a Krúdyról kialakuló összképet ellentétek egymást kiegészítő kapcsolatában: líraiság és realizmus, álomszerűség és éles, érzékletes konkrétság,

érzelmes romantika és ezt ellensúlyozó ironia adják a hatalmas életmű stíláris-hangulati határait.

A gazdag magyarországi Krúdy-irodalom alapos ismeretével, tárgyához méltó esszéstílusban írt kis könyv bizonyára sok olvasót szerez Krúdy írói világának és hasonlíthatatlan művészetének, ha — remélhetőleg — a tanulmányt követi majd a művek ottani megélénkülő kiadása is.

Kovalovszky Miklós

Emlékezés Kresznerics Ferencre halálának 150. évfordulóján

A 17. Kemenesaljai Napok rendezvénysorozatának keretében 1982 május 22-én Kresznerics Ferenc emlékét ápoló, alakját és szellemét idéző megemlékezést tartottak a csinos kis dunántúli városban, Celldömölkön. A délelőtti tudományos tanácskozáson *Tungli Gyula*, pápai gimnáziumi tanár és *Koltai Jenő* alsósági plébános szólt részletesen Kresznerics emberi és tudósi nagyságáról. Délután a városi könyvtár előcsarnokában *Gál Dezső* né tanácselnök-helyettes nyitotta meg a Kresznericsről szóló emlékkiállítást. A kiállításon látható volt többek között Kresznericsnek az alsósági plébánián őrzött több könyve, néhány oldal másolat Kresznerics kéziratos közmondásgyűjteményéből, amelynek első oldalán — Kresznerics szép írásával — ez áll: Válogatott Közmondások melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőtől fogva. Itt láthatták az érdeklődők a Kresznericsről megjelent írásokat, cikkeket is. Ugyancsak a délután folyamán leplezték le a nagyszámú érdeklődő és sok iskolás jelenlétében az alsósági (ma Celldömölkhez tartozik) plébánia falán Kresznerics Ferenc emléktábláját. Az emléktáblán márványba véselt aranybetűk hirdetik: „Itt élt és alkotott Kresznerics Ferenc, a tudós nyelvész, a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja 1812-től 1832-ig”. Az emléktábla felavatásának ünnepi szónoka *Zongor Ferenc* ny. általános iskolai igazgató volt, akinek jelentős szerepe van a Kresznerics-hagyományok fölélesztésében, ápolásában. A Magyar Tudós Társaság egykori tiszteleti tagja emléktáblájára a Magyar Tudományos Akadémia koszorúját *Patyai Sándor*, a Magyar Nyelvtudományi Társaságét *Kiss Jenő* helyezte el. A helybéli plébánia nevében *Koltai Jenő* plébános, a városi tanács nevében *Gál Dezső* né, a Celldömölki Öregdiákok Baráti Köre nevében pedig *Kiss Jenő*, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár főigazgatója koszorúzott. Ezt követően Kresznerics sírjához vonultak a résztvevők, s ott is elhelyezték a megemlékezés koszorúit.

A nemes hagyományokat példamutatóan ápoló, kitűnően megszervezett ünnepséget a celldömölki énekkar alsósági szereplése tette még színvonalasabbá, emlékezetesebbé.

Kiss Jenő

Zárószavak a „Szép vagy, Alföld . . .” című műveltségi játék befejező rádióelőadásán

Eddig is tudtuk, milyen sajátosan szép az Alföld és tudtuk, mennyi kiválóságot (költőt, író, festőt, tudóst) és egyszerű tisztességes, dolgos embert adott az országnak. Az elmúlt tíz hónap alatt mégis szinte a maga egészében rajzolódott élénk hazánknak ez a jellegzetes tája; gazdag múltjával, szépülő jelenével és — reméljük — még teljesebb jövőjével.

Most mégis — ismét és ismét — a múltra, az éltető gyökerekre utalok. Nem hangsúlyozhatjuk ugyanis eléggé, hogy nélkülük, ezek nélkül nincs biztonságos jelen, és nem épülhet a jövő. Valahogy úgy, ahogy Juhász Ferenc, a költő mondta nemrégiben: „Nekem mindig természetes volt és ma is az, hogy nincs múlt nélkül semmi, ami van. A szellem dolga is a múlt jelenné változtatása. A szellemi múlt az alkotó élet tápanyaga, biztonsága és biztatás. A múlt nekem sok ezer parancsoló tekintet. Figyelmeztetnek, biztatnak, felhívnak, várnak és kérdeznek. Velük vagyok, ha olvasok, ha újraolvasom a múlt szellemi hagyatéka csekély részét, s áhítatosan gondolkodom az egészre. Nem azért vagyok más, mert ezt megtagadtam; inkább avval lettem más, hogy mindaz ami volt, erősen megérintett, részben az enyém lett.”

És most hadd valjak még arról, miért örülök, hogy részt vehettem ezen a kellemes, közvetlen hangulatú vetélkedőn.

Örültem, mert sokat tanultam. Nemcsak a felkészülés során, hanem elsősorban abból, amit irodalomról, helytörténetről, néprajzi jelenségekről, zenéről stb. a kecskemétiektől, a szolnokiaktól, a bajaiaktól és többiektől hallottam.

Örültem, mert ez a tíz rádióadás azt igazolta, hogy vidéki városainkban, falvainkban sok kiváló felkészültségű és lelkes lokálpatrióta munkálkodik. Mostanában sok vita folyik arról, hogy vannak-e még egyáltalán „tudós tanárok”? Hát íme bizonyosság Isten előtt: vannak! És mennyire kíváncsok, hogy minél többen legyenek!

Örültem továbbá azért, mert ez a műveltségi játék fényesen bebizonyította: a történelem, az irodalom, a néprajz, a nyelv és stílus igenis érdekli az embereket. És ez nagyon fontos, mivel — akár bevalljuk, akár nem — több ok folytán bizony gyengén állunk a történelmi, az irodalmi, az anyanyelvi stb. ismeretekkel. És van-e történelmi tudatunk? Vajon erre neveljük-e a gyermekeket az iskolában? A Népszabadság néhány hónappal ezelőtt kerekasztal-beszélgetést rendezett a történelemtanításról. Hozzáértő, a realitás talaján álló történészek, történelemtanárok mondták el itt okos, megfontolt észrevételeiket, javaslatukat, de a „történelmi tudat” kérdése fel sem merült. Pedig én ennél is továbbmennék. Szükségünk, nagy szükségünk lenne az egészséges — hangsúlyozom: egészséges! — nemzettudatra is! Nos, úgy gondolom, ez a vetélkedő nevelt ilyen irányokban is.

Örültem — tovább folytatva a sort —, hogy játszhattunk, vetélkedhettünk, legtöbbször olyan komolyan, olyan felelősséggel, mint ahogy a kisgyermekek játszanak, versengenek.

Végül örültem annak is, hogy műsorunk sokakat megmozgatott: Budapesten és vidéken; mérnököket, orvosokat, tanárokat és kétkezi munkás embereket, akik nagyon várták minden hónap elején adásainkat.

Azzal zárom — mint a zsűri elnöke — ezt a néhány összefoglaló megjegyzést, hogy sok hasonlóan érdekes és eredményes vetélkedőt kívánok a Rádióknak és mindnyájunknak.

*

Elhangzott a Művelődésügyi Minisztérium, a Szakszervezetek Országos Tanácsa és a Magyar Rádió 1981. május 27-től 1982. — március 3-ig havonként megrendezett műveltségi játékának a döntőjén, 1982. március 3-án a Kossuth rádióban.

Szathmári István

Szemle

<i>Kiss Lajos</i> : Lezárult Magyarország Földrajzinév-tárának közzététele	119
<i>Kontra Miklós</i> : A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről (Ismerteti: <i>Magay Tamás</i>)	120
<i>Kozma Dezső</i> : Krúdy Gyula postakocsiján (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	125

A Nyelvőr hírei

<i>Kiss Jenő</i> : Emlékezés Kresznerics Ferencre halálának 150. évfordulóján	127
<i>Szathmári István</i> : Zárószavak a „Szép vagy Alföld” műveltségi játék befejező rádió-előadásán	127

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyevlünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Benczedy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Múzeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változtatlan kiadás.) 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971*. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti*. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

AZ ELSŐ MAGYAR HELYESÍRÁSI
SZABÁLYZAT KIBOCSÁTÁSÁNAK
150. ÉVFORDULÓJA

I. *Fábián Pál*: Helyesírásunk 1832 előtt

II. *Szemere Gyula*: Helyesírásunk 1832-i öröksége

III. *Benkő Loránd*: Zárszó

Molnár Zoltán Miklós: Hangalakváltozatok egy fel-
mérés tükrében

Wacha Balázs: Az „aspektualitás” és tanítása

Szabó József: A deverbális névszóképzés Nagykőnyi
nyelvjárásában

Fekete Péter: Az *i*-zés esetei Tiszaszőlős nyelvjárásában

Guttmann Miklós: Hangtani jelenségek változása egy
kemenesaljai és egy őrségi iskola tanulóinak
nyelvhasználatában

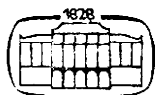
Bradean-Ebinger Nelu: Indo-uráli kétnyelvűség

Farkas Mária: Az értelmező jelzős szintagmák össze-
vetése a magyar és az olasz nyelvben

Szabó Zoltán: A szövegpragmatika stilisztikai jelentő-
sége

Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszá-
zadának történetéből

Martinkó András: Milyen a „légy fia”?

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

107. ÉVFOLYAM 1983. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,

ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

AZ ELSŐ MAGYAR HELYESÍRÁSI SZABÁLYZAT KIBOCSÁTÁSÁNAK 150. ÉVFORDULÓJA	129
I. <i>Fábián Pál</i> : Helyesírásunk 1832 előtt	129
II. <i>Szemere Gyula</i> : Helyesírásunk 1832-i öröksége	134
III. <i>Benkő Loránd</i> : Zárszó	140
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Hangalakváltozatok egy felmérés tükrében	142

Nyelv és iskola

<i>Wacha Balázs</i> : Az „aspektualitás” és tanítása	149
<i>Bachát László</i> : Bánréti Zoltán kísérleti tankönyvei	166

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : A deverbális névszóképzés Nagykónyi nyelvjárásában	171
<i>Fekete Péter</i> : Az <i>i</i> -zés esetei Tiszaszőlös nyelvjárásában	182
<i>Guttmann Miklós</i> : Hangtani jelenségek változása egy kemenesaljai és egy őrségi iskola tanulóinak nyelvhasználatában	190

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bradean-Ebinger Nelu</i> : Indo-uráli kétnyelvűség	200
<i>Farkas Mária</i> : Az értelmező jelzős szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben	204
<i>Szabó Zoltán</i> : A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége	207
<i>Antal László</i> : A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből	219

Szó és szólásmagyarázatok

<i>Martinkó András</i> : Milyen a „légy fia”?	233
<i>Reuter Camillo</i> : Monymalató ~ Malató	236

~~~~~

Imre Samu

(1917-1999)

MAGYAR NYELVŐR

107. ÉVFOLYAM * 1983. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Az első magyar helyesírási szabályzat kibocsátásának 150. évfordulója

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Helyesírási Bizottsága együttes ülésen emlékezett meg 1982. december 6-án a Magyar Tudós Társaság 1832-i helyesírási szabályzata megjelenésének 150. évfordulójáról. Az ülés helye — jelképes jelentőséggel — a Kossuth Nyomda Alkotmány utcai kultúrterme volt. Erre az alkalomra jelent meg a Helikon Kiadó gondozásában és az érdemes nyomdászok munkájával készült első akadémiai helyesírási szabályzat hasonmás kiadása.

Az ülést Keresztury Dezső akadémikusnak, a Helyesírási Bizottság elnökének szavai nyitották meg, majd két előadás hangzott el: F á b i á n P á l kandidátus, egyetemi tanár a magyar helyesírás 1832 előtti állapotáról, Szemere Gyula ny. egyetemi docens pedig helyesírásunk 1832-i örökségéről szólt. Zárásul Benkő Loránd akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke mondott ünnepélyes köszönetet mindazoknak, akik közreműködtek a fakszimile kiadás létrejöttében.

Alább közöljük az ülés előadásait és zárszavát.

I.

Helyesírásunk 1832 előtt

A korszakot, a 18. század végét és a 19. század elejét Kazinczy ekképp jellemezte Gróf Széchenyi Istvánhoz című költeményében:

Sűrű köd és borongó fellegek
Fogák el tájainkat, amidőn
Egyenként kezdénk itt-ott a menést;
Úgy hitte minden, jó ösvényen ő jár;
Álúton minden más, s kiáltozá:
Felém, felém! csak itt, csak itt az üdv!

Ami állt a politikára, a gazdaságra, az irodalomra és sok minden másra, állt a helyesírásra is; ott is „sűrű köd és borongó fellegek fogák el tájainkat”, hisz Európa haladottabb népeinek megállapodott és már régóta egységes írásgyakorlatához képest helyesírásunkat — korszerűtlenül — nagy tarkaság jellemezte, s hogy azok, akik ezen az állapoton változtatni akartak, a kiutat mind más-más felé keresték, saját elképzeléseik megvalósításában látták.

Hogy az egység kikristályosodásának nagy késése egész történelmünk alakulásából következett; mindabból, ami gazdasági, társadalmi, politikai

fejlődésünket is hátráltatta, az — úgy vélem — nyilvánvaló, nem kíván külön magyarázatot.

Voltak azonban más okai is az egyre kényelmetlenebbé váló állapotoknak.

Furcsamód éppen a helyesírás iránt megelégnékülts érdekklődés, az egyes írásmódok helyességéről-helytelenségéről fellángolt viták késleltették leginkább az elvben mindenekitől kívánatosnak mondott egység létrejöttét. Túlzás nélkül elmondható ugyanis erről a korról, hogy nem volt két tudós vagy két író, aki mindenről egyformán vélekedett volna, s aki ne ragaszkodott volna a maga helyesírási felfogásához. Az egyéni írásváltozatoknak helyt adó liberális közízléssel ez összefért, s azt is természetesnek tartották, hogy mindenki híveket igyekezett toborozni magának. Mint Kazinczy írja: „kiáltozá: Felém, felém! csak itt, csak itt az üdv!”

Az *e* hangok jelöléséről folyó kiterjedt vitában például Baróti Szabó Dávid nemcsak amellett kardoskodott, hogy a zárt *ē* kedvéért vezettségbe az *ē* betű, hanem javasolta a nyílt hosszú *ē* megkülönböztetését is. Szerinte ugyanis nyelvünkben négyféle *e* hang van: „Vastag-hangú rövid *e*... *eltemetett-em*, *-ed*, *-e*... Vékony-hangú rövid *ē*... *meg-fed-em*... Vastag-hangú hofzfű *é*... *tél*... Vékonyabb-hangú hofzfű *ē*... *rőfzeg*...” (Orth. 8.). Beregszászi Nagy Pál szerint is szükséges a különbségtetés a zárt hosszú *é* meg a nyílt hosszú *ē* között, hogy megkülönböztethessük az ilyen szópárokat: „*szél* ventus, *szél* margo, latitudo; *ég* coelum, *ég* ardet; *ék* cuneus, *ék* elegantia; *él* acies, *él* vivit; ...” (TudGyűjt. 1926. 96; MSp. 26.) — A két nyílt *ē* párti tudós sem volt azonban egy véleményen az alkalmazandó betű formájára nézve. A hagyományos *é* betűt Baróti Szabó (igen szerencsétlenül) a nyílt hang jelévé akarta tenni, Beregszászi Nagy viszont meghagyta volna korábbi szerepében; a ferde vonású *ē* lett volna Baróti Szabónál a zárt hosszú *é*, Beregszászi Nagynál pedig a nyílt hosszú *ē* hang jele.

Azon nemigen csodálkozhatunk, hogy a vitatható létű *ē* hang jelölésére tett, egymásnak is ellentmondó javaslatoknak nem támadt pártja. Az viszont már jól mutatja a helyesírási egyenetlenségek mértékét, hogy még a hosszú *ő* és *ű* formája tekintetében sem volt egyetértés: széles körben élt ugyanis az *ő*, *ű* mellett az *ō*, *ű* betűforma is.

Bár a két pont között vesszős *ő*, *ű* ma már érthetetlennek látszik, voltaképpen logikus betűformák voltak. Ha ugyanis az *o*-tól meg az *u*-tól két ponttal különböztetjük meg a minőségileg más *ō*-t és *ū*-t; továbbá ha a rövid *o*-tól meg *u*-tól vonással különböztetjük meg a hosszú *ō*-t és *ū*-t; akkor tiszta sor, hogy a két pont közé tett vonással kell jelezni az *ō* meg az *ū* hosszúságát: *ő*, *ű*. — Grammatikusaink közül ezekkel a betűkkel dolgozott Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Verseggy Ferenc, Bél Mátyás, Földi János, Márton József, Benyák Bernát, Farkas János, Kassai József, Pápay Sámuel és mások; a nyomdák is fel voltak szerelve ezekkel a betűkkel.

Hatalmas volt azonban az ellentábor is, melynek érveit Kazinczy Ferenc ekképp foglalta össze: „A rövid hangot jelentő pontatlan *a*, *e*, *o*, *u* vocalisok úgy változtatnak hosszú hangot jelentőkké, hogy felikbe accentust [= vonást, vesszőt] vonunk, a' pontos *i* vocalist pedig rövidből nem úgy csináljuk hosszúvá, hogy a' pont felibe vonunk accentust, hanem úgy, hogy a' pontot változtatjuk által accentussá... Így kívánja ezt az analogia...” (Régiségek és ritkaságok XXXIII—IV.) Valóban, nincs hézag ebben az okoskodásban sem. De az *ō*-t, *ū*-t mégsem a logika segítette diadalra, hanem a nyomdatechnika;

„mert mi könnyen kopnak-el a' közben álló accentus mellől azok a' két kis pontok” — jegyzi meg szintén Kazinczy (uo.). Meg aztán kézzel is jóval könnyebb volt két vonást írni, mint egy pontos-vesszős mellékjelesokrot. — Mire az AkH. 1832. kidolgozására sor került, addigra a karácsonyfás *ő, ű* betű már kikopott a használatból; a gyakorlat megoldotta a problémát.

Az eddig említett eseteknél jóval bonyolultabb volt más betűk, pl. a *cs*, ill. a *ts* ügye.

A *cs* hang jelölésére a *ts* jelkapcsolatot azért kezdték el egykoron használni, mert a *barátság, vétség* típusú, szóelemzés szerint írt szóalakokban a *t + s* hangértéke *ccs*. A *t + s* innen elvonva lett olyan esetekben is a *cs* jele, amikor a *cs* eredeti hang volt: *csóka, macska, mancs* stb.; írva: *tsóka, matska, mantcs* stb. — Ez az írásmód (mint ismeretes) a protestáns írásgyakorlatnak volt egyik jellemző vonása, szemben a katolikussal, amely az „originális” *cs-t* a *t + s* összeolvadásából létrejöttől megkülönböztette.

Az, hogy ez az utóbbi álláspont győzött, több igen lényeges dolgot bizonyít. — Mutatja mindenekelőtt azt, hogy a betűk értelmezésében az a felfogás jutott diadalra, amely szerint a kétjegyű betűk egyike sem összetett hangot reprezentál, hanem mindig egy oszthatatlan, egységes hang jele. Ezen a már akkor kimondott elven nyugszik most is betűszemléletünk: az *sz-et, zs-t, gy-t* stb. egy betűnek tekintjük, nem pedig *s + z-nek, z + s-nek, g + y-nak* stb. Ezt a betűértelmezést mai fonetikai és fonológiai tudásunk birtokában sem kell módosítanunk. — Ez a döntés megfelelt egyszersmind a szóelemző elvnek is, mert lehetővé tette, hogy a *barátság*-ban éppen úgy, mint az *adsz, adjon* stb. szóalakokban a morfémahatáron keletkező *cs, c, gy* stb. alkalmiságát jelezni, a *locsog, cica, agyag* stb. hangjától eltérő nyelvi háttérét érzékeltetni tudjuk. — Végül a vallási ellentétek feloldódását is bizonyítja a *cs* (és vele együtt a *cz*), nem pedig a *ts* (ill. a *tz*) választása: a katolikus szokást nem utolsósorban a protestáns írók és tudósok segítették diadalra, mert ez volt a célszerűbb, a jobb megoldás.

Mi, mai jottisták — mivel a történelmet mindig a győztesek írják — hajlamosak vagyunk arra, hogy mosolyogjunk a nagy (főként katolikus) hagyományú és akkor még széles körben követett *láttya, úttya, talállya, allya, únnyya, kinnnya, mondgya, nádgya*-féle ipsiszonista írásmódon, amiért Verseggy Ferenc oly kitartóan küzdött. A kicsinylésre nincs különösebb okunk: korántsem olyan képtelenség az ipsiszonizmus, mint amilyennek ma tűnik! A *láttya* írásképpen ugyanis nemcsak a kiejtést tükröző formát kell látni, hanem azt is, hogy szigorúan leíró szempontból nézve felbontható a *lát* töre meg a *-ja* ragnak *-tya* változatára. És a többi is hasonlóképpen: *út+tya, talál+lya, al+lya ún+nya, kín+nya, mond+gya, nád+gya* stb.; amely alakot ily módon rejtve megőrizték a tövet is, és tükrözték a kiejtést is. Ez pedig azzal az előnnyel járt, hogy megóvott a magyar beszédnek a betűejtés irányában való eltorzulásától.

Az ipsiszonizmustól mégis elpártolt a közvélemény, mert a szintén régi (főként református) hagyományú és ugyancsak nagy tömegektől használt jottizmus elvei, amelyeket a Debreceni Grammatika, Földi János, Kazinczy, Révai és sokan mások hirdettek, jobbak voltak, helyesírásunk tökéletesedésének fővonalaiba inkább beillettek, mint az ipsiszonistákéi. Kolmár József így foglalta össze a jottista írásmód előnyeit: „1. Nem írhatjuk így: *agyátok, látjátok, felelyük, kíványuk* — mert így el vész a' Dagess [a kettőzés, a hosszúság], melynek ott kell lenni mindenkor. — 2. Nem írhatjuk, noha így mondjuk:

gongya, mongya, horgya, kargya — mert így el vész a' Gyökérbetű. . . — 3. Nem írhatjuk: *gondgya, mondgya, hordgya, kardgya* — mert így kelletlenül több betűt írnánk. . . mellynek ott semmi helye nintsen; mert az ilyenekben az adformans syllabica [a rag] sohasem volt a' kelletlen hangú *gya*, hanem a' *ja*. . . — 4. Nem írhatjuk, ámbár ilyen formánn ejtjük: *hasittya, talállya, jelennyen*, mert így a' Jód [a ragok *j* eleme és a felszólító mód *j* jele], az ide nem tartozó *y*-nal fel tserélődvén, törvénytelenül számkivettetnék. — Írjuk hát: *gondja, lakatja, vagyonja, adja, mondja, látja, hallja, falja, szedjük, menjünk, imádjunk, tseréljen, szünjön, feredjen, Atyja, Anyja, Bátyja, Nénje* . . . *nagyja, feje lágyja* 's a' t. — mert így meg nyerjük a' Gyökérbetűket, — a' Jódot, — a' Dagest — a' szónak egész valóságát — a' Ragasztékok' igazi formáját — a' legkevesebb betű számot, és így meg nyerünk mindent. Hogy az ilyen módonn össze érkezett Mássalhangzókat, valamely kimondásbeli könnyebbségért, új, és különös hangal ejti a' közönséges Pronunciatio: az már az ő dolga. . ." (Próbatétel 67—8).

De nemcsak az segítette diadalra a jottizmust, hogy az akkori haladó helyesírási közgondolkodást áthatotta a morfémák pontos feltüntetésére, az „etimológiára” való törekvés! — A jottista írásmód tanulhatóbb, mint a részletekben (pl. a szóelválasztáskor) számos problémát fölvető ipszilonizmus. — Az ipszilonisták számos, egymással is versengő csoportra oszlottak (voltak pl., akik a *látytya* egyszerűsítés nélkül kettőzött *tytyt*-s írásmódot tartották helyesnek). Az egységes jottisták így aztán könnyen boldogultak. — Az alsó és középfokú iskolákban ugyan 1816 után Versegly tankönyvei voltak forgalomban; de a jottistáknak olyan erődítményeik voltak, mint az ősi református kollégiumok és a pesti egyetem, amelynek magyar katedráján (az ipszilonista Vályi András után) csupa jottista professzor következett: Révai Miklós, Czinke Ferenc, Horváth István. (Bizonyosra vehetjük, hogy nem Vörösmarty Mihály volt az egyetlen, aki — Horváth Károly kutatásai szerint — itt lett ipszilonistából jottistává.)

Mindezen tényezők eredményeképpen az 1832-es szabályzatnak úgy szólván már semmi ellenállást sem kellett leküzdenie, hogy jottista álláspontját érvényesíthesse. Talán azért sem találunk az első akadémiai szabályzatban kitélt az ipszilonizmus ellen, mert a helyzetet nálunk jobban ismerő szerkesztők már feleslegesnek ítélték a gyakorlatilag már eldőlt kérdésben a vitatkozást.

A magyar helyesírás problémáinak feltárása, a lehetőségek latolgatása és a legeelszerűbbnek mutató megoldások kiválasztása az eddig bemutatott esetekhez hasonló alapossággal ment végbe az 1832 előtti évtizedekben más vonatkozásokban is. Mivel idő híján mindenről úgysem lehetne megemlékezni, akár abba is hagyhatnánk a tárgyalt időszak helyesírási állapotainak bemutatását, jellemzését. Mégsem tehetjük, mert nem hagyható szó nélkül az, hogy a mai helyesírás egyik legnehezebb kérdésköréről, a különírásról és egybeírásról alig esik szó 1832 előtt, és a szabályzat sem foglalkozik ezzel a számunkra oly fontos ügygel. Korszakunk tudósait, íróit hanyagsággal nem vádolhatjuk: ha másról oly behatóan tudtak tárgyalni, az összetételekről és helyesírásukról is képesek lettek volna véleményt nyilvánítani. Mi hát a látszólagos hanyagság oka?

Szerintem kettő: az egyik nyelvi, a másik nyelvtudományi.

A nyelvi ok az, hogy korszakunkban a magyar szóalkotásnak az össze-tétel még korántsem volt olyan fontos módja, mint manapság. Ez mennyiségi

adatokkal cáfolhatatlanul bizonyítható. Én mintegy 18 lapnyi szövegben számoltam meg az összetett (egybeírt) szavakat, s ebben a korpuszban csak 114-et találtam. Ennek a 114-nek is több mint 50%-a (68 szó) igekötős ige, s csak 46 a más típusú. Szótári anyagot hasonló módszerrel Deme László elemzett a következő eredménnyel: „A Nyelvtörténeti szótár szómutatójának egy bizonyos részlete (a *k* betűből) azt mutatja, hogy a nyelvújítás előtti anyagban kb. 70% volt a szótározásra érdemes alapszó és származék, s csak mintegy 30% a szótárba fölvenni való összetett szó és szókapcsolat (ebből kb. 20% az alárendelő, 5% a mellérendelő összetétel, s 5% a szókapcsolat). — A Magyar – német tudományos zsebszótárnak (1838) egy feldolgozott részletében kb. 60%: 40% már az egyszerű szavak és származékok meg az összetételek aránya. — A nyelvújítás szótárában az egyik kiragadott részlet 50 – 50%-os arányt mutat... Helyesírási tanácsadó szótárunkban az egyszerű és az összetett szavak aránya 38: 62.” (Kandidátusi értekezéséről írt opposensi véleményből. Idézem A különírás-egybeírás szabályozatlanul maradásának okai akadémiai helyesírásunk megalkotásakor c. dolgozatomban; Nyttud-Ért. 58. sz. 439 – 42.) — Régi grammatikusaink is észrevették az összetett szóknak viszonylag kis számát koruk magyar nyelvében; pl. Gyarmathi Sámuel, aki ezt írja: „Az öfzve ragadás által (per compositionem) sokkal ritkábban esnek a’ ízfőzaporítások [mint más nyelvekben]. Keresve kerelttem,’ és még-is ugyan kevelet találtam a’ Szótárokban olyan öfzveragadt ízfót, a melybe ízembe tűnőleg kellemetes volna az öfzveragadás” (Nyelvemester I, 305). — Mások nem az összetett szók kis számára, a negatívumra figyelmeztetnek, hanem az összetett szók szaporodását, a pozitívumot látják meg, és örvendeznek ennek a sokat ígérő, még kiaknázatlan szóalkotási lehetőségnek. Kazinczy pl. ezt írja Kis Jánosnak: „[A német nyelv] A’ szók öszvetevésére igen is hajlandó. Ennek sok példái vannak a’ régibb Íróknál is, a’ köz életben is! ’S csak finnyások ne legyünk, sokat csinálhatunk” (KazLev. III. 255). — S még egy bizonyíték: sok esetben, amikor ma összetett szóval élünk, régen szószerkezetet találunk.

A fentebbiek alapján érthető, hogy sem grammatikusaink sem íróink nem voltak rákényszerítve a szókapcsolatok és összetételek írásának szabályozására. Nyelvtudományunk egyébként is készületlen volt még: a szókapcsolat meg az összetétel különbségével akkor még alig foglalkoztak, nem különítették el az összetételek típusait stb.

Ennek az lett a következménye, hogy a különírás-egybeírás tekintetében korszakunk írásgyakorlata még sokkal tarkább képet mutat, mint egyéb vonatkozásokban, s az AkH. 1832. megalkotói tulajdonképpen bölcsen tették: hogy tartózkodtak a részletesebb szabályozástól. Csak ennyit jegyeztek meg, „az V. pontban: „[Második jel] a’ kötjel (kapcsoló jel), mely összekapcsolt szavak közé tétetik, p.o. *öröm-dal*. Azonban ez mindenütt kimaradható, ha csak valamely, kivált új szónak talán zavart okozható elemei meg nem kívánják közbevetését, p.o. *kar-vas*, és *karvas*, a’ mi kis karos hegedűt jelent.” Bár ez a két utóbbi példa (bevallom) nem világos számomra, a tanács azért egyértelmű: ha valaki összeforrtanak ítél két szót, írja őket egybe, kötőjelet legfeljebb esetleges zavar elhárítása végett tegyen.

A nyelvtanok megjegyzéseiből meg az egykori írásgyakorlatból mindazonáltal a következő körvonalak rajzolódnak ki. — A kortársak nem követték Révai Miklósnak azt az álláspontját, hogy legfeljebb csak az *éjjél*, *éjszak*, *hazafi* típusú régi összetételek írandók egybe, s még a *fa vágó*, *nyelv tanítás*

típusúak is külön; korszakunk mégsem egybeíró, hanem nyilvánvalóan különíró tendenciájú. Így pl. határozottan ellenzik nyelvtanaink a melléknévi jelző és a jelzett szó egybeírását, a jelölt szerkezetek tagjainak összetapasztását, s körülbelül ugyanazok a fővonalak vannak kialakulóban, amelyek mai helyesírásunkat is jellemzik, amelyekhez (az egybeírás német szokásának hatását leküzdve) sikerült visszatérni.

Remélem, hogy az 1832 előtti évtizedek helyesírási küzdelmeiből kiragadott példák elégségesek voltak ahhoz, hogy érzékeltessék: az első akadémiai szabályzat tudós elmék egész sorának erőfeszítéseire épülhetett. Megvolt a mód arra, hogy a Magyar Tudós Társaság helyesírásunk minden területén kiválassza azt a megoldást, amely nyelvünk rendszerének és írásunk hagyományainak a legjobban megfelelt, s ezt javasolja követésre az egész nemzetnek. A Magyar helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai ezért korszakzáró és korszaknyitó mű egyszersmind. Általa az egység, amelynek hiányát keservesen sínylette az egész magyar írásbeliség, biztosított, s ez csakhamar feleltette azt a korszakot, amelyet bemutatni igyekeztem, amelynek jellemzője a helyes út keresése volt.

De megtalálták!

Fábián Pál

Helyesírásunk 1832-i öröksége

1. Írásbeliségünk történetének egy a maga idején szerény, de hatásában, utóéletében annál jelentősebb eseményét köszönti az idén a jubiláris emlékezés. Százötven évvel ezelőtt, 1832 márciusában Petrózai Trattner J. Máttyás és Károlyi István pesti nyomdájában egy 32 lapnyi terjedelmű füzetke készült el „Magyar Helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai” címmel, 750 példányban. Ez a Magyar Tudós Társaság 1831-i, első nagygyűlésének határozata alapján, Vörösmarty Mihály és Schedel (Toldy) Ferenc szerkesztésében megjelent kiadvány az első akadémiai helyesírási szabályzat, valamennyi későbbi szabálykönyv őse és alapja s egyúttal elindítója annak a hosszabb folyamatnak, amelynek elvi harcaiban létrejött egységes nemzeti helyesírásunk. Kétségtelen azonban, hogy megalkotói nem ezzel az „erjesztő” feladattal bocsátották útjára művüket.

Mi volt a füzetke kiadásának célja?

Döbrentei Gábor titoknoki előszava szerint a Társaság a nagy grammatika elkészítése előtt „a' helyesírára 's a' nyelv' paradigmáira nézve kívánt bizonyos főbb szabások felett megegyezni; hogy neve alatt kijöendő évkönyveiben, folyóiratában 's hivatalos jelentéseiben... az egy erkölcsi test' írása' módja, tétovázó és tarka ne legyen”. Már a kiadvány címlapja is tájékoztat róla, hogy a „főbb szabályok” a Társaság „különös használatára” készültek, vagyis a hozzájuk való igazodás csak a társasági publikációkban kötelező, az előszó pedig még világosabban közli, hogy a Társaság „szabadjokra hagyja még tagjainak is, hogy e' szabásokat, midőn tulajdon személyükben állnak elé munkájokkal, áttallátásukhoz képest követhessék”. Szó sincs tehát szélesebb körök írásgyakorlatának szabályozásáról, a meghatározott normák bármiféle propagálásáról vagy éppen egyetemesen kötelezővé tételéről.

A jövő azonban — mint annyiszor — ebben az esetben sem egészen a szándéknak megfelelően alakult. Az országgyűlésnek küldött igazgatósági

jelentés 1840-ben arról számol be, hogy már negyedik kiadásban jelent meg a szabályzat, „melly élénk keletben, de főleg az íróknak az academia által vallott elvekhez majd egyértelmű csatlakozásában... a' társaság örömmel üdvözli erkölcsi hatása' egyik jelét” (AkÉvk. V. k. 56). Négy évvel később pedig, a tizenharmadik „köz ülés”-en a következő tájékoztatást adhatta Schedel titoknoki jelentésében: „Örömmel tapasztalta a' társaság, miszerint azon kisdéd munkálata, mellyet a' helyesírás és szóragozás' főbb szabályaira szorítkozva, ez előtt tizenkét évvel tagjai' számára készített és kiadott, ... a vártnál szerencsésb sikerrel koronáztatott. Ugyanis azóta nemcsak a' nagy számmal megjelent nagyobb kisebb nyelvtanokban jobbra elfogadva látjuk az academia által vallott elveket, hanem követve, eszmélve 's eszméletlenül, az íróktól is úgy, hogy, ha a' helyesírásban keletkezett némelly részintes eltéréseket mellőzünk, írás és ragozásban meglehetősen egység és határozottság bélyegzik jelenkori irodalmunkat” (AkÉvk. VII. k. 60).

2. Az akadémiai helyesírás előzményeit kutatva, találóan állapítja meg Fábíán Pál, hogy „az 1832 előtti helyzet a helyesírásban egy telített oldathoz hasonlított, amelyben még minden anyag oldott állapotban van, de amelyben már megvannak a feltételek ahhoz, hogy mihelyt egy kristályosítást kiváltani képes részecske belejut, a kristályosodás meginduljon” (AkHElőzm. 13). Helyesírásunk története meggyőzően igazolja annak a véleményének a helyességét is, hogy ez a kristályosító részecske az 1832-i szabályzat volt. (Uo.)

Mi „kristályosodott” az első akadémiai kiadványban?

Megalkotói a nagygyűlési határozat értelmében kettős feladatot kívántak megoldani: egyrészt a helyesírásban, másrészt a „szóragasztás”-ban, vagyis a szavak ragozásában akartak egységet állítani a „tétovázás” és „tarkaság” helyébe. Munkájuk 14 cikke közül csak az első hat — az egész szövegnek kb. egynegyede — foglalkozik határozottan helyesírási kérdésekkel, bár természetesen az egyes szófajok különféle alaktani tudnivalóit tárgyaló további nyolcnak is vannak helyesírási vonatkozásai. Teljességre nem törekedtek a szerkesztők sem az egyik, sem a másik területen, hiszen csak a „főbb szabály”-okat óhajtották megfogalmazni. Azokban a kérdésekben foglaltak tehát állást, amelyekben — megítélésük szerint — legsürgetőbbnek látszott az egység létrehozása. Ezt a tevékenységet legalább annyira nehezítette, mint könnyítette, hogy a kiszemelt írásproblémák megoldásának legváltozatosabb módjaival találkoztak koruk társadalmi gyakorlatában. Bölcsességük bizonyítéka s egyben az utókor tiszteletét kiváltó érdemük, hogy merőben új eljárások bevezetése helyett a legcélszerűbbnek látszó, a fejlődés szilárd alapjainak ígérkezők kiválasztását tekintették feladatuknak.

a) Mindenekelőtt a hangjelölés eszközéül szolgáló betűk állományát és formáit rögzítették. A magyar szavak leírásában használandó betűk számát 38-ban állapították meg. Ez az ábécé csak nagyon kis mértékben különbözik a maitól: hiányzik belőle a *dz* és a *dzs* — ezek jelöltjét ugyanis a nyelvtudományi osztály „kettős hang”-nak minősítette —, a mai *c* pedig *cz* formában a *cs* után következik a betűk felsorolásában. Az általános használatúakon kívül a *c-t*, *ch-t*, *q-t*, *w-t*, *x-et* és *y-t* is megemlíti a szabályzat mint olyanokat, amelyek idegen szavak és régi magyar családnevek leírásakor használatosak.

Az 1832-i ábécé betűinek formája a legtöbb esetben hosszú — nemegyszer írásbeliségünk kezdetéig visszanyúló — hagyomány alapján alakult ki annak az elvnek az érvényesülésével, hogy minden magánhangzó-betű egyetlen írás-

jegyből áll, s a jelölt hang mennyiségi és minőségi különbségeit az alapbetűre tett mellékjel fejezi ki, a mássalhangzó-betűk viszont mellékjel nélkül egy- vagy kétjegyűek, hangjuk hosszú időtartamára pedig a betűkettőzés utal.

Már 1832-ben felvetődött, majd a helyesírás ügyeivel kapcsolatos Akadémia belüli és kívüli szenvedélyes vitáknak évtizedeken át témája lett az a kérdés, hogy nem lehetne, illetve nem kellene-e a kétjegyű betűk helyébe egyjegyűeket alkotni. Az „egyszerítés”-re irányuló törekvés, melyet mint legyőzhetetlen akadályokba ütközött az 1879-i szabályzat végleg elutasított, egy esetben mégis diadalmaskodott: a *cz* helyébe az első szabályzat kiadása után 90 esztendővel, 1922-ben az egyszerű *c* került.

Még hosszabb ideig tartott, míg nyugvópontra jutott a kétjegyű betűk kettőztetésének módja körül folyó harc. Ebben a kérdésben így nyilatkozik az 1832-i szabályzat: „Ha az összetett betűk kettőztetést kívánnak: csak az első kettőztetik, p. o. *asszony*; kivéven, a' hol a' gyökér miatt a teljes kettőztetés elkerülhetetlen, mint p. o. *vesz*-, *enyész*-ből *vesz-szen*, *enyész-szen*.” A szabályt részletesebb és pontosabb fogalmazásban adja az 1834-i, második kiadás, amikor a teljes kettőztetést nemcsak a *tő* és a *toldalék*, hanem az összetételi tagok határán is előírja. A „gyökér” épségben tartásának követelményét mind a *toldalékos* szóalakokban, mind az összetételekben az értelemtükrözés biztosítékának, az alapformákra való visszakövetkeztetés egyetlen lehetőségének tekintették a későbbi szabályzatok is mindaddig, míg felül nem kerekedett az a belátás, hogy a *toldalékos* alakokban a *csonkított* kettőztetés sem akadályozza a helyes értelmezést, az alapforma biztos rekonstruálhatóságát. Erre azonban csak 1922-ben került sor, s akkor is csak a *közzszavakban*. A tulajdonnevek *-val*, *-vel*, *-vá*, *-vé* ragos alakjaikban bekövetkező teljes hasonulás esetére — a tulajdonnév s kivált a családnév sérthetlenségének elvére való hivatkozással — továbbra is érvényben maradt a teljes kettőztetés szabálya. A *csonkított* kettőztetésnek a köznévi *arannyal* és a tulajdonnévi *Arannyal* írásmódjában egyaránt alkalmazandó szabálya csak 1954 óta van hatályban.

Mint említettük, az 1832-i ábécéből még hiányzik a *dz* és a *dzs*. Közülük előbb a *dzs* lett tagja a betűsornak (az 1879-i szabályzatban még *ds* formában, 1922-től kezdve mai alakjában); a *dz* csak 1901-ben szerepel először a mássalhangzó-betűk között. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *dzs*-t és a *dz*-t a hivatalos betűrendbe való végleges bevonulásuk után sem kezelte az *sz*, *zs*-félékhez hasonlóan a közgyakorlat, sőt maga az Akadémia sem. A társadalom tudatában nem lettek teljes jogú tagjai az ábécének, megmaradt mind a *kettő* betűkapcsolatnak, olyasfélének, mint a *játszik* igében levő *tsz*. Ebben döntő szerepe volt annak, hogy az alsófokú oktatásban használt nyelvtankönyvek nem vették fel őket a betűrendbe. (A legalsó fokon, amikor a tanulók az ábécével ismerkednek, máig ez a helyzet!) Kettőztetésük módját a szabályzatok 1954-ig a többi kétjegyűétől eltérően, nem az első, hanem a második jegyüknek a megismétlésével — tehát *dzz*, *dzzs* formában — írták elő; a szavak elválasztásakor való viselkedésük kérdésében pedig még a jelenleg hatályban levő szabályzat is elvszerűtlenül intézkedik.

b) Helyesírási rendszerünk alakulása szempontjából meghatározó jelentősége volt annak, hogy az első szabályzat szerkesztői Révai tanítását és Kazinczy írói gyakorlatát követve, a *toldalékos* szavak írásmódjának szabályozásában a szóelemző írás elvét érvényesítették. Az ennek hatókörébe tartozó eseteket még nem sorolják fel — a szóelemek tükröztetése, illetőleg fonetikus írása szerinti kategorizálás majd későbbi feladat lesz —, de néhány írássza-

bályt már világosan megfogalmaznak. Egyik fontos regulájuk így szól: „A' cs a' törzsökszavakban, mint p. o. *csal*, *csín*; ts a' ragos összetételekben használtatik, mint: *tarts*, *költség*, *tart* és *költ* gyökökből. Ugyan ezt kell a' *gy*, *ly*, *ny*, *ty*-ről tartani, melly hangok a' ragasztott szavakban *dj*, *lj*, *nj*, *tj*-vel adatnak . . .” Az utóbbi „jottista” betűkapcsolást nem követi ugyan szemléltetés, de a szabályzat egész szövege bőven szolgál *módja*, *szabadjokra*, *éljen*, *megkívánják*, *alkatja*, *tartja* stb. példával, hogy csak találomra ragadjunk ki néhányat közülük.

Egy másik szabály a főnév „szóragasztás”-i tudnivalóihoz csatlakozik. Ennek értelmében „A' vel és vé olly mássalhangzóvá válnak, millyentől megelőztetnek, *baj*-val, *baj*-jal; *vas*-val, *vas*-sal. — A' melly nevek két, hasonló mássalhangzóval végződnek, midőn *val*, *vel*, *vá*, *vé* ragok tétetnek hozzájuk, ezeknek *v* betűje kihagyatik, p. o. *csepp*-el, *mell*-el, *tett*-el.” (A szabályban voltaképpen az is benne foglaltatik, hogy ha a főnév végén két nem hasonló mássalhangzó van, akkor a *v*-nek megfelelő betű nem maradhat el. Erre a szabályzat második, 1834-i kiadása a *karddal*, *gonddá* példák felvételével külön is figyelmeztet.)

Hasonló szemléletből született előírás kapcsolódik a cselekvő ige „határozott ragasztás”-ának ismertetéséhez is: „Az s, sz, z végű törzsök a' j előtt mindenkor vég mássalhangzóját kettőzteti, és a' j kimarad: *vadász*-szuk, *fedez*-zük stb.”

A szóelemeknek a toldalékos alakokban való érzékeltetése a helyesírásban tájékozott mai betűvető számára egészen magától értetődő dolog, az értelemtükröző írásnak alapkövetelménye, hiszen pl. a felszólító *játsszunk* alakot írásában csak azzal tudja megkülönböztetni a vele tökéletesen azonos hangzású kijelentő *játszunk*-tól, hogy megkettőzi benne az *sz*-et. Ezért bizonyára meglepődik, ha arról értesül, hogy nyelvtudományunk olyan kiválóságai, mint Szarvas Gábor és Budenz József 1876-ban „Vélemény a magyar helyesírás javításáról” című előterjesztésükben úgy nyilatkoztak a szóelemző (koruk szóhasználatában: „szófejtési”) elvről, hogy ez „bizonyos az olvasóra nézve valóban fölösleges s legfeljebb másra kellő figyelmét zavaró tudást” követel. (I. m. 11–2.) Ezért azt javasolták, hogy „Minden kész egész szó — eredetére, azaz nagyobb-kisebb hangassimilatio vagy hangváltozás folytán létrejöttére való tekintet nélkül (bármily biztos tudásunk is volna róla) képzőstül-ragostúl a benne ejtett nyelvhangok egyszerű lebetűzésével irassék” (uo. 13–4). Sőt Szarvas még 1883-ban is azon a véleményen volt, hogy a felszólító „*játsszunk*-ban a második *sz* . . . egy létlen hangnak a jegye s inkább a szemnek, mint a fülnek való tiritarka csecsebecse” (Nyr. XII, 37). Az akadémiai szabályzatok azonban éppen abban a meggyőződésben, hogy az írás nem a fülnek, hanem a szemnek szól, nem tértek le az 1832-ben megkezdett útról: sohasem mondtak le a szóelemző elvnek a megfelelő területeken való érvényesítéséről.

c) Hasonlóképpen szilárd alapját veti meg az első szabályzat a jövődő írásgyakorlatának is a szavak elválasztásakor figyelembe veendő előírásaival. Mint Fábíán Pál kutatásaiból ismeretes, a kor nyelvtudósai a szavak „megszaggatás”-ának kérdésében kétféle nézetet voltak: a kisebbség a szóelemzés szerinti elválasztást vallotta helyesnek (vagyis pl. a *szépít*, *vadász* szót *szép-ít*, *vad-ász* formában kívánta elválasztani), a többség ellenben a szótagolásra alapozta az elválasztást (tehát a *szé-pít*, *va-dász* formát tartotta helyesnek). Első szabályzatunk szerkesztői ebben a kérdésben az utóbbi nézetet tették magukévá, egyben Révai idevágó tanítását is követve. A szótagolásról szóló

IV. cikk öt pontban foglalkozik az elválasztás tudnivalóival. *Ha-lom, em-ber, kard-ról* példával szemlélteti azoknak a szavaknak az elválasztását, amelyekben két magánhangzó között egy vagy egynél több mássalhangzó van. Megállapítja, hogy az „összetett betűk” egyetlen mássalhangzót jelölnek — s így a *he-lyes* formájú megszakítás a szabályszerű —, a kettőzöttek ellenben két betűnek számítanak, s „a’ hiányos kettőztetéseknel... a’ kihagyott betű visszaállítatik, p. o. *visz-sza*”. Közli, hogy „Minden hangzó egy szótagot tévén, ha több jön össze, akárhol megszakaszthatatik a’ szó; p. o. *mie-ink*, vagy *mi-eink*”. Végül a „világos összetételek”-ről rendelkezik, megállapítva, hogy ezekben „úgy választatnak el a’ szavak, mint összetételeket, p. o. *el-ered, kard-él*”.

Helyesírás-történetünk tanúsága szerint az elválasztás kérdésében a szabályzatok mindvégig az 1832-i örökséget kamatoztatták. Bizonyára ennek szelleme érvényesül majd akkor is, ha a korábban még „kettős hang”-nak minősített, de a későbbi fonetikai vizsgálatok alapján kétségtelenül egyeshangznak minősülő *dz* és *dzs* betűje is úgy viselkedik az elválasztás alkalmával, mint a IV. cikk 3. pontjában említett „összetett betűk”.

d) A magyar közszavak hangjelölésén kívül egyéb szó- és névkészleti kategóriák — így az ősi családnevek s az idegen szavak és tulajdonnevek — írásmódjára is kiterjedt az első szabályalkotók figyelme, s az ezekre vonatkozó előírásaikkal a későbbi gyakorlatot is megalapozták.

Az a regulájuk, amely szerint „A’ nemzeti név megőrzik régi írásmódjukat”, a családnév legfőbb nyelvi-jogi funkciójának, az azonosításnak a felismeréséről tanúskodik. Bár nem egy történelmi nevezetességű személy nevét időök folyamán „korszerűsítette” az írásgyakorlat — így pl. a *Zrínyi, Rákóczi* névalak nem azonos a viselőjük használta formával —, a szabályzatok mindenkor úgy rendelkeztek, hogy a családnevek írásában meg kell őrizni a hagyományos alakokat.

Az idegen szavaknak két fajtáját különbözteti meg első szabályzatunk, s írásmódjukat a következőképpen rendezi: „Azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt iratnak; például: *fris*. Azok pedig, melyek bizonyos tudományokban műszók gyanánt fordulnak elő, megtartják eredeti írásmódjukat.” A meghonosodott idegen szavakhoz hasonlóan „magyar módon” írandók azoknak a nemzeteknek a tulajdonnevei is, „melyek a’ deák vagy görög betűformáktól és alphabettől felette eltérnek”. Szabályzataink az idegen szavak és nevek írásának alapkérdéseiben mindvégig az említett elvhez igazodtak, s bár az idegen közszavak magyaros írásmódja egyre nagyobb tért hódított, ez nem az elv tartalmának, hanem csupán az alkalmazásában jelentkező szemléletnek a változásáról tanúskodik.

e) Határozott állásfoglalást kívánó helyesírási problémának ítéltek első szabályzatunk szerkesztői a kezdőbetű kérdését is. Négy pontban rögzítették a nagy kezdőbetű használatára vonatkozó tudnivalót. Ezek szerint nagybetűvel élünk 1. „Beszéd’ és vers’ elején”; 2. „Pont után, vagy kettős pont után is, ha valamely idegen mondat hozatik fel”; 3. „Minden tulajdon neveknel... mint szinte midőn valamely név tulajdon névvé válik...”; végül 4. a megszólítás szavaiban. Mindezek általános irányelvként kiindulópontokul szolgáltak a későbbi szabályalkotásban is. A szöveg- és mondatkezdő nagybetűre vonatkozó tudnivaló a továbbiakban is változatlan érvényű maradt — amint hogy sok évszázados töretlen íráshagyományban gyökerezett

már 1832-ben is —, más területeken azonban enyhült a szigor, illetőleg bizonyos változtatásokat, finomításokat tettek szükségessé a nyelvfejlődés újabb és újabb jelenségei, valamint ezek tudományos vizsgálatának eredményei. A kettőspont után következő mondatot már régóta nem kezdjük mindenkor nagybetűvel; a verssorok nagybetűs kezdése pedig egyre ritkább lesz költőink írásgyakorlatában. A tulajdonnév helyesírásának egyik fő problémája kétségkívül a kezdőbetű, de e szófaji kategóriának a társadalom fejlődésével együtt járó differenciálódása, a különféle névtípusoknak — köztük számos több-eleműnek — a kialakulása mind több olyan kérdést vetett föl, amelyben az 1832-i szabályzat magától értetődően még nem foglalhatott állást. Az a kiegészítő megjegyzése azonban, hogy „A' tulajdon nevektől származott melléknevek . . . kis betűvel kezdetnek”, legalábbis az egyeleműekre nézve a későbbi szabályozás során sem szorult módosításra.

f) Ha a mai olvasó a közelebbi megismerkedés szándékával forgatja a jubileum alkalmából hasonló kiadásban megjelent első szabályzat lapjait, bizonyára különösen érdekelni fogja, miféle eligazítást adnak szerkesztői a magyar helyesírás legnehezebb területén, a szókapcsolatok írásmódjának, a szavak külön- és egybeírásának kérdésében. Meglepődve tapasztalja majd, hogy a szabályzat mindössze két mondatban foglalkozik az „összekapcsolt szavak” írásával, mégpedig az írásjelek cikkében. Megállapítja, hogy közéjük „kötjel (kapcsoló jel) . . . tétetik, p. o. *öröm-dal*. Azonban ez mindenütt kimaradható, ha csak valamely, kivált új szónak talán zavart okozható elemei meg nem kívánnák közbevetését . . .” (Ezzel a szabadsággal valóban él is: egész szövegében nem találunk egyetlen kötőjeles összetételt sem.) Arról szó sem esik sem ebben a cikkben, sem másutt, hogy miféle szókapcsolatokat kell „összekapcsolt szavak”-nak tekinteni, s ennek megfelelően egybeírni vagy kötőjelezni, miféleképpen különírni. A szabályzat ennek eldöntését nyilvánvalóan az író nyelvérzékére, egyéni megítélésére bízta. Szövegében az olyan alakulatokat, amelyeket ma egybeírunk (vagy egybeírnánk), részben szintén ugyanígy találjuk (*szóragasztás, írástudatlan, gyökrontás, törzsökhang* stb.), részben mint különírt szókapcsolatokat (*nagy gyűlés, tulajdon név, kezdő betű, ugyan ezen* stb.).

Nemcsak a szókapcsolatok írásmódja, hanem az írásjelhasználat sem tartozott 1832-ben a helyesírásnak elsőrendűen fontos kérdései közé. Szabályzatunk az említett „kötjel”-en kívül — melynek kitétele a szóösszetétel esetén nem kötelező, a *hallod-e?-félék -e* „kérdő betű”-je előtt viszont „elmulhatatlanul megkivántatik” — csak egy írásjelről nyilatkozik: a hiányjelről, „melly kihagyott betű vagy szótag helyett az azt megelőző betűhöz tétetik”. Regulái közül minden bizonnyal ez utóbbinak volt a legkisebb sikere. Jellemző, hogy pl. Arany János már a „Nagyidai cigányok” 1852-i kiadásában elhagyta az aposztrófot az *a* névelő és a birtokoszó mögött meg az *s* kötőszó előtt. A közgyakorlat is egyre inkább mellőzte az írást nehézkessé tevő, csúnyító és az értelemtükrözés szempontjából is valóban fölösleges írásjelet. A szabályzatok ennek ellenére továbbra is megtartották az írásjelek készletében mint a hiány vagy kihagyás érzettetésének eszközét, de egyes meghatározott esetekben való kötelező alkalmazását már több mint száz év óta nem rendelik el.

Egyébként első szabályzatunk megalkotóinak azt a nézetét, mely az írásjelek használatát más területeken nem kívánja regulák korlátai közé szorítani, jól mutatja a cikk utolsó mondata. E szerint a hiányjelen és a „kötjel”-en kívüliek „köz divat szerint használatnak”.

3. Az 1832-i szabályzat kiadásának célját bevezetőben Döbrentei Gábor előszavából vett idézettel ismertettük. Amikor most befejezésül summázni akarjuk az előadás címében foglaltakra vonatkozó mondanivalónkat, ismét az előszó egyik mondata cseng vissza a másfél évszázados messzeségből: „Minden időre már meghatározottaknak . . . a' Társaság nem vallja e' szabásokat, sőt, ha mit a' folyton folyó nyelvisméret, szavak' lelke és alkatja körül elválasztóbban kifejt, annak előre kiköti későbbi javítását, 's ezt magának . . . fenn is tartja.”

Ha összevetjük első szabályzatunk előírásait a maiakkal, nem nehéz észrevennünk, hogy helyesírásunk 150 év alatt éppenséggel nem maradt változatlan. Az írásproblémák jó részét ma másképp oldjuk meg, mint 1832-ben élt elődeink. A „folyton folyó nyelvisméret” számos régi szabályt tett elavulttá, s helyükbe sok új született. De azt is megállapíthatjuk, hogy mai írásrendszerünk — mindenekelőtt a hangjelölésre vonatkozó területen — az 1832-i szabályzatnak és korai utódainak gyökeréről sarjadt. Ezek elveit érvényesítette és fejlesztette tovább, illetőleg ezekkel harmóniában alakította ki újabb és újabb reguláit valamennyi utánuk következő szabályozás a nyelvfejlődés teremtette újabb és újabb jelenségek írásának normalizálásában. Így ezek az elvek, amelyek a Magyar Tudós Társaság szűkebb gyakorlatából fokozatosan kiterjedtek az egész nemzet írásbeliségére, s amelyeket a szabályzatok a változások mögött változatlanul őriztek meg, nemcsak napjainkig biztosították írásrendszerünk alapjainak szilárdságát, hanem továbbra is kijelölik a jövőendő fejlődés útját.

Szemere Gyula

Zárszó

Tisztelt Ünnepi Ülés, kedves Kartársak, kedves Vendégeink !

Nekem jutott az a feladat, hogy ünnepi ülésünkön zárszót mondjak. Akadémiánknak a magyar helyesírás gondozásában betöltött másfél évszázados szerepéről, illetőleg a 150 évvel ezelőtt megjelent első magyar hivatalos helyesírási szabályzat korszakos jelentőségéről ülésünk bevezetőjében és előadásaiban sok és érdemes szó esett. Ezért engedjék meg, hogy záró mondanivalómat csupán egyetlen mozzanatra, első szabályzatunk mostani hasonmás kiadásának ügyére korlátozzam.

Az Akadémia Helyesírási Bizottságának egyik tavalyi ülésén Pásztor Emil bizottsági tag vetette föl azt a gondolatot, hogy akadémiai helyesírási szabályzataink ősének, 1832. évi kiadásának százötvenedik évfordulójára jelentessük meg újra e kiadványt, egyfelől ezzel ünnepelve és emlékeztetessé téve a jeles jubileumot, másfelől pótolva e ma már ritkaságszámba menő mű hiányát. A Helyesírási Bizottság természetesen örömmel fogadta és magáévá tette a kiadás gondolatát, s megelégedéssel nyugtázta, hogy a bizottság arra illetékes tagjai azon nyomban kilátásba helyezték az ügyben mind a Magyar Nyelvtudományi Társaság erkölcsi támogatását, mind a magyar nyomdásztársadalomnak a kivitelezésben remélhető segítségét.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság felkérésére Fábián Pál és Timkó György a társaság választmányának soron következő ülésén már konkrét tervet terjesztettek elő az egykori szabályzat új kiadásának tárgyában, melyet

a választmány megvitatott és egyhangúlag elfogadott. Nem lévén azonban a szükséges anyagi erők birtokában, azt a határozatot hozta, hogy a Nyomdaipari Egyesüléshez fordul támogatásért. A magyar nyomdászok, akik helyesírásunk egysége és fejlesztése ügyének minden időben értő és lelkes támaszai voltak, most is bizonyosságát adták ennek: a Nyomdaipari Egyesülés, illetőleg annak elnöke, Sárosi Sándorné a szükséges anyagi hozzájárulást készséggel biztosította. Ez tette lehetővé, hogy a Helikon Kiadó vezetője, Szántó Tibor soron kívül a kiadó 1982. évi programjába illesztette a fakszimile előállítását. Nyomdászaink támogatásának további jele volt, hogy a Kossuth Nyomda vezetője, Bede István lemondva a vállalat üzleti hasznáról, önköltségi áron vállalta a kivitelezés munkáját.

Így készült el ez év novemberére, tehát még a jubileumi éven belül első helyesírási szabályzatunk másolata, az eredeti mű mindenben hű utánezetként, melyhez szerencsés elgondolásként csatlakozott — szintén az említettem támogatások révén — a Helyesírási Bizottság elnökének, Keresztúry Dezsőnek az egységes magyar helyesírás első szabályozásának jelentőségét méltató tanulmánya.

Őszinte örömömre szolgál, hogy a mai ünnepélyes alkalommal, amely a tudomány és a gyakorlat összekapcsolódásának is kifejezője, és ezen a helyen, amely nyomdászainknak a magyar helyesírás ügyét felkaroló buzgalmát is jelképezi, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és rajta keresztül a magyar nyelvésztársadalom hálás köszönetét tolmácsolhatom mindazoknak az említett intézményeknek és vezetőiknek, amelyek és akik e kiadás ügyét felkarolták és megvalósítását lehetővé tették. Köszönöm a Kossuth Nyomda névtelen munkásainak is mind a minőség, mind a gyorsaság tekintetében kiváló teljesítményüket. És nem utolsósorban köszönöm a Helyesírási Bizottság nyomdász tagjának, Timkó Györgynek, a Kossuth Nyomda osztályvezetőjének azt a sok-sok lelkes fáradozást, gondos törődést, amelyet a kiadás körül kifejtett.

Tisztelt Hallgatóság!

A másfél évszázados forduló jegyében megrendezett mai ünnepség, az ennek jegyében újra megjelentetett első szabályzat, továbbá „A magyar helyesírás szabályai”-nak nem sok idő múlva napvilágot látó új, 11. kiadása nevezetes állomása helyesírásunk történetének. Jelzi azt az immár nagy időtávlatokra visszatekintő múltat, amelyet a magyar helyesírás a nemzeti művelődés szolgálatában megért; de a helyesírásunk ügyére való gondos figyelem ébrentartójának kifejezője és ez úgy elhivatásának záloga lehet a jövő vonatkozásában is. Azért beszélek elhivatásról, mert nyilvánvaló, hogy helyesírásunk gondozása, egységének őrzése nemcsak a múltban, de a jövőben is egyik fontos kifejezője a magyarság nemzeti tudatának, biztosítéka nyelvünk, műveltségünk egységének nemcsak határainkon belül, hanem azokon kívül is.

Benkő Loránd

Hangalakváltozatok egy felmérés tükrében

1. Az anyanyelvünk változatai, rétegei közti viszony vizsgálata időszerű társadalom-, tudomány- és oktatáspolitikai feladat (vö. Nyelvünk állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete. TársSzle, 35 [1980.] 8–9: 113–5, 122; Sebestyén Árpád: Nyr. 105 [1981.]: 322–4, 328; Bencédy József: Nyr. 105 [1981.]: 438–40). A Szombathelyi Tanárképző Főiskolán a magyar nyelvészeti tanszék külön kutatási témájaként tanulmányozzuk Szabó Géza vezetésével a főiskolai hallgatók nyelvhasználatát (1. Az SzTF TudKözl. 2. [1980.]: 71–86; Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő, Veszprém, 1982. 67–70). E munkának mellékágaként az 1978 és 1981 közti három tanévben megkérdeztem elsőéves magyar szakos hallgatóimat, miként vélekednek néhány szavunk hangalakváltozatairól. Véleménynyilvánításuknak itteni összegző bemutatását adalékul szánom a regionális köznyelviség tanulmányozásához.

2. A vizsgálathoz azok a második félévi nyelvművelő foglalkozások nyújtottak segítséget, amelyeken a kiejtési norma lehetőségeit mérlegeljük. A megbeszéléshez föl szoktam használni – többek között – a főiskolai tankönyv 231. gyakorlatát (Rónai Béla – Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tk., Bp., 1977.² 135). A feladat annak megállapítását kéri, hogy ki-k melyik változatot használja saját kiejtésében a következő tizennégy szópár tagjai közül: *bolgár* – *bulgár*, *cseresznye* – *cseresnye*, *fedő* – *födő*, *gramofon* – *gramafon*, *karalábé* – *kalarábé*, *lábos* – *lábás* ('főzőedény'), *marék* – *marok* ('behajlított tenyér'), *pirula* – *pilula*, *retikül* – *ridikül*, *seprű* – *söprű*, *serte* – *sörte*, *szervusz* – *szербusz*, *törölköző* – *törölköző*, *uborka* – *ugorka*.

A hallgatók szavazatukat leírták egy-egy lapra, én pedig a következő foglalkozásra összesítettem őket. De a véleménynyilvánítás után közvetlenül is minősítettük a feladatban szereplő változatokat. Ehhez az ÉKsz. megfelelő szócikkeit használtuk fel, egyúttal azt is lehetővé téve, hogy ki-k összevesse saját adatát a köznyelviként elfogadottal. Eszerint köznyelvinek értékelhetők az alábbiak: *bolgár*, *cseresznye*, *fedő* – *födő*, *gramofon*, *karalábé* – *kalarábé*, *lábos* – *lábás*, *marék* – *marok*, *pirula* – *pilula*, *retikül*, *seprű* – *söprű*, *serte* – *sörte*, *szervusz*, *törölköző*, *uborka*. Népnyelvi, azaz országosan ismert népi kifejezés az említett szótár alapján a *bulgár*, a *cseresnye*, a *szербusz*, az *ugorka*. A *ridikül* a „vulgáris”, vagyis „a kevésbé művelt beszédre jellemző” minősítést kapta. Bizonyára ehhez hasonló árnyalatú a *gramafon* is, amely egyébként nem szerepel az idézett szótárban. Ugyanerre a sorsra jutott a *törölköző* is, de ez esetben inkább a finomkodó nyelvhasználat eleméről van szó (l. G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai K., Bp., 1968. 43, 44).

Nézzük ezek után, mely változatok élnek hallgatóim nyelvhasználatában -- véleményük szerint. Ezzel az aktív és direkt jellegű módszerrel 1979, 1980 és 1981 tavaszán összesen 77 elsős főiskolástól kaptam anyagot. Adatközlésük ugyan szombathelyi, de a megnyilatkozásaikban esetleg föllelhető területiség tágabb régióból származik. 27-en Vas, 16-an Zala, 12-en Győr-Sopron, heten Veszprém, négyen-négyen Baranya és Komárom, ketten-ketten Somogy és Tolna megyéből, illetőleg Budapestről jöttek, egy hallgató pedig Pest megyei az állandó lakhelye szerint. Zömük (71%-uk) tehát nyugat-dunántúli. Ez, továbbá adatközlőim nembeli megoszlása (67 nő, 10 férfi) nagyjából megfelel a főiskola hallgatói összlétszámán belüli arányoknak. Megközelítőleg azonos nagyságúak a szakpárosítás szerint összeállt csoportok is: a magyar mellett 26-an tanulnak a könyvtár, 27-en a népművelés, 24-en az orosz szakon a szóban forgó főiskolások közül.

A 77 hallgatótól a 14 szópár egy-egy tagjának kiemelésével elméletileg 1078 adat gyűlhetne egybe. Valójában 1187-et számlálhattam össze. 112 esetben ugyanis a másik változat is kapott szavazatot, háromszor pedig egyik variánsról sem nyilvánítottak véleményt. Annak ellenére, hogy az adatközlők kiválasztása, száma az órai keretektől függött, valamint hogy a szójegyzék egy egyszerű feladatra épült, úgy érzem, kár lenne ezt a sajátos nyelvi közegből származó korpuszt elemzés nélkül hagyni.

A) A m a g a n h a n g z ó t váltakoztató szóalakok körében a köznyelvi és az eltérő árnyalatú variánsok között 626:76 az arány. Vagyis 89,2%-ban a köznyelvi, 10,8%-ban a nem köznyelvi változat szerepel a hallgatók nyelvhasználatában.

a) A z á r t s á g i f o k tekintetében a köznyelvi alakok fölénye csökken: 259 adat (77,3%) áll szemben 76 sajátos színezetűvel (22,7%).

A *bolgár* – *bulgár* szópár első tagjára 63, a másodikra 23 szavazat jutott (73,3 és 26,7%). Tízen mindkét változatot elfogadták, egy hallgató pedig nem nyilatkozott e kérdésről. A zártabb forma a legnagyobb arányban a Tolna, Somogy, Zala megyeiek, a budapestiek és a vasiak válaszaiban fordult elő. Mivel az adatközlők többsége Vasból és Zalából való, elsősorban az ő megnyilatkozásukat fogadhatjuk el általánosabb érvényűként. Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a köznyelvi változathoz a Veszprém megyeiek már eléggé ragaszkodtak, akkor nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a népies formának Nyugat-Dunántúlon jelentős a pozíciója. A nemek nyelvhasználatát nézve: a férfiak *u-s* szóalakjainak részesedése valamivel több, mint a nőkéé. A szakpárosítást figyelve: az oroszok nagyobb, a népművelők valamivel kisebb, a könyvtárosok a legcsekélyebb mértékben álltak a népnyelvi kifejezés mellé.

A *törülköző* – *törölköző* megfelelés 85 szavazatából 55 tartozik az első elemhez (64,7%), 30 a másodikhoz (35,3%). Heten mindkét változatot használják. A nyíltabb forma főként a Somogy, Veszprém, Zala és Vas megyeiek válaszaiban gyakori, meggyőzőnek ez utóbbiakéi tűnnek. A férfiak nyelvében némileg több az *ő-s* szóalak, mint a nőkében. Különösen kedvelik a nyílt változatot a népművelők, megközelítőleg azonosan viszonyulnak hozzá a könyvtárosok és az oroszok.

A *gramofon* – *gramafon* 78 adatából 54 esik az előbbire (69,2%), 24 az utóbbira (30,8%). Mindkét variánsra egy hallgató szavazott. Érdekes, hogy a nyugat-dunántúliaknak ritkák az *a-s* megnyilvánulásai, közülük a Győr-Sopron megyeieké nevezhető talán számottevőnek. Főleg a Somogy, Komárom

megyeieknek és a budapestieknek válaszaiban jelentkezik nagyobb arányban a nyílt változat. Óriási a különbség a nők és a férfiak megnyilatkozása között: egy kivételével az összes nyílt formás adat a női hallgatóktól származik. A *gramafont* a könyvtár és a népművelő szakosok gyakrabban, az oroszok néha hozzák szóba.

A *lábos* – *lábás* szópár 88 szavazatából 64-et kapott az első elem (72,7%), 24-et a másik (27,3%). Váltogatva használja őket 11 hallgató. Úgy látszik, Győr-Sopronban, Vasban és Zalában (meg a kevesebb adaközlőt nyújtó Baranyában, Tolnában) fölénybe került a zártabb változat, másutt nem sok az eltérés az előfordulás két számadata között. Az *a*-s forma itt is a nők nyelvére jellemző. A szak alapján a következő sorrend alakult ki a nyíltabb variáns gyakoriságát illetően: 1. könyvtárosok, 2. oroszok, 3. népművelők.

b) Az *a j a k m ű k ö d é s* szerinti kettősségek száma 266. Ebből 106 (39,9%) az *e*-s, 160 (60,1%) az *ö*-s változat.

A *fedő* – *födő* esetében az első szóalak a gyakoribb: 92 véleménynyilvánításból 62 (65,2%) hozzá kötődik, míg a másikhoz 32 (34,8%) tartozik. 15-en mindkettőre szavaztak. Egyensúlyban van az *e* – *ö* megfelelés a Tolna, Komárom, Somogy, Baranya és Veszprém megyeiek nyilatkozatában; nagy az *e* fölénye a Pest megyeiek és a budapestiek adataiban. Ha csekély különbséggel is, de a nők jobban *ö*-znek, mint a férfiak. Jelentős a *födő* részesedési aránya a könyvtárosok csoportjában, egyformán kisebb a népművelők és az orosz szakosok körében.

A *seprű* – *söprű* 94 szavazata 38-ra (40,4%)-ra és 56-ra (59,6%)-ra oszlik a variánsok jelzett sorrendjében. 17 főiskolás mindkét alakot használja. Az *ö*-s változatot a Tolna, Pest, Baranya, Komárom, Vas, Zala megyéből jött hallgatók helyezik előtérbe. Az *e*-s és az *ö*-s formát a Somogy, Veszprém megyeiek és a budapestiek egyenlő arányban fogadják el. Mindössze a győr-soproniak válaszaiban több az *e* az *ö*-nél. E szópár esetében a nők *ö*-zése gyengébb árnyalatnyival, mint a férfiaké. A szak szerinti csoportok mindegyikében vezet az ajakkerekítéses változat: viszonylag nagyobb a fölénye a könyvtárosok, valamivel kisebb a népművelők, még kisebb az oroszok körében.

A *serte* – *sörte* szópár 80 adatából 8 (10%) az első, 72 (90%) a másik elemet jellemzi. Négyen mindkét változatot megjelölték adatlapjukon, egy hallgató pedig egyikről sem fejtette ki véleményét. Az ajakrészes formára Baranya, Zala, Vas és Veszprém megyéből származók adtak szavazatot. A két változat előfordulási arányát tekintve ezúttal újra a nők nyelve az *ö*-zőbb. Az illabiális változat a könyvtárosok nyilatkozatában egyáltalán nem fordul elő, az orosz szakosok háromszor, a népművelők ötször említették meg.

c) A *marék* – *marok* több képzőmozzanatból eredő oppozíciót: egyrészt a *j a k m ű k ö d é s* szerinti különbséget, másrészt a *g a s* – *m é l y* szembenállást, egyúttal a *i d ő t a r t a m b e l i* eltérést is jelent. A szópár 99 szavazatot kapott, ebből 63 (63,6%) a *marék*-ra, 36 (36,4%) a *marok*-ra jutott. 22-en mindkét variációt elfogadták. Leginkább a Győr-Sopron és Pest megyeiek szeretik az ajakkerekítéses formát, legkevésbé a budapestiek, valamint a Komárom, Somogy, Baranya és Tolna megyéből származók. A veszprémiek, vasiak és zalaiak szintén előtérbe helyezték az *é*-s megoldást, de számolnak a másik lehetőséggel is. Az *o*-s változat a férfiak nyelvében valamivel nagyobb arányban jelentkezik, mint a nőkében. A két hangalak egyenrangú az orosz szakosok válaszaiban, a labiális adat a könyvtárosok szavazataiban fele-, a népművelőkéiben harmadannyi, mint az illabiális.

B) A mássalhangzót váltó alakpárok szavazatszám 396. (Az összesítésben a *karalábé*—*kalarábé* hangátvetéses szerkezetét nem bontottam részeire [*r*—*l* és *l*—*r*], hanem egységként vettem [*r*. . *l*—*l*. . *r*].) A köznyelvi és a nem köznyelvi változatok megoszlása a következő: 353—43 (89,1—10,9%).

a) A képzés helyében jelentkező eltérésekre 155 vélemény érkezett. Ebből 4 (2,6%) kapcsolódik a népnyelvi változatokhoz, a többi (151 = 97,4%) a köznyelvi alakokhoz fűződik.

A *cseresznye*—*cseresnye* 78 adatából 74 (94,9%) jut az első formára, 4 (5,1%) a másikra. Ketten mindkét változatot használják, egy hallgató egyikről sem nyilatkozott. Az *s*-ezés négy adata közül három Vas, egy pedig Veszprém megyéből jött főiskolástól származik. A *cseresznye* csak nők szavazataiban szerepel. Ez a változat az oroszok körében kétszer, a népművelők és a könyvtárosok csoportjában egyszer-szer fordul elő.

Az *uborka*—*ugorka* hangalakpár tagjai közül egyöntetűen az elsőt használja mind a 77 adatközlő (100—0%).

b) A képzés módja szerint váltakozik a *pirula* pergő és a *pilula* megfelelő oldalsó réshangja. A 77 hallgató mindegyike az *r*-es alakot nevezte meg (100—0%).

c) Több képzőmozzanat (a képzés helye és módja) alapján alkot korrelációt a *szervusz* *v*-je és a *szербusz* *b*-je. Az alakpár 86 szavazatából 47 (54,7%) az előbbi hangsorra, 39 (45,3%) az utóbbira esik. Kilencen mindkét köszöneti formát elismerik. Számottevő a *b*-s ejtés a Győr-Sopron és Zala megyei hallgatók nyelvében. Megközelítőleg azonos a két változat gyakorisága a Somogy, Tolna megyeiek, a budapestiek, valamint a vasiak és a baranyaiak körében. Jelentős a különbség a *v*-s forma javára a Veszprém, Komárom és Pest megyéből származók válaszaiban. A népies alakot a nők lényegesen jobban kedvelik, mint a férfiak. A könyvtárosoktól egyforma szavazatot kapott a két változat, az orosz szakosoktól és a népművelőktől fokozatosan többet a *szervusz*.

d) A hangátvetéses *karalábé*—*kalarábé* 78 adatából 76 (97,4%) jut az első, 2 (2,6%) a második változatra. Egy hallgató állt ki mindkét variáns mellett. A *kalarábé* két szavazata egy baranyai és egy vasi főiskolástól származik. Ez a forma csak nőnek és csak könyvtár szakosnak megnyilatkozásában szerepel.

C) A hangcsoportot váltó *retikül*—*ridikül* *et*—*id* szembenállásának magánhangzói között zártsági fok szerint, mássalhangzói között a hangszalagok működése alapján van különbség. (Az *e* nyílt vagy középzárt hangzót egyaránt jelenthet, de — megfigyeléseim szerint — a hallgatók körében gyakoribb az *ē*-s ejtés.) Az idetartozó 89 szavazat közül 48 az első változaté (53,9%), 41 a másodiké (46,1%). 12-en mindkét variációra leadták voksukat. Sem a területi, sem a nembeli, sem a szakpárosítás szerinti viszonyok nem mutatnak lényeges eltérést a két változat használatában.

3. Az elemzett vélemények értékeléseként mindenekelőtt az említendő meg, hogy az 1187 adatból 1029 (86,5%) köznyelvi, 160 (13,5%) nem köznyelvi megnyilatkozás. Ez a helyzetkép bizonyos vonatkozásokban megfelel Balogh Lajos szombathelyi regionális köznyelvi kutatásai eredményének. Eszerint ugyanis az írott nyelvvel azonos adatok 44, a regionális köznyelviak 46%-ban fordulnak elő; a tájnyelvi adatok %-a pedig 10 (Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. Imre Samu. Akadémiai K., Bp., 1979. 59).

A jelenlegi felmérés szerint szinte teljesen azonos a magánhangzós (A) és a mássalhangzós (B) váltakozások körében a köznyelvi és a más árnyalatú kifejezések százalékos aránya (A: 89,2–10,8%; B: 89,1–10,9%). A hangcsoportot váltó *retikül*–*ridikül* megfelelés (C) tagjait nagyjából egyenlő mértékben használják a szombathelyi főiskolai hallgatók (53,9–46,1%). Itt tehát jobban közelített a két változat, mint a budapesti köznyelvben (vö. G. Varga 148). A magánhangzóknak függőleges nyelvmozgás szerinti képzőmozzanata olyan szópárokat éltet (A/a), amelyekben az átlagosnál némileg nagyobb szerephez jut a nem köznyelvi változat (22,7%). Az ajakrész, illetőleg -kerekítéses adatok mindegyike (A/b) köznyelvi jellegű, de megterhelésük különböző. Számottevő az *ö*-s alakok gyakorisága (60,1%). Az idetartozó egyes szópárok közül a *fedő*–*födő* helyzete nagyjából egyezik a budapesti köznyelvvél (G. Varga 67), vagyis az *e*-ző az alapváltozat, de az *ö*-ző ejtés is eléggé gyakori (34,8%). A *seprű*–*söprű* és a *serte*–*sörte* labiális változatának részesedése (59,6. valamint 90%) azonban sokkal nagyobb a szombathelyi adatokban, mint a budapestiekben (vö. G. Varga 67–8). Bizonyára ezzel az erős ajakkerekítéses jelleggel is összefügg az, hogy e vidéken a *marék*–*marok* váltakozás (A/c) az *o*-s adatokra jutó 36,7%-kal jól tartja magát (vö. G. Varga 56).

A mássalhangzó-váltásos adatok körében egy kivétellel (B/a) az a jellemző, hogy míg a köznyelvi–köznyelvi szembenállású hangalakpárok tagjai közül általában csak az egyiket használják a főiskolások (B/b, B/d), addig a köznyelvi–népnyelvi alakváltozatok közül mindkét formára számottevő szavazatot adtak (B/c). A *pirula* és a *karalábé* uralkodó jellege a *pilula* és a *kalarábé* ellenében megerősíti azt a véleményt, amely szerint az utóbbi kifejezéseket ma már régies árnyalatúnak kell minősíteni (G. Varga 140, 149). Másfelől a *szervusz*–*szerbusz* köszönési variáció *b*-s alakja Szombathelyen gyakoribb (45,3%), mint Budapesten (vö. G. Varga 145). Úgy tűnik, hogy a *szevasz*, *szia* stb. társaságában megszűnik a *szervusz* és a *szerbusz* között levő, műveltségi szintektől függő különbség.

Ami a kettős szavazatokat illeti, a legtöbb ilyen a *marék*–*marok* (22), a *seprű*–*söprű* (17), a *fedő*–*födő* (15) és a *retikül*–*ridikül* (12), a legkevesebbet a *pirula*–*pilula* (0), az *uborka*–*ugorka* (0), a *gramofon*–*gramafon* (1) és a *karalábé*–*kalarábé* (1) szópár tagjai kapták. Ez a helyzet nagyjából meg egyezik az egy-egy szavazatot adók véleményének megoszlásával vagy egyöntetűségével. Egy esetben mutatkozik ellentmondás: a *gramofont* és a *gramafont* egyszerre csak egy adatközlő fogadja el, jóllehet a nyílt magánhangzós változatra is jócskán esik egyes szavazat. Az *o*-s variáns mellett levőket bizonyára az eredeti alakot őrző helyesírás befolyásolhatta, az *a*-s formát választókra pedig a beszélt nyelvi változás hathatott (G. Varga 43). Ugyanakkor az efféle elkülönülésben számolnunk kell a nyelvföldrajzi–nyelv-szociológiai tényezőkkel is (l. A/a).

A hallgatói megnyilatkozások területiségre vonatkozóan első sorban a viszonylag nagyobb létszámú nyugat-dunántúliak szolgálhatnak tanulsággal. A nyelv függőleges mozgásán alapuló alakváltozatok többségére ebben a régióban jellemző a zártabb magánhangzó (*bulgár*, *gramofon*, *lábos*). A Győr-Sopron, Vas és Zala megyéből jött főiskolások vezetnek az *á* utáni *o*-zást idéző *lábos* használatában. Ugyanakkor a *törölköző*-re legtöbbször szavazók is az *e* vidékiek közül kerülnek ki. S mivel az *ö*-s változat előfordulási aránya viszonylag nagy (35,3%), nagyobb, mint Budapesten (G. Varga 23,

241), fölvetődik a kérdés: itt ez a változat a választékosságra törekvéssel tart-e kapcsolatot? Föltételezhető, hogy összefügg a nyugati nyelvjárástípusnak esetenként jelentkező nyíltabb hangszínevel (Szabó Géza: A magyar nyelvjárások. Tk., 1980. 50, 114). De az *ö+l* hangkapcsolatnak a nyugati, sőt a dunántúli nyelvjárástípusban is általában zártabb magánhangzós realizációja van (uo. 49, 114, 115). Vagy egyszerűen hangtani hasonlító hatásról van szó? A kérdéskörre nagyobb anyag bevonásával lehetne megnyugató választ adni.

Bizonyára nem független a nyelvjárási háttértől a labiális jelleg sem, amely a budapesti helyzethez mérve az előbb már szóba került. Az idetartozó adatok zöme szerint nyugat–kelet irányban fokozatosan váltja föl egymást az ajakkerekítéses és -réses változat (l. Szabó 113, 115; MNyA. 179 – a *marok* 'behajlított tenyér' és 'gabonanyaláb' jelentésének etimológiai rokonsága alapján). De ezeket az ajakműködéses magánhangzó-változatokat illetően nincs olyan határozott különbség a más-más vidékről jött hallgatók véleménye között, mint a zártsági fok esetében (vö. a *seprű* – *söprű* helyzetét az MNyA. 244 jelezte dunántúli *ö-s* egységgel). Az viszont a kettős válaszadások ellenére is feltűnő, hogy a *sérté*-re adott szavazatok éppen a nyugati sávhoz kötődnek.

Sajátos párhuzamot vonhatunk a mássalhangzós változatok használata és a hallgatók eredeti lakhelye között is. Az *uborka*–*ugorka* szembenállás (B/a) tagjai közül a köznyelvben csak az első használatos (G. Varga 146); a *g-s* megoldás lehetőségét a szombathelyi hallgatók nyelvéből az is kizárja, hogy a Dunántúlon a *b-s* változatnak megfelelő tájszó él (MNyA. 65). Nem lehet véletlen e szempontból sem, hogy a *szervusz*–*szerbusz* utóbbi eleme erősebb a Dunántúlon, mint Budapesten (vö. az MNyA. 458. címszavának *szerbusz*- kezdetű adataival). Ugyanakkor némely szóalakpár egy-egy tagja annyira megszilárdult a köznyelvben, hogy a másikat nyelvjárási megfelelői sem tudják egyenrangú változatként megtartani. A *kalarábé* általánosulását az előbb már érintettem. Ugyanez történhetett a *cseresznye*–*cseresnye* első elemével is mind a budapesti (G. Varga 142, 222), mind a szombathelyi adatok (B/a) tanúságaképpen. Pedig él a *kalarábé* Nyugat-, Közép- és Dél-Dunántúl, a *cseresnye* az egész Dunántúli nyelvjárásaiban (MNyA. 67, 95).

A szombathelyi adatok területi vonatkozásainak értékelésében, az alakváltozatok megoszlásának vagy egyedülivé válásának jellemzésében elsődlegesen a város közvetlen környékéről jött hallgatók játszottak szerepet. A távolabbról érkezett, kisebb létszámban levő főiskolások viszont az összetető vizsgálatra adtak lehetőséget. Hasonló a helyzet a korpusznak a *n e m e k* szerinti minősítésével kapcsolatban. Az anyag elsősorban a nők nyelvére vonatkozik, de talán a kevesebb férfi adatközlő véleménye is feljogosíthat az összkép árnyaltabbá tevésén kívül egy-egy sajátos észrevételre.

A nők megnyilatkozása jobban eltér a köznyelvtől, mint a férfiaké. A *gramofon*, a *cseresnye*, a *szerbusz* a nőknek, a *bulgár*, a *törölköző* a férfiaknak nyelvében fordul elő nagyobb arányban. Az előbbieket nyelvhasználatának nyelvjárásiassabb voltát igazolja az is, hogy a *cseresnye*-re, továbbá a *kalarábé*-ra csak tőlük van adat. A nyelv függőleges mozgása szempontjából a nyíltabb változatok a nők nyilatkozataiban gyakoribbak (*bolgár*, *gramofon*, *lábás*). Az ajakműködés szerinti alakok megoszlási aránya nem mutat lényeges különbséget a két nem válaszaiban (nők: *födő*, *sörte*; férfiak: *söprű*, *marok*). Az, hogy a *gramofon* és a *szervusz* részesedése a férfiak szavazataiban nagyobb,

a másik oldalról, vagyis az eredetibb és választékosabb formákhoz ragaszkodás tényével tanúsítja: a szóban forgó nembeliek beszéde köznyelviesebb a nőkénél.

A s z a k p á r o s í t á s szerinti összehasonlítás — elsőévesekről lévén szó — még az előbbi részvizsgálatoknál is nagyobb óvatosságra int. A csoportok nagyjából azonos létszáma azonban megokolhatja azt, hogy a válaszokat a különböző érdeklődési körök alapján is mérlegeljük. Csak árnyalatnyi eltérés mutatkozik közöttük a nem köznyelvi formák gyakoriságát illetően a következő csökkenő irányú sorrendben: 1. könyvtárosok, 2. orosz szakosok, 3. népművelők. Vagyis a könyvtár és orosz szakosok jobban megtartják beszédükben a népnyelvi formákat, a népművelők pedig törekszenek a finomabbnak tűnő változatok használatára.

4. A még messzebb menő következtetések levonására a vizsgált korpusz terjedelme, összetétele nem ad lehetőséget. De talán még ilyen mennyiségben is fölhasználható a más pontok, régiók köznyelvi leírásával való összevetésre. Az azonosságok megerősíthetik az adott nyelvi jelenségek köznyelvi jellegét. A különbözőségek — nyelvjárási megfelelőik tükrében — regionális köznyelviségről árulkodhatnak.

Különösen akkor tölthet be ilyen szerepet a jelen vizsgálat, ha tovább bővül. Például szembesíti a hallgatóknak itt jelzett véleményét tényleges nyelvhasználatukkal.

Molnár Zoltán Miklós

Az „aspektualitás” és tanítása

1. Szubjektív bevezetés. — Elnézést kérek a címért. Szerettem volna az *aspektualitás* szó helyett magyar és meghonosodott szakkifejezést használni. Talán ha *igeszemlélet*-et és *akcióminőség*-et írtam volna (ha pontatlanabb is), világosabb volna, nagyjából miről lesz szó.

Dolgozatom egy kollektív munkának első, tétova lépése: annak eldöntését szeretné elősegíteni, hogy a szakterület eredményeiből, netán problémáiból mennyi és milyen szinten (említés, érzékeltetés, felismerés, produktív jártasság, esetleg készség) vihető át a közoktatásba. Ehhez próbáltam motívumokat adni, annak tudatában, hogy itt a végleges álláspont csak egy ügyész—ügyvéd vitát követő bírói döntés eredményeként képzelhető el, ahol is én vagyok az ügyvéd, a pedagógus feltehetőleg ügyész, s minden bizonnyal akadnak majd bírák is.

Az említett közlési-ismereti szintek közül hadd emeljem ki az érzékeltetés fokát. Hasonlattal élve: úgy érzem, hogy ha egy kémiatanár jóvoltából az órán két elem sisteregve, égve egy harmadik, más színű és halmazállapotú anyaggá válik, ennek szemléletformáló hatása van akkor is, ha a tanulók gyengébbje továbbra is keveri a *vegyület* és a *keverék* szakkifejezéseket. A gyerekeknek eggyel több emléküik, némi élményük van ahhoz, hogy majdan ráérezzenek: a világban vannak minőségi változások is. Hasonló okokból tartom érdemesnek az aspektualitással való foglalkozást — még akkor is, ha kevés lesz a dolog mérhető és pontozható eredménye. Bízom benne, hogy az aspektualitás „érzékeltetése” után az eddig is tanított nyelvtani kategóriák (idő, szám, személy stb.) nyelviségét és adott nyelvhez való kötöttségét, tükröző jellegét és a tükrözött valóságtól való viszonylagos függetlenségét is jobban megsejtik tanulóink.

Banó István, Bihari József, Krékits József, Pete István és mások munkássága nyomán régóta tudható, hogy a kérdés ismerete és tanulmányozása az orosz nyelv oktatása szempontjából is jelentős, s ezt sem az igazszemlélet kategóriájának a (magyar nyelvre vonatkoztatott) tagadása, sem elismerése — önmagában — nem helyettesíti. Mégis, a tisztán morfológiai értelemben vett igazszemlélet magyarbeli hiányának a híre sokakban olyan egyszerűsítéshez vezet, amely az oktatásban a lehetséges pozitív transzfer kihasználatlanságát eredményezi. „Már régesrég tudjuk, hogy a magyarban nincs aspektus, hiszen aspektus csak a szláv nyelvekben van, Avilova is megírta a Russzkij Jazük za Rubezsomban” — vélekedett egyszer egy ismerősöm, elejét véve a vitának; s hozzáállásával nem volt egyedül.

Természetesen nem mindenki támaszkodik szakirodalomra. Vannak, akiket önálló gondolkodásuk során az téveszt meg, hogy teljes mértékben a valóságról nyelvi közvetítés nélkül tudottnak, csak szituatíve adottnak tekintik azt, ami — bár talán nem szembetűnően — nyelvileg is jelölt. A magam terminológiájával és egy talán izlésitelen példával azt mondhatom, hogy *A gyerek kiköpte a rágógumit, és elkezdett énekelni*

mondatban a két cselekvés egymásutániságát az „igés szerkezeti aspektus” fejezi ki vagy erősíti meg; mire olykor azt felelik, hogy „ugyan kérem, az csak evidens, hogy nem lehet egyszerre köpni és énekelni, ez nem nyelvi kérdés”. Valóban, tartalmilag elég valószínűtlen a *Még ki se köpte a rágógumit, s már énekel*, s formailag is egyéninek tűnik a *Köpte ki a rágógumit, s már énekel* mondat, mégis kétségtelen, hogy még e szinte szűkségtelen esetben is — az igés szerkezetet módosítva — kifejezhetjük, szembeállíthatjuk az egyidejűséget és az egymásutániságot. (Két példamondatunkban persze ez különböző eszközökkel történik: az elsőben a 'befejezettség' jegyének tagadása adja — abszolút hiány¹ helyett — a 'folytonosság' jegyét; a másodikban viszont az igés szerkezet alapértéke 'folyamatos'. A végeredmény — a mondat és a szöveg szintjén — ugyanaz.)

A fentebb elmesélt kis vitákhoz hasonlókkal a hátam mögött gondoltam, jó volna érzékeltetni: az (ige)aspektussal, vagy legalábbis egy szemantikai értelmezésű aspektualitással lehet és kell is foglalkozni, s ennek hagyományai is vannak. Úgy gondoltam: ha a pedagógusok megérzik, hogy tapintható dologról van szó, nálam jobban fogják tudni, hogy például milyen képekkel érzékeltessék a szóban forgó jelentéseket; viszont ha nem győzőm meg őket a jelenség valódiságáról, ímmel-ámmal és egyéni invenció nélkül fogják — ha fogják — tanítani a témát.

2. A t é m a j a v a s l á s á n a k t á r g y s z e r ű i n d o k l á s a. —

A kérdés — meghatározandó szintű — iskolai oktatása mellett szólnak az alábbiak.

A) A m a g y a r s z a k i r o d a l o m b a n f e l g y ű l t m á r a n n y i e z e n t é m á b a v á g ó m e g f i g y e l é s, h o g y l e h e t s é g e s l e g y e n a k é r d é s r ű l v i s z o n y l a g e g y s é g e s k o n c e p c i ó t k i a l a k í t a n i, s e z t d i d a k t i k u s f o r m á b a n b e m u t a t n i.

Bizonyos igekötős igék, igés szerkezetek, időalakok aspektusértékéről már a múlt század közepe óta hírt ad az igekötőkkel, az igeidőkkel és a szórenddel foglalkozó nyelvészet, többek között Budenz József, Komáromi Lajos, Kunos Ignác, Joannovics György, Simonyi Zsigmond, Molecz Béla, Komonecz Gáspár, Balassa József, Klemm Imre, Bárczi Géza, Bánhidi Zoltán, J. Soltész Katalin, Szabó Zoltán, Károly Sándor, Dezső László, Vörös József, Mátyai Mária, Rácz Endre, Fabó Kinga, Varga László munkásságában. Az igés szerkezetek szemléletére (aspektusára) vonatkozó tanulságokkal a mondat aktuális tagolásával, a hangsúllyal-hanglejtéssel foglalkozó szakirodalom, s így például Brassai Sámuel, Elekfi László, Kiefer Ferenc, Deme László, Hukaj Sitosi, Szépe György, Fónagy Iván, Magdics Klára, Kozma Endre, É. Kiss Katalin, Szabolcsi Anna munkássága is szolgál. Kiemelem Simonyi Zsigmond A magyar szórend (1902.), Komonecz Gáspár Idők, actiók (1912.), Károly Sándor Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (1956.), J. Soltész Katalin Az ősi magyar igekötők (1959.), Dezső László Tipológiai vizsgálatok (1971.) c. munkáját. Magyar szempontból is tanulságos Bihari J. — A. N. Tyihonov Az orosz ige szemlélet (módszertani útmutatások az orosz ige szemlélet tanításához) c. munkája (1968.). Igen értékes Vörös József tanulmánya a Folia Practico-linguistica c. periodikában (1971.). Krékits József orosz akcióminőségek kapcsán vizsgálja a magyar igék akcióminőségét, szövegbeli megterheltségük sajátosságait is észrevéve. Orosz akcióminőségek magyar megfelelőit vizsgálja Drahos József kandidátusi értekezése is (1977.): itt, valamint J. Soltész Katalin idézett művében megtaláljuk a megelőző magyar szakirodalom áttekintését. — Az aspektualitás kérdéskörével, ezen belül első-sorban az igés szerkezetek aspektusának kérdéseivel magam is többször foglalkoztam, legelőször az 1970–71-i tanévben benyújtott Az ige és a tárgy viszonya a magyarban c. dolgozatomban.

B) A n e m z e t k ö z i s z a k i r o d a l o m a l a p j á n i s e l i s m e r t n e k t e k i n t h e t j ű k, h o g y a z o l y a n „foglalmi-szemantikai” (Hollósy Béla kifejezése) vagy „funkcionális-szemantikai” (A. V. Bondarko kifejezése) kategóriák, mint temporalitás, modalitás, perszonalitás, aspektualitás az emberi nyelvek-

¹ Peldamondatunkban egy rezultatív ige alapuló befejezett szerkezetet tagadtunk; ugyanígy a *Még ki se húztam a vízből, már engem vádolt* mondatban. Ez utóbbiból nem következik, hogy „nem húztam ki”: a tagadás — a cselekvés abszolút hiánya helyett —, a tagmondat szintjén a folyamatosság jegyét adja.

ben általánosak. Nem indokolja a kutatás mellőzését, ha esetleg — a feltevések szerint — az adott nyelvben nincs olyan morfológiai kategória, mely — ugyancsak A. V. Bondarko kifejezésével élve — valamely más nyelvben „magja” a funkcionális-szemantikai kategóriának.

Vegyük például a temporalitást. Ez nem azonos az igeidővel, bár a kategória magja — mint sok más nyelvben — a magyarban is az igeidő. Ez az igeidő azonban más eszközökkel együtt, azoktól megerősítve, pontosítva, vagy azokkal együtt új minőséget adva működik. A *Tegnap megjött Z.* mondat múlt-értékéről a *tegnap* szó is tudósít, nemcsak a *-tt.* A *Ha majd megjött, megmondja* mondat *megjött* igealakja elszigetelten nem rendelkezik azzal a jelentéssel, amely a fenti „konfigurációban” vagy a fenti konfigurációnak már sajátja. A *megjött* ’jövő’ értékű használatát ez esetben a *Ha majd. . .* előzmény és a főmondat jövő értékű *megmondja* igealakja, ezek szokásszerű sorrendje stb. teszi lehetővé és erősíti meg többszörösen, olyannyira, hogy a *Ha majd. . . . . , megmondja* környezet már önmagában meghatározza a beillesztendő ige időértékét — szinte igeidejétől függetlenül: a *megjön* és a *megjött* ebben az esetben fakultatív. — Van olyan nyelv, amelyben az igenek morfológiai értelemben vett — tehát egyazon szó különféle alakjaiként megjelenő — időkategóriája nincs. Ilyen nyelvben is lehetnek azonban olyan ige-csoportok, mint a magyar *van* és *lesz*, *nem volt* és *nincs*, amelyeket — ha nincs az *élt*, *él*, *élni fog*-féle ige-k funkció szerinti analógiája — nem nevezhetünk ugyan „valamilyen idejű igealakoknak”, de kapcsolódási korlátozásaik miatt azokhoz hasonlóan informálnak a cselekvés idejéről. Más szóval: ha egy morfológiai értelemben vett időkategóriával nem rendelkező nyelv *lesz*-szerű, formailag tagolatlan és elszigetelt igéjét nem tekinthetjük is egy *volt*, *van*, *lesz* jelentésű paradigmatisor tagjának, ez mit sem változtat azon, hogy ez a *lesz* ige, azon túl, hogy valamiféle „lét”-et tulajdonít, mondjuk, az „eső”-nek, jelentésének egy elemével a jövőbeliségről is informál — feltéve persze, hogy egy **Tegnap eső lesz*-szerű mondat az adott nyelvben ugyanúgy helytelen, mint ahogy a magyarban az, s ahogy a magyarban helytelen a „paradigmatikusabb” igéjű **Tegnap esni fog* mondat is. — Más a temporalitása a *n é v s z ó* i bővítménynek a *Várom érkezését, a Tisztelem a szigorúságot* és a *Bánom minden bűnömet* mondatokban; más a *Bumm ! Vége !*, más a *Hajrá ! Pszt !* mondatok temporalitása. A kategória nemcsak az igeidőn, hanem magán az igeen, s természetesen az időhatározón is túlmutat.

C) Bizonyos, hogy az aspektualitás magyar nyelvi kifejezőeszközeinek tudatosítása nagy segítséget jelenthet az idegen nyelvek oktatásában.

Itt jegyzem meg, hogy az aspektualitás magyarbeli megvalósulásának kutatása — s tán még oktatása sem — merül s merülhet ki például az orosz ige szemlélet magyarban való visszaadásának vizsgálatában, legalább három okból. Először: az ige szemlélet az oroszban is csak magja, tehát része az aspektualitásnak (az aspektusnak mint „fogalmi-szemantikai” kategóriának): az eszközök egy jelentős részrendszere. Másodszor: az orosz aspektusrendszer (mint forma) másodlagos, nem aspektuális jelentéseknek is hordozója (tiltás: lehetetlenség; szándék; egyszerű felszólítás: sürgetés² stb.). Az orosz ige szemlélet (mint formarendszer) magyarra való átültetése során ilyen esetekben az aspektualitás kategóriájából kilépünk, más részrendszerbe jutunk; így nehezebb világos képet alkotni a — speciális és általános — jelentések koherenciájáról. Harmadszor: a magyarban lehetnek olyan forma- vagy funkciómegoszlások, amelyek léte vagy szembenállásuk minősége az idegen szembenállások keresése során nem kerül felszínre.

Tehát az összehasonlítás szükséges és megtermékenyítő hatású, feltehetőleg a kezdet és a vég: közben azonban szükség van a magyar rendszer belső összefüggéseket szem előtt tartó tárgyalására is.

D) Úgy vélem, a téma jó lehetőséget ad a dialektika nyelvbeli érvényesülésének bemutatására, s így a világnézet nevelésre. (A határozottság mint tartalom a determináltság szempontjából neutrális esetekben a folyama-

² Нельзя входить 'nem szabad bemenni'; нельзя войти 'nem lehet bemenni' (próbálni lehet, de „oda be nem mész”.). — A tartalmilag új, egyszeri cselekvésre való felszólítás és az „ismert” cselekvésre való „sürgetés” szembenállása olykor a magyarban is „aspektusos”: *Öltözz fel, elmegyünk!* : *Na öltözz már!*

tosság formájává, kifejeződésévé válhat: *Mikor megyünk oviba, mindig korán kell kelnünk: Mikor megyünk az oviba, mindig találkozunk a Rózszi nénivel.* Stb.)

E) Talán ez is érv: valamilyen formában szerepel az aspektualitás mindazon nyelvek (anyanyelvként való) iskolai oktatásában, melyekben az aspektusoppozíció ún. igeidőket osztó tényező (angol, francia, spanyol). A szlávoknál, ahol a kategória kevésbé implicit, tanítják magát az igeszemléletet is. Az idegen nyelvek kategóriáinak elsajátítását számukra az anyanyelv megfelelő részrendszerének szemantikai mozzanatokat is tartalmazó áttekintése készíti elő. — A magyar nyelv oktatásában az aspektualitás általában elsikkad.

3. Az aspektualitásról általában. — Az alábbi bekezdésekben Hollósy Béla Az igeszemlélet kategóriája az orosz és az angol nyelvben: elvi kérdések és megközelítési módok c. doktori értekezésére (1977.) és A. V. Bondarko munkáira támaszkodom.

A) A. V. Bondarko meghatározása szerint „aspektualitásnak azt a funkcionális szemantikai kategóriát nevezzük, mely magába foglalja a cselekvés lefolyásának jellegét kifejező különféle eszközöket” (1971. 43). Bondarko szerint az igeszemlélet és az akcióminőségek közötti alapvető különbség a kifejezés eszközeiben van, míg a tartalom terén az azonosság, kölcsönös meghatározottság vagy kölcsönhatás, együttes funkcionálás a lényeges. Az oroszban a kategória magja az igeszemlélet, melyet többnyire a totalitás szemantikai jegye szerinti bináris oppozícióra épülő grammatikai (morfológiai) kategóriáknak tekintenek.

B) Hollósy Béla a grammatikai aspektuskategóriának a tartalom terén megfelelő, de a kifejezőeszközök jellegétől eltekintő kategóriaként a fogalmi-szemantikai aspektus (szint) kifejezést használja. Univerzálisan meghatározottnak tekinti az (akár grammatikai, akár lexikai, akár fogalmi-szemantikai) aspektus tartalmi oldalát: az aspektus kifejezte alapvető szembenállás a szinoptikus és az analitikus szemléletmód között húzódik, melyeket érvényesítve ugyanazt a cselekvést szemlélhetjük „egészében”, mintegy „kívülről”, ill. kibontakozásában, mintegy „belülről”, „tagoltságában”, szubjektíve belehelyezkedve a cselekvés idejébe (vö. még Dombrovsky József, 1964.). Hollósy Béla azért tartja a fogalmi-szemantikai aspektus leírásában a *szinoptikus* és *analitikus* szakkifejezéseket a perfektív—imperfektív megjelölésnél szerencsésebbnek, mert így elkerülhető az a veszély, hogy a szembenállás valamelyik tagját univerzálisan jelöltnek feltételezzük; ennek szerint nem volna alapja. — A két szemléletmód közötti választás bizonyos nyelvi rendszerekben mindenkor kötelező. A választás maga viszont egyes vélemények szerint alapvetően szubjektív, a nyelvi rendszer csak a választást teszi kötelezővé vagy fakultatívvá, de nem szabja meg a választás kimenetelét.

Hollósy—I. P. Ivanovával vitakozva a beszélő szabad döntése mellett érvelve — a következőket mondja: „... ha például egy olyan cselekvést nézünk, amely már lezajlott, arra a beszélő, a rendelkezésére álló grammatikai kereteken belül, tetszése szerint utalhat perfektum vagy imperfektum alakkal az oroszban, egyszerű vagy körülírásos alakkal az angolban, vagy különböző lexikai eszközökkel a magyarban és a németben. Itt azt feltételezni, hogy az objektív valóság determinálja a beszélő választását, azt implicálná, hogy a nyelvi eszközökkel tükrözött objektív valóságban magában adottak

azok a különbségek, ami filozófiai szempontból helytelen értelmezés lenne, hiszen az események dialektikája azt jelenti, hogy a valóság minden egyes eseménye a maga konkrétságában, vagyis tagolt teljességében adott” (Hollósy Béla, 1977. 46). Az idézetek szemléltetésére, azt hiszem, nagyjából megfelel a következő példa. Ha én tavaly november 6-án hazajöttem a munkahelyemről, akkor most egyaránt alkalmazhatom a magyar „... hazajöttem a munkahelyemről” és *jöttem haza a munkahelyemről*... mondatrészleteket, anélkül, hogy hazudnék: a két alakkal ugyanazon egyetlen valóságos hazatérésről beszélek. Választásom ezen a közvetlen szinten valóban szabad, mondhatnám, önkényes. Választásomat szabályozza viszont közleményem stratégiája: döntésem hatással van a mondat vagy a szöveg folytatásának jelentésére. Azzal, hogy egyszer döntöttem, elköteleztem magam s előrejelzést adtam a szituáció leírásának részletességét illetően is.

A fogalmi-szemantikai aspektus konkrét (csak a szinoptikus-analitikus szembenállásra alapozó) meghatározásából következően Hollósy — bár szerinte is lehetséges az aspektus lexikális, lexiko-grammatikai kifejezése — az akcióminőségekkel párhuzamosan is feltételez egy külön fogalmi-szemantikai kategóriát, s így a Bondarkótól is ismert aspektualitást nála a fogalmi-szemantikai aspektus, a fogalmi-szemantikai akcióminőség és egyéb, nem igei kifejezőeszközök együttesen alkotják.

A két megközelítés közös abban, hogy mindegyik alkalmas alapja lehet bármely nyelv leírásának.

C) A Bondarko-féle aspektualitás-meghatározásban a „cselekvés lefolyásának jellege” kifejezés meglehetősen nyitott. A lefolyás jellegét véleményem szerint az időfolyamat és az igealak reprezentálta igetartalom (cselekvés stb.) léte (egyenletes jelenlét, periodikus jelenlét, kibontakozás) közötti összefüggésként célszerű érteni. Az időfolyamat nem azonos azzal az idővel, mely a beszéd idejéhez viszonyított időhármasságban adott, sem pedig valamely konkrét időponttal vagy időszakasszal: múltbeli és jövőbeli cselekvés egyaránt szemlélhető „szinoptikusan” és „analitikusan”; s lehet — bár ez már semmiképp sem csak a beszélő szubjektív döntésének függvénye — ismétlődő vagy egyszeri; stb. Kétségtelen azonban, hogy az aspektualitás és a temporalitás kapcsolata igen szoros. — Megjegyzésem ellenére a Bondarkóéhoz hasonló általános megfogalmazások („a cselekvés lefolyásának jellege”) mellett szól az a tény, hogy az időfolyamat és az igetartalom adott jellegű kapcsolatához gyakran kötődnek többé-kevésbé rendszerszerűen egyéb szemantikai jegyek (intenzivítás, pejorativitás stb.).

Az aspektus kérdésének nagy — főleg angol és orosz nyelvű — szakirodalma van. Ennek kiváló értékelését adja Hollósy Béla doktori értekezése.

4. Az aspektualitás a magyarban. — Először áttekintem az aspektualitás magyar eszközeit: az ige és az aspektualitás viszonyát, illetve az aspektualitás igen és igés szerkezeten kívüli eszközeit. Ezután az aspektualitás magyar nyelvbeli központi kategóriájának (magjának), az igés szerkezeti aspektusnak az ismertetését kísérem meg. Végül az akcióminőség problémáit szeretném inkább érzékeltetni, mintsem összefoglalni.

A) Az eszközök áttekintése. — Az ígét illetően a magyarban célszerű vizsgálni

— az ige-igék aspektuális értékét: *vol-t, él-t, áll-t, néz-ett; foly-t, nő-tt, emelked-ett; le-tt, szület-ett, kap-ott* stb.

— az ige-igék és az ige-igék aspektuális összértékét: *le-hord-ta, kifoly-t, el-men-t* stb.

— az igék, ige-igék és különféle bővítményeik aspektuális összértékét, tekintettel a bővítmények alkategorizációjára is: *lop-ott szőlőt: lop-ta a szőlőnket 'rájárt a szőlőnkre'; hoz-ott dinnyét: hoz-ta a dinnyét; szór-t rá söt: (csak úgy) szór-ta rá a söt;*

— a felsorolt tényezők összehatását a folyamatos–nem folyamatos (szinoptikus) oppozíciót illetően: az igés szerkezeti aspektust;

— több igés szerkezetet tartalmazó mondatok, mondatformák, szövegek jelentésszerkezetét a bennük szereplő igék, igés szerkezetek aspektuális jegyeinek függvényében: *Ült és olvasott: Leült és elolvasta a levelet.*

A rendszer fordított sorrendben tárható fel legkönnyebben: a több igés szerkezetet tartalmazó (összetett) mondatokban azonos mondatformák szemantikai/transzformációs különbségei tanúszkodnak a bennük szereplő igés szerkezetek aspektuális értékének, azon belül aspektusértékének³ különbözőségéről (*Ült és olvasott*: 'ült, és közben olvasott'; *Leült és elolvasta*: 'Leült, aztán elolvasta'). A szerkezetek aspektusértékének különbségeit az igés szerkezet formai különbségeire (*folyt le a víz: lefolyt a víz*) vagy a bennük szereplő elemek minőségi különbségeire (*be-lá-t-ott a szobába: be-n é-z-ett a szobába; be-m e-n-t a szobába*) vezethetjük vissza. — A szerkezet adott elemének minősége az igés-szerkezeti aspektus szempontjából formaalkotó tényező lehet.

Egyéb eszközök. — Ezek két csoportra oszthatók: olyanokra, amelyek az igével/igés szerkezettel együtt (v. annak részeként), azzal kölcsönhatásban járulnak hozzá az igés-szerkezeti aspektus kifejezéséhez s a szerkezet aspektuális értékének pontosításához: határozók, kötőszók bizonyos szemantikai jegyei (*mikor, miközben, mihelyt, valahányszor, ha, hacsak, ahogy, fokozatosan* stb.); másrészt olyanokra, amelyek az igére épülő szerkezettel opponálva működnek: igenevek, melléknevek, jelzős szerkezetek, (szerkezetes) állítmány szerepében. Ezek az egyes akcióminőségekkel is szemben állhatnak, ill. azokkal közös rendszert alkothatnak. (*A nap már lement: A nap már lemenőben volt; Jancsi dühös volt: Jancsi dühös fiú volt; Juli megsértődött: Juli sértődős volt.*)

Mielőtt áttérnénk az igés-szerkezeti aspektus kategóriájának ismertetésére, próbáljuk meg áttekinteni a leírás nehézségeit az igeidő ismerős és sokat emlegetett kategóriáján!

Mikor hozzáfogunk a kategória leírásához, nem állapíthatjuk meg előre a kategória minden speciális jelentését, sem a speciális jelentések alapját szolgáló invariáns jelentést: ez csak a tüzetes vizsgálat eredménye lehet. Ha az igeidő kategóriáját vizsgálva eleve kikötném, hogy például múlt idejű az az ige, amely a cselekvést (történést stb.) a beszédet megelőző időre vonatkoztatja, a múlt időbe kellene sorolnunk talán még a *Nyolc éve itt dolgozom* mondat *dolgozom* vagy a *Ha ő nem jön, még mindig ott állnánk* mondat *jön* igéjét is; másrészt kizárnánk a *Ha majd megjött, megmondja* mondat *megjött* igealakját. A forma alapján sem járhatnánk el teljes biztonsággal, hiszen például a *volt vol- és -t* összegeként való elemzése külön igazolásra szorul, a *szokott* viszont nemcsak múlt értékű. Ha szintaktikai kategóriáról van szó, a dolog még bonyodalmasabb. Például a *pénzem és a szavak embere* — úgy tudom — egyaránt (implicit, ill. explicit) birtokos szerkezet, de a leírás kezdeteként az invariáns jelentés megadása alig könnyebb, mint a két szerkezet alak szerint való együvé sorolása: aligha van jogunk evidensnek tekinteni, hogy „én és a pénz” ugyanolyan viszonyban vagyunk, mint a „szavak és az említett ember”, még ha végső soron (majd) elismerjük is, hogy azonos jelentésnek adott lexikális elemeken meghatározott módon való érvényesüléséről van szó. — Visszatérve „igeidős” példánkra: a forma azonosítására kiindulhatunk olyan jelentésmozzanatból, az (általánosabb) jelentés „konkretizálásából”, felhasználásából, amely könnyen ellenőrizhető — esetünkben az adott alak *tegnap, tavaly*, szavakkal való kapcsolhatóságából. Ennek alapján talán biztonságosan kiválaszthatjuk — a kifejezőeszközök előzetes ismerete nélkül — a múlt idejű igealakokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vizsgálat adott fokán ismerjük a múlt idő használati szabályainak rendszerét, s még azt se, hogy a speciális jelentések alapjául szolgáló invariáns jelentést megragadtuk. Mindenesetre ellenőrizhetővé tettük gondolatmenetünket, s lehetővé tettük tartalom és forma egymásra épülő, kölcsönösen meghatározódó kifejtését: s ez még akkor is kíváncsú, ha általános nyelvészeti (tipológiai, jelentéstani) ismereteink vagy anyanyelvi tapasztalataink alapján előre látjuk — főbb vonalaiban — a leírandó jelentés(rendszer)t.

³ *Aspektusérték*: adott igés-szerkezeti aspektushoz való tartozás. *Aspektuális érték*: ennél tágabb; minden jegy(kombináció), amely a bondarkói értelemben vett aspektualitás körébe tartozik (aspektus, akcióminőség, kötőszó-tulajdonságok stb.).

B) Az ígés-szerkezeti aspektus. Kiindulásképpen ígés-szerkezeti aspektusnak nevezem a magyar ígés szerkezetek azon képe-ségét (sajátosságát), hogy az általuk jelölt igetartalmak (cselekvés stb.) között fennálló a) egyidejűség, b) egymásutániséget kifejezhetik vagy c) nem fejezhetik ki.

Ez — a megkülönböztetés, nem pedig a lényegi jellemzés igényével írt — meghatározás hármas oppozíciót feltételez, mert a nyelvi anyag három alaki-lag eltérő csoportot kínál (*s z é t s z e d t e* és *eltette*; *Ahogy s z e d t e | s z é t*, *megszúrta a kezét*; *S z e d t e* *s z é t fél perc alatt is.*)⁴ Ez azonban nem zárja ki, hogy akár a lényegesebb szembenállás kiemelése (az oppozíciók hierarchiá-jának tisztázása), akár az összevethetőség érdekében lehetséges és célszerű a rendszer bináris megfogalmazása is.

Ezen — csak a magyar nyelvre vonatkozó — meghatározás az aspektus szokásos meghatározásaihoz képest (pl. az idézett aspektualitás- és aspektusértelmezésekkel is szembeállítható módon) technikai jellegű, ugyanis az egyes aspektusformák transzformá-ciók azonosíthatóságát igyekszik megalapozni. Mivel a kontextusból kiszakított ige, ígés szerkezet folyamatos vagy befejezett (analitikus vagy szinoptikus) volta valóban — nyelvileg és az adott szituációban pszichikailag is megalapozott, de nyelvileg nem egy-értelműen meghatározott — szubjektív döntés eredménye, a leírásnak szilárdabb alapot ad azon magasabb szint — (a mondat, a szöveg) figyelembevételével, ahol az aspektus tartalma már eszközként (formaként) szerepel önmagán túlmutató, objektív különbségek kifejezésére.

Meghatározásommal nem tagadom annak alapvető jelentőségét, hogy a beszélő szubjektíve belehelyezkedik-e az igetartalom (cselekvés, történés) idejébe, vagy sem: a f o r m á k feltárásához azonban mechanikusabb fogódzókat keresek.

Felmerül a kérdés, miért nem indulok ki — a szláv nyelvek igeaspektusának vizsgálatát követve — a 'totalitás'-nak a befejezett szemléletet jellemző jegyéből. Ennek két okát tudom adni: 1. A totalitás mint általános jelentés a szláv nyelvekben is, csak jelentésvariánsok elvonatkoztatásaként értelmezhető, így felvétele — ha ettől didaktikai szempontból el lehet is tekinteni — az elemzés v é g e r e d m é n y e lehet, nem pedig kiindulópontja. Ugyanígy a magyarban, ha ez indokoltatik. 2. Véleményem szerint a 'totalitás' jegye a magyarban a kategóriák hierarchiájában magasabban van annál, hogysem az aspektualitás leírására lefoglalhatnánk. Mint látni fogjuk, a totalitás és adott akciominőség együttesen valóban 'befejezett' értéket ad. Ugyanakkor 'statikus' vagy statikusként is szereplő ige 'totalitás'-jegye nem feltétlenül von maga után befeje-zett aspektusértéket. Értelmezésem szerint *A vasút behalózza az országot*, *Ez a gondolat áthatja tevékenységét* és az *Elolvasta a könyvet* mondatok ígéit, ígés szerkezeteit egyaránt jellemzi a totalitás jegye, de csak az utolsó mondat ígés szerkezete befejezett értékű. Tisztában vagyok vele, hogy a szláv aspektológia a példáimtól sugalltnál szűkebb értele-mben használja a *totalitás* szót (pl. *oxeamyasamb* igét nem tekintik befejezettnek, tehát feltehetőleg a 'totalitás' sem vonatkoztatható e szóra). A magyar nyelvet illetőleg azon-ban a totalitás ennyire megszorított értelmezése nem tűnik eleve indokoltnak, sem a ka-tegóriák konkrét-nyelvbeli hierarchiáját tükrözőnek. Elismerem, hogy mindez a jelen-leginél hosszabb indoklást igényelne, s azt is, hogy a kérdés részben terminológiai jellegű.

A ígés-szerkezeti aspektus megnevezésének s a kategória központi helyének az indoklása. — Az ígés-szerkezeti aspektus kifejezés *aspektus* elemét az indokolja, hogy a vizsgált formarendszernek a folyamatos-ság — nem folyamatosság (analitikus — szinoptikus pólus) szemantikai jegyei

Mivel az aspektus szó használatának jogosultságát — Hollósytól eltérően, aki jogosultnak tartja a lexikai aspektus kifejezést — sokan attól teszik függővé, hogy az adott rendszer grammatikai formákból áll-e, kiemelem, hogy az ígés-szerkezeti aspektus nem lexikai kategória. — Azzal az állásponttal, mely gyakorlatilag azonosítja a gram-matikai és a morfológiai kategóriákat, nem értek egyet.

⁴ A szünetet virgula, a hangsúlyt dőlt félkövér szedés jelzi.

adják az alapját, így az univerzális fogalmi-szemantikai aspektus egy konkrét-nyelvi megvalósulásával van dolgunk. (A szinoptikus pólus tovább bontható.)

Folyamatos szemlélet. — Folyamatos szemléletűnek (aspektusúnak) nevezem azokat a magyar ígés szerkezeteket, amelyek -- hasonló szerkezetnek mellérendelve -- képesek egyidejűséget⁵ kifejezni anélkül, hogy ezt speciális (az egyidejűséget önmagában kifejező) határozó vagy kötőszó jelölne. A puszta ige az ígés szerkezet minimumának tekinthető. Pl.: *Én olvastam, ő a tévét nézte. Csak ült, és nézett maga elé. Jött le a lépcsőn, és fűtőrésett. János adogatta, Pista meg rakta. Egy sapkát tartott a kezében, és sirt. — Sokat dolgozott, és rengeteget éjszakázott.*

Az egyidejűségben szereplő cselekvéseket stb. olykor a tágabb szövegekörnyezet vagy a szituáció foglalja magában: *Szedte össze a holmiját. — Jött haza a mezőről. — A másnapi leckét nézegettem.* Az ígés szerkezetek azonos szemlélete a mondatnál jóval nagyobb szövegegységek koherenciájához is hozzájárulhat: *„Május volt akkor, távoli érthetetlen május, künn a határban és benn a szívünkben. De erre akkor nem gondoltunk, csak éreztük, mert fiatalok voltunk nagyon — hét-nyolc évesek talán —, amikor még mienk volt minden cserebogár az útmenti bokrokon és minden vércsefészek a reszkető jegyenyeken. Azt hiszem, akkor boldogok voltunk, ámbár ezt nem tudtuk, hiszen éppen ezért voltunk boldogok. Most már abban sem vagyok biztos, hogy május volt-e, de annak kellett lennie, mert akkor kezdett szólni a kakukk, és ugyanakkor kezdett furulyázni a sárgarigó, hogy Huncut a bíró, ami lehetett igaz is, nem is. . . (Fekete István: Útmutatás).*

A bináris leírás igényével nem folyamatos ígés szerkezeteknek nevezhetünk minden ígés szerkezetet, mely a főnti — finomítandó — meghatározásnak nem felel meg. A nem folyamatos (nem analitikus) szerkezetek közül — a korábban említett háromtagú alakrendszerre való tekintettel — kiemeljük a befejezett és a hangsúlyosan közlő (csak konstatáló, konkrét időre nem vonatkoztató) ígés szerkezeteket (pl.: *Láttam már elefántot*).

Befejezett szemlélet. — Befejezett szemléletűnek nevezem azokat az ígés szerkezeteket, melyek -- egymást követően -- elő-utóidejűséget, egymásutániséget képesek érzékeltetni anélkül, hogy erre speciális, utóidejűséget kifejező határozó vagy kötőszó utalna. — Az így meghatározott befejezettség a) nem az ige kategóriája, bár az ígés szerkezet minimuma lehet magában álló ige b) a m a g y a r b a n nem azonos a perfektivitással: ez utóbbi az ige — alany, ige — tárgy, ige — vonzat egymásra vonatkozásának teljességét is feltételezi. A *Vett egy tollat, Lopott a szénből: Megvette a tollat, Ellopta a szemet* mondatok ígés szerkezeteit egyaránt befejezettnek tekintem, bár csak a két utóbbi szerkezet i g é j é t (*megvette, ellopta*) vélem perfektívnek. — Befejezett szemléletűek például a következő mondatok ígés szerkezetei: *Köszönt, bemutatkozott, és a tárggyra tért. — Megmosdott, megtörölközött, fölvette a pizsamáját, és nyubovóra tért. — Meglátta, meglötte, hazavitte, megsütötte, megette. — Bejött és elbeszélgetett velem. — Vett egy új cipőt, és elment a bálba. — Aludt egyet, jól beuzsonnázott, s úgy öt óra körül útnak eredt. — Lopott a szomszéd szénéből,*

⁵ A cselekvések egyidejűsége példáinkban az időnek a beszélő által megválasztott pillanatát vagy szakaszát jellemzi. Az egyidejűség nem értelmezendő időmennyiségként. — Az *Én olvastam, ő a tévét nézte* mondat arról sem tudósít, hogy „ha ő fél órával később még a tévét nézte, én még mindig olvastam-e.”

és begyújtott. -- Mikor fölkel, megtört két véka mogyorót, azt mind egy szemig megette, akkor kiment az istállóba, felült a vasderesre... az csak egyet ugrott, kettőt szökött, s utolérte Szép Miklóst” (Benedek Elek: Szép Miklós).⁶

Vannak olyan kontextus- és szituációtípusok, melyekben a befejezett szerkezet fentebb leírt időviszonyító lehetőségei nem érvényesülnek — például a *Már az elnök is megjött!* — mondatban. — Azt a kontextustípust, mely az események belső időrendjét — folyamatos és befejezett szemléletű ígés szerkezetek felhasználásával — érzékelteti, elbeszélő jellegűnek, az ilyen kontextusban szereplő ígés szerkezeteket elbeszélő használatúnak nevezhetjük.

H a n g s ú l y o s a n k ö z l ő (közlő szemléletű) ígés szerkezetek. — Van az ígés szerkezeteknek egy csoportja, amely semmiféle szöveggörnyezetben nem fejez ki egymásutániságot, mint a befejezett, sem egyidejűséget, mint a folyamatos ígék, hanem ezektől „kötelezően” eltekint. Ezeket a feltehetőleg emfatikus eredetű, de jelentésfejlődésük folytán a puszta emfaticumon túlmutató alakokat egy harmadik, tőlem közlőnek nevezett szemléletként tarthatjuk számon. (Pl.: *Keltem föl hajnali háromkor is.*)

Az ilyen szerkezetek más vonatkozásban az imperfektivitás egyik eseteként jellemezhetők. Az ilyen részelő imperfektív alakok lényegében az ige kiemelése révén jelölhetik az alany, a tárgy vagy az ige által kifejezett cselekvés létezését, előfordulását, e hangsúlyozással azonban kétségbe vonják a megfelelő elem teljességét v. egyediségét. A mondatrészek, a szerkezet elemei közül minél több válik névelő, ragozásfajta, személyrag révén meghatározottá, annál körülhatároltabb a nem egyediség, határozatlanság vonatkozása: annál egyértelműbb, hogy az alany, a tárgy vagy a cselekvés relatív ideje, egyszerűsége — többszörisége-e az, amiről a beszélő nem tud vagy nem akar pontos információt adni. Pl.: *jöttek föl* 'voltak, akik följöttek', 'volt, amikor följöttek (ők)'; 'volt, amikor voltak, akik följöttek: *jöttél föl* 'volt, amikor följöttél' (a 'volt, aki följött' jelentésváltozat itt már elesik); *víttek el* széket 'voltak, akik víttek el széket'; 'voltak székek, amelyeket elvíttek (ők)', 'voltak székek, amelyeket elvitt valaki', volt, amikor voltak székek, amelyeket elvíttek (ők): *vitted el* csak 'volt, amikor elvitted', az *elvitte*d és a *vitted el* (az utóbbi alak igeikötője hangsúlytalan és tapadó) csak aspektusértékét tekintve opponál.⁷

A z í g é s - s z e r k e z e t i a s p e k t u s k i f e j e z ő e s z k ö z e i . — A magyar ígék tekintélyes része szerepelhet mind folyamatos, mind nem folyamatos (befejezett, közlő szemléletű) ígés szerkezetekben. Az alábbiakban vázolom a fent leírt rendszer néhány — ige csoportokhoz, jelentésszerkezetekhez, vonzatstruktúrákhoz kötődő — kifejezési formáját.

A b e m e n t — m e n t | b e — m e n t be típus. — Ide az irányjelentésüket többé-kevésbé megőrzött igeikötőkből (*be, ki, le, fel, vissza, át, szét; el, rá*) és evolitív (jön, bont, süllyed, emelkedik) vagy az igeikötő hatására evolutivizálódó (*megy, sétál, ver*) akcióminőségű igéből (igetöből) álló szerkezetek tartoznak.

⁶ Befejezett és folyamatos szemlélet együttese is kifejezhet egyidejűséget. Tólos Endre szóban előidejűnek minősítette az ilyen együttesek „folyamatos” tagját. Részben hasonló Varga László véleménye (NyK. 83/I: 79–85). Véleményüket figyelembe véve úgy gondolom, hogy az ilyen kontextusú folyamatos szerkezeté olyan „bennfoglaló” egyidejűség, amely a megelőzést és a pillanatnyi együttes érvényt megköveteli, a folyamatos cselekvés további fennállását pedig meggededi. (Például: *Mikor hazaértem, Jancsi rádiót hallgatott.*)

⁷ Aspektusértéke az összetett (s a névszói) állítmánynak is van. Kovács István *katona volt*: folyamatos. *Kovács István volt katona*: közlő (szemléletű), *Kovács István katona lett*: befejezett (W. B.: Az ige-szerkezeti aspektus kategóriája a magyarban. Bölcsészdoktori értekezés. Szombathely, 1978. 85–7). Hasonlóan vélekedik Varga László (i. m.). (Terminológiája és részletkérdések különböznek.)

A három forma leltársszerű leírása:

- a) igekötő + (evolutív akcióminőségű) ige(tő) + jel, rag, pl. *bementél, kijöttünk, visszajött, lesüllyedt, visszasétáltam, rátette, fölemelkedik, szétszedték, átmentetek, lebontották*;
- b) igető + jel, rag + szünet + hangsúlyos igekötő, pl. *mentél | be, jöttünk | ki, jött | vissza, süllyedt | le, sétáltam | vissza, tette | rá, emelkedik | föl, szedték | szét, mentetek | át; szedtek | szét egy motorbiciklit; bontották | le*;
- c) ige(tő) + jel, rag (szünet nélkül következő) hangsúlytalan igekötő; mindezt nem követi hangsúlyos alany v. tárgy, pl. *mentél be* (hozzá három után), *jöttünk^{ki}* (hatkor), *jött^{vissza}* (üres kézzel), *süllyedt^{le}*, *jöttem^{haza}*, *szedtek^{szét}*, *szedték^{szét}*; *bontottak^{le}* (házat fél nap alatt).

A fenti részrendszerben leginkább intranzitív igék vagy határozott tárgyú tranzitív igék szerepelnek, esetleg határozatlan, de egyedi tárgyúak is (pl. *szedtek | szét egy motorbiciklit*...). (Szabolcsi Anna figyelemztetése nyomán megemlítem, hogy a fentebb említett szupraszegmentális jegykonfigurációk általánosabb érvényűek, mint példáim netán sugallják. E. A. Brizgunova és Kozma Endre szóhasználatával mondhatom, hogy a fenti formák a vázolt szupraszegmentális eszköze gyűjtések meghatározott típusú „lexikai-grammatikai készleten való működéséből” adódnak.)

A fenti a) konstrukció befejezett. A b) konstrukció folyamatos. A c) konstrukció közlő szemléletű (hangsúlyosan közlő).

A *javította - megjavította - javította^(meg)* típus. — Jellemzője, hogy a folyamatos szerkezet igéje igekötőtlen, a befejezettnek élén áll az igekötő; a közlő alak nyomatékos és vagy igekötőtlen, vagy hátravetett, hangsúlytalan igekötőjű. Az alapige evolutív akcióminőségű és vonzata iránytárgy. — Ehhez a típushoz közel áll az intranzitív *száradt - megszáradt - száradt^{meg}* típus.

A *virágot szedett - szedett (egy csokor) virágot - szedett^{virágot}* (folyamatos: befejezett: közlő) típust az jellemzi, hogy az ige kötött bővítménye „létesített” tárgy⁸; ez a folyamatos szemléletben az ige előtt van, a másik két szemléletben inkább utána, bár ez a mondat aktuális tagolásától is függ. A befejezett szemléletű szerkezet tárgya hangsúlyos, a közlő szemléletűé hangsúlytalan. A tárgy itt határozatlan. — Közel áll ehhez a típushoz a *Cipőt húzott - húzta a cipőjét - húzott^{cipőt}* (befejezett: folyamatos: közlő), ahol — legalábbis a felszínen — a határozottság a folyamatosság formája lesz.

A *ment egyet - ment - ment* típus, melyet itt nem részletezek, jól szemlélteti, hogy a befejezett érték mennyire nem azonosítható a rezultativitással. (Példa a folyamatos — befejezett szembenállásra: *Ahogy ment a biciklimmal, csak úgy sugárzott róla a büszkeség. — Ment egyet a szomszéd fiú biciklijén, elbúcsúzott, aztán bejött.*) A *javította - javított rajta - javított^{rajta}* (folyamatos: befejezett, közlő) típus példázza, hogy ugyanaz a forma több oppozíció tagja-

⁸ Létesített tárgy: az eredménytárggyal rokon, annak „fölelendelt” tárgyfajta: a tárgy kifejezte dolog „számunkra” a szóban forgó cselekvés révén jelenik meg, jön létre v. konkretizálódik. Egyaránt i yen a „Vettem egy cipőt”, a „Csináltam egy könyvespolcot” és a „Hoztam egy kiló kenyeret” mondatok tárgya. Nem ilyen a következő: *Letöröltem a cipőmet*.

ként is szerepelhet; a folyamatos és a befejezett szerkezet igéjének a jelentésterjedelme nem feltétlenül azonos. A *javította* mint folyamatos alak egyaránt szemben állhat a *javított rajta*-val és a *megjavítottá*-val.

A *lomtalanít* – *lomtalanít* – *lomtalanít* ige (alanyi vagy tárgyas ragozású) alakjaival szemléltethető a formai egybeesés lehetősége. Pl.: *Mikor lomtalanítottak az utcánkban, én is sokat dolgoztam. Miután lomtalanítottak, sokáig üresek voltak a pincék.*

Összegezve és kiegészítve: az igés szerkezet aspektusértéke szempontjából fontos tényezők *a*) a tranzitív igék tárgyának minősége *b*) az intranszitiv igék alanyának a minősége (*Jött a busz: Váratlanul jött egy busz*), *c*) az igető akcióminősége, *d*) az igekötő jellege. Az aktuális mondattagolással kapcsolatban megjegyzendő, hogy a folyamatos szerkezetek jelentős része nem szerepelhet témaként: az *Aki mászott föl a fára*, az (*a*) *Pista* mondat nem egyenlő értékű a *Pista mászott föl a fára* mondattal.

Az aspektus kifejezettsége gyakran neutralizálódik tagadás és felszólító mód esetén is. Ilyenkor általában a folyamatos szemlélet szorul körülírásra. (*Már ment le a nap. – Nem a nap volt már lemenőben, hanem a hold.*)

C) Az akcióminőségekről. – Vizsgálatuk – vagy talán inkább oktatásuk – gyakori hibája a szóképzés jelentőségének eltulzása (vö. Fabó Kinga: Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben. MNy. 74: 453–64). Fabó Kinga világosan bizonyítja, hogy pl. a *-gat*, *-get*-képzős igék alapján kijelölni egy akcióminőséget nem lehet. Ez persze nem jelenti azt – véleményem szerint – hogy a magyarban nem lehet akcióminőség. Kétségtelen, hogy egyes igék tartalma „saját idejükhöz” nem egyformán viszonyul: ha valaki az asztalnál *ül*, az nem áll; de aki „*levelez Jóska-val*”, az lehet, hogy telefonon beszélget vele; aki *rág*, az most rág, de aki *köhög*, az lehet, hogy most éppen nem köhög; aki *megy be* a hivatalba, az biztos, hogy úton van, de aki *bejár*, az lehet hogy alszik stb.; ami egyre *süllyed*, az egyszer lesüllyed, de az, hogy valaki *sír*, az – nyelviileg – nem vetít előre valamilyen beteljesedést. Ha az akcióminőséget csak lexikális kérdésnek tekintjük, akkor igen nagy mennyiségű akcióminőséget lehet elkülöníteni, különösen, ha valamilyen aspektuális és intenzitást illető vagy emocionális-értékelő jegy rendszeresen ismétlődő együttesét is külön akcióminőségként vesszük számba (*kibeszélgeti magát*, *agyondolgozza magát*, *sírdogál* stb.). Vannak azonban az igéknek olyan (nagyobb igecsoporthoz átfogó) lexikális sajátosságai, amelyek az igés szerkezet aspektusértékére, s ezen keresztül a tagmondat aspektualitására és az összetett mondat, a szöveg temporalitására is kihatással van. Az aspektusformák leírása során is érzékeltettem annak jelentőségét, hogy az adott lexéma az igetartalmat kibontakozónak tételezi-e (evolutív: *megy fel*, *süllyed*, *szárít*, *lassul* stb.) vagy a cselekvőt a cselekvés (történet stb.) során azonos módon jellemzőnek (statikus: *sétál*, *brúg*, *néz*, *ül*): esetleg az ige használata e tekintetben ingadozik. Az is lényeges, hogy az ige tartalmazza-e a többszöriség, általánosság jegyét, avagy közömbös, esetleg „egyszeriséget preferáló”-ként, „többszöriséget preferáló”-ként jellemezhető e szempontból. Károly Sándor (i. m. 19) e jegyeket az igenevekre vonatkoztatva a l k a l m i h a s z n á l a t ú és á l t a l á n o s h a s z n á l a t ú megnevezéssel állítja szembe: ugyanitt említi igei példákat is az általános használatra. Az, hogy egy ige alkalmi vagy általános használatú-e, az ige adott szövegben való funkcionálását minősíti; az azonban, hogy lehet-e alkalmi vagy általános használatú, ill. mindkettő, az az adott igét mint lexikai egységet jellemzi.

A pontosabb elemzés igénye nélkül szeretném szemléltetni a fentieket. A *kosárlabdázik, versel, dohányzik, látogat vkit* igék ismétlődést, általánosságot fejeznek ki, ill. e jegyet tartalmazzák. A *fut, iszik* igék lehetnek általános használatúak, utalhatnak ismétlődésre. A *meglátogat vkit, rágyújt* egyszerűsége utal. Az *eszik* önmagában szintén egyszerűsége utal, de általános használatú lehet a *nem eszik* és a *jól eszik*. Így például egyszerűség és többszöriség váltakozását érezhetjük a következő mondatokban: *Mari lányom kosárlabdázik, Karcsi fiam meg fut. Karcsi most is éppen fut, a lányom meg holnap játszik a csapatával a gumigyáriak ellen. Pista öcsém versel(get), tegnap is írt egy szép verset. Dénes bácsi az iskoláról cikkezik, legutóbb a testnevelésről írt. Jóska, sajnos, iszik, a Józsika meg nem eszik. Mari látogatja Juli névűt, a múlt héten is meglátogatta, s ma reggel is azt mondta, hogy elmegy hozzá. Nagyon ideges vagyok. Bár nem dohányzom, most rágyújtok.*

Kontextuális támasz nélkül — mint példánk mutatják — folyamatos aspektusú szerkezetek igéi fejezhetnek ki olykor ismétlődést vagy általánosságot. Olyan igéink is vannak, amelyek — ugyancsak folyamatos szemléletű szerkezetben — határozatlan tárgygal olykor „alkalmiságot”, határozattal viszont ismétlődést preferálnak: *Az utcán egy gyereket vertek; Képzeld, Kovácsék verik a gyereket; Mi dicsérjük a gyereket; Az igazgató úr festi a haját; Hála a Jóistennek, veszik a szőlőt; Ti kapjátok az NyK-t?* stb.

Ha a nem evolutív (statikus) igéket tovább bontanánk, alcsoportjaik között mindenképpen érdemes volna számon tartani a gyakorító-általános igéket — melyek nem feltétlenül „fázisismétlő iteratívak”. Ide tartoznának egyrészt a *jár, a levelez, a visel*, másrészt az olyan viszonyigék mint *hasonlít, iriggyel, tartozik, elfér, szeret, gyűlöl* stb. Az ilyen igékből (azonos jelentésben) nem alkothatók „b” konstrukciók még akkor sem, ha az ige kifejezte cselekvés stb. jellemezhető irányával, s felveheti a megfelelő igekötőt. Létezik *bejárt a gyárba* szerkezet, de nincsen *ahogy járt | be a gyárba*. Másrészt a *bejár* sem fejezheti ki perióduson belüli elő-utóidejűséget: nincs **Ahogy bejárt a hivatalba, mindjárt le szokott ülni* mondat. A *lát* ige (potenciális-általános alkalmazása mellett) használatos egyszeri (aktuális) értelemben, de nem evolutív; így a *(be)jár*-hoz hasonlóan alkalmatlan arra, hogy befejezett aspektusú szerkezet magjául szolgáljon. (a *bement* és a *belátott* alakok aspektusértéke különböző). — A fentieknel kevésbé általános szemantikai jegyek alapján, a magasabb szintekre közvetlenül nem hatva, csoportosulnak például a kezdő, pillanatnyi, befejező történési igék (pl. Károly Sándor i. m. 20). Hogy egy ige kezdő-e vagy befejezett, az a mondat és a szöveg szempontjából nem látszik lényegesnek; maga a minősítés is tulajdonképpen attól függ, hogy az adott szó milyen szóképzleti mezőben él — s itt most a szavak konkrét morfémaállománya is lényeges. A *megérez* igét nem mondatbeli funkciója, nem önmagában vett jelentése, hanem az *érez* igekötőtlen igéhez viszonyított jelentése alapján minősítjük kezdőnek. A *hazajött* vagy a *meghalt* alakok is interpretálhatók valaminek a kezdeteként, ettől azonban nem szokás őket kezdőnek minősíteni, mert nem a megfelelő igekötőtlen ige kifejezte cselekvés kezdetét jelzik. Így a *megérez* nem volna kezdőnek minősíthető, mihelyt kihalna az *érez* ige — elnézést a goromba feltételezésért —; akkor sem minősítenénk így már kezdőnek a *megérez* igét, ha egyébként használatában semmiféle változás sem következne be.

További részletezés helyett — összefoglalásul — elmondhatjuk, hogy a magyarban az *a s p e k t u a l i t á s v i z s g á l a n d ó*; vannak róla szilárd alapismereteink, de sok a tisztázandó vagy pontosabban megfogalmazandó részlet is. Központi kategóriája nyelvünkben az alább körülhatárolandó *a s p e k t u s*.

A magyar nyelvbeli aspektus nem morfológiai kategória, mert nincs az igéknek befejezett és folyamatos alakjuk úgy, ahogy pl. múlt

és jelen idejű alakjaik vannak; nem lexikogrammatikai kategória, mert nem minden igéről állítható, hogy az csak folyamatos, ill. befejezett értékben (ilyen szerkezetekben) szerepelhet.

Az aspektus, pontosabban az ígés-szerkezeti aspektus a magyarban lexiko-szintaktikai kategória abban az értelemben, hogy a szemben álló aspektuformák egyik tényezője az ige bizonyos lexikálisan adott (lehetőséges) tulajdonsága (akcióminősége), mely egyrészt a szintaktikai szerkezetekben konkretizálódik, másrészt a mondatban — az ígés szerkezet részeként — a maga jelentésén túlmutató viszonyok kifejezésében működik közre.

Az aspektualitás eszközei között a fentiekén kívül beszélhetünk egyéb mondatrészek és szófajok aspektuális szerepéről (vö. *beteg—beteges: megy—jár: fél—félős: mérges—mérges ember* stb.). Ezeknek és az akciómnőségek egy részének az ígés szerkezet aspektusától függetlenül és azon túlmutatóan fontos szerepük van az egész szöveg időviszonyainak kifejezésében.

A fentiekben sehol sem törekedtem teljességre. Például: az ígés-szerkezeti aspektus kifejezőeszközeinek tárgyalása során az igét, igekötőt tartalmazó szerkezetekhez hasonlóan leírandók és aspektusértékük szerint minősítendőek a latívusi határozót és (igekötőtlen) igét, a latívusi határozót, igekötőt és igét tartalmazó szerkezetek (*boltnba ment, ment a boltnba; lement a boltnba* stb.), az irány- és eredménytárgyat tartalmazó szerkezetek (*egy autót mostam; egy autót vettem*) különbségei; elemzendő az alany határozottságának — határozatlanságának a szerepe, az alany és a tárgy száma; bizonyos negatív de nem kevésbé informatív megállapítások érdekében össze kell vetni a latívuszi és lokatívuszi bővítményeket, ill. az ilyen jellegű igekötőket vagy összetételi tagokat.

5. Az aspektualitás oktatásának állapota és lehetőségei. — Az aspektualitással valamilyen formában eddig is találkozott a magyar tanulóifjúság egésze — részint a magyar nyelv és irodalom elnevezésű tantárgy, részint az idegen nyelvek tanulása során.

A) Az iskolai magyar nyelvtanok általában az ige fajtái között említene a cselekvés lefolyásának módja szerint tartós — huzamos történésűnek, illetve mozzanatos történésűnek nevezett igéket. (l.: Szemere Gyula—Szende Aladár: Magyar nyelvtan a gimnáziumok I. osztálya számára. Bp., 1965. 69; Szende Aladár: Magyar nyelvtan a szak-középiskola I. osztálya számára. 14. kiadás, Bp., 1978. 48; Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. 3. kiadás. Bp., 1974. 23.)

Az aspektualitás (folyamatos cselekvés, befejezett cselekvés) általában szóba kerül az igekötők, illetve az igekötők szórendje kapcsán is (pl. Szemere Gyula—Szende Aladár: Magyar nyelvtan a gimnáziumok II. osztálya számára. Bp., 1966. 100; Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsovné i. m. 451).

A szóképzés témakörben általában megemlítik az ún. gyakorító és mozzanatos igéket (pl. Kertész György: Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás az emelt szintű szakmunkásképző iskolák II. osztálya számára. 8. kiadás, Budapest, 1976. 43–4).

Egyébként nagyjából ugyanezek a mozzanatok szerepelnek az általános iskolai anyagban is, pl. megemlítik, hogy az igekötő „befejezetté teszi a cselekvést” (Hernádi Sándor—Szemere Gyula: Magyar nyelvtan az általános iskola 6. osztálya számára. 11., átdolgozott kiadás, Bp., 1975. 78), vagy hogy a *törölget* ige „gyakori, ismétlődő törlést jelent” (Hoffman Ottó—Rózsa Jó-

zsefné: Magyar nyelvtan az általános iskola 8. osztálya számára. 13. kiadás, Bp., 1876. 73).

Az említett három szempont (az ige fajtái, az igekötő szórendje, igeképzés) alapján tehát az elmúlt évek tanulói a következő kifejezésekkel találkoztak: tartós-huzamos történésű ige, mozzanatos történésű ige, folyamatos cselekvés, befejezett cselekvés, gyakorító (és mozzanatos) ige. Az egyes fogalmakat példaként izolált szavak illusztrálják. — Mint a nyelvtudomány újabb eredményeit tükrözni kívánó, igen tartalmas új tankönyv említést érdemel Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin Magyar nyelv a gimnáziumok II. osztálya számára c. munkája (Budapest, 1980.). E könyv a korábbiaknál részletesebben tárgyalja az igenevekben kifejeződő időviszonyítást. A szórendről szóló fejezetben a *folyamatosság* és *befejezettség* szavakat nemcsak „hozzárendeli” a megfelelő alakokhoz, hanem a mondatra való kihatásukban értelmezi e kategóriákat, mondatnyi példákat ad, s még az angol és az orosz megfelelőkre is utal. — „Elszalasztott lehetőségei” e tekintetben a könyvnek Az ige és az igés mondatforma (33–9) c. fejezetben vannak. Itt — talán éppen az aspektus-akcióminőség — szóképzés összefüggését illető átmeneti szakmai bizonytalanságokra való tekintettel — a szerzők megkerülték a témát. Az I. osztályban tárgyalt szövegten szintén adna lehetőséget az aspektualitás tárgyalására, sőt feltehetőleg a tárgyalás lehetséges módját tekintve is itt volna alkalom témánkat a legszerveesebben beépíteni. (Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv a gimnáziumok I. osztálya számára. Bp., 1979. 70–5, 90–104, 112.) E tankönyvnek a jelekről és jelrendszerekről, az emberi nyelvről szóló bevezető fejezete (3–64) megfelelő szemléleti alapot ad ahhoz is, hogy a tanulókat — az igés szerkezeti aspektus kapcsán is — megtanítsuk különbséget tenni a tükrözött valóságrész, ill. a tükröző nyelv kategóriái, ez utóbbiaknak a valóság által közvetlenül meghatározott, ill. egyezményes mozzanatai, a beszélő szubjektivitását adott szinten érvényesítő vagy nem érvényesítő elemei között. (Pl. a folyamatosság jegyéről elmondható, hogy az nem a cselekvés valamely sajátosságát, hanem a beszélő nézőpontját minősíti (vö. jelen írás, 3. pont/B).

B) A másik terület, ahol az aspektualitás — főképp az ige-aspektus és annak összefüggése a kontextus egyéb aspektuális elemeivel előkerül, az idegen nyelvek, elsősorban az orosz nyelv oktatása.

Röviden ennek nehézségeire és lehetőségeire is kitérek.

Az orosz igeszemlélet oktatásában Magyarországon általában három mozzanat dominál.

a) Az igepárok fogalma. Ennek bevezetésékor szokás magyar rezultatív igék imperfektív — perfektív szembenállását idézni (*ír—megír, tanul—megtanul*); mivel azonban a magyar perfektív igének a tárgy határozottságától való, szintén nem jelentéktelen függése rejtve marad, ezen analógia negatív és pozitív hatása egyaránt érvényesül: a tanulók a *Vettem egy kiló kenyeret*-szerű (befejezett) szerkezeteket helytelenül folyamatos igével fordítják; ugyanakkor, amikor a *megvettem a kenyeret*, ill. *írta a levelet—megírta a levelet*-féle, határozott tárgyat tartalmazó szerkezetek fordításával nincs baj. (Az említett hibák természetesen nemcsak akkor fordulnak elő, ha bevallott fordítás folyik, hanem orosz nyelvű beszélgetés során is.)

Az igepárok fogalmának bevezetése után a tanárok többnyire az igepárok memorizálását, nem pedig helyes alkalmazását kérik számon.

b) Minden szinten tanítják a folyamatos szemléletű igék ismétlődés jelentését (értsd: az ismétlődést kifejező határozókkal való használatuk lehetőségét).

c) Hangsúlyos helyet kap a jövő idő képzésének igeszemléleti meghatározottsága (segédigés jövő idejük csak a folyamatos igéknek van).

A fentiekkel szemben olykor elsikkad — idő és energia hiányában — az egyidejűség—egymásutániség⁹ szemantikai jegyeinek, valamint az orosz igeszemlélet járulékos modális funkcióinak tanítása.* — A magyar nyelvtan eddig e tekintetben nem sokat segített az orosz oktatásában: az ún. gyakorító igéknek az oktatásban való, megtévesztő dominanciája, az itt-ott előforduló *folyamatos* – *befejezett* szavak meghatározatlansága talán még nehezítette is az orosz tanárok dolgát. (Jegyezzük meg: nem várható a tankönyvektől, hogy megelőzzék szaktudományukat. Honti Mária – Jobbagyné András Katalin idézett tankönyveire a fentiek már nem vonatkoztathatók.)

C) Az aspektualitás oktatásának pontos távlati tervét ma elkészíteni lehetetlen, hiszen az nagymértékben függ a tantárgy oktatásának egészétől. Nagyon is időszerű azonban az alapvető kérdések számbavétele. Ezek a következők lehetnek: ha a fogalmi – szemantikai kategóriából indulunk ki, hol alapozzuk azt meg: a magyar nyelv vagy az idegen nyelvek oktatásában; milyen mértékben, milyen anyagrészek keretében, milyen részletekben foglalkozunk a kérdéssel, milyen szinten kérjük számon az oktatott anyagot.

Az aspektualitás oktatásában sokkal inkább kell a tanulók absztrakciós képességeire támaszkodnunk, mint a morfológiai kategóriák esetében, ahol is teljesen uralkodhat — és uralkodik — a forma alapján való tájékozódás. A jelentés bonyolultsága pl. egyáltalán nem zavarja az igeidőket tanuló fiataalt. Bár például egy tárgyi mellékmondat jelen idejű igealakja tükrözhet a beszédhez viszonyított múlt időt (pl. *Azt mondta, hogy fájt a feje, pedig nem is fájt neki*), ez nem zavarja meg a diákot abban, hogy helyesen határozza meg az ige nyelvtani idejét. A *Néztem, hogy kelfel a nap* igéi közül is az elsőt határozottan múlt idejűnek, a másodikat jelen idejűnek minősíti külön magyarázat nélkül is.

Az elvonatkoztatás képességének ez a kényszerű megterhelése, a kérdéskör bonyolultsága amellet szól, hogy témánk az oktatás viszonylag kései szakaszaiban kerüljön sorra. Rácz Endre Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról (1980.) c. munkájában hasonló alapon javasolja, hogy az aspektualitás az ún. legfelső fokon, a középiskolák III–IV. osztályának anyagában szerepeljen, ahol is „külön grammatikai ismereteket — egy osztály keretében — csak azok tanulnának, akik a társadalomtudományok irányában kívánnak szakosodni” (21). Ugyanakkor megfontolandó tényező, hogy az orosz igeszemlélet oktatása már az általános iskolában megkezdődik, s a tanulók a középiskolában végig igepárokat tanulnak — igen szerény fogalmi megalapozás után. A magyar nyelvtan fokozottabb — s talán: korábbi — megterhelése mellett szól az is, hogy az idegen nyelvi órák legfőbb követelménye a fokozott idegennyelvű-

⁹ Azért volna jó e funkcióból kiindulni, mert így a tanulók meg tudnák ragadni és „elhinnék” az oroszbeli két aspektusforma jogosultságát. — A párhuzam csak az „egyszeri egymásutániség” kifejezését jellemzi. (Vö. Wacha Balázs: A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1: 157–64.).

* Kéziratomban már a nyomdában volt, mikor Pete István felhívta figyelmemet a középiskolákban történt változásokra és arra, hogy az ország egyetemében súlyának megfelelően tárgyalják a kérdést. — Cikkem írásakor nem ismerhettem Pete Istvánnak a Magyar Nyelv hasábjain megjelenendő, velem részben vitázó cikkét sem. Erre később reagálok. Elismerését és bírálatát ezúton is köszönöm.

ség; ez azonban — a nyelvtudás még alacsony szintje miatt — nemigen alkalmas bonyolult fogalmak kialakítására. Az idegen nyelvek oktatásának a transzformációs érzékeltetés további fokozása irányában kellene haladnia; a fogalmi alapozást és értelmezést a magyar nyelvtannak volna célszerű átvennie — hiszen e tantárgy jelenleg is a nyelvről való általános ismeretek (világnézeti vonatkozások) oktatására is hivatott; s erre gyakorlatilag egyedül alkalmas. — Minthogy az aspektualitás a szöveg egyik lényeges szervezője, elképzelésem összhangban van Rácz Endre idézett tervezetének azzal a részével, amely szerint az ún. felső fok (a középiskolai I. és II. osztálya) hivatott a szöveg középpontba helyezésére (vö. i. m. 17, 19).

További kérdés, hogy az aspektualitás eszközei közül melyeket tanítsuk, az aspektus és az akciómínőség különbségéről szó essék-e, ez utóbbinak milyen alosztályait mutassuk be, milyen mértékben szerepeljenek idegen nyelvekkel való egybevetések.

Nem kényszerű kompromisszumnak, hanem eredményes megközelítésnek vélem azt az eljárást, mely az aspektualitás oktatásának zömét a középiskola II–III. évére tenné — az általános iskolák 5. osztályában kezdődő indirekt előkészítés után.

Az előkészítés kezdődhetne olyan kis szöveggel vagy szövegekkel, amelyek inkább érzékeltetnék, mintsem szabatosan megfogalmaznák és számonkérendő táblázatba sűríteneék azt a tényt, hogy bizonyos igéink, igecsoportjaink közös jelentéselemeket tartalmaznak — annak ellenére, hogy a jelentésekben tükrözött cselekvések a közvetlen szemlélet számára egyáltalán nem „hasonlítanak” egymásra. Itt nemcsak aspektuális jegyeiről van szó. Kigyűjthetjük például egy célszerűen megszerkesztett szövegből azokat a mondatokat, tagmondatokat, amelyekben az ige által kifejezett cselekvést a cselekvő — a tanuló megítélése szerint — akarta vagy nem akarta. Pl.: *Pista elesett. Jól megütötte magát. Nem baj — gondolta. Gyorsan felugrott, leporolta magát, s már indult volna tovább, mikor meghallotta, hogy valaki hívja.* — Hasonló válogatást végeztethetünk aszerint, hogy az igék egy hosszabb időszakra vonatkoznak-e vagy sem. Pl.: *Pista egy szovjet fiúval levelezett. Nagyon szeretett levelet kapni. Egyszer egy különösen vastag borítékot hozott a postás.* Stb. — Kérdezhetjük, hogy az igéktől kifejezett cselekvések — egy mondaton vagy rövid szövegen belül — egyidejűek-e, vagy egymás után következnek. Nyelvtani szakkifejezések bevezetése itt nem szükséges. — Írásvetítő transzpárensen bemutatathatunk egy figurát ábrázoló képeket, melyeket több igét tartalmazó mondat magyaráz, pl.: *Mari ül és olvas; Jóska nézi Kati fényképét, és átszellemülten mosolyog.* — Ezt követően olyan képsorozatot is mutathatunk, ahol az alany azonossága ellenére kellett több képhez folyamodnunk: *Mari fölállt, odament a csaphoz, ivott egy pohár vizet, majd letette a poharat, és bement a szobába. — Bekapcsolta a tévét, és leült az ágyra.* Hasonló szemléltetést jóval később oroszórán is alkalmazhatunk; pl.: *Он пришел домой, и лег спать; Он выпил, вышел, зашел и цел —* — vagy ehhez hasonló, de az adott olvasmány szavaiból összeállított mondatok felhasználásával és képi ábrázolásával.

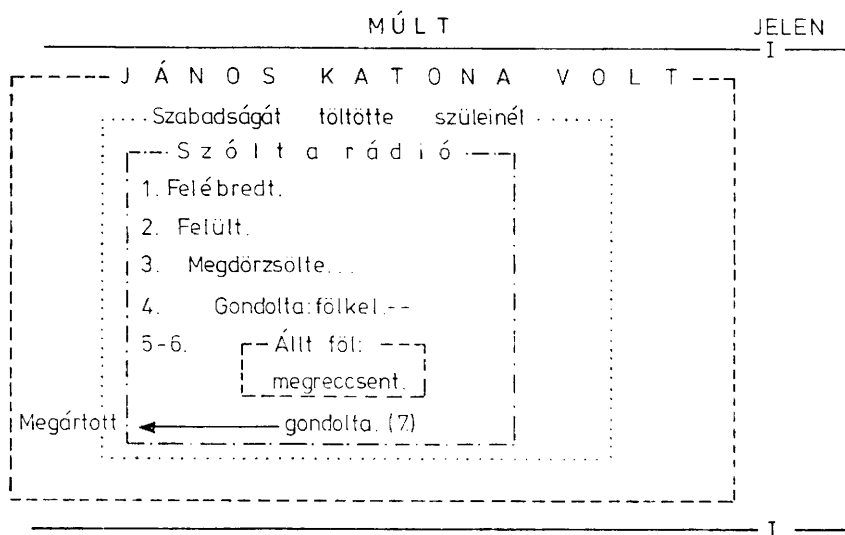
A 7. osztályban, amikor Rácz Endre javaslata szerint a mondatban, az összetett mondat kerülhet előtérbe — az időhatározói mellékmondat kapcsán bemutatatható, hogyan fejezhetnek ki — akár azonos kötőszavú s természetesen azonos igeidőket tartalmazó — mellékmondatok különböző időviszonyokat. A példákban opponáló aspektusú igés szerkezetek szerepelnének (pl. *ahogy jött fel... — ahogy feljött...).* A kapcsolódó feladat az 5. osztály anyagába javasoltakhoz hasonlítana, azzal a különbséggel, hogy itt most az opponáló mondatokban azonos igetővek szerepelnének, s hogy az egyidejű-

ség – egymásutániség a főmondat – mellékmondat viszonylatában kerülne elő. (Ezekre a gyakorlatokra az idegen nyelvek oktatásában is támaszkodhatnánk; s itt nemcsak az orosz igeaspektusról van szó, hanem például a német *als* melletti 1. vagy 3. múlt megválasztásáról; az angol és a francia igeidők esetében az összevetés még kézenfekvőbb.)

A középiskola I–II. osztályában, mikor a szöveg a figyelem középpontjába kerül, lehetnének olyan gyakorlatok, melyek egy-egy történet időszerkezetének a rekonstruálását tűznék ki célul, attól függetlenül, hogy az időszerkezet érzékeltetésében milyen eszközök vesznek részt. Például:

János katona volt. Egyszer, mikor szabadságát töltötte szüleinél, arra ébredt, hogy szól a rádió. Felült, megdörzsölte a szemét. „Fölkelek” – gondolta. Ahogy állt föl, megreccsent a térde. „Megártott a műltheti gyakorlat” – gondolta. A megoldás kb. a következő lehetne:

A középiskola III. osztályában következhetne az igés-szerkezeti aspektus viszonylag rendszeres bemutatása. A cél itt a folyamatos és nem folyamatos (befejezett, hangsúlyosan közlő) alakok szembeállítás, a szembenállás felismertetése volna. A kategória kifejezőeszközeinek különbözőségét -- elképzelésem szerint -- szemléltetnék, de nem kérnénk számon. Kiemelnénk, hogy az igető szótári jelentése (ezen belül: akcióminősége) nem egyértelműen szabja meg az igés szerkezet aspektusértékét. Átisméltetnénk az immár megnevezett folyamatos és befejezett szemléletű szerkezeteknek az egyszerű, illetve az alárendelő összetett mondatokban való szereplését. Ekkor vagy a IV. osztályban kerülhetne sor a magyar igés-szerkezeti aspektus és az orosz ige-aspektus rövid összevetésére.

Befejezésül megjegyzem, hogy példáim -- s az anyag elosztásának vázolója is -- valóban csak példák, melyek csak egy lehetséges bemutatási módot kívánnak érzékeltetni. A konkrét tervezés a jövő feladata.

Wacha Balázs

Bánréti Zoltán kísérleti tankönyvei

(Gyerek és anyanyelv. Anyanyelvi nevelési kísérlet a 4. és 5. osztályban. Bp., 1979. 179 l. Kamasz és anyanyelv. Anyanyelvi nevelési kísérlet a 6. és 7. osztályban. Bp. 1981. 152 l.)

Szépe György a Kamasz és anyanyelv előszavában a könyvet műfajában a 6–7. osztályban folyó kutatás, anyanyelvi kísérlet tananyagáról való beszámolóknak nevezi, és egyúttal segédkönyvnek ajánlja az általános iskola felső tagozatában tanító magyar-tanároknak. Bízvást elmondhatjuk ezt a Gyerek és anyanyelv című könyvről is. A két könyv Bánréti Zoltán egyéni munkájának az eredménye, a munkák „alapjául szolgáló tudományos kutatás és pedagógiai kísérletezés azonban kollektív munka keretében valósult meg” — írja az Előszóban Szépe György. A Nyelvtudományi Intézet strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztályának, a 6. számú Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv 2.1.1.1. kódszámú témájával foglalkozó bizottságnak a nyelv megismerésére és a nyelvészet eredményeinek hasznosítására irányuló tevékenysége, továbbá a pécsi és a szombathelyi tanárképzők gyakorló iskoláinak, a főváros és a gödöllői járás néhány osztályának és tanárának a kísérleti munkája szolgált a két könyv alapjául. Először a felsorolt iskolákban sokszorosított jegyzetekből tanították a kísérleti anyagokat. A tanárok és a tanulók véleménye, a mérések eredményei, a szakfelügyelők javaslatai alapján a szerző többször is átírta az anyagot. A nyomtatásban megjelent anyag nagy részében már többszörösen tanított anyag újraírásának az eredménye.

„Az általános iskola felső tagozatára irányuló munkát szorosan bele kívánjuk illeszteni egy hosszanti modellbe, amely a magyarországi magyar anyanyelvű tanulók harmadik életévétől a tizennyolcadikig terjed, s kiterjed valamennyi korosztály nevelőinek képzésére is” — olvassuk az Előszóban. Majd lejjebb: „Az általános iskola felső tagozata a mi esetünkben is, akárcsak — bizonyos mértékig az új dokumentumokban is — az anyanyelv (magyar nyelv és irodalom) tantárgyában a 4. osztályban kezdődik. Ez persze problémát is jelent, mivel szervezetenként a 4. osztály az alsó tagozat része. Célunk nem is a szervezeti változtatás, ez nem a mi dolgunk, hanem a zökkenőmentes átmenetnek, a lineáris tantervépítkezésnek az elősegítése.” Azt is megtudjuk az Előszóból, hogy a felső tagozatra tervezett kutatásokat közlétező könyvek sora lezárult. Az általános iskola 8. osztályában távlatilag az a kísérleti anyag kerül oktatásra, amely az Ember és nyelv című sokszorosított kiadványban megjelent. Legutóbb a Nyelvtudományi Intézet és a Pécsi Tanárképző Főiskola közös kiadványaként jelent meg 1978-ban.

Bánréti mindkét könyve elé „A kísérleti tananyag céljáról, tartalmáról és a felhasználás lehetőségeiről” címmel bevezető tanulmányt írt. A két tanulmány nagyon sok pontban találkozik. Mindkét bevezetőben részletesen szól a szerző arról, hogy a kísérleti tananyagot igyekezett „olyan pedagógiai konstrukcióvá formálni, amelyben a pszichológia idevágó eredményei belső összefüggésbe kerülnek a korszerű nyelvészet gondolatanyagával és a modern pedagógia elméletével és gyakorlatával”. Vigotszkij és Piaget, továbbá tanítványaiknak és követőiknek tanításai, amelyekben a nevelést mint tevékenységrendszert fogják fel, és e tevékenységrendszer kiépítésében bevezetik a legközelebbi fejlődési zóna fogalmát, a külföldi és magyar kísérletek, oktatási-nevelési koncepciók a tananyag szerkezeti felépítésében, továbbá a transzformációs grammatika elmélete és szabályrendszere alakították ki a kísérleti tananyag céljait, magát a tananyagot, szerkezeti felépítését és a feldolgozás módszereit.

A két kísérleti tananyag legfontosabb céljait a szerző a két bevezető tanulmányában így foglalja össze: a Gyermek és anyanyelv és anyanyelvből olyan elveket és módszereket kell a tanulónak megismernie, amelyekkel képes felfedezni az anyanyelv grammatikáját, rendszerét, a Kamasz és anyanyelvből pedig képes felfedezni a szöveg grammatikai alap-

jainak a rendszerét. Problémaérzékenységet és ítélőképességet kell mindkét anyagnak kifejleszteni, hogy a tanulók a különféle nyelvi problémákat, a 6–7. osztályban a szövegértés és szövegépítkezés kérdéseit észleljék és jól értelmezzék. A szövegalkotó és a szöveg-megértő képességüket automatizálni kell. Olyan elveket és módszereket kell megismerniük, amelyekkel képesek megérteni önmaguk és mások kommunikációs lehetőségeit és nehézségeit, és kikísérletezhessék a legelőnyösebb és leghatékonyabb közlési stratégiáikat és az önellenőrzés módjait. A második könyv bővült azzal, bár az elsőben is találunk néhány példát, hogy a verbális szöveganyagba képanyagokat is helyezett el a szerző. „Ezekkel a példákkal arra szeretnénk ösztönözni a gyerekeket” – írja, – „hogy a közlések alkotásának, értésének szerkezetére és gyakorlatára más jelrendszerekben is figyeljenek fel” (Kamasz és anyanyelv 16). Különböző is a legtöbb könyvben képeket, rajzokat és ábrákat talál az olvasó, olyanokat, amelyek szervesen beilleszkednek a verbális anyagba. Nagy Ferenc a szövegtanában másodlagos közleménynek nevezi ezeket, s a szerzők az elsődleges szöveg szerkesztésének tekintik (Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Egyetemi jegyzet. Bp., 1981. 15).

Bánréti Zoltán is, mint minden tankönyvíró, nagy fontosságot tulajdonít a tananyag felépítésének. „Egy tananyag hatása és hatékonysága alapvetően összefügg az anyag szerkezetével” (Kamasz és anyanyelv 19). Milyen nyelvtani kategóriákat ismernek meg a tanulók adott életkorban, milyen nagyobb rendszer részei ezek, milyen a viszonyuk a rendszer egészéhez, mennyire átláthatók e viszonyok a gyerekek számára, milyen lépésekkel jutnak el az összefüggések felismeréséhez, és mennyire képesek a rendszerviszonyok önállóbb felfedezésére, ezek nagyon lényeges kérdései a tananyagfelépítésnek. Hasonlóan lényeges kérdésnek ítéli a szerző azt is, hogy „valamely közlési tevékenység típusát mennyit gyakorolnak. De még lényegesebb, hogy a résztvékenységek elsajátítása után olyan összetettebb tevékenység felé haladunk-e, melynek elemei az előbbi résztvékenységek. A strukturált tananyagok lehetővé teszik az értelmes és gazdaságos tanulást, mivel az egyes kategóriák nagyobb rendszerekbe helyezése, a gyakorlati résztvékenységek összetettebb tevékenységekbe épülése egyszerre jelent ismétlést és új dolgok tanulását” (Kamasz és anyanyelv 19).

Bánréti tananyagépítkezéséről még két fontos dolgot emelek ki. Az egyik, a szerző megfogalmazásában: „Tananyagunk rendszere a problémák és tevékenység típusok fejlesztésére épül. Ebben a kiinduló pontot az elsajátítandó probléma, illetve tevékenységek leglényegesebb, legalapvetőbb viszonyainak kiemelése adja. A fejlesztés nem más, mint a rendszer kibontása. . .” (Kamasz és anyanyelv 19). A másik jellemzője pedig az, hogy két alapvető feladatot old meg egyszerre. Az egyik feladat a nyelv lényeges tulajdonságainak, szabályrendszerének a tudatosítása, a másik pedig: különféle közlési helyzetekben és műfajokban az elmélet gyakorlati mechanizmusának elsajátíttatása, automatizálása. A Gyerek és anyanyelvben minden elméletibb jellegű fejezetet követ egy Közlések és helyzetek című fejezet, a Kamasz és anyanyelvben a két feladat megoldása már úgy valósul meg, hogy a grammatikai szabályok felfedeztetése a tananyag első felére hárul, s éppen csak ízelítőt ad e rész arra, hogyan használhatók e szabályok beszédhelyzetekben. A tananyag második felében történik a grammatikai szabályoknak a begyakorlása differenciáltabb tevékenységben, műfajilag is sokféle kommunikációs helyzetben.

Nézzük ezután a tananyagot! A Gyermek és anyanyelv vázlatos képet ad a magyar transzformációs (kombinatorikus) mondattanról. Az első nagyobb fejezetben megismerkednek a gyerekek az elemi és a bonyolult mondat fogalmával. Két irányú kombinációkat végeznek, elemi mondatokból bonyolult mondatokat szerkesztenek, és bonyolult mondatokat bontanak fel elemi mondatokra. Majd megismerkednek a bonyolult mondatok magjával. Az ezt a részt követő Közlések és helyzetek című fejezet feladataiból megtanulják az ismert és az újszerű fogalmát, ezek ismeretében az elemi mondat és a bonyolult mondat

használatát bizonyos beszédhelyzetekben. A következő fejezetekben a szokásos és a szokatlan jelentésű értelmes és értelmetlen mondatok formái sajátosságai (a szavak mondatbeli helye, szófajok, toldalékaik) kiderítésével a mondatforma fogalmába vezet be a szerző, s az alanyt, állítmányt, majd a tárgyat mint mondatrészeket valamilyen jelentésoztály és valamilyen forma kapcsolataként tárgyalja. Az alany és állítmány, majd a tárgy és az igei állítmány egyeztetésével megismerteti a nyelvi szabály fogalmával. A fejezetet követő nyelvhasználati részből ez új ismeretekhez még a szórend és a hangsúly, a hanglejtés ismerete járul. Majd két nagy fejezet is foglalkozik az alanyi és állítmányi résszel. Ezekben ismerkednek meg a tanulók a vonzat fogalmával. Az állítmány és vonzatai adják a mondat állítmányi részét, az alany és vonzatai az alanyi részt. A tanulók itt tanulják meg azt, hogy nem minden bővítmény vonzat, vannak nem kötelező bővítmények, ilyenek a jelzők és a kötelező bővítményi tárggyal és vonzathatározókkal szembeállított körülményhatározók. E mondatrészek tárgyalásába a szerző a szófaji és a morfológiai ismereteket is bevonja.

A tankönyv tehát eddig a hagyományosan egyszerű mondatnak nevezett nyelvi alakulattal foglalkozott, s azt vizsgálta, hogy valamely bővítmény vonzat-e vagy nem kötelező mondatrész, s azt, milyen lépésekkel építhető be egy elemi mondat a másikba, ha szükséges.

A tankönyv következő részeiben a szószerkezetekkel és a mellékmondatokkal ismerkednek meg a tanulók. Először a minősítő jelzői szerkezetekből alakítható mellékmondatokkal, majd a körülményhatározói szószerkezetekkel és mellékmondatokkal foglalkozik a szerző, de a két rész másféle felépítésű. Az elsőben egy elemi mondatba vonatkozó mellékmondatként beépített egy másik elemi mondatot, s ebből a mellékmondatból transzformál minőségjelzős szószerkezetet. Ezt azért tartja szükségesnek, hogy megmutassa, a minőségjelző sohasem vonzat. A második részben a körülményhatározót transzformálja mellékmondatná. Itt ugyanis előbb meg kell vizsgálni azt, hogy a határozó vonzat-e vagy nem kötelező körülményhatározó. Az első részben tehát a mondatépítés technikája volt a fontos, a másodikban pedig összekapcsolta ezt a technikát és a vonzat szempontját.

A következő fejezetek a birtokos jelző és a főnevesítés, majd pedig a vonzat-mellékmondatok kérdéseit tárgyalják. Ez utóbbiban már kipróbálják azt, hogy a vonzatmondatrészek helyére utalószók segítségével hogyan és milyen esetekben lehet mellékmondatot tenni.

Minden grammatikai felfedezést a szerző a jelentés és forma alapvető viszonyainak kereteiben végeztet, sőt mindig figyelemmel van a szófajok és a toldalékok változásaira is.

A Kamasz és anyanyelvben a tárgy a szöveg. A szövegértés és a szöveggalgotás grammatikai alapjaival és nyelvhasználati, kommunikációs szabályszerűségeivel, normáival foglalkozik.

A grammatikai alapok fölfedezésére irányuló tevékenységeknek két fő típusát különbözteti el a szerző: a kombinációt és a szelekciót. A kombináción a lineáris szövegépítést érti, a kapcsolás, az összefüggés-teremtés, az előre- és hátrautalás szabályait. A tankönyv első fejezetei ezekkel foglalkoznak. Az elemi mondatok számának a növelésével lehetetlenné válik egy mondat határain belül elvégezni az összeépítésüket. Így át kell lépni a mondat határát. A kötőszók és a sorrendezés ismeretében előbb a mellérendelő összetett mondatfajtákkal ismerkednek meg a tanulók, majd a névmásosítás és a kihagyás szabályainak ismeretében néhány mondatból álló szövegekkel foglalkoznak, különös tekintettel a jelentésbeli finomságokra, a kétértelműség eseteire. A Szövegek és helyzetek című fejezetben a lineáris szövegépítkezés grammatikai szabályainak alkalmazását és használatát gyakorolják beszédhelyzetekben.

A szelekción a hierarchikus építkezés alapszabályait érti a szerző, azt tudniillik,

hogy adott beszédhelyzetben meghatározott közölni való milyen szavak, szó szerkezetek és mondatok közti válogatást kíván. Az egy helyen a jelentés megváltoztatása nélkül felhasználható elemek egy jelentéssztyályba tartoznak. A választás tulajdonképpen két mozzanatot tartalmaz: az adott helyzetben felhasználható elemek jelentéssztyályának elkülönítését az adott helyen fel nem használhatókétól, és választást a felhasználható jelentéssztyály elemei közül. A szó és a szöveg című fejezetben ezt a válogatást gyakoroltatja a szerző, és igyekszik megmutatni a választási lehetőségek szabályozott jellegét.

A következő fejezet A szöveg témája címet viseli. A szöveg tartalmi lényege a szövegtéma, ez a szövegértés és szövegalkotás jelentéstani irányító elve. A szövegből a hallgató mindig következtetéseket von le, és ezek eredménye a szöveg tartalmának a lényege, a szövegtéma. A szövegalkotásban figyelembe kell venni, hogy beszélgető partnerünk nem a szavak és mondatok mechanikus összeadásával érti meg szövegünket, hanem ezekből kiindulva általánosítja a közölt részleteket és következtetéseket von le. Tehát szövegünk megformálásával partnerünk következtetéseit irányíthatjuk. A szavak, a szó szerkezetek szöveghelyzetbe való elhelyezésével, a szöveghelyzet jelentésbefolyásoló hatásaival kísérleteznek a tanulók e fejezet feladataiban.

A következő fejezetben, amely a Szövegtípusok és helyzetek címet viseli, már a fejezet elején tisztázza azt a kérdést a szerző, mi a szövegtípus. A szövegtípus azt mutatja meg, mi a közlő szándéka, és milyen nyelvi formában mondja el vagy írja le a témáját. A közlő leírhat tényeket, elmondhat eseményeket, tanácsokat adhat, érvelhet, kritizálhat stb. Ez a szándék. A nyelvi forma a mondatoknak és a szövegeknek a jelentésüktől megkülönböztethető tulajdonságai. A nyelvi formát a szófajok és a toldalékok szerkezeti helye és sorrendje jellemzi. S akkor jó a szöveg, ha alkotója a célját eléri. Itt már a társadalmi viszonylatok, kulturális normák is erősen befolyásolják a szövegszerkesztést, a szövegtípusokat. Hiszen „a közlés olyan összetett cselekvés, amelynek egyik komponense a grammatika. Mellette egy kisebb vagy nagyobb közösség tagjaihoz fűződő viszonyunk, más emberekkel létesített kapcsolataink kulturális és lélektani vonatkozásai is fontosak” — írja a szerző (Gyerek és anyanyelv 14–5). Két szövegtípusnak, a vitának és érvelésnek, előttük a háttérmondatoknak külön fejezetet szentel. Bevezető tanulmányában ezt így magyarázza: a 12–13 éves gyerekekben erős a kritikai érzék és a vitakedv, de az önellenőrzésnek és az önkifejezésnek is igen lényeges műfajai ezek.

A tananyag egy rövidebb recenzióban így körvonalazható, s bizony a gazdag anyagnak ez csak nagyon szegényes és hiányos bemutatása. De talán így is sikerült azt megmutatni, mi ennek a kísérletnek a lényege.

A szerző mindkét könyv bevezetésében részletesebben szól arról, hogy milyen követelményeket támasztottak a kísérletek során a gyermekekkel szemben, s mennyire sikerült e követelményeket megvalósítani. A gyerekektől két dolgot kívántak meg a kísérletezők minden fejezet kapcsán. Az egyik az, hogy „saját szavaikkal el tudják magyarázni, majd később bizonyítani az adott fogalom által jelöltek előállításának módját, lényegét. A másik: hogy ezt meg is tudják tenni. A kettő együttesen jelenti a követelmény teljesítését” (Gyerek és anyanyelv 17). A közlési készségeket fejlesztő anyagokban pedig az a követelmény, hogy az adott problémahelyzetet a tanuló beszédben, írásban meg tudja oldani vagy nem. A grammatikai és a közlési készséget, valamint a technikai (helyesejtés és helyesírás) teljesítményt összefüggésükben együttesen veszik figyelembe. S ezt a tanár az osztállyal együtt dönti el. Tehát sikerült-e a tanulónak pl. valamely kérdésben helyesen érvelnie, tudta-e igazolni valamiben az álláspontját, egy bizonyos szövegműfaj sajátosságait mennyire tudja reprodukálni, helyesen érthető-e a tanuló beszéde, hangsúlyozása, hanglejtése megfelelő-e, az írásművében vétett-e lényeges helyesírási hibát: ezek az értékelés szempontjai. A kísérletek azt igazolták, hogy a kísérleti osztályok teljesítménye jóval meghaladta a kontroll osztályok teljesítményét. Sőt a kísérleti osztályok teljesít-

ménye a nyelvekben is, az irodalomban is, sőt a matematikában is jóval jobb volt, mint a kontroll osztályoké.

A módszert a tananyag sugallja. Tevékenység, tevékenykedtetés, felfedeztetés elméleti és gyakorlati feladatok megoldásával. S mivel a tevékenységek rendszere egyre összetettebb lesz a rendszer felfedezése és a gyakorlati kommunikáció területén egyaránt, a tanulókat arra kényszeríti, hogy maguk is kísérletezzenek, döntsenek, hogyan helyes valami, hogyan nem jó. A tanárnak ilyen helyzetben a szerepe nem a döntőbíróé, hanem a gondolkodó, kísérletező és felfedező társé, aki a nyelvi hibákat elkövetőket tévedésükről meggyőzi, — maga is az adott módszert használva — a tévedésüket, az ellentmondásokat kimutatja.

Befejezésül néhány gondolat a két könyvről.

Szépe György az Előszóban elmondja, hogy a tervek szerint 1985-ben lesz az egész tananyagrendszer „olyan állapotban, hogy azt figyelembe lehet majd venni egy új alternatívaként (vagy változatként) az akkor meginduló új tantervkészítő munkálatokban”. Ha ez pedig így van, már most jó lenne a transzformációs generatív mondattant és szöveg- tant az általános iskolai magyartanárok továbbképzésében, az ún. komplex továbbképzésben napirendre tűzni. Szinte érthetetlen, mennyire idegenkednek a továbbképzési témakörök kitűzői attól, hogy a modern nyelvészeti irányzatok közül egy is bekerüljön a témakörök közé. Azért is érdekes dolog ez, mert a megújított klasszikus grammatika jelenségek elkülönítésében és magyarázatában felhasználja pl. a transzformáció eszközeit. Segédkönyvként ajánlja a szerző a magyartanároknak. Segédkönyv, feladatok, példák és módszerek forrása egy könyv pedig csak akkor lehet, ha megismerik. Egy sereg feladatát e kísérleti könyveknek kitűnően használhatnák az általános iskolában a mai tananyag feldolgozásában is.

Szépe a Kamasz és anyanyelv előszavában beszámolólag nevezi e könyvet, a szerző mindkét könyvet kísérleti anyagnak vagy kísérleti tankönyvnek. Magam a Gyerek és anyanyelv című könyvet tankönyvnek tartom, a Kamasz és anyanyelvet pedig kísérleti anyagnak vagy segédkönyvnek. Az első világos, áttekinthető szerkezetű, jellemző rá mindaz, ami egy jó iskolai nyelvtankönyvre jellemző, tehát tartalmaz gazdag feladat- és példaanyagot, s tartalmaz olyan elméleti anyagot, amelyet meg lehet tanulni. S a jó tankönyvre ez utóbbi nagyon jellemző. A két évvel ezelőtt rendezett Nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napokon a szakközépiskolai tanárok legfőbb panasza az volt, hogy az új tankönyvük kitűnő példatár, de a leszűrhető tanulságok (szándékosan nem nevezem szabályoknak) hiányoznak. Az óra végén még tudják ezt a tanulók, de más nyelvtanórán más tanulságok jönnek, s az előbbieket feledésbe merülnek. Arra pedig kevés az idő, hogy ezeket leírják. Vagy hetekig hiányzik az iskolából a tanuló, hol tud utána nézni annak, mit tanultak távolléte alatt. A Gyerek és anyanyelv az alapfogalmak definícióit, majd a megújított és kibővített definíciókat, a nyelvhasználatból levonható legfontosabb tanulságokat közli. Ugyanezt a Kamasz és anyanyelv című könyvről már nem mondhatjuk el. Minél tovább haladunk benne, annál kevesebb a lényeges közlés. A különböző típusú feladatok, szövegrészeket következik egymás után, s mivel a tanulságok rövid összefoglalása hiányzik, szinte parttalanok hat ez a feladatáramlat. S hiába kitűnőek és jellemzőek a feladatok egy-egy beszédhelyzetre, egy-egy szövegtípusra, nem teszik vonzóvá a könyvet a magyartanárok előtt. Persze ennek van egy másik oka is. Ez a könyv a magyar nyelvtannak éppen arról az ágáról szól, a szövegtanról, amelyben a magyartanárok zöme szinte teljesen járatlan. A felsőoktatásban is csak mostanában kezdődött meg a szövegtan tanítása, s meg vagyok győződve arról, ahányan tanítják, annyiféle szövegtant tanítanak. Nagyon érdekes dolog volna összehasonlítani e könyv anyagát a középiskolai, a szakközépiskolai szövegtankönyvek és az egyetemi szövegtankönyv anyagával. Tehát Bánréti szövegtana akkor lehetne nagyon jó segédanyag, ha a feladatok és példák tanulságait a fejezetek végén elméleti anyagként összefoglalná.

Bachát László

A deverbális névszóképzők Nagykónyi nyelvjárásában

Aki arra a feladatra vállalkozik, hogy áttekinti a magyar dialektológia eredményeit a névszóképzés területén, annak arra a — sajnálatos — megállapításra kell jutnia, hogy nyelvjáráskutatásunk több adóssága, elhanyagolt témái közé a névszóképzést is oda lehet sorolni, alig van ugyanis — sajnos több évtizedre visszamenően is — feldolgozás valamely nyelvjárás névszóképző-rendszeréről. Ami mégis elkészült ebben a témakörben, az viszonylag kis terjedelmű (ilyen pl. Imre Samu „A felsőőri nyelvjárás” c. monográfiájának a névszóképzéssel foglalkozó része: *NytudÉrt.* 72. sz. 77–8; továbbá Kiss Jenő „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana” c. könyvének az idevágó része).

Az alaktan területén pl. a szótövek és az igeképzés vizsgálatában sem büszkélkedhetünk túlzottan sok eredménnyel, de azért van néhány, igazán kitűnő feldolgozás (pl. Végh József: A derecskei népnyelv ige-tövei és igealakjai. *MNny.* 2: 204–51; Gálffy Mózes: A kalotaszegi Magyarbikla népnyelvének névszótövei. *MNny.* 4: 90–146; Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás ige-tövei és igealakjai. *NytudÉrt.* 32. sz.; Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. *NytudÉrt.* 48. sz.; Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. *NytudÉrt.* 69. sz.; Imre Samu i. m. 60–70, 72–3, 75–6). Hogy miért fordult kevés figyelem nyelvjárásaink névszóképző-rendszerére, annak egyik (talán legfontosabb) oka valószínűleg abban rejlik, hogy a magyar nyelvjárások — eddigi tapasztalataink szerint legalábbis — a névszóképzés terén viszonylag kevés különbséget mutatnak a köznyelvhez képest. Annak ellenére, hogy dialektológiánk már régebben túlesett azon a gyermekbetegségen, amely nyelvjárásainkban elsősorban a szokatlant, a különlegességeket kereste, mégis kétségtelennek látszik, hogy a köznyelvtől elütő sajátságok nemcsak látványosabban, hanem könnyebben megragadhatók mindenféle nyelvjárás-leírásban. Ha viszont valamely nyelvjárás és a köznyelv között nincsenek rendszerszerű különbségek, akkor nehezebben végezhető el bármiféle nyelvjárási jelenség leírása. Ez persze nem jelentheti azt, hogy az ilyen jellegű sajátságok feltárásáról le kellene mondanunk.

Dolgozatom leíró jellegéből következik, hogy az egyes névszóképzők bemutatásában nyelvjárásunk belső rendszeréből és mai állapotából indultam ki, a különböző képzők termékenységet és megterheltséget pedig mindig a köznyelvhez viszonyítottam. Bizonyos származékok jelentését és használatát, ha az szükségesnek látszott, példamondattal világítottam meg. Mivel cikkem alaktani jellegű, ezért példaanyagom a hangszín-árnyalatokat természetesen nem jelöltem.

Főnévképzők

I. Főképpen elvont cselekvést, történést jelentő főneveket alkotnak a következő képzők:

-ás, -és 1. Elvont cselekvést, történést jelentő főnevek alkotására leggyakrabban cselekvő igékhez kapcsolódik (pl. *aratás, ásás, bérregés, büggözés* 'gereblyélés nagygereblyével', *cincogás, duzzogás, gagyarikullás* 1. 'sok beszéd, fecsegés', 2. 'gőgicselés', *hagatás, ivás, kopogás, nevetés, rohanás, szuszogás, tanulás* stb.). Ezenkívül a visszaható, műveltető és ritkábban a szenvedő árnyalatú igékhez járulva is képezhet cselekvést, történést jelentő főneveket (pl. *fésűködés, heccülődés, nyuláshzkodás* 'nyújtózkodás', *ölékezés, rugdalóddzás, szedelőcködés; füstetés, kapátatás, óvastatás, ragasztás, terjesztés; füstölődés, kikapcsolódás, (ē)maszatulódás, rongálódás, tönülődés* 'tűnődés' stb.)

Az ide tartozó főnevek — az igefajoktól függetlenül — többnyire a cselekvés, történet folyamatát fejezik ki.

2. A köznyelvhez hasonlóan az **-ás, -és** képző ritkábban kifejezheti a cselekvés eredményét (pl. *faragás, hajazás* 'a gabonaasztag tetejének háztetőszerű befedése': *Jó hajazást szoktunk csinányi, hogy be né ázzon az asztag, ha nagyon is esik az eső., horgullás, irás* 'irat', *sikállás* 'a földes szoba fölmázolása (sárga földdel)': *Né tipord össze a sikállást, mer még nem szárított ám jó!, szégedés* 'a derék táján érzett nyilalló fájdalom': *Biztos azér szur a szégedés, mer mégen sokat szaladgátá., várás, vetés* stb.), **tárgyát** (*hímzés, kötés, töltés* 'töltés' stb.), **helyét** (*állás* 'az asztag oldalában kialakított, rendszerint deszkával megerősített hely, ahonnan továbbítani lehet a gabonakévéket az asztag tetejére': *Hád bizony egész nap az állásba ányi nem vód gyerekjáték, nagyon éjártott az embérfija., lakás, nyillás, szállás, ülés* stb.), **eszközét** (*élléskamura, mártás*), **állapotát** (*felejtés, nyugvás*) és olykor **a mértékét** (*harapás* pl. kenyérből).

Az **-ás, -és** — a köznyelvhez és más nyelvjárásokhoz hasonlóan — az egyik legtermékenyebb képző a nyelvjárásban is. Megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez. A ható igéből alkotott származékokra — a megélhetés főnév kivételével — nincs példa, a köznyelvben is nagyon ritkán.

-t A vele alkotott származékok elvont cselekvést, történést jelentenek (pl. *hit, lét, tét*), némelykor a cselekvés eredményét is kifejezhetik (pl. valakinek a *fősztye* 'főzte', *téttye* 'tette' stb.). A származékok közös tulajdonsága, hogy többnyire személyragos formában használatosak (pl. *álltába, fektibe, méntibe, röptibe* stb.).

Bizonyos esetekben állandósult szókapcsolatokban és szóösszetételekben figyelhetők meg (pl. *fülem hallatára, szemém láttára, körömszakattáig, éty tapottat sē, léptényomon, napnyugta* stb.).

Nem tartozik a termékeny képzők közé. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-aj, -ej A vele alkotott származékok történést — főképpen különböző hangjelenségeket — fejeznek ki. Rendszerint hangutánzó tövekhez kapcsolódik. A következő származékok használatosak nyelvjárásunkban: *dobaj, robaj, zsibaj* ~ *zshivaj; duhaj, óhaj, röhej, sóhaj; dörej, moraj, ricsaj, zörej* és *zuhaj* 'zaj, robaj': *Gombát szétitünk az erdőbe, és éccer csak nem messzi szarvasok szalattak nagy zuhajjā körösztü mindēnē.*

Megfigyelésem szerint a fenti példák közül a *dobaj, óhaj, röhej, sóhaj* és a *moraj* származékok elég ritkán használatosak, közülük a *röhej* elsősorban a fiatalok nyelvhasználatában fordul elő.

Improduktív képző. A megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez.

-alom, -elēm Az ide tartozó származékok nagy része elvont cselekvést, történést fejez ki. Például: *ártalom, bántalom, bizalom, hatalom, nyugalom, rágalom, szánalom, szídalom, tilalom; értelem, félelem, ijedelēm, kégyelem, kérelēm, kereskedelēm, sérelēm, szerelēm, türelēm, védelēm* stb.

Bizonyos származékok némelykor a cselekvés eredményét (pl. *győzelēm, jutalom*) vagy eszközét is (pl. *élēēm, tartalom*) kifejezhetik.

A hangzóihiányos tőváltozatú igék esetében az *-alom, -elēm* képző a torlódásos tőhöz kapcsolódik (pl. *buzgalom, érzelēm, forgalom, mozgalom*). Ezeknek a torlódásos tőalakú származékoknak a száma kisebb a köznyelvinél, és megfigyelésem szerint újabban vannak terjedőben nyelvjárásunkban.

Ennek a képzőnek a produktivitása szintén hasonló a köznyelvihez. Megterheltsége valamivel kisebb, mint a köznyelvben. A palatális képzőváltozat (*-elēm*) második *e*-je nyelvjárásunkban mindig zárt *ē*.

-dalom, -delēm (-odalom, -adalom, -edelēm) A vele alkotott származékok — az *-alom, -elēm* képzőhöz hasonlóan — elvont cselekvést, történést fejeznek ki. Például: *aggodalom, fájdalom, fórodalom ~ fóradalom; késedelēm, veszedelēm* stb.

Némely származék kifejezheti a cselekvés helyét (*lakodalom*), tárgyát (*birodalom*) vagy eredményét (*írodalom, jövődelem ~ jövődelēm, pökődelēm* 'undorító, ronda (dolog vagy személy)').

Néhány esetben az *-alom, -elēm* képzővel váltakozhat (pl. *bizalom ~ bizodalom, nyugalom ~ nyugodalom*), olykor pedig névszóhoz járul (*fejődelem, sokadalom, urodalom ~ uradalom*).

Improduktív képző, néhány származéka (*aggodalom, késedelēm*) most van terjedőben. A palatális képzőváltozatának (*-delēm*) a második *e*-je mindig zárt *ē*-vel hangzik.

-ság, -ség (-aság, -eség). A származékok egy része elvont cselekvést fejez ki (*járadság, gyűlötség* 'gyűlölködés, veszekedés': A Bözsitű hallottam, hogy mēgin gyűlötség van a testfērgyei között., *ijedség, neveltség, segítség, sietség, vesződség*). Más származékok viszont a cselekvés eredményét (*kivánság, kőccség* 'költség', *nyereség, vereség, veszteség*) vagy eszközét (*eleség* 'gabona', *imádság, válság*) fejezik ki.

Az improduktív képzők közé tartozik. A megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez.

-tal, -tel (-atal, -etel) Az ide tartozó származékok többnyire elvont cselekvést (*hivatal, hozatal; fönnlétel* 'ébremlét, fennlét': Valahogyan nēm birom má ugy a fönnléttel, mind fiatā koromba., *gyűietel ~ jövetel, mēnetel, tétel, vétel, vitel*) vagy a cselekvés tárgyát (*étel és ital*) fejezik ki. Több példánk nincs.

Improduktív képző.

-adal, -edel Mindössze két származéka (*eledel és viadal*) él nyelvjárásunkban, ezek is eléggé ritkán hallhatók, főleg „finomkodó” beszédben.

A köznyelvhez hasonlóan ez is improduktív képző.

-hatnék, -hetnék A velet alkotott származékok az alapszóban megjelölt cselekvés végzésére való hajlamot, kedvet fejezik ki: *ēhetnéktye (van), ihatnékom (van), mēhetnékiünk (van), nevetnékētēk (van), réhatnéktya (van)* 'sírhatnékja, rihatnékja (van)' stb.

Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

II. Főképpen a cselekvés, történéis eredményét, illetőleg tárgyát jelentő főneveket alkotnak:

-at, -et A velet alkotott származékok elvont cselekvését, történést, a cselekvés, történéis eredményét, ritkábban egyéb jelentést fejeznek ki.

1. Elvont cselekvést, történést fejeznek ki (pl. *bánat, böcsület, csodálat, élet, előkészület, (mécs)gyújtat* 'lámpagyújtás', *gyűjet* 'jövés', *igyekezēt, indulat, járat* (mā járadban van?), *mozdulat, pirkadat, sorozat* 'sorozás', *szeretēt* stb.) Ezek a származékok többnyire a cselekvés, történéis folyamatát is kifejezik.

2. Főleg tárgyias igékhez kapcsolódva gyakran szolgál a cselekvés, történéis eredményének kifejezésére. Például: *ajánlat, burkolat, dolgozat, fogat, füzet, határozat,*

kövezet, másolat, mondat, várát stb. Tárgyatlan igéhez ritkán kapcsolódik (alakulat, tünet, változat stb.). Talán ide vonható az elavult alapszavú nyelvjárásunkbeli szellet 'szándék, tulajdonság' és a szíjat 'sáv, csík'.

3. Bizonyos esetekben kifejezheti a cselekvés tárgyát (áldozat, lélegzet), esz közét (födözet, huzat, ötüzet), helyét (bejárat, kijárat) és idejét is (kikelet).

Némely származéka a cselekvőt (kiséret, kísértet, környezet) vagy állapotot (ámulat) fejez ki.

4. Jelzői használatban tulajdonságot fejez ki. Például: csömöllet 'mocsos, undorító': *Mindenkinek csak rosszat akar az a csömöllet asszony; (nagy) lépetű 'nagy lépésű': Vót nekik egy nagy lépetű, erős lovuk; (nehéz) kaszálatu 'nehezen kaszálható': Azonn a rétém mindig nehéz kaszálatu fü nyótt; (könnyű) töretű 'könnyen törhető', (nehéz) zsurmulatu 'nehezen morzsolható': Az a fajta kukorica öleg nehéz zsurmulatu.*

Ezek a cselekvést jelölő -at, -et képzős származékok — a csömöllet kivételével — csak -u, -ü melléknévképzős formában használatosak. A jelzős kapcsolatban a jelző szerepében mindig melléknév áll (pl. nehéz kaszálatu). Ezeknek a származékoknak a használata egyre ritkább nyelvjárásunkban, elsősorban az idősebbektől hallhatók.

5. Az -at, -et képzős alakok elég gyakran mennyiséget, mértéket fejeznek ki: (egy élő) csipet (só) 'egy csipetnyi (só)', (egy) dugat (szóma) 'egy dugatnyi, kis maroknyi (szalma)', étet (pl. széna), falat, főzet (pl. borsó), (két) hozat (pl. takarmány), (egy) kötet (pl. szalma), (egy) sütet (pl. kenyér), szelet, (két) töret (pl. mák), (egy) türet (pl. szalma) és (egy) vetet (széna) 'annyi széna, amennyit egy alkalommal a jószág elé vetnek etetéskor'.

Ide sorolható az -at képző -át változatával alkotott, gyakran többes számban használt hófujátok 'hófúvás': *Bizony valamikor mink még gyalog is eméntünk Szakcsra télén is, pedig sokszor naty hófujátog vótak.*

Nem termékeny képző. Megterheltségi foka valamelyest nagyobb, mint a köznyelvben.

-mány, -mény A -mány, -mény képző főképpen tárgyas igékhez járulva képezhet származékokat, amelyek többnyire a cselekvés eredményét vagy tárgyat fejezik ki. Érdekes sajátága ennek a képzőnek — amint erre már Simonyi Zsigmond is fölfigyelt (Tüzetes magyar nyelvtan 495), hogy az egytagú igékhez a veláris hangrendűeknél o, a palatális hangrendűeknél pedig nyílt e kötőhangzóval kapcsolódik. Például: adomány, hozomány, iromány, rakomány, tudomány; esemény, küldemény, sütemény, vélemény, vetemény stb. A kéttagú igékhez viszont előhangzó nélkül járul: alkotmány, takarmány, tákolmány, találmány; engedmény, építmény, intézmény, teremtmény stb.

Inproduktív képző. A vele alkotott származékok száma a nagykönyvi nyelvjárásban kisebb a köznyelvinél.

-vány, -vény A -mány, -mény képzőhöz hasonlóan általában tárgyas igékhez járul, és a cselekvés, történés eredményének a kifejezésére használatos. Például: alapídvány, ászvány, bujdvány, dugvány, fogalmazvány, kiáldvány, ládvány, mutadvány, nyomtadvány, emelvény, gyűdvény ~ gyűtfény 'folyondár (futónövény)', öndvény, rejdvény, útedvény stb. A v előtt — mint a fenti példák mutatják — a köznyelvtől eltérően zöngésülés következik be.

Néhány esetben a cselekvés esz közét is kifejezheti (pl. bizonyídvány, kérvény, ködvény, utalvány).

Néhányszor tárgyatlan igéhez is kapcsolódhat (állvány, járvány, kelevény). Személyt jelöl a jövevény, szökevény és tanídvány.

Néhány kivételtől eltekintve az egytagú és a kéttagú igékhez is általában előhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz.

Nem tartozik a termékeny képzők közé. A vele létrehozott származékok száma kisebb, mint a köznyelvben.

-ék A vele alkotott származékok nagy része a cselekvés, történés eredmények kifejezésére szolgál. Tárgyas és tárgyatlan igékhez egyaránt kapcsolódhat.

1. **Tárgyas** igékből képzettek: *aszalék, habarék, kaparék, keverék, okádék, pótlék, puculék* 'összetakarított, összepucolt (dolgok)': *Uan jó parázs van, hogy elég a tűzön a puculék fa is., reszelék, támadék(fa)* 'támasztékul használt (fa)': *A duc mellé odatettem éty támadékját, hogy igyenessen tarcsa, nē tuggyon befelé dűnyi., terítették, választék és vezeté.*

2. **Tárgyatlan** igékből képzettek: *akadék, fáradék* 'fáradtság' (nagyon ritkán használatos), *hajlék, hasadék, korhadék(fa)* 'elkorhadt fa', *maradék, szakadék, száradék(fa)* 'száraz fa', *származék, termék és vegyülék*. Az ide tartozó származékok nagy része *-ad, -ed* végű igéből van képezve. Ide sorolható a *csömlőlék* 'undorító, visszataszító' származék is, amely a *csömlölet* szinonimájaként használatos nyelvjárásunkban.

Néhány származékszó a cselekvés eszközét (*bizonnyítotték, biztosítotték, borítotték ~ burítotték, földözék* 'fedezék', *fösték* 'festék', *irányzék, jáccék* 'játéktárgy', *készülék és támaszték*), nagyon ritkán a cselekvés helyét (*takarék*) is kifejezheti.

Kivételképpen névszói alapszón is jelentkezik: *nehezék és szemölcsék* 'szemölcs'.

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-dék (-adék, -edék) A származékok többnyire a cselekvés, történés eredményét fejezik ki. Az előhangzó nélküli *-dék* képzőváltozat csak egy-két elhomályosulóban levő származékban fordul elő (*ajándék és szándék*). Az *-adék, -edék* változat tárgyas és tárgyatlan igéhez egyaránt kapcsolódhat.

1. **Tárgyas** igékből képzettek: *csapadék, kotradék* 'összekotort (dolgok)': *Ugy gondullok, hogy az a kotradék címént is jó lesz még maj valahová, ha építkezünk, lövedék, mosadék* 'a mosogatás során összegyűlt zsíros lé': *Ez a mosadék majd jó lessz a disznóknak., nemzedék, söpredék és töredék.*

2. **Tárgyatlan** igékből képzettek: *düledék, fajadék* 'fajzat' (pejoratív árnyalatú), *hulladék, ivadék, nyiladék* 'egyenes út, bevágás az erdőben': *Van ott egy nyiladék, azon körösztü lehet majd gyünni, ot könnyebbem méhet az embër, mind az erdőbe a fák között., omladék potyadék* 'elhullott, elpotyogott (általában gyümölcs)': *Az a potyadék szíva még óma jó lesz maj télre aszaléknak. és váladék.*

Talán ide vehető az erősen pejoratív színezetben használatos, 'gyerek, gyerek-csapat' értelmű *csajvadék* szóalak is, amelyben bizonyos fokig gyűjtő jelentésárnyalat érződik (pl. *Ott a bót előtt rendetlenkésznek ezék a csajvadékok má réggel uta*).

Nem termékeny képző. Megterheltsége azonos a köznyelviével.

-lék (-alék, -elék) A vele alkotott származékok többnyire a cselekvés, történés eredményét fejezik ki és gyűjtő árnyalatúak. A *-lék* képzőváltozatra egyetlen példa van: *moslék*. Az *-alék, -elék* változat tárgyas és tárgyatlan igéhez is járulhat.

1. **Tárgyas** igékből képzettek: *főzelék, füttelék* 'tüzelő, tűzrevaló': *Az üszécsutát fütteléknak szoktuk főhasznáni kényérsütéskor., gyujtalék* 'gyűjtős': *Alig van szómánk, má gyujtaléknak sē nagyon lessz., hintelék* '(szemcsés, apró darabos) ízesítő anyag (pl. túró, mák)': *Vam még êk kis mákunk is, jó lessz a rétesre hinteléknak., hordalék, osztalék, tartalék, tóddalék* 'toldalék; kiegészítésül valamihez hozzátoldott rész': *Rövid ez a dësza, köll ám hozzá tóddalék is, hogy ôlêk hosszú lëgyën., töltek* 'töltelék' és *zuzalék*.

2. **Tárgyatlan** igékből képzettek: *esőlék* 'az a darab, amely valamilyen tárgy (pl. fa, deszka, léce) fűrészelésekor a kívánt méretén felül megmarad': *Majnēm mindig úgy gyün ki a mérés, hogy esőlék is marad a fűrészüllés után., jutalék, kotyvalék és zugyvalék*.

Némelykor névszói alapszóhoz is járulhat: *bugyólék* 'apró törmelék': *Összekotortam eszt a rözsebugyóléket, jó lesz majd a tűzre; csöcselék, csömböllék* '(állatra ragadt) csomós,

ganajos sár': *Csupa csömböllék ez a disznó, mer mégin belefeküött a sárba; ezrelék, südelék 'süldő' és százalék.*

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-ték, (-aték) A vele alkotott származékok kifejezhetik a cselekvés tárgyát (*hagyték és nyomaték*) és eszközét (*érték és mérték*). Ide tartozik a 'fogytán levő' értelmű *fogyatéék* származékszó is, amely általában jelzői használatban fordul elő: *Vam még tavāru ēty kis fogyatéék borunk.*

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-omás A vele alkotott származékok a cselekvés, történés tárgyát (*ádomás 'áldomás' és hallomás*), eredményét (*tudomás és vallomás*), illetőleg magát a cselekvést (*látomás*) fejezhetik ki.

Improduktív képző. Megterheltségi foka azonos a köznyelvivel.

-cs (-ancs, -áncs, -encs) A vele alkotott származékok kifejezhetik a cselekvés, történés eredményét (*habarcs, lappancs 'lapos kenyér': Nekēm magos kēnyereim szoktak lēnni, nēm uan lappancsog vótak, mīm most., puffancs 'kövér, pufók (személy), ragadāncs 'bogāncs': Tellī van az árokpārt uan ragadós ragadāncsā., rihāncs(os) 'göröngyös, hantós': Uan rihāncsos ez a föld, hogy nēm lehet szépn ēmunkāni; tekercs 'hajlékony anyagból göngyölt henger': Ēgy jó naty tekerdzs drótod vőttem a bódba, mer hamarossan kerittést csināllunk. és vakarcs 'forradás a kenyéren') és eszközét (*rēzzencs 'rozoga, rossz állapotban levő <fémből készült eszköz, szerszám>': Uan rēzzencs annak a biciglijē, hogy az már roz vazsba való inkább. és tekercs 'kerekre göngyölt párna, amelyet fejre tett teher alá helyeznek': Tekercset szoktam a fejemre tēnni, asztān ugy vittem a vėkāt rajta.*)*

Bizonyos származékokban magát a cselekvőt is kifejezheti (*bekkencs ~ brekkencs 'béka' <gyermeknyelvi használatú>, pukkāncs, rikkāncs és toppāncs 'kövér, nagy lábú' <pejoratív árnyalatú>: Uan toppāncs az a lány, nekēm nēm teccik, mer magosabb, mind a Pista.*

Talán ide sorolható az igei alaptagú *furdāncs 'nagyobb fúró', göbörcs 'göröngy': Ahogyan a szárod az ut az esső után, csupa göbörcs a mi utcānk* (az igei alapszó lehetőségére l. Markó Imre Lehel Kiskanizsai Szótárának *göbörödik* címszavát) és a *korrancs 'nagy, bő <lábbeli>': De nagyon tuc tē is csoszogni abba a korrandzs bakandzsba.*

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben.

III. A cselekvés eszköze főjelentéssel:

-tyu, -tyü (-attyu, -ettyü) A vele alkotott származékok kivétel nélkül a cselekvés eszközét fejezik ki. A következő példák tartoznak ide: *bīlentyü, bunganattyu 'mély, bűgő hangot adó játékszer': Gyerēkkoromba szoktunk csinānyi bungattyut, amit maddzaggā pörgettiunk, és ujam buggó hang'gya vót; csōngettyü, fogantyu, kallantyu, pattantyu 'a hal úszóhólyagja', röppentyü, szivattyu és tolattyu. Az -u, -ü — a köznyelvitől eltérően — mindig rövid nyelvjárásunkban.*

Nem tartozik a termékeny képzők közé. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-óka, -őke A vele alkotott származékok többnyire a cselekvés eszközét fejezik ki (*csuszóka 'szekérhez kötött, alján patkóval ellátott, fékezésre használt deszkalap': Amikor nagy vōgynek szoktunk lēgyünni kocsivā, uankor ráát valaki a csuszókāra, hoty fėkézze lėjelē a kocsit; járóka, szopóka és űlőke*). Ritkábban a cselekvés eredményét (*baszóka 'vakbarázda': Ēn uty szoktam szāntāni, hogy nēm hattam baszókāt; és hajtóka*) és tárgyát (*mondóka és nyalóka*) is kifejezheti.

Nem termékeny képző. Megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez. A származékokra általában kedveskedő hangulatiság jellemző, egyikük-másikuk azonban tréfás-gúnyos árnyalatú.

-ány, -ény A származékok a cselekvés eszközt (hajtány, nyitány) vagy tárgyat (kötény és töltény) fejezik ki.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-ál, -él, -al, -el Egyes származékok a cselekvés eszközt (huzal, kötél, lepel), bizonyos származékok a cselekvés eredményét (fonál ~ fonal, földél, vonal ~ vonal) fejezik ki.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-ál ~ -áj, -él ~ -éj Kifejezhetik a származékok a cselekvés eszközt (akadál ~ akadáj, szabál ~ szabáj; engedél, segél ~ segél, szegél ~ szegél, szenvedél ~ szenvedél), illetőleg a cselekvés, történés eredményét is ([apáj], aszál ~ aszaj, [dagaj]).

A szógletes zárójelben álló példák viszonylag újabb keletűek nyelvjárásunkban.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-asz, -esz A fenti képzőkhöz hasonlóan a vele alkotott származékok a cselekvés, történés eszközt (dugasz, támasz, tapasz és válasz), illetőleg eredményét (szakasz, vigasz; eresz és rekesz) fejezik ki. A származékok többnyire olyan töveken fordulnak elő, amelyeknek *-aszt, -eszt* képzős igei származéka is van.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

IV. A cselekvő, illetőleg a cselekvés helye főjelentéssel:

-ő, -ő A vele alkotott származékok többnyire valamilyen foglalkozásnév kifejezésére használatosak. Például: *étető* 'az a személy, aki a cséplőgépnél a gabonakévéket a dobba teszi, ereszti', *fókázó* 'nagyüzemi gazdálkodásban az állatok etetni-valójáról, almozásáról gondoskodó személy; takarmányos', *föstő, író, kereskődő, könyvellő, szabó, tanító, zsákulló* 'zsákoló' stb.; összetételekben hasonlóképpen: *bérelszámulló, brigádvezető, kéménysöprő, lóidomító, mozdonyvezető, utkopró* 'útőr', *villanyszerelő* stb. 'Valamely sportág művelője' jelentésben is eléggé gyakori: *birkózó, boksulló, futó, magos-ugró, sujjemelő, vízilabdázó, vívó* stb.

Tárgyas igékhez kapcsolódva gyakran használatos eszköznevek alkotására is (pl. *ásó, busulló* 'karosszék' <kissé tréfás és régies hangulatú>, *csaptató* 'kerítéshez, zsúpozáshoz használt, néhány méteres, vékony farúd': *Ha szotyolábu vagy borzábu csinátunk kerítést, akkor ahó szoktunk hozni az erdőri csaptatót; daráló, emelő, kékítő, mángulló* 'mángorló', *melegítő, meszello, paszérulló* 'passzírozó', *reszello, szapulló* 'ruhanemű vagy fonál tisztítására használt fakád', *vakaró* 'ló vagy szarvasmarha ápolására, tisztítására alkalmas vaseszköz', *vasallo, vonalzó, vontató, zsurnulló* 'morzsoló' stb.); ezenkívül szóösszetételekben sem ritka (pl. *céruzahégyező, kukoricagyeliüllő, madárijesztő, répagyeliüllő, tökgyaliülló* stb.).

Viszonylag sok származékot alkot a cselekvés, történés helyének kifejezésére. Ilyenek például: *borozó, csuszó* 'a cséplőgép szalmarázója előtti hely', *döccendő* 'gödör, kátyú', *ebéllő, favágító* 'farakás, favágó hely az udvarban', *forgó* 'örvény a patakban', *fördő, kikötő, kiújesztő* 'disznórészekkel megrakott üst, amelyben abálnak', *rendiüllő, söröző, szálló, usztató, üdiüllő, verasztó* 'virrasztó; halott melletti virrasztás': Régebben többen éjjártak a verasztóba, mim most.

Ritkábban elvont cselekvést, történést is kifejezhet (pl. *csikorgó* 'nagy hideg, erős fagy', *csöpörgő* 'kisebb eső', *eskiüvő, körösztiüllő* 'keresztelő'), illetőleg a cselekvés idejének a megjelölésére szolgál (pl. *gyertyaszentiüllő, hushagyó*).

A legtermékenyebb képzők egyike. Megterheltségi foka — a köznyelvhez hasonlóan — meglehetősen nagy.

-ár, -ér A velet alkotott származékok többnyire a cselekvő megjelölésére használatosak (*bujár ~ buvár, hajcsár, óvasztár, tündér, vájár és vezér*), elvértve azonban

a cselekvés eszközt (*tőcsér*), illetőleg eredményét (*fűzér*) is kifejezheti.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-da, -de, (-oda, -öde) A vele alkotott származékok a cselekvés, történés helyét fejezik ki. Például: *fogda, fonoda, iroda, járda, ovoda, szálloda, uszoda; kötöde, öntöde és sütöde*.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

A főnévi igenév képzője

A főnévi igenévképző előhangzóval vagy anélkül kapcsolódhat a tőhöz. Eltérés mutatkozhat azonban az azonos igetípusokon belül is.

1. A változatlan tövű igék jelentős része előhangzó nélkül veszi föl a *-ni* végződést: *adogatni, csapni, dobni, érni, futni, győzni, kerestetni, látni, nézgetni, születni, várni* stb.

A hosszú mássalhangzóra vagy torlódásra végződő igékhez általában előhangzóval csatlakozik a *-ni* képző: *disziteni, építeni, feszíteni, szállítani, ujjítani; fordítani, pördíteni* 'perdíteni', *mozdítani; ártani, bosszantani, gyártani, hordani, tóddani* 'toldani' stb. A *nyítt* igéhez is előhangzóval kapcsolódik a *-ni* képző: *nyíttani* és ugyanígy pl. *hallani*.

2. A hangzóhiányos válzatú igék közül a *g, l* és *z* végű iktelenek — a köznyelvhez hasonlóan — a szótári, nem torlódásos tőalakjukhoz veszik föl a *-ni* képzőt: *forogni, pörögni; érdéküni, gyakorúni* (az *-l* végűekben a *-ni* képző előtti szótagzáró *l* elmarad); *célozni, érezni, szērēzni* stb. Az *r* végű iktelen igékben — a *g, l* és *z* végűekhez hasonlóan — a szótári tőalakhoz járul a *-ni* képző: *pödörni, sodorni, söpörni* stb.; a *pödreni, sodrani, söpreni* formák nem használatosak.

A hangzóhiányos válzatú ikés igék — a köznyelvtől elütően — általában előhangzó nélkül, a nem torlódásos tőváltozatokhoz veszik föl a *-ni* képzőt (pl.: *fürödni ~ fürönni, hajúni, ugorni, virágozni* stb.), az előhangzós alakok (*fürdeni, hajlani, ugrani, virágzani*) ritkábban hallhatók, újabban kezdenek terjedni.

3. Az *sz-szel* bővülő *v-* tövű igékben a magánhangzós tőhöz kapcsolódik oly módon, hogy az *-n* megnyúlik (*énni, inni, tenni* stb.). Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v-* tövű igék, valamint az *sz-et d*-vel váltakozató igék a *d-s* tőalakjukhoz kapcsolják a *-ni* képzőt úgy, hogy a *d* elem gyakran hasonul: *alunni ~ aludni, fekünni ~ feküdni; eskünni ~ esküdni, gyanakonni ~ gyanakodni; melegenni ~ melegedni, öregenni ~ öregedni* stb. A *męgy ~ mén* igében pedig a *męn* tőalakhoz: *męnni*.

4. A *j-* tövű igék minden altípusára jellemző, hogy a harmadik személyű alakhoz csatlakozik a *-ni* képző: *bujni, fujni; lüjni ~ lünni ~ lüni, rénni* 'sírni; ríni'; *hijni, szijni* stb. Az *l* végű igékben hasonló a helyzet, a szótagzáró *l* azonban a *-ni* képző előtt is nagyon gyakran elmarad: *beszélni* (~ *beszélni*), *gondúni* (~ *gondolni*), *úni* (~ *ülni*) stb.

A *-ni* képző bármely igéhez hozzájárulhat, nyelvjárásunkban is az egyik legtermékenyebb képző. Jellemző sajátsága, hogy — főleg az idősebb nemzedék körében — gyakran használatos a palatalizált *-nyi* formája is, bizonyos igékben pedig *-nya* változata is él (pl. *biznya, hiznya, innya, szijnya* 'szívni' stb.; a további példákat l. MNyj. 16: 23).

Melléknévképzők

-tlan, tlen (-atlan, -etlen); -talan, -telen A vele alkotott származékok cselekvő vagy szenvedő értelműek lehetnek.

1. A cselekvő értelmű származékok többnyire tárgyatlan igéből képzettek és jelentésüket tekintve általában az -ó, -ő képzős, ritkábban a -t, -tt képzős melléknévi igenevekkel állnak szemben. Például: *ártatlan, fejletlen, független, járatlan, keletlen, költetlen, (fej)kötetlen* 'fejkendő nélkül', *mosdatlan, mozdulatlan, sületlen, tökéletlen, vigyázatlan* stb. Ritkábban tárgyas igéből is képezhetünk cselekvő jellegű származékokat: *értetlen, tanulatlan, tudatlan* stb.

2. A szenvedő értelmű származékok tárgyas igéből képzettek, és a -t, -tt képzős melléknévi igenevekkel állnak szemben. Például: *áldatlan, befejezetlen, butorozatlan, csinálatlan, érintetlen, földetlen, haladatlán* (munka), *íratlan, kapálatlan, kéretlen, nyíretlen, sértetlen, tartatlan* 'rosszul tartott, sovány (jóság)' stb. A -talan, -telen képzőváltozatra egy-két példa akad: *szüntelen, unos-untalan*.

A termékeny képzők közé tartozik. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez. Megjegyzendő, hogy mindegyik képzőváltozatnak van ny-es formája is (*ártatlany, fejletlany, váratlany* stb.), amely főként az idősebb nemzedék körében fordul elő.

-ható, -hető A vele alkotott származékok többnyire tárgyas igehez kapcsolódva szenvedő jelentésárnyalatúak. Például: *csukható, éhető, hordozható, iható, kapáható, kaszáható, látható, mēnhető, mosható, (még)mutatható, várható, (még)vēhető, vihető* stb. A *nagyéhető* és a *nagyíható* származékok viszont cselekvő értelműek.

Ritkábban tárgyatlan igehez is csatlakozhat, a származékok ilyenkor általában cselekvő jellegűek. Például: *járáható, léhető, telhető* stb.

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége kisebb a köznyelvinél.

-hatatlan, -hetetlen A vele alkotott származékok a -ható, -hető képzős mellénevekkel állnak szemben. Nagy részük tárgyas alapszavú és szenvedő értelmű. Például: *csalhatatlan, éhetetlen, gyűrhetetlen, használhatatlan, ihatatlan, menthetetlen, (ki)mondhatatlan, moshatatlan, sérthetetlen, türethetetlen, védhetetlen, verhetetlen* stb.

Kisebb számban tárgyatlan igeikhez kapcsolódva cselekvő értelmű származékokat alkot. Pl.: *élhetetlen, fáradhatatlan, halhatatlan, járhatatlan, léhetetlen, nyughatatlan, telhetetlen* stb.

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

'Valamilyen cselekvés jellemző rá' főjelentéssel:

-ós, -ős A vele alkotott származékok nagyobb része cselekvő értelmű. Például: *csipős, égetős, fázós, félős, harapós, hazudós, ijedős, lopós, maradós, mulatós, nyulós, ragadós, rugós, szopós, tartós, visellős* 'állapotos', *zörgős* stb.

Kisebb számban szenvedő jellegű származékokat is alkot. Például: *csuszós, döcögős, észös* 1. 'szűrös (ruhaféle)', 2. 'dermesztő (hideg)', *kapós, lotyogós* (tojás), *lődüllős* 'hirtelen lejtős (út)', *lőttős* 'lejtős', *omlós, rágós, rázós* stb.

Néhány származéka főnevesült: *adós, ismerős* ~ *ösmerős, kotlós, marós, tudós* stb.

Egy-két származékban rövid magánhangzóval fordul elő: *iszos* 'ittas', *takaros* és *tilos*.

Termékeny képző. Megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez.

-ékony, -ékény A vele alkotott származékok általában cselekvő értelműek, szenvedő jellegű nemigen van köztük. Főképpen egytagú igeikhez kapcsolódik, de a többtagúak is fölvehetik. Például: *engedékény, érzékény, fáradékony, feledékény, féltékény, fogékony, gyulékony, hajlékony, hiszékény, mozgékony, tanulékony, tévékény, törekény* stb.

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége valamivel kisebb, mint a köznyelvben.

-atag, -eteg Csak tárgyatlan igékhez kapcsolódik, és cselekvő értelmű származékokat alkot. Például: [*ingatag*], [*lankatag*], *nyüheteg* 'tehetetlen, ügyetlen' és *pöffeteg* (gomba). Néhány főnevesült származékban is előfordul: [*forgatag*], *förgeteg*, *réngeteg* és *sivatag*.

A szögletes zárójelben szereplő példák újabban kezdenek nyelvjárásunkban elterjedni.

Improduktív képző. Megterheltsége kisebb a köznyelvinél.

-ag, -eg Mindössze két származéka él a nyelvjárásban: *hallgatag* és *részketeg*. A köznyelvhez hasonlóan improduktív képző.

-i A vele alkotott származékok általában tréfás-gúnyos színezetűek. Egyes esetekben aktív tőhöz (*beszari* 'gyáva, félénk', *betoji* 'ijedős, félénk', *csali*, *maradi*, *vigyori* 'vigyorgó'), más esetekben passzívra vált tövekhez kapcsolódik: *sunyi* és *zsugori*. Egy-két *ikereszóbán* is jelentkezik: *locsi-fecsi* 'fecsegő' és *lóti-futi* (gyerek); néhányszor pedig tárgyas összetételben: *szájtáti*, *szarafacsari* 'fukar' és *szeleeverdi* 'szeleburdi, szeles'. Főnevesült származéka az idősebbek körében ismert *löbi* 'bő, lenge aljú <blúz>'.

Improduktív képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-a, -e A vele alkotott származékokban nehezen lehet fölismerni *-a, -e* képzőt, mert többnyire passzívra vált — főként hangutánzó-hangfestő — töveken jelentkezik. A következő példáink vannak: *boca* 'ügyetlen, esetlen', *csösze* 'pösze, selypítő', *kajla* 'pajkos, szeleburdi', *lenge*, *nyifa* 'nyöszörögve, orrából beszélő', *pörge* <kalap>, *szusza* 'lassú mozgású, nehézkes, szuszogó', *totya* 'testes, kövér, nehezen mozgó', *vizsla* 'élénk' és *zsufa* 'tömzsi, zömök'. *Ikereszó* kban is jelentkezik: *tesze-tusza* 'tehetetlen, teddide-teddoda' és *ugrabugra* 'szeleburdi'.

A származékok egy része főnevesült: *csusza*, *huzavona*, *inga*, *mendemonda*, *pénge* és *zupa* 'kendertörő szerkezet'.

Improduktív képző. Megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben.

-ánk, -énk Jellemző sajátása ennek a képzőnek, hogy csak egytagú igékhez kapcsolódik. A következő származékok tartoznak ide: *élénk*, [*falánk*], *jélénk*, [*nyalánk*], és *nyulánk* ~ *nyullánk*.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

A melléknévi igenevek képzői

-ó, -ő 1. A folyamatos történésű melléknévi igenév képzésére használatos. A vele alkotott származékok általában cselekvő értelműek. Például: *alvó* (gyerek), *botolgo* 'jární kezdő <gyerek>', *brekögő* <békák>, *futkozó* <gyerekek>, *hátrálló* <lovak>, *kopácsulló* <szomszéd>, *robogó* <vonat> stb.

Szenvedő értelmű melléknévi igenév ritkábban fordul elő, főleg megkövesült szerkezetekben (pl. *eladó* <lány>, *kiadó* <szoba>, *legellő* stb.), valamint szóösszetételekben: *ivóvíz*, *kőtőpénz*, *óvasókönyv*, *rágógumi*, *szántóföld*, *vetőmag* stb.

2. Egyes származékai már inkább csak alaki szempontból tekinthetők igenévnek, állandó tulajdonságot fejeznek ki, és a 'cselekvés jellemző rá' értelemben melléknévesültek. Például: *aggódó*, *döntő*, *elnéző*, *jélő*, *küünő*, *különböző*, *panaszkodó* stb.

3. Nemritkán egyes származékai tapadással vagy szófaji átcsapással főnevesültek (ezeket 1. az -ó, -ő főnévképző példáinál).

4. Gyakran előfordul folyamatos melléknévi igeneves forma szóösszetétel előtagjaként, s mint ilyen, kifejezheti a cselekvés helyét (*fürdőszoba*, *hálószoba*, *mosókonyha*, *óvasóterem*, *vároterem* stb.), lehet eszköz jelentésű (*altatószőr*, *békanyuzókés* 'életlen, rossz kés', *dógozónaplóruha*, *főstőkötény*, *inneplóruha* ~ *ünneplóruha*, *ivópohár*, *jelző*

lámpa, mosogatóruha, pállósajtár, türrüllőruha, valaháménőruha 'alkalmi ruha' stb.), néha időre is vonatkozhat (*fogadóóra, kiménőnap* stb.).

Eléggé termékeny képző. Megterheltsége valamivel kisebb a köznyelvinél.

-t, -tt (-ott, -ett, -ött) A tárgyas igéből képzett származékok szenvedő értelműek (pl. *elvetett* <mag>, *főszántott* <föld>, *lėkaszott* <fű> stb.), a tárgyatlan igéből alkotott befejezett történési származékok viszont cselekvő jellegűek: (*messzirő*) *gyűtt* (embər), *lėhullott* (hó), *mėkfagyott* (föld) stb.

A folyamatos történési melléknévi igenes származékokhoz hasonlóan — rendszerint igekötő nélküli formában — gyakran melléknévesül. (Pl. *állott* (víz), *bugyantott* 'az alján) kiöblösödő, kiszélesedő (nadrág)', *csőgvenyőtt* 'fejletlen, pici', *darált* (hús), *dugadt* 'hanyag, rendezetlen', *fáradt*, *főtt* (kolbász), *gunnyatt* 'beteges, sovány', *kicsiszűtt* 1. 'művelt', 2. 'minden hájjal megkent', *kutyorodott* 'tekeredett, kunkorodott', *kűjesztett* (szalonna) 'abált (szalonna)', *lankadt*, *nyugodt*, *sápadt*, *sűtt* (szalonna), *szűtetett* (vászon) 'szótt', *torpatt* 'horpadt', *veszett* (kutya) stb. Bizonyos származékai pedig főnévesültek (*csipkėdett* 'csipedett, csipetke', *mult*, *őrűtt*, *rázott* 'széna és szalma összekeverésével készített takarmány', *pörkűtt*, *taszított* 'krumplis nűdli' stb.).

Termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-andó, -endő Az *-andó, -endő* képző néhány, melléknévi használatban meggyökeresedett származék kivételével (pl.: *adandó* <alkalom>, *állandó* <lakás>, *maradandó* <emlék>, *veszendőbe* <mén> stb.) nem használatos a nyelvjárásban.

A határozói igenév képzője

-va, -ve A tárgyatlan igéből — a köznyelvhez hasonlóan — cselekvő értelmű származékokat hoz létre. Például: *Bujva* (ment hazáig); (A parancsnokot) *élve* (akarták elfogni); (Az ablakhó) *közeldőve* (megátak mind a ketten); *Lobogva* (égett a tűz); *Robogva* (mentek el a házunk előtt); stb.

A tárgyas igéből alkotott származékok is többnyire cselekvő jellegűek, ha tárgyi bővítményük van, anélkül azonban szenvedő értelműek. Például: (Szép nótákat) *danúva* (dógozgatott a kerbe); (Az aptyát) *látva* (ēszaladt); *Nyitva* (van az ajtó); *Tátva* (a szája) stb. Meg kell jegyeznem, hogy a saját tárgyi bővítménnyel álló határozói igenes szerkesztésmód nagyon ritkán (elsősorban az olvasottabb emberek beszédében) fordul elő nyelvjárásunkban. Fokozó szerepben ritkábban a figura etymologicában is előfordulhat: *kérve kér, várva várta* stb.

Ismeretes, hogy az irodalmi nyelv nem kedveli a *-va, -ve* határozói igenévből és a létigéből (*lesz, van* stb.) alakult szerkezetet a cselekvés, történes kifejezésére (vö. MMNyR. 1: 392). Nyelvjárásunkban ezzel szemben az ilyen típusú szerkezetek viszonylag gyakoriak. Például: *ē van boronyávā* 'rendben van', *ki van csigázva* 'kifáradt, kimerült', *ónussá van esve* 'kétségbeesett, elkeseredett', *tőrbē van esve* 'bajban van', *mėg van gaborgyasodva* 'hőbortos, szeszélyes', *agyon van gyékúva* 'elviselt, agyonhasznált', *be van hódúva* 'odavan érte', *be van íva* 'részeg, berúgott', *ki van kodúva* 'éhes, megéhezett', *mėg van lűve* 'bajban van', *ē van pilledve* 'fáradt', *be van szíjva* 'részeg', *mėg van szorúva* 'nehéz helyzetben van', *ki van tikkadva* 'kiizzadt, kifáradt' stb.

A köznyelvben is ritka *-ván, -vén*, valamint a *-vást, -vést* képzők nem használatosak nyelvjárásunkban.

Megjegyzendő még, hogy a *-va, -ve* igenévképzőnek — főleg az idősebb nemzedék ajkán — *-val, -vel* alakváltozata is előfordul, mégpedig magánhangzó előtti helyzetben és szólamvégen. (Pl. *A disznó lē van fogval*; *Lē vót szépnē ragval a köténny*; *A vendégk össze vótak híval*; stb.)

Annak ellenére, hogy az egyes névszóképzők leírásakor az adott képző termékenységet minősítettem, megterheltségét pedig a köznyelvhez viszonyítottam már, hasznosnak látszik a nagykónyi nyelvújrás deverbális névszóképzőinek egy-két sajátosságát tömören összefoglalni.

Ha a köznyelvi névszóképzőket állományi szempontból hasonlítjuk össze a nagykónyi nyelvújrás névszóképzőivel, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy alig-alig van közöttük eltérés. (Az ige-képzők állományában — amint azt régebben kimutattam: Néprajz és Nyelvtudomány 15—16: 141—64 — jóval nagyobb különbségek figyelhetők meg.) Az egyes névszóképzők termékenysége tekintve is csupán minimális különbségekről beszélhetünk.

A különféle névszóképzők megterheltségében, funkciójában is elég kevés eltérést találunk a köznyelv és a nagykónyi nyelvújrás között. (Annál azonban mindenesetre nagyobb a különbség, mint amit állományi szempontból és a képzőproduktivitás tekintetében tapasztalunk.) A különböző származékok mennyiségében mutatkozó eltérések nemegyszer pusztán annak következményei, hogy a köznyelvi szókészlet és a nagykónyi nyelvújrás szókincse bizonyos fokig természetesen különbözik egymástól. Nem használatosak Nagykónyiban pl. az *illan*, *csillan*, *futkos* igealakok, nincsenek tehát *illanás*, *csillanás*, *futkosás* származékok sem. Ugyanakkor pl. jó néhány olyan ige él a nagykónyi nyelvújrásban, amely a köznyelvben és egyes nyelvújrástípusokban nem fordul elő, éppen ezért a vele alkotott származék sem ismeretes (ilyen pl. a *kobzás* ~ *kopozás* 'kukoricafosztás', *kóttás* 'az elázott kender kiszedése az áztatóból', *váncogás* 'német nyelvjárási beszéd', *vérárcsullás* 'az éjszaka ébren töltése; virrasztás' stb.).

Az egyes névszóképzők vizsgálata során fény derült arra is, hogy a nagykónyi nyelvújrás deverbális névszóképző-rendszere mint részrendszer bármennyire zárt is befelé, a helyi nyelvújrás nyelvhasználati normái mégsem örök érvényűek, mégiscsak viszonylagos önállóságot mutatnak, hiszen nyelvújrásunk is természetesen ki van téve a köznyelv (az utóbbi évtizedekben egyre erőteljesebbé vált) hatásának. Ennek következménye az, hogy bizonyos képzők megterheltsége, produktivitása némileg visszaszorulóban van, más képzők viszont kisebb-nagyobb mértékben kezdenek teret hódítani Nagykónyi község nyelvújrásában is.

Szabó József

Az *i*-zés esetei Tiszaszőlős nyelvújrásában

1. Fűr István az *i*-zést az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan tárgyaló munkájában (Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvújráásokban. Szeged, 1930.) megállapítja, hogy kevés lehet azoknak a községeknek a száma, amelyeknek az *i*-zése teljesen egyforma mértékű. Az *i*-zés mértékét sok nyelvegységről való tanulmány alapján tudjuk majd megállapítani.

A kitűnő munkát azóta a feldolgozás módszerét is tárgyaló (a buktatókra is figyelemztetve) mintaszerű tanulmányok követték, az ajánlott módszereket alapul véve jelentek meg jelenségtanulmányok is (Benkő: I. OK. VII, 500—535; Deme: Nytud. Ért. 3. sz. 85—162; Imre: MNy. 3: 115—129; Papp: MNy. 5: 23—39; Sulán: MNy. 1: 3—33; Szabó: MNy. 3: 275—304; Szathmári: Pais. Eml. 472—9; Végh: Nytud. Ért. 40. sz. 369—70; vö. még: Bolla: Nyr. 84: 83—97; Károlyi: Nyr. 104: 348—354; Kiss: Nyr. 90: 76—81; Márton: MNy. 10: 77—83; uo. 15: 41—50; Zilahy: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvújrásában. Bp., 1970. Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Dolgozatok. I.), mégis messze járunk még ahhoz, hogy az *i*-zés mértékét sok nyelvegységről szóló számos tanulmány alapján megállapíthassuk. Ilyenformán minden község *i*-zésének feldolgozása ehhez a célhoz juttat közelebb.

2. Munkámban Tiszaszőlős *i*-zését, a község nyelvújrásának egyik legfőbb jellemzőjét kívánom bemutatni. A feldolgozásban figyelembe vettem az eddig megjelent tanulmányokat, elsősorban azonban Szathmári (i. m.) módszeréhez igazodom.

A zárt *i*-zés mellett összegyűjtöttem és feldolgoztam a nyelvújrás valamennyi *i*-t tartalmazó elemét, azaz az *é*-vel szembeni zárt *i*-zést, az *ű*-vel szembeni illabiális *i*-zést, az *i*-vel szembeni hosszú *i*-zést, s számba vettem a köz- és irodalmi nyelvi alakokkal egyező *i*-zéseket is.

Mivel a rövid *i* használata nagyrészt összefügg a hosszú *i*-zéssel, a szakirodalom nem egyértelmű állásfoglalása ellenére Szathmárhoz hasonlóan (i. m. 474–75) ezeket is bemutatom (*firfi* stb.).

Dolgozatomban különválasztottam a szótöveket és a suffixumokat. Külön csoportosítom a zárt *i*-zést (és *i*-zést) hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, suffixumok előtt és suffixumokban. Ugyanígy mutatom be az *i*-zés többi eseteit azzal a különbséggel, hogy a suffixumok itt elmaradnak, mivel a suffixumokban csak a zárt *i*-zés található.

A nyelvújrás teljes *i*-zésének a feltárása érdekében az egyes *i*-ző csoportok után azonnal felsorolom az ellenpéldákat is.

A dolgozatban – betűrendbe sorolva a szavakat – első helyen fonetikusán az *i*-ző alak áll, mellette mintegy értelmezőként a köznyelvi forma, s zárójelben néhány ragos és képzett szóalak következik. Ahol az értelmezés kívánja, szókapcsolatokat, példamondatokat is közlök. Az anyag nagy terjedelme miatt el kellett tekintenem attól, hogy az adatok nyelvi felhasználását minden esetben példamondatokkal érzékeltessem.

Sokszor elhangzott már, hogy a leíró szempontú anyagyűjtést nehezíti a nyelvújrási jelenségek bomlása, a községekben egyre kevesebb a tiszta nyelvújrást beszélők száma. Munkámat megkönnyítette, hogy a nyelvújrás anyanyelvújrásom, az adattár minden szavát jól ismerem, magam is használtam.

3. Tiszaszőlős Szolnok megyében, a Tisza bal partján fekszik. A rendelkezésünkre álló iratok tanúsága szerint régi idők óta lakott terület. Az ősi Kemej megye részeként *Zeuleus* néven 1332–37 között pápai adót fizet (Ortvay: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján. Bp., 1891. 321., II. 174). 1360-ban az egri káptalan bizonyítja, hogy Szentimrei Loránd fia Imre és Sebestyén perbe fogták anyjuk *zeuleus*-i possessiója miatt Antal fia Tamás fia János ispánt és fiait. Az egyezés szerint Szentimrei Loránd özvegye kapja Szőlős 1/6-od részét a benne levő Szűz Mária templom kegyuraságával (Bártfai Szabó László kéziratos regesta gyűjteménye. Másolat a gyöngyösi Mátra Múzeum Adattárából, Heves megyei Levéltár. Történeti Adattár. A továbbiakban: Bártfai.). Említésre méltó, hogy a birtok határának leírása közben Szőlőson lakótoronyról is szó van, amit akkor már nem használnak. Ismeretes, hogy a lakótorony nagyon korai építkezési forma. Ez is arra enged következtetni, hogy Szőlős korai falu lehetett. 1433-ban Miklós püspöki lelki helynök poroszlói, fyredy, zewlews és igari plébánosokhoz intéz felhívást (Bártfai). 1483-ban Dóczi Orbán győri püspök a Heves vármegyei Abád, Szentgyörgy, Szentimre, Nagyván, Zolos-ban levő birtokrészét átengedi Abádi Sebestyénnek (Bártfai). 1824-ben Szőlősi László özvegye Katalin a férje után nászajándék címen örökölt Heves megyei Zewlews, Igar ... birtokát leányának Orosolyának, Decsi Istvánnának ... adja (Bártfai). A falu 1573–74-ben Szelős néven feltüntetve a szolnoki szandzsáknak haltized címén 350 akosét fizetett (Velics Antal: Magyarországi török kincstári defterek. 1890. II. 4z2). 1580-ban a falut *Zeoleos* néven tartják nyilván, 1672-ben Szőlős pusztá a környező községekkel együtt (OL. Filmtár K. et. c. 1580. 1672.).

A falunak 1639-ben református eklézsiája volt (Tiszántúli református papok, 1597–1679. Közli: Borovszki Samu: Történelmi Tár. Budapest, 1898. 634). 1672-ben a

tatárok egész lakosságát elhurcolták. 1695-ben Bihar megyei menekültek szállták meg egy időre. 1706-ban a rácok és Rabutin labanc generális pusztította el a falut. 1713-ban indult meg újra az élet (Soós Imre: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatáján, 1711–1770. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 1959. 39; uő. Heves megye benépesítése a török hódoltság után. Heves megyei Füzetek. 3. sz. 54).

Egy 1725-ből származó jegyzőkönyvben azt akarják bizonyítani, hogy 28 évvel azelőtt „a Komjáthy Úr Tisztartója Taxát kért, s ezen Tanú jól emlékezik és tudgya is Iffiülegény korában, még az előtteni kurucz világ időben, hogy... Horváth Gergely és Sárközi János nevű két emberek két házat építettek, őket akkori időben senki nem elenzvén... (Heves megyei Levéltár, IV–9/4. 83). A tanú arról is bizonytságot tesz, hogy „... gyermekesítől fogvást mikor az ellenségtől Szőlőst lakhatták mindenkor itt Szőlősen lakott” (Heves megyei Levéltár, IV–9/d. 83). Az említett Komjáthy névvel Szőlősen az 1300-as évektől találkozunk. A család a falu egyik birtokosa volt (Bártfay, Sztárai cs. oklt. I, 307–308, Heves megyei Levéltár, IV–9/d. 83). A Komjáthyakat birtokosként később a velük rokonságban levő Elek család váltotta fel (Heves megyei Levéltár. IV–9/d. 85).

Álljon még itt „a TISZA-SZOELOESI KERESZTYÉN GYÜLEKEZET MATRICULÁJA Mellyet Maga Költségén Szerzett Ifjú KUCZIK JÁNOS OLAH MIHÁLY Prédikátorságában az 1760-adik esztendőben. Sokszor országunkban megfordult háborúságok miatt ezen T. Szőlősi Ekleliának régi Jegyző-Könyve el-veszvéen igyekeztük ezen jelen való á mennyire lehetett á Szükséges dolgokat feljegyezni, mellyre nézve a régi öregektől tudakozódván, a mi értesünkre eshetett akartuk a következő Nemzetségnek értékre adni.

Hogy T. Szőlősen a. b. e. Reformatiótól fogva a Reformata Ekleliának szabados vallásbeli gyakorlása lett légyen...

Sőt hogy egyedül tsak Reformatusok alktak itten világos a Religio dolgáról 1721-dik esztendőben Pesthen tartott Commisio alkalmatosságával véghez-ment Inguisitióból, Mellynek Párja az Eklelia ládájában nálunk tartatik.

Kivált hogy a Soproni Gyűlés alkalmatosságával az az 1681-dik esztendőbe (:ami-kor Ekleliák articulaltattak) az ide való Templomot, Oskolákat, Parochiákat a Reformatorok bírták ugyan azon Inguisitió nyilván mutattya.

Az ... (olvashatatlan évszám: saját megjegyzésem) esztendőben a Lakosok a Tiszán által szaladtak ugyan az ellenség miatt Halászra, és más Helységekbe is némellyek, de 1715-ben ismét vissza-jöttek ugyan azon Reformatus lakosok, és az időtől fogva az Ur Istennek Kegyelmességéből tsendességben lakoznak az Ur Istent az ő kijelentett Beszéde szerint tisztelvéen, Mellyért Hála légyen ő Felségének.”

A felsorakoztatott történeti adatok birtokában talán a lakosság folyamatossága is feltételezhető, hitelt érdemlően azonban nem bizonyítható.

A község hivatalos neve 1888-ban Tiszaszőlős (Hnt. 1888.), ma Tiszaszőlös. 1977-ig önálló tanácsa volt. A község önállóságát ekkor megszüntették. Közigazgatásilag a járási székhelyhez, Tiszafüredhez csatolták. Lakossága 2062. Az úrbérrendezésig s a vele egy időben folyó vízszabályozásig mocsarak, tavak, erők, fokok uralták a határt. Ez igen kedvező volt a halászat számára. A vizek közötti hátakon levő legelő, kaszáló lehetővé tette a virágzó állattenyésztést. A földművelésre a külterületnek csak kisebb része, az úgynevezett *felsőföld* volt alkalmas. A vízszabályozás az egész határt művelhetővé tette. Elsősorban gabonát és kapásnövényeket termeltek. Korábban nagyobb gondot fordítottak a szőlőművelésre is. A falut a környék legjobb helyének tartották. A lakosság túlnyomó többsége a földművelésből és az állattenyésztésből élt, s él ma is.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának legközelebbi kutatópontjai Abádszalók, Nagyván, Tiszacsege és a Tisza másik oldalán Sarud voltak.

I. A zárt í-z és

A) Hangsúlyos helyzetben. Hosszúak: *bika, béka* (*bikát, bikás*); *bike* 'béke' (*bikít, bikessig, bikis, bikülen, bikül*); *bikjőu* 'béklyó' (*bikjőus, bikjőuz, bikjőut* raknak a legelői lovak lábára, hogy ne szalaggyanak el); *bír* 'bér' (*bírt, bírel, bírlőu, bírbál* ül, *bírház, házbír*); *bíres* 'béres' (*bíreskodik, bíresilet*); *cil* 'cél' (*cíloz, cílba* lú, *cíltábla, cíltalanul* il); *csipél* 'csépel' (*csipelőgép, ros* 'rozszt' *csipéltek* kézzel *árpakötélnék*); *didélget* 'dédélget' (*didélgetőu, didélgetis*); *díl* 'dél' (*dílt* 'delet', *dirre* gyön *kosztolni, díltájt, dílutános*); *díl²* 'dél' (*dirre* vonulnak a *kőütözőu* madarak, *dílg* nincs igazi tél); *dílibáb* 'déliabáb' (*dílibabos*); *fil* 'fél' (*filink, filőus, filelem, filikény*); *finy* 'fény' (*finyes, finyéz, finylík*); *fíreg* 'féreg' (*fírget, fírges*); *fírj* 'férj' (csak igen ritkán fordul elő pl. így: az ő fírje, a fírhé mégy használata viszont gyakori); *fisű 'fésű' (*fisút, fisül, fisús*); *fiszék* (*fiszket, fiszkel, fiszkes*); *gyikiny* 'gyékény' (*gyikint, gyikinyés*); *hízag* 'hézag' (*hízagot, hízagok, hízagos*); *idés* (*idészt, idészig, idészkés, de idésapám, idésanyám*); *ig* 'ég' (*igedelém, íget, ígett, ígis, ígőu*); *iccaka* 'éjszaka' (*icakára, icakás, icakázik*); *ífel* 'éjjel' (*ífélbe, ífélkor*); *íjel* 'éjjel' (*íjeli zene, íjelés, íjeli őyr*. Az *íjel* csak ezekben az esetekben használatos.); *ík* 'ék' (*iket, ikel*); *il* 'él' (*iled, ílet, ílis, íleszt, ílesztőu, ílőu*); *ilelém* (*ilelmet, ilelmes, ilelmez, ilelmiszer*); *ilink* (*ilinken, ilinkül, ilinksig*); *imejég* (*imejgis, imejgőus, imejég* a gyomra); *íp¹* 'ép' (*ípen, ípsig, ípkézláb*); *ípp²* 'épp' (*íp* most *írkézett, íppe* most *írkézett*); *ípít* (*ípítés, ípúl, ípítisz, ípítőu*); *ír* 'ér' ('*valamit elír*', '*valahová érkezik*', '*hozzáér*', '*ráér*', '*érték*'); *írik* 'érik' (*írel, írett, íretlen, íris*; *írte* 'érte' (*mindent megadnék írte*); *ítel* 'étel' (*ítelt, ítelés, ítet*); *ítelhordóu* (az *ítelhordóuba* *beleraktam* az *ítelt*, *osz vártam* a többi *asszonra*, hogy *méhessünk* az *aratóukho*); *ívőüdik* 'évődik' (*ívőüдне, ívőüggyön, ne ívőüty* tovább *rajta*, mer *tönkretészéd magadat*); *kiccig* 'kétség' (*kiccsigés, kiccsiktelen*); *kíjelég* 'kéjeleg' (*kíjelgés, kíjelgőu*); *kik* 'kék' (*kiket, kikít, kikítőu, kiklőu, kikkü, kiksíg*); *kínyelém* 'kényelem' (*kínyelmet, kínyelmes*); *kínyés* (*kínyeskodik, kínyesztet*); *kínszér* 'kényszer' (*kínszert, kínszérít*); *kinytelen* (*kinytelenség*); *kíp¹* 'kép' (*kípet, kipes könyv, íulikíp, kípfestőu*); *kíp²* 'arc' (*kípit, jókípiú*); *kípes* *mindenre kipes*); *kír* 'kér' (*kírne, kíreget, kírelém, kírecekodik, kíróu*); *kíróüddzik*; *kírég* (*kírget, kírges*); *kírész* 'kérészt' (*kírészület*); *kísik* *kisedelém, kisis, kísőu, kísve*); *kísz* 'kész' (*kíszén, kíszít, kíszúl, kíszlet, kísztet, kíssíg*); *kítej* 'kétely' (*kítejt, kítejes, kíte*); *kítelkedik* (*kítelkedik, kítelkedis, kítelkedőu*); *kive* 'kéve' (*kívít, kívik, kivehányóu, kivekötőu*); *lók* 'lék' (*líket, líkel, líkes*); *lölök* (*lelkét, lílégzét, lígzis, líléktelen*); *líp¹* 'lép' (*lípcsőu, lípis, lípéget, lípkéd*); *líp²* 'lép' (*lípet, lípes*); *lút* 'lét' (*lítel, jólút*); *mí* 'méh' (*míhet, míhes, míhisz*); *míce* 'mégy' (*elmídz dóugozni*); *míj* 'mély' (*míjít, míjsíg, míjúl*); *minés* 'ménés' (*minést*); *mír* 'mér' (*míreget, míret, míris, mírleg, mírcé, mírtik, mírtiktelen*); *mír* 'miért' (*mír* *vóutál* *oja* *soká* a *határba?*); *míreg* (*mírget, mírgelőüdik, mírges, mírgesít, mírgez*); *mírsikél* (*mírsikélten, mírsiklet*); *míszáros* (*míszárost, míszárszék, míszárol*); *míz* 'méz' (*mízét, mízés, mízpergetis*); *nígy* 'négy' (*nígyet, nígyes, nígyeszletés, nítykézláb*); *niha* (*niha-niha, nihanapján*); *nihány* (*nihányan*); *nihun* 'néhol'; *nima* 'néma' (*nímát, mégnímul, siketnima*); *nimejik*; *nímét* 'német' (*nímétét, nímétés, nímétül*); *níp* (*nípet, nípes, nípszérú, nípakarat*); *níz* (*nízne, nízis, nízéget, nízet*); *píz* 'pénz' (*písz, pízel, pízés, apróupíz, kispíz, píszár*); *ri¹* 'rév' (*ríbe, ríjárás*); *ri²* 'sír' (*rína, rívóus, rí* a *malac*); *rigi* 'régi' (*rigén, rigi, rigisíg, rigisz, rigóuta*); *rímül* 'rémül' (*rímít, rímisztőu, rímlik, rímíg, rímül*); *ripa* (*ripát, ripás, ripafőü, ripalevél, ripaszédís*); *ris* 'rés' (*rist, risés, a kutya* a *kerítés* *risin* *mindik* *kiugrik*); *risz* (*riszt, riszél, riszész, riszészúl, riszészaratóu*); *riszég* (*riszégén, riszégét, riszégék, riszégés, riszégés, riszégít*); *riszviny* (*riszvinyt, riszvinys*); *rit* (*ritén, ríti szina*); *riteg* (*ritegét, ritegés, ritegész*); *rites* (*riteszt, túróusrítés*); *rívész* 'révész' (*ríviszt, rívíszkunyhóu*); *szidül* (*szidélég, szidít, szidülis, szidült*); *szígyén*

* Az illabiális í-zésnél is szerepel.

(szígyént, szígyelli, szígyékhézik, szígyellőjös); szik 'szik' (sziket, szikén, szíkes, szikfű tő); szil 'szél' (szíle, szílit, szíles, szírre, szírrül, szílsőj); szíled 'széled' (szítszíled); szína 'széna' (színát, színás, színázik); szíp (szípet, szípit, szípúl, szípsig); szírú 'szérű' (szírút, szírúhej, szírúskert); szít 'szét' (szítníz, szítszakít, szíjjel, szíjjelníz); szívanóú 'szénvonó' (szívanóút, szívanóús, a szívanóúval tisztították ki a kémencét a sok pörnyétől, akkor tettig bē a tisztát sütni); tíboj 'téboly' (tíbojda, tíbojodik, tíbojodott); tígéd (tígédet); tíkozol 'tíkozol' (tíkozlóú, tíkozlás); típ 'tép' (típís, típétt, típélőjodik, libát típ); tíszta 'tészta' (tísztat, tísztas, tísztaleves, a kényír tísztája); títova 'tétova' (títován, títovázik); tíved 'téved' (tívedís, tíveszt, tíves, tívejég); víd 'véd' (vídött, vídelém, vídekézik, vídelmez, vídís); víge (vigin, vígez, vígzőjodik, faluvíg, vígeredmény, vígzéccsig); víka 'véka' (víkát, víkás); víkony (víknyat, víknyít, víkonyodik); víl 'vél' (vílekédik, vílemény, víletlen); vín 'vén' (vínúl, vínsigire); vír 'vér' (testvír, vírēngzőj, vírēs, vírēz, vírhas, vírmes, vírt, vírzik, vírzikény); vírcse (vírcsét, vírcsēs); vírtelek 'vértelék', 'a padlás két végét lezáró rész' (vírtelkēs ház, vírtelegbe); vís 'vés' (vísne, vísött, vísú); vít 'vét' (vítött, víték, vítkēs, vítkézik, elvít a dőygot).

Rövid í: bírbítél 'berbitél' (a kis gyerekeknek mondják, a kakas és a tyúk párzásakor); csicsás 'csecses' (csicsás a ruhád 'túldíszített'); firfi 'férfi'; girinc 'gerinc'; girizd 'gerezd'; hiss el 'hess el' (állatterelő); idēsanyám; idēsapám; íppen 'éppen'; ístráng 'estráng'; kilís 'kelés'; píhe 'pehely'; pínték 'péntek'.

Ellenpéldák: bėjeg, bél, bēlél, bēlēs 'sütemény', bēlís, bēna, bērc, cēcőú, cédula, cégérēs, cé 'céh', cékla, cérna, csēsze, dér, dévānkozík, dēzsa, dēzsmál, ēbēr, ēbred, ēg 'mennye-bolt', ēhēs, ēsíg 'éhség', ēkszēr, ējēn 'éljen', ēl 'a kés éle', ēlvezet, ēn, ēnek, ēr, ērc, ērdek, ērdem, ērēm, ērēz, ērsēk, ērt, ērtékēzik, ērtelmísíg, ērtēsít, ērtetlen, ērv, ērvíny, ērvínyēsít, ērzelēm, ērzík, ērzís, ēs, ēsz, ēszak, ēszrevēs, ēszt, ētvágy, ēv, Éva, fēdēr, fēl (de: kötőjók), fēktelen, fēl 'az egésznek a fele', fēle, fēlszēg, fēnykép, fēr, fērc, fēre 'félre', fērkőjízík, gēge, gēm 1. 'kútgēm', 2. 'madárfajta', gēmbērēdik, gēp, gēz, gyēmānt, gyēr, hē, hēba-hōba, hēcēēr, hēja, hēkás, hērisz, hēt, hētfű, hēvíz, jég, jērce, kék 'kellene', kém, kēn, kēne, kērd, kērvíny, kēs, kēt, kēz, kēzbesít, krēm, krēta, lé, lēc, légáció, légátus, légy (fn.), léha, lēnyeg, létēzik, létēra, létēng, mēcs, mēg, mēksē, mēla, mēltóúság, mērnők, mēsz, mētēr, nēftelen, nēgēr, nēkül 'nélkül', nēném, nēpfíront, nēv, nēvlegēs, nyél, pék, pēlda, pētísőú, pēvécé, plē 'pléh', plēbānos, prēdikál, prēm, prēs, rékli, rēz, rēsút, sē, sērelēm, sērt, sērűl, sēta, svéd, szék, szēkej, szēklet, szél 'levegőmozgás', szēlhāmos, szēlűtés, szēn, tēgla, tél, téma, tēnfērēg, tēnleg, tēnlegēs, tēr 1. 'elfér', 2. 'más irányba indul', 3. 'parkos vagy üres kis terület', tērgy 'térd', tērgypēl, tērítőj, tērkép, tēt (de: ellentít, bētit, jóyítēmíny), tēzsla, trēfa, trēn, vēdgát (de: megvídí), vēs 1. 'járványos betegség', 2. 'szélvész', 3. 'háború', vétel (bēvétel, kivétel, felvétel), vēzna, zsēmbēl, zsētár 'sajtár'.

B) Alapszóban hangsúlytalan helyzetben. Hosszúak: acíl (acílt, acílos, acíloz); ágyík 'ágyék' (ágyílat, ágyíkos); ajándík (ajándíkot, ajándíkoz); akadíkoskodík apróylik (apróylikot, apróylikos); árnyík (árnyíkot, árnyíkol, árnyíkos); bámiszkodik (bámész-kodóú); bēlís 'ruhabélés' (bēlist, bēlísēs); beszíd (beszídēt, beszídēs, beszíl); borbíj; borítík (borítíkot, borítíkos); búborík; bugyborík (bugyboríkot, bugyboríkol, bugyboríkos); csapadík (csapadíkot, csapadíkos); csenevís (őja csenevís ez a gyērēk, mīnt aki nem ēszik); csőjcselík (csőjcselíket); dērik (dērikaj, dērikon kapta az útíst, bēatta a dērēkát, dērig dolog vóút); dícsír (dícsíret, dícsírís); dorbízol (dorbízolt, dorbízolóú, dorbízolás); dörgís 'dürgēs' (ismeri a dürgíst); ebíd (ebídet, ebídel); edíny (edínyt, edínyēs); egísz (egíszet, egíssíg, egíszít); elig¹ (elig az ítelbűl, elík sok bajom van nekēm mostanában); elig² (elig ebbe a kájhá-ba mīndēn); elkípesztőj; ellenzík (ellenzíkēt, ellenzíkí); elvítve (elvívte, níha előjfordul); emísz (emísztis, emíszőjodik); emlík (emlíkēt, emlíkēzet, emlíkszik, emlíkül, emlí); enyím (enyímet); enyíszik (enyíszet, enyíszís); érvíny (érvínyt szērēz, érvínyēs); eszmíl (eszmílt,

eszméletlen); *fehír* (fehéret, fehéres, *fehírt*, *fehírlék*, *fehírség*); *fekij* 'fekély' (*fekíjt*, *fekíjés*); *felesig* (*felesigét*, *felesigés*); *fösvíny* (*fösvínyt*, *fösvínysig*); *fűrisz* (*fűriszt*, *fűriszél*, *fűriszész*); *gácsír* (*gácsírt*, *gácsíros*, *gácsíroz*); *giríny* 'görény' (*girínyt*, *girínyés*); *gyikíny* (*gyikínt*, *gyikínyés*); *hajlík* 'hajlók' (*hajlíkot*, *hajlíkos*, *hajlíktalan*); *halántik* (*halántíkot*, *halántíkos*); *hérísz* 'hérés' (*hérísz*, *héríszész*, a *hérizbe* a *ménnyasszony* lekközelebbi rokonai *méntek*); *húsvít* (*húsvítot*, *húsvítkor*); *ígír* (*ígíret*, *ígírkézik*, *mégígír*, *ígírój*); *illetik* (*illetikét*, *illetikés*, *illetíktelen*); *ínsig* (*ínsigét*, *ínsigés*); *irtik* 'érték' (*irtiket*, *irtikel*, *irtikes*); *ítíl* (*ítílet*, *ítílkézik*, *ítílój*); *ivadik* (*ivadíkot*, *ivadikos*); *ízík* 'ízék' (*ízíket*, *ízíkel*, *ízíkés*, *csutkaízík*); *jajveszikél*; *játík* (*játíkot*, *játíkos*); *kastij* (*kastíjt*, *kastíjos*); *kémíny* (*kémínyt*, *kémínyen*, *kémínysig*); *kémíny* (*kémínyt*, *kémínyés*, *kémínyséprőj*); *kényír* (*kényeret*, *kényeres*, *kényírtelen*); *kevíj* (*kevíjet*, *kevíjsig*); *kilis* 'kelés' (*kilist*, *kilisé*); *kímíl* (*kímílet*, *kímílój*); *kisír* (*kisírget*, *kisírél*, *kisíret*, *kisírtet*); *kotyvalík* (*kotyvalíkot*, *kotyvalíkos*); *kovártij* 'kvártély' (*kvártíjt*, *kvártíjos*); *kökíny* (*kökínyt*, *kökínyés*); *környík* (*környíket*, *környíkéz*); *körti* 'körte' (*körtít*, *körtís*); *kössig* (*kössigét*, *kössíkháza*); *köszvíny* (*köszvínnyt*, *köszvínysig*); *kötőjűfik* (*kötőjűfikét*, *kötőjűfikés*, *elszakította a lú a kötőjűfikét*, *oszt elszalatt*); *kötvíny* (*kötvínnyt*, *kötvínysig*); *közönsig* (*közönsigét*, *közönsigés*); *kukoríkol* (*kukoríkol*, *kukoríkolás*); *lágýík* (*lágýíkat*, *lágýíkvas*); *legíny* (*legínt*, *legínyés*, *legínyéz*, *legínkédik*); *lepíny* (*lepínt*, *lepínyés*); *moslík* (*moslíkot*, *moslíkos*); *nőjvír* (*nőjvírt*, *nőjvírés*); *nyomorík* (*nyomoríkok*, *nyomoríkot*); *őjrvíny* (*őjrvínnyt*, *őjrvínysig*, *őjrvínnyik*); *ősvíny* (*ősvínt*, *ősvínysig*, *ősvínysz*); *őszvír* (*őszvírt*, *őszvírés*); *páncúl* (*páncílt*, *páncílos*, *páncíloz*); *penisz* (*peniszt*, *peniszédik*, *peniszész*); *pocsík* (*pocsíkot*, *pocsíklás*, *pocsíkolás*, *pocsíkká*); *portíka* (*rosz portíka ez a gyerek*, *elatta a portikáját*); *remíny* (*remínkédik*, *remíl*); *riszvít*; *riszvíny* (*riszvínysig*, *riszvínnyt*); *rivísz* 'révész' (*rivísz*, *rivíszkunyhó*); *seki* 'sekély' (*sekijés*, *seki* a *víz*, *gázolni is lehed benne*); *séríny* 'sörény' (*a lú sérínyibe kél kapaszkodni*, *aki a lú hátára ül*); *sérit* 'sörét' (*sérités* *puska*); *sétít* (*sétítet*, *sétíccsig*, *sétítés*, *sétítit*, *sétítédik*); *sígír* 'sovány' (*oja sígír vójt*, *asz líttem*, *nem hízik mék soha az a malac*); *Sóytisz* *Soltész* *csn.*; *söntis*; *sövíny* (*sövínyt*, *sövínyés*, *ilőjösövíny*, *nem kolbázból fonnyák a sövínyt*); *szándík*; *szégíny* (*szégínyt*, *szégínyédik*, *szégínyés*); *szémij* 'személy' (*szemíjt*, *szémíjés*); *szémírmes* (*szémírmeskédik*, *szémírméletlen*); *széríny* 'szerény' (*szérínyt*, *szérínkédik*); *szomszíd* (*szomszíd*, *szomszídcság*, *szomszídol*, *szomszídós*); *szúszik* 'szuszék' (*szúszikot*, *szúszikós*); *szüksig* (*szüksigét*, *szüksigés*); *tájík* (*a tájíkára sē mēgyék többet*); *tajítík* (*tajítíkot*, *tajítígzik*, *tajítíkos*, *tajítíkpipa*); *takarík*; *tányír* (*tányírt*, *tányíros*, *tányíroz*, *cintányír*); *tenyísz* (*tenyíszítis*, *tenyíszítőj*, *tenyíszálat*); *terebijés*; *termíszet* (*termíszetét*, *termíszetész*); *tessík-lássík* (*csak úty tessík-lássík vigzi mindig a munkáját*); *tesvír* (*tesvírt*, *tesvíries*); *tőpörzík* (*mindik topörzíkolt mīgibe*); *tőjűcsír* 'tölcsér' (*tőjűcsírt*, *tőjűcsírész*); *tökiletés* (*tökíletlen*, *tökíletésen*); *törtínik* (*törtínélēm*, *törtínēt*); *törvíny* (*törvínnyt*, *törvínysig*, *törvínkézik*, *törvínnytelen*); *tőjűtíny* 'töltény' (*tőjűtínnyt*, *tőjűtínysig*); *túrbíkol* (*túrbíkolás*, *túrbíkoló*); *vendíg* (*vendígét*, *vendígél*, *vendíglőj*, *vendígéskédik*); *verejtík* (*verejtíkét*, *verejtíkés*, *verejtíkézik*); *veszj* 'veszély' (*veszjész*, *veszjítelen*); *vidík* 'vidék' (*vidíkt*, *vidíkies*); *zsombík* (*zsombíkot*, *zsombíkos*).

Rövid *i*: *babílevél* 'babérlevél' (*babílevelet is tettünk a káposztataposáskor a hor-dóyba*); *csiricsári* (*nagyon csiricsári az őjűzete*); *delín* 'délén' (*delínkendőjűt vettek az új ménnyecskenék*); *girízd* ('a fokhagyma girízgye'); *vőjűfi* 'vőfély' (*vasárnap napon hívogatott a vőjűfi a lagziba*); *zurdík* *szurdék* 'szűk hely'.

Ellenpéldák: *ábécész*, *ahunnét*, *analfabéta*, *barhét* 'ruhaanyag', *becéz*, *Berény*, *bíleta*, *bizserél*, *bokréta*, *brigadéros*, *cégér*, *cincér*, *csalé*, *csalamádé*, *cseléd*, *cserép*, *csérkés*, *csetepaté*, *csóúré* 'cefre', *dádé*, *denevér*, *draszé*, *éger*, *égyéb*, *elé*, *erébb*, *esténkint*, *fédél*, *fenék*, *fillér*, *gané*, *gallér*, *gavallér*, *gőybé*, *góhér* 'szőlőfajta', *gőyré*, *gyűkér*, *himpállér*, *hóyhér*, *honvéd*, *idétlen*, *intéz*, *ipkézláb*, *jelvény*, *kanapé* 'ülőbútor', *karalábé*, *karé* 'karéj', *kávé*, *kerék*, *kérésztény*, *kevés*, *kollégium*, *kombiné*, *komédia*, *kondér*, *kordé*, *kötél*, *kővér*, *közép*, *kutya*

pécér, langaléta, levél, lidérc, málé, mēgé, mellé, mēnyét, minél, minisztérium, mundér, műtét, művész, nehéz, óvbéga, pallér, parádés (kocsis), paré 'paréj', pēcsét, pēllēngér, pévécé, pillér, pillés (a tej, a kávé, a víz, amikor vékony rétegűen befagy), póyuré 'felfűzött dohány-csomó', prēzsbitérium, pucér, purdē, recés, regény, salétrom, segéd, segéj, simlédér, sintér, szalvéta, szanitéc, szekér, szelvény, sziréna, szőzszék, tehén, telivér, temérdék, tenyér, térkép, tévé, tüzér, ügyvéd, veréb, vezér, vitéz, zsállér, zsoké.

C) Szuffixumok előtt. Hosszúak: *bike* (*bikít, bikített, bikis, de bikessig*); *eke* ~ (*ekít, ekis*); *epe* ~ (*epít, epis*); *esze* ~ (*eszmít, eszmít, eszmület*); *fekete* ~ (*feketít, feketül, feketis, feketizik*); *here* ~ (*herül de: herét adunk a lúnak, herés a búzafölöd, mer tavaj here vógt abba a földbe*); *ige* ~ (*a pap a templomban igit hirdet*); *kive* 'kéve' (*kívít, kivis, kivíz*); *körte* ~ (*körtít, körtis, körtiz*); *vese* ~ (*vesít, vesis, vesiz*).

Rövid *i*: Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag a toldalékok előtt: *bécsületit, belit, birit, csőjrit, csövít, eszit, fejit, felesigit, felit, főjgyit, istenit, keblit, kedvit, kezit, mírgit, nevit, öccsit, szēmít, szilit; ellenibe, idejibe, mírgibe, riszibe, siettibe, tetejibe; csövire, ellenire, főjgyire, hejire, riszire, viktire; hēgyin-hátán, szilin stb.*

Ellenpéldák: *bige* ~ (*bigét, bigés, bigézik*); *cibere* (*cibérét, cibérés*); *cinēge* (*cinégét, cinégés*); *cinke* ~ (*cinkét, cinkés*); *csirke* ~ (*csirkét, csirkés*); *csēmēge* (*csēmégét, csēmégés, csēmégézik*); *csēmpē* (*csēmpét, csēmpés, csēmpézik*); *csere* ~ (*cserét, cserél, cserés*); *csipke* ~ (*csipkés*); *csērēsnye* (*csērēsnyét, csērēsnyés, csērēsnyézik*); *csőjrege* 'csöröge' (*csőjregét*); *csürhe* ~ (*csürhét, csürhés*); *dērce* (*dércét, dércés*); *dērje* (*dērjét*); *fejsze* ~ (*fejszt, fejszés*); *fene* ~ (*fenét*); *gebe* ~ (*gebét, gebés*); *gége* ~ (*gégét, gégés*); *gerebje* (*gerebjét, gerebjél, gerebjés, gerebjézik*); *görhe* ~ (*görhét*); *henye* ~ (*henyét, henyél*); *here* (*herét, herés*); *Imre* ~ (*Imrét*); *jegēnye* (*jegēnyét, jegēnyés*); *jérce* ~ (*jércét, jércés*); *kecske* ~ (*kecskét, kecskés*); *kefe* ~ (*kefét, kefél, kefés*); *kēmēnce* (*kēmēncét, kēmēncés*); *lencse* ~ (*lencsét, lencsés*); *lepke* ~ (*lepkét, lepkés*); *mēnyecske* (*mēnyecskét, mēnyecskés, mēnyecskézik*); *mese* ~ (*mesét, mesél, mesés*); *pērnye* (*pērnyét, pērnyés*); *pince* ~ (*pincét, pincés*); *pite* ~ (*pitét, sērket, sērkes*); *sērēncse* (*sērēncsét, sērēncsés*); *szőjke* (*szőjkét, szőjkés, szőjkül*); *szürke* ~ (*szürkét, szürkés*); *tőjke* (*tőjkét, tőjkés*); *tüske* ~ (*tüskét, tüskés*); *ürge* ~ (*ürgét, ürgés, ürgézik*); *venyēge* (*venyégét, venyégés*); *virce* (*vircsét, vircsés*); *zene* ~ (*zenét, zenél, zenés, zenész*); *zsēmje* (*zsēmjét, zsēmjés*); *zsēnge* (*zsēngés*).

II. A z illabiális *i*-zés

A) Hangsúlyos helyzetben. Hosszúak: *fikötőj* (ritkán *fúkötyő* is). A fejre való kendő mellett gyakran használatos a *füre* való *kendő* kifejezés. A *fúaj* a fej alatt levő párnát jelenti); *fisül* (az idősebbek nyelvhasználatában alig fordul elő a fész, helyette a *fisú* és a *fúsú* a gyakori).

Rövid *i*: *gíriny* 'görény'; *külsőj*; *siket*; *sipka*.

Ellenpéldák: *bún, fúzta, fúrisz, fúsú, fúsúl, gyűrűs, gyűszű, hűvös, múhej, nyűg, tűz.*

B) Hangsúlytalan helyzetben. Hosszúak: *főjdmíves*; *kúmíves*.

Rövid *i*: *gőrinyy* 'göröngy'.

Ellenpéldák: *kúmíves*.

III. A hosszú í-z és

A) Hangsúlyos helyzetben: *bizoccság, civógydik, csibdős, csipőget, csipet (fn.), csipetnyi, dicstír, dísztol 'dinsztol', dívány, finom, hivatal, hivatkozik, hívőji, hízlal, irat (fn.), tromány, kijebb, nyíratkozik, pipa, szik* 1. 'a tojás szikje' 2. 'szikes föld'; *szipojz, szívatyú, szívéjés, vídám, vígad, vígasság, vígasz, vígasztal, zsizsik*.

Ellenpéldák: *insíg, kinzóx, pipa, sin, sinyli, szinház, színleg, színlel, szintelen*.

B) Hangsúlytalan helyzetben: *csiriz, körti, lúcsiszar, irigy, mindig, mirigy, őjiriz*.

IV. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező í-z és

A) Hangsúlyos helyzetben: *bibélőjodik, bibic, bíbor, bíboros, bír, bíróx, bizik, cím, címéz, csik, csikos, csip, csipőji, di, díj, díjnok, dinomdánom, dísz, dívány, griz, gyík, híd, hig, híme, hír, híres, hírhett, hírlík, hízelég, hízik, igiri, így, in, ír, írrok, ítél, ív, íz, izlík, kigyóx, kíml, kín, kínai, kíndál, kisír, kisírtet, kíván, kíváncsi, kívül 'kívül', mider, míg (hsz.), minusz, nyíl (fn.), nyílik (ige), nyír, primás, sí, sík, síp, sír (fn., ige), szí, szín, szíj, szít, szív, tífusz, tíz, víg, vírus, víz, zsír*.

B) Hangsúlytalan helyzetben: *alumínium, amíg, batiz, detektív, fakir, mártír, meztőláb, papír, stafíring, szélid, televízióx*.

V. A zárt í-z és szuffixumokban

1. Képzőkben:

Deverbális igeképzőkben: *-isz ~ -ész: csépérisz(ik), füttyörisz(ik), heverisz(ik), legelisz(ik), nyeriszkedik*.

Denominális igeképzőkben: *-isz ~ -ész: egerisz(ik), eprisz(ik)*.

Deverbális névszóképzőkben: *-dik ~ -dek: fojadik, hulladik, lövedik, növendik, járadik, sēpredik, váladik; -ik ~ -ék: habarík, hagyatík, hasadík, járúlik, kaparík, keverík, maradík, pőyutík, támasztík, terítík; -ikény ~ -ékeny: engedíkény, érzíkény, feledíkény, fíltíkény, hiszíkény, közlíkény, töríkény; -ikony ~ -ékony: járadíkony, fogíkony, hajlíkony, hatíkony, mozgíkony, múlíkony, tanulíkony; -íj ~ -ély: engedíj, rejtíj, szegíj, veszíj; -ínk ~ -énk: filínk, ilínk; -is ~ -és: érzis, ígis, ismerkēdis, kenis, kérdis, kerítis, kesergis, kísírtis, lípis, nyelis, segítis, szereplis, termelis, ütís, vetís; -isz ~ -ész: lövís, merís; -lík ~ -lék: járúlik, osztalík, toldalík, tőjítelík, zúzalík; -míny ~ -mény: éggyezmíny, engedmíny, eredmíny, kedvezmíny, nyerezmíny, sütemíny, vetemíny, vilemíny; -síg ~ -ség: íjeccsíg, kőjccsíg, mēncsíg, neveccsíg, nyersíg, segíccsíg, veresíg, vesszőjccsíg, vesztésíg; -tík ~ -ték: hagyatík, líptík, nyomatík; -víny ~ -vény: jövevíny, kelevíny, körözvíny, öntvíny, rēndēzvíny, szőkevíny, ültetvíny*.

Denominális névszóképzőkben: *-ík, ~ -ék: környík, lágyík, tájík; -isz ~ -ész: gépisz, kertisz, mihisz, tehenisz; -lík ~ -lék: apróylík, hátralík, százalík; -síg ~ -ség: betek-síg, bıkessíg, búsisg, dícsőjúsíg, egísisg, felesíg, hísisg, idēsisg, kedvessíg, kemínysíg, kípessíg, nemzeccsíg, nípecsíg, szípsíg, szürkēsíg*.

2. Ragokban:

a) A névszókhoz járólagokban. Hosszúak: *-ír ~ -ért: azír, ezír, könyvír, másír, píztír, víztír; -kíppen ~ -képpen: főkíppen, máskíppen, sokfélekíppen*.

Rövid *i*: -*kint* ~ -*ként*: *apránkint, eggyenkint, óránkint, përcënkint, rëggelënkint.*

b) Igéhez járó személyragokban: *ik* ~ -*ék*: *ëgyik, ígyik, bëlëltik, engettik, gépëltik, kirtik, nisztik, sëpërtik, keverik, mënnyik, mïrjik, száraggyik; -üték* ~ -*étek*: *bëlëltüték, engettüték, gépëltüték, sëpërtüték, ëgyüték, kirjüték, nizzüték, vïgyüték.*

Ellenpéldák:

1. Képzőkben:

Deverbális igeképzőkben: -*décsel*: *nyögdécsël, szögdécsël; -degël*: *üldégël, libdegël, mëndégël, üldögël; -écsel*: *köhécsël; -ël*: *metël, vetël; -gël*: *ëszégël, kerezsgël; -icsël*: *döngicsël, gögicsël; -kël*: *szëmërkël; -kérezik*: *sütëkérezik.*

Deverbális névszóképzőkben: -*ël*: *fëdël, kötël.*

Denominális névszóképzőkben: -*ék*: *apjájék, jányomék, Jóyskájék, Nagyék, tanítóy-jék; -ész*: *cipész, erdész, fényképész, műszerész, sebész, szemész, színész, ügyész, zenész; -né*: *Kovácsné, bíróné.*

2. Ragokban: -*é*: *felé, mëgé, mellé; -ël*: *ëttël, nisztël; -nél*: *embërnël, kertnël, kinël; -vé*: *embërré, jëggé, kúvé, mestërré.*

3. Jelekben: -*é*: *embëré, iskolájé, magadé, Jóyskájé; -né*: *ënnék, gépëlnék, nizzéd.*

VI. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *i*-zés képzőben

-*it*: *merit, sántit, vidit, tanit; -íroz*: *egrecíroz, maszíroz, paszíroz, reckíroz, szekíroz, vagoníroz.*

Fekete Péter

Hangtani jelenségek változása egy kemenesaljai és egy őrségi iskola tanulóinak nyelvhasználatában

1. Napjaink nyelvészeti vizsgálataiban fontos helyet foglal el az élőnyelv kutatása. Nyelvöldrajzi és nyelvészociológiai szempontok érvényesítése az élőnyelvi vizsgálatokban fontos szerepet játszhat, hiszen a nyelv földrajzi és társadalmi rétegezettségének jellemzőit tárhatjuk fel ily módon. A Szombathelyi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén évek óta folynak ilyen szempontú kutatások. Jómagam általános iskolai tanulók nyelvhasználatát vizsgáltam a 70-es évek közepén. Vas megye öt általános iskolájában, negyedik, hatodik és nyolcadik osztályos tanulóktól magnetofonszalagra felvett spontán szövegek alapján elemeztem a nyugati nyelvjárástípus négy hangtani jelenségét, a zárt *ë*-zést, az *á* utáni asszociatív *o*-zást, az *i*, *ú*, *ü* rövidülését, valamint a mássalhangzók hangzóközi nyúlását.

E jelenségek vizsgálatával arra voltam kíváncsi, hogy a nyugati nyelvjárás említett négy jelensége mennyire jellemzi a mai általános iskolai tanulók nyelvhasználatát, s mennyire játszik szerepet a területiség, a korosztályhoz, társadalmi réteghez való tartozás. E vizsgálati célkitűzések figyelembevételével választottam ki kutatópontjaimat, amelyet az alábbi térképen szemléltetek. A térképen nagy betűkkel írt helységekből ezekbe a körzeti iskolákba járnak a tanulók. Így három tájegységhez (Kőszeghegyalja, Kemenesalja, Őrség) tartozó községekből voltak adatközlőim. Összesen 58 tanulótl gyűjtöttem spontán nyelvi szövegeket.

A közel nyolcezer adatra támaszkodó nyelvészeti vizsgálat eredményeit egy nagyobb terjedelmű tanulmányba foglaltam össze. Néhány fontosabb következtetést

közzétettem: Hangtani vizsgálatok az általános iskolások nyelvhasználatában Vas megyében (A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II. Szombathely, 1980. 55–69), A Vas megyei általános iskolások zárt *é*-zéséről (Vasi Szemle 1981) 2. 214–21). A nyelvi – nyelvjárási környezet és az általános iskolai tanulók nyelvhasználata Vas megyében (Dialektológiai szimpozium 1982. II. VEAB Értesítő 63–6, megjelenőben). Tekintettel arra, hogy általános iskolások – tehát egy sajátos korosztály – nyelvhasználatának vizsgálatáról van szó, a felmérés az anyanyelvi nevelés számára is sok tanulságos, közvetve vagy közvetlenül hasznosítható tapasztalatot hozott felszínre. Ezeket Vas megyei általános iskolai tanulók nyelvének hangtani vizsgálata (In: Vizsgálatok az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés gazdagítása érdekében. Szerk.: Nagy J. József. Jászberény, 1981. 251–68) címmel fogalmaztam meg.

1981-ben megismétltem az anyaggyűjtést két általános iskolában, a kemenesaljai Egyházashetyén és az őrségi Bajánsenyén. Azért ezen a két kutatóponton, mert négy évvel korábban a tanulók nyelvhasználata itt mutatkozott leginkább archaikusnak. Azzal a 7 tanulóval (Egyházashetyén 3, Bajánsenyén 4) ismétltem meg a magnetofonfelvételt, akik már négy évvel korábban is mint negyedik osztályosok adatközlőim voltak. Az így kapott nyelvi anyagot ismét elemeztem a négy hangtani jelenség állapota szempontjából. Matematikai, statisztikai módszerrel, az egyes hangszínrealizációk jelölésével hasonlítottam össze a negyedik és a nyolcadik osztályos adatokat. Ezek az adatok, illetve arányaik bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a négy év elteltével az iskola, a család, a tömegkommunikációs és egyéb környezeti hatások mennyire változtatták meg a tanulók nyelvhasználatát, mennyire köznyelvisültek a nyelvjárási sajátosságok. A továbbiakban ezeket a tapasztalatokat mutatom be.

2.1. A zárt *é* és a zárt *ē*-zés jelenségének elemzésekor különböző fonetikai helyzetekben végeztem összehasonlítást. Mindig csak olyan szavakat, illetve olyan eseteket vizsgál-

tam, amelyekben a helyi archaikus nyelvjárás szerint zárt *ē* van, a genetikusán nyílt *e*-ző adatokat sohasem vettem figyelembe. Egytagú szavakban (pl.: *ēgy, fēl, csēnd, kēll, lē, lēsz, mēgy, mēnt* stb.) a két kutatóponton a korábbi és a jelenlegi vizsgálat alkalmával kapott statisztikai adatok az alábbiakat mutatták. Először mindig a korábbi, utána a négy évvel későbbi adatok bemutatását végzem kutatópontként minden jelenség, minden fonetikai helyzet esetében. Az adatok nagy száma miatt felsorolásuktól eltekintek, néhány példát azonban minden jelenségnél felsorolok.

		<i>ē</i>	<i>ĕ</i>	<i>ℓ</i>	<i>e</i>	Ö.
Egyházashetye, Kemenesalja (a továbbiakban: E–K)	1977:	75	—	—	—	75
	%	100	—	—	—	100
	1981:	85	1	—	—	86
	%	98,8	1,2	—	—	100
Bajánsenye, Őrség (a továbbiakban: B–Ő)	1977:	131	—	—	—	131
	%	100	—	—	—	100
	1981:	207	—	—	—	207
	%	100	—	—	—	100

A fenti adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a két időpontban gyűjtött szövegekben az egytagú szavak zárt *ē*-zése között nincs különbség. Annnyira szilárdan tartja magát a jelenség, hogy a nyíltabbá válás folyamatának megindulása nem kezdődött el, mert az egyetlen nyíltabb adat alapján nem bizonyítható a nyelvi változás.

2.2. Többtagú szavak hangsúlyos szótagjában (pl.: *dēlfin, gyēnge, hēlikopter, mēccs, rēggel, tēttē, vēnni, vētte* stb.) a jelenség az alábbi állapotot tükrözi.

		<i>ē</i>	<i>ĕ</i>	<i>ℓ</i>	<i>e</i>	Ö.
E–K	1977:	86	—	—	—	86
	%	100	—	—	—	100
	1981:	87	2	—	—	89
	%	97,7	2,3	—	—	100
B–Ő	1977:	94	—	—	1	95
	%	98,94	—	—	1,05	99,99
	1981:	209	—	—	—	209
	%	100	—	—	—	100

A jelenség ebben a fonetikai helyzetben is teljes mozdulatlanságot mutat. A kemenesaljai kutatóponton megjelenő 2 nyíltabb *ĕ*-ző adat kevés bizonyíték arra, hogy a nyíltabbá válás folyamatának megindulásáról beszélhessünk.

2.3. Többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában (pl.: *bemēnt, embēr, édēsanya, édqsapám, gyērēk, nézēgettē, szērēncse, versēny* stb.) meglevő adatok így alakulnak.

E–K		ĕ	ĕ̃	ĕ̌	e	Ö.
	1977:	99	—	—	—	99
	%	100	—	—	—	100
	1981:	98	1	—	—	99
	%	98,9	1,1	—	—	100
B–Ö	1977:	119	1	—	—	120
	%	99,16	0,84	—	—	100
	1981:	202	5	—	—	207
	%	97,58	2,42	—	—	100

Ebben a fonetikai helyzetben is az ĕ-zés erőteljes jelenlétével találkozhatunk. Kemenes-alján egy, az Őrségben öt adat utal a nyíltabbá válásra. A korábbi tapasztalatokhoz képest emelkedéssel állunk szemben, de annyira minimális mértékben, hogy ezek az adatok a vizsgált fonetikai helyzet zárt ĕ-zését alig érintik.

2.4. Az ĕ-zés toldalék előtti kötőhangzóban (pl.: *esĕtt, irigylĕm, kelĕk, kedvesĕm, közönsĕgĕs, mécsĕs, rémlĕtt, szeretĕtt* stb.) az alábbi állapotot mutatja.

		ĕ	ĕ̃	ĕ̌	e	Ö.
E–K	1977:	27	—	—	—	27
	%	100	—	—	—	100
	1981:	39	—	—	—	39
	%	100	—	—	—	100
B–Ö	1977:	33	—	—	—	33
	%	100	—	—	—	100
	1981:	90	—	—	—	90
	%	100	—	—	—	100

Mindkét kutatóponton a jelenség elevenen él.

2.5. A jelenséget a toldalék szerves részeként is elemeztem. Az ĕ többnyire a *-hĕa -ĕn, -szĕr* toldalékokban fordul elő (pl.: *egyszĕr, ehhez, emlékvĕrsĕnyĕn, mindĕn* stb.).

		ĕ	ĕ̃	ĕ̌	e	Ö.
E–K	1977:	12	—	—	—	12
	%	100	—	—	—	100
	1981:	11	—	—	—	11
	%	100	—	—	—	100
B–Ö	1977:	12	—	—	—	12
	%	100	—	—	—	100
	1981:	34	—	—	—	34
	%	100	—	—	—	100

2.6. Utolsóként a jelenséget szó végi helyzetben vizsgáltam meg. A szó végén levő *ē* hangok többsége a tárgyas ragozás kijelentő mód múlt idejének egyes szám harmadik személyben előforduló személyrag, pl.: *téttē, szērēztē* stb.; a birtokos személyragozás egyes szám harmadik személyű ragja, pl.: *hōsē, végē, testē* stb.; a határozói igenév *-vē* képzőjének magánhangzója, pl.: *rēndēzvē, keserēdvē* stb.; és néhány esetben tömorfémák szó végi nyílt szótagjaiban jelentkező hang, pl.: *mosómedvē, feketē, idē* stb. Az eddig vizsgált fonetikai helyzetekhez képest a statisztikai adatok egyhangúsága megváltozik, hiszen a jelenség erőteljesebb nyíltabbá válást mutat. Lássuk mindezt az adatok tükrében:

		ē	ĕ	ℓ	e	Ö.
E–K	1977:	5	2	14	26	47
	%	10,63	4,25	29,78	55,31	99,98
	1981:	4	—	1	22	27
	%	14,77	—	3,67	81,56	100
B–Ö	1977:	32	3	6	10	51
	%	62,74	5,88	11,76	19,60	99,98
	1981:	76	5	4	15	115
	%	66,08	4,34	3,47	26,11	100

Az adatok tanúsága szerint a kemenesaljai Egyházashetye tanulóinak nyelvhasználatában a nyíltabbá válás még erőteljesebb lett. A második felmérés során nyíltabb *ĕ*-zō alak nincs, zártabb *ℓ*-zō is csak egy van, és négy *ē*-zō adat fordul elő. A százalékos arányok is ennek megfelelően alakulnak. Az *ē*-zō adatok száma közel 30%-kal magasabb most, mint annak idején a negyedik osztályban volt. Érdekes viszont, hogy ez a növekedés a tisztán *ē*-zō alakok arányát kevésbé csökkentette, de a nyíltabb *ĕ*-zō és a zártabb *ℓ*-zō adatok száma jelentősen lecsökkent.

Az őrségi gyerekek esetében is megvan a köznyelviesülés irányába mutató folyamat, de más mértékben. Itt is nőtt az *e*-zō adatok száma közel 7%-kal. A kemenesaljai gyerekekhez hasonlóan a növekedés a nyíltabb *ĕ*-zō és a zártabb *ℓ*-zō adatok „rovására” történt. A zárt *ē*-zō adatok száma közel négy százalékkal emelkedett ugyan, de összességében, ha minden realizáció százalékos változását összehasonlítjuk, a nyíltabbá válás mértéke kisebb, mint a negyedik osztályban volt. Igaz, a különbség nem nagy, ezért nem is ragaszkodhatunk mereven, szigorúan a számokhoz. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy szó végén, a zárt *ē*-zésnek e „szélsőségesen regionális jellegű típusában”, ahogy Imre Samu (A regionális köznyelvek kutatásáról. MNy. 69: 259) nevezi, egyre gyakrabban jelenik meg a nyíltabb realizációjú hangok valamelyike: *ĕ, ℓ*, egyre gyakrabban az *e*. E két kutatóponton elemzett adatok szerint Kemenesalján a nyíltabbá válás gyorsabb, az Őrségben élő gyerekek nyelvhasználata azonban még jobban őrzi e nyelvi jelenséget.

A különböző fonetikai helyzetben történt vizsgálat alapján összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a zárt *ē*-zés továbbra is virulens jelensége a tanulók nyelvhasználatának. A szó végi nyíltabbá válás a tájnyelviség legfeltűnőbb esetét igyekszik feloldani, de a többi fonetikai helyzetben az *ē*-zés a regionális köznyelviség szintjével azonos. Az iskolai oktatás, a családi és a nyelvjárási környezet, valamint a tömegkommunikáció együttes hatása formálta így a tanulók nyelvhasználatát. A két vizsgálat között nem sok, mindössze négy év telt el, s mondhatnánk, hogy ez kevés idő a nyelvi változás kimutatásához. Felnőtt emberek esetében így is van. Azonban a 10–14 éves tanulók testi, szellemi pszichológiai fejlődésében nagyon jelentős szakasznak tekinthetjük ezt a négy évet, mert erre az időszakra tehető a nyelvi, nyelvhasználati képességek gyors fejlődése.

3. Az *a* utáni asszociatív *o*-zás a másik jelenség, amelynek elemzését a két időpontban gyűjtött szövegek alapján elvégeztem. Az *a* utáni szótagban ejtett *o* feltűnő nyelvjárási sajátosságnak tekinthető a mai nyelvhasználatban pl.: *lábo, házo, mámo, nálo* stb. Különböző fonetikai helyzetekben vizsgáltam a jelenséget.

Tőbéli (relatív tőbéli) zárt szótagban (pl.: *hadjárat, elfáradunk, vasárnap* stb.) az adatok így alakulnak.

	<i>o</i>	<i>ø</i>	<i>q</i>	<i>a</i>
E—K 1977:	—	—	1	2
1981:	—	—	—	3
B—Ö 1977:	1	—	2	1
1981:	—	—	1	12

Tőbéli zárt szótagban az adatok száma nem nagy, de ezek is nagy többségben a köznyelvi kiejtés normáját tükrözik. Zártabb *q*-zó adat is csak egy fordul elő őrségi adatközlő szövegében.

Tővégi nyílt szótagban (pl.: *sárga, párna, lámpa, tábla, utána* stb.) a statisztikai adatok az alábbi állapotot tükrözik.

	<i>o</i>	<i>ø</i>	<i>q</i>	<i>a</i>
E—K 1977:	—	—	1	2
1981:	—	—	—	5
B—Ö 1977:	1	—	5	5
1981:	1	—	1	7

Ebben a fonetikai helyzetben a kemenesaljai gyerekek nyelvhasználatában csak köznyelvi adatok fordulnak elő. Az őrségiek adatai is a köznyelviessülés irányába történő nyelvi változás tükröződi, de a meglevő egy *o*-zó és egy zártabb *q*-zó adat arra enged következtetni, hogy a jelenség nem tűnt el teljesen. Családi és baráti közösségben gyakoribb előfordulását is feltételezhetjük.

Toldalék előtti helyzetben (pl.: *látam, játszani, édesanyámat* stb.) ezt mutatja a statisztika.

	<i>o</i>	<i>ø</i>	<i>q</i>	<i>a</i>
E—K 1977:	1	2	4	4
1981:	—	—	—	4
B—Ö 1977:	1	—	5	4
1981:	—	—	3	11

A két vizsgált időpont adatainak összehasonlításából kiderül, hogy a kemenesaljai gyerekeknel a köznyelviessülés ebben a fonetikai helyzetben is teljes egészében megvalósult. Az őrségi gyerekek beszédében a köznyelviessülés szintén eléggé nagyfokú, de azért a zártabb *q*-zó adatok a jelenség nyomainak bizonyítékai.

Az *a* utáni asszociatív *o*-zás jelenségét legnagyobb számú adat alapján igei és névszói személyragokban, valamint egyéb ragokban tudtam elemezni, ugyanis a felvett

szövegekben ezek előfordulása meglehetősen gyakori (pl.: *ága, gazdájának, kutyának, Dávidházára, könyvtárba, látta, lovára, magába* stb.).

Nézzük a statisztikai adatokat:

		o	ø	q	a
E-K	1977:	1	2	7	24
	1981:	—	—	—	42
B-Ö	1977:	1	3	8	28
	1981:	1	—	11	65

A kemenesaljai tanulók szövegeiben ismételten csak köznyelvi adatok fordultak elő. A korábbi vizsgálathoz képest a jelenség teljes egészében köznyelviesült. Az órségi gyerekek 77 adata közül 65 köznyelviesült alakban van jelen a szövegekben, azonban ebben a fonetikai helyzetben is az egy o-zó és a 11 zártabb q-zó adat jelzi, hogy a jelenség teljes köznyelviesülése még nem történt meg.

Az á utáni asszociatív o-zásról az elemzett négy fonetikai helyzet alapján összefoglalva elmondhatjuk, hogy a jelenség a Kemenesalján élő gyerekek nyelvhasználatában teljes egészében köznyelviesült, így a négy évvel korábban felvett állapothoz képest jelentős nyelvi változás történt. Az órségi kutatóponton gyűjtött adatokban is határozott köznyelviesülési folyamat figyelhető meg minden elemzett fonetikai helyzetben, de azért nyelvjárási adatok is felbukkantak. A gyakrabban előforduló zártabb q-zó realizáció a jelenség további meglétét bizonyítja.

4. Az í, ú, ű rövid ejtése Nyugat-Dunántúlon jellegzetes nyelvjárási sajátosság, de a köznyelvi kiejtésben is megfigyelhető, hogy a zárt hosszú magánhangzók néha meg-rövidülnek. Arra voltam kíváncsi, hogy mennyire őrződött meg e nyelvjárási sajátosság, milyen ezeknek a hangoknak az állapota a tanulók nyelvhasználatában. A jelenséget egytagú szavakban szó elején, szó belsejében és abszolút szóvégen vizsgáltam meg. Többtagú szavakban pedig három fonetikai helyzetben: hangsúlyos szótagban, hangsúlytalan zárt szótagban, hangsúlytalan szótagban abszolút szóvégen. A jelenség összehasonlító elemzése a kemenesaljai és órségi kutatópontjaimon az alábbi tanulságokat szolgáltatta.

Egytagú szavakban (pl.: *így, úgy, csíz, út, kút, míg* stb.). (h = hosszú, fh = fél-hosszú, r = rövid).

		szó elején			szó belsejében			abszolút szóvégen		
		h.	fh.	r.	h.	fh.	r.	h.	fh.	r.
E-K	1977:	5	2	1	1	—	—	—	—	1
	1981:	2	—	6	—	—	2	—	—	1
B-Ö	1977:	—	—	6	—	—	5	—	—	—
	1981:	2	—	4	—	—	7	—	—	1

Az adatok száma nem nagy, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy egyébként sem eléggé gyakori az ilyen egytagú szavak használata. A Kemenesalján gyűjtött adatok a zárt magánhangzók rövidülésének folyamatát mutatják, mert a korábban feljegyzett adatokhoz képest csökkent a hosszú magánhangzók száma. Az órségi gyerekek szövegeiben korábban csak rövid zárt magánhangzók voltak, nyolcadikos korban viszont a gyűj-

tött adatok között két hosszú is előfordult. A szövegek többszöri visszahallgatása során azonban megállapítható, hogy az említett két esetben a szó és mondat hangsúlyozása egybeesett, ezért a köznyelvi kiejtés normája erősebben érvényesült.

Többtagú szavakban (pl.: *sírva, szívem, szomorúan, amíg, nevű, hosszú, szomorú, kőkényszemű* stb.)

		hangsúlyos szótagban			hangsúlytalan zárt szótagban			hangsúlytalan szótagban abszolút szóvégen		
		h.	fh.	r.	h.	fh.	r.	h.	fh.	r.
E–K	1977:	23	2	28	3	1	12	—	—	4
	1981:	1	2	46	—	1	25	—	—	7
B–Ö	1977:	—	—	53	—	—	29	—	—	27
	1981:	—	—	60	—	—	41	—	—	11

A kemenesaljai kutatóponton gyűjtött adatok számottevő változást mutatnak. 1977-ben, amikor a tanulók negyedik osztályosok voltak, a magnetofonra felvett szövegekben hangsúlyos szótagban nagyszámú adat tartalmazott zárt hosszú magánhangzót. Ezt feltűnő jelenségnek tekintettem akkor is, de kiderült, hogy a köznyelvi kiejtéssel egyező adatok egy olyan gyerektől származnak, akinek az édesanyja Tiszántúlról került Kemenesaljára. A négy évvel későbbi vizsgálat pedig azt igazolja, hogy a zárt hosszú magánhangzók az ő nyelvéből is eltűntek. Eszerint a nyelvi-nyelvjárási környezet jelentős hatást gyakorolt beszédére. Az őrségi gyerekek nyelvhasználatában egyértelműen érvényesül a hagyományörzés, hiszen valamennyi hosszú zárt magánhangzó helyett rövidet ejtenek.

A fenti adatok annak bizonyítékai, hogy az említett példákban a felső nyelvválású hosszú magánhangzók rövid ejtése elevenen megőrződik a mai gyerekek nyelvhasználatában, és egyúttal ez a dunántúli regionális köznyelviségnek is egyik fontos hangtani sajátága. Sőt ha a köznyelv zárt hosszú magánhangzóinak rövidülését is figyelembe vesszük, akkor azt látjuk, hogy általában a köznyelvnek is jellemzőjévé válik a zárt hosszú magánhangzók pusztulása, s helyettük a rövidék térhódítása. Ez a változás érzékenyen érinti a fonémaállományt, a magánhangzók rövid-hosszú korrelációs rendszerét, ahogy G. Varga Györgyi (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 101) írja, ezért az iskolai oktatásnak és a nyelvművelésnek fontos feladatai vannak e hangok tanításában, illetve megőrzésében.

5. A mássalhangzók hangközi nyúlása is jellemzője a nyugati nyelvjárástípusnak. A tanulóktól felvett szövegekből lejegyeztem azokat az adatokat, amelyekben a mássalhangzók hangzóközi nyúlása félhosszú, illetőleg hosszú realizációban megvalósult, és azokat az adatokat is, amelyekben a köznyelvi kiejtés normája érvényesült, azaz a lehetőség ellenére a hangzóközi nyúlás nem következett be. Az összehasonlító elemzést szolgáló két kutatóponton a jelenség az alábbi állapotot tükrözi.

A kemenesaljai tanulók szövegeiben nyolcadik osztályban több mint húsz százalékkal nőtt a hangzóközi nyúlást tartalmazó adatok száma, vagyis a nyelvjárásiasság nagyobb mértékű lett. Az őrségi adatok nagyfokú, a köznyelvi esedezés irányába történő változásról tanúskodnak, de így is azért 50% felett van a hangzóközi nyúlás félhosszú és hosszú realizációja. Ez a változás a fenti adatok tükrében azt igazolja, hogy a nyelvjárási gyökerű hangtani jelenség még tartja magát a tanulók nyelvhasználatában.

		rövid	félhosszú	hosszú	Ö.
E—K	1977:	7	2	2	11
	%	63,63	18,18	18,18	100
	1981:	15	4	12	31
	%	48,38	12,87	38,75	100
B—Ö	1977:	2	—	37	39
	%	5,12	—	94,88	100
	1981:	24	5	30	59
	%	40,67	8,47	50,84	99,98

A nyúlásban résztvevő hangok a két különböző időpontban rögzített szövegekben azonosak voltak. Leggyakoribb az *s*, amely az *s* képzős melléknevek mód- és állapot-határozói alakjában, fonetikai szempontból közömbös hangkörnyezetben nyúlik meg, pl.: *hamarossan, különösebben, teljesen* stb.

Az előfordulás gyakorisága szempontjából második helyen a *t* hangot találjuk. A *t* nyúlása azonban összefüggésben van az *i* rövidülésével, ugyanis minden esetben az *-it* képzőben következik be a nyúlás, illetve a magánhangzó rövidülése, pl.: *segített, tanított, biztosított, szarított* stb.

A továbbiakban mássalhangzók, amelyek részt vesznek a nyúlásban: *h*, pl.: *zuhant*; *j*, pl.: *ujjat* 'neu'; *l*, pl.: *belőlle, csodállatossan*; *n*, pl.: *utánna*; *sz*, pl.: *elősször*; *ty*, pl.: *Mátytyás*; *z*, pl.: *mezző*. Ezekben az adatokban is találkozunk az időtartam átváltás jelenségével, ahogy G. Varga Györgyi (Alakváltozatok . . . 179–80) nevezi, ugyanis a *belőlle, elősször, ujjat* szavakban jelentkező hangzóközi nyúlás összefüggésben van a középzárt vagy a zárt hosszú magánhangzó megrövidülésével, így a jelenség megvalósulása az egész szó időtartamát nem befolyásolja.

6. A két kutatóponton négy éves időkülönbséggel gyűjtött nyelvi szövegek összehasonlító elemzése hasznos tanulságokat szolgáltat. A négy nyelvjárási jelenség tovább él, de a köznyelvi egységesülés felé tartó folyamat is jellemzi a tanulók nyelvhasználatát. Az egységesülés felé tartó folyamat sem egyszerű, mert nagy mértékben függ a jelenségtípusoktól, az egyes jelenségtípusokon belüli fonetikai helyzettől, a kutatópont földrajzi elhelyezkedésétől és az adatközlők szociológiai jellemzőitől stb. Eszerint a zárt *ē*-zés szó végi helyzetben erősen bomlik, a többi fonetikai helyzetben viszont a nyíltabbá válás folyamata alig mutatható ki. Az *á* utáni asszociatív *o*-zás a kemenesaljai kutatóponton köznyelviesült, az őrségi gyerekek nyelvében azonban ez a folyamat még nem fejeződött be. A zárt hosszú magánhangzók helyett többnyire rövidet ejtenek, ez ismételtén azt bizonyítja, hogy a nyelvjárási jelenség tovább él, és a köznyelvi kiejtés normája e jelenségben nem tud tért hódítani. A mássalhangzók hangzóközi nyúlása is csak részben, illetve kis mértékben utal a köznyelviesülés erősödésére.

A hangtani jelenségek két különböző időpontban rögzített adatait összehasonlítva azt is láthatjuk, hogy a nyelvjárási sajátosságok közül melyek emelkednek fel a regionális köznyelviség szintjére. Minden jelenség esetében erre külön is utaltam, de itt is megemlítem, hogy a zárt hosszú magánhangzó helyett a rövid ejtése általános, szinte teljesen független korosztálytól, családi, szociális helyzettől. Az értelmiségi családokban felnövő gyermekek nyelvére éppen úgy jellemző, mint a fizikai dolgozók gyermekeinek beszédére.

Végül felvetődik a kérdés, hogy az ilyen jellegű hangtani vizsgálatok mennyire tükrözik a mindennapok nyelvi valóságát? A szövegfelvételeket hallgatva, elemezve

érezhető, hogy a nyelvi viselkedés, a sajátos szöveggyűjtési szituáció nagy mértékben hat az adatközlőre, bármennyire próbálja is a gyűjtő közvetlenné tenni beszélgetésüket. Egy alkalommal meg is kérdeztem beszélgetésünk végén egyik kedves őrségi adatközlőmet, érzése szerint mindig úgy beszél-e, mint velem? Így válaszolt: „*Máskébb beszéllek a ziskolába is még azér othon is, mer itten azér ügyelék a kiejtésre is még minderre, othon má nēm szoktam arra ügyelni, mer othon azér méksé figyelnek annyira rám, s othon tájpszolással is a különböző nyelvekén szeretég beszélni a másikkal.*”

Ez a vallomás jól kapcsolódik a személyes tapasztalatokhoz. A tanulók nyelvhasználata még több régiséget, tájnyelvi jelenséget tartalmaz akkor, ha a megszokott nyelvi környezetben, egymás között folyik a beszélgetés.

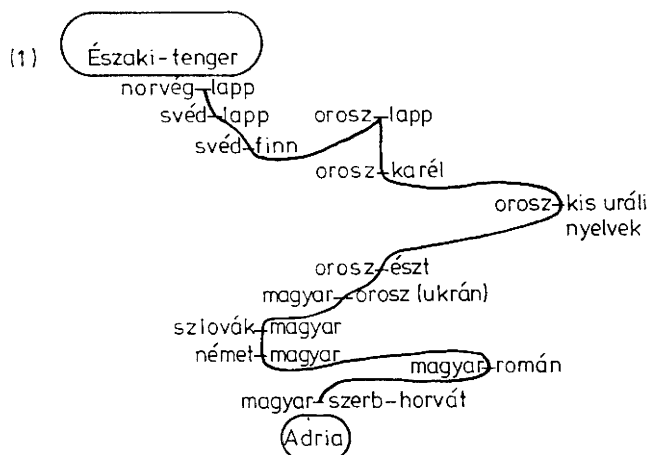
Guttmann Miklós

Indo-uráli kétnyelvűség

1.1. Ha alaposan szemügyre vesszük Európa nyelvi térképét, szembeötlő két érdekes jelenség: az egyik az, hogy genetikai (nyelvrokonsági) szempontból két nagyobb nyelvcsalád lakik Európa területén: a lakosság kb. 95%-a indoeurópai és kb. 4%-a uráli (finnugor és szamojéd) nyelvet beszél. A másik, talán még érdekesebb dolog az, hogy a két nyelvcsalád találkozási pontja Európa szívében fekszik: az Északi-tengertől végig húzódik egy vonal egészen az Adriáig. Ez a vonal, a két nyelvcsalád érintkezési felülete, nem egyenes, de cikk-cakkos volta ellenére megkíséreljük azt, hogy nevet adjunk neki. A vonal két oldalán általában vegyes lakosság él, a természetes kétnyelvűség állapotában, tehát olyan emberek, akik egy indoeurópai meg egy uráli (azaz finnugor) nyelvet beszélnek. Nézzük meg konkrétan ezeket a nyelveket: lapp–norvég, lapp–svéd, lapp–orosz, finn–svéd, karél–orosz, finn–orosz, szamojéd–orosz, cseremis–orosz, zürjén–orosz, votják–orosz, észt–orosz, magyar–orosz (ukrán), magyar–szlovák, magyar–német, magyar–román, magyar–szerb–horvát. (1. ábra) Érdekes módon, eddig a nyelvtudományban, elsősorban a szociolingvisztikában mindig csak két konkrét nyelvegyüttlét vizsgálták, azaz az úgynevezett bilaterális kétnyelvűséget, a felsorolt nyelvek majdnem mindegyikében. Pedig úgy vélem, egész kincsesbánya tárul elénk, ha nemcsak két konkrét nyelvet vesszük szemügyre, hanem az összes nyelvet, melyek a két külön nyelvcsaládhoz tartoznak, és a kétnyelvűség állapotában élnek egymással. Innen a dolgozat címe is: indo-uráli kétnyelvűség. Visszatérve most a két nyelvcsalád érintkezési vonalára, próbáljuk azt elnevezni. Nem könnyű dolog, mivel a dialektológia már kisajátította magának az *izoglossza*, a szociolingvisztika pedig a *diglosszia* elnevezést. Mivel a latin a nemzetközi terminológia alapja, mi is a latin *bilingvismus*-ból vesszük a *bi* szótagot + *glossza*, tehát *biglossza* megjelölést.

1.2. Mielőtt áttérek a *biglossza* szinkron vizsgálatára, nézzük röviden, mit mond a nyelvtörténet a két nyelvcsalád kapcsolatáról. Az indo-uráli kapcsolatokról több felfogás létezik; van olyan, amely rokonságot tételez föl, és van olyan is, amely areális együttéléssel magyarázza a két nyelvcsaládon belüli egyezéseket. Legújabban Magyarországon Balázs János 1978-ban (Általános nyelvészeti tanulmányok 12. kötetében) és Hajdú Péter 1978-ban (Uráli nyelvrokonság című művében) foglalkozott ezzel a kérdéssel. Mindketten elvetik az indo-uráli rokonság gondolatát. Felfogásuk szerint olyan lexikai és grammatikai egyezések, mint pl.

(2)	magyar	finn	uráli	indoeurópai
	<i>név</i>	<i>nimi</i>	PU* <i>nime</i>	~ * <i>nōmn</i>
	<i>víz</i>	<i>vesi</i>	PU* <i>wite</i>	~ * <i>wed</i>
	<i>visz</i>	<i>vie-</i>	PFU* <i>wiye-</i>	~ * <i>wegh</i>
	<i>ház</i>	<i>kota</i>	PFU* <i>kota</i>	~ * <i>kot-</i>
	<i>tesz</i>	<i>teke-</i>	PU* <i>teke-</i>	~ * <i>dhē- < dhak-</i>

1. ábra

vagy a névmások közötti egyezések, meg több nyelvtani elem (-m tárgyrag, -ta/tá ablatívus rag stb.) egyezése is a preuráli korból származnak, s a két nyelvcsalád elődeinek közös nyelvi areát feltételező areális háttérű „rokonságszerű” kapcsolataira utalhatnak (Hajdú 1978. 61–2).

2.1. Ahhoz, viszont hogy közelebb kerüljünk az indo-uráli kapcsolatok kérdésének megoldásához, nem elegendő a diakrón vizsgálat. Szükség van a *s i n k r ó n* egybevetésre is, és itt éppen a kétnyelvűség komplex kutatásával, elsősorban az *i n d o - u r á l i b i g l o s s z a* vizsgálatával tudnánk meglepő eredményeket elérni. Próbáljuk meg a felsorolt kétnyelvi párokat minden nyelvi szinten (fonológia, morfológia, szintaxis, lexika) egybevetni és a közös nyelvi jelenségeket kiemelni.

2.1.1. Minden nyelvben előfordul a következő 5 magánhangzó-fonéma:

- (3)
<i>u</i>	<i>i</i>
<i>o</i>	<i>e</i>
<i>a</i>	

Ezeket akár „európai alapmagánhangzók”-nak lehetnek nevezni, mivel minden európai nyelvben előfordulnak (Décsy 1973. 197–8).

A mássalhangzóknál 10 alapfonémát lehet megkülönböztetni:

- (4)
<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>s</i>	
	<i>v</i>	<i>j</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	
	<i>l</i>	
	<i>r</i>	

Fontos megkülönböztető jegyek az európai nyelvekben a magánhangzóharmónia (elsősorban az uráli nyelvekben) és az umlaut (mindenekelőtt a germán nyelvekben). A lapp például feladta az eredeti magánhangzó-harmóniát, és áttért az umlatra, bizonyára germán hatásra.

2.1.2. A morfológia szintjén a következő jelenségek szembetűnők: az indoeurópai 3 grammatikai nemmel szemben az uráli nyelvekben nincs nem.

Az uráli nyelvekben olyan *o p p o z í c i ó k* léteznek, mint pl.:

(5)	német	finn	magyar
	<i>wer/was</i>	<i>kuka/mitä</i>	<i>ki/mi</i>
	<i>König/Königin</i>	<i>kuningas/kuningatar</i>	<i>király/királynő</i>

A legfontosabb ragozási kategóriák a következők: névszóragozás, igeragozás és külön birtokosragozás az urális nyelvekben.

A ragok száma 2 (pl. svéd) és 30 (magyar) között van. Az uráli nyelvek többsége raghalmozó (agglutináló). Az észti pl. nagyon sok flektáló elemet mutat fel, akárcsak az indoeurópai nyelvek. A finn pedig annak ellenére, hogy szintetikus nyelv, nagyon sok analitikus elemet használ (pl. Gen. + *luo* névtő, *vkinél*, amely a magyarban ragként szerepel).

A melléknévfokozást majdnem mindenhol szintetikus elemekkel oldják meg: (német) *schön—schöner—schönet* (m) *szép—szebb—legszebb* (fi) *kaunis—kaunempi—kauniin, suuri—suurempi—suurin*. Minden európai nyelvben van egyes és többes szám. Egy pár nyelvben létezik még a duális (kettős szám) is: lapp, jurák, fríz, balti, szorb, szlovén, izlandi. A legtöbb nyelvben vannak igekötők (pl. a németből magyarba, német/svéd-ből finnbe, észtebe).

A szóképzés legfontosabb formái: a szóösszetétel és a deriváció (pre-, in- és suffixumokkal).

2.1.3. A szintaxisban megfigyelhetők a következők: a legfontosabb mondatrészek megléte (alany, állítmány, tárgy, jelző, határozók), összetett állítmány (copulával).

A magyar kivételével az uráli nyelvekben nincs határozott névelő, úgy mint a legtöbb indoeurópai nyelvben.

A magyarban, mordvinban és jurákban van kétféle igeragozás: alanyi és tárgyas ragozás. A finnben, ahol nincs határozott névelő, a partitívus (részelő eset) fejezi ki a határozatlanságot, miközben az alany- és tárgyeset a határozottságot (determinált – indeterminált oppozíció); pl. (fi) *luen kirjan* (olvasom a könyvet), *luen kirjaa* (könyvet olvasok).

Érdekes az a jelenség is, hogy az indoeurópai nyelvek közül csak a németben, szlávban és baltiban van melléknévragozás, tehát a jelző egyeztetése. Ez a jelenség átment a finnbe is; pl. nagy házban = (fi) *suuressa talossa*.

Közös még a kétféle kérdés megléte: eldöntendő és kiegészítendő kérdés. A finnben az eldöntendő kérdésnél külön kérdőképző van: *-ko, -kö*.

Az összetett mondatoknál közös sajátosság a mellé- és alárendelés. A legtöbb kölcsönhatás a szókincsben tapasztalható, s itt a példák is érdekesebbek s látványosabbak.

Tekintettel arra, hogy olvasóink többsége magyar, a legtöbb példát a magyar és a felsorolt indoeurópai nyelvek kapcsolatából vesszük. Előtte viszont néhány példát említenénk a skandináv nyelvi areából: svédből > finnbe: *stad* > *stadi* (város), *grav* > *gravari*, *skravari* (sírgödör), svéd argó „böna” > bööna (csaj, nő), *frimärke* > *frümerkki* (bélyeg), oroszról > finnbe: *čaj* > *tsaiju*, *tsaju* (tea).

Erdélyben, ahol már több mint 7 évszázada 3 nép él egymás mellett (a magyar, a német [szász] és a román), az utóbbi időben a román nyelv hatása erősödött meg.

Kolozsvárott olyan tükörfordításokat lehet hallani mint pl. „buszt veszek”, *buszra szállók* helyett, vagy a „telefonat adok” *felhív* helyett – szó szerint a románból, melyek mind a nyelvi interferenciával magyarázhatók, nem beszélve a nyelvkeredésről, amikor a magyar beszédbe kerülnek az új fogalmakat jelölő román szavak.

A legtarkább a helyzet a Bánságban, ahol még ma is többnyelvűségről lehet beszélni. Temesvárott pl. a gyerekek néha 4 nyelvet (magyar, román, német, szerb) is tanulnak egymástól az utcán, de itt is a román hatás a legerősebb. A saját rokonságból véve egy példát: az egyik dédanyám egész életében nem mozdult ki a falujából, s ennek

ellenére 4-féle állampolgársággal rendelkezett (osztrák, magyar, szerb, román). Őnála érdekes módon sem hangtanilag, sem nyelvtanilag, sem lexikailag nem lehet érezni semmi nyelvkeveredést. Tisztán beszél mind a négy bánsági nyelvet: a német anyanyelvét, a magyart, a szerbet s a románt (az utóbbi kettőben a szókincese természetesen kisebb). A mai fiataloknál viszont elég nagy a keveredés s a román artikulációs bázis.

Délvidéken, a Vajdaságban is nagyon erős a szerb-horvát hatása a magyarra. Kossa János, nyelvtudós és nyelvművelő egész életét szentelte a jugoszláviai magyar nyelv ápolásának s a magyar–szerb-horvát kétnyelvűség komplex kutatásának. A következő példák nálunk is ismert s közkezdelt műveiből származnak: A mi nyelvünk (Újvidék, 1978.) és Nyelvünk fűszerszámai (Bp., Gondolat, 1979.).

Amikor Kossa János a szerb-horvát nyelv hatásából eredő vétségeket elemzi és megítéli, a nyelvvédő magatartáson túl mélyen behatol az érintkező nyelvek természetébe, s ezáltal fokozott erővel ébreszti az anyanyelvi tudatot, s fejleszti az olvasó nyelvérzékét.

A szerb-horvát nyelv hatástípusainak egyike, a legszembetűnőbb, az idegen szavak fölösleges használata. A közgazdász a termelés *reszkirjét* említi (*kockázat* helyett), a riporter *salterablak*-nak nevezi (német: *Schalter*) a postai kezelőablakot, a színikritikus egy dráma *poénózási* rendszerét említi, a közéleti ember a *mozgalom affirmálódás*-áról beszél stb. A szerb szavak beleszövődése a magyar beszédbe és írásba mindennapi jelenség a vegyes lakosságú területen.

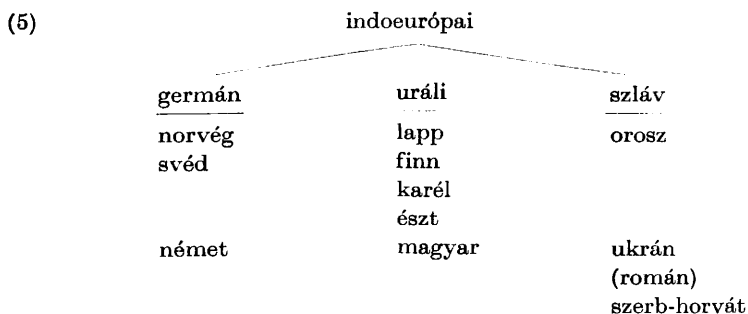
Szemléleti különbségre utal a két nyelv között, hogy a szerb-horvátban a helyzetet *rózsaszínű*-nek látják és mondják, a magyarban pedig *rózsás*-nak. Ugyancsak az is, hogy az éjjel-nappal, a télen-nyáron szóösszetételeink a szerb-horvátban fordított sorrendben használatosak (*nappal-éjjel* stb.).

A jelenséget alaposabban vizsgálva hol hangrendi, hol ritmikai, hol pedig hangzásbeli motívumok magyarázzák a sorrendet.

Indoeurópai nyelvekben nincs kettős, sőt hármas tagadás, mint a magyarban, ezért a magyar *nincstelen* szó is szabályos. Az indoeurópai nyelvekben így van: *Jöjjön nyolc nap múlva*, magyarul: *Jöjjön egy hét múlva*. Humoros a *szólások* szó szerinti fordítása: a szerb-horvát *megfogtam az Isten szakállát* a magyar *az Isten lábát* helyett. A szerb *beleüti az orrát a más fazezába*, a magyar *más dolgába* stb.

A kétnyelvűség különböző nyelvi rétegeiből vett néhány példa csak ízelítőt adhat ebben a rövid cikkben, amely csak töredéke egy sokkal nagyobb készülő tanulmánynak.

3.1. Ha még egyszer figyelmesen megnézzük Európa nyelvi térképét, észrevehetjük, hogy az uráli nyelvek a germán és a szláv nyelvek között helyezkednek el: a román újlatin volta ellenére sok szláv elemet tartalmaz, pl. (szókincsének több mint 30% szláv eredetű).

3.2. Összefoglalóan csak annyit szeretnénk kiemelni, hogy a biglossza szinkrón vizsgálatával olyan eredményekre lehet jutni, amelyek teljesen más megvilágításba helyezik az indo-uráli nyelvi kapcsolatok kérdését.

IRODALOM

- Balázs János: Általános nyelvészeti tanulmányok 12. Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból. Budapest, 1978. 5–27.
 Décsy Gyula: Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973. 196–229.
 Hajdú Péter–Domokos Péter: Uráli nyelvrokonság. Budapest, 1978. 61–2.
 Kossa János: A mi nyelvünk. Újvidék, 1978. 185–200. Uő.: Nyelvünk fűszerszámai. Budapest, 1979. 60–3.

Bradean-Ebinger Nelu

Az értelmező jelzős szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben

A kontrasztív módszer, mint ismeretes, azt a célt szolgálja, hogy összevetve két vagy több nyelvet, azok teljes rendszerében vagy részjelenségeiben pontosan leírja a nyelvek között fennálló hasonlóságokat és különbségeket. Az analízis és a szintézis segítségével folytatott kutatások eredményeit az idegennyelv-oktatásban rögtön hasznosítani lehet, beleértve a külföldiek magyartanítását is.

Az összevető nyelvészet még meglehetősen új dolog, de már jelentős sikerekkel dicsekedhet. A magyar és az olasz nyelv viszonylatában a hangtan, az alaktan és a szókinés területén van a legtöbb eredmény; kevésbé érintett terület maradt azonban a hangsúly, az intonáció kérdése; s alig tárgyalt a szintaxisé. Balázs Jánoson kívül, aki tulajdonképpen elsőként vetette fel Magyarországon az összevető nyelvvizsgálat jelentőségét,¹ az olasz nyelvet illetően a következő kutatókat említhetjük: Fábíán Pál a szókinés problematikáját vizsgálta, Fogarasi Miklós az intonáció kérdésével foglalkozott, mely nagymértékben eltérő a két nyelvben. Antal Lajos kiadatlan bölcsészdoktori értekezésében a személyes névmások területén végzett alapos kutatásokat. Benedek Nándor a szóösszetételek problematikáját vizsgálta meg a mai olasz és magyar nyelvben.²

Jelen dolgozatomban a jelzős szintagmarendszeren belül az olasz és a magyar értelmező jelzős szintagmák összevetésével foglalkozom. Minthogy az értelmező jelzős szintagmák mibenlétét illetően különböző felfogások uralkodnak, melyekre érintőlegesen utalok is, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy dolgozatomban Rácz Endre felfogását követem (vö. Bencédy József–Fábíán Pál–Rácz Endre–Vélcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Bp. 1968. 351): „A magyar nyelvben az értelmező jelző mindig alaptagja (az

¹ Balázs János: Az egybevető (kontrasztív) módszer alkalmazásának lehetőségei a külföldi magyartanításban. (Magyartanítás külföldön. Az 1971. szept. 2–3-i lektori értekezlet anyagából.) Kézirat, Budapest, 1972.

² Fábíán Pál: A magyar és az olasz nyelv szókinésének összevetéséből: A „világos” és a „homályos” szavak. In: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Tankönyvkiadó, 1972. 376–81. Uő.: Polisemia e sinonimia confrontativa italo–ungherese. In: Il problema della traduzione e la diffusione della letteratura ungherese in Italia. Napoli, 1975. 73–80. Miklós Fogarasi: Problemi di contrastività italo–ungherese nell’intonazione interrogativa. Annales Univ. Sci. Budapest de Rolando Eötvös Nom. Sec. Linguistica Tom. VI. Budapest, 1975. 93–104. Benedek Nándor: Le parole composte della lingua italiana contemporanea. Acta Romanica, III. Szeged. 1976. 248–70. Uő.: Sostantivi composti nell’italiano contemporaneo. In: Lingua Nostra, vol. XXXIX. fasc. 4. 1978. 117–21. Uő.: A főnévképzés a mai olasz és a mai magyar nyelvben. Acta Romanica, V. 1978. 1–103.

értelmezett szó) után áll, vele szám, viszonyrag, esetleg birtokjel, névutó tekintetében is megegyezik, rendszerint új szakaszt kezd, és szünettel különül el a jelzett szavától.” Az ilyen jelző utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével. Eszerint az értelmezőnek két fő típusát különböztetjük meg:

1. Az értelmezett szó minőségét, mennyiségét vagy birtokosát megnevező értelmező. Ez mindig a jelzett szó után áll mind az olasz, mind a magyar nyelvben. Tulajdonképpen jelzős szintagma fordított szórendben. Fogarasi nem sorolja ezt a típust az értelmező jelzők közé az olasz nyelvben (vö.: *Grammatica italiana del Novecento*, Bp., 1969.), és a magyart illetően Bodnár (1968-ban elhangzott előadás) sem tartja valószínűsítő értelmező jelzős szintagmának.

2. Azonosító értelmező jelzős szintagma. Ez az azonosító értelmező az értelmezettnek más néven való megnevezése (vö.: Rácz Endre—Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*. Bp., 1972. 176).

1/a) Ezt a rendszert követve nézzük meg, hogyan valósul meg az értelmezett szó minőségét megnevező értelmező jelző kifejezése a magyar és az olasz nyelv viszonylatában.

Dammi il paltò, *quello blu!*
Add ide a kabátot, *a kék!*
Il biglietto, *di qual tipo*, l'hai comprato?
Jegyet *milyet* váltottál?

Első példamondatunk esetében megfigyelhető, hogy az olasz nyelvben a melléknév mellé mindig ki kell tenni a *quello*, az értelmezett főnévre utaló névmást. Eltérés mutatkozik tehát a magyar és az olasz mondat szerkezetét illetően. Előfordulhat a magyarnak megfelelő változat is: *il blu*, mely tulajdonképpen főnevesített melléknév, azonban ez nem gyakori, nem olaszos. A második példamondat szintén divergenciát mutat. A *quale* (milyen) kérdőszó önmagában itt sem szerepelhet, mellé kell tenni egy főnevet: *di qual tipo*. Ezt a szerkezetet magyarra fordítva: „Jegyet milyen típusút váltottál?” mondatot kapjuk, ami körülményes, nehézkes megfogalmazású. Nézzünk más példamondatokat az újságnyelv területéről!

„Il sangue di mio marito, di un uomo giusto”.

(Annabella 48: 1980. 65),

A férjem vére, egy igaz emberé.

Az idézet mutatja, hogy a minőséget megnevező értelmező jelző *di* előjárószóval is bevezethető, mely a magyarban -é birtokjelnek felel meg.

„... per citare qualche nome, gli ultimi” (l. uo. 66).

Hogy néhány nevet idézzek, az utolsókat.

Ebben az esetben a minőséget melléknévi értelemben használt számnév (ultimo) fejezi ki.

„La nostra camera, la numero 1, . . .” (Cosmopolitan, No. 1980. 35).

A mi szobánk, az egyes. . .

Itt számjelző fejezi ki a minőséget megnevező értelmezőt a magyar nyelvben, míg az olaszban szükséges a *numero* főnév kitétele a számjelző elé.

b) Mennyiséget megnevező értelmező jelzős szintagmát többnyire tőszámnévvel, határozatlan számnévvel vagy mennyiséget jelölő főnévvel fejezünk ki.

Libri, ne ha letti *tanti*. / *Libri*, *tanti* ne ha letti.

Könyvet annyit elolvasott.

A példamondat első olasz változata inkább irodalmi jellegű, míg a második a beszélt nyelv sajátja.

Ha comprato anche dello zucchero, due chili.

Cukrot is vett, két kilót.

Amint látható, az olasz és a magyar mondat kongruál egymással az esetlegesen előforduló szórendi inkongruencia mellett;

„Le altre, molte, erano rimaste nell'ombra.” (Annabella 48: 1980. 66).

A többi nő, sok más, ismeretlen maradt.

Itt a mennyiséget megnevező értelmezőt határozatlan számnévvel fejezzük ki. Megállapítható, hogy az 1/a) és az 1/b) esetben a magyar és az olasz nyelv jelzős szintagmáinak szórendje konvergens.

c) Birtokost megnevező értelmező:

Lo sguardo, quello del ragazzo impaurito, non lo dimenticherò mai.

Azt a tekintetet, a riadt kisgyermekét, nem felejttem el soha.

A magyar nyelvben -é birtokjeles főnévvel fejezzük ki a birtokost megnevező értelmezőt, míg az olasz szerkezetben *di* előjárószóval és a *quello* mutató névmással birtokos jelzős szerkezetet alkotunk, és így fejezzük ki a birtokost jelentő értelmezős viszonyt. A szórend azonban itt is megegyezik a magyarral. Általában megállapítható, hogy az értelmező jelzők első csoportjában (minőséget, mennyiséget vagy birtokost megnevező értelmező) a magyar és az olasz nyelv szintagmáinak szórendje kongruens. Míg azonban az olasz nyelvben a jelző minden esetben egyezik nemből, számból a jelzett szóval, addig a magyarban csak az értelmező jelző esetében van egyeztetés.

Vö.: Könyvet, annyit olvasott.

Annyi könyvet olvasott. (-t tárgyról csak a jelzett szó esetében van.)

2. Az azonosító értelmező jelző, mint említettük, az értelmezettnek más néven való megnevezése. Az ilyen értelmezős szerkezetekben az értelmezett és az értelmező közé egyenlőséget tehetünk. Az azonosító értelmező jelzős szintagmában az értelmező csak főnév lehet, vagy főnévként használt szó. Ha az értelmezett tulajdonnév, az értelmező jelzős szerkezet tagjai szórendileg általában megfordíthatók mind az olasz, mind a magyar nyelvben, azonban ez az olaszban ritkábban fordul elő (Fogarasi, uo. 261).

Il poeta Dante — A költő, Dante

Dante poeta — Dante, a költő

Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvben mindig vessző választja el az azonosító értelmezőt az értelmezett szótól, míg az olaszban csak akkor használunk vesszőt, ha az értelmezőnek külön bővítménye van. Vagyis akkor, ha az értelmező mint köznévi egy másik főnévvel külön szintagmát alkot, s ez a szintagma tölti be az értelmező jelző szerepét, akkor mindig állhat az értelmezett előtt is és után is, és mindig vesszővel választjuk el az értelmezettől.

Maria, una delle mie amiche / Una delle mie amiche, Maria

Mária, egyik barátnőm / Egyik barátnőm, Mária

L'autore del Decamerone, Boccaccio / Boccaccio, autore del Decamerone

A Dekameron szerzője, Boccaccio / Boccaccio, a Dekameron szerzője

További példák az újságnyelvből:

„Gli altri, i contadini del luogo, i curiosi si sono dovuti. . .”

(Annabella 48: 1980. 57).

A többiek, a falu parasztemberei, a kíváncsiak. . .

A példa mutatja, hogy egy értelmezettnek több értelmezője is lehet. A következő példamondat pedig több azonosító értelmező összekapcsolódását tükrözi egy mondaton belül, az értelmezettek azonban különbözők.

„Tutto si intreccia intorno alla storia di *Tieta, pastore di capre, nata ad Agreste, cittadina dello stato di Bahia*. . . (Cosmopolitan No. 1980. 16).

Tieta, a kecskepásztorlány története köré szövődik minden, aki Agrestében született, Bahia állam kisvároskájában.

Az értelmező és az értelmezett között vessző helyett állhat kettőspont vagy zárójel, vagy gondolatjel is.

„*Jorge Amado: úno dei maggiori narratori brasiliani. . . (uo. 16). Jorge Amado: a nagy brazil elbeszélők egyike. „. . . l'ultimo re degli incas: Atagualpa.” (uo. 36).*

. . . az inkák utolsó királya: *Atagualpa*.

Az értelmező szerepét betöltheti mutató névmás is.

Soldi, quella non li ricevi.

Pénzt, azt nem kapsz.

A magyarban és az olaszban is az értelmező mindig külön érzelmi nyomatékokat kap, melyet írásban vesszővel fejeztünk ki.

A személyes névmás is lehet a mondatban értelmező, de jóval ritkábban fordul elő.

Ragazzo disperato, io, me ne vado.

A kétségbeesett fiú, én, elmegyek.

Ennek a szerkezetnek inkább irodalmi, patetikus íze van a magyar és az olasz nyelvben egyaránt. Sokkal gyakoribb az az eset, amikor a személyes névmás az értelmezett, s a főnévi rész az értelmező; vagyis a szórend fordított.

Io, ragazzo disperato, me ne vado.

En, a kétségbeesett fiú, elmegyek.

Végezetül meg kell említeni, hogy az olasz nyelvben az azonosító értelmező jelzők külön csoportját alkotják azok a szintagmák, ahol az értelmező köznév és az értelmezett helységnév vagy földrajzi név.

<i>Piazza Marx</i>	— <i>Marx tér</i>
<i>Via Kossuth</i>	— <i>Kossuth utca</i>
<i>Monte Gherardo</i>	— <i>Gellérthegy</i>
<i>Isola Margherita</i>	— <i>Margitsziget</i>

Amint a példákból kitűnik, a szórend fordított ebben az esetben a magyarban és az olaszban. Azonban a magyarban ezeket nem vesszük azonosító értelmező jelzőknek. Az intézmények, utak, utcák, terek stb. elnevezésére használt tulajdonnévi kijelölő jelzőt alkalmazunk, mely tulajdonképpen minőségjelző.

Összegzésként elmondható, hogy az értelmező jelzős szintagmák használati területe, szórendje — az utolsó példától eltekintve — egybevágó (kongruens) a magyar és az olasz nyelv viszonylatában, mondatszerkesztési eltérések azonban mutatkozhatnak.

Farkas Mária

A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége

1. A pragmatika nem új ága a szövegnyelvészettnek. Számottevőbb érdeklődés tárgya azonban csak az elmúlt évtized alatt lett: egyre többen kezdtek vele foglalkozni, hatóköre nagy mértékben kitágult. Fellendülése minden bizonnyal összefügg a nyelv- és irodalomszociológia, valamint a nyelv- és irodalomlélektan újabb divatjával. És, mint látni fogjuk, a szemiotika és kommunikációelmélet térhódítása szintén gyorsította kibontakozását. Az igazi, közvetlen, belső ok viszont az a felismerés, hogy egy szöveget csupán grammatikai és szemantikai alapon nem lehet kimerítően és minden szaktudományi igényt kielégítően leírni. Egy meglehetősen általános vélemény szerint a grammatikai

és szemantikai leírást ki kell egészíteni pragmatikai vizsgálatlallal is. És többen képviselik azt a felfogást, amely szerint a szöveg fogalmának igazi megkülönböztető sajátosságai szintén a pragmatika segítségével ragadhatók meg. Vanda L. Zammuner úgy véli, hogy a legkisebb szöveg is csak a „helyzeteket” (körülmenyeket) magába foglaló külső kontextus alapján érthető.¹ Gérard Genot szerint a szövegfogalom tapasztalati úton való megközelítése elsődlegesen pragmatikai jellegű.²

Ez az erőteljes pragmatikai meghatározottság a szöveg egyik jellemző sajátossága. S hogy ez mennyire így igaz, bizonyítja az is, hogy a mondatnak nincsenek ilyen (vagy legalábbis ennyire fontos) pragmatikai feltételei.³ Ahogy Robert de Beaugrande állítja, a pragmatika a szintaxisnál és szemantikánál lényegesen magasabb szint tartozéka.⁴

Mindennyiből is kitűnik, hogy a pragmatikának nagy textológiai és — ebből következően — stilisztikai jelentősége van. Céлом most is ugyanaz, mint ami a szöveggrammatika és szövegsemantika tárgyalásában, értékelésében volt:⁵ a kérdéses szövegdiszciplína stilisztikai (elvi, elméleti, gyakorlati) lehetőségeinek a számbavétele.

2. A pragmatika szövegnyelvészeten belüli státusa kétféle. Mindenekelőtt a szövegnyelvészet egyik ága, komponense. Az ágak megítélésében persze a vélemények meg lehetösen eltéröek. Majd mindegyik szerző a maga módján, másoktól különbözöen különböti el a szövegnyelvészeti ágait. Ennek ellenére a szövegpragmatika a legtöbbnél szerepel. A már említett Zammuner szerint a főbb ágak a következők: pragmatika, szemantika, szintaxis, fonetika stb.⁶ Klaus Brinker a szövegkohézióra vonatkozó három nagy vizsgálati területét tartja számon: szöveggrammatika (szintaxis, szemantika), szövegpragmatika és szövegtematika.⁷ A legáltalánosabb a szövegnyelvészeten belül a következő hármas felosztása: grammatika, szemantika és pragmatika.⁸

Talán ennél is fontosabb az, hogy a pragmatika egy-egy szövegelmélet kizárólagos vagy legalábbis közvetlen alapja, forrása. Dieter Breuer a stilisztikával is összefüggő elméletét a pragmatikára építi.⁹ Siegfried J. Schmidt szövegelméletének alapja az össztársadalmi értékű kommunikáció, amelynek szoros kapcsolatai vannak a beszédett- és cselekvésemeléttel.¹⁰ Barbara Sandignak a szövegnyelvészettel érintkező új stíluselmélete pragmatikai jellegű, elsősorban a beszédettettek van tekintettel.¹¹ Karlheinz Stierle irodalom érdekű teóriája a cselekvéseméletből fakad.¹²

¹ Speech Production, Hamburg, 1981. Papers in Text Linguistics, Vol. 34.

² Narrativity and Text Grammar. Petöfi S. J. (szerk.): Text vs Sentence. II. Hamburg, 1979. 531. Papers in Text Linguistics, Vol. 20.

³ L. pl. Ursula Oomen: Texts and Sentences. Uo. 1: 274–7.

⁴ Text and Sentence in Discourse Planning. Uo. 2: 478.

⁵ A szövegsemantika stilisztikai jelentősége. Nyr. 1977. 468–81; Szöveggrammatika és stilisztika. Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): A magyar nyelv grammatikája. Bp. 1980. 729–34. Nyelvtudományi Értekezések 104. sz. — A kérdés elméleti alapjáról, valamint a szövegnyelvészeti interdiszciplináris kapcsolatairól I. tölem: Stylistics within the Interdisciplinary Framework of Text Linguistics. Petöfi (szerk.): Text vs Sentence (I. a 2. al.) 2: 433–49.

⁶ I. m. (I. a 1. al.) 1,8.

⁷ Zur Gegenstandbestimmung und Aufgabestellung der Textlinguistik. Petöfi (szerk.): Text vs Sentence (I. a 2. al.) 3–12.

⁸ L. pl. T. A. van Dijk: Some Aspects of Text Grammars. The Hague — Paris, 1972.

⁹ Einführung in die pragmatische Texttheorie. München, 1974.

¹⁰ Texttheorie — Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, 1973.

¹¹ Stilistik — Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin — New York, 1978.

¹² Text als Handlung, Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft. München, 1975.

Nagy az arányrésze a gyakorlatként, cselekvésként felfogott (és egyszerűen csak „pratique”-nak nevezett) pragmatikának az elsősorban elbeszélésszövegekkel foglalkozó francia textológusoknál (Roland Barthes, Philippe Sollers, Tzvetan Todorov stb.). A Tel Quel programja szerint a szövegvizsgálat elmélete a szövegalkotó „írás” (écriture) gyakorlatában alakul ki, ami viszont része az osztársadalmi gyakorlatnak, tapasztalatnak.¹³

Ennél szűkebb, de mindenféleképpen jól kivehetően pragmatikai jellegű az alapja néhány angol nyelvész (M. A. K. Halliday, Ruqaiya Hasan, W. P. Robinson, Susan J. Rackstraw) kutatásainak, akik szövegvizsgálataik eredményeit a „holizmus”-nak nevezett szociológiai elmélettel kapcsolták össze. A szövegfunkciók grammatikai modelljét stilisztikai és nyelvészociológiai kutatásokra is alkalmazták.¹⁴

Az Egyesült Államokban az újonnan ismét virágzó nyelvészociológia jelentős mértékben érezteti hatását a szövegnyelvészetben (a náluk divatos beszédműelemzésben, a „discourse analysis”-ben). Előtérben áll a társalgás (aminek kutatását sokan „beszéd-etnográfia”-nak nevezik), valamint az elbeszélés vizsgálata, amelynek olykor stilisztikai vonatkozásai is vannak.¹⁵ Jelentősebb képviselői (a lapalji jegyzetben idézettekén kívül): Labov, Schegloff, Karttunen, Keenan, Kuno stb.

3. A szövegpragmatika értelmezésében igen nagyok a különbségek. Sok az eltérő felfogás és nagyon tarka a műszóhasználat. A legátfogóbb felfogásnak Beaugrande és Dressler véleménye látszik. Szerintük a pragmatika feladatkörébe a szövegalkotó (a szándék), a szövegfelfogó (az elfogadhatóság) és a közlési körülmények (a „szituációk”) vizsgálata tartozik.¹⁶ Tömörsege miatt átfogó, de nem részletező Teun A. Van Dijk értelmezése is: a pragmatika feladata a szövegeknek kontextusokkal való összekapcsolása¹⁷ (itt a „kontextus”, némileg megtévesztően, „külső kontextus”-t jelent). Dijknek egy másik, Stalnakerre hivatkozó meghatározása szerint a szöveggrammatikát kiegészítő pragmatikai komponens a jelek és a jelek használói közötti viszonyokat tanulmányozza.¹⁸

A szakirodalomban a szövegpragmatika tartalmát, jellegét az esetek többségében nem értelmezések, meghatározások, hanem rendszerint csak a pragmatika fogalmi rendszeréből kiemelt fogalmak, műszavak jelzik. Viszonylag tágnak tekinthetjük az olyan műszavak fogalmi körét, amelyek arra utalnak hogy a pragmatika nyelven, illetőleg szövegen kívüli tényezők foglaltat, amit gyakran (külső) kontextusnak is neveznek, de ez olykor más fogalmat (is) jelöl. Gyakori továbbá az is, hogy a pragmatika tényleges tartalmaként helyzetekről, körülményekről, esetleg gyakorlatról, cselekvésről, emberek közötti viszonyokról, emberi magatartásról, viselkedésről, társadalmi normákról, konvenciókról beszélnek. Nem egészen ritka azonban az sem, hogy pragmatikai tényezőként a cél, szándék, tervezés, ellenőrzés, elvárás vagy a közlésben résztvevők személyisége, lelki-állapota, műveltsége, társadalmi hovatartozása szerepel. Az eseteket, a példákat nyilván folytatni lehetne. Ehelyett azonban összegezeként arra utalunk, hogy mindaz, ami a különböző felfogások szerint része lehet a szövegpragmatikának, lényege szerint határos a nyelvészociológia, nyelvélektan és egyáltalán a szociológia, lélektan tárgykörével.

¹³ Logiques. Paris, 1968.

¹⁴ L. pl. Halliday: Text as Semantic Choice in Social Contexts. Van Dijk és Petőfi (szerk.): Grammars and Descriptions. Berlin, 1977; Hasan: Texts in the Systemic-Functional Model. W. U. Dressler (szerk.): Current Trends in Textlinguistics. Berlin—New York, 1978.

¹⁵ L. pl. Thomas Branks: An Approach to the Discovery of Spoken Style. A „Notes on Translation” című kiadványban. Huntington (Calif.), 1976; A. Banfield: Narrative Style and the Grammar of Direct and Indirect Speech. Foundation of Language 10; Joseph E. Grimes: Narrative Studies in Oral Texts. Dressler (szerk.): Current Trends in Textlinguistics (I. a 14. al.).

4. A különböző szövegelméletekbeli pragmatika jellegét az is meghatározza, hogy milyen forrásokból fakad, és hogy milyen rokonelméletekkel kapcsolódik össze.

Az esetek egy részében a forrás a szemiotika (pl. Dijk egyik meghatározásában, Petőfi néhány munkájában). Az ide tartozó elméletekben a jelek és a jelek felhasználói közötti viszonyok hangsúlyozódnak. Az esetek másik, nagyobb részében a forrás a kommunikációelmélet (pl. Beaugrande és Dressler értelmezésében, Schmidt elméletében). Az ide vágó felfogásoknak az a lényege, hogy a szöveg kommunikációs egység (üzenet), a közlési folyamat része. E folyamat tényezői egyrészt az üzenet szerves alkotóelemei, másrészt viszont több is közülük külső meghatározó erejénél fogva fontos alakító szerepet játszik. Más szóval a kommunikáció feltételeit pragmatikai sajátosságként fogják fel.

A pragmatika távolabbi vagy közelebbi rokon elméletekkel való társításaiban igen nagyfokú a tarkaság. Stierle a maga irodalmi szövegpragmatikai elméletét („a szöveg mint cselekvés”) mint távolabbi összefüggésrendszerbe Greimasnak (Du sens. Essais sémiotiques 1970.) a művelődéstudományként felfogott strukturalista antropológiájába próbálja elhelyezni.

Érdekesek Dijk kapcsolatteremtési kísérletei (Some Aspects of Text Grammars 1972.). Irodalmi szöveggrammatikájának (a szemiotika ágaként felfogott) pragmatikai komponensét a referencia-elmélettel kapcsolja össze. Ennek feladata a szövegjelentés valóságra való vonatkozásainak a vizsgálata, amit Dijk a szemiotika szemantikájával azonosít, és így nála a pragmatika és a referenciaelmélet szemiotikai alapon kapcsolódik össze. Ugyanitt a pragmatikát a kompetencia- és performancia-elmélettel is összefüggésbe hozza. A kompetencia (vagyis az elvont rendszerek, szerkezetek, szabályok) elméletét Dijk szerint a pragmatikai komponens köti össze a tényleges használat, a performancia elmélettel, ami a szabályoknak konkrét helyzetekben való felhasználását tanulmányozza. Eszerint a szövegkompetenciának is van pragmatikai meghatározottsága.

Mindezeknél gyakoribb és produktívabb is a pragmatikának a cselekvés- és beszéd-tettelmélettel, valamint az utasításszemantikával való összekapcsolása. E többféle lehetőség közül viszonylag a beszéd-tettek szövegtani vonatkozásai vannak a legjobban kidolgozva.

Valóban az utóbbi években a szövegnyelvészetben különös jelentőségre tett szert a beszéd-tettelmélet. A kettő kapcsolata és még inkább e kapcsolat produktivitása leginkább a szövegpragmatikában ragadható meg. De mi is e kapcsolat lényege? Mindenekelőtt az, hogy a szövegalkotás (maga a beszéd, az írás) egy valamilyen cselekvés. Azzal, hogy egy szöveg értékű nyelvi egységet kiejtünk vagy leírunk, egy beszéd-tettet hajtunk végre (ez a „lokúció”). Ez tartalmazhat olyan jelentéseket (mint amilyen pl. a megállapítás, kérdés, parancsolás, fenyegetés stb.), amelyet szintén tett értékűek (ez az „illokúció”). Ezeknek valamilyen következménye, hatása lehet, ami megint egy-egy tettben jut kifejezésre (pl. parancsolás → engedelmeskedés, fenyegetés → megijedés; ez a „perlokúció”). Mindhárom esetben a szöveg mint tett, cselekvés realizálódik. Érthető tehát, hogy a beszéd-tettelmélet jelentős mértékben hatott a különböző cselekvésekkel, szándékokkal és hatásokkal (is) foglalkozó szövegpragmatikára. Több új szövegelmélet alapja a kettő ötvözte (pl. Stierlénél, Sandignál). Ott, ahol a kettő összefonódott, a pragmatika legfontosabb kategóriáit, mint amilyen például az esemény, történés, cselekvés, szándék, érdek, végrehajtás, folytatás, kinyilvánítás, használat, hatás stb., a beszéd-tettek sajátosságai alkotják.

¹⁶ Introduction to Text Linguistics. London – New York, 1981. 31.

¹⁷ Pragmatics, Presuppositions and Context Grammars. Schmidt (szerk.): Pragmatik/Pragmatics. II. München, 1976. 26.

¹⁸ I. m. (I. a 8. al.) 314.

5. A szövegpragmatika kapcsolatai azonban nemcsak külsőek, hanem belsőek is lehetnek, azaz egy-egy elméletben az is jellegzetes lehet, hogy a pragmatika a szövegnyelvészet valamelyik ágával alkot feltűnőbb egységet, olyant, amellyel más elméletekben nem vagy alig számolnak.

Az utóbbi időben a pragmatikának elsősorban a szemantikával való kapcsolata, párhuzamos volta került az érdeklődés előterébe. Megnyilvánul ez többek között a szövegfogalom értelmezésében. Halliday és Hasan szerint a szöveg nem más, mint egy jelentésnek egy (külső) kontextussal alkotott egysége, amiben az fejeződik ki, hogy a szöveg mint jelentésegész egy bizonyos környezetbe tartozik.¹⁹ Ugyanazon szöveg jelentésének eltérő környezetben, helyzetben más velejárói, következményei lehetnek. Például ez a szövegvértékű mondat (illetőleg ennek a gondolatnak a kifejtéséből, részletezéséből összeáll szöveg) „Esik az eső” ilyen jelentéseket vonhat maga után: Vigyél magaddal esernyőt! Álljunk be az eresz alá! Itthon maradok, olvasok. Stb. Ezek a helyzettől kiváltott jelentések, illetőleg a nekik megfelelő cselekvések ugyancsak mint jelentések a szövegjelentés részei. Ezért állítja Halliday (amit egy tanulmányának a címe is jelez), hogy a szöveg különböző társadalmi kontextusokban megvalósuló szemantikai változtatások eredménye.²⁰

A kapcsolat abban is megnyilvánul, hogy a pragmatika és a szemantika között egymást fedő párhuzam mutatható ki. Breuer pragmatikai szövegelméletének egyik tétele szerint a szemantika tárgya a nyelvi jeleknek tényállásokhoz való hozzárendelése, a pragmatikáé viszont a nyelvi viselkedési mintáknak helyzetekhez való hozzárendelése (amit Breuer a szemiotika harmadik ágáról a szintaxisról mond, itt elhanyagolható). Közös mindkettőben az, hogy a sajátos tárgy tanulmányozása lényegében utasítások, megfogalmazások, normák felállítását jelenti, olyanokét, amelyek segítségével a beszélő, az író a legcélyszerűbb cselekvést, tenni valót fel tudja fedni (a „cselekvés” a tett értékű szöveg).²¹

Teljes mértékben a szemantika és a pragmatika párhuzama az alapja Van Dijk könyvének. Ezt jelzi már az is, hogy könyvének két nagy fejezete van: a szemantika és a pragmatika. Azokat a jelenségeket, amelyeket a szemantika szintjén ír le, a pragmatika szintjén is tárgyalja. Ilyenek például a szemantikai kapcsolások (kötőszavak, logikai kötések stb.) és a pragmatikai kapcsolások (a különböző beszédtek összeállításai) vagy a szemantikai makrostruktúra (a szövegjelentést meghatározó, a témával és a kohézióval összefüggő elvont jelentésszerkezet) és a pragmatikai makrostruktúra (a makrobeszédtek elvont, globális szerkezete, amely az egyedi beszédtek és ezek sorozatait határozza meg).²²

6. A pragmatika különböző értelmezései és különböző sajátosságai jól kivethetők a szövegfogalom pragmatikai megalapozási meghatározásaiból, leírásaiból is.

Julia Kristeva szerint a szöveg nem más, mint valamit jelentő „praktikum”.²³ És ha ez így van, akkor érthető, hogy a felfogás, a befogadás szintjén — ahogy Barthes véli — a helyzet, a körülmény, a külső kapcsolat teszi világossá, egyértelművé a szövegegész vagy kisebb-nagyobb részeinek a jelentését.²⁴ A „Tűnődés a trópusokon” című könyv helye egy olyan polcon, amelyen stilisztikai szakmunkák állanak, önmagában

¹⁹ Cohesion in English. London, 1976. 293.

²⁰ Text as a Semantic Choice in Social Contexts. Van Dijk és Petőfi (szerk.): Grammars and Descriptions. Berlin, 1977.

²¹ I. m. (I. a 9. al.) 128.

²² Text and Context — Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London — New York, 1980.

²³ Théorie d'ensemble. Paris, 1968.

²⁴ Critique et vérité. Paris, 1968.

jelezheti, hogy tartalma nem útirajz, hanem: meditáció a szóképekről. És ami ennél fontosabb, a szerző szakmai hovatartozásának, írói szándékának és más ehhez hasonló körülménynek az ismerete egyértelművé teheti a kérdéses könyvcímet.

Hasan a szöveg különböző összefüggéseinek a társadalmi jellegét állítja a szöveg-fogalom értelmezésének az előterébe. A szöveg köré háromféle szerepet, funkciót társít: szövegbelit (a beszélő és a hallgató közötti kapcsolatot), társadalmi (a beszélő és a hallgató közötti viszony jellegét, pl. tanító és tanuló, barát és barát) és részvevőit (pl. kezdeményezőit, valamire válaszolót stb.). E három szerep alapján a szöveget mint társadalmi eseményt világítja meg. A szövegbeli szerep azt hangsúlyozza, hogy a szöveg verbális jellegű társadalmi esemény. A társadalmi arra utal, hogy a szöveg társadalmi jellegű verbális esemény. A részvevői pedig azt emeli ki, hogy a szöveg egy valamilyen történés, cselekvés, az emberi viselkedésnek olyan megnyilvánulása, mint amilyen például egy kézfogás, mosoly vagy ölelés.²⁵

Mindebből Hasan azt a módszertani elvet következteti ki, hogy a szöveg pragmatikai megközelítésének lényege a (külső) kontextusok súlypontosítása.²⁶ És hogy ez lehetséges, azt azzal is bizonyítja, hogy a legfontosabb szövegsajátosságot, a szöveg alkotó-elemeit összetartó erőt, a kohéziót ilyen alapon értelmezi. Szerinte a szövegkohézió két forrása van. Az egyik a nyelven kívüli, a (külső) kontextust alkotó tényezők (pl. a közlési alkalom, a részvevők közötti viszonyok, a közlési csatornák) állandósága. A másik pedig a (külső) kontextus egy-egy tényezője, „értékei” közötti kölcsönös viszonyok.²⁷

7. A szövegpragmatika tárgykörébe eső fogalmak jó része és még inkább maga a szemlélet a hagyományos stilisztikai iskolákban sem egészen ismeretlen. A (több kelet-európai országban kifejlődött) funkcionális stilisztikában, valamint az ennek nagyjából megfelelő, ugyancsak a nyelv belső rétegződésével foglalkozó (főleg az angol nyelvterületen ható) stilisztikai kutatásokban a szociális szempont viszonylag nagy népszerűségnek örvendett. A nyelvi stílusokat (stílusrétegeket, stílusnemeket) társadalmi alapon osztályozták (pl. irodalmi, népies vagy tudományos, hivatalos, publicisztikai, műszaki stb.). Emellett a stílus alakulását, esetleg a stílus hatását befolyásoló társadalmi és lélektani tényezők között sok olyant szerepeltettek, amelyek jellegük szerint pragmatikaiak.

A szövegpragmatika azonban ennél jóval többet nyújt a stilisztika számára. A stilisztika művelőit nemcsak ahhoz segíti hozzá, hogy a stílus külső meghatározó tényezőit az eddigiénél szélesebb alapon és még árnyaltabban tárgyalják, hogy figyelembevételükkel a több helyt is elhanyagolt szociológiai és lélektani megközelítési módokat és egyáltalán az ilyen szemléletet új szempontokkal gazdagítsák, hanem ahhoz is — ami ennél fontosabb — ,hogy javítsák, korszerűsítsék a stilisztika elméleti alapjait és konkrét vizsgálati módszereit.

A szövegpragmatika stilisztikai jelentőségét e két lehetőség szerint elkülönítve méltatjuk, a szóba jöhető új szempontokat e szerint tagolva tárgyaljuk.

8. A stilisztikát sokan kellőképpen meg nem alapozott tudománynak tekintik.²⁸ Hogy ezen a helyzeten változtatni lehessen, a stilisztika művelői sok mindent felhasználnak az általános tudományelméleti szempontból jobban megalapozott szövegnyelvészet, illetőleg ennek egyik ága, a szövegpragmatika eredményeiből. Mint minden más

²⁵ I. m. (l. a 14. al.) 232—3.

²⁶ Uo. 241.

²⁷ Uo. 241.

²⁸ I. erről részletesebben tölem: A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. Szabó (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, 1982.

szövegelméletben, a pragmatikai megalapozásúakban is nemcsak stílusténynek felfogható szövegjelenségek, valamint sajátosan stilisztikai kérdések kerülnek szóba, hanem maga a stilisztika és még inkább alapfogalma, a stílus is.

9. Van Dijk irodalmi szöveggrammatikájában egy stilisztikát is elkülönít, amelynek lényegét így határozza meg: egy rendszer szabályainak sajátos szövegekben való felhasználásának a tanulmányozása.²⁹ És épp mert lényege a felhasználás, Dijk ezt a stilisztikát a pragmatikához köti, amiben alapvető értékű mindaz, ami a szövegek helyességét, elfogadhatóságát, valamire való alkalmasságát határozza meg.

Dijk meglehetősen sok pragmatikai tényezőt sorol fel. De ennél is többet találhatni Schmidtnél.³⁰ Leírásukban egyaránt tekintettel van a beszélőre, íróra és a hallgatóra, olvasóra, lelkiállapotukra, valamint a közlés tényére, felfogására, hatására, idejére, helyére stb. Schmidt jól tudta értékesíteni a modern pragmatika eredményeit, és így jelentős mértékben kiszélesítette a szóba jöhető „helyzetek” körét, számukat jócskán megsokszorozta. Munkája persze más ok miatt is jelentős. Szövegelméletében a pragmatika a kommunikációelmülethez kötődik, azaz a szövegnyelvészetet a „nyelvi kommunikáció nyelvészetével” azonosítja. Ebben az elgondolásban a stilisztika a dekódolás szférájához tartozik. A Schmidttől számon tartott grammatikai és szemantikai dekódolás mellett van a harmadik, a stilisztikai, amelynek az a feladata, hogy az érzelmi és hangulati jelentést megfejtse.

A pragmatikára alapozott szövegelméletében Breuer elsősorban a szöveg létrejöttének a feltételeit tárgyalja.³¹ Az ehhez szükséges vizsgálati keretet három részdiszciplína alkotja: (1) az affektustan, amit mint a nyelvi elemek érzelmi, hangulati tartalmának a vizsgálatát „hatástan”-nak lehetne nevezni, (2) stíluselmélet, amit a stilisztikával azonosíthatunk, (3) státustan, a közlés különböző körülményeinek a tanulmányozása. Az ebbe a hármasságba elhelyezett „stíluselmélet” tárgya a nyelvi magatartás elemzése azzal a céllal, hogy a közlő (a beszélő, az író) legcélszerűbb nyelvi magatartását meg lehessen határozni. Ebből a felfogásból természetesen következik, hogy Breuer a stílust viselkedési, magatartási normák nyelvi realizációjaként fogja fel. Mindennek alapja a viselkedési és a nyelvi normák közötti megfelelés, aminek az ismerete, hasznosíthatósága lehetővé teszi a hatásos, eredményes nyelvi reagálást. Ezért állítja Breuer, hogy a szövegalkotás lényege szerint nem más, mint egyfajta „visszahatás”: a közlőnek már elkészült szövegekre, azok hatására való válaszlátása.

A stilisztikának és a stílus fogalmának ehhez hasonló értelmezését más szerzőktől is idézhetjük. Bice Mortara Garavelli úgy véli, hogy a stilisztika alapja egy pragmatikai szövegelmélet. Vizsgálati területe a „helyzetek” kontextusa, feladata pedig az, hogy formális nyelvi szerkezeteket nyelven kívüli „eseményekkel” kapcsoljon össze, vagyis olyasmival, ami részben vagy teljes egészében közös a nyelvészociológiával és a nyelvlelektanával.³²

A stílusfogalom meghatározásában a szövegpragmatikai szakirodalomban meglehetősen általános az a felfogás, hogy a stílust kölcsönös viszonyok kapcsolják össze a külső kontextusokkal, a helyzetekkel. Hasan szerint egy szöveg stílusa a szövegre jellemző külső kontextusok sajátos funkciója.³³ Zammunernek ezzel egyező felfogásában a stílusok

²⁹ I. m. (I. a 8. al.) 172.

³⁰ I. m. (I. a 10. al.).

³¹ I. m. (I. a 9. al.).

³² A Mined Area of Linguistic Study of Texts. Petőfi (szerk.): Text vs Sentence (I. a 2. al.) 2: 407.

³³ The Place of Stylistics in the Study of Verbal Art. Ringbom et al. (szerk.): Style and Text. Stockholm, 1975. 53.

a nyelvnek a külső kontextusokhoz kötődő belső variációi.³⁴ Emiatt Hasan a stilisztika feladatát abban látja, hogy a nyelvi és a külső kontextusbeli variációk közötti rendszerű kölcsönös kapcsolatokat tanulmányozza.³⁵ Nils Erik Enkvist nem stílusról, hanem csak stílusjegyekről beszél, amelyek a szöveg pragmatikailag indokolható, megmagyarázható alkotóelemeiből, azok funkcióiból a szöveg bizonyos sűrűsödési gócaiban jönnek létre.³⁶ S minthogy többen is a stílust a szövegek egybevetése és főleg a felfedhető különbségek alapján próbálják megragadni és leírni, nem lephet meg, hogy egyik – másik textológus ezeket a különbségeket pragmatikai jellegű eltérésekhez köti. Van Dijk azt hangsúlyozza, hogy a stílárius különbségek pragmatikai különbségeket feltételeznek.³⁷ Zammuner is úgy véli, hogy a szövegek közötti különbségeket legnyilvánvalóbb esetei az eltérő „helyzetekből” fakadnak.³⁸

Közel áll ezekhez a felfogásokhoz több olyan vélemény, amelyekben a szövegpragmatika szemiotikai vagy kommunikációelméleti alapját a cselekvés-, illetőleg a beszédtevélmélet egészíti ki. Garavelli Hymesra hivatkozva állítja, hogy a stílus a valamit tevés, cselekvés módja.³⁹

A három beszédaktusra alapozó beszédtevélmélet⁴⁰ és a stilisztika kapcsolatát érdemben először Richard Ohmann tárgyalta.⁴¹ A vizsgálat alapja a szöveg, ami Ohmann szerint a címzett (hallgató, olvasó) befolyásolásának az eszköze. Ezt a már régebről ismert szövegfogalom-értelmezést Ohmann a beszédtevélmélet megvilágításába helyezi, és azzal fejleszti tovább, hogy az egyik beszédtevélmélet, az illokúcióval kapcsolja össze. Eszerint a szöveg illokucionárius tetek sorozata. Különben egy szövegben a három beszédtevélmélet szerint elkülöníthető részek (szegmentumok) közül mindegyiknek megvan a maga sajátos (jó-részt szóhasználati és mondattani elemekből felépülő) stílusformája, ami határos, sőt egybeesik, egy egységet alkot a megfelelő beszédtevélmélet „stílusával”. Ez azonban mint cselekvési stílus bizonyos viselkedési, magatartási normáktól és konvencióktól és nem a szöveg-rész nyelvi formájától függ.

Ennél is tovább megy Sandig.⁴² Igaz, nála az alap még kevésbé szövegnyelvészeti, mint Ohmann-nál, de minthogy megvalósítandó célnak egy felülről lefelé ható (tehát szövegszintű vizsgálatból kiinduló) stilisztika kialakítását tartja, mégis idevonhatjuk. Felfogásának alapja a cselekvélmélet. Ennek alapfogalmán, a cselekvésen a beszélőre, a hallgatóra és olvasóra, a közlés céljára és hatására, feltételeire és körülményeire, valamint a beszédtevélméletekre vonatkozó „utasításokat” érti. Ebből kiindulva Sandig úgy véli, hogy a stílus (ami nála a szépirodalom kirekesztésével csak az ún. konvencionális stílusokra korlátozódik) nem más, mint a cselekvések és a nyelvi megnyilatkozások közötti történelmileg és társadalmilag meghatározott viszony. Szerinte a stílust mint szöveg-sajátosságot kell megragadni. Az egyes „nyelvi cselekvések” stílusát ugyanis csak szöveg-összefüggéseik alapján lehet leírni. Kiderül ez abból is, hogy az egyedi „nyelvi cselekvésekre” vonatkozó stílust „megszövegezésnek” (megfogalmazásnak, „Formulierung”-nak) nevezi. Azt is hangsúlyozza, hogy a stílus fogalmi tartalma nem korlátozódik csak nyelvi

³⁴ I. m. (I. az 1. al.) 194. Itt a „stílus” tkp. stílustípust jelent (I. erről a 13. alfejezetben).

³⁵ I. m. (I. a 33. al.) 52

³⁶ *Stylistics and Text Linguistics*. Dressler (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. (I. a 14. al.) 178.

³⁷ I. m. (I. a 22. al.) 245.

³⁸ I. m. (I. az 1. al.) 193–94.

³⁹ I. m. (I. a 32. al.) 409.

⁴⁰ L. róluk a 4. alfejezetben.

⁴¹ *Speech, Action, and Style*. Seymour Chatman (szerk.): *Literary Style: A Symposium*. London–New York, 1971.

⁴² I. m. (I. a 11. al.).

sajátosságokra és eszközökre, és — ami ennél is fontosabb — a *mit?* és a *hogyan?*, a közölt tartalom és a közlés módja, a stílus nem különíthető el. Nála ugyanis a tartalom a beszédett módozata, a stílus pedig a beszédett (mindenekelőtt az illokúció) végrehajtási módja.

10. A stilisztika és a stílus szövegpragmatikai értelmezése új megvilágításba helyezi mind a stílus tudományának, mind pedig a stílusnak a lényegét, új forrásokat nyit a stilisztika számára, és így sokat segíthet abban, hogy a stilisztika elméleti alapjait javítani lehessen, hogy új, korszerű stíluselméleteket lehessen kialakítani. Számottevő segítséget jelenthet abban is, hogy a külső kontextusok bevonásával növelni lehet a stilisztika magyarázó, értelmező „képességét”.

Emellett a szövegpragmatika a konkrét stilisztikai vizsgálatokban is jól hasznosítható forrás. A szóba jöhető eseteket a stilisztika három ága (tanulmánytípusa) szerint tagolva vesszük számba.

11. Az egyedi nyelvi elemek (pl. hangok, szavak, mondatformák) stilisztikai minősítésében a szövegpragmatikának viszonylag korlátozottabb a szerepe, mint másutt, elsősorban azért, mert — mint az 1. alfejezetben láttuk — a mondatnak és az annál kisebb nyelvi egységeknek nincsenek annyira fontos és nyilvánvaló pragmatikai feltételei, mint a szövegnek. De mert textológiai szempontból a mondatot és az annál is kisebb nyelvi elemeket a szöveg „kiterjedésébe” ágyazva tárgyaljuk, a pragmatikával inkább számolnunk kell, mint ugyanazon nyelvi elemek nem szövegnyelvészeti vizsgálataiban.

Ezt példázza az idetartozó sok és sokféle stílusértékű nyelvi tény közül a kép vizsgálata is. A képet, ha csak egy-két szóból álló metafora is, „szövegdarabnak” tekintik,⁴³ ami azt jelenti, hogy stilisztikai minősítésében figyelemmel kell lennünk a szöveg egész jelentésére, a szöveg jelentésének kisugárzására. De mit jelent a vizsgálatoknak így kiterjesztett szintjén a pragmatika? Ezt világítja meg Stierle irodalmi szövegpragmatikája, illetőleg ezen belüli metaforaelmélete.

Kiindulópontja az, hogy a metafora normáktól szabályozott nyelvi cselekvés részegysége. Elismeri persze, hogy a metafora végső fokon szemantikai anomália, rendellenesség, eltérés, de éppen a „valamitől” való eltérés magyarázatába tud pragmatikai tényezőket beszöni. Úgy véli ugyanis, hogy a szemantikai rendellenesség lényegében egy bizonyos „elvárásra” való válaszolás. Magát a pragmatikai tartalmú elvárást további pragmatikai tényezők határozzák meg. Idetartoznak a mindenkori nyelvi normák és még inkább a képalkotó és a képet felfogó (olvasó, hallgató vagy az azt értelmező, elemző szakember) közötti viszony. Ez utóbbi fontosságát Stierle azzal is jelezni próbálja, hogy az irodalmi közlési folyamat egészében a felfogás, befogadás szférájában külön kiemelve beszél a metafora dekódolásáról.⁴⁴

Mindebből a metafora stilisztikai minősítése számára azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az eddigi (sokszor egyoldalúan csak) szemantikai értelmezés, leírás mellett pragmatikai szempontokkal is számolnunk kell. De hogy ezek tulajdonképpen hogyan kapcsolódnak össze, és hogyan hatnak, azt Stierle nem fejtí ki. Többet tudunk meg róluk Werner Abraham és Kurt Braunmüller (részben generatív, részben pragmatikai) stíluselméletéből. A két szerző a legfontosabb pragmatikai tényezőnek a beszélőt és a hallgatót tartja. Szerintük mindkettőre bizonyos „elvárási” normák jellemzők, azaz mind a szöveg megalkotásában, mind pedig elfogadásában, értelmezésében olyan nyelven kívüli tényezők hatnak, amelyek az „elvárással” függnek össze: a beszélő és a hallgató nyelvrétegbeli hovátartozása, nyelvi műveltsége, társadalmi és lélektani jellegű magatartása, viselkedése,

⁴³ Harald Weinrich: *Semantik der Metapher*. Folia Linguistica 1967. 1.

⁴⁴ I. m. (l. a 12. al.).

a közlési, befogadási helyzet stb. A közlési folyamat két részvevőjére jellemző „elvárás” egybeeshet, de ilyen vagy olyan mértékben el is térhet egymástól, azaz a képalkotó szándékának megfelelő metafora az „elvárásnak” megfelel vagy nem felel meg: érthető, elfogadható vagy nem érthető, el nem fogadható a felfogó (olvasó, hallgató) számára. Persze, hangsúlyozzák, nemcsak e két végtelmen kell számolnunk, hanem azzal is, ami ennél fontosabb: a megértésnek, elfogadhatóságnak fokozatai vannak.⁴⁵

Az elmondottakból nem is nehéz arra következtetni, ami a stilisztika művelői számára figyelmeztető kell hogy legyen: a képek stilisztikai minősítésének nincsen, nem lehet általános (minden olvasóra, elemzőre találó) érvénye. És amit itt a képről állítottunk, más stílusesszókra is vonatkoztathatjuk. Ez a tanulság kérdésessé teszi a stilisztikai kézikönyvek (elvont, általánosított) minősítő leltárainak általános érvényét.

12. A második ág, a stilisztikai elemzés tárgya egy-egy nyelvi közlemény stílusának a vizsgálata. Mindennek textológiai megfelelője egyrészt a szöveg és stílusa, másrészt pedig a szöveg explicit leírása. Hogy a szöveg és stílusa egymásnak hierarchikusan megfelelő egységek, vagy hogy szövegleírás sok és sokféle új szempontja jelentős mértékben segítheti a stilisztikai elemzést, az fontos, de itt nem részletezendő, másutt már kifejtett alapelv és a továbbiak számára kiindulási pont.⁴⁶ Itt csak a kérdéses vizsgálat sajátosan pragmatikai kérdéseit tárgyalhatjuk.

A szóba jöhető pragmatikai kérdések közül a legfontosabb a szöveg nyelven kívüli feltételektől való meghatározottsága, a külső kontextusokkal alkotott egysége. Minthogy a stílus jellegzetes szövegsajátosság, nyilvánvaló szöveg szintű egység (stílusa tulajdonképpen csak a szövegnek van), az előbbieken (az 5–6. alfejezetben) tárgyalt, a szövegre vonatkozó külső kapcsolatok a stílusra is jellemzőek, tehát a stílusról is elmondhatjuk például azt, hogy társadalmi kontextusokban megvalósuló szemantikai válogatások eredménye, vagy hogy a stílus cselekvés, beszéd tett stb. Persze ennek a fordítottja is igaz. Amit pragmatikai alapon a stílusról elmondtunk (l. a 9. alfejezetben), a szövegre is találatni lehet: a szöveg viselkedési, magatartási normák nyelvi realizációja, a szövegek a nyelvnek külső kontextusokhoz kötődő belső változatai stb. Lényeges persze az is, hogy a stílus szövegek közötti különbségek hordozója.⁴⁷ A szövegek közötti különbségek viszont — mint már említettük — pragmatikai különbségeket feltételeznek (Dijk), a különbségek eltérő körülményekből, helyzetekből fakadnak (Zamuner).⁴⁸

A szöveghez kötődő és pragmatikai meghatározottságú stílus vizsgálata, a stilisztikai elemzés szintén összefügg, sőt alárendelődik a szöveg általános, átfogó leírásának, amelynek szintén vannak pragmatikai feltételei. Tehát a stilisztikai elemzés, ugyanúgy mint általában a sokféle, eltérő módszerű szövegleírás, pragmatikailag is meghatározott vizsgálat, elsősorban tárgya, a (már ilyen szempontból jellemzett) stílus miatt az, továbbá azért, mert az elemző a leírandó szöveget nem szigeteli el más szövegektől, — ahogy Petőfi és Heydrich mondja —, a „világ más tárgyaitól”, hanem ellenkezőleg, a szöveget valamennyi meghatározó körülményével összekapcsolva vizsgálja.⁴⁹

Mit jelent ebben az összefüggésrendszerben az irodalmi szövegek stilisztikai elemzése? Először is azt, hogy alárendelődik egy átfogóbb vizsgálatnak: a sok és sokféle

⁴⁵ Towards a Theory of Style and Metaphor. Poetics 7 (1973).

⁴⁶ A szöveg és a stílus kölcsönös viszonyáról, illetőleg a szövegnyelvészet és a stilisztikai elemzés kapcsolatáról l. tölem: I. m. (l. a 28. al.); Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés (József Attila: Favágó). És l. még az elsőben jelzett idevágó szakirodalmat.

⁴⁷ Erik Andersson: Style, Optional Rules and Contextual Conditioning. Ringbom et al. (szerk.): Style and Text (l. a 33. al.) 15.

⁴⁸ L. a 37. és a 38. lapalji jegyzetben.

⁴⁹ Pragmatic Considerations within a Text-Theoretical Framework. (sokszorosított előadás: Urbino, 1979.) 16.

körülménnyel, összefüggéssel számoló komplex és interdiszciplináris jellegű műelemzésnek. És ez már önmagában is egyfajta biztosíték arra, hogy a stílus távolabbi összefüggéseinek és külső meghatározó tényezőinek a vizsgálata ne sikkadjon el. Másodszor pedig azt jelenti, hogy az elemzés során a belső kontextusok mellett a külsőkkel is számolunk. Olyan elemzési modellt keressünk, amelyben mindkettő egyaránt szerepel és egymást kölcsönösen fel is tételezi. A külső kontextusok foglalják ugyanis magukban a külső meghatározó tényezőket, köztük a pragmatikai jellegűeket is, amelyek a megírás körülményeit jelzik.

Például Babits „Ősz és tavasz között” című versének az elemzésében a körülmények, helyzetek jelzéseként szót ejtünk a költő betegségéről, gégeműtétéről, halálfélelméről és szorongásairól, valamint azokról a lélektani mechanizmusokról, amelyekkel ezeket a szorongásokat leküzdeni, enyhíteni igyekezett. Ilyen többek között az általánosítás, azaz annak a hangsúlyozása, hogy a halál általános emberi. Ennek egyik eszköze a személyraggal való általánosítás: „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!”, és nem: meg kell halnom (minderről l. részletesebben Földes Éva lélektani elemzéseit: *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Bp., 1971).

A stilisztikai elemzés hatáskörébe tartoznak magának az elemzésnek (a befogadásnak, megértésnek, értelmezésnek, elfogadásnak) a körülményei, feltételei, például az elemző szakműveltsége, értelmezési készsége és gyakorlata, társítási képessége és lehetőségei (pl. az előbb említett Babits-versnek egy hozzá közel állóval, a Balázsolás cíművel való egybevetése), a stílusforma iránti érdeklődése vagy közönye, az elemzés ideje, helye, kedvező vagy kedvezőtlen körülményei, zavaró mozzanatai, a siker élménye, a másokkal való közlés lehetősége stb.

13. A harmadik ág a stílusnemek (vagy stílusrétegek, funkcionális stílusok, tehát pl. a tudományos, a hivatalos, a szépírói stílus és ez utóbbin belül az egyéni, a műfaji és irányzati stílus) és egyáltalán a nyelven belüli változatok (pl. az irodalmi és köznyelv, a városi és falusi, a művelt és népi nyelvhasználat, a szaknyelvek, a fiatal nemzedék argója stb.) stiláris sajátosságainak a vizsgálata. Ezek a stílusnemek és nyelvhasználati változatok egyfajta szemlélet alapján közleménytípusok stílusainak tekintendők, amelyek elvont szövegfeletti kategóriák, lényegében stílustípusok.⁵⁰ Mint ilyenek textológiai szempontból szövegtípusokkal vethetők egybe, és így vizsgálatukban a szövegtipológia eddigi eredményei jól hasznosíthatók. Témánk szempontjából viszont a lényeg az, hogy egyik-másik tipológia alapja a szövegpragmatika. Emellett azzal is számolnunk kell, hogy egyrészt a szövegtípusok, másrészt pedig a stílustípusok és a nyelvhasználati változatok létrejötte, elkülönítése és jellemzése a meghatározó tényezők, külső feltételei jórészt pragmatikai tényezők.

Schmidtnél a szövegtípusok részrendszerei az össztársadalmi érvényű teljes kommunikációnak. Osztályozásaik szempontjainak nagy része pragmatikai jellegű, például az, hogy a szövegek milyen cselekvéseknek vagy beszédetteknek felelnek meg. Így vannak tájékoztató, konfliktust keltő, valamire reagáló, valamivel segítő stb. szövegfajták, (továbbá a köznap, tudományos, szépírói avagy elbeszélő, beszámoló stb.).⁵¹ Látható, hogy ez utóbbiak egyben stílustípusok is lehetnek, legalábbis könnyen lehet bármelyiket velük egyeztetni.

Breuer Morris korábbi tipológiájából indul ki, amelyre két fő szempont jellemző: a jelzési módozat (tényjelölés, értékelés, előírás stb.) és a felhasználás (tájékoztatás,

⁵⁰ Szabó i. m. (l. a 46. al.).

⁵¹ I. m. (l. a 10. al.).

mozgósítás stb.). Mozgósító, buzdító szövegtípus például a jogi, erkölcsi, vallási stb.⁵² Idekapcsolódik Josef Vachek kommunikációs stílustipológiája, amelynek a következő három szempont az alapja: (1) a közlő viszonya az üzenet tartalmához (elbeszélő, érvelő stb. stílus), (2) a közlő viszonya az üzenet felvevőjéhez (pl. hatásgyakorlás: propaganda, utasítás, irányítás, mint amilyen pl. a törvények, szabályzatok, receptek stílusa) és (3) a közlés közege (pl. beszélt, írott stb.).⁵³

Mindegyik stílustípusnak, a nyelv mindegyik belső változatának megvannak a maguk jellegzetes nyelvi és stílári megkülönböztető sajátosságai és az azokat alakító ugyancsak sajátos eszközei. De nagyon fontosak és úgyszintén megkülönböztető értékűek a külső meghatározó tényezők: a történelmi és társadalmi körülmények, feltételek, a szakma jellege, az általános és a nyelvi műveltség, a lakhely, az életkor, a közlés jellegzetes helyzete stb. Például a tudományok elvont jellegéből, a tudományművelők sajátos gondolkodásmódjából következik az, hogy a tudományos stílus színtelenebb, mint — mondjuk — a társalgási stílus. Vagy, a nagyfokú terjedelmi korlátok és főleg pénzügyi feltételek nagymértékben megszabják az apróhirdetések és a táviratok stílusát: a tömörítő fogalmazást, a kihagyásos szerkezetek kedvelését.

Az egyéni stílusok külső meghatározottságában különösen fontos szerepet játszanak a lélektani tényezők: a költő személyisége, lelkülete. Arany János feltűnő józanságú költői alkat. Azt is tudjuk, hogy mindenben szeretett pontos lenni. Amikor jegyző volt, a tőle szerkesztett hivatalos iratokat mintaként küldték szét a megye területén. Ez a pontosság stílusában is tükröződik: „Szinte azt lehetne mondani, hogy neki valamilyen kényes ötvösmérlege volt, amelyeken a szavak súlyát szemernyi pontossáig lemérte: úgy rakja el szavait a mondatban”.⁵⁴

Az ilyen és az ehhez hasonló esetekben a stilisztika egyik lényeges feladata az, hogy a belső, nyelvi és a külső, pragmatikai tényezők közötti összefüggéseket tanulmányozza. Bármelyik kontextus elhanyagolása káros lehet.⁵⁵ De nemcsak egyik-másik kontextus elhanyagolásából, hanem olykor összetévesztésükből is fakadhatnak kutatási problémák, vitatható kérdések vagy pedig tényleges hibák. Leo Spitzer, aki korán felismerte, hogy az egyéni stílus „az individuális psziché szükségyszerű, biológiai feltételekből következő megnyilvánulása”,⁵⁶ kezdetben nem a helyes alapelvnek megfelelően járt el. Kutatási tárgyának ugyanis nem az egyéni stílust (a belső kontextust tekintette), hanem ennek egyik meghatározó tényezőjét, a lélektani kategóriát: a szövegek olvasása során felfedett stílusjegyekből az író lelkületét nyomozta ki.

És ami a külső és a belső kontextusok összetévesztése a kutatásban, az a stílustípusok felcserélése a nyelvhasználatban. A stílustípusok közötti nyilvánvaló különbségek ellenére sokan bizonyos pragmatikai tényezők (pl. a közérthetőségre való törekvés, a konvenciók és szokások) elhanyagolása miatt nem számolnak a kérdéses típus jellemzőivel, összetévesztik, keverik kettőnek vagy többnek a sajátosságait. A leggyakoribb talán az az eset, hogy a szóbeli közlés (pl. gyűlésen, ünnepségen való beszéd, felszólalás vagy rádióriport) sajátosságait elnyomják az írott szövegezésre jellemző jegyek és eszközök, mert a szabad élőszós megnyilatkozást előre megírt szöveg felolvasásával helyettesítik.

⁵² I. m. (l. a 9. al.) 38 — 43 (Morris felhasznált munkája: *Signs, Language, and Behavior*. 1946.). — L. erről részletesebben Kabán Anna Mária: *A tudományos stílus fogalmának tisztázásához* (kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítés). Nyr. 1982. 3.

⁵³ *Some Remarks on Functional Dialects of Standard Languages*. Ringbom et al. (szerk.): *Style and Text* (l. a 33. al.) 103 — 5.

⁵⁴ Tolnai Vilmos: *Arany nyelv- és művészetéről*. Budapesti Szemle 1917. 360 — 74.

⁵⁵ Pl. minden bizonnyal így értelmezendő Arnold Hauser véleménye: „a stílusváltozásnak csak külső okai vannak, belülről nem változtatható meg” (*A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Bp., 1969. 1: 342).

⁵⁶ Spitzertől idézi Markiewicz (*Az irodalomtudomány fő kérdései*. Bp., 1968. 79).

Végül fontos idevágó történeti stilisztikai kérdés a pragmatikai tényezők történeti jellege, szerepük a diakronikus vizsgálatokban, főleg a stílustörténetben. Ezek a kérdések, ha röviden is, másutt, az idekapcsolódó jelenségek történeti összefüggésrendjébe ágyazva már szóba kerültek.⁵⁷

14. Láthattuk, hogy a szövegpragmatika sok mindenben segítheti a stilisztikát. Valamennyi számba vett lehetőségben közös vonás az, amit itt most következtetésként általánosítani szándékszunk, hogy a pragmatika a különböző szövegelemeket és a rájuk alapozó stilisztikai nézeteket és megközelítési módokat valósághozközelbe, emberközelbe hozza. Különösen olyan esetekben nyilvánvaló és feltűnő ez, amelyekben a pragmatika közvetlenül az elvont, logikai és formalizált modellek bemutatása vagy alkalmazása mellett szerepel.

Az is szóba került, hogy a hagyományos stilisztika bizonyos irányzataiban, elméleteiben is számoltak olyan (főleg társadalmi és lélektani) tényezőkkel, amelyek ma a szövegpragmatika alkotóelemei. Ennek ellenére ma a szövegpragmatika a stilisztikában sokkal több és jelentősebb eredményt mondhat a magáénak, mint amit és amennyit a múltból jelezni tudunk: tágabb a fogalmi köre, szélesebb a hatóköre, következőképp — mint láttuk — nagyobbak a hasznosítási lehetőségei. Van azonban emellett még valami, ami fokozottabb jelentőségét és — még inkább — a két diszciplína közötti kapcsolat eddig ismeretlen, teljesen új jellegét bizonyítja. Arra gondolunk, hogy nem egy mai szöveg- és stíluselmélet szerint a stílustények, mindenekelőtt a stílus és a külső, pragmatikai tényezők közötti kapcsolatok nemcsak kölcsönös összefüggéseket jelentenek, hanem szerves egységet is (l. pl. „a stílus cselekvés, beszéd tett”). Ezt a szerves egységet egy-egy elmélet alapján vizsgálati modellel alkotó kategóriává (rendszerre, struktúrává) fejlesztik, és így megfelelő keretet biztosítanak az úgyszintén egy egységként felfogott szöveg- és stílusvizsgálatok számára, olyant, amely épp az elmondottak miatt jobban megfelel az általános tudományelmélet és egyáltalán a tudományosság igényeinek, mint a stilisztika korábbi lehetőségei.

Szabó Zoltán

A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből. I.

R. Godel munkája a kéziratok forrásokról

1. A Saussure-filológia első korszaka a Cours de Linguistique Générale (CLG) 1916-i megjelenésétől az ötvenes évek közepéig tart. Ebben az időszakban a posztumusz munka, amely Bevezetés az általános nyelvészetbe címmel később magyarul is megjelent, világszerte ismertté válik, és a benne található nézetek előidézik azt a nagy minőségi változást, amelyet ma általában strukturális nyelvészetként emlegetünk. A Saussure-filológiának ezt az első szakaszát is szüntelen gyarapodás jellemzi. Egymás után jelennek meg a CLG francia szövegének új kiadásai (1922., 1931., 1949.), valamint az első fordítások: 1928-ban japánul, 1931-ben oroszul, 1945-ben pedig spanyolul lát napvilágot a saussure-i mű. És megindul legfontosabb fogalmainak — így az ún. saussure-i dichotómiáknak, nyelv (langue) és beszéd (parole), szinkronia (leíró nyelvészet) és diakronia (történeti nyelvészet) kettősségének, valamint a nyelvi jel és a rendszer saussure-i értelmezésének — egyre szélesebb körű nemzetközi vitája.

⁵⁷ L. tölem: A stílustörténet elmélete és módszertana (problémavázlat). MNy. 1979. 3; Text Levels and Their Historical Dimensions (Viewed from a Stylistic Point of View). Revue roumaine de linguistique 1981. 5.

De a Saussure-filológia eme első korszakának — minden mennyiségi gyarapodása ellenére — van egy alapvető fogyatéksága. A világ úgy ismeri meg Saussure gondolatait, ahogy azokat a CLG két szerkesztő-kiadója, Charles Bally és Albert Sechehaye ötvözte össze azokból a jegyzetekből, amelyeket Saussure hallgatói készítettek a mesternek a genfi egyetemen tartott három általános nyelvészeti kollégiuma során. Maguk a források, tehát a hallgatói jegyzetek, továbbá Saussure saját kéziratos feljegyzései hozzáférhetetlenek voltak a nyelvész közönség számára. Ennek következtében nem lehetett választ adni a következő, természetes módon felvetődő kérdésekre:

a) Milyen mértékben tükrözi híven a CLG-nek Bally és Sechehaye által összeolvasztott szövege a szerző eredeti elképzeléseit?

b) Hogyan viszonylik egymáshoz a három — különböző tanév folyamán tartott — általános nyelvészeti előadás szövege?

c) Milyen arányban tükrözi a CLG „végleges” szövege a hallgatói jegyzeteket és milyen arányban Saussure saját feljegyzéseit?

d) Milyen hatások olvashatók vagy következtethetők ki a kéziratos forrásokból, tehát honnét, kitől kaphatott Saussure ösztönzéseket?

e) Milyen változás, illetve fejlődés mutatható ki Saussure nézeteinek rendszerében a különböző időből származó források segítségével?

Ismételjük: Mivel a Saussure-filológia első korszakában csak a CLG nem autentikus, „Vulgáta”-szövege volt hozzáférhető, az előbb felsorolt, teljesen indokolt kérdésekre a források megközelíthetlensége miatt nem lehetett választ adni.

2. Minőségi változást s így egy új szakasz kezdetét jelenti a Saussure-filológiában az 1954. esztendő, még ha ez a kezdet meglehetősen szerény is volt. A genfi iskola folyóiratának, a *Cahiers Ferdinand de Saussure* (CFS) című, évente megjelenő időszakos kiadványának az 1954. évi számában R. Godel közzétette Saussure bizonyos kéziratos jegyzeteinek azokat a kivonatait, amelyeket Albert Sechehaye készített (CFS, 12. 49–73). Ezek a kivonatok tették első ízben lehetővé, hogy bepillantást nyerjünk a CLG eddig hozzáférhetetlen „háttérébe”.

A Saussure-filológia következő, immár valóban korszakalkotó eseménye szintén Godel munkája volt, mégpedig a CLG kéziratos forrásairól írott, roppant igényű és alaposágú monográfiája, amely először 1957-ben jelent meg. A Saussure-filológia történetét és problematikáját ismertető sorozatunknak ezt az első részét teljes egészében Godel eme munkájának szenteltük. De mielőtt rátérnénk részletes ismertetésére, előbb még röviden felsoroljuk az elmúlt időszak más fontosabb, idevágó munkáit, azokat a forráskiadványokat és monográfiákat, amelyek a saussure-i nyelvészlelet megértésének és értékelésének nélkülözhetetlen eszközei.

Rudolf Engler vállalkozott a CLG kritikai kiadásának hatalmas munkájára. Az első két rész 1967-ben jelent meg. Az 1974-ben kiadott IV. rész voltaképpen már túlmegy a kritikai kiadás szokásos feladatán, és Saussure kéziratos általános nyelvészeti jegyzeteit teszi hozzáférhetővé immáron nem kivonatosan, hanem a teljes szöveggel. Ez a kritikai kiadás, amely megjelenése óta minden Saussure-rel kapcsolatos foglalatosság nélkülözhetetlen munkaeszköze, sorozatunk következő részének lesz a tárgya. Engler egy másik fontos munkája, a saussure-i nyelvészeti terminológia szótára, szintén ekkor kerül majd szóba.

A kérdéskörrel foglalkozó számtalan monográfia közül itt csak hármat említünk meg. E. F. K. Koerner, a nemzetközi ismertségű tudománytörténész 1973-i Saussure-monográfiája a Saussure-kutatások nélkülözhetetlen munkaeszköze marad, még akkor is, ha a hallatlan tárgyzeretettel és szorgalommal írt munka esetenként — mint e sorozat harmadik részében fogjuk látni — fájdalmas melléfogásokat is tartalmaz. Ugyancsak

Koerner munkája a Saussure-re vonatkozó nyelvészeti szakirodalmat felsoroló Saussure-bibliográfia, a *Bibliographia Saussureana*, 1870–1970.

Kevésbé terjedelmes, de Saussure eszmevilágának helyes megértése szempontjából kimagasló jelentőségű Christine Bierbach könyve Saussure-nak Durkheim-hez és a századforduló táján kibontakozó társadalomtudományi pozitívizmushoz fűződő viszonyáról. Erről a legnagyobb figyelmet érdemlő munkáról a későbbi folytatások egyikében még részletesebben szólunk.

Tullio de Mauro 1967-ben adta ki a CLG francia szövegének olasz fordítását, s ezt a munkát terjedelmes bevezetéssel és kiadós magyarázatokkal látta el. Az azóta már több kiadást megért munka a nemzetközi Saussure-filológia egyik legbecsültebb és leggyakrabban idézett alpműve lett.

A forráskiadványok közül meg kell még említenünk a második (1908–9. évi) általános nyelvészeti előadás részletes bevezetését, amelyet Godel állított vissza és adott ki (CFS 15: 3–103). És ezzel megint visszakanyarodtunk Godelhez.

3. Robert Godel munkájának — amelyet sorozatunk első része kíván bemutatni — pontos könyvészeti adatai az alábbiak:

Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure [F. de Saussure általános nyelvészeti bevezetésének kéziratos forrásai] (Genf: Droz; Párizs: Minard). Első kiadás: 1957., második kiadás: 1969. Mindkét kiadás 283 oldal. (A továbbiak során: SM).

Godel munkája négy fejezetet fog át. Az első fejezet — „Az általános nyelvészet helye F. de Saussure életében” — voltaképp összefoglaló áttekintés, amolyan „tudományos életrajz”. A kéziratok elemzését a jóval fontosabb második fejezet adja — „A kéziratos források elemzése” —, a harmadik fejezet — „A kiadók munkája” — voltaképp Bally és Sechehaye kiadói-szerkesztői tevékenységének az értékelése. A legterjedelmesebb negyedik fejezet — „Az interpretáció problémái” — a Saussure-filológia első történeti csúcspontja. A munka végén egy kis terminológiai szótárat találunk, amely a legfontosabb saussure-i fogalmakat sorolja fel és világítja meg annotáció segítségével.

Az alábbiak során kísérletet teszünk arra, hogy a Godel-műnek lehetőleg minden részéből, illetve aspektusából fzelítőt adjunk.

4. Az SM megjelenéséig csak annyit tudtunk, hogy Saussure három különböző tanévben tartott általános nyelvészeti kollégiumot, de nem tudtunk arról, hogy anyagában és felépítésében hogyan viszonylott egymáshoz ez a három előadás. Godel ismerteti a három kurzus felépítését, mégpedig az elsőét és a másodikát egy és ugyanazon egykori egyetemi hallgató, a harmadikét pedig egy másik egykori hallgató jegyzetei alapján. (Tehát itt nem került sor több különböző jegyzet összeolvasztására.) Az alábbiakban bemutatjuk a három kollégium tematikai szerkezetét, de előbb még meg kell egyeznünk egy rövidítési módban. Immár hagyomány a Saussure-filológiában, hogy a szóban forgó egyetemi előadásokat a francia *cours* (= tanfolyam, előadás, kurzus) szó alapján C I, C II és C III formában jelölik. Mi is ezt a rövidítést használjuk a továbbiak folyamán, hisz nem lenne értelme, hogy az egységes nemzetközi használatról elkülönüljünk. De nézzük most a három híres saussure-i általános nyelvészeti bevezetés szerkezeti felépítését:

C I (1906–1907.)

Előzetes megjegyzések

1. Bevezetés

2. A nyelvi tévedések elemzése

A fonológia elvei

Nyelvészet

Első rész: A fejlemények

I. A fonetikai fejlemények

II. Analógiás változások

Az indoeurópai nyelvek családja, belső történetének áttekintése

A rekonstrukciós módszer és értéke

C II (1908—1909.)

Bevezetés

I. A nyelvészet és tárgya

1. Az egységek kérdése

2. Az azonosságok kérdése

II. A nyelvészet dolgainak belső felosztása

Felosztások a szinkrónia területén

Felosztások a diakrónia területén

Az indoeurópai nyelvészet áttekintése mint bevezetés az általános nyelvészetbe

Az indoeurópai család főbb népeinek és nyelveinek áttekintése és a hozzájuk kapcsolódó fő kérdések

C III (1910—1911.)

Bevezetés

1. rész: A nyelvek

I. A nyelvek formáinak többszörössége

II. Különböző tények, amelyek keresztezhetik a földrajzi különbözőséget

III. A földrajzi különbözőség az okok szempontjából tekintve

IV. A nyelv ábrázolása az írás által

V. A földkerekség legjelentősebb családjainak földrajzi-történeti táblázata

VI. Kitekintés Európára

2. rész: A nyelv (langue)

I. A langue, elválasztva a nyelvezettől

II. A nyelvi jel természete

III. Mely konkrét egységek alkotják a nyelvet?

IV. A nyelv absztrakt egységei

V. Abszolút és viszonylagos önkényesség a nyelvben

Betoldás az I. és II. fejezet közé:

A jel változhatatlansága és változandósága

A statikus nyelvészet és a történeti nyelvészet. A nyelvészet kettőssége

VI. Statikus nyelvészet

Menten szemünkbe tűnik, hogy a három egyetemi előadás anyaga korántsem volt azonos. Sőt, az anyag alaposabb vizsgálata esetén nehéz olyan témát találni, amely mindhárom kollégiumban szóba került volna. Ez természetesen megnehezíti az összehasonlítás munkáját. Ennek ellenére sikerült két olyan témakörre bukkannunk, amely mindhárom C-ben tárgyalást kapott, s most először is ezt mutatjuk be.

5. Olyan általános nyelvészeti bevezető előadás aligha képzelhető el, amelyben ne szerepelne a nyelv valamiféle definíciója. Így volt ez természetesen Saussure három előadása esetében is. Most egymás mellé állítjuk az azokban található definíciókat, majd néhány megjegyzést fűzünk hozzájuk:

C I:

„A nyelvezet [langage] természetét nehéz definiálni. A nyelvezet három koncepciója: 1. mint organizmus, amelynek saját élete van; 2. mint természeti funkció; 3. mint társadalmi intézmény (ebben az esetben inkább nyelv [langue] mint nyelvezet); de a maga nemében egyedüli intézmény” (SM 55).

„A nyelv szignálok rendszere; a nyelvet az a viszony képezi, amelyet a szellem hoz létre ezek között a szignálok között.” (SM 54).

C II:

„A nyelvészet nem egyszerű dolog; mert a nyelv tele van paradoxonokkal... és a nyelvészek ötven év alatt nem világították meg a problémákat...”

A nyelv azoknak a konvencióknak az összessége, amelyeket a társadalmi testület azért fogadott el, hogy lehetővé tegye a nyelv képességének használatát az egyéneknél. A beszéd az egyén aktusa, aki a beszéd képességét általa a társadalmi konvenció által realizálja, ami a nyelv” (SM 66).

C III:

„A nyelv definíciója: társadalmi termék, amelynek léte lehetővé teszi az egyén számára a nyelvi képesség gyakorlását. A nyelvezettől eltérően a nyelv önmagában egy egész, amelyet osztályozni lehet. Azt az ellenvetést fogják tenni, hogy a nyelv képessége természeti, de 1. a kérdést még vitatják, és 2. a képesség nem gyakorolható az eszköz nélkül, amely a közösségből jön.

1. A nyelv helye a nyelvezet különböző sféráiban. Tekintetbe kell venni a) a beszéd körforgását; b) a társadalmi tény” (SM 81–2).

Tudjuk, hogy a nyelv Saussure által adott minden definíciójának az értékelését megnehezíti az a körülmény, hogy Saussure a *nyelvezet*, *nyelv* és *beszéd* terminológiai, illetve fogalmi hármassal dolgozott. Mivel *nyelv* és *beszéd* kettősségének, illetve *nyelvezet*, *nyelv* és *beszéd* hármasságának kialakulásával egy későbbi folytatásban még foglalkozunk, itt csak néhány rövid megjegyzésre szorítkozunk a három előadásban található fentebb idézett definíciókkal kapcsolatban.

C I-ben Saussure már említi a nyelvvel kapcsolatban a társadalmi intézmény lehetőségét, de a tulajdonképpeni definícióba ez még nem kerül bele. Abban még csak a „szignál” kifejezés szerepel, a szignálok társadalmi jellegének említése nélkül.

C II-ben viszont a nyelv társadalmi jellege már többszörösen benne van a definícióban. Ugyanis utalás történik a társadalmi testületre, amely a nyelvet mint konvenciók összességét fogadja el. A konvenció pedig szükségszerűen társadalmi konvenció, amint azt Saussure a meghatározás második mondatában kifejezetten meg is mondja. (Éppen ezért a „társadalmi konvenció” kifejezés lényegében tautológia, mert nagyon nehéz „egyéni konvenció”-t elképzelni.)

Végül a C III tulajdonképpeni definíciója után bukkant fel a nyelvre vonatkozó legfontosabb saussure-i megállapítás, nevezetesen az, hogy a nyelv „társadalmi tény”. Mégpedig — mint tudjuk — nem akármilyen általános, hanem nagyon is sajátos és határozott értelemben, nevezetesen a durkheimi „fait social” értelmében. De ez utóbbi egy későbbi folytatás egyik fontos témáját képezi majd.

6. De folytatjuk annak bemutatását, hogy az SM segítségével miként tárul fel a három saussure-i előadás különbsége.

Tudjuk, hogy Saussure milyen döntő fontosságot tulajdonított asszociatív és szintagmatikus viszonyok megkülönböztetésének a nyelvben. (Hjelmslev, aki az „asszociatív” kifejezést túlságosan pszichológiai ízűnek és Saussure-höz meg a strukturalizmushoz nem illőnek találta, szintagmatikus és paradigmatis viszonyokról beszélt, s ma a kétféle elemkapcsolat ezen a néven ismert a köztudatban.) A Bevezetésben ezt olvashatjuk erről:

„A nyelvi elemek közötti viszonyok és különbségek két különböző szférában mozognak . . .

Egyfelől a beszédaktus folyamán a szavak összekapcsolódásuk folytán olyan viszonyokat hoznak létre egymás között, amelyek a nyelv lineáris voltán alapulnak . . . Az ilyen kapcsolatokat, amelyek a kiterjedésen alapulnak, *szintagmáknak* nevezhetjük . . .

Másfelől — a beszédaktuson kívül — a szavak, lévén bennük valami közös, összekapcsolódnak az emlékezetben és csoportokká alakulnak, amelyeken belül igen különböző viszonyok uralkodnak.” Ferdinand de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe, 156). A *boldog ember* szerkezet tagjai eszerint szintagmatikus kapcsolatban vannak egymással, viszont a *boldog* melléknév az ebben a szintagmában jelen nem levő *szerencsés, ügyes, boldogtalan* stb. melléktnevekkel asszociációs kapcsolatban van, csak úgy, mint a *boldogot, boldoggal, boldognak* stb. paradigmatiszus alakokkal. Mármost nézzük meg, hogy a három előadásban ez a megkülönböztetés, amelynek — mint e sorozat egy későbbi részében látni fogjuk — esetleg Krusevszkij volt a forrása, milyen változást mutat fel egymáshoz képest.

C I:

„*A priori* szükséges egy osztályozás, amely nélkül a beszéd és a nyelvezet [langage] elképzelhetetlen. Ez az osztályozás *a)* a forma és a fogalom meg a fogalomcsoport közti asszociáción, *b)* a formák egymásközti asszociációján nyugszik, mikor is minden forma el van látva a jelentésével. Az első asszociáció nem létezhet a második nélkül” (SM 58). És ezt a kissé homályos megállapítást ez a megjegyzés előzi meg: „ . . . két nagyon különböző elrendezés van a belső osztályozás és a beszédben való felhasználás számára. Szembesíthatjuk 1. azokat az elrendezéseket, amelyeket a nyelv egységei *a beszédben vesznek fel*, és 2. a fő csoportosulásokat, amelyek *magának a nyelvnek a szférájában léteznek*” (SM 169).

C II:

„ . . . a szavak közötti csoportosulásnak két módja, a viszonyoknak két szférája van: az emlékezetben, ez a belső kincstár, és a szövegben, ez a beszédlánc. Tehát vannak

asszociációs egységek (csoportok *szócsaládok* értelmében) és diszkurzív egységek (csoportok *szintagmák* értelmében)

Egy asszociációs csoport által képzett egységben (*dominus, domino; désireux, malheureux, chanceux* . . .) mindig van egy változó elem és egy állandó elem. A csoport nem mindig világosan elhatárolt . . . és nem tartalmazza az alkotó egységek meghatározott sorrendjét. Ezzel szemben egy szintagma tartalmaz egy sorrendet, egy lineáris egymásutániságot, bármekkora legyen a kiterjedése (elemezhető szó, összetétel, mondat)” (SM 72).

C III:

„A szavak közötti viszony és különbség két külön szférában megy végbe, amelyek mindegyike az értékek bizonyos típusait hozza létre: a szavak egymáshoz rendelésének két módja van:

1. *Szintagmatikus egymáshoz rendelés*. Példa: *contre tous* 'minden ellen', *contremarche* 'ellenmenet' . . . Két vagy több egyaránt jelenlevő egységnek ezeket a kombinációit, amelyek egymás után következnek, szintagmáknak nevezzük . . .

2. *Asszociatív egymáshoz rendelés*: nem tudatos, pszichikai asszociáció a nyelv más terminusaival . . . Ez az egymás mellé rendeltség az elmében létezik, a kiterjedés nem támasztja” (SM 89).

Érdekes, hogy Bloomfield, aki a Saussure által asszociatívnak nevezett csoportok bizonyos típusaival főművében (*Language* „A nyelv” című könyvében) részletesen fog-

lalkozik, ezt a problémát anélkül oldja meg, hogy pszichológiai ízü fogalmakra vagy fogalmazásra („... az elmében létezik ...”) lenne szüksége. Bloomfield az olyan csoportokat, amelyek között Saussure szerint „asszociatív viszony” állna fenn, mindig annak a viselkedésnek az alapján állapította meg, amelyet a kérdéses csoport tagjai más csoportok tagjaival szemben közösen mutatnak fel. Végső fokon tehát megfogható, formális-disztribúciós ismérvekre támaszkodott.

7. Sok minden egyéb mellett Saussure fellépése döntő fordulatot jelentett az analógia megítélésében is. Az analógia Saussure előtt egyértelműen a történeti nyelvészet fogalma volt, a legfontosabb magyarázata annak, hogy a különben „kivétel nélküli” hangtörvényeknek miért vannak mégis kivételei. Saussure felismeri, hogy „az analógia teljes egészében grammatikai és szinkronikus jellegű” (Bevezetés, 206). És Saussure megsejti — Bloomfield pedig, mint alább látni fogjuk, már felismeri — hogy a beszélő nyelvtéremtő, „generáló” tevékenysége messzemenően ennek a szinkronikus analógiának a működésén alapszik. „A nyelvezet (amely a számára adott egységeket elemekre bontja) szüntelen tevékenységbe nemcsak a szokásos kifejezőmódok valamennyi lehetősége tartozik bele, hanem az analógiás változások valamennyi lehetősége is. Tévedés tehát azt hinni, hogy a generáló folyamat csak abban a pillanatban lép fel, amelyben az új alkotás felbukkan; ennek az elemei már adva voltak. Egy szó, amelyet improvizálok, mint például *in-décor-able*, potencialiter már megvan a nyelvben; valamennyi eleme megtalálható az ilyen szintagmákban, mint *décor-er*, *décor-ation*; *pardonn-able*, *mani-able*; *in-connu*, *in-sensé* stb., és ennek a beszédben való reallizálódása jelentéktelen tény ahhoz a lehetőséghez képest, hogy módunkban áll ezt megalkotni.

Összegezve: az analógia önmagában véve nem más, mint az interpretáció egyik formája, annak az általános tevékenységnek egyik megnyilvánulása, amely az egységeket megkülönbözteti egymástól azért, hogy azután felhasználhassa őket” (Uo.). Ez utóbbi idézet még egy dologra hívja fel a figyelmünket: Saussure világosan látta, hogy a nyelvi elemek tagolhatósága — végső fokon — szintén analógiákon alapszik. Az ún. nyelvi kreativitást tehát, amelyet az utóbbi időben egyes nyelvészek szinte mértéktelenül hangsúlyoznak, messzemenően és nagyon természetesen ennek a szinkronikus analógiának a működésével magyarázhatjuk meg. De említettük Bloomfieldot, aki a beszélő nyelvi tevékenységét, ha úgy tetszik, kreativitását, ténylegesen az analógiával magyarázta. Már az a mód is, ahogy az analógiát meghatározza, szorosan összefügg a nyelvi kreativitással: „Egy nyelvtani sémát ... gyakran neveznek analógiának. Egy szabályos analógia megengedi a beszélőnek, hogy olyan beszédformákat ejtsen ki, amelyeneket sohasem hallott; azt mondjuk, hogy olyan hasonló formák analógiájára ejti ki őket, amelyeneket már hallott” (Language, 1933. 157, angolul).

Ezután Bloomfield egy további fontos mozzanatra mutat rá, amely az analógia, pontosan a szabályos analógia fentebbi meghatározásából logikusan következik. A legtöbb beszédforma szabályos, abban az értelemben, hogy a beszélő, aki ismeri az összetevőket és a nyelvtani mintát, kiejtheti, létrehozhatja őket anélkül, hogy valaha is hallotta volna őket. És ezek felsorolhatatlanok, mivel a kombináció lehetőségei gyakorlatilag végtelenek.

„Egy nyelv szabályos analógiái — folytatja Bloomfield — helyettesítési szokások. Tegyük fel például, hogy a beszélő még sohasem hallotta azt a formát, hogy *Add Annienak a narancsot!*, de már hallott vagy mondott egy sor ilyen formát:

Baby éhes. Szegény Baby! Baby narancsa. Add Babynak a narancsot! Papa éhes. Szegény papa! Papa narancsa. Add papának a narancsot! Bill éhes. Szegény Bill! Bill narancsa. Add Billnek a narancsot! Annie éhes. Szegény Annie! Annie narancsa. ...

Mivel a beszélőnek most megvan az a szokása — az analógia — hogy az *Annie* formát ugyanabban a formában használja, mint a *Baby*, *Papa*, *Bill* formákat, ennek megfelelően az alkalmas szituációban ki fogja ejteni az *Add Annienak a narancsot!* formát. Amikor a beszélő kiejt egy komplex formát, a legtöbb esetben képtelenek vagyunk megmondani, vajon hallotta-e már azelőtt vagy más formák analógiájára hozta létre” (Uo., angolul).

Ami Saussure-nél még inkább csak megsejtés, javaslat, az Bloomfieldnél már át-gondolt rendszertani elv a nyelvi kreativitás alapvető magyarázatára. Persze, hozzá kell tennünk, hogy az analógia — noha óriási szerepe nem tagadható — egymagában nem adhatja a nyelvi kreativitás teljes magyarázatát. Kétségtelenül az egyik legfontosabb generáló folyamat, de teljes magyarázatot csak akkor adhat, ha kiegészítjük a nyelvi rekurzivitás fogalmával. De ez utóbbi nem tartozik témánkhoz.

Mindenesetre feltűnő, másfelől pedig természetes, hogy Saussure és Bloomfield analógia-felfogása mennyire hasonló. Saussure azt mondja, „Analogikus forma az, amely egy vagy több, valamely meghatározott szabály szerint alakult formának a mintájára keletkezett” (Bevezetés, 201). Bloomfield pedig — mint láttuk — magát a mintát nevezi analógiának. A mintát követő új alakulat lesz az analogikus forma — pontosan abban az értelemben, ahogy Saussure iménti meghatározása állította. S korántsem ez az egyetlen feltűnő egyezés Saussure és Bloomfield nézetei között.

De most nézzük meg, hogy Saussure-nek a század elején tartott három általános nyelvészeti előadásában miként jelent meg az analógia problémája a Godel által idézett források tanúsága szerint:

C I:

Saussure leszögezi, hogy míg a fonetikai változások eredménye differenciálódás, addig az analógiás változások egységesítő hatásúak. A nyelv minden normális módosulása, ha nem fonetikai változás eredménye, akkor az analógia hatása.

Analógiás változás akkor megy végbe, amikor egy létező hagyományos formát egy másik, asszociáció által létrehozott forma vált fel. Gondoljunk egy négytagú aránypárra. Az analógiás forma nem változásból áll elő; a hagyományos forma mellőzése kelti a változás illúzióját. Mindegy, hogy az új forma versengésbe lép-e egy létező formával, vagy nem helyettesít semmit (pl. az *Elephantlein* ’elefántocska’, ’kis elefánt’ nem helyettesít semmit) — mindkét esetben alkotásról, pontosabban újításról van szó, újjaalkotásról, de adott elemekből történő kiindulás mellett. Csak akkor beszélhetünk változásról, ha a nyelv összességére tekintettel vagyunk.

A fonetikai és az analógiás jelenség megkülönböztetéséhez nem elég elismerni az utóbbi pszichológiai természetét; azt is látni kell, hogy az analógiás alkotás nyelvtani természetű, vagyis azokra a formákra terjed ki, amelyek a kifejezett fogalmakkal asszociálódtak.

Az ún. belső osztályozás asszociációkon nyugszik. Az asszociáció különböző sorokhoz tartozó formákat közelít (pl. *quadruplex*: *quadr*- sor és *-plex* sor). Vajon a nyelv, a grammatikushoz hasonlóan, asszociálja egy paradigma végződéseit? Közelíti egymáshoz a *dominus*, *domini*, *domino* alakot, mert talál egy állandó formájú és jelentésű elemet (*domin*-), valamint egy változó elemet. Az analógiás képződmény igazolja a nyelvnek ezt az elemzését.

Összefoglalva: az analógia alkotó jellegű, de előzőleg szervezőnek kell lennie, a kapott és elraktározott anyagok által. Ez az osztályozás nem más, mint az összessége azoknak az előzetes operációknak, amelyek szükségesek a kapott anyag interpretációjához. Ennek az interpretációnak az eredményeként kerülnek az anyagok ilyen vagy olyan módon felhasználásra a beszédben. Az osztályozásnak a szavak és a szónak alárendelt egységekre elemzésére kell vezetnie.

A nyelvben az alkotások csak új kombinációk, amelyeket nem kívülről adott elemekből hoztak létre, hanem olyanokból, amelyeket a nyelv önmagából merít.

Az analógiás teremtés valóban elemzést és rekonstrukciót tételez fel, nemcsak egy négytagú aránypárt. Egyébként az analógia hatása a nyelv fejlődésében sokkal nagyobb, mint a fonetikai változásé.

A fonetikai változások és az analógiás képződmények a nyelvi fejlődés két aspektusa; e két aspektusban a nyelvi fejlődés ki is merül.

Az összetételek analógiás alkotások. Az analógiának konzerváló ereje van.

C II:

Saussure itt is abból indul ki, hogy nem annyira analógiás alkotásról, mint inkább újításról kell beszélni. Diakronikus jelenségnek látszik, de ahhoz, hogy létrejőjjön, a rendszer szinkronikus erőinek az akciójára van szükség. Az analógia mechanizmusa mindenkéltől a kapottnak az interpretációjából áll. Tehát a jelenség egy része végbemegy, mielőtt az új kombináció létrejön. Ehhez az kell, hogy az elemek már készen legyenek. A négytagú aránypár képlete, ha igaz, elemzést tételez fel. Az analógiás alkotás — még egymással vetélkedő formák esetében is — csak a nyelv egésze szempontjából tekinthető változásnak.

C III:

A C III az analógiával nem foglalkozott. Ezért Bally és Sechehaye az analógiáról szóló fejezet összeállításakor csak azokra a megállapításokra támaszkodhatott, amelyek C I és C II folyamán hangzottak el.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy C I és C II anyagában bennerejlik az analógia saussure-i felfogásának minden lényeges eleme, nevezetesen

1. az analógia csak látszólag diakronikus jelenség;
2. az analógia voltaképpen nem új alkotás, hanem a nyelvben már meglevő lehetőségek felhasználása;
3. az analógia valójában a nyelvi formák közti asszociációkon alapszik, s ezért kitüntetett módon összefügg a nyelvi alakulatok tagolásával.

8. Godel munkája nemesak a három saussure-i előadásról adott első ízben képet, hanem Bally és Sechehaye szövegalkotói-szerkesztői tevékenységébe is az SM segítségével nyertünk első ízben bepillantást. Godel részletesen felsorolja a CLG egyes fejezeteinek forrásait, majd kiválaszt egy szövegrészt és annak aprólékosan bemutatja a „nyersanyagait”, tehát azokat a hallgatói jegyzeteket, amelyek a kiválasztott szöveg közvetlen alapját képezik. Az alábbiakban bemutatjuk ezt az összevetést, de mielőtt ezt megtehetnénk, még részletesebben kell szólnunk ezekről az oly sokat emlegetett jegyzetokről.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy a hallgatók száma Saussure kérdéses előadásain — legalább is a mai elképzeléseink szerint — meglepően alacsony volt, és szemeszterenként általában hat-tíz fő körül mozgott. Az alábbiakban felsoroljuk azokat a hallgatókat, akiktől jegyzetek maradtak ránk. A Saussure-filológiában szokás lett, hogy ezeket a hallgatókat — jegyzetük valamely részének idézésekor — vezetéknevük kezdőbetűjével rövidítjük. Az alábbi felsorolásban minden hallgató neve mellett a tipikus betűjét is megadjuk. S a következőkben — a sorozat folyamán mindvégig — ezek a rövidítések nálunk is előfordulnak majd. Megemlítjük még, hogy ha valamelyik hallgató egynél több tanévben is hallgatta Saussure előadásait, akkor a betűje előtt római számmal szokták jelölni, hogy a kérdéses jegyzet melyik év anyagából származik. Tehát:

R Albert Riedlinger, C I (I R): egy 100, egy 98 és egy 72 lapos füzet; C II (II R): egy tömb, amely 462 lapot tartalmaz;

Ca Louis Caille, C I: hét füzet, összesen 231 lap

G Léopold Gautier, C II: hat füzet, összesen 240 lap

B Francois Bouchardy, C II: négy füzet, összesen 301 lap

C Émile Constantin, C II (II C): hat füzet, összesen 306 lap; C III (III C): tizenegy füzet, összesen 407 lap

D George Dégallier, C III: nyolc füzet, összesen 283 lap

S Mme A. Sechehayé, C III: egy tömb, 140 lap

J Francis Joseph, C III: öt füzet, összesen 189 lap

Most pedig nézzük a CLG kiválasztott szakaszát és annak kéziratos forrásait. A bal oldalon a CLG magyar fordításának megfelelő mondatait találja az olvasó, s ezeket állítottuk szembe a hallgatói jegyzetek általunk készített magyar fordításával.

Bevezetés. III. fejezet. 3. §.

33. oldal.

A nyelv gondolatokat kifejező jelek rendszere és ezért összehasonlítható az írással, a süketnéma ábécével, a szimbolikus szertartásokkal, az udvariassági formákkal, a katonai jelzésekkel.

III D 7: A nyelv fogalmakat kifejező jelek együttese. Más intézményeknek is megvan ez a jellegük . . .

(Nemcsak a nyelv jelrendszer →

Tehát a nyelvet a szemiológiai intézmények közé kell sorolni; a vizuális tengeri jelzések, katonai trombitajelek, a süketnéma ábécéje, az írás stb. közé.

II R 17: A jelzések, az udvariassági gesztusok például . . . Minden formának, minden rítusnak, minden szokásnak szemiológiai jellege van.

Csak éppen a legfontosabb e rendszerek közül.

Elképzelhetünk egy olyan tudományt, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életen belül; ez a társaslélektan és következésképpen az általános lélektan része lesz, amelyet mi (a görög *semeion* 'jel' szó alapján) *szemiológiának* nevezünk.

Ez arra hivatott megtanítani bennünket, miben állnak a jelek, s milyen törvények igazgatják őket. Mivel a szemiológia még nem létezik . . .

→ de a nyelv a legjelentősebb. J)

D 182: Mód van a pszichológia egy új részlegének a megnyitására: ez a szemiológia (*a jelek életének tanulmányozása a társadalomban* J)

D 7: A jeleknek ez a pszichológiája része lesz a társadalmi pszichológiának

D 7:[...] szemiológiai tények. [D 3 Saussure a nyelvészetet a szemiológiába sorolja (ez a *semeion*-ok, a jelek tudománya) S]

R 12: [...] a jelek tudománya, amely megtanít bennünket arra, hogy miben állhatnak a jelek, a törvényeik stb. Ez a tudomány még nem létezik az ismert tudományágak között . . .

(SM 101)

9. Az SM egy további érdeme volt, hogy először adott képet Saussure saját kéziratos jegyzeteiről. Ezeket a jegyzeteket később Engler a kritikai kiadás egy önálló egységként teljességükben megjelentette, s ott, ahol a kritikai kiadást ismertetjük, majd részletesebben szólnunk róluk. Itt azt szeretném érzékeltetni, hogy Godel miként mutatta be ezeket a feljegyzéseket. Nos, az SM szerzője voltaképpen kivonatokat ad, bőséges idézetekkel. Hogy ebből milyen összkép kerekedik ki, azt oly módon próbáljuk megfoghatóvá tenni,

hogy az alábbiak során teljes egészében bemutatjuk a 21-es számú jegyzet (N 21) Godel által készített kivonatát. Ez a kézirat egy tervezett, de soha be nem fejezett ismertetés A. Sechehaye egyik munkájáról. A dőlt betűkkel szedett megállapítások Saussure-idézetek:

N 21. Jegyzetek A. Sechehaye [*Programme et méthodes de la linguistique théorique* (Az elméleti nyelvészet programja és módszerei, 1908.)] könyvről, terjedelme 7 oldal. Egy ismertetés vázlata?

A vállalkozás érdeme: a korábbi kísérletek, Humboldt-tól H. Paulig és Wundtig csak anyagokat szolgáltatottak. *Baudouin de Courtenay és Krusevskij mindenkinél közelebb volt a nyelv elméleti szemléletéhez, anélkül, hogy eltávolodott volna a tisztán nyelvészeti megfontolásoktól. Egyébként a nyugati tudósok általában nem ismerték őket.*

Az amerikai Whitney, akit tisztelek, sohasem mondott egyetlen szót sem ezekről a témákról, amely ne lett volna igaz; de a többiekhez hasonlóan ő sem gondolt arra, hogy a nyelvnek rendszerezésre van szüksége (1. oldal).

Kritikák: Sechehaye-nek, amikor nyelvpszichológiát csinált, beszélnie kellett volna Broca agyi lokalizációjáról, és az afázia különböző formáiról tett pathológiai megfigyelésekről, amelyek a legnagyobb érdekességgel bírnak nemcsak a pszichológiának a <nyelvezettel?>, hanem — ami <egy másik jelentőséggel> bír — magával a nyelvtannal fennálló viszonya szempontjából. Ezek a tények megerősítik azt a szempontot, amelyet Saussure más adatok nyomán fejtett ki: a szignológia teljes egészében érintve van. Valóban, 1. az afázia esetei azt mutatják, hogy a <hangok> kiejtésének képessége különböző dolog egy szabályos nyelv jelei előhívásának képességétől [. . .]2. [. . .] az orális nyelv zavarai szárféle módon keverednek <az írás> zavaraival (4. oldal).

A nyelvészet alosztályainak a megállapításához Sechehaye a nyelvészeti jelenségeket csak pszichológiai etiológiájuk [kóroktanuk] szerint veszi tekintetbe. [Márpedig a nyelvészetet mindenek előtt a társadalomtudományokkal szemben kellene elhelyezni (3. oldal)]; ezek, legalább is azok, amelyek az értékkel foglalkoznak, végső fokon a pszichológiára vezethetők vissza; ami nem akadályozza meg, hogy ne legyen mérhetetlenül nagy határvonal az általános, sőt a kollektív pszichológia, meg e tudományok között, és hogy mindegyiknek van szüksége olyan fogalmakra, amelyeket az általános, sőt a kollektív pszichológia sem szolgáltathat (5. oldal).

Lesújtó megjegyzések Max Müller nyelvészeti igényű vulgarizációiról: a kor tudományának nem volt semmiféle fogalma vagy komoly törekvése a nyelvészet tudományos alapjainak a megalkotására (5a. oldal).

Következtetés: Sechehaye, miután joggal vetette Wundt szemére, hogy az félreismerte a nyelvtani problémát, maga sem jut el oda, hogy elégséges elképzelést alakítson ki. Mert az egyetlen kielégítő elképzelés az, hogy a nyelvtani tényt önmagában tekintjük, és abban, ami megkülönbözteti minden más pszichológiai, vagy többek között logikai aktustól. Minél inkább azon járadozik a szerző, hogy lerombolja azt, ami indokolatlan sorompónak tűnik a számára a gondolatforma és a gondolat között, annál inkább eltávolodni látszik tulajdonképpeni céljától, ami a kifejezés területének megállapítása és a törvények szemügyre vétele, nem abban, amit közösen mutatnak fel a lelki életünkkel általában, hanem — ellenkezőleg — abban, amivel sajátos és tökéletesen egyedi módon a nyelv jelenségében rendelkeznek.

Az egymásbaillesztések [Sechehaye *emboîtements* fogalmáról van szó, amelyet a különböző tudományágak egymáshoz való viszonyulásával kapcsolatban használ — A. L.] elméletét ezek a kritikák nem érintik. A deduktív úton kialakított osztályozás kétségtelenül összhangban van a tapasztalat által kialakított előzetes osztályozással. De közelíteni kellett volna őket. (6. oldal).” (SM, 51–2).

Hogy olvasónk össze tudja hasonlítani a kivonatot az eredetivel, e sorozat következő részében, amely Engler kiadói munkásságát mutatja be, közölni fogjuk a 21-es számú jegyzet egy hosszabb részének a fordítását.

10. Mint említettük, Godel arra is vállalkozott, hogy összeállítsa a Saussure-i szakkifejezések egy kis glosszáriumát. Ez a jegyzék mindenekelőtt a Saussure által létrehozott kifejezéseket tartalmazza (pl. ilyen a *diakrónia*, illetve annak francia „eredetije”, a *diachronie*), továbbá azokat a kifejezéseket, amelyeket Saussure megújított, mert sajátosan új és pontosan meghatározott jelentésben használta őket (ilyen pl. a *nyelv*, tehát a francia *langue* szó), s végül azokat, amelyeket kifejezetten bírált (pl. a *forma* vagy a *történeti nyelvtan* kifejezést).

Az egyes szócikkek felépítése a következő: A címszó után a kéziratokból származó idézetek találhatók, amelyek dőlt betűkkel vannak szedve, s amelyek után a helymegjelölés következik. Itt általában ugyanazokkal a rövidítésekkel találkozunk, amelyeket már korábban ismertünk (tehát N, és utána egy szám, ha az idézet Saussure valamelyik feljegyzéséből származik, vagy az ismert betűk — R, D, J stb. — valamelyike, ha az idézet egy hajdani hallgató jegyzetéből való). A dőlt szedésű idézetek mellett, azok között szokványos, álló betűkkel szedett megállapításokat is találunk. Ezek nem idézetek, hanem a kéziratok források megfelelő helyein található megállapítások tömör összefoglalásai — természetesen Godel megfogalmazásában. De a lelőhely ezek után is fel van tüntetve.

Nézzünk most egy-egy példát mindhárom felsorolt típusra. Első példánk legyen a már említett, Saussure által létrehozott *dikarónia*; ezt követi az *analógia*, amely a nyelvtudomány régen ismert szakkifejezése, de Saussure sok tekintetben újszerűen definiálta; az elmarasztalt kifejezések példája pedig legyen a *történeti nyelvtan*.

DIAKRÓNIA: egymásutániség az időben, átmenet az egyik állapotból a másikba; események, amelyek láncolata a *diakróniát* képezi (II R 112); megállapítani a *diakróniát*, a *diakronikus átmenetet* az egyik állapotból a másikba (II R 113). Van egy sor, csaknem szinonimikus kifejezés: *történelem, fejlődés, változás* — s ide helyezhetjük a *diakrónia* kifejezést is (D 232).

ANALÓGIA, ANALOGIKUS: Egy analogikus forma az egy másik képére alkotott forma. Analogikus változás akkor megy végbe, amikor egy létező hagyományos formát egy asszociáció által létrehozott másik helyettesíti. Ez szabadon végzett alkotás, először a szellem, azután a nyelv által (I R 2.5–6) [ANALOGIKUS VÁLTOZÁS]: helytelen kifejezés, még abban az esetben is, amikor az új forma végül felvált egy hagyományos formát (I R 2. 13–8). Az analógia jelenségeit csak a nyelv általános fejlődésének, összességének a szempontjából lehet változásnak nevezni (I R 2. 18–19, 96, II R 106, vö. N 7).

TÖRTÉNETI NYELVTAN: ez *contradictio in adiecto*. Azt kellene mondani, hogy *nyelvtani történet* (a „nyelvtani” a *nyelvállapotokat* implikálja, a „történeti” az azokat *egyestől szemléletet*) („A görög és a latin történeti nyelvtana” című Saussure-kollégium anyagából, R. I. 2). A „történeti nyelvtan” azt akarja mondani; *diakronikus nyelvészet* (II R 107).

11. Godel sok tekintetben egyedülálló munkája nemcsak az első bepillantást nyújtotta a saussure-i Bevezetés forrásaiba, nemcsak a Bevezetés kiadó-szerkesztőinek szövegösszeillesztő munkájából adott ízelítőt, nemcsak — és megint első ízben — a három, különböző évben tartott általános nyelvészeti előadást ismertette, ha nagy vonásokban is, de összehasonlító módon, s nemcsak a Bevezetés egy eljövendő (s mint tudjuk, időközben létrejött) kritikai kiadásából adott ízelítőt és mutatóványt, továbbá nemcsak elsőnek adta — a munka végén — a saussure-i szakkifejezések egy jegyzékét, hanem — és ez mintegy csúcspontja a munkának — egy összefoglaló fejezetben megpróbálta a legfontosabb saussure-i fogalmak és koncepciók fejlődéstörténeti bemutatását adni, különös tekintettel az egyes fogalomkörök belső elvi következetességére (illetve alkalmi következetlenségére), valamint egymáshoz való viszonyukra. Godel, munkájának ebben a kétségtelenül legfontosabb fejezetében a következő témaköröket vette szemügyre:

IV. FEJEZET: AZ INTERPRETÁCIÓ PROBLÉMÁI

1. Az azonosságok kérdése

2. Nyelv és beszéd

A fonéma

A mondat és a szintagma

3. A nyelvészet és alosztályai

4. A nyelv entitásai

A jel és jellegzetességei

A linearitás elve

Az egységek kérdése

A rendszer tagjai és a rendszer

A nyelv mint értékek rendszere

Ha ezt a felsorolást gondosabban szemügyre vesszük, kitűnik, hogy a saussure-i elmélet leglényegesebb alkotórészei találhatók itt. Az olvasó talán csak azt hiányolja, hogy szinkronia és diakronia „oly jellegzetesen saussure-i” megkülönböztetése nem szerepel a témajegyzékben, de megnyugtathatjuk: A nyelvészet és alosztályai című szakaszban bőven esik erről a kérdésről is szó. Természetesen nem gondolhatunk arra, hogy az ímént felsorolt és Godel által nagy alapossággal taglalt témaköröket mind bemutassuk. Ezért kiválasztottunk egyetlen problémát — ez a linearitás elve — és ennek ismertetésével próbáljuk meg érzékeltetni Godel feldolgozási módját. A forrásanyagok fölényes ismerete Godel számára lehetővé tette, hogy a Bevezetésben található megállapításoknak mintegy háttérrel adjon, elmélyítse, „többdimenzióssá” tegye a saussure-i gondolatok Bally és Sechahaye általi — mai ismereteink fényében néha kissé egysíkúnak, leegyszerűsítettnek tűnő — bemutatását.

Godel a linearitás elvének tárgyalását azzal kezdi, hogy utal C III-ra, ahol — összhangban a Bevezetéssel, amelynek idevágó része éppen a C III kérdéses megállapításain alapszik — a nyelvi jel természetét két egyenlő fontosságú tulajdonság határozza meg: az önkényesség és a linearitás. Az első sajátja minden jelrendszernek, tehát szemiotológiai, a második viszont a nyelvi jelek különlegessége.

Ezután Godel rámutat egy esetleges nehézségre a linearitás elvével kapcsolatban, egy olyan nehézségre, amely a saussure-i elméleten belül vetődik fel. Ugyanis már a C I-ben szó esik „a nyelv lineáris jellegéről, azaz annak lehetetlenségéről, hogy a nyelvnek egyszerre két elemét ejtsük ki”. Riedlingernak ezt rögzítő jegyzetében ezután egy ábra következik: [|||||]. Ennek az ábrának a láttán — mutat rá Godel — először természetesen mindenki az akusztikai képet alkotó hangok sorára gondol. Csakhogy Saussure „a nyelv elemeiről” beszélt és nála a fonémák nem azok. Később ismét a szó *linearitását* emlegeti. Ebből a linearitásból következik annak szükségessége, hogy a szónak kezdetel és véggel kell bírnia, s hogy csak egymást követő elemekből állhat.

Különösnek tűnhet, folytatja Godel, hogy Saussure elhanyagolta a hangkép felépítését ebben a tekintetben. Elvégre — így okoskodik tovább — míg egy komplex jel (*signi-fer*) nemcsak a jelentésesei elemei által létezik, hanem azok egymásutánja által is, addig ezeknek az elemeknek mindegyike a maga részéről már egy bizonyos számú, nem csökkenthető elemből van kialakítva, amelyek változtathatatlan rendben sorakoznak egymás után. Sőt, a sorrendnek az utóbbi esetben láthatólag megkülönböztető szerepe is van, gondoljunk csak olyan szavakra, amelyek ugyanazokat a hangokat tartalmazzák, csak eltérő sorrendben.

Godel tehát ott lát ellentmondást Saussure-nél, hogy az utóbbi egyfelől azt hangoztatja, a linearitás a nyelv elemeinek a sajátja, a fonéma pedig nem a nyelv eleme, tehát a linearitáshoz nem lehetne köze, ugyanakkor a *rét* és *tér* féle szópárok (hogy egy megfelelő

magyar példát rögtönözzünk) amellet szólnak, hogy a fonémák lineáris egymásutánja sem teljesen közömbös.

Ezt az ellentmondást Godel úgy véli feloldhatónak, hogy kijelenti: Saussure a lineáris jellegből egyedül csak azt tartotta meg, ami érdekelte, nevezetesen a nyelvtani aspektust. Egy egyszerű jelben, bármilyen legyen is az (felbonthatatlan szó, prefixum, végződés) az alkotó elemek sorrendje nem szabad, de ez nem játszik semmilyen szerepet a nyelv mechanizmusában. Ez a mechanizmus jelentésszerű egységek halmazainak — tehát szintagmáknak — az alkotásából áll. Ugyan a *chose* 'dolog' francia szó hangjainak a sorrendje (*s — o — z*) ugyanolyan szigorúan meg van szabva, mint a *re-trouv-er* 'újra megtalálni' konstrukció három jelentésszerű egységének a sorrendje, de az *s — o — z* sor nem ad alkalmat semmiféle analógiára — senki nem gondolna arra, hogy *saz* vagy *siz* formát alkosson *soz* mintájára — míg a *re-trouv-er* sor új kombinációk létrehozására szolgálhat, és ténylegesen szolgál is (analogikusan, mint minta).

Godel azonban nem hallgat el két fontos mozzanatot, amely bonyolítja ugyan a dolgot, de a kérdéskör hiteles bemutatásához feltétlenül hozzátartozik. Ugyanis a C II-ben Saussure is beszélt a hangok lehetséges értékéről: míg minden szó, minden jelentésszerű elem esetében a hangok egymásutánja változtathatatlan és mintegy tömbként adott, addig a nyelv összességében a hangszekvenciák szabályos és jellegzetes típusai fedezhetők fel, s azt a szót, amely ezeknek nem felel meg — ilyen lenne a franciában például egy *zos* szó — a beszélők szabálytalannak érzik. De a rendszer és a nyelv mechanizmusa számára ez sokkal kevésbé fontos, mint a szintagmatikus szerkezetek.

A modern fonológia — konkrétan R. Jakobson — azon az alapon, hogy a fonéma *szimultán* megkülönböztető jegyek összessége, tagadta a nyelv lineáris jellegét, de ez a kritika — jegyzi meg Godel — nem érinti a linearitás elvét abban az értelemben, ahogy azt Saussure gondolta.

A linearitás azt jelenti, hogy — mivel az elemek szükségszerűen egymás után jelennek meg — a tartamnak, az időnek különös jelentősége lesz. Ezzel kapcsolatban a C II során az egyik hallgató — R — ezt jegyezte fel: „Csak egy vonal van, egyetlen dimenzió; a szintagmák csak lineáris egymásutánban hozhatók létre. Azt, ami térbeli, hogy úgy mondjuk, egy időfogalommal kell lefordítani, de a tér képzete, amely tökéletesen világos, helyettesíthető az idő fogalmával.”

A C III-ban pedig arról beszélt Saussure, hogy a mondatok és a szavak azért vágathatók szét [szegmentálhatóak], mert a jel akusztikai, s minden, ami akusztikai, időben zajlik le. Sőt, még tovább ment, és azt a valóban jelentős következtetést is le merte vonni, hogy amennyiben a nyelvi jel időben végbemenő akusztikai jel, úgy esetében formáról nem beszélhetünk, hisz minden forma olyan teret tételez fel, amelynek egynél több dimenziója van.

Buyssens rámutatott — folytatja Godel —, hogy Saussure az *idő* fogalmát két nagyon eltérő módon használta, attól függően, hogy a diakrónia vagy a szinkrónia nézőpontjából tekintette-e. Az első esetben az idő a változás előidézője, illetve szükséges feltétele; a második esetben, tehát a szinkrónia esetében viszont egyszerűen csak a beszéd tere. Godel a linearitás saussure-i elvének tárgyalását azzal a megjegyzéssel zárja, hogy az időnek ez a kettős koncepciója nem Saussure találmánya. Van valamiféle objektív idő, amelynek a fogalmát az emlékezés társadalmi keretei — naptárak, keltezesek, évfordulók — szolgáltatják, a nyelv esetében pedig a különböző korú szövegek. Másfelől pedig van szubjektív idő, az az idő, amelynek érzése minden egyéni tapasztalattal összekapcsolódik. A nyelvi gyakorlatban a beszélőknek, akik a mondatok értelmére figyelnek, csak nagyon homályos elképzeléseik vannak arról az időről, amelyet a szavak és a szótagok lefolyása vesz igénybe. Gyakorlatilag ezek az idők nem számítanak, noha a beszéd lineáris jellegét csak általuk magyarázhatjuk meg.

Antal László

Szó- és szólásmagyarázatok

Milyen a „légy fia”? 1831 óta, amikor a Csongor és Tünde megjelent, ezrek, tízezrek, százezrek olvasták, hallották, látták ezt a gyönyörű drámát (drámai költeményt), de — amennyire én tudom — senki: se irodalomtudós, se dramaturg vagy rendező, se sajtó alá rendező, se kicsi, se nagy, se művelt értelmiségi, se Vörösmarty nyelvét ámulattal hallgató „egyszerű” ember, szóval senkiben nem merült fel az a kérdés (legalább is nem adott neki hangot): mit jelenthet a címben kiemelt kifejezés („a légy fia”) a Vörösmarty-dráma V. felvonásának elején, az ún. „Éj monológja”-ban.

Az álmait s élete (meg az ember, a történelem, a világ) értelmét kereső Csongor ebben a jelenetben jut pesszimizmusa legmélyebb állapotába, amikor az Éj asszonya a „sötét és semmi”-ben jelöli ki a kezdet, a jelen és a jövő értelmét. Monológjának központi magvát az emberi élet, az emberi célok, törekvések, az emberi munka, erény és bűn hiába való sága alkotja. A legfőbb érv erre a világ és az ember mulandósága, a kezdet és vég közé eső idő pillanatnyisága. Az emberről egyebek közt ezt mondja:

„Az ember [a semmiből, a sötétből] feljő, lelke fényfolyam [= tudata van],
A nagy mindenség benne tükrözik.
Megmondhatatlan kéjjel föltekint,
Merőn [csodálkoztában szinte megmeredve] megbámúl földet és eget;
De ifjúsága gyorsan elmulik,
Erőtlen aggott egy-két nyár után,
S már nincs, mint nem volt, *mint a légy fia.*”

Amikor én valami szöveget nem értek (vagy értelmét csak félénken sejtem), rendszerint sokaktól és sokféle műveltségi szinten élőtől megkérdezem: ő hogyan érti a szóban forgó szót, kifejezést? (Hátha csak én nem értem, s mindenki más igen.) A „légy fiá”-val „szerencsém” volt: bár majd minden megkérdezett adott valamilyen „természetes” választ — a légynek a fia, a fiatal légy, sőt: a légynek az átalakulással történő fejlődése során kialakuló imagója (lárva, álca) —, de rövid vita után senki se ragaszkodott „szellemes” ötletéhez. A fiatal légy, a „légyfi” ugyanis — normális körülmények között — tovább él, mint a légy, az alcában, lárvában a légy egyik imagóját a XIX. század 30-as éveiben még a természettudósok közül is kevesen ismerték fel, különben is a léglyárva élettartama nem feltűnően rövidebb, mint a kifejlett légyé.

Ilyenkor következik el a „magad, uram, ha szolgád nincs” töprengés stádiuma. Az egybe- vagy különírással nem törődve, kezdtem gyűjteni a *fia* utótagú különösebb szavakat: *atyámfia* (sőt Vörösmartynál szintén a *Csongor és Tündében: anyám fia*), *emberfia*, *halálfia*, *hangyafia* (Csokonai: „Mint a hangyafiak, hitvány munkába nyüzsögnek.”: Dr. Földiről egy töredék), elhagyva a bizonyosan nem ide tartozó *ládafia*,

szerencsefia, *vásárfia*, *búcsúfia*, *istenfia*, a már közelebbi *hazánkfia* stb. szavakat. Különleges figyelmet érdemel az *uramfia* indulatszó. Akár hiszik, akár nem, sem önállóan, sem az *úr* vagy a *fiú* alatt nem található semmiféle, az etimológiához támaszt nyújtó szótárban, tehát a Nyelvtörténeti Szótár, az Új Magyar Etimológiai Szótár, a Czuczor–Fogarasi egyikében, de még az ismertebb nyelvészeti szakfolyóiratok szójegyzékeiben sem! A (nagy) kétnyelvű szótárakban viszont mindenütt megvan, de a *fia* elemet sehol sem fordítják. Ilyen formákkal adják vissza: (*good*) *heavens!* *my goodness* – (*du*) *liber Herrgott, Himmel!* – Koltay-Kasztner olasz–magyar szótára (1963.) ennyit ad: *domine!* Az Eckhardt-féle francia szótár meg egybeveszi az „uramisten”-nel, így: „*uramfia!* *uramisten!* *Seigneur Dieu!*”

Kezdtém a számba vehető szóformákat sorjába szedni. Azon persze nem lepődtem meg, hogy a „légy fia” kapcsolatot nem találtam sehol, annál inkább csodálkoztam azon, hogy például a *halálfia*, az *emberfia* sem régebbi, sem újabb, sem kétnyelvű, sem értelmező, sem etimológiai (!) szótárainkban *ő n á l l ó c í m s z ó k é n t* nem szerepelnek. Olykor a szócikkben vagy a szócikk végén utalnak rá, de nagyon sokszor még ez sem történik meg, holott nyilvánvaló, hogy a *halálfia* nem magyarázható meg a *halál* + *fia* birtokos összetételből. (Ahogy bizonyára nem egyszerűen a *fehér ló* + *fia*: ’csikaja’ a mindmáig rejtélyes mesebeli *Fehérlőfia* sem.)

Az egyetlen, részletesen tárgyalt ilyesfajta szó: az *atyafi(a)*; (atyám fia, atyád fia stb.), régen *atyafiú* formában is. Ennek a legrégebbiről kimutatható jelentése: ’fitestvér’ (ritkán ’nőtestvér’), de Kertész Manó (Nyr. 38. kötetében) helyesen állapítja meg, hogy „az *atyafi* jelentése már a kódexek korában kezd az eredeti jelentésén túlterjeszkedni. . . egyéb rokonsági viszonyt is jelöl”, pl. feleség is lehet, majd – mint Czuczor–Fogarasi szótára mondja az 1860-as években – „tágasabban véve oly rokon, ki velünk egy nemzetségből származott, vérrokon”, sőt a végén már a barátságot, a közelséget, az összetartozást jelentő szó, különösen megszólításban, pl. „Hová, hová, *atyafi?*”. Kitűnő az Új Etimológiai Szótár (egyik) német nyelvű értelmezése: „Mitmensch”, vagyis ember-társ, az emberfajhoz, a mi fajunkhoz tartozó lény. (Hogy mára már meglehetősen pejoratív árnyalatot kapott, az most mellékes.) – Elég szokatlan viszont a szintén a Csongor és Tündében előkerülő *anyámfia* forma (II. felv.). A Tudós mondja, távolról Csongort megpillantva: „De ím, egy ifjú vár az úton ott, | Egy ember, olyan, mint *anyám fia*”. Eredetieskedésből, ironikus célzattal használja-e a Tudós (bizonyára itt, egyetlen egyszer az egész újkori magyar irodalomban) – nem tudom, nem merem eldönteni. (A kódexekben – a szó szerinti értelemben – előfordul.) De hogy a Tudós ’ember’, ’emberi nem, faj’ értelemben használja, a Csongorhoz intézett szavaiból egyértelműen kiderül.

Annyit mindenesetre ebből is leszűrhetünk, hogy a *fi(ú) fia*, *fi* felveheti az ’egy nemzetségből, egy fajtából való származás, ugyanahhoz a fajtához, közösséghez való tartozás’, a ’fajta’ jelentését. Ez még inkább világossá válik az *emberfia* szónak (melyet még értelmező és etimológiai szótáraink is mellőznek) Czuczor–Fogarasi adta értelmezésében: „*emberfia* képes kifejezésben a.m. ember”! Innen már csak egy lépés a *halálfia* értelme, mely ugyan csak ilyen kapcsolatokban fordul elő: ha ezt és ezt megteszed, „*halálfia vagy*”, illetve tedd meg ezt és ezt, „különben *halálfia vagy*” – ezt a kifejezést a kétnyelvű szótárak (vagy pl. a Pető-szótár) helyesen fordítják, értelmezik: halott (ember) lesz, meghalsz. Azaz: egy olyan valakinek (a halált régen személynek képelték el) a „fajtájához”, minéműségéhez, mivoltához lesz hasonlóvá, vele rokonná, azonossá, mint a halál.

Gondolom, ezek után nem lehet vitás a *légy fia* értelme: Czuczor–Fogarasi szavai nyomán: „Képes kifejezésben a.m. *légy, légyfajta, légyféleség*.” Még pontosabban (mint alább látni fogjuk) ’gyenge, erőtlén, gyámoltalan, kis légy légyfajta’. A *fia*, *fiú* szó – mint ismeretes – sokszor *fi* (nem lerövidült, hanem ősi) alakban fordul elő. Nem különös

hát, ha Vörösmartynál *légyfi* is van (*Calibán, a festető*, I. „... urat és szolgát egyiránt beköp a csunya *légyfi*. . .”), ha a költő A Délszigetében *halálfia* helyett *Halálfi*-t szerepelteti (de éppen olyan derék Halál ez, mintha az „apja” lenne). Azt sem hiszem, hogy a *pókfi* akár a ‘pók fia’, akár — mint a később mondottak alapján esetleg feltételezhető lenne — egy, ‘növekedőben levő pók’, esetleg kedveskedve, becézve megnevezett pók lenne. (Vö. Vörösmarty: A *pókfi* és a szúnyog.) A vers folyamán egyenesen „hatalmas gyilkoló” megnevezéshez jut, a tanulságot tartalmazó két utolsó sorban pedig „ilyen *pókokat*” mond a költő. És ugyanígy — a szövegkörnyezettől is támogatva — vontam be a szócsaládba *hollófi*, *kerencsenfi*, *őzfia*-féle alakokat, melyekben a *fi* (fiú) éppen úgy ‘fajta, -féle, -nemzetség’ jelentésű, mint a *légy fia* esetében. (De a *lány*-féle is lehet — Vörösmarty szerint — „háládatlan *faj*”: *Háladatlanság*.) Tehát bizonyíthatóan nem ‘a holló, kerecsen, őz kicsinye’ jelentésűek. Nagyon közel áll ehhez az értelemezés egy 1818-ból való munkában a *kínai*fi szó: „nem volt szoros értelemben véve Chinaifi” (Nevezetes utazások tárháza, 134). A régiségből (a Nyelvtörténeti Szótárban *fi*, *fiú* alatt) ilyen mondatokra akadunk: „... ne mondjak se bitangoknak, se *disznófi*aknak” (ahol a *disznófia* nyilván nem ‘malac’ jelentésű); Molnár Alberttől való ez a mondat: „Nem tudom, ki *lova fia* vagy. . .”, mint e latin szólás fordítása: „albus an ater sis, nescio”, ami magyarul kb. azt jelenti: nem tudom, ki *fia*-borja — azaz: kinek *ia*-*fia*, miféle család-vagy. Egyébként a NySz.-ban van *sárgányfia* is, melyről egyértelműen nem lehet eldönteni: a ‘sárgány fia’-e, vagy ‘sárgány-fajta, sárgányfajzat’. Azt azonban bizton merem állítani, hogy a — régen oly gyakori — *kurafi* szóban nem ‘fiú’-ról, hanem ‘fajtá’-ról, ‘fajzat’-ról van szó. Ahogy ebben az értelemben szerepel(t) gyermekkori meséimben a *medvefia*, *farkasfia* is („*Medvefia* szagát érzem”, „Gyere csak ide, te *farkasfia*!” stb.). Arról nem is beszélve, hogy a *szófia* értelme is: ‘(csak) beszéd, szó, szóféleség’.

Mégis a *-fia*, *-fi* utótagú szavak esetében nem lehetünk elég óvatosak. Balassi „Szép magyar comoediájá”-ból írtam ki ezeket a formákat: „Silvanus inkább szereti Juliát, mint az héja az *tikfiat* (Actus I, Scena III); „az *bárányfi* sem ója jobban magát az farkastul, mint te óvod . . . magad éntőlem” (Actus II, Scena III.). A *tikfi* alighanem ‘csirke, csibe’ jelentésű, tehát a fiatalság, kifejeletlenség képzele kapcsolódik hozzá. De a *bárány* már önmagában is a „gyerekkorban” levő, fiatal juh, minek oda a *-fi* utótag? Arra lehetne gondolni, hogy a kicsiséggel, a fiatalsággal, fejletlen korral akaratlanul a kedveskedés, becézgetés jelentéselem kapcsolódik. De akkor később (Actus IV, Scena III.) a *szamár*-ból mért nem „szamárfi” lett, hanem kétszer is *szamárka*? Bizonyos, hogy a többes számban használt *-fi* utótagú madár-, állat- vagy más megnevezések: *hollófiak*, *ördögfiak* a megfelelő lénynek az egészen kicsi (‘fióka’) állapota és felnőtt, kifejlett formája közti „korát” jelzi. Bizonyára így kell értelmezni az „egy rossz galambfiat” Tiborc monológjában. (Bár, ha gyerekekről mondjuk: ez valósággal *ördögfióka*, — a ‘fajta, féle’ elem is belejátszik.) Nem tudok viszont mit kezdeni az olyan formákkal, ahol a *fi* jelzőként megelőzi az utótagot. Például Vörösmarty Gábor diákjában ezt olvassuk: „Gábor diák mélyen elmerülve | Ül a lócán, egy nagy könyv előttte; | A világért fel sem pillantana, | Ha egy *fi*légy reá nem szállana”. ‘Fiú’, ‘fajta’ jelentése nem lehet; hogy még fejlődőben levő, „fiatal” légy-e, vagy sem, annak viszont nincs jelentősége. Vagy egyszerűen csak a — máshol használt — *légyfi* két tagjának a költői szabadság jogán való felcserélése?

A *faj*(ta) és *fi*(ú) összefüggésére (vagy keveredésére) legújabb etimológiai szóátunk is rámutat (*faj* címszó alatt, a következmények levonása nélkül). A *faj* — mondják a szerkesztők — „Bizonytalan eredetű. Talán szóhasadás eredménye: a *fiú* szó tövének változata. . . az előmagyar kori *fojo egyaránt lehetett a *fiú*-nak alapszava és a *faj*-nak előzménye. . . Jelentésanilag az utódnak és az utódokból álló csoportnak a jelölője: az egyedi és a gyűjtőnév összefügghetnek egymással”. (Jó analógia erre — ezt már én

mondom — a *nemzet*, mely először nyilván egyetlen személyt — a 'nemzett'-et — jelentette, s később lett gyűjtőnévvé, 'natio' jelentésben.)

Befejezésül pedig még ennyit: a magyar családnévokban oly gyakori *-(f)i*, *-(f)fy* (*Lacfi*, *Istvánfi*, *Bánffy*, *Drágffy* stb.) az előzőekben mondottak értelmében már kezdetben sem jelentett mindenkor *közvetlen* apa—fiú viszonyt, hanem inkább csak a nemzetségre, az (eléggé szélesen értelmezett) rokonságba tartozást.

Martinkó András

Monymalató ~ Malató. Tudomásom szerint Szamota István volt az, akinek először felkeltette érdeklődését ez a különleges magyar helynév. Mint a magyar történeti szóanyagban, szlavisztikában jártas egyrészt szláv, másrészt magyar szöfejtésre tett javaslatot. Ezt a SchSzej. 778. tételéhez fűzött jegyzetmagyarázatában fejti ki. Az 1400—1410 között készített SchlSzej. 778. tétele így szól: „praeludium [o: praeluvium, Szamota helyesbítése] *mon mulato*. Egyetlen ismert — nem helynévi — adat a *monymalató* szóról, de latin nyelvű értelmezése eddig megfejtetlen, bizonytalan. A Gáldi-féle helyesbítésekben sem szerepel.

Mielőtt az előttem haladók véleményét ismertetném, az általam összegyűjtött számos történeti és élő helynévanyagot mutatom be. Már most kiemelve azt, hogy — legjobb ismereteim szerint — az adatok csakis a magyar nyelvterületről valók, eleve igazolva a helynév magyar voltát.

1. 1212/397/405: „... ad lacum [o: locum?] qui dicitur *Monmulathow*... iuxta viam erbosam...” (Gy. 1²: 328). — A Drávaszögben fekvő Baranya megyei Kopács birtok határjárásában tűnik fel e név először. Bár Kopács öntés- és lápterületének ritkaszép magyar helynévanyaga eléggé ismert (l. Gönyey S.: A Drávaszög néprajzi elkülönülése. Pécs sz. kir. város „Majorossy Imre múzeumá”-nak 1942. évi értesítője. Pécs, é.n. 38—64. és térkép), ezzel azonosíthatót nem leltem. 2. 1224: „... prima meta incipit sub quodam monticulo qui vlgó *mugmuloch* [o: *Mugmulotho*!] dicitur” (HazOkm. 4: 11). Pácsony község (Vas m.) birtokadományozó oklevelének határjárásából. 3. 1257/454: „Ad vnum montem qui vlgariter *Mugmalatho* [!] vocatur” (Dl. 351 > OklSz. 666); 1257/466: „Ad vnum montem qui vlgariter *Mugmalatho* vocatur” (HazOkm. 6: 93 > OklSz. 666). Somlyóújlak és Maladé — egykor Kraszna megyei helységek — között említik Szilágysomlyó birtokaként. 4. 1297: „... tendit ad monticulum *Monmolotou* vocatum... usque ad terram Hudy (ma Hódi község Pozsony m.), vocatum...” (PéczNokl. 1: 39). Ma Galánta — Hódi környékén, a Vág és Dudvág között keresendő. 5. 1299: „... ad qd. nemus, inter quod et monticulum *Monmulotou* vocatum in fine ipsius v-e Popy...” (Gy. 1²: 545); 1422: „Venit ad quoddam Nemus inter quod et monticulum *Monmulatow* vocatum” (Lelesz Met. Bereg 2. > OklSz. 666). Győrffy megállapítása szerint a Bereg megyei Márok község 1854. évi kataszteri térképének *Malató* nevével azonos. 1941-ben Papival Márokpapi néven egyesült. 6. 1320/355: „In quadam valle infra *Monmulatow* sex Iugera” (Veszpr. 16, Veszpr. Oppid. > OklSz. 666); 1332/355: „... in quadam valle *Monmulatow* sex iugera...” (VeszprReg. 246. sz. és 2. jegyz.). Veszprém város környékén keresendő. 7. 1326: „Ascendendo ad montem *Munmoloto* vocatum (Dl. 2374 > AnjOkm. 2: 258 > OklSz. 666). Az elpusztult Szalánta (Esztergom m.) határjárásában fordul elő, a Komárom megyei Héreg és Fiasd szomszédosaként, Komárom, Esztergom és Fejér megye határvidékén. 8. 1330/330: „... ad collem Chopchel... ad collem *Moymmalatow*... ad m-as diete p-is Hymud...” (Gy. 1²: 906). A mai Tiszaug határjárásában. 9. 1343/492: „Vsque monticulum *Munmulathow* vocatum iuxta magnam viam per quam itur ad Zerdahel (Körmend Acta II/3, Bosok 2. > OklSz. 666). Kőszegszerdahely és Bozsok vidékén. 10. 1352: „... qd. monticulum

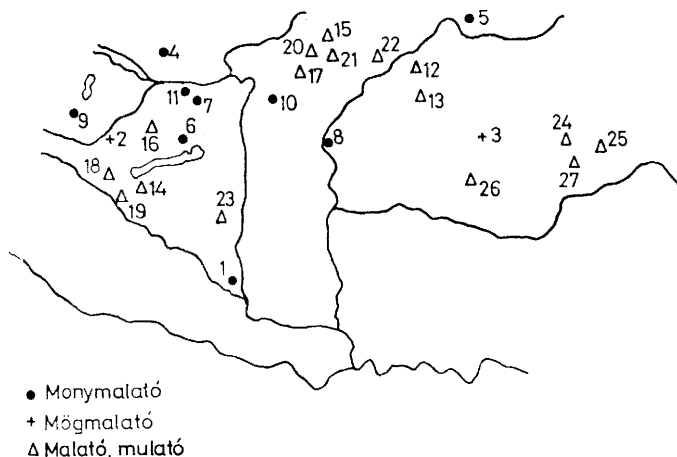
Monymalato vocatum . . .” (B. Szabó I.: Pest m. okl. eml. 60). Gödöllői birtok határleírásában fordul elő. (Vö. Raáts Judit: Gödöllő hn.-i. Bp., 1981. 45: + *Monymalató* [?] néven, névfejtés, azonosítás nélkül). 11. 1478: A monte *Moynmulatho* vocato (Dl. 18094 > OklSz. 666). Az Orsz. Levéltár szíves közlése szerint azonban helyesen: 1478: „a monte . . . *Moynmulathozeg*!” — az Esztergom megyei „poss. Kopha ~ Kopa” birtok területére vonatkozik. E helységről Csánki kéziratoss Esztergom megyéje nyomán tudunk, de ő is a Dl. 18094 oklevélből (Györffy György szívessége folytán használtam). Hogy azonosítható-e ez adatunk a 7. pont alatti adattal, még felderítendő. 12. II. József-féle felv.: *Mulatóhalom* [így ?] (Kiss L., Régi Rétköz 266). 1791: *Matato* [o: *Malato*] — domb, előbbivel azonos, Nagyhalászi (Szabolcs m.) határában (Ethn. 65: 329–373 térkép-mellékletén). 13. 1840: *Mulató kert* — a mai, homokos talajú Homoktér környékén volt. Ma nem él (Urbán T.: Nyíregyháza utcanevei. Bp., 1978. 53, 66). 14. [kb. 1854]: *Mulató-faicsonka*, [1865]: *Mulatófai* d. [ülő] — sík, szántó (SomogyFN. 193/65). Az adat élőnyelvi gyűjtésből már nem került elő, a nevet nem ismerték Iharos község lakosai. 15. 1887: *Mulató*, 1965–70: *Mulátó* — sík terület, dombos, kert, gyümölcsös Reecs határában. „Vendégfogadó hely volt”. (MNYTK. 125. sz. 32/288.). 16. 1905: *Malató* — domb Kup község határában (Beke: A pápavidéki nyj. 48). A Veszprém környéki 1320/355 és 1332/355. évi adattal nyelvjárásilag azonos területről jelentkezik. 17. 1960: *Mulató-hegy* — hegy, erdő Gyöngyöstarjánban (ifj. Kecskés P.: A Gyöngyös előnévű községek földrajzi és Gyöngyös dűlőnevei. Gyöngyös, 1960. 40). 18. 1964: *Mulató-völgy* ~ *Mullató-völgy* — völgy, erdő. „Az urak nagy mulatságokat szoktak ott tartani” (ZalaFN. 185/57.). *Ásó-mulató-völgy* ~ *Mulató-völgy alla* — völgy, erdő. „1925 körül teknővájó cigányok dolgoztak itt. Munka után mulatoztak, danoltak, táncoltak” (uo. 185/68.). Bánokszentgyörgy határában, területileg azonos fekvésű völgy részei. A hozzáfűzöttek jellemző népi névfejtések. 19. 1964: *Mulató-lénija* ~ *Mullató-lénija* — dombos erdő Miklósfá határában (Zala FN. 253/144.). 20. 1965–70: *Kis-mulató* — hegy, erdő. „A gróf vendégei itt mulattak.” Parádsasvár határában (MNYTK. 125. sz. 37/97.). 21. 1965–70: *Mulátó* — domb, erdő, Pétervására határában (MNYTK. 125. sz. 20/144.). 22. 1973: *Mulatódomb* — Szakáld (Borsod m.) határában (Magyar Nemzet 1973. IV. 18. 7). 23. 1981: *Mulató-völgy* — völgy, erdő. „Itt tartották a majálisokat.” A Sötétvölgy — a Szekszárd határában levő kedvelt kirándulóhely — része. (TolnaFN. 99/448.). Helyismeretem alapján is, újabbkori, a majálisokkal összefüggő elnevezés lehet.

Külön csoportosítom — elsősorban Szabó T. Attila páratlan értékű munkássága, gyűjtése és a helynév körül folytatott érdemes vizsgálata nyomán — az erdélyi *Malató* (~ *Mulató*) helyneveket. S azért is, mert még áll a dési *Malató*-n egy nagyszülői ház, amely családunkat igen szorosan kapcsolja e régi szép magyar helynévhez.

24. Dés 1613: *Malato* — városrész, 1671: *Malaton* (loc.) utza — a városon kívül, 1688: *Mulato* [?], 1725: Gulácsi uram *malatai* háza után való nyíl, 1742: *Malaton* (loc.) — levő ház, 1748: Mósa László úr *malato*i háza, 1769: a' *Malato* n.[evű] h.[elyben] a' régi Törvény Fához Menő Sikátor, 1882: *Malató* — városrész, 1926: *Mulatáu* (Mánzat nyomán, román nyelvű adat !), 1930 *Malato* [!] — belső [város] terület, *Mulató* — régi utca-név, 1937: *Malato* [!], *Mulatáu* (r.) — Dés város hegyen fekvő része, *Nagymulató-ucca*, *Nagymulató-uccai kút* (Szabó T. A.: Közép-szamos-vidéki határnevek. MNY. 28: 58–62, 123–5, 177–9, 251–5, 321–2; Dés hn.-i. Torda, 1937, 43. lap és 1–3. jegyz., 46 — az adatok időrendben összedolgozva !). — Családunk dési származású tagjai, a név ismerői mindig hosszú ó-val, *Malató*-nak ejtik és ejtették. 25. Almásmálom (Szolnok-Doboka m.) 1717: *Mulato* — szőlő, 1754: *Malátó* hegyben való kaszáló (Szabó T. A. i.m. 43. lap 3. jegyz., a szerző azon megjegyzésével, hogy mindkét esetben az etimologizáló hajlamú írődeák írta így a neveket *Malató* helyett.) 26. Magyarvalkó (Kolozs m.) 1699: A *malato* berke — tölgy és nyár erdő, 1754: in loco vulgo *malota* alatt nuncupato — szántó,

1771: az *Malata* alatt — szántó, 1797: A' *malota* alatt, A' *Malota* között — szántók, 1831: A *Malata* alatt, A *malata* oldalán, A' *Malata* között, A' *Malata* megett a Horgosban — szántók (Szabó T. A.: Kalotaszeg hn.-i. Kolozsvár, 1942. 102, 103, 104, 105, 107—8). 27. Ördögösfűzes (Szolnok-Doboka m.) 1769: *Mulató* oldal — a következővel lehet azonos, 1937: *Mulató domb*, *La mulatőu* (r.) — szántó (Márton Gy.: Ördögösfűzes hn.-i. Kolozsvár, 1944. 28).

XIII–XX. századi adatok

A *Monymalató* helynév és rövidült vagy eredeti, másutt csak *Malató* alakjában (lásd Gy. 1²: 545) — mint bemutattam — aránylag elég gyakori helynév az egész magyar nyelvterületen, s további gyűjtéssel szaporítható is. Úgy látom, hogy a *Mulató* (hegy, domb stb.) élőnyelvi adatok, kivált történeti előadatokkal igazolva, elég bátran idevonhatók. Mint értelem és jelentéstvesztett helyneveinkkel gyakran, szinte törvényszerűen megtörténik, a népryelvi magyarázat gyakorolta hatást látjuk rajta (s talán ez tükröződik már néhány későbbi írásbeli adatban is).

A *Monymalató* helynév első tagját a m. *mony* 'tojás' szóval (TESz. 2: 953) egyeztetem; s értelmét a helynévben 'madár, teknősbéka tojása' jelentéssel határozom meg. Helynévben is előfordul a m. *mony* 'madártojás' szó. A Komárom megyei Nagymegyertől kb. Ny-ra a Csiliz völgyében feküdt Fír vagy Fírmonya helység (1380: in poss. . . . fyur al. nom. fyurmonya MNy. 10: 79; 1397/397, 1397/400, 1397/406: poss. Fyr al. nom. Fyrmonya Dl. 8237, 8526, 8527 > Cs. III, 499, illetőleg ZsigmOkl. 1: 4843, 4857 st.). A név első tagja a m. *fürj* 'Coturnix coturnix L.' madár neve, a második része a m. *mony* 'tojás' szó birtokosragos alakja. A helységnév értelme: 'fürjtojása'. Ennél nehezebb a névadás indító oka. Miért nevezték el egy helységet „fürjtojása” néven? Az EtSz. 2: 685 alatt „Fürjtojás vagy Fürjmony 'fejér szőlő, ez is tokaji'” értelmezése aligha vonható ide.¹

¹ Megállapításomat megtámogatom a következő finn adattal. Nissilä Vilmos, Die Dorfnamen des alten lüdischen Gebietes (Helsinki, 1967) c. munkája 55–6. lapján ismereti *Munjärvi* község nevét. A nevet magyarázva a lüd *munida* 'Eier legen' igére és a finn *muna* 'tojás, elsősorban madártojás' főnévre hivatkozik. Elmondja továbbá, hogy „Der

Megerősíti a *mony* 'madár, (teknősbéka) tojása' jelentés magyarázatomat az, hogy Jászladány határából — Pesty F. gyűjtése nyomán — a következőket tudjuk: 1864: Tó [:] *Monyas* vagy szégyen tó, némelyek Mónos tónak is nevezik. (Bognár A.: Jászok. Pesty F. kéziratosa helynévtárából. Kecskemét—Szolnok 1978. 16.40). Az eufemisztikus értelem felé való eltolódása a *mony* szónak névváltozást, illetőleg névátértelmezést váltott ki. (Vö. az ugocsai *Deákfalva* > *Gyakfalva*, majd téves vonatkozásba hozása a *gyakik* igével, egyházi intézkedésre a *Nevellenfalva* elnevezést kapta).

A *Monymalató* helynév második tagját és a *Malató* helynevet a TESz. 2: 973 — ?-lel ugyan — a *mulat* igével azonosítja. Alábbiak szerint, a kérdőjelet óhajtom a helynév mellől elmulatni.

Erdemes felfigyelni Horger Antal (MSzav. 124) *mulat* szónk körül tett vizsgálatára. Így fejtegeti elgondolását: „Az időt valahol *mulatni*, *elmulatni* azonban rendesen egyértelmű az ott való tartózkodással, s ezért *mulat* azt is jelenthette, hogy 'időzik, tartózkodik'.” Igen jó érzékkel idézi Haller Hármashistóriájából: „[Egy kígyó, fiait felnevelvén, a mezőre viszi ki őket;] amíg oda [=ott] *mulat*, egy nagy varasbéka elfoglalja fészketét.”

Mit is fejteget Horger? Azt, hogy a *mulat* 'időzik, tartózkodik' jelentésben élt. Vagyis *mulató* a.m. 'időző, tartózkodó'. *Monymalató* tehát 'a tojás időző, tartózkodó', a *Malató* 'időző, tartózkodó' helyet jelent. Hol is időzik, tartózkodik a tojás? Mind a madarak fészkeiben, fészkelőhelyek fészektelepeiben, mind bizonyos hullók (elsősorban a teknősbéka!) tojásköltőhelyein található tojás tömegesen. Ez egyrészt olyannyira jellemző lehet, hogy a természetes táj jól megfigyelőjét ezzel kapcsolatos névadásra készíti.

Lápvídek homokhátságai — például a somogyi Baláta-tó környéki homokhátságon 1945 tűző nyarán — jobb teendő híján magam is hosszasan megfigyeltem — néha fehér- lenek a rókáktól a homokból kikapart, elfogyasztott teknősbéka tojások fehér, bőrszerű héjától. Adataink közül elsősorban gondolok az 1212. évi kopácsi lápvídek *Monymulató* helynévre, a szabolcsi Nagyhalászi *Malatóhalom* nevére. Mindkettő jelentős élőhelye a teknősbékának. Győrffy György viszont igazolta a síkvidéki (Márokpapi) *Monymalató* > *Malató* névrövidülést. Gondolom, hogy feltételezhető ez Nagyhalászi adatára is, honnan Kiss Lajos (Régi Rétköz. Bp., 1961. 243—4) a tojásszedést és a teknősbéka-fogást ugyancsak emlegeti (vö. uo. 134, 136 is Ibrányból).

Sokkal gyakoribb lehetett azonban a madarak kedvelt napsütötte, naptűzte homokon levő fészkelőhelye. Az ilyen feltűnő, lármás költőhely — amely a gyűjtőgető életmód tojásszedőhelye is lehetett — szintén alkalmas a *Monymulató* névre. Sőt gondolhatunk arra is, hogy egyes madárfajok csoportosan fészkelnek, vagy csak megtelepedve 'időznek' egyedül álló vagy egymáshoz közel álló száradó fákon, facsoporton. Erre például — a ma már nem élő — iharosi *Mulatófai* csonka, *Mulatófai* dűlő helynévben rejtőző *Mulatófa* 'időzőfa, tartózkodófa' megnevezés ad bizonyosságot.

Régi — szabályszerűen alakult — *Malató* helyneveink értelmüket veszítve, a közérthető *Mulató* alakot öltötték. Mégpedig nemcsak magyar ajkon, hanem az erdélyi románban is. Ehhez az erdélyi román *mulătui* ige (< m. *mulat*, lásd Tamás: UngElRum. 555) megfelelő támogatást nyújt. Kézenfekvő azután, hogy az újabb, értelmesült *Mulató*

Name kann auf das in der frühen Wirtschaft wichtige Sammeln von Vogeleiern zurückgehen, zu welchem Zweck Nistkästen gebaut wurden.”. Elmondja továbbá, hogy a finn *muna* főnév a helynévanyagban általános. Egyízben — éppen Nissilä adatai nyomán (M. Nyelvtud. Társaság 1971. május 4-i szaksztyályülésén) már rámutattam a magyar — finn helynévanyag összehasonlításának fontosságára. Most is úgy látom, érvényesíthető.

alakot öltött helynevekhez a mai *mulatás* fogalma kapcsolódik, néha élénk fantáziára valló mesével.

Külön kell foglalkoznom a két korai (1224, 1257), három oklevélben is fennmaradt vasi (~ kemenesaljai) *Mugmuloch* [o: *Mugmulotho*], illetőleg erdélyi *Mugmalatho* ~ *Mugmalatho* helynévvel. A nevet *Mögmulotó* ~ *Mögmulató*-nak olvasom. A 'hegy vagy más helyrajzi tényező mögött fekvő földterület', jelentésű *meg* ~ *még* ~ *mög* térszíni forma névvel (vö. Árvay J.: A tfn.-i Kalotaszegen. MNy. 4: 32) azonosítom, bár kétségtelenül szokatlan ma a név első tagjakénti előfordulása. Szokatlan, de nem páratlan. Az OklSz. ismer rá adatokat, például: 1276: *Mugsar* és *Eleusar*, 1346: *Muggudurpataka* (OklSz. 670), amelyet következő kalászlással toldhatok meg: 1320: *Mugtho* al. nom. Kuzdiur (ZichyOkm. 1: 184), 1363: *Meughtou* (uo. 3: 246, 248), 1393: *Meegthou* (uo. 4: 508), 1411: *Megto*, *Megtho* (uo. 6: 118, 120). — Úgy vélem, itt a *mög* szónak 'hátsó (1536), hátsó (1828)' értelmezést adhatunk, amit az együttesen előforduló *Mögsár* és *Elösár* helynévpár jól biztosít. Ha a TESz. (2: 970) ily nyíltan ki nem is mondja, így ír: „az eredeti jelentés feltehetően 'valaminek a háta, möge, valami mögött levő rész lehetett'”. Ezt a régi értelmet őrizhetik a történeti „*Mög*-” kezdetű helyneveink első tagja.

Helynevünket végeredményben 'hátsó, hátsó *Malató*'-nak értelmezem. Igen jelentős ez, mert Erdélyből — ezek szerint — eddig csupán *Malató* helynevek ismertek.

Most, hogy a m. nyelvterület teljes területéről kimutattam a *Monymalató* ~ *Mögmalató* ~ *Malató* helyneveket, maradt még megoldandó — s nem is kis számban! Ugyanis a *mulató* > *malató* szó számos területen önállóan helynevet alkotott. Mi lehetett a névadás indító oka? Már kifejtettem, hogy *Mulató* ~ *Malató* helynevünk értelme 'időző, tartózkodó hely' lehetett. Időzni (1683), tartózkodni (1663—1711, 1677) — nyelvünk értelmezése szerint — csak mozgásra képes élőlény tud. Meglátásom az, hogy a természetes tájban az időző, tartózkodó helyét elsősorban azoknak az állatoknak figyelték meg — és nevezték el —, amelyek a vadászat tárgyai voltak. Illetőleg amelyeknek ilyen — állat-élettani — tulajdonságuk is van. Ezek pedig elsősorban a nagyvadak, a szarvas, az őz és Erdélyben ide vehetjük még a kipusztult, határain meghajszolt bölényt. Ez állatok közismert tulajdonsága, hogy vissza-visszatérnek bizonyos kedvező (déliverő, meleg) oldalakra, kedvelt helyekre, különösen télen és tavasszal, hol a hó is hamar eltakarodik, és korán táplálékra is lelhetnek.

Ismerjük e megfigyelést és helynévadást más módon is: 1208/359: *Uadit ad Wodmege*, 1342: *Zaruashomok*, 1381: *Farcasallou*, *Farkasalloya*, 1384: *Keselyewkewltewhygh*, 1386: *In monte Vadlegelew*, 1409: *Rouazlyuk* (OklSz. 1045; ZichyOkm. 2: 36, 4: 182, 201, 281, 5: 584 stb.).

Az erdélyi adatokon kívül erre mutat Gyöngyöstarján, Kup (a Bakonyban!), Parászasvár, Recsk stb. határában élő erdővidéki *Malató* ~ *Mulató* helynév is.

Szabó T. Attila (Dés hn.-i. Torda, 1937. 43) a dési *Malató* helynévvel kapcsolatosan Bátky Zs. névfejtésére mutat (MNy. 10: 277, Föld és Ember 1922: 164), aki először a szláv eredetű *malát* ~ *malád* szónkkal rokonítja [Bátky ez adata elkerülte figyelmemet, amikor „Malogya” cikkben — Nyr. 91: 65 — veszádtem a *malát* ~ *malágy* tájszónkkal!]; később Bátky helyesen a m. *mulat* szóval azonosítja, s ennek tévesen — először csak 1748-ból ismert — 'mulattat, szórakoztat' értelmével (TESz. 2: 973) magyarázza.

Szabó T. Attila is első ízben (MNy. 28: 61) *mulat* igénnel, de helyes értelmezéssel vélelmezte, később Dés helyneveit tüzetesen feldolgozó jeles munkájában elhárítja előző véleményét a dési *Malató* helynévvel kapcsolatban. — 50 évvel Szabó T. Attila korszakalkotó névtudományi munkásságának megkezdése után, 10—15 évi adatgyűjtőge, tés, régebbi állat-élettani megfigyeléseim felhasználásával teszem le, első véleményét állásfoglalását megerősítendő, kis eszmefuttatásomat.

Reuter Camillo

Szélhámos. Ez a szó nyelvünk azon szavai közé tartozik, melyeknek nemcsak eredete, hanem valódi jelentése nincs tisztázva. E bizonytalanság fő oka az összetétel első tagjának több jelentésű mivolta. A közgondolkodás a szó első tagját inkább 'ventusként', míg a nyelvészeti konszenzus inkább 'latusként' értelmezi. Ez utóbbi értelmezés elsőként Pázmánynál,¹ nyelvész körökben pedig először Kresznericsnél² lehet meg, ki is az általa elvont *s z é l h á m s z ó t h e l c i u m l a t e r a l e* alakban fordítja. Simonyi³ és Gombocz,⁴ Szinnyi⁵ és Szarvas⁶ egyaránt azt bizonygatja, mégpedig meggyőzően, hogy szavunk 'csaló' jelentése (mely a köznyelvben már ekkor általános volt) csak nyelvi vagy nyelvészeti tévedés eredménye. Tóth Béla oldja meg végül a csomót, mikor egy nagylelkű gesztussal magára vállalja a 'Schwindler' jelentés elterjesztőjének szerepét.⁷ Bizonytalan adata szerint ugyan „a Királyhágón túl *c s a l ó* értelemben használják a szót”, de a köztudatba mégis az ő bűnéből került ez a jelentés, amiért a közönség szíves elnézését is kéri.⁸ Ha Tóth Béla túlzó közlését nem is, de a Pázmány-szövegre támaszkodó véleményeket végül is elfogadta a tudomány: a TESz. is azon a véleményen van, hogy a „szélhámos” voltaképp „lógós ló”, tehát a szélső hamba fogott ló, amelyik — minthogy a szélén fut — nem húz eléggé, azaz „lóg”. A *s z é l h á m* pedig, már ha van ilyen egyenlő a *h e l c i u m l a t e r a l e*-vel.

A fentiekben kifogásolható egy más. Például, hogyan terjedhetett el a 'Schwindler' jelentés ilyen széles körben? Én, a magam részéről nem hiszem, hogy Tóth Béla a köznyelvre bármiféle hatással lehetett volna. Kertész⁹ pedig 1922-ben megjelent könyvében már így ír: „a szélhámos szót a népnyelv *s z e l e b u r d i*, *u g r i f ü l e s* jelentésben használja, a bolondos időre is alkalmazza: Ej, de *s z é l h á m o s* idő van!” A húszas évekre tehát már(?) az idővel hozzák kapcsolatba és 'megbízhatatlan' értelemben használják szavunkat. Összefoglalva az eddigieket: a „lógós ló” *e l m é l e t é v e l* szemben áll a *t é n y*, hogy a köznyelv a szélhámóst valami csalófélnének tartja.¹⁰

A másik probléma maga a szó. Ha ugyanis van *s z é l h á m o s*, kell lennie *s z é l h á m*-nak is. Ilyen szó pedig a magyar nyelvben nincs és nem is volt!¹¹

Mindezek mellett sem mertem volna szembeszállni Pázmány nyelvérzékével és a sok kiváló nyelvessel, ha kezembe nem akad Olaus Magnus (Olof Stora, 1490–1558) svéd tudós *De Gentibus Septentrionalibus* (Roma, 1555.) című műve, ahol a következőket olvastam:

¹ Pázmány: Kal. 641.: „Az csudák dolgában közép úton kel járnunk, hogy két szélhámos tévelygéstül magunkat meg-óltalmazhassuk” NySz. I: 1295).

² Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I–II. Buda, 1831–32.

³ Nyr. 37: 414.

⁴ MNy. 7: 103–4.

⁵ Nyr. 22: 277–8.

⁶ Nyr. 22: 327–9.

⁷ Nyr. 22: 421.

⁸ Uo. Tóth Béla azt állítja, hogy a 'szédelgő' értelem az ő találmánya. Egy bizonyos Inczédi nevű újságíróval találták ki és a Függetlenség nevű újságban tették népszerűvé, hogy helyettesítsék a német Schwindler szót. Inczédi, szerinte, a szót ilyen értelemben egy „erdélyi embertől” hallotta.

⁹ Szókámondások. Bp., 1922. 32–3.

¹⁰ A lógós ló már csak azért sem lehetett „csaló” és munkakerülő, mert régente még a kocsis is rajta ült. Nehezebb volt tehát neki még a rudasnál is.

¹¹ Az életben nem találkozhatunk a *s z é l h á m* szóval, legfeljebb tréfás szóhasználatban. Szinnyi tájszótára mégis közli a *s z é l h á m* szót 'svindlerség' értelemben (Félegyháza). A Czuczor–Fogarasi-ban nincs meg a *s z é l h á m o s* sem, de a *h á m* címszó alatt, ennek fajtái közt szerepel a *s z é l h á m* is, ezzel az eléggé homályos értelmezéssel: „mely a ló két oldalát takarja”. Mindez azonban nem teszi a *s z é l h á m*-ot élő szóvá.

„Solebant aliquando Finni inter ceteros gentilitatis errores negociatoribus, eorum littoribus, contraria ventorum tempestate impeditis, ventum venalem exhibere, merce deque oblata, tres nodos magicos non Cassioticos loro constrictos eisdem reddere, eo servato moderamine, ut ubi primum dissolverint, ventos haberent placidos, ubi alterum, vehementiores: at ubi tertium laxaverint... saevas tempestates se passuros... (esse)”.

(A finnek, egyéb pogány tévelygéseik mellett, a partjaikra vetődött és a szélviharok miatt útra kelni nem tudó kereskedőknek olykor eladásra szokták kínálni a szeleket, s miután pénzüket megkapták, egy olyan gyepőt adnak cserébe, amelyre három mági-kus... csomó van kötve, avval a használati utasítással, hogy ha az elsőt bogyozzák ki, enyhe szelekhez jutnak, ha a másodikat, hevesebbekhez, ám ha a harmadikat oldják meg... vad viharokat fognak elszenvedni...)¹²

A jó Olaus hozzát teszi, hogy a finnek a keresztség fölvétele óta már nem élnek e varázslással — nyíltan.

A részletet egyébként idézi J. Wierus is, De Praestigiis Daemonum c. fűművében.¹³

A finn rokonaink által üzött „szélhámosság” valóban szélhámossal történt a szöveg tanúsága szerint. A *lorum* ugyanis, ennek bármelyik latin — magyar szótárban utána lehet nézni, ’lószerszámot, gyepőt, kantárt, hámot’ egyaránt jelenthet, a szövegben pedig minden olyan szer számot, amellyel a szeleket meg lehet „zabolázni”. Ez pedig mi lehet más, mint a rejtélyes „szélhám”; nem „helcium laterale”, hanem „lorum ad ventos vendos”.¹⁴

A megoldás azonban nem csak ez. Itt két szóval állunk szemben. Az első *szélhám* a ’lógós ló’ (*szél* = ’latus’). Pázmány tehát ezt a szót használja ’szélsőséges’ értelemben. A második *szélhám* az a varázsló, aki — talán még itt a Kárpát-medencében is — hámra, hámra fogva árulta a szeleket (*szél* = ’ventus’). Mivel pedig e varázslat többnyire nem vált be, a *szélhám* szóból *szélhám* lett. Két azonos alakú, de eredet és jelentés tekintetében különböző szavunk volt tehát, amelyek közül az egyik, a homonímia segítségével, kiszorította a nyelvhasználatból a másikat. A nyelvészek és nyelvhasználók zavarát ez a kettősség okozta, mégpedig azért, mert nem ismerték föl, hogy a két jelentés nem egy, hanem két szóhoz kapcsolódik. Úgy gondolták, jelentésfejlődésről van szó, pedig nem evvel, hanem az egyik *szélhám* szó kihalásával álltak szemben.

Lehet, hogy érvelésem nem meggyőző. A szöveg azonban mindenképp érdekes és még érdekesebbé tenné bármely magyar néprajzi párhuzam. Kérem tehát mindazt, aki a néprajzban jártas, segítsen nekem e szélhámosság tisztázásában.

Magyar László András

A frisbee-től a dobójáték-ig. A *frisbee* vagy *frisby* egy közkedvelt amerikai játékszer bejegyzett márkanéve. Általában 20 – 25 cm átmérőjű, színes műanyag korong. Alakja hasonló egy olyan lapostányérhoz, melynek körülbelül 1 cm magas függőleges pereme van. A megfelelően eldobott frisbee (angolos kiejtése: frizbi) szépen repül a levegőben. A frisbeezésnek számos módja van, attól kezdve, hogy két ember bizonyos távolságról egymásnak dobálja a korongot, mintha labdázának, a különféle kiszorító csapatjátékokon át

¹² Olaus Magnus: De Gentibus Septentrionalibus I(III)18. A részletet a saját fordításomban közlöm. A kihagyások tőlem (M. L. A.).

¹³ Opera Omnia. Amsterdam, 1660., 117. 10. c.

¹⁴ A szelek kibocsájtása gyakran kezdődik a mitológiákban valaminek a megoldásával, kinyitásával. I. Aeolus ~ Aiolosz szélisten tömlője, Aeneis I. 52, vagy gondoljunk az Odüsszeiára, Kalevalára.

a távdobó versenyekig, melyek megnyeréséhez általában 100 méternél is messzebbre kell elhajítani a „repülő csészealjat”.

A szó keletkezésének története az Oxford English Dictionary szupplementuma szerint a következő: 1957-ben a californiai San Gabrielben levő Wham-O Manufacturing Company dobta piacra az első frisbeeket. A Wham-O egy Fred Morrison nevű Los Angeles-i építkezési felügyelőtől vette meg a tulajdonjogot, akit viszont a Connecticut állambeli Bridgeport város Frisbie nevű péksége által forgalmazott különféle „pie”-ok, azaz piteszerű sütemények, repítésre is alkalmas köralakú pléhtányérai inspiráltak a játék megalkotására. Morrison az OED/S által idézett forrás szerint a jogi problémák elkerülése végett megváltoztatta a pékség nevének helyesírását.

Az új angol szavakat precízen regisztráló The Barnhart Dictionary of New English 1963 – 1972 első adata a szóról 1968-ból való. Az 1980-ban megjelent The Second Barnhart Dictionary of New English külön szócikket szentel a *Frisbee golf*-nak ('a golfhoz hasonló játék, de golflabda és golfütők helyett frisbeeevel játsszák') és a „repülő futballnak”, vagyis az *airborne soccer*-nek, ami a szótár meghatározásában 'a labdarúgáshoz hasonló játék, melyben labda helyett egy Frisbeet használ a két héttagú csapat'.

A 70-es évek végén Magyarországon is lehetett már látni néhány frisbeező gyereket az utcán s a parkokban, de a *hajítókorong* (ahogy az 1976-ban megjelent Angol – Magyar Nagyszótár magyartítja a frisbeet) egyáltalán nem tartozott a népszerű játékok közé. Amikor 1979. nyarán megkérdeztem néhány frisbeező kőbányai gyereket, hogy mi az, amit dobálnak, ilyen válaszokat kaptam: *repülőtányér; bumeráng, de nincs magyar neve; hajiga*. Ez utóbbinak igéje is keletkezett: *hajigázni*.

Pusztán üzleti szempontból vizsgálva érdekes, hogy ez az Amerikát pillanatok alatt meghódító és feltalálóját egycsapásra milliommossá tevő játékszer nálunk igen lassan terjed. Ha nem tévedek, 1982. márciusáig kellett várnunk, amíg egy magyar vállalat, a mosonmagyaróvári Műanyagfeldolgozó és Kefegyártó Vállalat piacra dobta az első hazai frisbeeket. A tájékoztató szerint a nevük: *dobójáték. A dobójáték-tájékoztató-n* (ez a címe annak a nyomtatott cédulának, amit a magyar frisbeeevel adnak) azt olvashatjuk, hogy „A korong célbadobható, eldobóhoz visszatéríthető, repíthető attól függően, hogy eldobáskor perdítve, vagy csúsztatva van hajítva. A mindenkori szélirányt figyelembe kell venni. A dobólap csak lapjával dobható, élre állásnál erős irányváltoztatást végez”.

Ha van államilag forgalmazott *dobójáték*, akkor előbb-utóbb lennie kell maszek dobójátéknak is. Budapesten a Kecskeméti utca egyik trafikjában 1982. májusában árultak egy *Free BLIS* nevű, „anyagában festett, hőre lágyuló anyagokból készített műanyag sportjátékot”. A csomagolásán levő felirat szerint egy budaörsi kisiparos gyártja ezt a játékot, melynek átmérője 5–6 cm-rel nagyobb az átlagos frisbee-énél, s alakja is eltér attól annyiban, hogy a korong közepén kb. 10 cm átmérőjű lyuk van, s a peremén is kétforintos nagyságú lyukak találhatók. A *Free BLIS* tehát nemcsak nevében, hanem alakjában is különbözik az eredeti amerikai *Frisbee*-től. Hogy gyártója, a budaörsi kisiparos miért ezt – a *Frisbee*-re kétségtelenül hasonlító – álangol nevet választotta portékájának, nem tudjuk. Mindenesetre eljárása hasonlít azon kisiparosainkéhoz, akik a maguk készíttette farmernadrágokra a márkás amerikai farmernadrágok címkéihez „a megtevesztésig hasonló” címkéket varrnak. Ezeken a címkéken például *jeans* helyett *jean's* áll, ami „nyilvánvalóan” más mint a *jeans* (ha esetleg valaki egy márkanev jogtalan használatát firtatná), de a két szó ugyanakkor eléggé hasonlít ahhoz, hogy a gyanútlan s angolul nem tudó vásárló megvegye a magyar farmerimitációt.

Kontra Miklós

Ferenczy Géza: Magyarán. Szerkesztette: Elekfi László.

Tankönyvkiadó, 1980. 339 oldal

*Nyolcvan évvel ezelőtt született
kiváló nyelvművelőnk emlékének*

Nyelvművelőnk 1967-ben elhunyt nesztorának, Nagy J. Bélának válogatott tanulmányait és cikkeit Egy emberöltő nyelvünk védelmében címmel Ferenczy Géza rendezte sajtó alá 1968-ban. Az ő posztumusz kötetének is bízvást adhatnók ugyanezt a címet. Bár pályafutásuk különbözik, nyelvművelő munkásságuk sok párhuzamot mutat, és rokonságba kapcsolja őket. Voltaképp mindketten más irányból és területről érkeztek a nyelvművelő tevékenységhez — Nagy J. Béla a pedagógiai irodalomnak volt kitűnő munkása, Ferenczy pedig könyvtáros — de „főhivatásuk” mellett korán kezdik őket foglalkoztatni nyelvhelyességi kérdések. Cikkeiket egyidőben is közli a Magyarosan. A filológus lényegi tulajdonságán, a széles körű tudáson és a megbízható alaposzágon kívül nyelvművelő módszerükben is van közös vonás: Nagy J. Bélát nagyszerű pedagógiai képessége avatta a nyelvi népszerűsítés mesterévé is, Ferenczy pedig — bár iskolában nem működött — szenvedélyesen szeretett tanítani, ismereteket átadni, problémákat megvilágítani: így élte ki tanári hajlamát és tehetségét.

Egyéniségük rokon vonásaiból következik, hogy munkásságukban is sok a párhuzamosság: mindkettejüket vonzották az élet fölvetette nyelvhasználati kérdések; átértékelték a gyakorlat igényét, és vallották e téren az „aprómunka” fontosságát; a nyelvi, tények gyökereinek feltárásával igyekeztek homályt és babonákat oszlatni, hiteles, józan, korszerű tájékoztatást adni a helyes használatra. Nagy J. Bélának inkább volt módja hosszú pályafutása alatt, hogy elvi kérdésekkel is foglalkozzék; Ferenczy idejét és munkaerejét meglehetősen szétaprózták a kényszerű napi feladatok, sürgető tervmunkák, amelyekben hivatásos nyelvész korszakában részt vett. De folyton erjedt benne nagyobb, önálló művek szándéka: mint Elekfi írja az előszóban, nagy anyagot gyűjtött egy korszerű szerkesztéstanhoz, s tervet készített Arany János nyelvészeti és stilisztikai írásainak kritikai kiadásához, ill. feldolgozásához. Erről tanúskodik a tárgyra vonatkozó gondolatait előre vető nagyobb tanulmánya: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője (a kötetből hiányzik).

Mint a bibliográfia 819 tétele mutatja, nem volt könnyű dolog a válogatás. Elekfi elsősorban a napi- és hetilapokban, különféle szakfolyóiratokban megjelent, nehezen hozzáférhető cikkeket gyűjtötte össze, ill. közülük is azokat, amelyek változatlan időszerszerűségük folytán jelentősek. A Nyelvőr közölte írásokból gyérebben merít — nyilván a folyóirat közkeletű voltára gondolva —, pedig ez volt Ferenczy munkásságának egyik fő tere 1954-től. Különnyomatból vagy kötetből sem vesz át közleményt Elekfi — elvben, de elvétele ilyen is találunk. S ha már akad kivétel, sajnáljuk, hogy mellőzte például a vitatott, de Ferenczy fölfogására és módszerére jellemző Levél, lap, oldal c. tanulmányt (Nyr. 1955.), A fogalmazás néhány kérdése c. fejezetet a Magyar Nyelvhelyességből (1957.), amelyben szerkesztéstan-stilisztikai elveinek néhány gyakorlati tanulságát és tanácsát fejti ki, Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze c. évfordulós méltatását (Nyr. 1956. és Iskolai nyelvművelő, 1959.) és már említett Arany-tanulmányát

(Nyr. 1957.). Igaz, ez utóbbiak talán nehezen illeszkedtek volna a könyv kialakított fejezeteibe.

A válogatás anyaga ugyanis hat tárgykörbe rendeződött: 1. a nyelv művelés közösségi szerepe, 2. szóhasználat, 3. szó- és alakváltozatok, szójelentés, nyelv és logika (e fejezet eléggé vegyes, nem különül el határozottan az előzőtől), 4. fogalmazás, 5. helyesírás, 6. kiejtés. Már e fölsorolás is mutatja Ferenczy változatos érdeklődését, de az egyes írások még inkább jelzik szerzőjük ismereteinek sokoldalúságát, aki orvostanhallgatóként kezdte, tanári oklevelet és bölcsészdoktorátust szerzett, volt könyvtáros, egyetemi lektor, szótáríró, lexikonszerkesztő, s tudáshorizontja a természettudományoktól a zenéig ívelt.

Nyelv művelő felfogását és módszerét többé-kevésbé meghatározta tudományos fölkészülésének és indulásának kor-bélyege: a régi irányzat neveltje volt, német szakos tanár lett, s több mint két évtizedig élt Bécsben. Azt lehetne ebből, hogy munkássága germanizmusközpontú, s arra a paradoxonnak ható régi elvre épült, hogy csak az tud igazán magyarul, aki a német nyelvet is jól ismeri. Ferenczy azonban nem lett minden szóban németességet szimatoló és üldöző, megszállott purista — tudása és józansága megóvta ettől. Idegennyelv-ismerete pozitív hatású volt: abban segítette, hogy az állandó kettősség sugallta ösztönös összehasonlítóssal tudatossá váljék benne nyelvünk szelleme és jelleme, erősítvén tiszta és mély gyökerű nyelvérzékét. Ilyen fölkészültséggel is hitvallása volt, elsősorban magára értve a könyv élén álló mottót: „Tanuljunk holtig magyarul !”

A könyv anyagán végigtekintve, két fő sajátosság látszik jellemezni Ferenczy nyelv-művelő munkásságát: az állandó éber, izgatott figyelem a nyelv alakulása, a fölbukkanó új jelenségek iránt és a vizsgálatukban, minősítésükben megnyilvánuló alaposág, lelkiismeretesség. Az elsőt példázzák az olyan cikkek, amelyekben szinte rögtön regisztrálja, magyarázza és értékeli a születő új szókat, kifejezéseket, nyelvi divatokat (pl. *kultúr-, szanal, tinédzser, göngyöleg, ürügyén, kivált, pékbolt*). Ami pedig alaposágát illeti, legkisebb cikkéhez is hatalmas anyaggyűjtést végez, igazoló példák sorát vonultatja föl, nyomos érvekkel bizonyít, s ezek közt nagy súlyt kap a nyelvtörténet tanúsága.

Széles körű tudásanyag, világos okfejtés és meggyőző erő jellemzi tehát Ferenczy nyelv művelő tevékenységét, amely elsősorban a nyelv védelmére, értékeinek megőrzésére és ápolására irányul. Friss, termékeny ötleteivel azonban a nyelv gazdagítást is szolgálta (pl. 1957-ben a *szélesvásznú* film elnevezés ajánlásával), a pozitív nyelv művelést pedig részben mintaszerűen megírt cikkeivel, részben a helyes fogalmazás és szerkesztés kérdéseinek megvilágításával segítette. Remek stílusérzéke érvényesült minden megnyilatkozásában, különösen közönségszolgálati válaszaiban, népszerűsítő cikkeiben és a rádió Édes anyanyelvünk rovatának készített előadásaiban. Kitűnő ismeretterjesztő volt: magyarázatait az élőszó vonzó közvetlenségével, színes fordulatossággal bontja ki.

Volt benne azonban bizonyos fokú pedantéria is — ámbár ez filológiai kellék, sőt erény —, amit például a helyesírási kérdések iránti érdeklődése mutat. A született pedagógus makacs, de türelmes kitartásával tér vissza újra meg újra ugyanazokra a témákra, nem röstell szólni már unalomig tárgyalt, mégis lépten-nyomon ismétlődő, kiirthatatlannak látszó hibákról. Ha kell, szenvedélyesen vitázik a maga igazáért, s hogy meggyőzzön másokat. A tanáros vonásokat azonban szerencsésen ellensúlyozza derűs kedélye, szellemes vagy csipkelődő humora, mely szinte csevegéssé oldja mondatait, fölvillantva a nyelv bujkáló játéklehetőségeit. (E hajlama készítette, hogy ötletes-tréfás nyelvi cikkeket írjon a Ludas Matyiba is.)

Termékeny és fáradhatatlan munkásságának tükre az a félszázadot felölölő bibliográfia, mely 64 sajtótermékben, időszaki és gyűjteményes kiadványban megjelent írásainak jegyzékét tartalmazza. A gondos összeállításhoz csupán két technikai jellegű meg-

jegyzésünk van: a napi- és hetilapoknál a kelet föltüntetése volna kívánatos, ugyanazon tárgy ismétlődő feldolgozására pedig utalásokkal lehetett volna felhívni a figyelmet.

A részletes szó- és tárgymutatón kívül Elekfi László munkáját dicséri a kötet szerzőjéhez méltó, emléke előtt tisztelgő előszó is. Fölvázolja benne Ferenczypályafutását, jellemzi egyéniségét, és értékeli nyelvemvelő munkásságát. Helyét kijelölve, megállapítja, hogy eleven érdeklődése és korszerűségigénye mellett is lényegében megmaradt hagyományörző nyelvemvelőnek: „ő a nyelvvédők nemzedékének utolsó nagy egyénisége” (9). Hivatásának nemes lelkesültsége azonban fölébe tudott emelkedni a meghaladott hagyománynak; a szavak értő használójáról, a szó hitelét éreztető íróról szólva pedig önkéntelenül az eszményi nyelvemvelőt, önmagát is jellemzi: olyan egyéniség, „aki testestül-lelkestül benne él a nyelvközösségben, a beszélt nyelv valóságában, akit csak nevel és tanít és ihlet, de nem szakít el ettől a realitástól, nem rokkant mesterkéltté a betű” (Magyar nyelvhelyesség 377).

Kovalovszky Miklós

Tolna megye földrajzi nevei

Vadas Ferenc vezetésével gyűjtötték a Tolna megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette: Hajdú Mihály, Király Lajos, Ördög Ferenc, Rónai Béla, Szabó József, Vadas Ferenc. Szerkesztette: Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. A német nyelvi átirást lektorálta Hutterer Miklós. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó. 842 lap. Megjelent Tolna megye Tanácsának támogatásával.

1927-ben a magyar nép anyagi műveltségének kiemelkedő tudósa, Györffy István keserűen panaszolta fel a magyar földrajzinév-gyűjtés siralmas állapotát: „Minél inkább előtérbe tolu a tulajdonnevek vizsgálatának fontossága, annál szomorúbban látjuk, hogy helyneveink még ma sincsenek összegyűjtve és kiadva. Mintha a hely- és személynév a magyar nyelv mostoha gyermekei volnának! A községeket a szótárak egész sora őrzi. Szakemberek szótározzák a régebbi és jelenkori irodalom nyelvványagát. A helynevek rendszeres gyűjtése dolgában pedig Pesty Frigyes 1864. évi gyűjtése óta alig történt valami” (MNY. 23: 111).

Györffy István jogos panasza nem maradt a pusztában kiáltónak szava. Akadtak szakemberek, ha nem is mindjárt, hanem hosszú évek vagy évtizedek múlva, akik hozzáláttak a magyarlakta tájegységek földrajzi neveinek összegyűjtéséhez, a gyűjtés irányításához. A kezdeményezés érdeme a kolozsvári Szabó T. Attiláé. 1942-ben közzétett, „Kalotaszeg helynevei” című könyvében gazdag élő és történeti helynévanyagot mutatott be, példát adva a gyűjtés módszerére és a gyűjtött anyag elrendezésére egyaránt. A következő nagy lépés az volt, hogy szakképzett nyelvészek irányításával egy-egy megye (vagy járás) pedagógusai elvállalták megyéjük (járásuk) földrajzi neveinek összegyűjtését. Zala megye volt az első, amely az így összegyűjtött anyagot 1964-ben közzétette. Zala megye nyomán, a zalai példa megtermékenyítő hatására hamarosan sorjázni kezdtek a kisebb-nagyobb járási és megyei kötetek (Polgári járás, Egri járás, Somogy megye, Füzesabonyi járás, Hevesi járás stb.). S közben állandóan finomodtak, tökéletesedtek a gyűjtésnek és a közzétételnek a módszerei is. A kataszteri térképeknek és Pesty Frigyes gyűjtésének a bevonása bizonyos történeti perspektívát adott a frissen gyűjtött helynévanyagoknak. Értékes újítást jelentett a Somogy megyei kötetben a megyében használatos földrajzi közneveknek önálló fejezetben való bemutatása.

S most itt van előttünk a tizenkilenc megye közül egy újabbnak a pompás kötete: Tolna megye földrajzi nevei (a továbbiakban: TMFN.).

A földrajzi nevek összegyűjtése tekintetében Tolna a legnehezebb megyéink közé tartozik. Hogy miért, arra választ kapunk megpróbáltatásokkal, fordulatokkal teli történetének vázlatos áttekintéséből.

A magyar honfoglalást követő századokban a török hódoltság állandósulásáig, 1541-ig Tolna megye lakosságának túlnyomó többsége magyar volt. Tőlük való a megye régi földrajzi neveinek zöme. Szórványosan éltek még itt besenyők, s már a középkorban, az 1389. évi rigómezei csatavesztés után megkezdődött a törökök elől menekülő szerbek folyamatos betelepülése is. A török hódoltság alatt a megye lakossága katasztrofálisan megfogyatkozott, számos falu teljesen elnéptelenedett, elpusztásodott. Tösgyökeres magyar lakosság úgyszólván csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsarai között maradt nagyobb számban. A megye újratelepítése mindjárt a török kiűzése, 1686 után megindult. Északról magyarok, délről pedig szerbek húzódtak a néptelen, elvadult tájra. 1696-ban Tolna megyében 488 magyar és 448 szerb háztartást írtak össze. (L. Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története. Bp., 1981. 63.) A szerb terjeszkedést visszavetette II. Rákóczi Ferenc szabadságharca, amelynek több győztes ütközetét Tolna megyében vívták s amellyel a szerbek szembefordultak. Helyettük a Tolna megyei földesurak németeket kezdtek betelepíteni Hessen, Fulda, Mainz, Frankfurt, Karlsruhe vidékéről. Németországból a telepesek a Dunán hajóztak le Tolnáig, s onnan szekereken, gyalog mentek tovább a lakatlan vagy gyér lakosságú falvakba. A legnagyobb telepítő a temesi bánság kormányzója, C. F. Mercy gróf (1666 – 1734) volt. A XVIII. században 56, a XIX. században pedig 5 Tolna megyei helységbe költözött kisebb-nagyobb számban német telepes. (L.: Pataki: Tolna. 16 és Bellér i. m. 63 – 7.) Ennek következtében kapta Tolna (Somoggal és Baranyával együtt) a németországi irodalomban a *Schwäbische Türkei* (= Sváb-Törökország) megjelölést. A második világháború ismét jelentős változásokat hozott Tolna megye nemzetiségi összetételébe. A németiség száma a felénél kevesebbre csökkent. Az 1945. évi potsdami háromhatalmi (Nagy-Britannia, Szovjetunió, USA) értekezlet ugyanis határozatot hozott a Magyarországon maradt német lakosságnak Németországba való rendezett áttelepítéséről. Ennek a határozatnak a végrehajtásaként folyt 1946 januárjától júniusáig a németiség kitelepítése Németország amerikai megszállási övezetébe, majd 1947 – 1948-ban Németország szovjet megszállási övezetébe. Országosan a német lakosságnak több mint a felét telepítették ki. Ez lehetett a kitelepített németek aránya Tolna megyében is. A kitelepítettek helyébe az 1946-ban kötött magyar – csehszlovák lakosságcsere egyezmény alapján a Csallóközből és Szlovákia más területeiről sokezer magyar család költözött. De jöttek magyar családok Jugoszláviából, a Bácskából és Horvátországból is. Legnagyobb számban az 1941-ben Bukovinából átköltöztetett székelyek telepedtek meg a németiség helyén. Hosszú bácskai és dunántúli hányattatás után 1946 – 1947-ben 2665 bukovinai székely család kapott Tolna megyében házat és földet. A mai Magyarországnak Tolna a „legszékelyebb” megyéje. (L. Pataki: Tolna. 17.) Kéty lakosságának nagy része a bukovinai Hadikfalváról, Kakasd pedig a bukovinai Andrásfalváról származó székely.

Amilyen sokrétű Tolna megye népessége, olyan sokszínű a földrajzi névanyaga is. Minden itt lakó nép és népcsoport hozzájárult valamivel a formálásához, gazdagításához. S ez különleges felkészültséget követelt a gyűjtőktől és közlétevőktől egyaránt. A fő nehézséget a nagyszámú német földrajzi név okozta. Tolna megye következő helységeiből gyűjtöttek össze jelentősebb mennyiségű német földrajzi nevet: T a m á s i j á r á s: Belecska, Nagyszékely, Keszőhidegkút, Udvari, Pári, Szárazd, Gyönk, Diósberény, Szakadát, Varsád. P a k s i j á r á s: Németkér, Bikács, Dunakömlőd, Györköny. D o m b ó v á r i j á r á s: Dúzs, Csibrák, Kurd, Mucsi. B o n y h á d i j á r á s: Kalaznó, Hőgyész, Felsónána, Murga, Kéty, Tevel, Zomba, Závod, Kisdorog, Lengyel, Kisvejke, Nagyvejke, Tabód, Bonyhádvarasd, Mucsfa, Kakasd, Aparhant, Izmény, Györe, Majos, Bonyhád, Grábóc, Nagymányok, Máza, Váralja, Kismányok, Mőcsény, Cikó, Bataapáti, Mórág.

S z e k s z á r d i j á r á s: Kistormás, Tolna, Mözs, Szálka, Alsónána, Várdomb, Bátaszék. A TMFN. törzsszövege e községek frissen gyűjtött földrajzi névanyagát is a magyar ábécé betűivel szerepelteti, hiszen a helynévgyűjtemény elsősorban hazai használatra készült. De azok számára, akik nem tudnak magyarul, két mutató is lehetővé teszi a megye német földrajzi neveinek megismerését: az egyik német dialektológiai átírásban (525–77), a másik pedig német köznyelvi alakban (811–41).

A megbízható anyagot tartalmazó és jól szerkesztett földrajzinév-gyűjtemények nemcsak a nyelvészek, hanem a történészek, néprajzosok, földrajzosok, térképészek és egyéb szakemberek számára is a különféle ismeretek valóságos tárházai, amelyekből sok hasznót lehet meríteniük. Így a TMFN. alapján lehetségessé válik — egyebek között — több elpusztult középkori helység fekvésének pontos megállapítása. Néhány példát mutatok be. A középkori Sárköznek *Ete* volt a legnagyobb települése. A török hódoltság idején, 1591-ben a falu teljesen elpusztult, lakói Decsre menekültek. (L. Pataki i. m. 76.) A falunak még a helye is feledésbe merült. Magyarország történeti földrajzának legkiválóbb régi ismerője, Csánki Dezső 1897-ben még azt gyanította, hogy Ete „Bátaszék és Bonyhád vidékén feküdt, a mai tolna—baranyai határszélén” (Csánki 3: 424). Nos, a TMFN.-ben azt találjuk, hogy Decs belterületétől nyugatra egy korábban legelőként, most szántóként hasznosított határrésznek ma is *Eteváros*, *Ete vára*, *Városhel*, *Etedomb* (TMFN. 483) a neve. Itt volt hát a középkori Ete. Így tudja ezt a helyi hagyomány is: „A hagyomány szerint itt város állt. A törökök feldúlták és elpusztították. Régészek templom maradványaira bukkantak, és pénzeket, cserépedényeket is találtak” (uo.). — A török időkben néptelenedett el a középkori *Kercsmény* ~ *Körösmény* is. Csánki (3: 434) a következőképpen lokalizálja: „Döbrököz vidékén feküdt, a hol ma, ék. e helységtől, a görcsmén(y)i malom őrzi nevét.” Valóban, Döbrököz belterületétől északnyugatra (s nem északkeletre!) ott találjuk a *Görösmény* és az *Öreg-Görösmény* (TMFN. 271) nevű határrészt. Az utóbbiról ezt olvashatjuk: „A hagyomány és P[esty Frigyes]. szerint itt volt Görösmény középkori falu. P. szerint a templom falai láthatók” (i. h.). — A középkorban Tolna megyei falu volt *Torostyán* is. (Csánki (3: 455) ekként tudósít róla: „A pécsi püspökségé volt; úgy látszik Szász [ma: Szászvár] vidékén (a mai baranya—tolnai határ mentén) feküdt.” A Szászvárral határos Máza belterületétől dél-délnyugatra csakugyan megtaláljuk *Torostyán*-t (TMFN. 374). A határrész ma erdő, korábban szőlő, Pesty Frigyes idejében pedig szántó volt.

A mondottakból bizonyára kiviláglik, hogy Tolna megye pedagógusai és a munkálatokat irányító nyelvészek nagyszerű új művel gazdagították a magyar földrajzinév-gyűjtemények egyre gyarapodó sorát. Átvették a korábbi helynévgyűjteményekből mindazt, amit jónak tartottak (pl. a földrajzi köznevek kiválogatását a földrajzi tulajdonnevek tömegéből), de bátran újítottak maguk is (pl. a német nyelvi anyag szakszerű bemutatásával). Rászolgáltak megbecsülésünkre. De elismeréssel kell adóznunk Tolna megye Tanácsának is a nemes célú munkálatok megértő és nagyvonalú támogatásáért.

Kiss Lajos

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó. Bp., 1980. 392 o. + 21 fényképmelléklet

I. A magyar nyelvtörténet legbecsesebb forrásai az Árpád-kor szövegemlékei: a Halotti Beszéd, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-Siralom és a Gyulafehérvári Sorok. Vizsgálatuk nemcsak erkölcsi kötelessége az egymást váltó

nyelvész és irodalomtörténész nemzedékeknek, hanem mindenekelőtt tudományos érdek. A szóban forgó nyelvemlékegyüttes ugyanis — túlzás nélkül mondhatjuk — fundamentuma nyelvünk régebbi korszakairól való ismereteinknek.

Bár mindegyik említett szövegemlékünkkel számosan foglalkoztak, Benkő Loránd az első, aki következetesen egységben, összefüggésükben s azonos szempontok szerint elemzi mind a négy nyelvemléket. Szintézise számos újdonságot hoz, s hogy ez így van, az elsősorban Benkő vizsgálati módszerének köszönhető. Ez a munka fényes bizonyítéka annak, hogy milyen új eredményeket hozhat a nyelvtörténeti kutatás módszerbeli fel-
frissülése.

Benkő Loránd könyvében a magyar nyelvtörténet számos fontos kérdése, a hang- és alaktörténet ügyszólván valamennyi sarkalatos problémája terítékre kerül. Az ómagyar kor nyelvi történéseihez e könyv megkerülésével nem lehet hozzászólni. A vizsgált korból — sajnos — kevés nyelvemlékünk maradt fenn, ezért sok esetben hipotézisekkel kényszerülünk kitölteni az adathiányból következő fehér foltokat. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a szubjektív vélekedés nagyobb szerephez jut, illetőleg hogy — ennek következtében — a könyvben olvasható magyarázatoknak, főként bizonyos részletkérdéseknek a megítélésében egyénenként több-kevesebb eltérés biztosan mutatkozik majd. Ez persze nem a szerzőnek vagy a hozzászólóknak a hibája, hanem a körülményekből folyó sajátos helyzet, tudomásul veendő tény.

A könyvismertetés nem alkalmas műfaj e nagyszabású szintézis méltó bemutatására, tehát arra, hogy a könyv számos erényét, sok eredményét felsoroljuk, vitát, kérdőjeleket kiváltó részleteit számba vegyük, s azokra reflektáljunk is. Amire éppen ezért vállalkozhatok, az az, hogy jelzésszerűen számot adjak a munka tartalmáról, s fölhívjam a figyelmet néhány fontos módszertani kérdésre.

2. A könyv több részre tagolódik. A Bevezető megjegyzések (9–18) és az Általános észrevételek a szövegek jellegéről (19–32) című két fejezet az egész munka (megértése) szempontjából fontos mondanivalót hordoz. A két legfontosabb: 1. a szerző a közlés → olvasat → értelmezés → magyarázat logikus sorrendjét következetesen alkalmazza vizsgálódásában, s egységes nyelvtörténeti mércével mérve, az állapot és a változás-fejlődés összefüggésében mutatja be, s elemzi a négy szövegemléket; 2. bizonyítja, hogy a négy nyelvemlék közelebb áll egymáshoz keletkezési idejét tekintve, mint eddig gondoltuk, s hogy korábban (ti. az Árpád-kor utolsó harmadában) jött létre, mint fölteni szoktuk. Ezért e nyelvemlékek anyaga egyidejű nyelvi állapot részeként értékelendő, s a köztük levő különbségek nem annyira időbeli eltérések, hanem inkább nyelvjárási s műfaji változatoknak s az akkori magyar nyelv belső ingadozásainak tekinthetők.

Ezután a szövegemlékek fényképeit tartalmazó lapok, majd a Königsbergi Töredék Szalagjainak betű szerinti szövege (36–43), illetőleg mind a négy nyelvemlék olvasatát közlő fejezet (44–62) következik. A munka a továbbiakban a hagyományos grammatikai felosztásnak megfelelően hangtani (63–121) és morfológiai (122–287) részre oszlik, kiegészítve a szövegértelmezés kérdéseiről (288–350) és a szövegalkotásról, illetőleg annak stílári eszközzeiről (351–81) szóló fejezetekkel. A munkát egy rövid összegzés (382–3) és a szómutató (385–92), illetőleg Révai Miklós, Szinnyi József, Horváth János, Mészöly Gedeon, Pais Dezső, Bárczi Géza és Kniezsa István (ők voltak a szóban forgó nyelvemlékekkel foglalkozó legjelentősebb tudósok) fényképe zárja.

3. Mit mondhatunk módszertani szempontból Benkő munkájáról? Kritikusabban fogalmazva: mennyire látszik meg ebben a szintézisben, hogy a leíró vizsgálat módszerbeli fejlődése a történeti kutatást is megtermékenyíti? Abban ugyanis aligha kételkedhet bárki is, hogy a nyelvtörténész akkor jár el helyesen, ha a diakrón vizsgálatot a nyelv-

történet szinkrón keresztmetszeteinek lehetőség szerint strukturális leírására támaszkodik, illetőleg ha nem téveszti szem elől, hogy a nyelvtörténet — bizonyos korábbi szakaszaiban kizárólag, újabb szakaszaiban részint — nyelvjárások története. Nos, Benkő munkája megítélésem szerint a módszerbeli megújódás útját járó nyelvtörténeti vizsgálat kiemelkedő reprezentánsa. Éppen ezért rajta és segítségével nemcsak magyarázati lehetőségeket, hanem helyes vizsgálati módszert is tanulmányozhatunk.

Mi jellemzi Benkő kutatási módszerét? Az, hogy amennyire anyaga lehetővé teszi, igyekszik egyfajta szinkrón leírást végezni, s ebből, az egyidejű állapot összefüggéseit szem előtt tartó leltározásból kiindulva, ehhez visszatérve, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány idevágó eredményeit s későbbi nyelvemlékeink tanúságtételét ezzel szembesítve építi fel magyarázatait. Benkő ízig-vérig funkcionális szemléletű, s ennek a strukturális nézőponttal bővült szemléletmódnak köszönhető a könyv számos új eredménye. Különösen az alaktani fejezetben sorjáznak azok az új vagy részint új magyarázatok, amelyeknek szülője az összefüggésekben gondolkodó funkcionális szemlélet volt. Hadd utaljak az igekötőkről szóló fejezet azon részére, ahol meggyőzően bizonyítja Benkő annak szükségességét, hogy nem elég megmaradni az adatnál, sőt még a jelenség-nél sem, hanem szintagmatikus összefüggéseket is vizsgálni kell (266); vagy azokra az oldalakra, ahol igeragjaink eredetéről nyilatkozik (235 kk.). Modern szemléletre vall az is például, hogy a tótani kérdések (így az ún. kötőhangzók) tárgyalásakor következetesen figyelembe veszi a szóalak egészének fonológiai és morfológiai felépítettségét (122 kk.), s kellő figyelmet szentel a nyelvi gazdaságosság szempontjának is.

Benkő munkája korszakváltást jelent abban a tekintetben, hogy az eddigi elem-történet helyett, pontosabban mellett már kapunk egyfajta jelenségtörténetet is (l. például az igeragokról és az igei jelekről szóló magyarázatokat). Úgy látom, Benkőnek sikerült elkerülnie a legtöbb esetben a modern nyelvtörténeti vizsgálat egyik legnagyobb buktatóját, a kettős: szinkrón és diakrón sík, illetőleg vizsgálat összekeveréséből származó belemagyarázásokat. S hogy ez így van, az megítélésem szerint nemcsak annak köszönhető, hogy következetes volt vizsgálati eljárásaiban, hanem annak is, hogy a magyar nyelv történetét és jelen állapotát egyaránt kitűnően ismeri. Aligha tévedek, ha megkockáztatom azt az állítást: a nyelvtörténész Benkő Loránd sok hasznát vette e munkája megírásakor dialektológus voltának is. Nem is elsősorban arra a módszerbeli párhuzamra gondolok, ami például bármely nyelvemlék leírása és a nyelvatlaszgyűjtők faluátlag-elvének az érvényesítése között föllelhető (mindegyik reprezentatív mintával dolgozik, abból [= töredékből] kell következtetnie az általánosra, a normatívra, a rendszerszerűre). Még csak arra sem, ahogy — valóban mesteri módon — kihámozza a vizsgált szövegemlékek több-kevesebb valószínűséggel nyelvjárástípushoz köthető elemeit, jelenségeit (l. például 231, 232, 253), illetőleg ahogy kamatoztatja mai nyelvjárásainkban való irigylésre méltó jártasságát. Hanem arra, ahogy a régi nyelvemlékek korának nyelvét élő, változó közegként szemléli és vizsgálja. A szinkroniában megmutatkozó dinamizmust, változást — mivel fölgyorsult bennük a mozgás — legjobban nyelvjárásainkban tanulmányozhatjuk, s ezzel kétségtelenül elősegíthetjük a realitásra való képességet és készséget a nyelv szemléletében. Bizonyára Benkő Loránd nyelvszemléletének alakulásában is volt nem kevés szerepe a nyelvatlaszgyűjtések tapasztalatainak (vö. ehhez a finnországi gyakorlatot, pl. N. Sebestyén: NyK. 1956. 35). A másik, említés nélkül nem hagyható körülményt abban látom, hogy etimológiai ismeretek és ténykedés nélkül nehéz, ha nem lehetetlen a magyar hang- és alaktörténet oly bonyolult, szövevényes rengetegében eligazodni. Az etimológus Benkő Loránd tapasztalatai, ismeretei nélkül sokkal nehezebb dolga lett volna az e szintézist író Benkő Lorándnak.

Benkő könyvének több helyén is szól a nyelv ezerarcú voltáról, sajátos működéséről (pl. 276). Ezekben a sorokban lakonikus tömörséggel összegzi több évtizedes kutatói

tapasztalatát kutatásának tárgyáról. Rokonszenves az a tudósi magatartás, ahogy akarva-akaratlanul hitvallást tesz a nyelv, az anyanyelv vizsgálatának fáradságos, ám mégis izgalmas és szép feladatáról; ahogyan rég múlt századok magyar nyelve hatott rá: stílusa ezeken a helyeken észrevehetően emelkedik, arról árulkodván, hogy ő maga is mennyire hatása alatt állt e páratlan értékű nyelvemlékek vallomásának.

Benkő kutatásai azt bizonyítják, hogy Árpád-kori szövegemlékeink az eddig föltettnél korábban keletkeztek. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a bennük található elemek, jelenségek keletkezési idejét is az eddigieknél számottevően korábbra kell tennünk (így véli, illetőleg bizonyítja is a szerző). De elfogadható-e ez finnugor oldalról? Egybevágó-e Benkőnek a legkorábbi uráli nyelvemlékek anyaga alapján levont következtetései a finnugor összehasonlító nyelvtudomány vonatkozó tanításaival? Igen. Míg Zsiraiék az ugor együttélés felbomlását az időszámításunk utáni 1. évszázadra tették (Zsirai: A finnugorság ismertetése. Bp., 1958³. 14), az újabb kutatások eredményei alapján ma már az időszámításunk előtti 1. évezred közepével számolunk (Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp., 1966. 14; arról nem is beszélve, hogy szaporodnak azok a vélemények, amelyek szerint ugor együttélésről talán nem is igen beszélhetünk abban az értelemben, ahogy eddig tettük). Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelv rendszerének kialakulása szempontjából döntő korszak, az ősmagyar kor (Bárczi: MNyÉltr.¹ 67) legalább évezredet ölel föl. S ha már finnugor vonatkozásokról esett szó: úgy hiszem, a magyar nyelvtörténet szempontjából ma is időszerű Bárczi vélekedése, hogy tudniillik szükségünk van a finnugor nyelvtudomány legújabb eredményeinek összefoglalására, különös tekintettel az ugor korra (NyK. 1956. 33).

Amennyire természetes és megszokott az, hogy bő tér szenteltetik hang- és alak-történeti kérdéseknek ebben a nyelvtörténeti munkában is, annyira újszerű az, hogy a szerző szövegtani elemzésre is vállalkozik. Bár kétségtelen, itt is eléggé ingoványos talajon mozgunk (volt-e vajon, s ha igen, milyen latin nyelvi előzmény; mennyiben fordítások e szövegek, mennyiben nem), mindenképpen helyes, hogy a vizsgált nyelvemlékek egyéb nyelvi-nyelvészeti problematikáját oly alaposan ismerő szerző elmondja véleményét e szövegek szerkesztéséről és stiláris eszközeiről. Meggyőzőnek tartom Benkő ama vélekedését, hogy a kérdéses nyelvemlékekből már önálló magyar nyelvi szövegalkotás képe, illetőleg annak körvonalai bontakoznak ki.

Benkő — joggal — nemzeti kötelességünknek tekinti, hogy nem honi földön levő régi szövegemlékeink hazahozataláért többet tegyünk, mint eddig (15, 33). Abban a reményében is osztozunk, hogy a környékbeli országok levéltáraiban való céltudatos búvárkodás régi magyar nyelvemlékeket hozhat felszínre. Bár olyan gyorsan teljesülne ez utóbbi kívánsága is, ahogy valósággá lett az az óhaja, hogy az Ómagyar Mária-Siralom hazahozattassék. (Az Ómagyar Mária-Siralom a könyv megjelenése után, vásárlás útján került haza. 1982. május 24-én adták át Budapesten ünnepség keretében az újabb lelőhelyéről Leuveni Kódexnek nevezett könyvet: ennek egyik oldalán, a hátlaapon található e becses nyelvemlékünk.)

4. Röviden néhány részletmegjegyzésemet közlöm.

A tótan a szinkrón és a diakrón szemlélet különbségének a szemléltetésére kiválóan alkalmas. Úgy vélem, a tótipusok tárgyalásában Benkő kevesebb teret adott a szinkrón szempontoknak, mint kívánatos, illetőleg könyvének más fejezetei alapján várhatnánk. Feltűnő például, hogy a tótan szinkrón terminológiáját alig használja. Eljárása persze védhető, mégis itt mintha túlságosan is kötötte volna kezét az előző kutatások szelleme.

Az igekötők tárgyalásában (l. különösen 266) kitűnő rokon nyelvi tanulságok, párhuzamok, illetőleg szakszerű feldolgozás (Zsirai: Az obi-ugor igekötők) áll támogatólag rendelkezésünkre.

A szóképzésről szóló fejezetben szívesen olvastam volna a képzőrendszeréről. Megértem Benkő megokolását, hogy erre nem látott lehetőséget (179), mégis úgy vélem, itt is adhatott volna az eddigi történeti képzővizsgálatoknál még többet éppen azzal, amivel más fejezetekben előáll: hogy tudniillik nemcsak elem-, hanem jelenségtörténetet is ad. A szinkrón (vagy: bizonyos szinkrón) összefüggések kibogozására a vizsgált nyelvelmékekben előforduló sok képző (a *-ság* képzővel 27 adat alakult !: 181) bizonyára kínál (ha nem is jó, de — mondjuk — valamelyes) lehetőséget. A *-hat*, *-het* képző keletkezéséről napvilágot látott külföldön egy hipotézis. Lavotha véleménye (Studien zu dem ungarischen Potentialsuffix *hat/het*. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia. 4. Uppsala, 1967.) azonban, amely szerint e képzőnek a denominális *h* igeképző és a műveltető *t* kapcsolata volna, aligha talál elfogadásra nyelvtörténészeink körében, így nem is érinti a szerzőnek erről a képzőről való, meggyőző fejtegetéseit.

Benkő csak a Königsbergi Töredék Szalagjainak a szövegét közli betű szerint, mivel a másik három nyelvelmélek fényképei viszonylag jók, jól olvashatók (annak számára, aki jártas a nyelvelmékek olvasásában), illetőleg mert betűhív nyomtatott szövegeket megtaláljuk az Ómagyar Olvasókönyvben (l. 35). Úgy vélem, helyesebb lett volna mind a négy nyelvelmélek szövegét betű szerint közölni. Ez nem jelentett volna számottevő terjedelmi többletet, viszont nagy előnyt mindazoknak, akik velük foglalkozni kívánnak vagy foglalkozniuk kell (például a magyar szakos egyetemi hallgatóknak). Nincs ugyanis mindenkinek kéznél az ÓOlv.

Sajnálom, hogy csak szövegműve van a könyvnek, s nincs tárgyműve. Egy annyi kérdéssel foglalkozó, oly sok jelenséget, elemet vizsgáló szintézis számos tanulságának, eredményének gyorsabb kiaknázását ez a körülmény bizony akadályozza. Igaz ugyan, a kor nyelvi kérdéseit jól ismerő nyelvtörténész el tud indulni a szavak jelentette Ariadné-fonalon, de több mindent ő sem talál meg egyszerre, nem beszélve azokról, akiknek nem a nyelvtörténet fő munkaterületük.

Hogy mit lehetett volna még elemezni, leírni a vizsgált nyelvelmékekkel kapcsolatban, azt bizonyára Benkő tudja legjobban. Nem véletlen, hogy több esetben utal is ezekre a lehetőségekre. Munkáját dicséri, hogy a kritikus olvasóban is az a fajta hiányérzet támad, amely nem számon kéri elvégzendőnek ítélt fejezetek hiányát, hanem sajnálkozik elmaradásuk miatt. Sajnálkozik, mert tudja, hogy Benkő ezekben a kis vagy nagy fejezetekben is — a megírtakhoz hasonlóan — fontos megállapításokra jutott volna. Ilyen értelemben hiányolom a mondattani fejezetet, a központosítás leírását s a korszak helyesírásának összefoglalását.

5. Benkő Loránd szintézise a magyar nyelvtörténeti kutatások kiemelkedő alkotása. Mint ilyen, bizonyosan szilárd tartópillére, sokat konzultált forrása lesz az ómagyar kor nyelvére vonatkozó ismereteinknek, módszertani tekintetben pedig mintája hasonló jellegű nyelvtörténeti monográfiáknak. Már ma, megjelenése után közvetlenül is jól látható azonban egy másik fontos szerepe, nagy haszna: továbbgondolkodásra, ellenvélemények megfogalmazására, állásfoglalásra késztet, azaz pezsgést is visz a lankadó magyar nyelvtörténeti kutatásba.

Kiss Jenő

A Nyelvőr postája

Arany János egy szavának hangsúlyozásáról. Lőrincze Lajos az Édes anyanyelvünk című rádiós rovatának 1982. október 24-i adásában idézte Arany János Aisthesis (Megérzés) című versének utolsó négy sorát:

A nyelvnek is törvényeit:
Széppé, jóvá mi teszi:
Nyelvész urak jobban „tudják”,
A költő jobban „érzi”.

A második sorbeli *mi* névmást Lőrincze — azt vonatkozó névmásnak fogva fel — hangsúlytalanul mondta, mintha ez volna a sor értelme: „széppé, jóvá *ami* teszi” (tudniillik a nyelv törvényeit). Szerintem a kérdéses *mi* szócska ebben a mondatban nem vonatkozó, hanem kérdő névmás, ezért erre — nem pedig a *teszi* szóra — kell vetnünk a hangsúlyt.

Ezt a véleményemet arra alapítom, hogy a vers előző hat szakaszában arról van szó: mi teszi ihatatlanná a tudós borát (akinek pedig „van hozzá tudománya”), és viszont miért nagyon kapós a vén kupec bora (akinek csak nyelve, ínye, szája a „borpróbája”). Figyelembe kell vennünk, hogy Arany a már idézett utolsó versszak első sorának *törvényeit* szava után kettőspontot tett, így jelezve, hogy a mondat értelme ez: A nyelvnek is törvényeit, pontosabban azt, hogy a *nyelvet* széppé, jóvá mi teszi: nyelvész urak jobban „tudják”, a költő jobban „érzi”.

Nekem a vers egészének gondolatmenete és „A nyelvnek is törvényeit:” sor végén levő kettőspont ezt az értelmet sugallja. Én tehát a második sorban a *mi* névmást — mint kérdő névmást — emelném ki főhangsúllyal: „Széppé, jóvá *mi* teszi. . .” Arany János kérdéses kettőspontja arra figyelmeztet, hogy ne a nyelv „törvényes” szabályozása legyen szép és jó, hanem maga a nyelv, illetőleg az, ahogy anyanyelvünket használjuk.

Pásztor Emil

Lehetséges, hogy Pásztor Emilnek igaza van. Annyiban mindenesetre, hogy úgy is lehet felfogni és elmondani a kérdéses versrészletet, ahogy ő gondolja. De hogy csak az lenne az egyedüli helyes, abban kételkedem.

Én így értelmeztem Aranyt: A nyelv törvényeit: azt, ami a nyelvet széppé, jóvá teszi: nyelvész urak jobban tudják. . . A *mi* (*ami*) névmás nem a *törvényei*-re, hanem a *nyelv*-re vonatkozik — az én felfogásomban.

De — mondom — Pásztor Emil felfogását és hangsúlyozását is el tudom képzelni. Ahogy a sokszor idézett Vörösmarty-sor (Hová lépész most, gondold meg, oh, tudós) első szavai is felfogható éppenséggel kérdő névmásnak is, bár inkább vonatkozó névmásnak tartjuk, s az igét (*lépsz*) hangsúlyozzuk.

(Az ilyen vitatható értelmezésekre sok szép, tanulságos példát talál az olvasó Rácz Endre alapos cikkében: A homonimák szépirodalmi előfordulásairól. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiad, 1980.)

L. L.

Beke Ödön centenáriuma

A Magyar Nyelvőr régebbi olvasói emlékeznek rá, hogy Beke Ödön volt az, aki a háború dúlta országban újraélesztette és 1946-tól 1953-ig nagy lelkesedéssel szerkesztette a folyóiratot. Ezt megelőzően azonban már évtizedek óta szorgalmas munkatársa volt a Simonyi, majd Balassa által irányított Nyelvőrnek mindaddig, míg a folyóiratot a második világháború idején be nem tiltották (1939). Beke Ödön jellegzetes és tekintélyes alakja volt a Nyelvőr körül tevékenykedő nyelvészcsoporthoz.

Mindenekelőtt finnugor nyelvészként tartják számon, bár a szakemberek igen jól tudják, hogy Bekének magyar nyelvészeti munkássága is jelentős volt, szám szerint, meg érdemben egyaránt. Beke Ödön ugyanis ahhoz a nyelvész nemzedékhez tartozott, amelyik Simonyi Zsigmond tanítványának mondhatta magát. A Simonyi iskolájából kikerült nyelvészeknél pedig a magyar és a többi finnugor nyelv iránti érdeklődés nem különült el annyira egymástól, mint napjainkban. Ezzel állhat összefüggésben, hogy a régi Nyelvőr más volt mint a mai: a szoros értelemben vett nyelvapoló, nyelvjárási és magyar nyelvtörténeti cikkeken kívül találunk benne speciálisan finnugor nyelvészeti közleményeket is, ami a folyóiratnak hajdani szűkös terjedelméhez viszonyítva számottevőnek minősíthető. Beke mint szerkesztő ezt a hagyományt folytatta, s — a címmel ellentétben — olyan folyóiratszámokat iparkodott megszervezni, amelyek a nyelvtudomány egész területéről tájékoztatják az olvasót. Ez a törekvése az akkori viszonyok között helyes volt (ne felejtjük el: a többi nyelvészeti folyóirat igen lassan kezdett éledezni), és sikerrel is járt. A szerkesztési elvekben csak akkor történt változás, amikor a többi nyelvészeti folyóirat rendszeres megjelenése helyreállt, újak is a színre léptek, s ezzel a Magyar Nyelvőr az MTA Nyelvművelő Bizottságának a folyóiratává lett: ettől kezdve a lap kifejezetten a magyar nyelv magasfokú ápolásának a feladatát kapta.

Beke Ödön fáradhatatlan tudós volt. Ha munkásságáról akárcsak futólag képet óhajtunk adni, akkor címek idézésére alig van mód, legfeljebb az általa művelt területek hosszú sorát említhetjük, a további részletes információ céljából pedig Velenyák Zsófiának többszáz tételes bibliográfiájára utaljuk az olvasót (ez Beke professzor 80. születésnapja alkalmából készült, l. NyK. 65 [1963]: 464—473). Gyűjtött és kiadott nyelvjárási szövegeket (magyar és finnugor nyelvekből), tájszavakat, szólásokat, hiedelmeket, közölt nyelvjárási leírásokat, rengeteg szó- és szólásmagyarázat fűződik nevéhez, kedvelt területe volt a népi növény-, hal-, csillagnevek vagy rokonsági elnevezések gyűjtése, érdekelte a különböző nyelvek pénzszámlálási módjainak vizsgálata és egyetlen apró adalékot sem mulasztott el följegyezni, amelynek valamilyen jelentőséget tulajdonított a népelet vagy a nyelvészet szempontjából. Ugyanilyen intenzitással foglalkozott alaktani s mondat-tani problémákkal (e téren nagyobb összefoglalásokat is készített) és természetesen a magyar nyelv helyes használatának ügyével is. Noha vannak hangtörténeti és etimológiai cikkei is, érdekes módon mégis ez volt az a terület, amelyen munkássága kisebbnek látszik: egy olyan korban, midőn a hangtörténet és az etimológia állt a finnugor nyelv-

szeti kutatások középpontjában. Nyelvészeti kutatásai nem voltak öncélúak: művelődéstörténeti és folklorisztikai vonatkozásaik is fontosak, s ezért akár az egységes néptudomány művelőjének is tekinthetjük Beke Ödönt.

Simonyi nyilván az újgrammatikus irányzat szellemében irányította tanítványait, ennek azonban Beke munkásságában igazi nyomai csak a nyelvi tények és adatok tiszteletében, meg a józan filológiai feldolgozásban mutatkoznak meg. Elméleti kérdésekkel nem szívesen foglalkozott, a teóriánál jobban érdekelték őt a nyelvhasználat mindennapos gondjai és jelenségei. Bizonyára úgy vélte, hogy ezek megvilágításával sokkal több hasznot hajt a nyelv tudatosításához, mint holmi elvont elméletieskedéssel.

Sok könyve jelent meg, bár a két háború közötti években nem tartozott éppen a kivételezettek közé. Sőt, mostoha körülményekkel kellett megküzdenie, tevékenysége ekkor még nem kapta meg a kijáró hazai elismerést és támogatást. A tudomány nemzetközi porondján azonban nagyon hamar ismert és megbecsült lett a neve. Mindenekelőtt cseremiszi szövegköteteivel szerzett elismerést. Ezek anyagát cseremiszi hadifoglyoktól gyűjtötte, publikálásuk azonban idehaza csak 1951 után volt lehetséges 4 külön kötetben. A két háború között anyaggyűjtésének egy tekintélyes részét külföldön volt kénytelen közzétenni: egy kötetet Oslóban (1931), egy másikat Bécsben (1934), a harmadikat — és igen fontosat — Helsinkiben (1938) és egy negyedik kisebb nagyságút Tartuban (1939). Ezek a könyvek becses forrásai a cseremiszi nyelv kutatóinak, akik türelmetlenül várják a kéziratban heverő utolsó szövegkötet megjelenését, de még inkább azt az önálló szógyűjtésen alapuló cseremiszi nyelvújrási nagyszótárat, amelynek kézírata készen áll, sőt első kötete évek óta a kiadónál hever. De már e kötetek előtt is tekintélyt szerzett magának 1911-ben megjelent Cseremiszi nyelvtanával, amely ma is jól használható alapos összefoglalás. Kiváló értekezés a Finnugor határozós szerkezetek (1914) és A vogul határozók (1905) c. két önálló munkája, de az a sok egyéb cikk és tanulmány is, amely a finnugor nyelvek alak- és mondattanára vonatkozik. Magyar nyelvészeti munkásságából kiemelkedik A pápavidéki nyelvjárás (1905) című füzete, valamint Kemenesalja nyelve (1906) című tanulmánya, de ehhez hozzátesszük: a magyar nyelvjárások iránti érdeklődése egész életén végigkísérte. Se szeri, se száma nyelvjárási közleményeinek. Gyűjtött és publikált tájszavakat, szólásokat, kisebb-nagyobb adalékokat. Ilyen jellegű közléseire a „Wörter und Sachen” tárgy és szó, szó és művelődési háttér egybetartozását figyelembe vevő módszer a jellemző, amely módszernek Mészöly Gedeon mellett egyik legkövetkezetesebb magyar művelője volt. Foglalkozott persze a népnyelv mondattani és morfológiai kérdéseivel és magyar nyelvtörténeti problémákkal, sőt az írói (költői) nyelvhasználattal és szaknyelvi kérdésekkel is.

Szinte haláláig dolgozott, sohasem láttuk fáradékonynak, holott élete sorsa nem kényeztette őt el. Hosszú évtizedeken át — néhány éves megszakítással — középiskolai tanár volt, s egy ideig a Tanácsköztársaságban viselt szerepe miatt emigrációba is kényszerült. A jól kiérdemelt egyetemi katedrát, az ELTE II. sz. Finnugor Tanszékét 1953-ban létesítették számára, tehát 70 éves korában, s ezt a tanszékét lelkesen, eredményesen vezette 1962-ben történt nyugdíjazásáig. Az egyetemi oktatási hatóságok e kései elismerése mellett sovány vigasz lehetett számára, hogy ezt megelőzőleg 1948-ban magántanárrá habilitálták, majd a következő évben megkapta a címzetes nyilvános rendkívüli egyetemi tanári titulust. A Magyar Tudományos Akadémia hamarabb fölismerte Beke Ödön tudományos érdemeit: mielőtt lehetett — 1945-ben — levelező tagjává, 1958-ban pedig rendes tagjává választotta. Levelező tagi székfoglalójának címe „Szókincs és néphagyomány”, rendes tagi székfoglalójáé pedig „Névszó és ige” volt. Mindkettő híven tükrözi Beke Ödön széles körű érdeklődését mind a magyar, mind a finnugor nyelvészetben és azt a képességét, ahogyan aprólékos és finom nyelvi megfigyelésekből összegező és nagyobb távlatú koncepciót kerekít ki.

Beke Ödön nemcsak tudósnek volt rendkívüli egyéniség, hanem embernek is. Tudományának megszállottja volt, de ez nem akadályozta abban, hogy a való élet problémái elől elzárkózzon. Aktív közéleti tevékenysége mindenki előtt ismert: nézeteiben, elhatározásaiban szilárd és állhatatos volt, és e tulajdonságai nagyszerű szervezőkészséggel párosultak. Tudott olykor meggyőződésből indulatos is lenni. Véleményét bárkinek szemtől szembe megmondta, a kedvezőtlen is, s ebből olykor konfliktusok is keletkeztek. Ezért többen legendás egyéniségnek vagy — enyhe túlzással — különnek vélték, holott nem volt az, csak egyenes, gerinces és rendíthetetlenül és bátran őszinte. Ezek a kompromisszumra nem éppen alkalmas tulajdonságai lehetnek az okai annak, hogy alakja köré olykor-olykor túlzó vagy eltúlzott legendák szövődtek. A külsőleg néha nyers egyéniség azonban szinte korlátlan segítőkézséget és a tanítványai, barátai iránti hatékony támogatást rejtett. Szerette az ifjúságot, a kezdő és tehetségesnek látszó reménybeli nyelvészeket, és sokat tett értük: nem pusztán pályájuk egyengetésében volt segítségükre, hanem állandó figyelemmel kísérte személyes problémáikat, érdeklődött családjuk, életkörülményeik iránt. Közvetlenségére pusztán egyetlen példát említek, ez is velem történt. Huszonhárom éves koromban ismertem meg, ő akkor a 63. évét már betöltötte, s természetesen professzor úrnak szólítottam. Beke Ödön azonban nem sokat adott a formákra, megismerkedésünkkor talán már hallott rólam valamit, vagy olvasta egy zseni ifjú írásomat, egyszóval megnyertem tetszését (s hozzáteszem: haláláig kedvelt), és rögtön letelegett. Majd mikor azt tapasztalta, hogy a korkülönbség diktálta etikett szerint továbbra is professzor urazom és „tetszik”-ezem, a lehető legnagyobb meglepetésemre fölszólított, hogy bátran tegezzem vissza, hiszen kollégák vagyunk. Bevallom, ez eleinte nehezen ment, de büszke voltam e kitüntető megtiszteltetésre, amelyben persze nemcsak én, hanem más fiatalok is részesültek.

1883. május 20-án született Komáromban, 1964. április 10-én hunyt el Budapesten. Születésének századik évfordulójáról a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Finnugor Tanszéke együttes ülésen emlékezett meg 1983. május 24-én, melynek tudományos anyagát (Bereczki Gábor, Lőrincze Lajos és Voigt Vilmos előadásait) a Nyelvtudományi Közlemények Beke-emlékszáma fogja közölni (1983. évfolyam 2. szám). Beke Ödönnek, a kiváló nyelvésznek s a Magyar Nyelvőr hajdani felélesztőjének és szerkesztőjének emlékezte azonban nemcsak e papírlapokon él tovább.

Hajdú Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. I. 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
83.11634 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Magyar László András: Szélhámos</i>	241
<i>Kontra Miklós: A frisbee-től a dobójáték-ig</i>	242

Szemle

<i>Ferenczy Géza: Magyarán (Ismerteti: Kovalovszky Miklós)</i>	244
<i>Kiss Lajos: Tolna megye földrajzi nevei</i>	246
<i>Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei (Ismerteti: Kiss Jenő)</i>	248

A Nyelvőr postája

<i>Pásztor Emil—Lőrincze Lajos: Arany János egy szavának hangsúlyozásáról</i>	253

A Nyelvőr hírei

<i>Hajdú Péter: Beke Ödön centenáriuma</i>	254

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre 52 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen* ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról* ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)*] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza: Anyanyevlünk magyarsága* ..... 1 Ft
5. *Vértess O. András: A beszédhibákról* ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője* ..... 3 Ft
7. *Benczedy József—Deme László: Egy szavalt és kiejtési verseny tanulságai* ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése* ..... 5 Ft
9. *Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája* ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz: O. Nagy Gábor emlékének* ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában* ..... 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései* .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Museum könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Knieszsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás.) 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegvedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468. l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveg. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval

Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szepesy Gyula: A „tötő” nyelv vitája

J. Soltész Katalin: Idegen családneveink

Herczeg Gyula: Nagy Lajos stílusa I.

Bakos József: Lírai nyelvjárástan

Benkő László: Megjegyzések a Toldi-szótár tervéhez

Éder Zoltán: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv
oktatásának történetéből

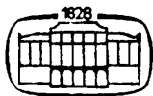
Somogyi Ferenc: Kismácsédi tájszavak

Kiss Jenő: Pontatlan jelentésmagyarázatok
tájszótárainkban

Kontra Miklós: Schuchardt nem angol volt

Molnár Ilona: A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről

Szabó József: Újabb adatok a *Tabán* földrajzi név
elterjedéséhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

107. ÉVFOLYAM 1983. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szepesy Gyula</i> : A „tötö” nyelv vitája	257
<i>J. Soltész Katalin</i> : Idegen családneveink	272

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Nagy Lajos stílusa I.	280
<i>Bakos József</i> : Lírai nyelvjárástan	295
<i>Benkő László</i> : Megjegyzések a Toldi-szótár tervéhez	306

Nyelv és iskola

<i>Éder Zoltán</i> : Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből	309

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

<i>Somogyi Ferenc</i> : Kismácsi tájszavak	324
<i>Kiss Jenő</i> : Pontatlan jelentésmagyarázatok tájszótárainkban	330
<i>Kontra Miklós</i> : Schuchardt nem angol volt	331

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Molnár Ilona</i> : A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről	333

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó József</i> : Újabb adatok a <i>Tabán</i> földrajzi név elterjedéséhez	347
<i>Fehértői Katalin</i> : Surján	352

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 10)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

107. ÉVFOLYAM * 1983. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A „tötö” nyelv vitája

A Magyar Nyelvőr 104. évfolyamának 1. számában (1980.) közölt vita-indító cikkemre — A „tötö” nyelv járványa — öt hozzászólás érkezett a lap szerkesztőségéhez. Ez öröndetes dolog, hiszen a különböző álláspontok ki nyilvánítása révén tisztázni tudjuk a megoldatlan kérdéseket. Éppen ez volt a célja a Nyelvőr szerkesztőségének is, amellyel teljes egyetértésben, közös megegyezéssel fogalmaztuk meg a lábjegyzetben a vitára szólító sorokat.

Összefoglaló cikkemben figyelembe veszem valamennyi hozzászólást, leszűrve a tanulságokat, elosztatva az esetleges félreértéseket, elfogadva a helytállónak látszó véleményeket, vitába szállva a szerintem nem meggyőző érvelésekkel. Mindenekelőtt megpróbálom helyesbíteni azokat a szerintem téves nézeteket, amelyeket a tötözés védői és megértő magyarázói vallanak. Ezek a nézetek négy pontban foglalhatók össze:

1. A múlt idejű (befejezett) melléknévi igenév állítmányi használata a tötö-védők szerint finnugor előzményekre megy vissza, tehát ha ez a használat, vagyis a tötözés, elterjedne, akkor sem érné sérelem nyelvünk finnugor alapjait, nyelvtanunk ősi rendszerét.

2. Ez a nyelvhasználat a finnugorságból való kiválás után a magyar nyelv külön életében egy ideig visszaszorult, de később új erőre kapott. Főleg akkor érvényesült, ha az igenév már szinte melléknévvé vált. Ilyen melléknévek: *rekedt, korhadt, rohadt, kopott, nyugodt, sápadt, halott, fáradt, bágyadt* stb. Mondhatjuk tehát: Pista *rekedt*; a kabát *kopott*; a kislánynak *sápadt* a arca; az igazgató milyen *nyugodt*; ez az ember *halott*; a völgyben több fa *korhad*t; az alma is meg a körte is *rohad*t; a kisgyerek már egészen *fárad*t; nézd, milyen *bágyadtak* azok a csirkék.

3. A melléknévvé válás az idők folyamán egyre gyakoribbá vált, éppen ezért, mondják, nem kell túlságosan berzenkednünk a *-t, -tt* képzős igenév állítmányi használatával szemben. Figyelembe kell vennünk a nyelvtörténetet és a jelentésfejlődést.

4. Szerintük nem kifogásolhatjuk az állítmányi használatot akkor sem, ha az igenév közel jutott a melléknévvé váláshoz: *hivatott, elégedett, foglalt, átkozott* stb. Például: én arra vagyok *hivatott*; ti nagyra vagytok *hivatottak*; a nagymama *áldott*; mi *áldottak* vagyunk; ők nem *elégedettek* az eredménnyel; a nővérem egész nap *foglalt*; úgy látszik, hogy *átkozottak* vagyunk stb.

Vizsgáljuk meg sorban, hogy ezek a kijelentések a tényeken alapulnak-e, vagy pedig előre gyártott tézisek csupán, amelyek az anyaggyűjtésre támaszkodó kutatás fényében elhamarkodott deklarációnak bizonyulnak. Én, megvallom, nem vagyok velük megelégedve.

1. Ha az egyes finnugor nyelvek kutatóinak műveit tanulmányozzuk,

kiderül, hogy a múlt idejű melléknévi igenév állítmányi használata nem vezethető vissza finnugor előzményekre. Idézek egy részletet Sz. Kispál Magdolna „A vogul igenév mondatnana” című könyvéből: „Az *-m-participium* [= a befejezett cselekvés igeneve] . . . még ha jelzőként szenvedő értelmű is, állítmányként akkor is az alany cselekvését fejezi ki: *a (ki)lőtt nyíl, (az ember) nyilat lőtt (ki)*” (289). A vogulban se mondják tehát ezt: *a nyíl kilőtt*, hanem így mondják (a magyar *-va, -ve* képzős határozói igenévvel azonos eredetű és funkciójú gerundiummal): *a nyíl ki van löve* (lásd *uo.*). Ugyanez a helyzet az osztják nyelvekben is, azzal a különbséggel, hogy ott még a vogulnál is gyakoribb a magyarban használatos szerkezettel — a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezettel — teljesen azonos határozói igeneves szerkezet. Például *ambet jerman ollet* 'ebek kötvén [mintegy: *kötmén*] vannak' (Pápay József: Északi osztják nyelvtanulmányok, 84). A nyelvhasználat tanúsága szerint tehát: *a nyíl kilőtt; a levél megírt; az eb megkötött; az ebek megkötöttek* és más hasonló kifejezések nemcsak *magyartalanok*, hanem *ugortalanok* is. A finnben az ugor nyelvektől eltérően alakult ki az igenevek és igealakok rendszere, de a finn nyelvben sincs meg az a képtelen hármasság — *a tanár jutalmat adott; az adott jutalom; a jutalom adott* —, amelyet nálunk a tötözők akartak és akarnak a magyar nyelvre kényszeríteni még bosszantó értelmetlenségek árán is.

2. Én a tötő-védők második pontjának megfogalmazásával sem értek egyet, mert bizony ezek a „szinte” melléknévek csak félig-meddig melléknévek. Folyfon-folyvást előbújik a rájuk erőszakolt álarc mögül az igenévi jelleg, az igei származás. Igeköttővel, sokszor anélkül is, minegyikből képezhetünk közvetlenül — a *-t, -tt* igenévképző elhagyásával — igét: *bereked, megreked, korhad, rohad, kopni, nyugodni, elsápad, halni, fárad, elbágyad* stb. A tötöző góccoktól meg nem fertőzött emberek gyakran alkotnak ezekkel *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezetet is. Például: Nem tudok beszélni, *be vagyok rekedve*; Ki kell vágni a fát, *el van korhadva*; Ne hordd már azt az inget, a gallérja *ki van kopva*; *Meg vagyok nyugodva*; *Halva vagytok, halva* (Arany: Ráchel siralma); „Adott neki egy fehér zsebkendőt, hogy mikor a lova *ki lösz fárad*, avval két ódalrul megtörülje” (Borbély Mihály meséi, 88); stb. Sok esetben hangulati vagy egyéb különbség van a határozói és melléknévi igenévi forma között. Nem ártana ezeket gondosabban megvizsgálni.

3. A tötözésnek nem lehet és nem szabad nyelvtörténeti hátteret, s ezzel mintegy „menlevelet” adni, nem lehet és nem szabad egy természetes nyelvhasználat folytatásának, nyelvfejlődésnek tekinteni. Nem lehet úgy érvelni a tötözés mellett, hogy egyre gyarapodott a melléknévvé vált, tehát állítmányi használatra jogosult *-t, -tt* képzős igenevek száma. A *rekedt, kopott, rohadt* és társaik spontán keletkeztek a magyar nyelvközösség kebelében. A tötözésről ezt nem lehet állítani. Amikor valaki körülbelül 90 évvel ezelőtt (az időpont megállapításának részleteit most nem említem) először leírta, hogy: ez a tétel *bizonyított*; ez és ez *biztosított*; legyen nekem *megengedett*, s ebben a hibás magyarságban felelőtlen utánzókra talált, akkor ez a tötözés nem szerves folytatása volt a fentebbieknek, hanem a magyar nyelv szellemétől elrugaszkodott emberkének, emberkének egyéni kitalációja, amit az utánzásra túlon túl hajlamos tollforgatók fölkaptak és divatba hoztak sok más magyartalansággal együtt. A régi *-t, -tt* képzős állítmányokat, amelyek több száz éven át keletkeztek, meg lehet számolni, föl lehet sorolni. A tötöző alakok nyaklő nélkül, megszámlálhatatlanul, csőstül szakadtak a nyakunkba.

Ha valaki manapság a *rekedt* szót hallja vagy használja, nem gondol arra, hogy ez a *reked* igéből származik. Nem érez indítékot arra, hogy a *rekedt* mintájára válogatás nélkül alkosson állítmányi használatú *-t, -tt* képzős ige-
neveket. Az analógiás hatás egyébként sem automatikusan szokott érvényesülni minden esetben. Ha ezt mondom: „Ot megy anyád a *töltésen*”, föl sem ötlük, hogy a *töltés* a *tölt* igéből származik. Ha valaki érdeklődik a *vonat* indulása iránt, esze ágába sem jut, hogy a *vonat* a *von* igéből van képezve. A *rekedt, rohadtt, kopott, korhadtt, fáradtt* tehát nem inspirálhatták automatikusan a tötözést. Annál kevésbé, mert a régen melléknévvé vált *-t, -tt* ige-
nevek tárgyatlan idékből alakultak, a tötözés pedig túlnyomórészt a tárgyas igékkel kapcsolatban jelentkezik.

A nyelv művelőknek tudniuk kell, hogy a tötözés nem történeti fejlemény, hanem a már-már kiirtott ősi *lenni* + *-va, -ve* ige-
neves szerkezet mesterséges, erőszakolt pótlására keletkezett a személytelenség kifejezésére. Azok a bizonyos emberké a különféle rendű és rangú nyelvvédőktől hosszú időn át üldözött, regulázott, germanizmusnak bélyegzett *-va, -ve* képzős igenév helyébe rakták oda a tötöző formákat. Ezeket ugyanis senki sem üldözte. De nem is üldözhetette, hiszen régebben nem is léteztek. A nyelv művelőknek ennél fogva nem szabad bátorítaniuk az embereket a tötözésre azzal, hogy ez a jelenség nyelvtörténetileg érthető, megbocsátható, mert van rá példa a múltban is. Ez nem helytálló érvelés, ez a magyar nyelvhasználatnak, a nyelvfejlődésnek félremagyarázása.

4. Baj van a melléknévvé váláshoz közel jutott ige-
nevekre vonatkozó állítással is. Többek között azért, mert gyakran fontos jelentéskülönbség fűződik a *-t, -tt*, illetve a *-va, -ve* képzős igenévvél ellátott formákhoz. Példák. Ha ezt mondjuk: „A teremben minden hely foglalt”, azt jelenti, hogy rezerválva van, ki van téve minden asztalra a „foglalt” tábla. Ha ezt mondjuk: „Minden asztal *el van foglalva*”, azt jelenti, hogy minden asztalnál ülnek. „A szomszédasszony egész nap *foglalt*”, egészen mást jelent, mint az, hogy „egész nap *el van foglalva*”. Latinból fordított tükörfelfejtés: „Áldott vagy te az asszonyok között”. De már így beszélünk: „*Meg vagyok veletek áldva*”. Így mondjuk: „*Te, átkozott*”. De azt már nem mondjuk, hogy „*Én átkozott vagyok*”. Így mondjuk: „*Úgy látszik, meg vagyok átkozva*”. „Ez a pulóver nem *horgolt*, hanem *kötött*”. De: „Az utazás feltételhez van *kötve*”. A tötözők ezt is így mondják: feltételhez *kötött*, de szerintük a szűrőm ujja is *bekötött*, nem pedig: *be van kötve*.

A *-t, -tt* képzős igenév állítmányi használatának a védelmezői több súlyos mulasztást követnek el. Némely mulasztásról már szóltam. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül a legsúlyosabb mulasztást, nevezetesen azt, hogy a tötö nyelv védői nem veszik figyelembe a nyelv művelésnek, a nyelvhelyességnek általánosan elfogadott legfőbb alapelvét, amely így szól: „Helyes az a nyelvi eszköz, amelyet a nyelvközösség köznyelvi és irodalmi szinten általánosan használ; helytelen az a nyelvi eszköz, amelyet a nyelvközösség köznyelvi és irodalmi szinten általában nem használ, vagyis amely szemben áll az általános nyelvhasználattal”.

Alkalmazzuk ezt az alapelvet a tötözés esetében, és nézzük meg, hogy használja-e a magyar nyelvközösség nagy része, netalán a többsége a „tötö” nyelvet vagy sem. Ha használja, helyesnek kell elfogadnunk, ha nem hasz-

nálja, akkor helytelen. Az irodalmi és köznyelvi példák egész seregével, tömegével igazolhatjuk, hogy a magyar nyelvközösségnek csak elenyésző kisebbsége használja az: *ez és ez bizonyított, biztosított, megengedett, megoldott* stb. kifejezéseket.

A további vizsgálódás során az is kiviláglik, hogy még a melléknévvé válást sem szabad automatikusan fölfogni, mert bizony akadnak olyan többé-kevésbé melléknévvé vált *-t, -tt* képzős igenevek, amelyeket a magyar nyelvközösség túlnyomó része mégsem használ állítmányként. Legyen vizsgálatunk tárgya az *elégedett* igenév, az az ominózus igenév (mondhatnánk: nem létező igenév, hiszen *elégedik* igénk nincsen), mely már sokvitára adott alkalmat. A nyelv művelők közül némelyek helyesnek ismerik el az *elégedett* *valamivel, valakivel* kifejezést, azzal érvelve, hogy az *elégedett* már melléknévvé vált. Nézzük meg, hogy ezt a nem egészen jogosan melléknévi rangra emelt *elégedett* formát vajon használja-e a magyar nyelvközösség állítmányként irodalmi és köznyelvi szinten.

Irodalmi nyelv. Csokonai Vitéz Mihály: *Megelégedve*, s ezer gyönyörtűsések között repkedett a te harmoniás szavaidon az én fiatal Musám (A magyar nyelv feléledése); *Megelégedve* élj inkább, mint valaha (Amyntas). Jósika Miklós: Miként *vagy megelégedve*, ifjú? (A csehek Magyarországon 1: 22.). Eötvös József: János egyiránt [= egyaránt] *megelégedve* az éjszakával . . . s a külső örökkel (A falu jegyzője, 24. fejezet); A tisztartó tökéletesen *meg volt elégedve* magával (uo.). Petőfi Sándor: *Meg vagyok elégedve*, ha az én munkáim olyan sok jó órát szereznek másoknak, mint nekem szerzett már Gvadányi (Petőfi-Szótár, 2: 1054); Az ifjúság és így az egész forradalom nagyon *elégedetlen* vele, de a békés polgárok nagyon *meg vannak elégedve* (uo.); én *meg vagyok elégedve* mostani sorsommal (uo.); *meg van elégedve* új királyával Magyarország? (uo.); Ember vagy, fiam, szólék, . . . *Meg vagyok veled elégedve* . . . Meg? apám! . . . mi is *meg vagyunk* ám önnel *elégedve*; Ezután *megelégedve* vetette magát a bontatlan ágyra (A fakó leány és a pej legény); Ő el van veszve . . . se magával se mással *nincs megelégedve* (Levél Arany Jánoshoz, 1848. ápr. 18.); Nagyon *meg vagyok elégedve* velök, majd napfényre hozzák ezek az igazságot (Levél Bankos Károlyhoz, 1848. júl. 9.).

A Petőfi-Szótár tanúsága szerint és máshonnan vett adatok alapján bátran állíthatjuk, hogy Petőfi sohasem használta az *elégedett* *vagyok* kifejezést. Mindig a *meg vagyok elégedve* kifejezést használta. Még akkor is, amikor az *elégedetlen* forma az *elégedett*-et sugalmazta volna. Nem használta Petőfi az *elégedetlen* kifejezést sem (Ezután *megelégedve* vetette magát a bontatlan ágyra), valamint az *elégedettség* szót sem („Itten élek én most *megelégedéssel*”, A jó öreg kocsmáros). A szótár szerkesztői és munkatársai következetesen a *meg van elégedve* kifejezéssel értelmezik Petőfi szavait és kifejezéseit.

Arany Jánosnál — akárcsak Petőfinél — természetesen főleg a prózái munkák jöhetnek számba. Továbbá a levelek, amiket csak félig-meddig tekinthetünk írói műveknek, s ilyenformán a köznyelvre vonatkozólag is adnak fölvilágosítást. Adatok Arany levelezéséből, egyúttal megemlítve a választleveleket is:

Nekem még eddig nem sikerült oly epigramm, mellyel *meg volnék elégedve* (Arany levele Tompa Mihályhoz, 1853. jún. 28.); Leveledet vettem már jó régen, s igazán megvallva, sehogy sem *voltam vele megelégedve* (Tompa levele Aranyhoz, 1854. máj. 31.); nem tudom, mikép válaszoljak leveledre, hogy válaszómmal *meg légy elégedve* (Arany Tompához, 1854. jún. 11.); Tehát *meg vagy elégedve* velem? (Tompa Aranyhoz, 1844. jún. 17.); Vagy két fél napot nálam töltött . . . s azt hiszem, *meg valánk egymással elégedve* (Arany Tompához, 1863. dec. 13.); egy igaz szót találni, mellyel az ember *meg legyen elégedve*, midőn szenvedő barátait vigasztalni akarja: lehetetlen (Tompa Aranyhoz, 1866. jan. 24.); magam csak itt-ott *vagyok vele megelégedve* (Arany Csengery Antalhoz, 1860. jan. 4.); néhány jambussal *nem vagyok megelégedve* (Kazinczy Gábor Aranyhoz, 1862. nyarán); Nem *vagyok* a bírálattal *megelégedve* (Arany Madáchhoz, 1862. febr. 13.); Hogy tragédiád kiállításával *meg vagy elégedve*, annak fölötté örülnék, ha . . . (Arany Madáchhoz, 1862. márc. 6.).

Jókai Mór: Hanem, aki legkevésbé *volt megelégedve*, az az állam volt (Aranyember, 1: 6); Nagyon *meg volt elégedve* azzal, hogy (i. m. 98); tökéletesen *meg volt elégedve* a látottakkal (A kőszívű ember fiai, 1: 15); bátyjának becsületszavával *megelégedve* (1: 65);

egészen *meg volt elégedve* a theater-coupval (Az új földesúr, 81); semmi panaszom. *Meg vagyok* velük *elégedve* (i. m. 137); Maga is *meg volt* magával *elégedve* (i. m. 247). Mikszáth Kálmán: *Meg vagyok elégedve* (Új Zrinyász, 119); Juppiter mosolyogva kinyilvánította, hogy ezzel is *meg van elégedve* (Galamb a kalitkában); *Megy vagyok elégedve*, amice (Szent Péter esernyője, 12); *Meg vagyok elégedve* — mondá Gregorics Pál (i. m. 60). Krúdy Gyula: Szilveszter úr szokás szerint mindennel *meg volt elégedve* (Utazások a vörös postakocsin, 1: 269); nos, *meg vagy elégedve* az új szobáddal? (i. m. 414). Ady Endre: az élet . . . célja önmagad, boldogsága az, hogy önmagaddal *megelégedve* megbékülj mindennel (Jóslások Magyarországról, 176). Kosztolányi Dezső: Vallatgatták, hogy *van megelégedve* helyével. Azt felelte, hogy *meg van elégedve* (Édes Anna, 73–4). Kassák Lajos: Nagyon *meg voltam elégedve* magammal (Egy ember élete, 1: 16); A nester, úgy látszott, hogy *meg van elégedve* velem (1: 21); A munkámmal azért mindenki *meg volt elégedve* (1: 159); Olyan szerepet kap bennük, amivel *meg lesz elégedve* (VII. kötet, XIV. fejj.); *Meg van elégedve* a helyzettel (VIII. kötet, XI. fejj.); Képzeld el, ő, aki sohasem *volt megelégedve* a forradalom tempójával (VIII. kötet, XIII. fejj.).

Szinte meghökkentően sok példát találtam Móricz Zsigmondnak csupán néhány művében. Bár némelyek véleménye szerint a nyelvi hibával szemben álló példák összegyűjtése és közlése megdicsérest jelent, én mégis ideiktatom a példákat, mert idézni akarom Móriczot, nem dicsérni: Már is nem *volt megelégedve* még ő maga sem (Légy jó mindhalálig, 10); A tanárok *meg voltak elégedve* vele (55); az újjal nagyon *meg volt elégedve* (Életem regénye, 29); délre ha darabján öt forintot fordít, már *meg van elégedve* (126); A hangja muzsikált, dúdolt, behízelgő volt, de *meg voltam vele elégedve* (169); valánival nem *volt megelégedve*. A nagyurak soha *sincsenek* mindennel *megelégedve* (uo.); Ezzel is *meg volt elégedve* (171); azzal *meg voltak elégedve* (Forr a bor, 1: 62); mindnyájan *meg voltak elégedve* (89); *Meg volt elégedve*, hogy az öccsének ilyen igazgatói lakása van (127); Az egész város *meg volt elégedve* az ítélettel (137); Ők is *meg voltak elégedve* (138); Most ugyan *meg voltak vele elégedve*, mert jó vége lett a tüntetésnek (145); Igen, de Transzvál így is *meg van elégedve* a sorsával (196); Ezt azért fejtegette, hogy az igazgató *meg legyen elégedve* (233); Misi nem *volt megelégedve* Jákóbbal (238); Misi *meg volt elégedve* (242); De nem *vagyok megelégedve* ezzel a társadalommal, és még kevésbé *vagyok megelégedve* az állammal (2: 60); nem is *volt megelégedve* a kormánybiztossal (257); *Meg volnál-e* vélem *elégedve*? (Sárarany, 1. könyv, 13. fejj.); A karja vékony volt, nem is *volt megelégedve* vele (Az Isten háta mögött, 5. fejj.); Őt is megrázta ez a pere, amelyben *meg volt elégedve* magával (7. fejj.); A tanító nem *volt megelégedve* az előadásával (9. fejj.); A feleségem is *meg volt elégedve* vele (13. fejj.); Az anyja, úgy látszik, *meg volt elégedve* a felelettel (Kerek Ferkó, 5. fejj.); *Meg van elégedve* vele (10. fejj.); vidáman és *megelégedve* mosolygott (12. fejj.); Az emberek *meg voltak elégedve*, (17. fejj.); Hát mindenki *meg van elégedve* ezzel a viszsonnyal (18. fejj.); ez vele is mindig torkig *meg volt elégedve* (Jószerecsét, 3. fejj.).

Móra Ferenc: Gazdag Dobákné igen *meg volt elégedve* a munkámmal (Mindennapi kenyerünk); Nem *vagyok megelégedve* a történetírással (Tápéi diplomaták). Gárdonyi Géza: Ófelsége a császár *meg lesz* a mi válaszunkkal *elégedve* (Égri csillagok, 182); Egyszer azt kérdezte, hogy *meg vagyok-e elégedve* a sorsommal. (A láthatatlan ember, 126). Babits Mihály: Ez az író *meg van elégedve* a valósággal (Az európai irodalom története, 538). Tamási Áron: S mindnyájan *meg voltunk elégedve* (Ábel az országban, 3. rész). Nyíró József: Módúván úrnak az arcán látszott, hogy *meg van elégedve* (Uz Bence, 146). Németh László: Az apa *meg volt elégedve* Gauss válaszával (Sajkódi esték, 122); Apuka nagyon *meg volt velem elégedve* (Lányaim, 206); Németh Gigi *vagyok, s nagyon meg lesznek elégedve* önmagammal (207). Tersánszky J. Jenő: Kérdezi, hogy: *meg vagyok elégedve* a sorsommal? (Kakuk Marci, 1: 182); Csak dolgozatok, hogy asszonyotok *meg legyen veletek elégedve* (196); Kasosné . . . nagyon *meg volt elégedve* magával (uo.); Hát láttam, hogy Kasos *meg van velem elégedve* (202); Ha te olyan hellyel *nem vagy megelégedve* (298); Ő pedig *meg volt elégedve* velem (363); a méltóságos asszony *nincs megelégedve* (401); Mert *meg volt mindenki elégedve* (447). Veres Péter: De *meg voltak elégedve*, látták, hogy Janiban van erő és akarat (A Balogh család története, 2: 42); olyan lányt még nem szült a föld, amilyenel egy anya *meg volna elégedve*, vagy elismerné, hogy a fiához való volna (202). Illyés Gyula: apja az otthoni iskola színvonalával *nincs megelégedve* (Petőfi, 1. fejj. második kiadás); *meg lehetett elégedve* az eredménnyel (i. m. 7. fejj. 95); a költő tökéletesen *meg van elégedve* otthonával (16. fejj. 209). Karinthy Ferenc: *Meg lehetett elégedve* (Epepe, 16). Kolozsvári Grandpierre Emil: a vezetőség *meg volt elégedve* a munkámmal (Hullámtörők, 156); Nem tagadom, magam sem *voltam megelégedve* (Árnyak az alagútban, 188). Tabi László: És hogy *van megelégedve* a bal hátvédjükkal? (Címzett ismeretlen, 131); Mit mond? — kérdezte a lány felém fordulva. — Hogy nagyon *meg van elégedve* (Szíнем java, 1: 50); Ugyancsak *meg lehetnék elégedve* (307); San Franciscóban nagyjából *meg volnának*

elégedve (Daliás idők, 91); *Nagyon meg vannak elégedve* vele (232); a felelettemmel *meg volt elégedve* (Életem és egyéb ügyeim, 14); *Meg voltam elégedve* a birodalmammal (57); mindenki *meg volt* velem *elégedve* (74); annyira *meg volt elégedve* önmagával, hogy (169); Ezzel az összeggel *vált meg voltam elégedve* (235); Apán *nem volt megelégedve* a válasszal (236); A Nemzeti Sport is *meg volt* velem *elégedve* (244). Csurka István: *Nagyon meg vannak elégedve* lapjuk irányának megfelelő működésével (Magyar Nemzet, 1980. nov. 7.); A szerkesztet vezetője láthatólag *meg volt elégedve* az ígérettel (M. N. 1981. febr. 15.); *nincsenek megelégedve* azzal a napszitt, esővert zsokéjelmezzel (M. N. 1981. ápr. 26.); jobbajával ölelve tart egy fiatal nőt, aki nemcsak, hogy biztosan az övé lesz, de *meg is lesz elégedve* a kapottakkal (M. N. 1982. jan. 16.); Szabó Magda: Emma . . . semmivel *nincs megelégedve* (Régimódi történet, 143); Ha *meg volt elégedve* Lenkével, sose dicsérte meg (216); Majthényi Béla megint *meg van elégedve* (318). Bába Mihály: A karbantartók *nincsenek megelégedve* magával (Népszabadság, 1980. dec. 7.). Lányi Sarolta: Schmitz *meg lehetett elégedve* (Klaus Mann: Mefisztó, 81); *Meg van elégedve*, Marder úr? (90); Nos . . . *meg van elégedve* kísérletével? (134); *meg lehetett elégedve* az elért eredménnyel (192); Hollandiával és Csehszlovákiával *meg lehetek elégedve* (290). Bencsik Gábor: Jól ki van találva ez a rendszer, a magam részéről legalábbis *meg vagyok* vele *elégedve* (Nők lapja, 1982. 34. sz.).

Az irodalmi nyelv után vizsgáljuk meg a másik fontos nyelvi réteget: a köznyelvet. Köznyelvi adatnak számíthatjuk azokat a példákat, amelyek nem irodalmi alkotásokban vagy tudományos munkákban találhatók: magánlevelek (részint az írók, költők levelei is); kétnyelvű szótárakban, társalgási könyvekben szereplő példák; sajtótermékekben közölt nyilatkozatok, véleménynyilvánítások. Ide tartoznának a mindennapos beszélgetés során hallott megnyilatkozások is, de ezeket, mivel nem ellenőrizhetők és nem mindig rögzíthetők pontosan, általában nem szokták idézni.

Magánlevelek. Néhány példa az utóbbi időben kapott levelekből: „Örülünk, hogy szerencsésen hazaértetek. Annak is örülünk, hogy a borral *meg vagytok elégedve*” (Sárszentmihályi barátom, aki a saját borából töltötte meg demizsonunkat); „Leveledből kitűnik, hogy *meg vagytok elégedve* házatokkal, meg a szép kerttel” (pozsonyi rokonunk levele); „Új lakásotokkal, remélem, *meg vagytok elégedve*” (egyik unokahúgunk levele Nyugat-Németországból).

Kétnyelvű szótárak. Hadrovics — Gáldi: Magyar — orosz nagyszótár. A *megelégedik* címszó alatt ezeket a példákat olvashatjuk: *meg van elégedve?* 'dovolni-li vi'; *nagyon meg voltam elégedve* 'ja bil ocseny dovolen'; mindig mindennel *meg van elégedve* 'on vszegda vszem dovolen'; *meg vagyok veled elégedve* 'ja dovolen tobój'. Az Orosz — magyar nagyszótárban a *dovolni* címszó alatt nincs állítmányi használatú példa. — Kol-tay-Kastner: Magyar — olasz nagyszótár. *Megelégedik, megelégszik* címszó. *Meg van elégedve* 'lodarsi di'; *meg vagy velem elégedve?* 'sei contento di me?'; ezzel a munkával *nem vagyok megelégedve* 'questo lavoro non mi soddisfa'. — Ugyanezt tapasztaljuk a Magyar — angol, Magyar — francia, Magyar — német nagyszótárban is.

Társalgási nyelvkönyvek. Magam is *meg voltam* lepve, amikor néhány nyelvkönyvet tanulmányoztam ebből a szempontból. Az ember azt hinné, hogy az idegen nyelv magyartalanságra, vagyis az idegen nyelvben olvasható múlt idejű (befejezett) melléknévi igenév használatára csábítja a szerzőt. Kellemesen családtam. Az 1897-ben megjelent „Praktisches Lehrbuch der ungarischen Sprache” (szerzők: Friedrich Glück és Eduard Somogyi) ilyen mondatokra tanították a németeket: — Kaphatunk szobát? — Igen, uram, és reményem, hogy *meg lesznek elégedve* (122); — *Meg van Ön elégedve?* (112); — Hogyan *van megelégedve* a szolgálattal? (152). Berki Feriznek újgörög társalgási könyvében (1974.) ilyen példákat találtam a görög mondatok megfelelőjeként: *Meg van elégedve?* *Nagyon meg vagyok elégedve* (15); *Meg volt elégedve* a kiszolgálással? *Nagyon meg voltam elégedve* (38); *Meg van elégedve* a konyhánkkal? (42). Dr. Horváth-Tomics Szerbhorvát társalgási zsebkönyvéből (1972.): *Nagyon meg vagyok elégedve* (16); *Nem vagyok* a szobával *megelégedve* (47); Remélem, *meg lesz elégedve* (55); *Meg vagyok elégedve* (162).

Nem szabad csodálkoznunk tehát azon, hogy annak idején Ferenc József magyar király ezzel a kijelentéssel örvendeztette meg magyar alattvalóit: „Minden nagyon szép. Mindennel *meg vagyok elégedve*”. (Közölte nemrég a Nők Lapja, 1980. 51–52. sz. 10).

Nem kétséges, hogy valamelyik magyar tanítómestere oktatta a királyt erre, akinek bizonyára jó néhányszor el kellett ismételnie, míg megtanulta. De jól megtanulta!

R i p o r t a l a n y o k n y i l a t k o z a t a i. Kérdésünkre a dolgozók elmondták, hogy teljes egészében *meg vannak elégedve* (K. L. Népszabadság, 1981. febr. 19.); Munkámmal, tudásom szerint, *meg voltak elégedve* (Népszabadság, 1981. dec. 19.). Bátran ki merem jelenteni, hogy egyszerű falusi emberektől egyetlen egyszer sem hallottam azt, hogy: *elégedett vagyok valamivel*. Mindig így hallottam: *Meg vagyok elégedve*. De nemcsak a falusi népnél volt és van így, hanem a városi emberek körében is. Külföldi vendégeink egyik este zenét szerettek volna hallgatni valahol. Fölhívtam telefonon az EMKE kávéházat. Érdeklődésemre egy férfihang így nyugtatott meg: „Tessék csak idehozni a vendégeket, *meg lesznek elégedve*.” El nem tudnék képzelni hasonló helyzetben ilyen invitálást: „Tessék csak jönni, elégedettek lesznek.”

Nyelvészeti forrásokból vett példák. Nagy J. Béla: annak döntéseivel sem *vagyunk* mindenkor *megelégedve* (Nyr. 79: 2). Lőrincze Lajos: „Am a gazdák még *sincsenek* teljesen *megelégedve* (Nyelv és élet, 67); magyar nyelvi tudásunkkal magunk sem *lehetünk* . . . mindig *megelégedve* (i. m. 80). Ferenczy Géza: (*megelekedett voltam vele*; helyesebben: *meg voltam vele elégedve* (Anyanyelvi órájárt, 183).

A hétköznapi Értelmező Szótárban a *megelégedik* (*megelégszik*) címszó alatt ilyen adatokat találunk: *Meg van elégedve* a fiával, munkatársaival, tanítványaival *meg van elégedve* állapotával, fizetésével, helyzetével, sorsával. Az ördög igen *meg volt elégedve* a szerződéssel (Móra); Mikor nálunk dolgozott, nagyon *meg volt elégedve*. A szótár a *meg van elégedve* kifejezéssel értelmezi a *megelégedés*, a *megelégedett*, a *megelégedettség* címszavakat. Az utóbbinál a „ritka” minősítés is szerepel. Ugyancsak a *megelégedve* formát használja a szótár az *elégedetlen* és az *elégedett* címszó értelmezéséhez. Az utóbbinál szintén szerepel a „ritka” minősítés. Hasonló képet kapunk a Magyar Értelmező Kéziszótár tanulmányozásakor.

Egész eddigi fejtegetésemet hatékonyan támogatja Károly Sándornak „*El van ázva . . . , el volt ázva*” című tanulmánya (MNY, 55: 536 – 40), melyben már ő is hangsúlyozza a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezettel kapcsolatban a cselekvés vagy történés eredményét. Azt írja, hogy a történést jelentő igékből mindig lehet határozói (*lenni* + *-va*, *-ve*) igeneves szerkezetet alkotni. Ezek közt említi a *megelégedik* igét. Nem tudom ezt a fejtegetést másképp magyarázni, mint úgy, hogy Károly Sándor a legtermészetesebbnek tartotta a *meg vagyok elégedve* kifejezést, és nem is gondolt arra, hogy ezt is ki lehet szorítani nyelvünkől az idegenszerű *elégedett vagyok* erőszakolásával.

Vajon csakugyan helytelen, csakugyan idegenszerű, csakugyan magyartalan az *elégedett vagyok valamivel, valakivel*? Erre a kérdésre akkor válaszolhatunk, ha megbizsgáljuk, illetve megfigyeljük, hogy használatos-e ez kifejezés a másikhöz – *meg vagyok elégedve valamivel, valakivel* – hasonló vagy legalább megközelítő gyakorisággal az irodalmi nyelvben és a köznyelvben. A köznyelvre vonatkozólag már az előzőkben közöltem megfigyelésem eredményét: nem használatos. Tüzetes vizsgálódás után az irodalmi nyelvvel kapcsolatban is kijelenthetjük: nem használatos. A 19. század előtti költőknél, íróknál egyetlen példát sem találtam rá, a 19–20. századi költőknél, íróknál is csak elvétve, kivételes szöveggörnyezetben. Ilyesmire sem tudtam 5–6 példánál többet gyűjteni. A régebbi példák jórészt két nyelvész vitapartneromnak köszönhetem. Íme: „az erős egyedül akar *megelégedett lenni*” (Széchenyi, Hitel); „Akkor *megelégedett* az ember” (i. m.); „*megelégedten*” (i. m.); „*Megelégedetten*” (Vajda Jánostól). „Együtt *leendünk elégedettek*” (Kemény Zsigmond; Gyulai Pál). „Az arca fájdalmas és mégis *elégedett*” (Móricz Zsigmond: Az Isten háta mögött).

Milyen bizonyító erejük van ezeknek a példáknak? Mennyiségileg szinte semmi, s ha folytatnánk mindkét oldalon a gyűjtést, még a semminél is kevesebb lenne. Meg vagyok győződve, hogy irodalmunkból százszámra tudnánk

újabb példákat gyűjteni a *meg vagyok elégedve* típusra, a másokra pedig aránytalanul kevesebbet. Tovább menve, a fenti példák önmagukban is súlytalanok, részint azért, mert a *valakivel, valamivel* vonzat nélkül állnak mintegy 'boldog' jelentésben, részint pedig azért, mert igekötős (*megelégedett*) alakban szerepelnek, nem pedig a teljesen gyökértelen modoros *elégedett* változatban.

A nyelv művelők gyakran szokták föltenni a kérdést: mikor, honnan kezdett terjedni valamilyen nyelvi babona, magyartalanság, idegenszerűség. A kérdés rendszerint későn vetődik fel, amikor már senki sem tudja kinyomozni a terjedés útját. A jelen esetben abban a helyzetben vagyunk, hogy megtalálhatjuk az idegenszerűség forrását, kinyomozhatjuk terjesztőit. Az *elégedett vagyok valamivel, valakivel* kifejezéstípusnak — az általános nyelvhasználattal szembenálló, tehát magyartalan, helytelen kifejezéstípusnak — járványszerű terjedése napjainkban figyelhető meg. Itt az ideje tehát, hogy föltegyük a kérdést: Kik használják, hol használják az immár jogosan idegenszerűnek, helytelennek mondható *elégedett vagyok valakivel, valamivel* kifejezést? A megfigyelés és a gyűjtött adatok alapján határozottan kijelenthetjük, hogy elsősorban a hírlapírók és a riporterek a sajtótermékekben, a rádióban és a televízióban. Ez a magyartalan kifejezés a hírlapírók, a rádió- és televíziómunkatársak bűnéből terjed, éppen azoknak a bűnéből, akiknek hivatásuk folytán a helyes nyelvhasználatra kellene szoktatniuk az embereket. Ennek pontosan az ellenkezőjét cselekszik: minden módon és eszközzel a helytelen nyelvhasználatot erőltetik rá az emberekre, köztük az úgynevezett „riportalanyokra”, akik azt hiszik, hogy ez a nyelvezet a jelenkori „fentebb stíl”, ez az előkelő beszédmód, és néha utánozni próbálják. Az előkelősködő, egyben körülményeskedő „nyinye” nyelv (lásd Tabi László: Ludas Matyi, 1982. 36. sz.), amelyhez voltaképpen a „tötö” nyelv is hozzátartozik, szintén a hírlapíróktól, a riporterektől indult ki, és ragadt rá a nyilatkozó emberekre. A szóban forgó kifejezés vizsgálata kétségtelenné teszi ezt az állítást. Tanulságosnak tartom a nyelv művelés, sőt a nyelvtudomány szempontjából is újabb kutatásaim legfontosabb eredményeinek a közlését.

A riportereknek egyik sajnálatos, elítélendő eljárása az, hogy a saját gusztusuk szerint formálják a riportalanyok szavait, mondatait. Néhány példát sorolok föl. Wladár Sándor, kiváló úszónk az idei (1982-es) világbajnokságon is nagyszerűen szerepelt: ezüstérmet szerzett. A verseny után, 1982. aug. 4-én így nyilatkozott a rádióban: „Egyáltalán nem *vagyok megelégedve* a teljesítményemmel.” Mindezt a saját fülemmel hallottam. S hogy valóban jól hallottam, és nem káprázott a fülem, arról másnap megbizonyosodtam, mert a Magyar Nemzet 1982. aug. 5-i számában (10) ugyanezt olvastam: „Egyáltalán nem *vagyok megelégedve* a teljesítményemmel.” Szórum szóra ugyanez állt — „Egyáltalán nem *vagyok megelégedve* a teljesítményemmel.” — a Magyar Hírlapban is (1982. aug. 5. 12). Annál inkább meg voltam rökönyödve, amikor megnéztem a Népszabadság sportrovatát, ahol ez a szöveg ütötte meg a szemem: „Nem *vagyok elégedett* a teljesítményemmel” — mondta a verseny után Wladár Sándor.

Mondta! Így mondta? Nem hiszem, hogy így mondta volna. Meg vagyok győződve, hogy Wladár Sándor helyesen, magyarosan beszélt magyarul, s a rádió, a Magyar Nemzet és a Magyar Hírlap híven tolmácsolták szavait. Egyedül a Népszabadság sportrovata másította meg, torzította el a nyilatkozat szövegét. Megengedhetetlennek tartom ezt az eljárást. Mert ha egy hírlapíró meggyőződéséből vagy makacsságból ragaszkodik valamilyen helytelen

nyelvi formához, az még hagyján. Sok helytelen meggyőződés fordult már elő a világon. Az azonban súlyos vétség, ha valaki, jelen esetben egy hírlapíró, a saját (téves) nézeteinek igazolása végett — enyhén szólva — torzításhoz folyamodik. Ráadásul egyenes idézetben (lásd fent!) másítja meg a nyilatkozó személy szavait. A Népszabadság sportrovatában az effajta ferdítés úgy látszik, megrögzött szokássá vált, mert a Franciaország–Lengyelország labdarúgó-mérkőzéssel kapcsolatban a lengyel szövetségi kapitányának nyilatkozatát így adja vissza anyanyelvünkön (1982. szept. 12. 16): „... . különösen a Kupcewicz, Buncol, Smolarek hármassal *vagyok elégedett*.” A Magyar–lengyel nagyszótár (1968.) a *megelégszik* címszó alatt ezt írja: *meg vagyok elégedve* 'jestem z ciebie zadowolony'. A szótár szerkesztői tehát jól tudnak magyarul. Ennélfogva a lengyel fordítóról, tolmácsról is föltehetjük ugyanezt. Ismét a Népszabadság sportrovata ferdített. És az a szomorú, hogy ez az eljárás nem is olyan ritka! Már vitaindító cikkemben említettem (Nyr. 104: 22), hogy a Tersánszky J. Jenő „Viszontlátásra, drága” című regényből készült televíziós változat szerzője önkényesen eltorzította a regény főszereplőjének egyik mondatát. A televízióban ezt hallottuk: „De az sem *kizárt*”, a regényben ezt olvashatjuk: „... . *nincs kizárva*”. Az ilyen torzítások megintgatják a hírlapítás és a televíziós közlés hitelét. Ezt látva, ezt tudva, senki sem hivatkozhat nyugodt lélekkel arra, hogy ilyen vagy olyan hírlapban olvasta, illetve a televízióban hallotta. Valamit tenni kellene a hírközlés hitelességének biztosítására!

Némely riporter valósággal belekényszeríti a nyilatkozó személyt a helytelen nyelvhasználatba azzal, hogy eleve magyartalanul kérdez. Így járt el például a Magyar Nemzet egyik munkatársa is. Ezt kérdezte: „*Elégedett-e* zenekultúránk hatékonyságával?” (1982. szept. 19. 7). A nyilatkozó — nyilván a riportertől hallott előkelősködő „fentebb stíl” tiszteletében — engedelmesen így válaszolt: „Dehogyan *vagyok elégedett*.” Nem kétséges, hogy a riporter rossz példája hatott rá.

Magyartalanul kérdezi az Élet és Irodalom munkatársa is Emil Bend amerikai sportszociológustól: „*Elégedettek* a tömegsportban elért eredményekkel?” (1982. 38. sz. 7) Az amerikai szakértő szempontjából persze közömbös, hogy magyarul a kérdés nyelvileg helyesen volt-e föltéve (hiszen bizonyára angolra fordítva jutott el füléhez a kérdés), de a magyar olvasók számára nem közömbös. Az ÉS-nek egy másik munkatársa viszont egy magyar riportalannal szemben járt el egészen megdöbbentő módon (1982. 37. sz. 16). Egy riportban a szőke pénztárosnő így beszél az ÉS riporteréhez: „Na, mit szól hozzám? *Meg volt elégedve?*” A pénztárosnő, a magyar köznyelvnek egyik képviselője és hordozója helyesen, magyarosan kérdezett. Mire a riporter (a „fentebb stílt”, vagyis a „tötö” nyelvet propagálva, s mintegy kioktatva a pénztárosnőt és a lap olvasóit is), tüntetően magyartalanul kérdez vissza imígyen: „Hogyne. Mivel kellett volna *elégedettnek lennem?*” Az Élet és Irodalom egyébként is az élen halad a tötözés tekintetében. Nem ritka a lapban az állítmányi használatú *-t, -tt* képzős igenév. Ennek megfelelően persze az *elégedett* is. Íme: „*Elégedett vagyok* önmagammal és életemmel” (1982. 35. sz. 5); „Szabó mérnök szerfölött *elégedett* listájával” (1982. 39. sz. 16). Bizonyos, hogy a derék Szabó mérnök (nem lévén hírlapíró és riporter): *meg volt elégedve* listájával, és a riporter torzította el a közhasználatú magyar kifejezést. Nem ártana, ha az Élet és Irodalom cikkírói jobban tanulmányoznák az életet és az irodalmat, vagyis az élőnyelvet és az irodalmi nyelvet.

Elképesztő, hogy mi mindent tudnak elkövetni a hírlapírók és a riporterek, ha valami nyakatekertséget akarnak ráerőszakolni nyelvünkre. Lehetetlennek tartottam, és tartom ma is, hogy bárki, aki jól tud magyarul, efféle kérdéssel forduljon bárkihez: „*Hogy elégedett (ön vagy maga) az előadással?*”. Ide iktatok néhányat a már idézett példákból (lásd előbb) állításom igazolására. Jósika Miklós: „*Miként vagy nálam megelégedve, ifjú?*”. Az 1897-es társalgási könyv: „*Hogyan van megelégedve a szolgálattal?*”. Kosztolányi Dezső: „*Vallatgatták, hogy van megelégedve helyével?*”. Tabi László: „*És hogy van megelégedve a balhátvédjünkkel?*” Napjainkban a két utóbbi a szokásos, szinte kötelező kérdéstípus. A Rádió- és Televízióújság riporternője nyilván maga is érezte a „*Hogy elégedett . . . ?*” kérdés képtelenségét, ezért addig mesterkedett, amíg sikerült ilyen kérdést produkálni és intéznie dr. Petrik Ferenc igazságügyi miniszterhelyetteshez (1982. 31. sz. 3): „*Mennyire elégedett a rádió és a televízió jogi műsoraival?*”. Fantasztikus nyelvi „salto mortale”, amely hitem szerint első ízben látott napvilágot nyelvünk történetében. Sajnálunk kell, hogy ez a buzgalom és találékonyság nem a jó ügy érdekében történt.

A fenti eset szomorú tanulságot rejteget a nyelvtörténészek számára. A folytatása ugyancsak szomorú tanulsággal szolgál — a nyelvművelés számára. Az történt ugyanis, hogy a lapnak egy másik riportere (férfi), akinek valószínűleg megtetszett ez a legújabb hírlapírói produktum, ezt kérdezte a gyanútlan riportalanytól (38. sz. 4.): „*Mennyire elégedett velük?*” (h.: *Hogy van megelégedve velük?*). Íme, „in flagranti” leleplezhetjük, hogyan terjednek a mostanában nagy számmal burjánzó magyartalanságok, főleg a hírlapírók és a riporterek közreműködésével. Az RTV tevékenysége ezzel a kérdéssel kapcsolatban még nem ért véget. Néhány számmal később a lap harmadik riportere (ismét nő) ezzel a kétszeresen is magyartalan mondattal szorította sarokba Szilágyi Tibor színészt: „*Szavaiból úgy érzem, maradéktalanul elégedett?*” (h.: *tökéletesen meg van elégedve*). A kitűnő színész, aki minden bizonnyal a színpadon és a mindennapi életben is kifogástalanul beszél magyarul, a riporteri „fentebb stíltól”, az előkelősködő „nyinye” nyelvtől befolyásolva, így nyilatkozott: „*Ha köztük (ti. a színésztársak közt) helytálló, akkor vagyok igazán elégedett.*” Jó magyarsággal így volna: „*akkor vagyok igazán boldog.*”

Nem szabad megfélemlenünk a sok derűt árasztó lapról, a Ludas Matyiról sem, amelynek egyik humoristája ezzel a kérdéssel szomorította a magyar nyelvet: „*Elégedett vagy a motorkerékpárossal?*” (1982. 40. sz. 7). A humoristának bizonyára „szent meggyőződése” (lásd ugyanaz a szám, 10), hogy magyarul kérdezett, én azonban *szentül meg vagyok győződve*, hogy a kérdés „tötő” nyelven hangzott el. A tárgyalt idegenszerű kifejezés terjesztésében tehát ez a lap is ludas.

*

Aki nem elfogult és nem vak, az evvel a kifejezéssel kapcsolatban is tisztán láthatja, hogy milyen nyelvrontás folyik a sajtóban, a rádióban és a televízióban. Némely nyelvészek azt állítják, hogy az úgynevezett riportalanyságok igen gyakran helytelenül beszélnek, tehát a riportereknek kötelességük valamilyen módon javítgatni a riportalanyságok nyelvi hibáit. Véleményem szerint ezek a nyelvészek tévednek. Tapasztalatom szerint az egyszerű emberek túlnyomórészt helyesen, magyarosan beszélnek, nyilatkoznak, főként akkor, ha a riporterek nem mutatnak rossz példát nekik. A riporterek viszont nemegyszer helytelenül, magyartalanul, körülményeskedve vezetik a beszélgetést,

s ez a riporternyelv óhatatlanul visszahat a nyilatkozókra is. Isten őrizzen attól, hogy a riporterek „javítgassák” a beszélgető partnert. Előbb a riportereket kellene gondosan oktatni a magyar nyelv helyes használatára.

Grétsy László nemrég ezt írta a Rádió- és Televízióújságban: „... a rádióban és a televízióban szólók beszédének természetes élőbeszédnek kell lennie” (34. sz. 7). Igazat adok Grétsy Lászlónak, és ezt a kiegészítést fűzöm hozzá: „A sajtótermékekben írók nyelvének természetes élőnyelvnek kell lennie.” Ez az a követelmény — igen szerény követelmény! —, amelyet a nyelv művelők jogosan támaszthatnak a hírlapírókkal, riporterekkel szemben, akiknek munkájuk eredményes végzése céljából elsőrendű feladatuk és kötelességük volna egyebek közt az élőbeszéd, az élőnyelv tanulmányozása. Ha szem előtt tartanák ezt a feladatot, akkor nem követnének el olyan nyelvi hibákat, melyek szemben állanak a magyar irodalmi nyelvvel és a magyar emberek túlnyomó többségének nyelvhasználatával.

Szinte hihetetlen, hogyan tud villámszerű gyorsasággal terjedni járványként egy-egy idegenszerűség, egy-egy nyakatekertség a hírlapírók és a riporterek körében. A közelmúltban a *köztudott* volt forgalomban. Óriási forgalomban! Alig-alig jelent meg olyan cikk melyben a szerző bele ne szótt volna egy *köztudott*-ot, aminek többnyire nem volt semmi jelentése, még annyi sem, mint a szintén orosz szövegekből terjedő, üresjáratú *gyakorlatilag*-nak. Aztán következett, és ma is hivalkodik: a *kizárt*. *Ez kizárt, az kizárt, nem kizárt*, halljuk lépten-nyomon, főképp a rádió „jóvoltából”. Hogy csömört nem kapnak tőle a rádiósok! Helyesen így volna: *lehetetlen, ki van zárva; lehetséges, nem lehetetlen, nincs kizárva*. Napjainkban az *elégedett vagyok (valakivel, valamivel)* a favorit. Egymás szájából, illetve tollából vagy írógépéből kapkodják ki mohón a különböző rendű és rangú hírközlők.

Ezek után természetesen föl kell tennünk a kérdést: A nyelvhelyesség szempontjából melyiknek van nagyobb súlya? Az utóbbi 200 év magyar irodalmának és az embermilliók mindennapi nyelvhasználatának, vagy a sajtónak, a hírközlő eszközök nyelvbombóló betűinek, hanghullámainak?

Ha a nyelvhelyesség alapelvét komolyan vesszük, és mérlegre tesszük, akkor habozás nélkül kinyilváníthatjuk, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv tanúbizonysága szerint, továbbá a nyelvészeti munkák tanúsága szerint az *elégedett vagyok valakivel, valamivel* helytelen, idegenszerű, magyartalan. A helyes magyar kifejezés: *meg vagyok elégedve*.

Ép nyelvérzékű embereknek sem a nyelvük, sem a tolluk nem jár rá a tötözésre, beleértve természetesen az *elégedett*-et is. Szántó Piroska, az 50-es évek eseményeit földévezve, így beszélteti (nem egyenes idézetben, hanem 3. személyben) Sas Miklós író (Új Tükör, 1982. 39. sz. 16); Talán olvassanak el az elvtársak néhány mai verset, *meg lesznek elégedve* (nem: *elégedettek lesznek*). A leendő házastársak a házasságkötéskor szintén élőnyelven tettek mindenkor fogadalmat, és egyebek közt kijelentették: „*Véle megelégszem*” (nem: *Véle elégedett leszek*).

Véleményem szerint még a jelzői szerepű, egy nem létező *elégedik* igéből mesterségesen fabrikált *elégedett* is minden esetben nélkülözhető, és más, természetesebb, szervesebb nyelvi eszközzel helyettesíthető. Nem nehéz feladat, csak élő nyelven kell fogalmazni. Régebben nem érezték szükségét ennek a fattyúhajtásnak anélkül is tudtak beszélni és írni. Móricz Zsigmond egyik regényének címe: „A boldog ember” (nem *elégedett ember*). Ugyanezt mondhatjuk az *elégedetten* és az *elégedettség* szóról, valamint a vonzat nélküli *elégedett vagyok*

kifejezésről. „*Boldogan éltek*, míg meg nem haltak” (nem: *elégedetten éltek*). „*Büszkén mondhatom*” vagy „*Örömmel újságolhatom*” (nem: *elégedetten*). „*Boldog vagyok*” „*Örömmel tölt el*” vagy „*Örülök*” (nem: *elégedett vagyok*). Csokonai Vitéz Mihály: „*Vidítja egy édes meglelégedéssel*” (A hír). Petőfi Sándor: „*Itten élek én most meglelégedéssel*” (A jó öreg kocsmáros).

A r r a v a g y o k h i v a t v a. Az *arra vagyok hivatva* kifejezés ritkábban fordul elő, mint a *meg vagyok elégedve*, s akkor is inkább az irodalmi nyelvben. Egyszerű emberek nemigen használják. Helyette ilyesmit mondanak: *az a hivatásom, az a feladatom*. Vagy a *kell* igével szerkesztenek idevágó mondatokat. Az irodalmi nyelvben — csekély kivétellel — a *hivatva* és nem a *tötöző hivatott* formát használták, és használják. Példák:

Petőfi: „én csak *arra vagyok hivatva*, hogy az első lökést megtegyem” (Napló, 1848. márc. 17.). Arany János: „a másik, mely *hivatva volna* a mű költői oldalát felfogni” (levél Tompához, 1853. jún. 28.); „Fogadj a leghőbb üdvözlétemet . . . a fényért, melyre költészetünket deríteni *hivatva van*” (levél Madáchhoz, 1861. szept. 12.). Jókai: „idővel magasabbra *lesz hivatva*” (A köszívű ember fiai, 1: 5); „amely küzdelem folytatására *lesztek hivatva ti*” (i. m. 6). Madách: „Mink *vagyunk hivatva* / E ronda démonok féken tartani” (Az ember tragédiája, 7). Mikszáth: „rongyból felöltöztetett báb, aki a verebek elijesztésére *van hivatva*” (Szent Péter esernyője, 52). Babits: „En igazán nem *vagyok hivatva*, hogy ítéletet modnjak” (Az európai irodalom története, 257). Móricz Zsigmond: „talán intő lesz annak a generációnak, amely ma *van hivatva* az ifjúság életéről gondoskodni” (Forr a bor, 1. 31). Tabi László: „Lemosta Piroska arcáról a „Wamp” krémet, amely *hivatva lett volna* üdévé tenni a bőrt” (Címzett ismeretlen, 199). Csurka István: „voltaképpen annyit *volt hivatva* jelképezni ebben az esetben” (Magyar Nemzet, 1980. ápr. 4.). Lomb Kató: „az elbátortalanodáson *van hivatva* átsegíteni az „úszót” . . . az idegen szöveg érdekessége” (így tanulok nyelveket, 104). Gyulai Zoltán: „vannak, akik *eleve hivatva vannak arra*” (Magyar Nemzet, 1981. ápr. 14.). Szántó Jenő: „vajon milyen hely illeti a pedagógust, aki *arra van hivatva*, hogy” (Népszab. 1982. okt. 15. 4). Bárczi Géza: „művelődésre való vágyát *volna hivatva* ébren tartani” (Nyelvművelésünk, 117). Tompa József: „időszerű átdolgozását is *hivatva van* előkészíteni” (Nyr. 105: 486). Grétsy László: „szenvédő ígérek a pótlására *vannak hivatva*” (Szaknyelvi kalauz, 154). Szűts László: „Az új folyóirat ezt az egyre növekvő társadalmi igényt *van hivatva* kielégíteni” (Magyar Hírlap, 1979. márc. 17.). Kemény Gábor: „a művészetek az emberiség erkölcsi tökéletesedését *vannak hivatva* elősegíteni” (NyK. 82: 404). Honti László: „E nagyszerű munkák megalkotója . . . kétségtelenül *hivatva volt* . . . az oli-ugor alapnyelvi rendszer feltárására is” (NyK. 82: 173).

A nagy Értelmező Szótár egy külön *hivatva* címszót tüntet fel, ahol ezt találjuk: *hivatva van* vmire v. arra, hogy . . . v. valamit tenni; ő *hivatva van rá*; Megtett, amire *hivatva valál* (idézet Aranytól). Van a szótárban egy *hivatott* címszó is, de a szótár ezt csak jelzői szerepben dokumentálja. Egyetlen állítmányi használatú példát — én *arra vagyok hivatott* stb. — nem találunk. Ugyanezt mondhatjuk a kis ÉrtKsz.-ról is.

Az irodalmi és a nyelvészeti adatok alapján jogosan állíthatjuk, hogy az *arra vagyok hivatva* a hagyományos, a helyesebb, a magyarosabb a *tötöző hivatott* formával szemben.

*

Azok a nyelvészek, nyelvművelők, akik evvel a témával foglalkoztak, ritka kivétellel határozottan elítélték a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használatát. Az elsők között Horváth János (MNy. 7., később Msn. 17) Utána Simonyi Zsigmond (Nyr. 46, 47, 48). Mint sült germanizmust gúnyolta ki a „Legyen nekem megengedett” mondatot Szabó Dezső a Feltámadás Makucskán című satírájában. Klemm Antal megállapítja (Magyar történeti mondat, 48), hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév nyelvünk egész történeti korában

rendszerint csak jelzőül és igei állítmányként fordul elő. A 19. század óta kezdik sűrűbben használni egyrészt német hatásból, másrészt az *el van törve*-féle szerkezet szándékos kerüléséből. Tiszamarti Antal 1943-ban két nyelvhelyességi könyvben is foglalkozott evvel a magyartalansággal (Orvosi nyelvünk helyes magyarsága; Szeplőtlen magyarság). Újabban az Egy hibás mondat-tani jelenségről című cikkében hívta föl rá a figyelmet (Magyar Nemzet, 1978. márc. 12.). Nagy J. Béla sem kedvelte a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használatát (Nyelvművelésünk főbb kérdései, 258). Kovalovszky Miklós úgy vélekedik (Nyelvművelésünk főbb kérdései, 156), hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév a mai nyelvszokás szerint akkor használatos állítmányként, ha igei tartalma erősen elpárolgott, és szinte melléknévnéz érezzük. Hasonlóképpen ír a Nyelvművelő Kézikönyvben (825–6). Egyértelműen elmarasztalja a tötözést Grétsy László a Szaknyelvi kalauzban (157–61), leszögezve, hogy aki kielégítően akarja szerkeszteni mondatait, az óvakodjék a *-t*, *-tt* képzős igenevek állítmányi szerepben való használatától. Ferenczy Géza az Anyanyelvi őrárat c. könyvében azt írja (161), hogy többek között azért terjed újabban az *elégedett vagyok* kifejezés, mert babonából kerülik az emberek a határozói igeneves szerkezetet, s ezzel valóban idegenszerűségbe esnek. Rácz Endre A mai magyar nyelv c. könyvben megvilágítja, hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használata azért van terjedőben, mert sokan kerülni akarják a határozói igenév és a létige kapcsolatát. Lőrincze Lajos többször is tüzetesen foglalkozott evvel a témával. Először egy előadássorozaton a rádióban, majd az Élet és Irodalomban (1978. 9. sz. 6). Megállapította, hogy a németességtől való félelem sokakat valóban nyelvi hibába, valódi németességbe kerget. A rádióelőadásokat és az ÉS-ben közölt cikket kerek egészé foglalta össze Lőrincze az Emberközpontú nyelvművelés c. könyvben (126–37). Bíró Ágnes magvas cikkében (Népszabadság, 1980. febr. 24.) azt olvashatjuk, hogy idegenszerűek azok a mondatok, amelyekben a *-t*, *-tt* képzős igenevet használják állítmányul.

Rendkívül tanulságosan és életszerűen mutatja be a járványszerűen terjedő tötözésnek romboló hatását Kossa János újvidéki nyelvművelő a Nyelvünk fűszerszámai c. könyvében (202). Fejtegetését így foglalja össze: „*Elégedett vagyok, érdekelt vagyok* . . . a légkör nyugtalansággal telített és egy sereg más ilyen idegenszerű melléknévi igeneves szerkezet jórészt azért terjed, mert nem merjük használni” a *-va*, *-ve* igeneves szerkezetet. Egy kéziratot olvasva, melyben egy újságíró sorozatosan húzgálta át a *-va*, *-ve* képzős igenevet, megbotránkozva állapítja meg: „Hiszen a mindennapi beszédben mindnyájan azt mondjuk: *meg vagyok elégedve*, a kocka *el van vetve*, halálra *van ítélve*, az időm kurtára *van szabva*, a ruhám *ki van vasalva*, frissen *van borotválva*, göndör hajam rövide *van levágva*.”

1979-ben az Édes Anyanyelvünk folyóiratban (2. sz.) Éder Zoltán kemény szavakkal ítélte el, ürületnek nevezte a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használatát. Én magam ugyancsak az Édes Anyanyelvünkben (1980. 1. sz.) róttam meg a Népszabadság munkatársait a *-t*, *-tt* képzős igenév helytelen használata miatt.

*

Jogosan vetheti föl valaki a kérdést: Vajon volt-e eredménye annak, hogy a nyelvművelők egész serege évtizedeken át elítélte a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használatát, vagyis a tötözést. Többen is azt a véleményt nyilvánították ki, hogy nem sok eredményét látják a kárhoztatásnak, általában a

nyelvművelői intelmeknek. Akadnak olyanok is — sajnos, nyelvészek is —, akik hiábavalónak tartják a tötözés elleni küzdelmet. Én ebben a tekintetben Bárczi Géza véleményét vallo, mely szerint: „Aki fáradt lemondással áll be a nyelvművelők hadrendjébe, az magával hozza a kudarcot. Rendületlen bizalommal a lehetetlent is meg kell kísérelni” (Nyelvművelésünk, 125).

Ha jól megfigyeljük, mégis láthatunk eredményt. És nem is keveset. A kiirthatatlannak vélt germanizmus, illetve russzicizmus: az állítmányi használatú *ismert*, *közismert*, *köztudott* (az orosz szövegek hemzsegnének a modorosság, tartalmatlan, fölösleges *izvesztno*, *obszseizvesztno* szótól) visszaszorulóban van. Helyettük például a Magyar Távirati Iroda hírközléseiben csaknem mindig az *ismeretes* szó áll. Az MTI híreiben általában alig találni tötözést vagy ehhez hasonló kirívó magyartalanságot. A Népsport a mániakus *elégedett*-ség áradatában is tud magyarosan írni. Íme: „a menedzser, Burkinshaw nem *volt megelégedve* Brooke teljesítményével” (1982. okt. 11. 12). A História folyóirat 1982. évi 4–5. számában meglepően sok példát találtam az ősi *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetre, köztük olyanokra, amik helyett más lapok, a rádió- és a televízióbeli hírközlők tötöző formákat használnak. Néhány példa az említett kettős számból: *tele volt hintve*; *be volt ékelve*; nem *volt* kellően *felkészülve*; nekik *volt fenntartva*; az alapok *adva voltak*; a kérdés nagyjából *meg van oldva*; szabadságjogaikat *biztosítva látják*; a nagy- és középbirtokosok érdekeinek *volt alárendelve*; a feltételek *adva voltak*; A bolgár csapatok a fő fronton *voltak elfoglalva*. Ugyanebben a kettős számban hatszor fordul elő az *ismeretes* egy szer a *tudni való* és egyszer a *mint tudjuk* a tötöző *ismert* helyett. Ugyanebben a kettős számban ezt olvashatjuk: „Jászi ugyanis nem *elégedett meg* azzal” (A tötözők ezt így írnák: nem *volt elégedett* azzal). Nem titkolom el, hogy a Históriaiban is vannak tötöző alakok (*ismert*, *köztudott*, *biztosított*), de manapság, amikor annyira gyöngén állunk a magyar nyelvtudás dolgában, ezen nem is csodálkozhatunk.

Nem hagyhatom említés nélkül az Autóvezető folyóiratot, ahol a szerkesztőség a cikkírókkal való vitát is vállalva sem hajlandó engedni (erről a szerkesztőség előzékenysége folytán személyesen is meggyőződtem) a nyelvhelyességből. Ezenkívül a lap minden számában közöl nyelvhelyességi cikkeket. Nem hallgathatom el, hogy a Népszabadságban az újabb időben szemmel láthatólag erősen megritkult — a sportrovat kivételével — a tötözések száma, és megszorodtak a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetek. Egy-két kiöltő példa: „Sarokba *lettem szorítva*” (1982. febr. 13. 12); „Munkahelyeinek többségéről azért távolították el, mert nem *voltak megelégedve* vele” (1982. máj. 7. 4) „Zászlós úr, te *meg vagy elégedve* vele?” (1982. máj. 8. 14); „Világos persze hogy ez a kis megszorítás az ügyeletes gyógyszerészt *van hivatva* valamelyes védeni” (1982. jan. 10. 5); „Ezt az érzést *volt hivatva* felébreszteni Leonyid Brezsnyev levele is” (1982. aug. 4. 11); „törvényt is hoztak, mely a lengyel társadalom több évtizedes várákozásait *lesz hivatva* kielégíteni” (1982. aug. 11. 2); „Thököly céljait *volt hivatva* szolgálni házassága” (1982. szept. 25. 8).

Még csak az Élet és Tudomány folyóiratról óhajtok néhány szót szólni. Nem lehet könnyű a lap helyzete, hiszen az ismeretterjesztő cikkeket író szakemberek a legveszedelmesebbek a nyelvhelyesség szempontjából. Ennek ellenére a lapban keresve is alig találni magyartalanságot, nyelvi hibát, nyakatekert fogalmazást. Miért? Nyilván azért, mert a lap szerkesztősége, olvasó-szerkesztője mindent megtesz, hogy nyelvileg hibátlan írásokat adjon az olvasóknak.

Azért emeltem ki a fentieket (tudom, hogy a felsorolás nem teljes), mert viszont kétségtelen, hogy a tötözésnek még a mindenki által elítélt formái is ott éktelenkednek ma is a sajtóban (vaamennyi országos napilapban és folyóiratban), a rádióban és a televízióban egyaránt. A példák maguktól beszélnek: „A cél *kítűzött*” (Autósélet, 1981. 8. sz. 1); „Az epidurális módszer személyi és tárgyi feltételei még nem *biztosítottak*” (Új Tükör, 1982. jan. 17. 8); „A nőknél edződnek, a férfiaknál tétlenségre *kárhozottak* az utánpótlás legjobbjai” (Népszabadság, 1982. febr. 14. 12); „Ma már széles körben *tudott*, hogy” (Élet és Irodalom, 1981. 48. sz. 4); „*fordítottan* arányos a gyermekvállalási hajlandósággal” (uo.); „A járatok egyáltalán nem *telítettek*” (Magyar Hírlap, Mell. 7. o. 1982. szept. 25.). A rádióban főleg a hírközlés a tötözésnek egyik terjesztője. Egyetlen adásban (1982. febr. 19. Déli krónika) három *-t*, *-tt* is szerepelt állítmányként: *adott, kizárt, garantált*. A televíziónál is (túlnyomórészt a hírközlők és a riporterek tötöznek. Az 1982. évi spanyolország labdarúgó-világbajnokság alkalmából a barcelonai közvetítő elég gyakran bűsította az éter hullámain a *köztudott, elégedett, adott* igenév állítmányokkal. Szomorú dolog, hogy a tankönyvekben is gyakran fordul elő, egyéb nyelvi hibákon kívül, a tötözés. Örvedetes viszont, hogy az Akadémia Anyanyelvi Bizottságának vitája során a nyelvészek és a pedagógusok közül többen megroították a tankönyveket, kinyilvánítva, hogy „nemcsak a szerkesztés hibái zavarják a tanulás folyamatát, hanem a szöveget fellazító ügyetlenségek, a szótzaporítás, a zsargonszerű névutózás . . . az újabban »tötő« nyelvnek elkeresz-selt igenévhasználat . . .” (lásd Magyar Nemzet, 1982. okt. 14. 5).

*

Vajon a nyelv művelők el tudnák-e érni — ha nem is egy csapásra hanem lépésről lépésre —, hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használata, vagyis a tötözés, a sajtóban, a rádióban és a televízióban visszaszoruljon, és ennek folytán az értelmiség bizonyos rétegének nyelvhasználatában is megszűnjön? Véleményem szerint el tudnák érni. Ehhez azonban szilárd elhatározásra állhatatosságra, bizakodásra és nagyobb aktivitásra, ennek a nyelvi hibának állandó következetes számontartására, s a hibát elkövetők figyelmeztetésére volna szükség. Megérné, mert ez lenne az utóbbi évtizedek nyelv művelő mozgalmának leglátványosabb fegyverténye. Egyben a Nyelvőr érdeméül is szolgálna, hiszen a lap szerkesztője, Simonyi Zsigmond vette föl megalkuvás nélkül a harcot evvel az idegenszerűséggel szemben.

Vitaindító cikkemben nem állt szándékomban ítéletet mondani, bárkit megfélemlíteni, hadiparancsot kiadni. Ezúttal se teszem. Én a magyar nyelv ügyéért folytatott harcban a magyar nyelv művelését szívükön viselő nyelvészek támogatására számítottam a múltban, és számítok továbbra is. Jól tudom, hogy egymagamban keveset érhetek el. Az egész nyelv művelő mozgalm segítségével sokat.*

Szepes Gyula

* A vitát szerkesztőségi cikkel jövő évi I. számunkban zárjuk le.

Idegen családneveink

1. A családnevekre sem a helyesírási szabályzat, sem a magyarítás kényszere nem vonatkozik. Míg az utónevek — az ezeréves *István*-tól az új divatú *Szilviá*-ig — csak magyaros alakban anyakönyvezhetők, s még a magánéletben használt *Edith*, *Emmy*-féle írásmódokat sem nézi jó szemmel a nyelvművelés, az idegen eredetű vagy alakú családnevek viselőit semmiféle törvény nem kötelezi arra, hogy nevét magyarra változtassa, vagy magyarosan írja. Voltak ugyan időszakok, amikor bizonyos testületek tagjaitól a felsőbbség elvárta, sőt megkövetelte a névmagyarosítást, ám az idegen származású családok és egyének nagy többsége saját elhatározásából, saját névzülését követve döntött úgy, hogy családnevét megváltoztatja, illetőleg megtartja.

Még ma is igen tekintélyes az idegen családnevek számaránya; hogy mekkora, arra már megpróbálhatunk választ adni az utóbbi években megjelent személynévi adattárak segítségével. Ezek: Ördög Ferenc: Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973.; Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. ELTE NytudDolg. 12. sz. 1973.; Mészárosné Varga Mária: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. ELTE NytudDolg. 15. sz. 1975.; továbbá a Magyar Személynévi Adattárak (szerkeszti Hajdú Mihály, kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége) következő füzetei: 2. sz. A. Fodor Ágnes: Cigánd mai család- és ragadványnevei. 1975.; 14. sz. Molnár Mária: Magyarlak mai ragadványnevei. 1977.; 15. sz. Balázs Judit: Rábaszentandrás mai család- és ragadványnevei. 1977.; 16. sz. Nagy Géza: Karcsa mai család- és ragadványnevei. 1977.; 22. sz. Kovács János: Vásárosdombó mai család- és ragadványnevei. 1978.; 28. sz. Karacs Zsigmond: Földes történeti és mai család- és ragadványnevei. 1980.; 31. sz. Szabó Imre: Kurd történeti és mai ragadványnevei. 1980.; 33. sz. Tóth József Farkas: Szápár mai család- és keresztnévei. 1980.; 37. sz. Tóth Mihály: Bag mai család- és ragadványnevei. 1981.; 41. sz. Villányi Péter: Galgamácsa mai család- és ragadványnevei. 1981.; 46. sz. Fercsik Érszébet: Hévízgyörk mai család- és ragadványnevei. 1982. Ezek az adattárak összesen 72 977 magyarországi lakosnak összesen 3376 különböző családnevét tartalmazták. Mint-hogy ez a korpusz nem valami nagy, ráadásul erősen aránytalan a Dunántúl javára, kiegészítésként a budapesti telefonkönyvből vett statisztikai mintákat használtam. (A telefonkönyv még mindig legbővebb forrása a családnév-vizsgálatoknak, de hátránya egyrészt, hogy nem terjed ki a teljes lakosságra — nincs mindenkinek telefonja —, másrészt a néviselők számát sem lehet megállapítani — nem tudjuk, hogy egy állomásra hány azonos nevű családtag esik.)

2. Meg kell különböztetni az idegen eredetű és az idegen alakú vagy hangzású családneveket. A két kategória nem teljesen fedi egymást. Idegen eredetű családnevek egybeeshetnek magyar szavakkal: *Mayer*-ból *Major* lesz, *Lang*-ból *Láng*, *Beer*-ből *Bér*, s ezeket már magyar neveknek tartja a köztudat. Ha a Rábacsanakon feljegyzett *Saitos* név valóban román eredetű (vö. Posgay i. m. 19), ez is egybeesett a magyar *Sajtos*-sal. Másrészt idegen hangzású családnévről is kiderülhet a magyar eredet (l. Reuter Camillo fejtegetéseit a „szlávgyanús” *Sikota* névről, Nyr. 105: 478). Idegen eredetű családnévnek csak azt tekinthetjük, amely családnévként került át valamely idegen nyelvből, s így a család származásáról tanúskodik; semmiképpen sem

az olyanokat, amelyek idegen eredetű köznévből, személynévből vagy helynévből a magyarban fejlődtek családnévvé, pl. *Kántor, Pintér, Demeter, Simon, Kanizsa*.

Az „idegen hangzású családnév” inkább adminisztratív fogalom: az ilyen neveket szokták magyarosítani, s ilyenek felvételét nem engedélyezi a jogszabály (A belügyminiszter 2/1955. (VI. 23.) BM. számú rendelete a névváltoztatásról szóló — 14/1974. (V. 14.) MT. sz. rendelettel módosított — 11/1955. (II. 20.) MT. számú rendelet végrehajtásáról, 4. §.: „Idegen hangzású, magyartalanul képzett név [...] felvételét [...] — különös méltánylást érdemlő körülmények kivételével — nem lehet engedélyezni”). Pontosabb lenne idegen a l a k ú névről beszélni, hiszen a hangzás mellett az írásképek is szerepe van: olyan betűk vagy betűkapcsolatok, amelyek magyar szavakban nem fordulnak elő (*ä, q, sch, w, x: Käfer, Quittner, Schön, Wolf, Lex* stb.), vagy nem magyar hangértéket képviselnek (pl. *Süss* [zűsz], *Vogel* [fógel]) elárulják az idegen nevet. A hangalak idegenszerűségét már nehezebb meghatározni. Kri-tériumnak tekinthető a szókezdő mássalhangzó-torlódás (pl. *Blum, Krizsa, Stark, Zvér*), a hangrendi harmónia hiánya (pl. *Gallen, Kűhár, Mersva, Ocse-nás*), az *au, ei* diftongus (*Gausz, Kauten, Veit, Heisz*), gyakran a szóvégi hosszú mássalhangzó (*Bekk, Hell, Hopp, Lott*).

Valóságos alaki rendszert alkotnak a magyar családnevekben megfi-gyelhető i d e g e n n é v f o r m á n s o k, elsősorban n é m e t é s s z l á v k é p z ő k. A leggyakoribbak: a német *-er* (*Bauer, Eppinger, Pigler, Lakner* stb.), a szláv *-ics/-vics* (*Bencsics, Lakits, Simonics, Martinovics* stb.), *-szki/-cki* (*Pribelszki, Sztankovszky, Lehóczki, Branyiczky* stb.), *-ák* (*Hornyák, Hudák, Lesták, Szocsák*), *-ik* (*Gubik, Petrik, Lipcsik, Ornyik*). Az ilyen végződésű nevek gyakoriságát a következő táblázat szemlélteti:

	családnevek száma a feldolgozott adattárakban	az idegen alakú családnevek százalékában	százalékarány a telefonkönyv alapján
<i>-er</i>	221	17,7	14,5
<i>-ics/-vics</i>	177	14,1	7,4
<i>-szki/-cki</i>	46	3,7	7,6
<i>-ák</i>	49	4	2,9
<i>-ik</i>	49	4	5,3
		43,5%	24,6%

További jellegzetes szlávós névvégződések: *-ek* (*Adamek, Matusek, Korcsek, Havranek*), *-ec* (*Bahorecz, Devec, Oravecz, Stanecz*), *-ic* (*Csernovicz, Kránitz, Szlávicz*), *-ác* (*Kiácz, Klupác, Kludovácz*), *-da, -ta, -la, -na* (*Sohajda, Plichta, Kodela, Brezina*) stb. Gyakori németes formánsok: *-(e)l* (*Kappel, Meizel, Stickl*), *-man(n)* (*Bauman, Guttmann, Holczmann*), *-berg, -feld, -stein, -wald* (*Rosenberg, Dornfeld, Lattenstein, Urvald*). Ritkább a román eredetre valló *-u/-uj* végződés (*Durku, Pásku, Paskuly*). A számos *-án* végződésű név között viszont román, szláv, német, sőt örmény és héber eredetűek is vannak (*Argye-lán, Kimpján — Turcsán, Vukán — Rozsmán, Hermán — Meresián, Szalosján*

— *Elkán, Kohán*). A névformáns előtti szegmentum — nevezzük „névtő”-nek — nem mindig ugyanabból a nyelvből ered. Magyar tövű és szláv képzőjű családnevekre (*Aradszky, Debreczenszki, Mohácsán, Szegedinác*) felhívta a figyelmet Mikesy Sándor (NytÉrt. 70. sz. 366 — 7), ugyanott rámutatott arra is, hogy a szláv *-án* képzős neveket magyarossá teszi a hozzáfüggesztett *-i* képző (*Okolicsányi, Turcsányi*). De akadnak magyar névtövek német formánssal (*Gazder, Lőcser*), német névtövek szláv formánssal (*Frivaldszky, Schönviczky*) és egyéb hibridek is a magyar családnévanyagban.

Számos névformáns magyar és szláv neveken egyaránt előfordul: *-a, -ó, -s ~ -cs, -us, -ók, -kó, -csó, -ka, -sa, -ca* (vö. Knieza István: A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965., sokszorosítás). Az ilyen képzőjű neveket akkor tekinthetjük idegennek, ha a képző nem magyar névtőhöz járul (pl. *Siha, Kozó, Rehus, Skernyók, Cselenkó, Huszka, Dusa, Csercsa, Gubicza*). De az olyan neveket, mint *Anda, Laczó, Mikus, Mihók, Simkó, Jancsó, Borka, Martsa, Gyuricza*, amelyekben felismerhető a magyar névtő, bízást magyarnak számíthatjuk, még ha esetenként bebizonyosodik is idegen eredetük. Knieza rendszerezését ki lehet még egészíteni az *-ár* formánssal (*Kercsmár, Koleszár, Tokár* stb.), amely a magyarban is foglalkozásnév-képzővé lett (*Kádár, Kulcsár, Molnár* stb., bár a nyelvújítási *hordár, tanár, titkár* típusú szavakból nem alakultak családnevek). Az *-ik* képző Knieza szerint mindig szláv (i. m. 52), de ezt a nagyon magyaros hangzású *Tőröcsik* vagy *Lőrök* névvel kapcsolatban nehéz elhinni (vö. a *farcsik, hancsik* köznevek képzésmódjával, TESz. A *Fercsik* nevet a hévízgyörki anyag feldolgozója nem is említi a szlovák telepítés emlékét őrző családnevek között, vö. *Fercsik* i. m. 3). Ugyancsak Knieza szerint az *-ics* végződés magyar is lehet (pl. *Benics, Berics, Kálícs*, i. m. 27), ám ez a néhány adat csak a névtörténetre specializált kutató számára különül el a szláv eredetű *-ics* végű nevek nagy sokaságától.

Az idegen alakú családnevek tekintélyes többsége tehát rendszerezhető a fenti szempontok alapján. Ezenkívül idegen alakúnak tekinthetjük azokat a neveket is, amelyekben nem ismerhető fel összefüggés valamely magyar köznévvel vagy tulajdonnévvel; ilyenek a feldolgozott adattárakban pl. *Polor, Fucur, Bereng, Karasz, Pul, Zson*.

3. Az így meghatározott idegen alakú családnevek a feldolgozott adattárak családnév-állományának 36,8%-át teszik ki, a budapesti telefon-előfizetőknek pedig — a statisztikai minták alapján — kereken 50%-át. Országos átlagban tehát a családneveknek mintegy 40%-a idegen alakú, de ezeket a neveket a lakosságnak csupán a 10%-a viseli. (Az adattárakban 11,6%, a telefonkönyvben 8%.) A leggyakoribb idegen családnevek megterheltsége ugyanis messze elmarad a leggyakoribb magyar családneveké mögött. A budapesti telefonkönyvben szereplő mintegy 3500 *Kovács*, kb. ugyanennyi *Nagy*, 3000 körüli *Szabó*, több mint 2000 *Kiss* nevű előfizetővel szemben a leggyakoribb idegen név, *Mayer* csupán 244 adattal van képviselve. Ezt követi a 235 *Müller*, 220 *Novák*, 162 *Schmidt*, 150 *Weisz*, 137 *Hoffmann*, 124 *Klein*, 122 *Steiner*, 120 *Frank*. (A családnév-statisztikáknál szokásos eljárás szerint nem vettem figyelembe a *Kováts, Kis, Maier, Weiss* stb. alakváltozatokat.)

Egyes községekben azonban az országos átlagtól eltérő helyzetet találunk. Amint ezt Mészárosné Varga Mária, Tóth József Farkas és Villányi Péter dolgozatainak bevezetéséből megtudjuk, a dunántúli Bazsi és Szápár, a Pest megyei Galgamácsa lakossága nagyrészt német, illetőleg szlovák eredetű, s

ez a családnévanyagban is tükröződik. Szápáron a lakosságnak több mint 76%-a visel idegen családnevet: a leggyakoribbak: *Kukoda, Troják, Fojtyik, Janászek, Szmerha, Janus, Kohus, Gazder, Oravec*. Bazsi lakosainak 37%-a osztozik a *Lenner, Mózner, Felker, Partics, Hiller, Merics, Szindekovics, Holczer* és *Vágusz* neveken. Galgamácsán a lakosság 36%-a által viselt idegenes családnevek közül a *Koza*, a családba beházasodott Dudás Juli népművész révén híressé vált *Vankó*, továbbá a *Borna, Filó, Negyela* és *Szuhánszki* a leggyakoribb. A galgamácsai névanyag feldolgozója, Villányi Péter azt is közli, hogy a szlovák telepések utódai már a századforduló előtt magyar anyanyelvűvé váltak (i. h.), ám a szlovák artikuláció maradványa még megfigyelhető a szóvégi *ó* hang rövid ejtésében (*Vanko, Janko, Nyego*, i. m. 6).

A Vas megyei Magyarlakon, annak ellenére, hogy a helynév magyar anyanyelvű lakosságra utal, a két leggyakoribb családnév *Mesics* és *Dancsecs*, a sorrend 4. helyén pedig *Háklár* áll (Molnár M. i. m. 11; a *Mesics* név itt hibásan van írva, a helyes alakra nézve vö. i. m. 4, 8, 16). Sok idegen alakú családnévvel találkozhatunk a szlovén és horvát nyelvterülettel szomszédos Göcsej egyes falvaiban. Csertalakos 139 lakosából 36-ot hívnak *Ruzsics*-nak, Szijártóháza 142 lakosából 20-at *Mausecz*-nak, Ormándlakon a *Rudics* családnév a leggyakoribb (Ördög i. m. 388, 408, 293). Viszonylag sok *Bicsák* nevű él Kávás, Salomvár, Németfalu és Szentpéterföldre községekben (i. m. 217, 223, 243, 423), *Boronyák* Hottón és Szentersébethegyén (228, 231), *Doszpoth* Bocföldén és Sárhidán (276, 301), *Novák* Barlahidán és Tófejen 332, 361). Az összesítésben azonban ezeknek a neveknek a gyakorisága is eltörpül a *Horváth, Kovács, Tóth* nevekéhez képest.

Az országos átlagnál kevesebb idegen családnevet viselnek a köztudatban is „színmagyar” vidékként számon tartott Tiszántúlon és Bodroghözben. Földesen a családneveknek csupán 10%-a idegen alakú, s ezeket a lakosságnak nem egészen 2%-a viseli. Cigándon az idegen családnevek aránya 18%, az ilyen nevű lakosoké 6%. Karcson a családnevek 25%-a idegen, a névvisezők aránya az országos átlagnak megfelelő 10%. Meglepő, hogy Hévízgyörkön, ahol a falu köznyelve a XIX. század közepéig szlovák volt (Fercsik i. m. 3), ugyancsak nem több az idegen családnevek aránya 25, az ilyen nevű lakosoké 7%-nál; igaz, hogy a 10-nél több személy által viselt 17 név között van *Bazan, Kustra, Bazsik, Bobál, Gyetvan, Bányánszki* és *Mrkva*, valamint az idegennek és magyarnak egyaránt számítható *Fercsik* és *Benkó*.

4. Véleményem szerint a magyar családnévállomány 40%-át kitevő idegen alakú neveket nem rekeszthetjük ki a „magyar családnév” fogalmából. Amikor családneveink eredetével, történetével foglalkozunk, ezeket is figyelembe kell venni, s egy „Magyar Családnévkönyv” nem szorítkozhat a névmagyarosítási tanácsadó szerepére. Az idegen eredetű és alakú nevek vizsgálata természetesen roppant előmunkálatokat igényel, s ezeknek hiányára egyelőre joggal hivatkoznak a személynévi adattárak feldolgozói és értékelői. A családnevek tipizálásakor be kell érniük az „idegen és ismeretlen eredetű családnevek” sommás csoportjával, s ebbe is csúszhat hiba, pl. a Tóth József Farkas által ide sorolt *Petőcz* név semmiképpen sem lehet idegen, s valószínűleg magyar a *Benis* és a *Gurdon* is (i. m. 16), vagy ellentmondásba kerülhet egy másik rendszerezéssel, pl. a *Furján* családnév — amely a *Flórián* keresztnév alakváltozatából származik — Ördög Ferencnél a keresztnévi eredetűek (i. m. 24), Mészárosné Varga Máriánál pedig az idegen eredetűek között sze-

repel (i. m. 11; az ugyanitt említett *Major* és *Tobak* neveket sem tekinthetjük idegennek).

Az idegen alakú családnevek a magyar családnévállomány szerves részét alkotják. Nagy részüknek, főleg a szláv eredetűeknek az írásmódja is magyaros, sőt gyakran régiesen magyaros: az *-ics*, *-szki*, *-cki* formánsok *-its*, *-ich*, *-szky*, *-czky* írásváltozásai mindennaposak. Mindenekelőtt jellemző a magyar névanyagra a német, szlovák és délszláv eredetű elemek együttes jelenléte, ezek aránya. Szlovák nevekre kevésbé jellemző az *-ics/-vics* patronimikonképző, a szerb-horvátból és a szlovénból hiányzik a *-szki/-cki* (vö. Kniezsa i. m. 107); a magyar névanyagban mindkettő egyaránt gyakori. (Az adattárak összesítésében az *-ics* végű nevek jelentős többsége a délszláv beütésű göcseji anyag túlsúlyából adódik.) Magyar sajtáságnak látszik, hogy a németes alakú családneveknek több mint 60%-a *-er* végű; Brechenmacher névszótárában (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg a. d. Lahn 1957.) ez az arány — statisztikai minták alapján — csak 25—30%.

5. Alig tagadható, hogy az idegenszerűségnek fokozatai vannak. A *Weiss* névalak minden bizonnyal idegenszerűbb, mint a *Vajsz*; a közbeeső fokozatok *Weisz* — *Veisz* — *Vejsz*. A szókezdő mássalhangzó-csoportok közül azok hangzanak otthonosabban, amelyekkel közszók is kezdődnek, mint *blokk*, *brigád*, *drága*, *flastrom*, *friss*, *gléda*, *grádics*, *kláris*, *kréta*, *kvártély*, *pléh*, *próba*, *skatulya*, *slepp*, *smaragd*, *sneff*, *spárga*, *spriccel*, *sróf*, *stóla*, *strázsa*, *sváb*, *szkíta*, *szláv*, *szmoking*, *szpíker*, *sztrájk*, *szvetter*, *tréfa*; ezért kevésbé idegenszerűek a *Blaskovics*, *Brenner*, *Dravec*, *Flammer*, *Francsics*, *Glavács*, *Gregor*, *Klein*, *Krisztek*, *Kvanta*, *Placskó*, *Práger*, *Skoda*, *Slebics*, *Smodics*, *Snóbel*, *Spolurics*, *Srammer*, *Stefkó*, *Strausz*, *Szkalla*, *Szlávik*, *Szmetana*, *Sznohár*, *Szpehár*, *Sztankovszky*, *Szvoboda*, *Treiber* nevek, mint azok, amelyek közszókban elő nem forduló mássalhangzó-kapcsolattal kezdődnek, pl. *Csrenkovics*, *Dlauchy*, *Dmuhács*, *Dvihally*, *Gmelin*, *Gnädig*, *Gschwindt*, *Hlavacsek*, *Hnilicza*, *Hrubeczky*, *Hvezda*, *Kmetykó*, *Knausz*, *Mlinarics*, *Mnozil*, *Mráz*, *Sbül*, *Szrog*, *Tlesimunka*, *Tverdota*, *Vlosák*, *Vrestyák*, *Zborovján*, *Zdeborszky*, *Zgyerka*, *Zlatarics*, *Zmák*, *Znamenák*, *Zrufkó*, *Zvér*, *Zsbán*, *Zsdánszky*, *Zslebics*, *Zsmidzsár*. Különösen nehéz kiejteni a magánhangzó nélküli szótagokat, pl. a *Mrnák*, *Szmrtnik*, *Vlcskó*, *Vrba* névben; így lett ejtéskönnyítéssel *-li* a német *-(e)l* formánsból számos esetben, pl. *Kinclli*, *Mejklí*, *Merkli*, *Tringli*, akárcsak a *nudli*, *kifli*, *sámlí* köznevekben.

A formánsok közül azok, amelyek magyar képzőkkel esnek egybe (*-ka*, *-kó*, *-ár* stb., l. előbb), kevésbé csengenek idegenszerűen, mint az *-ák*, *-ek*, *-ác*, *-ec* vagy *-er*. A tömeges *-ics/vics* formánsnál ritkasága miatt idegenszerűbb a délszláv képző újabb *-ity/-vity* átírása (*Muity*, *Sztevanovity*) és a nem közvetlenül szomszédos nyelvekre — bolgár, oroszra — jellemző *-ov/-of* (*Ivanov*, *Hrisztof*). Mikesy Sándor idézett tanulmányában hangsúlyozza, hogy „A magyar névállományban annyi a *-szky* végződésű elem, hogy gyakoriságánál fogva már nem tekinthető idegenszerűnek”.

6. A századelőn évi 5—6000 lehetett a névmagyarosítások száma — természetesen az ország egész akkori területén —; becslésem alapja egy nyomtatott, hivatalos „Kimutatás az 1912. év I. felében engedélyezett névváltoztatásokról”, amelyet Ladó János volt szíves rendelkezésemre bocsátani. E lista megváltoztatott neveinek 18%-a *-er*, 5,8%-a *-(e)l*, 5,2%-a *-man(n)*,

4,6%-a *-ics*, 4,3%-a *-án* végződésű; az eseteknek kb. 1%-ában magyar nevet változtattak meg. Ma, azt lehet mondani, a névmagyarosítás divatja lejárt. Az 1981. évi névváltoztatások nyilvántartásában -- amelybe az illetékes hatósági szerv jóvoltából volt lehetőségem betekinteni -- száznál nem sokkal több a magyarosítások száma. Van néhány utónév-változtatás, gyakori a magyar alakú, de előnytelen hangulatúnak tekintett -- pl. jellegzetesen cigány -- családnév megváltoztatása, a legtöbb esetben azonban asszonyok kívánnak élni az 1974 óta törvényben biztosított névviselési lehetőségek közül egy másikkal, mint amit férjhezmenetelükkor választottak. Az ilyen névcsere eredményeképpen is léphet magyar családnév az idegen helyébe -- konkrét példa helyett névtípussal szemléltetve: *Mayer* Józsefné neve *Szabó* Ilona, illetőleg *Novák* Mária neve *Varga* Istvánné, *Vargáné* Novák Mária vagy *Varga* Mária lesz --, gyakorlatilag ezek az esetek növelik a névmagyarosítások számát. De az ellenkezője is előfordul: *Varga* Istvánné veszi fel újra leánykori *Novák* Mária nevét, illetőleg *Szabó* Ilona fogadja el utólag férjétől a *Mayer* nevet. Természetesen olyan esetek is vannak, amikor magyar nevet magyar névre, idegen nevet idegen névre cserélnek. Az asszonyok névviselésének megváltoztatása nem értékelhető a névízlés szempontjából, minthogy itt csupán két adott lehetőség, a férj családnéve és a leánykori családnév közötti választásról van szó, s az indíték nem az, hogy a másik név jobban tetszik, hanem az, hogy az eddigi névviselési forma valamilyen okból nem bizonyult megfelelőnek.

Ma is gyakran hangot kap az a nézet, hogy a nyilvánosság előtt szereplő embereknek magyar vezetéknevet illik viselni. A Hétfői Hírek 1982. jún. 21-i számában egy (s. e.) jelű újságíró is azt tanácsolta a Színház- és Filmművészeti Főiskola újdonsült diplomásainak, *Pregitzer* Fruzsínának és *Zillich* Beatrixnak, hogy válasszanak „könnyebben megjegyezhető, magyarosabb nevet”. Ami engem illet -- bár lehet, hogy ez egyéni sajátosságom --, minden bizonynyal könnyebben jegyzem meg ezeket a feltűnő neveket, mint számos jeles művészműnnyel jellegtelen tucatnevét. De különösnek tartom azt is, hogy ez a követelmény főleg színészekkel, írókkal és sportolókkal szemben merül fel; tudósoktól, feltalálóktól, politikusoktól, képzőművészekről mintha kevésbé venné zokon a közvélemény, hogy *Alexits*, *Issekutz*, *Moravcsik*, *Straub*, *Jendrasik*, *Zipernovszky*, *Münnich*, *Kernstok*, *Czóbel*, *Hincz*, *Uitz* stb. a nevük. Napjainkban talán a legvilághírűbb magyar név a bűvös kocka feltalálójáé: *Rubik*. Arról se feledkezzünk meg, hogy a *Petrovics* -- *Petőfi* névcserével egyidejűleg *Stanics* beírta azzal, hogy nevét csupán ejtéskönnyítéssel, *Táncsics* alakban használja, s a Tízek Társaságának *Degré*, *Pákh* és *Obernnyik* is tagja volt; a *Ziegler*-ből, *Herczog*-ból, *Steingaszner*-ből lett *Gárdonyi*, *Herczeg*, *Tömörkény* kortársa volt *Gozdu*, *Justh*, *Lovik*, *Bródy* is, szegény *Reviczky* pedig körömszakadtáig ragaszkodott törvénytelen apja előkelő nevéhez. Századunk irodalomtörténetének nagy nevei közé tartozik *Babits*, *Kafka*, *Kassák*, *Krúdy*, *Kuncz*, *Tersánszky*, *Schöpplin*. Jelentős utalást hordoz Szabó Magda könyvcíme: „Megmaradt *Szobotkának*” (1983.). A színművészet világában *Blaha* Lujza élete végéig használta művésznévként első férjének szlávos nevét; nem változtatta meg idegen alakú családnévét *Fedák*, *Páger*, *Gobbi*, *Latinovits*, *Sinkovits*, *Tomanek* és még számosan. *Psota* Irénről sokan tudják, hogy pályáját magyarosabb hangzású művésznévvel kezdte, de sikert csak akkor aratott, amikor visszatért igazán szokatlan hangszerkezetű nevéhez.

Véleményem szerint — amivel, tudom, nem mindenki fog egyetérteni — nincs szükség arra, hogy további névmagyarosításokra vagy akár csak magyaros hangzású művésznevek felvételére buzdítsunk, különösen ha az eredeti családnév nem erősen idegenszerű. Az idegen családnévek megmaradt állománya történelmi érték: a nemzetiségek megmagyarosodásáról tanúskodik, „egyik utolsó emléke a lakosság hajdani nyelvi hovatartozásának”, mint Tóth József Farkas helyesen megállapítja a „ma már teljesen magyar ajkú” Szápár község névanyagáról (i. m. 16), s ezért inkább védetté kellene nyilvánítani, mint a műemlékeket vagy a régi utcaneveket.

Az idegen családnévek védelmére azt is fel lehet hozni, hogy roppant változatosságuk nagymértékben gazdagítja családnévállományunkat. A telefonkönyvben a *Mihály* keresztnév magyar vagy magyarnak tekinthető származékaiból 16 különböző családnévet találunk (*Mihálka, Mihálydi, Mihályfi, Mihályi, Mihó, Mihók* stb.), szláv, német és egyéb idegen alakjainak származékaiból 46-ot (*Mihalecz, Michaleczky, Mihalek, Mihalik, Mihalkovics, Mihajlovits, Mihalcsezszi, Mihelics, Michel, Micheller* stb.) és két magyar tövű, de szláv formású hibridet (*Mihályovszky, Mihályszy*). A névmagyarosítások következtében pedig tapasztalat szerint inkább szegényedik, szürkül a családnévállomány (vö. Benkő Loránd: A családnév-változtatás kérdései. Msn. 18: 3), ezért kellett a névváltoztatásról szóló rendeletben is megfogalmazni, hogy „olyan családi név felvételét, amelyet már sok család visel [...] nem lehet engedélyezni”. Persze ezt a gyakorlatban aligha lehet követni, hiszen azt sem tudjuk, mennyi az a „sok család” (száz, ezer, tízezer?), az engedélyezett névváltoztatások között *Kertész, Molnár*, sőt még *Kovács* is van.

A névmagyarosítást kérők ritkán fordítanak figyelmet a családnév információs tartalmára, arra, hogy ősük nem ok nélkül kapta éppen azt a nevet, amely helyett most motiválatlan, nemegyszer félrevezető nevet választanak. Városi iparosok ivadékára nem illik a *Szántó* név; délszláv származásról tanúskodó családnévet nem helyes *Árvai*-ra vagy *Szepesi*-re változtatni; mi tagadás, az én őseim között sem voltak soltészok. A névkultúra szempontjából értékesebbek az olyan családnévek, amelyek, ha idegen szóval is, de mondanak valamit az ősök származási helyéről, foglalkozásáról vagy valamely tulajdonságáról, mint pl. *Drávecz, Vogt, Dobrovolni*. A magyarosított családnévvel szemben a közösség néha ellenállást tanúsít; Mészárosné Varga Mária írja, hogy Bazsiban az egyetlen magyarosított családnév, a *Szirmai* (azelőtt *Szindekovics*) nem tudott meggyökerezni a falu névrendszerében; már első viselője olyan ragadványnevet kapott, amely a Szindekovicsok ragadványnevére emlékeztet (i. m. 50).

Arról, hogy az idegen név hangulatos, kifejező, szép is lehet, véletlenül egyazon folyóiratszámomban (Kritika 1982. augusztus) olvashatunk két költő naplójegyzeteiben a második világháború éveiből. Mindketten cégtáblán látott neveket érdemesítették arra, hogy naplójukban megemlékezzenek róluk. Radnóti Miklós ezt jegyezte föl 1940-ben: „Nagybánya külvárosában gyönyörű név. *Krimpán Pál* Kovács. Íme a névbéli hangzás és a foglalkozás összhangja. De a főtéren *Weiszgláz M.* üvegkereskedő se kismiska...” (36). Kemény Simon pedig 1942-ben valósággal áldást mondott a *Himmelfarb* név viselőjére: „A ködös, sötét, szürke időben egyszerre a napsütött, kék ég szép képe jelent meg szemeim előtt. Egy igen kellemes percet köszönhetek Himmelfarb úrnak. Viszonzásul azt kívánom neki, hogy sorsa is olyan égbék színű legyen, mint a neve” (24).

Művészeket és sportolókat azzal szoktak magyar név felvételére buzdítani, hogy erről külföldön is felismerik magyar voltukat. Szerintem ez illúzió: ahhoz, hogy egy név nemzeti, nyelvi hovatartozását meg lehessen állapítani, legalább némi fogalommal kell bírni az illető nyelv sajátosságairól, s ez a magyarral kapcsolatban nemigen van meg külföldön. Mi sem ismerjük fel a szingaléz vagy maláj neveket, s aligha tudjuk megmondani, milyen nemzetiségű pl. *Farhang Zabeeh*. Van olyan sportolónk is, aki éppen megfordítva itthon szerepel magyar és külföldön német alakú névvel (*Tordasi~Schwarzenberger*). A magyar embernév legfőbb, Európában egyedülálló ismertetőjele éppen az, amiről külföldön kénytelenek vagyunk lemondani: a családnév — utónév sorrend. Akit *Schmidt Péter*-nek hívnak, az magyar ember, mert ha német volna, *Peter Schmidt* volna; *Schmidt Péter* tehát magyar név, és ha viselője eddig nem tartotta szükségesnek, hogy megváltoztassa, ezután se erőltessük.

A névtudománynak inkább az lenne a feladata, hogy az idegen családneveknek gyakran nem ennyire világos eredetét is tisztázza az etimológiai és családtörténeti kutatások segítségével, és ezek viselőit is tájékoztassa egy, a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárához hasonló munka vagy ezen alapuló, tehát nemcsak magyar neveket tartalmazó családnévkönyv segítségével. A történelmi értéket képviselő idegen családnév megváltoztatása helyett pedig inkább azt kellene szorgalmazni, hogy a jogszabály tegye lehetővé a magyaros írásmódra való áttérést, ami a szláv eredetű nevek nagy részével a századok során spontán folyamatként meg is történt. Így *Smitt* és *Najman* is olyan magyar lehetne, mint *Jankovics* és *Lehoczki*.

J. Soltész Katalin

Nagy Lajos stílusa I.

Nagy Lajos születésének századik évfordulójára

Nagy Lajos 1924-ben terjedelmes tanulmányban rajzolta meg az akkor harminchatéves Karinthy Frigyes pályaképét; Karinthy Kötéltánc című regényéről hosszabban szól; ezt mondja a regény stílusáról:

„A mesterségbeli erényeivel excellál e regényben. Pompásan ömlő, egyenletes a stílusa, minden tárgyat, fogalmat a legprecízebben nevéen nevez, csaknem mindig egy jelzőt használ, de mindig a legszemléltetőbbet, azt, amely által a leginkább válik élővé a személy, elképzelhetővé a tárgy vagy precízzé a fogalom. A legszínesebb leírásaiban sincs szüksége tarka melléknevek halmozására, mert színes és élénk a kép maga, amely fölvilan a fantáziájában. Sohasem fölöslegesen bőbeszédű, akármilyen könnyen ömlik is tolláról a szó, mert a szóval diadalmas versenyt futnak a gondolatai — de mindent megmond, amit közölni akar, tollában nem marad semmi. Ha kezünkbe vesszük bármely művét, várákozásunkért a fizetség teljes, nem marad adósunk. Mindig a valódi értéket adja, főnévben, jelzőben, mondatban — de gondolatban is —, soha nem folyamodik szurrogátumhoz” (Nagy Lajos: Válogatott művei. Válogatta és sajtó alá rendezte Kardos Pál. Magyar klasszikusok. Szépirodalmi, 1962. 450—1).

Önvallomásnak tekinthetjük ezt az értékelést. Nagy Lajos stílusának kulcsát is abban az idegenkedésben kell keresnünk, amelyet Karinthyhoz hasonlóan ő is érzett a fölösleges bőbeszédűség, a „tarka melléknevek” halmozása iránt; Karinthyban a pontosságot dicséri Nagy Lajos mint legfőbb stilisztikai erényt, és ahogy Kosztolányi találóan állapítja meg róla költői megfogalmazásban: Nagy Lajos

„megvetője minden katolikus regényességnek, ékességnek, tömjénnek, színes ablaknak, aranyozott és faragott szószéknek, melyből szárnyas igék röpködnek. Kopasz templomban áldoz az érzésnek, gondolatnak” (Tarján Tamás: Nagy Lajos. Gondolat, 1980. 43—4)¹

*

1. Az író vallomása és a kortárs költő-író értő bírálata segíti a nyelvészt a tájékozódásban; mindketten lényeges támpontot nyújtottak ahhoz, hogy az elemzést elkezdjük. Kétségtől Nagy Lajos stílusát jellemzi nagyjában és egészében a tényközlő, a lényegesre szorító, többségében egyszerű mondatokból álló, tartózkodó szerkesztés. Az írói előadást megszakítja a nagyon gyakori párbeszéd és a több szereplő közt kialakult eszmecsere, esetleg az író beavatkozása, bevezetése vagy kommentárja nélkül. Ehhez az alap-típushoz járul azonban főként regényeiben a szereplők gondolatainak stiliz-

¹ Kosztolányi fenti sorai abban a bírálatban olvashatók, amelyet a Nyugat 1917. évi 2. kötetében írt Nagy Lajosnak Egy berlini leány című, ugyanabban az évben megjelent novelláskötetéről; ez volt Nagy Lajos ötödik (kisméretű) kötete az 1911-ben kiadott az Asszony, a szeretője meg a férje című, első novellagyűjteménye után.

tikai kifejtése; ám Móricztól eltérően a szereplők reflexiói rendszerint rövidek; sokszor villanásszerű, egy-két mondatos ítéletet vagy helyzetfelmérést tartalmaznak. Kivételt képeznek a harmincas évektől megjelenő regényei és főként a társadalmi mondanivalóval terhes, éles politikai állásfoglalást hordozó A tanítvány című regénye, amelyben megszorodott a terjedelmes, a főszereplő vívódását tükröző, szabad függő beszédben álló gondolatsor. Előrebocsátjuk: ilyen esetben is érvényes marad a pontosság, a fölösleges bőbeszédűség iránti ellenszenv.

Egyetlen példát idézünk az egyszerű szövegépítkezés szemléltetésére; ebben igazolni kívánjuk a rövid mondatokra épülő, visszafogott szerkesztést, illetve a párbeszéd nagy szerepét és azt is, hogy ilyenkor a belső monológ hiányzik. A harmincas évek egyik „szabályos” regényéből idézünk (a jelző Tarján Tamásé, i. m. 190). A Három boltoskisasszony című, 1938-ban megjelent regényében „az önző, gyenge jellemű fiatalabb testvérek ki akarják semmizni a legidősebbet, akinek pedig hálával tartoznának” (uott). A jelenet a középső lány esküvőjén zajlik le, illetve utána; jellemző a nagyon hosszúra nyúló párbeszédsorozat: Pintérné és Deákné, Szemesikné és férje, ill. Pintér Erzsí és Szemesik János közt; a párbeszédet követi az író eseményelmondása: a lakodalom vége; a legidősebb lány, Ilona kiábrándult, de praktikus tevékenysége, amely mintegy ellenpontoszza a gondtalan mulatozást.

Szemesik Jánosné elhúzódtott a beszélgető asszonyoktól, egymagában ül. Ő is fáradt meg álmos is, el-elbóbiskol. De amikor a szemét lehúnyja, akkor is lát mindent, ami körülötte történik. Talán hallja is a szavakat, amikor Pintérné a sarokban azt súgja Deáknének:

- Hanem ezt a száraz Szemesikné sem veti föl az öröm.
- Minek örülne? — szövi tovább Deákné. — Kapott feleséget a fia, de milyent.
- Az.
- Mert el lehet ám mondani arról az Annusról, hogy . . .

Itt Deákné közelebb dugja a fejét Pintérnéhez, viszont már erősebb hangon mondja:

- Felül rangos, alul mocskos.

Ezt Pintérné is megszokallja:

— No ugyan! Már miért volna mocskos? Van annak mindene. Inge huszonnégv. Megszámoltam. Selyem is van köztük hat. Még a lepedő szélén is csipke van.

- Ez meg valami úri bolondság lehet.

— Hát az. Csupa aszúr, hímzés a cihák mind. Akkorák a törülközők, mint egy abrosz. Kettő köztük bolyhos. Olyant magam is vennék. Az ám a puha.

- Nem is volna nekünk való, mi?

Nevetnek. De azért Deákné csak nem nyugszik:

— Parádés koldusok ezek. Bérbe mennek lakni a fiatalok. Ha már elherdálták azt a szőlőt, legalább egy kis házat vettek volna.

— Ami igaz, az igaz. Nekem kisülne a szemem, ha az én Erzsím árendába menne lakni.

Szemesik János most odaül a feleségéhez:

- Na, min évődöl itt magadban, asszony?

Jó, hogy odaül, mert Szemesikné éppen mondani szeretett volna neki valamit:

- Te János!

— No, mi az? Van valami baj?

— Baj nincs, de neked megmondom, hogy nekem ez a nő, ez az Anna, sehogy sem tetszik.

Szemesik haragra lobban:

— Már kezded! Pedig annyit mondok, hogy ezt az asszonyt azután hagyd békén. Ott van a három másik menyed, azokat sanyargathatod, ahogy akarod. Azok már megszokták. De ettől nyughass.

- Ugyan ne beszélj már bolondokat.

— Ettől nyughass! Mert . . . de ez nem is engedi majd magát nyaggatni.

Szemcsikné elkecsereget rázza a fejét:

— János, János, te részeg vagy.

— Én részeg?

— Részeg vagy.

— Na és? Van valami bajod?

— Nekem nincs. De te berúgtál.

— No és? . . . És ha már berúgtam volna a legkedvesebb egyetlen fiam lakodalmán.

— Ó, ó! Egyetlen.

— Hát mert nincs több olyan kedves fiam.

— Be vagy rúgva.

— És ha be lennék rúgva? Aminthogy nem vagyok berúgva. De nemcsak hogy nem vagyok berúgva, hanem még ezután sem rúgok be.

— Ó, ó!

— Mert ha igaz, hogy be vagyok rúgva, aminthogy nem vagyok berúgva, akkor, ha be vagyok rúgva, ezután már nem rúghatok be.

— Jó, jó. Nem vagy berúgva — és Szemcsikné sóhajt. — De azért ne igyál már többet.

Még folytatódik a párbeszéd az asszony és férje közt, amikor odalibben Pintér Erzszi, aki táncra kéri Szemcsiket. Újabb párbeszéd indul kettőjük közt, majd rövidesen az író eseményelmondása következik; azzal záródik a jelenet:

Éjfél után hideg sültet és kocsonyát szolgálnak fel, az asszonyoknak tejeskávét kuglóffal. Az éjszaka hűvös, de ez nem zavarja a táncolókat. Az idő gyorsan múlik. Korán kezd virradni. A cigányok fáradtak, álmosan lóg a fejük, a szemük be-becsukódik. A lakodalmások már régóta szállingóznak, s most aztán csapatosan szélednek szét. Előbb a még ott levő öregek távoznak a nászházból. A lányos mamák nógatják a lányukat, akik reggelig, de talán másnap estig sem hagynák abba a mulatságot. A ház mögött elesattan egy-egy tilos csók.

A belső szobában megágyaznak Szemcsik Jánosnak és a feleségének, ők csak holnap este utaznak haza. Jolánka harisnyásan dőlt el a díványon, nagyon álmos lehet. Julis a konyhában már régóta alszik. Sokat evett-ivott ő is, most erősen horkol. Ilona fáradt arccal ül az ágya szélén. Ül, ül, sehogy sem álmosodik el. Pedig reggel korán kell fölkelnie, és dolgoznia kell, éber munkát végeznie. Egészen izgatott lesz attól a gondolat-tól, hogy alig pár órát alhatik, s másnap majd egész nap összetörten kell robotolnia. Izgalma miatt most már reménye sincs arra, hogy elaludjék. Nem is próbálja meg, hogy lefeküdjön. Feláll. Hálóingben jár-kei föl és alá a szobában. Talán, ő az idősebb, ő még lány, nem mer a hűgára gondolni. Rendezget, rakosgat. Sóhajt. A szemhéja vörös. A haja zilált. Vágyakozva tekinget a vetett ágyra. Azután lábujjhegyen, mintha valami vétket akarna elkövetni, kilopózdik a boltba. Megborzong a hajnali hidegtől. Levesz a polcra egy gyapjúkendőt, azt a vállára teríti. Ásít. Leül a pénztárfiók elé. Megforgatja a kulcsot a zárban. Néhány pillanatig így eljátszik. Kihúzza a fiókot. Kiemeli a zöld-szürke csikos könyvet. Csak úgy találomra fölnyitja. Kónyi András — olvassa a nevet hangosan. És elkezd számolni. Gépiesen adja össze a Kónyi tartozásait. Majd tovább-lapoz. A nyitott fiókból számlákat húzgál ki. Ráncolja a homlokát. Rágja a ceruzája végét. A betűk ugrálni kezdenek. Értelmetlen görbe vonalakká torzulnak. A számok meghíznak, megnőnek, kilépnek a könyvből. Óriásokká terebélyesednek. Ilona szeme már lecsukódott. Most a feje is lehanyatlik. Úgy alszik el a nyitott üzleti könyvre borulva. (Nagy Lajos művei. A vadember. Budapest nagykováház. Három boltoskisasszony. Szépirodalmi, 1981. 374—7).

Akár a párbeszédet vizsgáljuk, akár az író közvetlen előadását, fel-tűnik a nyelvi takarékoság; csak a lényeg mindenütt. A párbeszédnél ma-radva: sehol egy színezés, egy ötletes jelző; csak egy a fontos: az olvasó tájé-koztatása, a tények pontos közlése. Deákné és Pintérné párbeszédéből minden még kisebb jelentőségű részletről is értesülünk a férjhez ment Annára vonat-kozólag; Anna ugyan nem a legjobb parti, de azért huszonnégy inge van, köz-

tük selyem hat; a lepedők csipkések; a cihák, vagyis huzatok aszúrozottak, hímszettek; a törülközők nagyok, s kettő köztük bolyhos. A kelengye tehát megvolna, de bérbe mennek lakni; a szőlőt eladták, házat nem vettek a pénzért. Szemcsikné és Szemcsik János beszélgetéséből pedig az világlik ki, hogy Szemcsikné sanyargatja a menyeit; Annát azonban ne merje, köti ki a férje, aki szemmel láthatólag kapatos; az ivás körül folyik egy kis vita; ne ígyön többet Szemcsik.

A párbeszédek írói bevezetése szűkre szabott: *súgja, szövi tovább, erősebb hangon mondja, megsokallja, mondani szeretne valamit*; ezek hagyományos megoldások. Valamivel élénkebbé válik a stílus érzelmi mozzanatot, illetve testmozgást, magatartást ábrázoló bevezető ige alkalmazásával. Ilyenkor ezek felszívják a mondatot jelentő, bevezető igét: *csak nem nyugszik, odaül a feleségéhez, haragra lobbán, elkeseredetten rázza a fejét, sóhaj*. A Szemcsik János és felesége közti párbeszédben pedig hosszabb ideig nincs is írói beavatkozás; kérdés, felelet követi egymást, az író nem vezeti be a közléstartalmat, s ezzel erős drámai lüktetést kölcsönöz stílusának. Pedig a párbeszédek szövegei nyelvtanilag hagyományosan, tökéletesen megformáltak; hiányoznak a félbemaradt mondatok, a kiemelt, elszigetelt szavak, amelyeknek a logikai kapcsolódását csak némi beleérzéssel lehetne kitalálni. Nagy Lajos semmit nem bíz az olvasóra; mindent megmond, igaz: kevés szóval, tömören. Ugyanakkor kerül az összetett mondatokat, a kötőszókat a legszükségesebbekre korlátozza: *amikor, mert, hogy, ahogy, amint, hogy, ha (már)* szerepel alárendelt és a *de* a mellérendelt kötőszók közül.

Feltűnő, hogy a nyelvjárás teljesen hiányzik egy voltaképp falusi történetből; de még az ún. henyé ejtéssel sem találkozunk. A színhely az író szülőföldje, Apostag, Nagy Lajos nyilván ismerte az ottani ejtést. Erről egyébként világos tanúbizonyságot is szolgáltat az 1934-ben megjelent Kiskunhalom című szociografikus regényében; a színhely abban is Apostag. Egyik szereplője, Hajdú József erőlteti magát, hogy pestiesen beszéljen a faluban nyaraló Fleischernével.

Pedig ugyancsak folyamatos, egyszerű és világos magyarsággal fejezi ki magát, amikor aztán estefelé összevész a családdal, és visszahull régi kunhalmi természetességébe. „Verjenek a fogukhó mindön garast, mielőbb kiaggyák; ögyenek könyeret, szallónát hét-számra, de né éjék fő a röngeteg pénzt, amit én Pestön eenékülözök magamtú. Gondótam én mingyá, hogy nem fizették ki a takarékot sé, mer nagyon hirtelen felelet a Kati, oszt éccőre csak másrú kezdött beszéni.”

Úgy bizony, legjobban esik az embőrnék, ha úgy monhattya a szót, ahogy van, nem cifrázza. A kunhalmi embő, mint az egész Duna–Tisza köze, ő-vel beszél, oszt egymásba olvasztja a mássalhangzókat, mög néha egész másikat mond ahelyött, ami a könyvbe van írva. Asszongya például, hogy mögen, nem pedig megint. Asszongya például, hogy: asszongya. Asztán: óma, szóma, bóha, kóbász, könyér, möggy, gyerők. Ödd mög. Tödd ee. Szöm, sajáta, gyümöcs, túru, borgyú, kukurica, előjáró, kidobóták, de meg teher helyett inkább: teri. Úgy kérdezik, micsinyász? Cserősznye, lik, kű; egy darab követ – éddarab küvet; el kell menni – ee kő mönni; Mihályhoz – Mihájhó; üngöt vaar; csetres, smátrál, bohonya, szórmók, bóklász, mingyá, sütét; toll – tall; folt – fót, de foltoz – fódóz. (Nagy Lajos művei: A falu meg a város. Szépirodalmi. 1981. 116.)²

² Néha egy-egy utalás náshol is előfordul. „Hajdú József beszél. Eleinte pestiesen, műveltül, de el-eltéve a szót, később visszazuhan Kúnhalomba, s úgy ontja a sok ő és ü hangot, úgy mondja künek a követ, kőnek a kell-t, meg hogy szenmihájkó, akkó, mútkó, hogy Opauszki, aki más vidékről való, el is mosolyodik” (uo. 164).

Nyelvészhez méltó pontos megfigyeléseit írásban nem értékesítette, pedig Móriczhoz hasonlóan megtehetette volna, hogy paraszti szereplői szájába adja a párbeszéd részekben az általa jól ismert (vagy akár kevésbé is tanulmányozott) nyelvjárás hangtani és lexikai fordulatsíkjait. Ezt Nagy Lajos soha nem teszi. Paraszti szereplői szabatos irodalmi nyelven társalognak.

Térjünk rá most az írói közlés vizsgálatára idézett szemelvényünkben. Az egymásba kapcsolódó, hosszan tartó párbeszéd után az író a logikai sorrend pontos betartásával először arról tájékoztat, hogyan fejeződött be a lakodalmom: éjfél után megegyeszer ételt szolgálnak fel; folyik a tánc; korán virrad, s akkor fokozatosan szétszélednek; a lányok maradnak utoljára. A távozók után kerülnek sorra a háziak: Szemcsik János és felesége, aki a belső szobában alszik; Jolánka, Juliska után végül az író fél nyomtatott lapon keresztül is Ilonkával, a boltos kisasszonnyal foglalkozik: pontos, alig bővített mondatokban mutatja be Ilonka tevékenységét. Többszörösen összetett mondat csak egy van, s az is rövid; egyetlen kötőszó van benne, a *hogy*: „Egészen izgatott lesz attól a gondolattól, hogy alig pár órát alhatik, s másnap majd összetörten kell robotolnia.” Még kétszer fordul elő a *hogy* olyan mellékmondatban, amelyben a *hogy*-on kívül egy-egy igei állítmány szerepel: *hogy elaludjék*; *hogy lefeküdjön*. Az egyetlen *mintha* kezdetű mellékmondattal („mintha valami vétket akarna elkövetni”) kimerítettük a mellékmondatokat. A mellérendelés is áttetsző, mentes minden bonyolultabb képlettől: kapcsolatos, kötőszó nélküli, két tagmondatból álló összetett mondatai vannak, mint pl.: *Jolánka hárísnýásan dőlt el a díványon, nagyon álmos lehetett*.

A mondatok zöme azonban egyszerű mondat; szikár, közérthető, bővítmenyt alig tartalmazó, az igei állítmányra épülő, mozgalmas, hatékony mondatok ezek; érdekes: kevés a névszói állítmány. A többség igei: *ül, elálmosodik, fölkel, dolgozik, munkát végez, alhatik, elalszik, robotol, megpróbál, lefekszik, feláll, jár-ke, gondol, mer, rendezget, rakosgat, sóhaj, tekinget, kilopózik, megborzone, levesz, terít, ásít, megforgat, eljátszik, kihú, kiemel, fölnyit, olvas, számol, összead, továbblapoz, kihúzgál, ráncol, rá, ugrál, torzul, meghúzik, megnő, kilép, terebélyesedik, lecsukódik, lehanyatlík*.

A szövegösszefüggés szempontjából, ha százalékos számítást végeznénk, meglepő szám jönne ki az igék, mégpedig elsősorban a tárgyat vonzó tranzitív igék javára. Az igei állítmány mellett hol az alany van kitéve, hol a tárgy, hol a határozó(szó). Az, hogy az igei állítmányon kívül mindhárom egyidőben jelen legyen a mondatban, nem fordul elő; ez is egyik oka a mondatok rendkívüli rövidségének. A tárgy és a határozó(szó) egyidejű jelenléte sem gyakori; ilyenkor is uralkodik a szélsőséges szüksézsavúság; pl.: *megforgatja a kulcsot a zárban*; vagy: *A nyitott fiókból számlákat húzgál ki*. Több olyan mondat is van, amelyet egyetlen szó alkot, az igei állítmány: *Feláll. Sóhaj. Ásít*. A határozós szerkezetek hiányoznak, legfeljebb egy-egy egyszerű idő- és módhatározó szerepel: *most, reggel, korán, vágyakozva, lábujjhegyen, taládomra, hangosan, gépiesen*, és van néhány helyhatározó: *az ágya szélén, hálóingben, boltba, vállára, zárban, fiókból*, ill. egy-egy más típusú határozó: *a gondolattól, (hogy), hidegtől, vonalakkal*.

Nem meglepő, hogy a jelzőhasználat is szürke, egyhangú; *fáradt, éber, idősebb, zúzott, vetett (ágy), nyitott, értelmetlen*. Színt jelentő melléknév kettő van: *vörös, zöldszürke*. Hol vagyunk a szecesszió és impresszionizmus színorgiáitól! Pedig a szín-melléknévek használatának divatja alól még Móricz sem vonhatta ki magát, főként a tízes években írt novelláiban nem.

Szembeállításuk Nagy Lajost negyedszázaddal korábbi művészenjével. Az 1910-ben megjelent nevezetes Egy délután a Grün-irodában című húsz nyomtatott lapos novellájában az alábbi színnevek szerepelnek: *sárga, beteges fénynyel;* *sápadt arcok;* *szőke körszakállas;* *arca (...)* *sápadt;* *dolgozni (...)* *sápadtan;* *nagy, sárga fogai;* *az arca most nagyon halvány volt;* *ott fekszik (...)* *sápadtan;* *csontos halovány kéz;* *a fehér szoba, a fehér bútorzat, minden fehér, a fiú is olyan fehér.* A novella alaptónusa fájdalmas, gyötrő, s talán ez indokolja a *sápadt*, *halovány* és a betegségre utaló *fehér* melléknevek előfordulását. Ám ezek száma is elenyészően kevés, nem beszélve arról, hogy a *szőke* az egyetlen ezektől eltérő másik színnév, amely azonban szintén hasonló jellegű.

Ne várjunk Nagy Lajostól impresszionista fordulatokat; a főnevek felértékelése, az elvont főnevek segítségével alkotott sajátos szerkezetek, a főnévi felsorolások (amikor a *-val*, *-vel* rag elmarad, és a főnévi sorok a személyre, ill. a ruházatkódásra vonatkozó elnevezéseket tartalmaznak), a bonyolultabb határozói szintagmák, a színnevek és az azokkal képzett változatos alakzatok: mindez idegen szikár és kifejező prózájától, mert teljességgel távol áll tőle a „regényesség, ékesség, tömjén”, ahogy Kosztolányi kifejezte magát idézett recenziójában, amelyben még azt is mondta:

„Azzal a fiatal írói nemzedékkel szemben, amelynek jórészt művészetközpontú a világszemlélete (...), ő [vagyis Nagy Lajos] fontos és nagy szerepet tulajdonít az élménynek. (...) Szellemi élete középpontjában nem is a művészet van, hanem inkább az ítélet, az erkölcs, az igazságosság. (...) Ellensége az ötletnek, öntudatosan” (Tarján Tamás: Nagy Lajos; i. m. 43–4).

2. A párbeszédre és az írói közlésre épülő, az előzőkben bemutatott és elemzett stílus kiegészül a szabad függő beszéd visszafogott, rövidre méretezett, pontosan körvonalazott változatával. Nagy Lajos prózájában kezdettől fogva jelen van a szabad függő beszéd. A szereplő gondolatai persze párbeszédes formában is kifejeződhetnek, de mi történik akkor, amikor egy-egy szereplő elmélyül gondolataiban? A hosszú mondatoktól általában idegenkedő és azokat (és mint később látni fogjuk) csak meghatározott, főként ironikus cél érdekében felhasználó Nagy Lajosnak kapóra jött a századforduló körül ismertté vált közlési mód: a *s z a b a d f ü g g ő b e s z é d*. Segítette őt abban, hogy nem kellett az *o r a t i o o b l i q u á* hoz folyamodnia. Az *azt gondolta, hogy* stb. és variánsai mint bevezetések elnehezítették a stílust. Megszabadulhatott az alárendeléstől, vagy legalábbis egyszerűsített, sokkal kevesebb kötőszót kívánó változatban használhatta fel. Nagy Lajos elsősorban ebben a lehetőségben látta meg a szabad függő beszéd használatának jelentőségét, nem pedig abban, ami szintén adva volt, hogy ti. az írói beavatkozások, a közlést bevezető mondatok eltűntével egy hosszabb gondolat vagy beszéd-folyamat egybekapcsolódóan megalkotható, s abban a szereplő szubjektív indulatainak nyelvi kifejezése is ábrázolható. Nagy Lajosnál hiába keresnénk a Móriczra jellemző szaggyal, izgatott belső monológokat, a megszakadó, félbehagyott mondatokat, az egymásra záporozó kérdéseket és felkiáltásokat, illetve kérdésként, szóelemtől megfosztott, magában álló főneveket. Nagy Lajosnál a szereplők belső eszmélkedései konkrét tényeket adnak elő, nem pedig a konkrét tényeket értékelő, mérlegelő, megítélő, érzelmesen színezett fejtegetéseket. Véleményünk szerint csak a későn megírt A tanítvány című regényének néhány belső monológja mondható szubjektívben megformáltnak, jóllehet azokban is uralkodik a tények rögzítése s az azokhoz csatlakozó logikai

következtetés; a szubjektív nyelvi fordulatok szerepe korlátozott. Pályája elején pedig a novellákban a konkrét tények tisztelete olyan erős, hogy még olyankor is, amikor a tartalom jellegéből „érzelmi háborgás”, esetleg az indulatoskodás, haragkitörés nyelvi ábrázolása indokolt volna, Nagy Lajos visszafogja tollát, és szabályos, pontos mondatokat ír:

Az ügyvéd egyedül maradt. (...) Zavarosan, kusza és furcsa kapcsolódásokkal kergették egymást a gondolatai... A fiú ott fekszik a szanatóriumi ágyon, sápadtan mozdulatlanul és szótlanul. Az arca szőrös, már napok óta nincs megborotválva, a jobb keze kívül a takarón, a mellén nyugszik, csontos halovány kéz. Fáj arra a kézre ránézni... S ez az isten-szegénye leszdedte őt most a lábáról... Jönnek az emberek — és mind szegények és betegek a gazemberek —, és megtámadják őt, mint a rablók, hogy kifosszák... Esztelen cselekedet volt! Ha az embert meglepik a fájdalmak, a szereteteinek a fájdalmai, maga is beteg lesz, és elhagyja az ereje, meglágyul a szíve... És megint föltűnt az a szanatóriumi kép, a fehér szoba, a fehér bútorzat, minden fehér, a fiú is olyan fehér, amint ott fekszik az ágyon, szőrösen, mozdulatlanul és szótlanul, a keze künn van a takarón, és olyan szomorú, aszott az a kéz...

Később egy dallam hangzott fel. A zongora-tanító játszott... (Nagy Lajos: Válogatott művei. i. m. 209—10. Egy délután a Grün-irodában).

A bevezetés irodalmias; a szabad függő beszédben álló néhány mondat belesimul az író közlésébe; nincs meredek kezdés, a közlési sík nem törik meg; az olvasó könnyen azt képzelheti, hogy az ügyvéd, Grün Mór reflexiója a írói közlés folytatása, holott az író szándéka szerint itt a szereplő „veszi át a szót”. *A fiú ott fekszik a szanatóriumi ágyon* stb. mondattal belső monológ indul; az ügyvéd szavai, gondolatai ezek; tart addig, hogy „meglágyul a szíve”. Itt az író visszaveszi a közlést: „És megint föltűnt az a szanatóriumi kép, a fehér szoba, a fehér bútorzat”, ezt az író közli az olvasóval. A belesimuló folytatás azonban már a szereplő, az ügyvéd révedező, a korábbi gondolatsornak mintegy szintetizáló felidézése: *Minden fehér, a fiú is olyan fehér, amint ott fekszik az ágyon, szőrösen, mozdulatlanul és szótlanul, a keze künn van a takarón, és olyan szomorú, aszott az a kéz...* Majd újra és végleg az író szól: *Később egy dallam hangzott fel.*

Az ügyvéd felesége és fia beteg, a fiának tüdőbaja van; az ügyvéd rosszkedvűen érkezik az irodába, ahol négy segéd dolgozik. Belép Szemesik tanító; halasztást kérne jogerős ítélet után tartozásának fizetésére; a vele folytatott szópárbaj elfárasztotta az ügyvédet. Amikor az egyik segéd, Vadász állástalan apjára hivatkozással előleget kér, megadja, holott az irodába érkezés előtt éppen azt tervezte, takarékosági okokból el fogja bocsátani Vadászt. „Kimerülten, megtörten ült ott” (az ügyvéd) — mondja róla Nagy Lajos a vázolt előzmények után, és mindenekelőtt súlyosan beteg fiára gondol. Azt várnánk, a közlési sík megtörése után a meditáló ügyvéd az érzelmi töltés következtében szabálytalanul szerkesztett, felkiáltó és kérdő mondatokkal, csonka mondat-tagokkal teli gondolatsort képes csak kifejezésre juttatni. Ellenkezőleg! Szinte minden érzelemkitöréstől tartózkodik, a mondatok pontosak, szabályosak.

Fiával kapcsolatban csupa nagyon aprólékos tényközlés, vizuális megfigyelés olvasható: a fiú sápadt, mozdulatlan, szótlan; az arca szőrös, keze csontos, halovány, a mellén nyugszik, kívül a takarón. Majd egy szabályosan megszerkesztett felkiáltó mondat: *Fáj arra a kézre ránézni.* Az ügyvéd gondolata átsiklik Vadászra: *ez az isten-szegénye leszdedte őt most a lábáról...* (A *most*, tehát a jelenre utaló időhatározószó is jele az átképzeléses előadásnak). Ezt a jelenetsort is felkiáltás színezi: rövid, de ugyanúgy pontosan szerkesz-

tett felkiáltó mondat: *Esztelen cselekedet volt!* Ti., hogy Vadásznak fizetésemelelt adott. Ám a felkiáltás része egy logikailag felépített gondolatsornak, hisz nyomban következik az okadatolás, vagyis „a szereteteinek a fájdalmai”, az embert „elhagyja az ereje, meglágyul a szíve...”. Végül a rövid írói közlés után az újra felbukkanó, rövid szabad függő beszédben is van egy minősítő felkiáltás: „olyan szomorú, aszott az a kéz”. A szöveg lényegében véve megismétli a korábbi benyomásokat, megtoldva a *fehér* jelzővel, mintegy érzelmi utalással a súlyos, talán halálos betegségre.

3. Regényeiben, mindenekelőtt az 1944-ben írott és 1945-ben megjelent A tanítványban megszorodik a szabad függő beszéd; olykor a belső reflexió terjedelme jelentékenyen meg is nyúlik, és a szereplő töprengése részletesebben jut kifejezésre. Két megszorító megjegyzést kell tennünk. Nagy Lajos hősei általában keveset vívódnak. A belső tusakodás, a megoldatlan kérdések feletti zaklatott elmélyedés, amely voltaképp a társadalom állapotán való elgondolkodás, az elégedetlenkedés, kesergés nyelvi megformálása nem gyakori nála. Pedig Nagy Lajos szembefordult kora társadalmával; gondoljunk csak pl. az 1919 május című novellára, amelyben politikai állásfoglalását élesen fogalmazza meg, vagy akár a Jeremiáda, a Lecke, a Szállás egy éjszakára és több más novellájára, ill. számos szociológiai jellegű írására. Írói módszere azonban nagyon különbözik pl. Móriczétól, akinek vívódó hőseiről többször esett már szó az irodalmi kritikában és saját fejtegetéseinkben is. A vívódás, zaklatottság, a belső élményanyag bőbeszédű feldolgozása olyan írói módszert kíván, amelyben sok a szubjektív szerkezeti elem. Ez második megszorításunk: Nagy Lajos még a terjedelmes szabad függő beszéd szakaszaiban sem tudja — és nem is akarja — függetleníteni magát a saját maga szabta írói módszertől, a tárgyilagos és pontos fogalmazástól. Mintha félne, hogy a szubjektivitást tükröző henye mondatok megzavarnák a valóság igaz tükröztetését, minthogy funkció nélkül ékelődnenek be a szövegbe.

Állításunk igazolására egyetlen példát hozunk A tanítványból. Még a ebben a viszonylag terjedelmes és tárgyánál fogva rengeteg reflexióra módot nyújtó regényben is túlteng a párbeszéd és az írói közlés; igyekeztünk kiválasztani a legszubjektívebb gondolatsort, amelyben Nagyrévi joghallgató, vagyis a földbirtokosnál nevelősködő Nagy Lajos szembesíti saját magát, céljait a földbirtokos, úri világ szokásaival, amelyek megalázták. Olyan reflexió ez, amelyben Nagyrévi (= Nagy Lajos) tudatában indulat, feszültség, ellentmondások sora, elégedetlenség halmozódik fel; mindmegannyi jó alkalom volna a szubjektív, szaggatott nyelvi ábrázolásra. De nem Nagy Lajos tollán.

Az ablakhoz ment, és kitekintett az éjszakába. Tiszta volt az ég, ragyogtak a csillagok, szinte sziporkáztak. Most látta, hogy az ablakok délre nyílnak. Mert bal felől látta a holdat, amely a keleti égbolton már magasan járt. A sovány sárló a C betű domború szárát mutatta, creseit, növekszik tehát — ez a fogyó hold. Szellő sem rebben, a fenyőfák sötét lombjai komoran, szinte holtan mozdulatlanok... A csendet távoli kutyaugatás szakította meg. Jó ilyenkor a kutyaugatást is hallani. Igen, takarodsz ki, te kutya! Ha semmi hang fel nem csendülne, az ember már szorongást érezne, és arról képzelődne, hogy ilyen elhagyatott helyen, kívül a falun, rablók támadhatnák meg a magányos kastélyt. Rablók. Ha jönnének csakugyan, mi történne akkor? Mit csinálna például a gróf úr? Megjelennének a rablók villogó szemmel, gyilkolásra készen. A gróf úr akkor is ilyen sztentori hangon ordítana fel? Takarodjatok ki, kutyák? És András? A grófné biztosan megijedne és remegne. Ó jó asszony. Jónak kell lennie. Benne nem csalódhat... Az ügyvédekről azt mondta az öreg gróf, hogy azoknak becsületeseeknek kell lenniök. És így megbízhatóknak. Becsület és megbízhatóság — ezt tudná vállalni. És

hátha mégis sikerülne itt maradnia. Akkor néhány esztendő múlva az ügyvédjük lehetne. Csak egy kis türelem, egy kis önuralom kellene. Biztosan vannak pereik, szerződéseik, és az egyik ügyfélhez kapcsolódna a másik, nagy a család, sok a birtokuk . . . De jaj, mi minden történhetik még addig! Nem lehetséges-e, hogy ez a rablólovag egyszer majd rá is ráordít? Akkor pedig . . . Eh, ez nem valószínű. Mit is törődik ő azzal az öregemberrel, aki ott ült és pipázott abban a szobában? Az sem törődik talán olyan sokat magával. Talán már régóta nyugodtan alszik. Miért is kötötte a sors az ő lelkét annyira össze a nyomorultakéval? Hát nincs ebből a betegségből szabadulás? Mindig ez a pártosság: habozás nélkül, a tények ismerete nélkül a szegény ember mellé állni. Szirt úr most ki csúfolná. Hogy nem úriember — állapítaná meg századszor, diadallal. És igaza is lenne. Csakugyan nem úriember. Az úriasság csak jelmez rajta. Játssza a nem neki való szerepet. Zakó, félcipő, keménygallér, nyakkendő! Nagyrévi úr! A leveleken, ha nem hazulról jönnek, ez a cím: Nagyságos Nagyrévi István joghallgató úrnak. Micsoda is hát ő? Az a két kertész is kalapemelgetve, szinte fátyolos hangon köszöntötte, csaknem áhítatos tisztelettel. A nagyurakkal egy asztalnál ül. A háziasszony után, az ő jobbján, a házigazda előtt. Tisztára komédia.

És tovább rajzottak elállíthatatlanul a gondolatai. Bő áradással, így: „Pedig olyan nyilvánvaló, hogy mi vagyok. [. . .]”

Elővette a szekrényből a római jogi tankönyvet. Azután . . . ki sem nyitotta. Behuntya a szemét, és várt. Jó lenne elálmosodni. Vagy . . . jó lenne egy beszélgetőtárs. Egy szép nő. Csakugyan lehetetlenség ez? Itt is úgy, mint máshol? Ez az elátkozott kastély. Ki kellene menni a folyosóra és megnézni, nem röpöknek-e odakünn boszorkányok. Ódon kastélyok hangulata, az itt nincsen. Unalom van, és tehetetlenség. Kelleme-sen lehetne emlékezni a múltra, ha emlékei lennének az embernek. Ábrándozni a jövő-ről, ő, ez már sokszor volt . . . Az ablakhoz ment, és becsukta. A másikat is becsukta ok nélkül, csak úgy megszokásból, mert otthon a Hernád utcában földszintes és udvari a lakásuk. Jó lenne itt, és mégsem jó. Mert Pesten lenne jó anyagi bőségben, biztonságban. Ha ott volna egy szép nagy szobája, amelyben magányosan lakhatna. Igen, ha külön lakást tarthatna, s csak ebédelni és vacsorázni járna haza. Ezenfelül hetenként egy látogatásra délután? Felnőtt férfinak künn a helye a világban. Már az is megtörtént, hogy egy lánnyal karonfogva ment az utcán, és szakadatlanul arra kellett gondolnia, nem találkozik-e az anyjával. Ki kellene mennie a világba, más városba és csak pénzt küldeni haza. Sok pénzt persze. Künn a világban élni, más városban, de nem vidéken egy elvarázsolt kastélyban, ahol egy idegen család lakik, amelyik már tíz óra előtt elvonul aludni. Vajon alszanak-e? Hol vannak a hálószobáik? Egymás közelében? Olvas-e most egyik is, másik is? András bizonyára nem olvas. Az apja no, az sem. A könyveket egyszerű emberek írják. Szegény ördögök, vagy kódisosok, ahogy ő mondaná. Így hát nem is érdekelhetnek a könyvek egy nagyurat. Ha valamelyik Esterházy írna egy regényt, azt talán elolvasná. De lehet, hogy a grófné olvas, Mit olvas vajon? Talán Marlittot. Vagy Beniczkynét. Jóságos asszonynak látszik mégis . . . [...] Ilyenkor Pesten még az utcákat rója, vagy a Japánban ül, esetleg más kávéházban. Szirt úr most újságot olvas, és rágcsálja a kekszet. S. Irén kisasszony már lefeküdt, és akkor hamarosan el is aludt. Mély az alvása, könnyű az álma. Élőlény, de szinte nem is ember, hanem növény. Szép virág. Ha legalább vihar kerekedne odakünn, és zúgna a szél. Szakadna az eső, verné a párkányt és az ablaktáblákat. Ha legalább kis szellő lengetné a fák lombjait, akkor . . . kinyitná az ablakot, és nem lenne ennyire egyedül. Suttognának a lombok. De ahogy kitekint a zárt ablakon, a fenyőfák olyanok, mint a vasöntvények. Ha legalább egy szűnyog tévedt volna a szobába, és dudorászna. Vagy egy-két légy zümmögne. Ilyenkor éjjel a legyek a falakra tapadtan alusznak. Ámbár lámpavilágnál éjjel is szárnya kelnek. No de nincs itt se szűnyog, se légy. Micsoda fehér falak, micsoda tisztaság! Itt aztán nem lehet poloska. Itt *van*, aki szorgalmasan tisztogasson. Bizonyára a kastélyban is van valami Vérfi Barnabás. A grófné maga lenne? Még az sem lehetetlen. Valaki mindenesetre hajtja az inasokat, a szakácsokat, a kertészeket, a vadászot, a mosólányokat, a szobalányokat, a konyhalányokat, az éjjeliőrt, és valamennyinek csak szakadatlanul dolgoznia kell, hogy lehetségessé váljék a jólét, a nyugalom, a pihenés, a szórakozás, a rend és ez a nagy tisztaság. Valahol azt olvasta egyszer egy régi palota pazar díszítéséről, hogy az csak rab-szolgamunka által jöhetett létre. Megdöbbenő, ha igaz. És kétélű ez a megismerés, mert egyrészt bűnben marasztalása a legfőbb jók élvezőinek, másrészt megállapítása a rab-szolgamunka nélkülözhetetlenségének. Kísértésbe esik az ember, mert hát mit kívánjon? A rab-szolgamunka megszüntetését-e, vagy önmagának azt, hogy nagyúr legyen, császár, maharadzsza, kán, gróf, pasa, dollármilliomos?

A lámpa lángja meglobogott, nyilván csak véletlenül, a nagy mindenség kis szeszélye folytán.

Nagyrévi már a karosszékekben ült, és a teste pihent. [...] elfogta a vágy végre, hogy levetközzön, és lefeküdjön az ágyba.

Jaj, kicsit mégis korán van! Túl korán van. Ha még el lehetne menni. Ha ... el lehetne innen szökni. Takarodsz ki, te kutya! Ki a vonathoz és elutazni haza Pestre ... De itt kell maradnia. Muszáj lefeküdni, elaludni, holnap idejében fölkelni. Holnap kezdődik a tanulás. Az első lecke holnap lesz, jön azután a többi napról napra. Talán ... el is lehet aludni. Szemközt az egyik ablak, künn ragyog a hold, fénylenek a csillagok, valami furesa hang kél, éppen olyan, mintha sárgarigó füttyölne. Éjjel? Ez lehetetlenség. Mit hát az a kellemes, szép hang?

Másnap reggel nyolc órakor kelt föl Nagyrévi. Ferenc behozott a szobájába egy nagy edényt lábfürdőnek és meleg vizet. (Nagy Lajos művei. Fő az illúzió. A tanítvány. Szépirodalmi, 1982. 374–7).

A hosszú idézetet kevés rövidítéssel közöltük; szögletes zárójel jelzi azt, ami kimaradt. Célunk az volt, hogy Nagy Lajos módszerét mélységében szemléltesük. A példa Nagyrévi, a hős belső monológját, gondolatait tartalmazza; a nyelvtani eljárás a szabad függő beszéd, amelynek révén a bevezető igék elmaradnak. Az író saját közlésének számítható az indulás tájképe: éjszaka volt, az égen fogyó hold és a csillagok, „szellő sem lebben”, a lombok ezért mozdulatlanok. A csendes éjszakában kutyaugatás hallatszik. Itt lép be a szövegbe a szereplő reflexiója, a szabad függő beszéd első mondata: *Jó ilyenkor a kutyaugatást is hallani.* Ezt gondolja a csendtől gyötrődő, magányos Nagyrévi. A néma éjszakában felhangzó kutyaugatás azonban részben össze nem tartozó gondolatsort indít meg. Az *Igen, takarodsz ki, te kutya* a grófra tereli a figyelmet; a gróf ui. ezzel a szidalommal kergette ki előző nap Nagyrévi jelenlétében a kastély egyik szobájából az ott pipázó parasztembert. Nagyrévit megrázta az eset, és eltöprengett rajta; a korábbi, nem idézett gondolatsor ugyanúgy szabad függő beszédben állt, mint a mostani hosszú belső monológ, amelyben felvillan az öreg paraszttal kapcsolatos korábbi reflexió egy foszlánya, a gróf szidalma. Nagyrévi ezen a helyen úgy mélyíti el odavágó gondolatait, hogy elképzel egy rablótámadást; vajon akkor is olyan elszánt és határozott lenne-e a gróf — kérdezi a belső monológban. Őt kérdő mondat, illetve az ötödik: kérdő főnév: *És András?* (ő a tanítvány, a gróf fia). Előzőleg megismétli az alanyt olyan módon, hogy kiemelt, nyomtatékos helyet biztosít számára: *„rablók támadhatnák meg a magányos kastélyt. Rablók.*

A gondolatsor témaváltással folytatódik, de nincs logikai törés; az elképzelt rablótámadásnak a gróf volt mintegy a főszereplője; a gróf marad továbbra is központ olyan értelemben, hogy Nagyrévi a jövőjére gondol: hátha a grófi család ügyvédje lehetne; megszeretnék, és ő itt maradna állásban. A jövőre vonatkozó vágyait kétségek zavarják; természetes itt a felkiáltás és a kérdés: *De jaj, mi minden történhetik még addig! Nem lehetséges-e, hogy ez a rablólovag egyszer majd rá is ráordít?* Majd az egyetlen félbehagyott mondat következik, egy szerkesztetlen tag: *Akkor pedig ...* Ismét témaváltás található, de az új téma is logikusan csatlakozik az előzményhez. A grófról korábban — a grófi családhoz kapcsolódóan — saját jövőjére, most pedig — miután a lehetőséget saját egyénisége tükrében mérlegelte — önmagát vizsgálja; ha alkalmazza itt, nehezen fogja tudni túrtóztatni indulatait: *Mindig ez a pártosság: habozás nélkül, a tények ismerete nélkül a szegény ember mellé állni.* A kijelentő mondat már tényrögzítés; megelőzte három tárgyilagos kérdés, amelyre logikus választ adott az idézett mondattal: *Mit is törődik ő azzal az öregemberrel, aki ott ült és pipázott abban a szobában?* [...] *Miért is*

kötötte a sors az ő lelkét annyira össze a nyomorultakéval? Hát nincs ebből a betegségből szabadulás? Ironikusan zárja le egyéniségére vonatkozó fejtegetéseit: ő jelenleg szerepet játszik, az úriasság csak jelmez rajta [...] tisztára komédia.

A nyomtatott szövegben befejeződik a szabad függő beszédben álló, hosszú, az író közbelépése nélküli szakasz; nem közölhattük, de most jeleznünk kell: voltaképp már korábban indult az a belső monológ, amelynek középítő részét, egy önmagában is terjedelmes szöveget elemzés céljából kiválasztottunk. A sok részből álló belső monológot tartalmazó szabad függő beszéd már akkor kezdődött, amikor Nagyrévit megrázta a gróf embertelennek ítélt magatartása, az ti., hogy ráförmedt a *kopott, parasztruhás öregember-re: Takarodsz ki, te kutya.* Ezután történik, hogy Nagyrévi elköszön a gróftól, és vendégszobájába siet; ott gondolkodik el a történetek fölött: *Emberre így ráförmedni! Öregemberre! Rongyos, szegény emberre.* Aztán kisebb-nagyobb megszakításokkal, amikor az író visszaveszi a fonalat, a szabad függő beszéd tart még az általunk idézett részekben is túl, és egy sereg más rész is szabad függő beszédben áll.

Térjünk vissza azonban idézett szövegrészeinkhez. A *tisztára komédia* lezár egy szabad függő beszédben álló szövegrészt; következik az írói tájékoztatás: „És tovább rajzottak elálíthatatlanul a gondolatai. Bő áradással, így: *Pedig olyan nyilvánvaló, hogy mi vagyok . . .* A szabad függő beszéd átcsapott tehát egyenes beszédbe valószínűleg azért, mert az író megelégtelte a megelőző szabad függő beszédben álló szakasz terjedelmét; variálni akart, közbelépett, és a hagyományos közlési módhoz folyamodva, gondolatait egyenes beszédbe tette át. Nem azért, mert a szabad függő beszéd adta lehetőségeket nem ítélte elegendőnek a színezéshez. Ismeretes, hogy az egyenes beszéd, amely a szereplő szava (esetleg gondolata), a közvetlenség, a szubjektivitás, a beszélt nyelviség számos sajátosságát tartalmazhatja a félbehagyott mondatoktól kezdve a felkiáltásokig, felkiáltószókig.

Akár a legbensőségesebb szóhasználat is lehetséges. Ugyanúgy a szabad függő beszédnek már a létrejöttében is nagy szerepet játszik a szubjektivitás, mert a függő beszédhez képest az írónak lényegesen több, a szerkesztés módzatából eredő lehetősége nyílik a közvetlenség kifejezésére. Nagy Lajosnál azonban, ahogy az idézett példa is bizonyíthatja, a szabad függő beszéd szubjektivitása mégis korlátozott, ahogy korlátozott a (nem idézett) egyenes beszéd közvetlensége is. A logikus, átható, világos szerkesztés kereteiből, amelyek bizonyos írói helyzetben azonban korlátként is hathatnak, Nagy Lajos valószínűleg alkotói, írói meggyőződés miatt képtelen volt kitörni, és feltehetően szándékában sem állt.

Az egyenes beszéd befejeződik a *Nem panaszkodhatok szívből, elkeseredetten, még csak nem is dicsekedhetek túlságosan, mert nem lehetek én magam a társalgás középpontja* mondattal; hasonlóan a nem idézett szakasz többi igei állítmányához ebben a rövid részben is az igei állítmányok az egyenes beszéd kívánta egyes szám első személyben állnak; függő beszédben, ill. a szabad függő beszédben is kötelező lett volna az egyes szám harmadik személybe való áttétel. Lezárult tehát az egyenes beszédben álló belső monológ: az író — szereplőjétől elvéve a szót — maga szólal meg, és jelzi, mivel foglalatoskodik a szereplő: *Elővette a szekrényből a római jogi tankönyvet.* Következik most két mondat szabad függő beszédben. Jól szemlélhető a törés a közlési síkban, az esetleges bevezető ige: *azt gondolta, úgy döntött,* stb. hiányzik, az író meg-

elégszik a belső monológra hasonlító, ám a belső monológ áradását távolról sem utánzó, rövid szabad függő beszédben álló felkiáltó és kijelentő mondat: *Hogy majd átfut az első néhány fejezeten, hiszen reggel már megkezdik a tanulást! Fel kell frissítenie emlékezetében az anyagot.*

A rövid reflexió után újra írói közlés következik, cselekvések ábrázolása: *Leült az asztalhoz, maga elé tette a könyvet. Azután . . . ki sem nyitotta. Behúnyta a szemét és várt.* Ennyi az írók közlés; a hozzá tapadó mondat már a bevezető ige nélküli szabad beszéd függő kezdete: *Jó lenne elálmosodni* (ti. erre gondolt). A megindult gondolatsor szubjektív mozzanatokot tartalmaz; szeretne ábrándozni, de nincs hozzá hangulata; más volna, ha ódon kastélyban lakna; itt legfeljebb a jövőjéről gondolkodhat.

Az előbbinél hosszabb, de még mindig nem terjedelmes reflexiót ismét megszakítja az írói beavatkozás, a már megszokottnak tűnő cselekménymozzanattal: *Az ablakhoz ment, és becsukta. A másikat is becsukta ok nélkül, csak úgy megszokásból, mert otthon a Hernád utcában földszintes és udvari a lakásuk.* Az írói közlés lezáródása után most nyomtatásban több mint egy lapot kitevő hosszú, szabad függő beszédben álló belső monológ következik; az előző kettő ehhez képest nagyon rövid volt. Témája szembesítés: Nagyrévi otthoni, budapesti életmódját ütközteti jelenlegi életvitelével, a kastélyban kialakult renddel. *Jó lenne itt, és mégsem jó. Mert Pesten lenne jó anyagi bőségben, biztonságban. Ha ott volna egy szép nagy szobája, amelyben magányosan lakhatna.* Ezekkel a gondolatokkal indul az újabb szabad függő beszéd; az ott-hont felidéző reflexiót átszővi az utalás a kastély és lakói életvitelére: *. . . egy idegen család lakik, amelyik már tíz óra előtt elvonul aludni.* Majd négy, szabályosan megszerkesztett kérdő mondat: *Vajon alszanak-e? Hol vannak a hálószobáik? Egymás közelében? Olvas-e most egyik is, másik is? És néhány kijelentő mondat után egy újabb rövid kérdő mondat: [. . .] a grófné olvas? Mit olvas vajon?* Majd ismét a kijelentő, nyugodt, kimért mondatok sora következik. Nagyrévit nyomasztja a csend és a magány; nem bánná, ha egér neszezne; bezzeg Pesten ilyenkor még az utcákat rója. Helyzetének felmérése, a környezet jellemzése óhatatlanul átcsap általánosabb témákba, a belső monológban kimondott ítéletbe. Csodálkozást kifejező felkiáltó mondatokkal indul: *Micsoda fehér falak, micsoda tisztaság! A tisztaság, a takarítás; a takarítás* témája kiegészül elméleti síkon: valakinek hajcsárkodni kell, hogy rend legyen. Erre kérdő mondat utal: *A grófné maga lenne?* A belső monológ kérdés-feltevéssel záródik. Választhatunk: vagy elmarasztaljuk a paloták létrehozását s vele a kizsákmányoló rabszolgamunkát, vagy — ha a palotákat szükségesnek ítéljük — elfogadjuk a rabszolgamunkát. A kérdésfeltétel a hosszabb előkészítés után lehetett volna drámaibb is, de tudjuk, Nagy Lajos minden helyzetben tárgyilagos, ragaszkodik a tények pontos nyelvi körvonalazásához, kevés teret enged a szerkezeti oldottságnak, a lazább felépítésnek.

A belső monológ záródása után az író szólal meg, s külső tényeket, majd szereplőjére vonatkozó különféle megállapításokat tesz; így pl. megtudjuk, hogy szeretne lefeküdni. Ez a mondat jelzi egy újabb, ez alkalommal igen rövid belső monológ megindulását, amely két felkiáltó mondatból kezdődik: *Jaj, kicsit mégis korán van! Túl korán van.* Aztán mintegy szintézisbe ötvöződik néhány olyan mondat, amelyben utal jelenlegi helyzetére, kötelezettségére, a Pest utáni vágyakozásra, előző élményére (*Takarodsz ki, te kutya*). Végül a kertből jövő hangra valószínűleg álomba szenderül. *. . . mintha sárgarigó füttyölne. Éjjel? Ez lehetetlenség. Mi hát az a kellemes szép hang?* Az utolsó kérdés

mondat jól megformált; a kérdő szó kiegészül a megelőző, nem szerkesztetlen és a rákövetkező mondat értelméből is.

Elemzésünkben nyilvánvalóan kitűnik a belső monológ visszafogottsága, ahogy ezt előre is bocsátottuk. Némi mozgalmasságot kelt a néhány kérdő mondat és a ritka felkiáltó mondat; ám megfigyelhettük, hogy ezek is szabályosak; egyébként minden logikus, semmi díszítő elem, semmi olyan szerkezeti mozzanat, amelynek nem volna a közlés síkján világos és jól körvonalazott funkciója.

4. Mégis az idézett belső monológ közepe táján feltűnik egy szokatlan névszós szerkezet: *Játssza a nem neki való szerepet. Z a k ó, f é l c i p ő, k e m é n y g a l l é r, n y a k k e n d ő!*

A ruházati tárgyak felsorolása ebben a helyzetben, vagyis amikor ez nem más, mint személyre vonatkozó értelmezői sor, emlékeztet a sokszor említett impresszionista halmozó eljárásra. Nagy Lajosnál hiányzik ez a stilisztikai alakzat; itt a belső monológnak valamennyire nála is tömörítő jellege miatt fordulhatott elő. Nagy Lajos portréi szerkezetileg hagyományosak; szabályos, ígés mondatokban írja le a személy külsejét; először a testrészeket, majd a ruházatot jellemzi:

A koci áll a ház előtt, Kovácsné szalad kaput nyitni. A fiatalasszony lekaszálódik az apja mellől. Derék, izmos nő. Harmincéves. Pirosbarna arcából kivillog a fekete szeme. Szép metszésű szájából, amint mosolyog, kifehérlenek a fogai. A kezének a formája szép, szabályos, de a keze bőre dologtól cserzett. A fején sárga rózsás, fehér kendő van. A lábán magas szárú fűzős cipő. A ruhája városias. Kötött kabát is van rajta, mert még hűvös a kora tavaszi idő. (Nagy Lajos művei. Fő az illúzió. A tanítvány. i. m. 156—7.)

A mondatok egy része névszói, más része igei állítmányt tartalmaz; a névszói állítmányos mondat is nélkülözi a sajátos stilisztikumot, a köznyelvben is megszokott forma ez. Az ígés mondatok: *kivillog a fekete szeme, kifehérlenek a fogai* még inkább hordozzák a hagyományos szerkesztés jegyét.

Az alábbi portréban, amely szabályos mondataival az előzőre emlékeztet, szerepel beágyazottan egy másik portré is: abban már elkerülhetetlen volt a tömörítő szerkesztés, ragtalan névszói felsorolásával:

Erősen pocakosodó, negyvenhárom éves férfi volt Orosz Bálint. Körszakállába itt-ott már ősz szálak vegyültek. A haját közepén elválasztva viselte. Színes virág selyem-mellényén keresztben vastag aranylánc volt fűzve. Kis fényképtartó lógott alá a láncról. A fényképtartóban Orosz Bálintné, született Keller Amália menyasszonykori képe. *Sze-líd arc, nagy szemek, picí száj, dú s szemöldök.* A haja apró csigákban körítette az arcát. A kontya feje búbján lapult. (Nagy Lajos művei. Egy lány a századfordulón. A fiatalúr magnősül. Szépirodalmi, 1982. 8—9.)

A sorrend itt is hasonló az előzőhöz: előbb szerepel a testforma, utána következnek a ruházathoz tartozó tárgyak. Az alárendelt portréban az író-nak csak a testi megjelenés volt lényeges; finom stilisztikai érzékre vall, hogy a nála ritka tömörítő eljáráshoz folyamodott; nyilván a véget nem érő szabályos mondatok használatából eredő nehézkességen akart enyhíteni. Szabályos portréit a tömörítő, felsoroló szerkesztéssel csak ritkán emeli meg; Nagy Lajos nem ebben az impresszionistákra jellemző módszerben a legerősebb, hanem az ún. ellentétpozó, ironikus leírásban, amikor a mondat szerkesztés teljesen szabályos, a személy külsejét, ruházatát ugyan hagyományo-

san írja le, de egy-egy tárgyilagos mondat után megjelenik a kommentár: az íróé vagy esetleg a közvéleményé. Ezzel a módszerrel, mint elemzésünk utolsó részében utalni fogunk rá — a mikszaíhi hagyományhoz kapcsolódik. Lássuk, miről is van szó.

Maga Dér István magas ember, már kiskunhalmi mérték szerint. Mert itt a százhetvennégy centiméteres termet már magasnak számít. Szabályos az arca, nyírott gesztenyebarna a bajusza, haja sűrű, bozontos. Talán csak az az egy hibája van, hogy túlságosan erős az orra. Valamikor, azt mondják, igen mutatós legény volt, talán ennek is köszönheti, hogy neki van a legszebb felesége a faluban... Már jön is elébe, de igazán csak véletlenül, kivételesen, mert ez nem szokása. De most jön, a Földvári utcán a legelső háznál találkoznak. Testes asszony, *falusi Juno*. Egyszerű ruha van rajta, amiben dolgozik. Hogy dolgozik, azt külön is meg kell említeni, mert rengeteget dolgozik, háztartással, kerttel, baromfival, gyümölcszel, drusitással, cselédek ellátásával, kora reggeltől késő estig szakadatlanul. Így, a dolgos ruhájában is rendes, tiszta, mert tudja, hogy szép asszony, azért a nagy munkában is vigyáz magára. Talán éppen csak cipőt húzott fel, hogy a házból kijött. Kis, fekete, formás a cipője, azaz kicsi és formás a lába. Alsó, izmos lábszára magasan látszik, fekete harisnya van rajta; csipője erős, fara duzzadó, és amint jár, reng, a kunhalmi férfiak bizony megfordulnak utána. De a nők is. Mert azok meg haragusznak rá. És a bőre olajbarna, egészen olaszos, délfranciás, a haja hollófekete, a szája kicsiny, ajka piros; szép, szabályos fogai közül egy elől hiányzik. De nem is kell megcsináltatnia — Szemesen van fogorvos is — mert így is kifogástalanul szép nő. Sőt, mintha ez a kis hiba még külön jól állna neki. Igen, mert kiderül, hogy semmi sem tud rajta rontani. Hajadonfővel jön. A haja kontyba van fogva. No, az az egy talán csakugyan hibája, hogy a melle nem eléggé fejlett, vagy talán a sok testi munkában csenevészsedett el, az erős csípőhöz mindenesetre valamivel teltebb mell passzolna. (Nagy Lajos művei. A falu meg a város. i. m. 147–8.)

A két szereplő külsejének bemutatása, illetve ruházatuk leírása szokványos módon történik: *magas ember; erős az orra; testes asszony; egyszerű ruha van rajta; rendes, tiszta; cipőt húzott fel; kis, fekete, formás a cipője; kicsi és formás a lába; fekete harisnya van rajta; csipője erős, fara duzzadó; bőre olajbarna, haja hollófekete, a szája kicsiny, ajka piros, szép, szabályos fogai (vannak); hajadonfővel jön; a haja kontyba van fogva*. Névszói mondatok váltakoznak igei állítmányos mondatokkal; a módszer emlékeztet a legelső portréra. Itt azonban újdonság a dőlt betűs sorokba foglalt kommentár, egy sor észrevétel, amely a közlési sík megváltozásával jött létre. A leírás szenttelen tárgyilagossága — és a Nagy Lajost kétségkívül jellemző okadatoló, dokumentáló eljárás — feldúsul, mert az író megszólaltatja környezetét. Az észrevételek ui. nem tőle származnak, hanem a két szereplőt jól ismerő barátoktól, a község lakóitól, akik közt ők ketten nap mint nap megfordulnak. Megszólalt a falu szája, így is mondhatnánk, de kissé tudományosabban úgy is, hogy korális portréval van dolgunk; ennek létrehozása összefügg a szabad függő beszéd adta lehetőségekkel, amikor a közlési sík megváltoztatása úgy is történhet, hogy az író nem jelzi: a közlés feladója már más valaki. Ilyen észrevétel mindjárt az első mondatban a kissé elkülönülő, vesszővel elválasztott határozós szintagma, amelyet *mert* kezdetű mondat folytat; a kommentár már határozóval kezdődik. A közlő azonban itt nem az író. Egy *mert* kezdetű észrevételező mondat van lejjebb: a *dolgos ruhájában is rendes, tiszta, mert tudja, hogy szép asszony, azért a nagy munkában is vigyáz magára*.

Több esetben nincs ilyen bevezetés; a közlési sík megváltozása észrevétlen, s éppen ez ad a portrénak, ill. leírásnak sajátos, helyenként humoros töltetet, s árulkodik az író művészi képességéről. *Testes asszony, falusi Juno; csipője erős, fara duzzadó, és amint jár, reng, a kunhalmi fér-*

fiak bizony megfordulnak utána. De a nők is. Mert azok meg haragusznak rá; fogai közül egy elől hiányzik. De nem is kell megcsináltatnia -- (...) mert így is kifogástalanul szép nő. Sőt mintha ez a kis hiba még külön jól állna neki. Igen, mert kiderül, hogy semmi sem tud rajta ronthatni; a melle nem eléggé fejlett (...), az erős csípőhöz mindenesetre valamivel teltebb mell passzolna.

A kommentár, amint láthattuk, lehet egyetlen nominális tag: *falusi Juno*, de lehet rövidebb, hosszabb, esetleg több mondatból álló közlés is. A leghosszabb, amelyben a hiányzó fogat kíséri a korális kommentár, valóságos párbeszédet tartalmaz, mintha ketten arról tanakodnának, meg kell-e csináltatnia a hiányzó fogat Dérnének; az egyik vélekedő szerint: nem, így is szép; a másik ezt megerősíteni látszik: jól áll neki a foghíj, mert kiderül, semmi sem tudja a szépségét meggyengíteni.

Két esetben a közlési sík úgy változik meg, hogy a bevezetés hagyományos, tehát az író előre jelzi, hogy valakinek a beszédét, szavát ő maga, az író fogja reprodukálni. Megfigyelhető azonban, hogy a közlést bevezető ige, a *verbum dicendi* körébe tartozó *mondják, meg kell említeni* nem a közlés előtt áll, hanem a közlés szövegébe beágyazva. Az első esetben határozószó előzi meg: *túlságosan erős az orra. Valamikor, azt mondják, igen mutatós legény volt stb.*; a másik esetben rövid tárgyi mellékmondat van eléje vetve: *Egyszerű ruha van rajta, amiben dolgozik. Hogy dolgozik, azt külön is meg kell említeni, mert rengeteget dolgozik stb.* Ez a körülmény azért lényeges, mert a kommentár látszólag belekapcsolódik az írói közlésbe; s csak mintegy mellékesen tudjuk meg, hogy közlési síkváltással jelentkezik a kommentár.

A bemutatott portrét jellemzi a kommentár bevonása az egyébként igen pontos, lényegre törő, ám a túlságos részletezéstől mégis tartózkodó leírásba. Alábbi példánk a leírás egy más területéről származik; Nagy Lajos itt egy házat mutat be a fent jelzett módszerrel. A lényeges elemek pontos rögzítése után ugyancsak szabad függő beszédben álló kommentár található, hasonlóan előző példánkhoz. A kommentár feladója lehet maga a szereplő, lehet azonban más valaki is, az vagy azok, akik Kovácsné kuporgató, szerzésre irányuló vágyait ironikusan észrevételezik.

A Kovácsék háza egyike a falu legcsinosabb házainak. A D. utcában meg éppen a legszebb.

Nádtető s vályogfalú viskó volt néhány évvel ezelőtt még, de az utcai részt lebontták és újjáépítették.

Az új épület alá feltöltötték a földet, és az alap téglával van lerakva. Két szoba nyílik az utcára nagy, városias ablakkal. A fal világossárgára van festve, még azt is tudják, hogy „krémszínűre”. A tető palakó. A szobák kis folyosóról nyílnak. Az udvarról a folyosóhoz kőlépcső vezet. Az új épület a két nagy szobán kívül még egy nagyelőszobafélét foglal magában. Ebből kis ajtó nyílik a régi épületbe, közvetlenül a konyhába, ahová ugyancsak lépcsőn kell menni, de lefelé. A régi épületből megmaradt a konyha, a kamra, utána az istálló és még egy kisebb kamra.

Az udvar és a kert kicsi, nem lehetett megnagyobbítani, nem lehetett hozzá területet vásárolni. Baj, baj, de nem nagy baj, mert azért a kamrából le lehet jutni a pincébe, ott pedig, ami a fő, most is négyszáz hektóliter bor várja a vevőt. Ennek a bornak az árából kerül ki a foglaló a Szalaiék szőlőjére. Akár mind a négy holdra. (Mert hogy Horváték meg tudják benni a két holdat, az nem biztos: még attól is függ, hogy mit mond nekik a bank.)

Kovácsné egyik szép álma, hogy a hátsó épületrészt is felépítse. (Nagy Lajos művei. Fő az illúzió. A tanítvány. i. m. 156—7.)

A példának sajátos stilisztikai ereje van, pedig a hagyományos mondat-szerkesztésre épül; talán abból támad az erő érzete, hogy az író megtartja az arányokat; a lényegest közli, a látvány szemléltetésekor tartózkodik a túltengő részletektől, az aprólékos felsorolástól, amely pedig nem volt idegen hazai és külföldi naturalistáknál; dehát Nagy Lajos nem volt naturalista.

A házleírás első része pontos tárgyközlés; az író utal az előzményekre is: *az utcai részt lebontották és újjáépítették. Az új épület alá feltöltötték a földet, és az alap téglával van lerakva.* Ezután rátér a ház jelenlegi állapotára. Előbb az új traktust mutatja be. Két szoba van az utca felől; az ablakok nagyok, városiasak; a falak krémszínűek; a tető palakó. Majd halad tovább, beljebb, s elmondja, egy kis folyosóról lehet a szobákba lépni; a folyosóra pedig az udvarról kőlépcső vezet. Csak itt említi az előszobát, mert logikus, topográfiai sorrendet követ. A korszerűsített első részből akar eljutni hátrább, a régi részbe; az előszobán át vezet az út. Először a konyhába érünk, „lépcsőn kell menni, de lefelé”. Az írónak volt gondja erre az apró, de voltaképpen el nem hanyagolható részletre is. A logikus sorrend folytatódik: konyha, kamra, istálló, még egy kisebb kamra; majd az udvar és a kert; aztán a pince, ahová az egyik kamrából vezet a lejárát. Az író figyelme minden részletre kiterjed, mégsem merül el az adatokba. Sehol egy színező, érdekes jelző, csak olyan, ami szorosan a tárgyhöz tartozik: *csinos, szép, új, nagy, városias, kicsi, nádtetős, vályogfalú.* A színek alig szerepelnek: *világossárga, krémszínű*; ennyit említ az újonnan felhúzott szobák faláról, a folyosó, konyha, előszoba színéről semmit sem tudunk meg.

A házleírás második része pontossága ellenére különbözik az elsőtől; a tényközlésen kívül egyebet is tartalmaz: valakinek a gondolatát. A zárómondatból lehet arra következtetni, hogy a tulajdonos feleségének reflexióját fűzte Nagy Lajos a leíráshoz, de ez nem egyértelműen bizonyos. Mások is mérlegelhetik a család terveit, a családtagok vagy a falusi közvélemény. Bárhogy áll is a dolog, annyi vitathatatlan, hogy a leírás második része a *Baj, baj, de nem nagy baj* kezdetű mondatból átszínesedik; érződik a szubjektív hangvétel; itt kezdődik a szabad függő beszéd, amely merekeden, vagyis bevezető, a közlésre utaló ige nélkül szerepel. Érződik a szabad függő beszédben álló rész kommentár jellege; a láthatatlan valaki, esetleg a falusi háttér, illetve közvélemény mintegy észrevételezi a kert csekély terjedelmét: nem is olyan lényeges a nagy kiterjedésű kert; fontos, hogy a pince viszont elegendően nagy, és tartani lehet benne négyszáz hektóliter bort; annak árával le lehet foglalozni a szóban forgó szőlőt.

(Folytatjuk.)

Herczeg Gyula

Lírai nyelvjárástan

(Mai nyelvjárásainkról a költői vallomások és a lírai alkotások tükrében)

I. 1. A mai magyar nyelvhasználat szempontjából is igen fontos kérdésre hívjuk fel a figyelmet ezzel a közleményünkkel. Általában azt tapasztaljuk, hogy nagyon sokan foghíjas ismeretekkel rendelkeznek a nyelv társadalmi szerepéről, rétegződéséről és változásáról. Különösen a nyelvjárásokkal

kapcsolatban jelentkeznek helytelen nézetek. Két szélsőséges változatról kell elsősorban szólnunk. Vannak, akik a nyelvjárási ejtést, s a tájszókkal való élést helytelen, eltorzított nyelvhasználatnak minősítik, olykor még gúnyolják is, s értetlenségük és türelmetlenségük eredményeképpen gyorsítani kívánják a köznyelvűsítést. Pedig azt is tudomásul kell vennünk, hogy a mai magyar nyelv nemcsak a kiművelt, az árnyalt és az igényes nyelvi változatokat, tehát az irodalmi nyelvet és a köznyelvet tartalmazza, hanem a nyelvjárásokat is. A változatok közötti eltérés még hosszú ideig megmarad.

2. A tájnyelvi változatokkal, a nyelvjárási sajátosságokkal kapcsolatban különösen rostára kell tennünk az úgynevezett romantikus szemléletben leledző véleményeket. Vannak, akik azt vallják és azt hirdetik, hogy elsősorban nyelvjárásaink őrzik a „tisztát”, az „eredeti”, az „ősi” magyar nyelvet. Ezt a szélsőséges nézetet sem támogathatjuk, eljárt felette az idő.

Azt mondanunk sem kell, hogy mi nem a tájnyelvies stílus-romantika és a szélsőséges lokálpatriotizmus jegyében és alapjáról közelítjük meg témánkat. Csak azt akarjuk megmutatni, hogy költőink alkotó és művészeti magatartását, nyelvteremtő képességét, egyéni nyelvi formálását feltétlenül meghatározza szülőföldjüknek, tájuknak nyelve is, illetőleg az az *a n y a n y e l v j á r á s*, amelybe beleszülettek. Egyre gyakrabban tapasztaljuk mai lírai költőink alkotási módszerét tekintve, hogy verseiknek akusztikai formálásában, hangszerelésében elhatároló szerepet játszik anyanyelvjárásuk hangzó színezete, hangsúlyozási módja, mondatformáló dallamvilága. Az alábbi megnyilatkozásokat sem tekinthetjük csak nagyon egyéni módon formált vallomásoknak; a szaktudomány, a nyelvjárástani vizsgálódás számára is tanulságosak. A gazdag példatárból válogattuk ki a legjellemzőbbeket: „Hóban kéklő Bakony hegye-völgye | jól rám kented egyszer színedet; | sok év próbálta, hogy letörölje, | s lemosni egészen nem lehet. | Hol büszkén, hol megriadva hordom, | s úgy áll számon egy-egy régi szó, | furcsán is, mint a városi bokron, | a nemrégén beszokott rigó” (Simon István: A szegény rigót). Hogy a költő vallomását őszintének és hitelesnek kell tekintenünk, arról kortársa és barátja, Garai Gábor is tanúskodik Simon István emlékét idéző versének ebben a részletében: „Ha veled, ó, ha még veled hallgathatnám, / most is az idő halk alig-múlását, | Ezt az időt te már sehogysem érzed, | bennem: mindig sebesebben | szökik. . . , s megtér telt mezőkbe, | *hol tisztán értik zalai beszéded*”. (Garai Gábor: Kezed címerével).

3. Hogy a szülőföldi emlékekkel az anyanyelvjárás nyers ízei, hangzásformái, hangszínei, megejtő hangsúlyai, hanglejtésváltozatai is fel-feltörnek, azt bizonyítják, hogy az anyanyelvjárás elsősorban *a k u s z t i k u s j e l e n s é g e i* ben értékes örökség mai költőink számára. A hangtani nyelvjárásiasság, a tájnyelvi élő beszéd íze, zamata valóban gyakran ott bujkál az egészen korszerű mondanivalót megfogalmazó mai költemények hangszerelésében, ritmusában, dallamvonalában. A kitörölhetetlenül beidegződött táji dallamok hangjegyekbe alig jegyezhető jó ízeről olvashatunk Kónya Lajos Kötelék című versében: „Ó, anyám hangja hangszínre, dallamra, szinte hajszálnyira *élőbeszéd*: | anyám tájszólásban beszél, | nem kopott le róla haláláig”. De ez az anyanyelvjárási sajátosság a költők nyelvteremtő erejét is befolyásolja, s ha saját verseiket szavalják, e táji ejtészék, ritmusbeli, dallambeli jellegzetességek az előszóban is felerősödnek. A verhallgató közönség gyakran

értetlenül áll e jelenséggel szemben, s így születik meg ez a kritika: „költőink nem tudják saját verseiket jól előadni.” Az anyanyelvjárás hangzási jellegzetességei versíróink rímelési módját is befolyásolja. A versolvasók számára tehát nem közömbös, hogy van-e ismeretük arról, milyen akusztikai ráhallással keli egy-egy vers hangszerelését is megfejteni, érezni és élvezni. Érdemes lenne ebből a szempontból Arany néhány versét a sárréti, Csokonaiét a debreceni, Adyét a tiszántúli, Szabó Magdáét a debreceni, Simon Istvánét, Nagy Lászlóét a dunántúli hangzóformák és dallamváltozatok szerephöz juttatásával elmondani, deklamálni.

A versek nyelvjárási fogantatású hangzásbeli sokszínűsége abból a szempontból is értékes örökség, hogy költőink a versek nyelvi szövetében gyakran tudatosan juttatják önálló, közlő kifejező szerephez anyanyelvjárásuk ejtésbeli ízeit, változatos hangzóformáit és melodikus jellegzetességeit. Áttételesen ezzel segítik anyanyelvi nevelésünk célkitűzéseit is, mert a versolvasók táborának növekedésével ezek az értékes tájnyelvi akusztikus sajátosságok színezní és gazdagítani fogják ma még bizony inkább színtelennek, illetőleg elszíntelenedőnek minősíthető köznyelvi kiejtésünket.

4. Magunk is meglepődtünk, hogy milyen gyakran olvashatunk mai költészetünk alkotásaiban egy-egy nyelvjárási hangzásbeli jelenségről. Talán az sem véletlen, hogy éppen leggyakrabban a dunántúli, illetőleg a somogyi, a veszprémi, a Balaton környéki, a zalai származású lírai költők vallanak mély emberi melegséggel szűkebb tájukról, a „somogyi dombok szép kékségéről” (Jankovich Ferenc), s elhagyott, de meg nem tagadott emberi közösségük élő beszédéről.

Néhány dunántúli tájejtési sajátságról, az erősen nyílt *e*-zésről, az enyhén *ö*-zésről, a magánhangzók időtartamának megrövidítéséről, az *l*-ezésről nagyon sok versbeli szövegrészletben külön is szólnak e tájból kiszakadt és a táj anyanyelvjárását még jól ismerő költők. A gazdag példatárból csak a legjellemzőbbeket idézzük tanulságul és bizonyításul: „Az országúton pufajkás lányok | *nyílt* „*e*”-ikkal ültetik tele a városi argót: | Ne ám aztán valami gáz *laegyen baelőle*!” (Orbán Ottó: Szőlőhegy). — „Gyermekeveim nyelvén beszéltek | körülöttem s úgy körül öleltek | túlságosan *nyílt e hangjaikkal*, | s túlságosan nyitott szívükkel” (Kónya Lajos: Napló). — „Most újra elárul a szó itt | az *ö* helyett a számon *e*, | tudómmé Somogy lombozódik, | szemem mennyböltja, tűnt ege” (Veress Miklós: Somogyi utazás).

Igen sokszor a költői megjegyzések ilyen őszinte és emberi vallomásokba is torkolnak: „Jó volt hallani | Zalát, Somogyot, Baranyát: | ízeletni *e-ző ö-ző* | édes ízeit a magyarnak” (Fecske Csaba: Balatoni képeslapok). — „Néhai jó Simon *Örzsébet* | a neved is örökség lett; mégse az *összezsöngés* végett | írom le, ahogyan te írtad | vagy *ejtetted ö-vel kimondva* —, | de édes hangzása még írt ad álmatlan éjeken kínomra” (Simon István: Néhai jó öreganyám).

5. A nyelvjárások diftongusainak, kettőshangzóinak megítélésében nagyon eltérnek a vélemények. Vannak, akik úgy ítélik, hogy ez az a nyelvjárási ejtési sajátosság, amelyről az egységes köznyelvi kiejtés megteremtésének munkájában „le kell szoktatnunk” az embereket. A költőknek nem ez a véleményük: a zenei finomságokra is érzékeny fülükkel szinte élvezik a jóízű kettőshangzós ejtési formákat. Erről ír Kónya Lajos Kis falvak című versében: „Kis falvak, Szil, Szany, Szentandrás, Sóbor | Gyóró előtt a nagy menet

híre | rokonokat gyűjt az út szélire. | Nevemet hallom. Zengő harcizaj | *mit jóízű kettőshangzóival* | unokabátyám csap”.

A tiszántúli, a Hajdú megyei ejtismódra is jellemző diftongizálást is elfogult hevülettel emlegetik e tájból származó költőink. Szabó Magdának és Bóka Lászlónak szinte akusztikai gyönyörűséget szerez, ha ott bújkálnak ejtésükben vidékük kettőshangzói: „Hajdú megye szól, | mikor megszólalok, | ha véletlen kiejtem: „élet”, „félek”, / nyelvem fölött pattognak, mint a fények, | *pici diftongusok*” (Szabó Magda: *Aubade*). — „Édesízű *tiszántúli diftongusok* | olvadtak szét nyelvemen” (Bóka: *Vallomások és jegyzőkönyvek*). A debreceni nép és civis közösség sajátos *i*-zéséről sem véletlenül szólnak költőink. Ha Csokonaira emlékeznek, azt is megemlítik, hogy a verseiben ennek a sík tájnak s nyelvjárásának „muzsikája is zenél.” Áprily Lajos Séta Debrecenben című költeményét kezdi ezzel a megállapítással, majd így folytatja: „Itt járt-kelt, tréfált, ezer arcra figyelt a poéta, | így ejtette az *é-t i-be futó magasan*”. Szabó Lőrinc debreceni diákéveinek emlékeképpen környezetfestő erővel a debreceniek hiteles nyelvi arcképét is megfesti a Tücsökzene alábbi részletében: „Ez a nép itt, ez a debreceni, | önzőbb volt, keményebb inú és fürgébb eszű, | és amíg nem úgy beszéltek, hogy *ű*, | hogy *lú*, meg *píz*, addig a gyerekek | csak csúfolták a jövevényeket”.

Mindenképpen jellemzőnek tartjuk azt is, hogy néhány költőnk az *i-ző* ejtéssajátosság alapján olyan költői motívumsort is kialakít, amely az olvasót merészebb asszociációk vállalására is készíti. Csak két példát ennek bizonyítására: „Táncoló tűk szanaszét, | *i-vel beszél* az itteni nép. / Szavaiban sok kicsi híd íve púposodik” (Marsall László: *Folyó és beszéd*). — „Nyűvöm nádi hegedűmet: zengek vékony *i-betűket* (= hangokat), | *Míz, píz, níz* — lelek a szóra.” (Csukás István: *Ritmus két hangra*).

6. A palóc nyelvjárástípusok (nyugati, középső, délkeleti) ejtési sajátosságaival kapcsolatban sokáig az elítélés álláspontjáról beszéltek azok, akik úgy érezték, hogy ennek a nyelvjárásnak erős diftongizálása, *á*-hangnyitottabb szájjal ejtett (illabiális) változata, az igen nagyfokú hasonulás stb. komoly akadály a köznyelviesedés folyamatában. Igazságtalanul még a „nevetséges” jelzőt is felhasználták e tájszólás minősítésére. Kassai József pl. 1817-ben ilyen furcsán ítélkezik arról a palóc nyelvjárásról, amelynek igen jellemző tájszavait éppen ő gyűjtötte fel először tudatosan és tervszerűen: „Sokkal tisztább Eger Városa az idegen Nemzetektől, mégis hol hallani Nevetségesebb Magyarságot, mint az Egri Kapásoktól és Köz-Néptől? A nevetséges beszéd alatt a palótz Nyelvről kell gondolkodni” (Magyar Nyelv-Tanító Könyv, 1817 és: Tudományos Gyűjtemény, 1829. IX. 31.).

Ma már a palóc nyelvjárási jelenségek megítélésében ilyen szélsőséges véleményekkel nemigen találkozunk. Azt azonban gyakran szóvá teszik még napjainkban is, hogy aki ebbe a nyelvjárásba született bele, „palócságát” nehezebben veheti le. Vannak-e költői, versbeli megjegyzések, vallomások e nyelvjárásról, hangtani jellegzetességeiről? Vannak, és elsősorban a palóc nyelvjárás *h a n g a l a k j á n a k* expresszív hatású sajátosságairól szólnak. A sort Kisfaludy Sándor nyitja meg: „A hőst Mátra vadoninak | Érdekli szép cseréje: Ivánt s Vendelt a *palóc nyelv* | Teli szája s gégéje” (Eseghvár). Hiteles belső indoklottsággal adnak hű ábrázolást e nyelvjárásról, szinte legjellemzőbb hangjairól Jobbágy Károly és Batta György alábbi versrészletei: „S akkor valaki megszólal, | *telt palócos magánhangzó röppen*. | E hangon

kínálták az ételt, | nagyanyám így dalolt fölöttem” (Jobbágy: Palóc lányok orkánkabátban). Hogy hatásos ábrázoló erőt és szemléletességet is tükröző mai lírai alkotások is „elbírnak” filológiai hitelességű nyelvjárástani megjegyzéseket is, arról pedig ezek a versmondatok bizonykodnak: „A szememet csak lehúnyom kicsit | *már hallom újra diftongusait*: | Nyár van megint, én éppen érkezem. | „*Karcsikaam*” mondja, s szorítja kezem | s pipiskedik — mert megnőttem nagyon —, | hogy megcsókolhasson az arcomon. | — Mi lesz ebédre? | S szülőföldem, ó! | *Palócosan élémgördül a szó*, | az „á”, mely oldalt hajtva derekát | egy kicsit mélyen „ó”-ban nyúlik át: | — Mi lesz ebédre? | „*Ludaskaasa* lesz.” (Jobbágy Károly: A 2540. nap).

Batta György anyanyelvjárásának vallja a palócot, ezért érződik emberi melegség is e nyelvjárás hangzásáról szóló soraiban: „Az abroncs nem képez szabályos kört: | olyan, mint a *palóc* „a” | melyet majdnem „o”-vá kalapáltak a századok. | Ezeket a szemkarika-görbe „o”-kat hordom | születésem óta magammal. | Őrizd meg idő / ezeket az abroncs „o”-kat is, | mint itt ezt az útszéli piros árvacsalánt” (Ajkakról felröppenő).

Hogy a palóc nyelvjárást minősítő vélemények elég gyakran a rosszalást tükrözik, arról azok a verselők is tehetnek, akik csak nyelvi érdekességet láttak ennek a nyelvjárásnak hangtani sajátosságaiban, és feleslegesen, erőszakoltan ezeket juttatták uralkodó szerephez verselményeik hangszerelésében, akusztikumában. Balogh Dezső pl. ennek a szélsőséges, semmiképpen sem követendő és művészi indokoltság nélküli nyelvjárásiasságnak ad kulcsszerepet. Csak egyetlen egy versmondatot bizonyításul: „Vuót niekem egy kis szamirkoám” (Palócz románéz, 1893.).

7. A változatos és színes nyelvjárási ejtismódok művészi értékű felhasználására vonatkozólag mai költőink verseiből olyan példatárt tudunk összeállítani, amelyben a tájnyelvi hangsajátosságok expresszív hatásáról, szemléletességéről, az élethű ábrázolást elősegítő hitelességéről győződhetünk meg. Ha „nyelvjárásiasságra” hangszerelnek költőink egy-egy verset, vagy versrészletet, akkor nem a nyelvi, a hangtani érdekességek hajhászása céljából teszik, hanem azért, hogy az olvasó is olyan érzelmi, emberi közelségbe kerüljön a versbeli mondanivalóhoz, mint maguk a költők.

Az is tiszteletreméltó, hogy költőink egészen hiteles formában adnak nyelvi szerepet anyanyelvjárásuk sajátos hangzásának, és arra az akusztikus gyönyörűségekre is felhívják az olvasók figyelmét, amelyet ők maguk mindig átélnek és élveznek, ahányszor csak ajkukra veszik szűkebb vidékük, tájuk, családjuk beszédformáit.

A lírai alkotások hőfoka is izzik azokban a versbeli szövegösszefüggésekben, amelyekben a költők *t á j é l m é n y ü k n e k n y e l v i v e t ü l e t é r ő l* vallanak. Csak néhány jellemző típuspéldára hívjuk most fel a figyelmet: „Sapphói patakcsofogást | szökdeltetve a hangok / ingó változatára | úgy, ahogy *arra alá Baranyában*: | „Esett a hó, éngöm belöpött” (Fodor András: Az ezredik este).

Csanádi Imre anyanyelvjárásának sajátos kiejtésformáira, hangtani sajátosságaira egyrészt hangulatkeltő erejük, másrészt a reális ábrázolásban betöltött szerepük miatt bíz versbeli kulcsszerepet. Ezzel jellemző *t á j n y e l v i a r c k é p e t* is felvázol számunkra: „Sok *gyerökhö* sok *könyeret* / kívángat a vőfély” (Eskövő emléke). — „*Mög* ám! *Mink* *mög*. . . / Ha *köllünk*. Ha *lössz*, *akki* befogad// (Rokonnézóban). A dunántúli nyelvjárás jellemző

sajátsága a nagyobb mérvű mássalhangzó-ikerítés, ezért nem véletlen, hogy ez a tájnyelvi jellegzetesség is gyakran jelentkezik Csanádi Imre versmondataiban: „Káromkodok *rangossan*” (Bíró uram verse). — „Bár ne látnám a sok *hóttat*. . . / hanem *akki* ezután *lessz*” (Látó-asszony).

A nyugati nyelvjárás területén a dunántúli tájak legnagyobb részén jellemző ejtési sajátosság a rövid magánhangzók használata a köznyelvi hosszúak helyén. Simon István ezért hangszereli versei jórészen akusztikumát, hangzását erre a tájnyelvi hangzásbeli sajátosságra. Sokszor a nyomtatásban is feltünteti ezt a jellegzetességet: „Látszatra talán csillogóbb lesz, | mutatni fényesebb *szinü* — | nekem a jövődő élethez | kötelék, megszentelt *gyűrű* (A nép neve). A figyelmes versolvasó könnyen észreveszi azt is, hogy az ilyen tájnyelvi hangzásformákra hangszerelt versekben a szemnek szóló és a helyesírás követelményeinek eleget tevő versbeli szóalaknak nem engedelmeskedik a fülnek hangzó, illetőleg a tájnyelvi hallásélményeknek megfelelő hangalak. Ugyanez tapasztalható egy-egy költői rímelési formával kapcsolatban is. Az olvasó méltán nem tartja megfelelőnek az alábbi versrészletekben jelentkező rímpárokat: „Homlokomon bélyeg, a nyakamon *járom*, | De mostan kősziklám vagy és erős *váram*” (Babits: Ezerkilencszáznegyven). — „Tartsd a hátad, karcsú *vállad*, | kevés a nyár, hát *kiállod*” (Cs. Nagy István: Víz után). Aki jól ismeri azt a tájnyelvi sajátosságot, amit a szaktudomány á utáni o-zásnak minősít, akkor könnyen rájön, hogy a két dunántúli származású költő a táj nyelvjárási ejtészváltozata szerinti táji hallásra komponálta egybe a rímpárokat. A dunántúli fül valóban így hallja, mert a dunántúli száj így mondja: *járom* — *várom*, *vállod*-*kiállod*.

Találkozunk olyan költői megoldásokkal is, amelyekben a szélsőséges tájnyelvi ejtészváltozatok szerepeltetését kissé indokolatlannak tekintjük. Bár az is igaz, hogy a költeményeket értő és szerető olvasók jórésze akusztikumában is élvezi az ilyen hangszerelésű alkotásokat. Csak egy példát a sok közül: „Nézd, nézd, az egyik *es*, a másik *es* int | *igaziccs* le *münköt* | nagy gyászos utunkról, | csak *hóttával* *sírül* | árvasága jobbra | *Sonyorú* a sorsunk, | ettől vált a *szüvünk* | *kéntől* *vüselőssé* | *Bé* értünk, *bé* értünk | határnak *szélire* | S a ló *es* mellettem | *heába* *es* *vót* | . . . | valami mindég *esszegyűjt münköt*” (Tamás Menyhért: Beszgezett ég alatt).

8. Szólnunk kell a tájnyelvi alaktani sajátosságok versbeli szerepéről is. Az az alaktani jelenség pl., hogy az egyes szám harmadik személyű múlt idejű igei személyragot kötőhangzó nélkül kapcsolja a nyelvjárási nyelvhasználat az igeőhöz, feltűnően gyakran jelentkezik legújabb lírai alkotásaink nyelvi szövegében. Bóka László versében is találkozunk ezzel a nyelvjárási alaktani jelenséggel: „Néha fejemre is *üttek*, | ha elértem, ahova küldtek” (Nyári zsörtölődő). — „A Máltai Lovagok szép terén | önmagamát lovaggá *üttem* én” (Prága). Ugyanez a tájnyelvi igealak olvasható ebben a versrészletben: „Mer’ há *ület* — ippeg oda — *gőcsbe üttek*” (Palocsay Zsigmond: Szárítók). Az *eszik* és az *iszik* igeik múlt idejű alakjával kapcsolatban gyakran tapasztaljuk, hogy az *ivott* és az *evett* alakokkal szemben gyakran az *itt* és *ett* formák jelentkeznek a nép nyelvhasználatában. Sajátos versbeli szerephez jut ez a két igealak napjaink lírai alkotásaiban is. Már Csokonainál olvashatók ezek a formák: „A régi magyarság is eleget *itt s ett*” (A borital mellett). Horváth István Amint mentünk című költeményében a székelly nyelvjárási *orda* (‘édes juhtúró’) szóval együtt szerepel az *ett* igealak: „A bojtár meg puliszkával |

Hagymaszárat *ett ordával*”. A szóbanforgó két igealak határozó igeneves alakja sem a köznyelvi formában vállal szerepet Szécsi Margit Virrasztok című alkotásában: „Egymás elől *eledve, elidva* a levegőt is”.

II. 9. A költők tájélményének nyelvi vetületében különösen nagy szerepet játszanak a jórészt még archaikus formákat is őriző *tájszavak*. A nyelvjárási szókincs mindig is gazdag kiegészítő tárháza volt a szépirodalmi nyelvnek, illetőleg a költői nyelvhasználatnak. Nem a tájnyelvi ízű szavakra gondolunk, hanem azokra a *valódi tájszókra*, amelyek egyrészt sajátosan *táji szókapcsolatokban* és *jelentésváltozatokban*, másrészt olyan szövegösszefüggésekben vállalják a versbeli kulcsszerepet, amelyek révén feldúsul a hangulati velejárójuk és stílusértékük. Mai lírai költeményeinkben sem szervetlenül jelentkeznek a valódi tájszavak. A mai versolvasónak fel kell készülnie ezeknek a versalkotó elemeknek a megértésére. Ehhez természetesen szükséges a nyelvjárási szókincs jó ismerete is.

Hogy a tájnyelvi szóképzleti formák milyen stiláris esztétikai célzattal és milyen mértékben használhatók fel a versek nyelvi szövetében, arra vonatkozólag is értékes adatokat szolgáltatnak azok a versérészletek, amelyeket idézünk és értelmezünk.

Témánk szempontjából tanulságos, hogyan vallanak költőink, íróink a tájszók használatáról és esztétikai, poétikai értékéről. Mi most csak három jellemző típust mutatunk be a nagyon gazdag megnyilatkozásokból. Ady Endre Szavak a patvarban című írásában pl. nem véletlenül olvashatjuk azt a szövegrészletet, amelyben a kulcsszói szerepet a tájszók vállalják. „*Addig zalánboltam* ('kószáltam, kóboroltam') annyi *ákics* ('tüske, tövis') szúrkált össze, hogy sok *csatinázás* ('lárma, zaj') után dupla bélyege van rajtam az *élemülésnek*. . . De nagyon *beleándorodni* ('belemerülni') nem akarok a dologba csak néhány példát hoztam fel egy múltkor említett kis magyar szógyűjteményből” (vö. Nyugat 1910. dec. 1.). Ez a szógyűjtemény népünk nyelvhasználatában szerephez jutó *valódi tájszavak* tára volt. (Tratter Kiadó 1739-ben adta ki). Ady több alkalommal írt arról is, hogy „szívből sajnálja” a régi magyar szavak és a tájszavak kiavulását. Természetesen Ady is használt tájnyelvi értékű nyelvi formákat. Hogy a valódi tájszók milyen versbeli kulcsszerepben és összefüggésben jelentkeznek, arra vonatkozólag egy példát idézünk tanulságul: „*Úgy bánnak velem, mint kiseddel. | Hol elaltatnak, hol fölráznak. | Minek születtem: valakinek, / Prófétának vagy zsigorásnak?*” (Lenni kell, lenni). Az idézett versrészlet nem értelmezhető sem tartalmában, sem nyelvi szerkezetében a *zsigorás* valódi tájszó ismerete nélkül. Ady Zilahon ismerte meg a *zsigora* ('köszvény') tájszót és ezt a szólásszerű formát: a *zsigora egyen meg*. A költeményben szereplő *zsigorás* szóalakot tehát ebbe a rokon értelmű szósorba illeszthetjük bele: *köszvényes, beteges, testben és lélekben gyenge* stb. Ady különben mind a régiség, mind a tájnyelv gazdag és kifejező szóképzletét olyan forrásnak tekintti, amelyből mindenkinek merítenie lehet. Korának szintelen és egyre személytelenedő újságírói és közéleti nyelvhasználatát is frissíteni kívánta a népnyelvi formák, tájszavak egyre gyakoribb felhasználásával.

Ady azt is nagyon jól látta, hogy a nyelv társadalmi szerepét illetően nem örülhetünk annak, ha egy-egy fogalomra használható rokon értelmű szósor köre egyre szűkebbé válik. Erre vonatkozólag nagyon jellemzőnek találjuk e megjegyzését: „A valamikori magyar nyelv igazi *szerszem* (nem

szerszám), világratermett, gazdag kedvű, virgonc, ifjú. De úgy *megtipálták*, ami megint *tápdzst* jelent, hogy ma már még a *kokottra* se igen kerül más szavunk, mint — kokott. A szép *cemende* szót szívből sajnálom.” A kokott fogalmi tartalmának kifejezésére használható rokon értelmű magyar kifejezőkészletünk azóta is szegényült, illetőleg a jó magyar nyelvi formák helyét a trágárság foglalta el.

10. A „nyelvi bőség káprázata” (Sütő András) a népnyelv szókinésé kapcsolatban is fel-felmerült. A nyelvi elszíntelenedés és szókinésszegényedés megakadályozása céljából egyre több tájszó került bele a köznyelvbe a nyelvfejlődés lassú folyamatában. Mindezt tudatosan tették költőink, de nemcsak stílusuk színezése céljából, hanem azért, hogy egy-egy fogalmat, hangulati értéket minél gazdagabb szinonimikával tudjanak kifejezni. Típuspéldának idézhetjük Jékely Zoltán néhány olyan versét, amelyben a nyelvjárási szóalakok nem véletlenül s nem is a színezés céljából vállalták a kulcsszói szerepet. „Ha nő a hold, *kolontos kedve kel*” (Csavargó a hófuvásban) — „Jaj, nem sok időm lehet hátra még, | képzelődő, *kolontos vénlegénynek!*” (Bayard lovag búcsúzkodása). A két versrészlet nyelvi szövetségben szerephez jutott erdélyi tájszó, a *kolontos* az észbeli gyarlóság kifejezésére használható rokon értelmű szósor gazdagítására is szolgál. Az *indulat*, a *gerjedelem*, a *buzgóság*, a *vágy*, a *szenvedély*, az *epesztő aggodalom*, illetőleg a *sürgés-forgás*, a *zajos sürgölődés*, *bosszúság*, *mérgelődés*, *feszültség*, *szorult helyzet* szinonimakör tágitására használta fel Jékely az erdélyi nép ajkán még ma is élő *égedelem* szóalakot: „Eső-illat ! Ó, mennyi emlék ! — *Olják jelenem égedelmét*” (Eső a Hűvösvölgyben). „Hogy örökítsem *ezt az égedelmet*, ezt a nem is emberszabású kínt” (Tíz kilométer köre) — „Attól fogva, hogy elérik az embert | az aspirációk, | a sóvárgások, s *kumasz-égedelmek*, | melyek csak létet rövidíteni jók, | a gyermekkor egésze száz darabra, | emlékcserépre hull” (Csúf szerelem). Hogy ennek a tájszónak a hangalakja az ódonkodás érzékeltetésére is alkalmas stíluseszköz, arra Mészöly Dezső egyik archaizáló nyelvi formálással megírt versének e részlete bizonyodik: „Ó, szilaj Szerelem, | *Gyótró égedelem*, | Pörzsöld kebelem” (Versek egy várkapitány hagyatékából). Sütő András az Ómagyar Mária-siralom nyelvi ízeit is érzi egy-egy valódi tájszó hangalakjának hallatán. Olyan hangalakú tájnyelvi formára gondol elsősorban, amely ugyancsak Jékely Zoltán költeményének két versrészletében is nyelvi szerephez jut: „Vadszagú kebled arany paraszát | arcom előtt, jaj, ne *harizsáld*” (Lidércűző) — „Égett a máglya, | a kopogó gazt egy cigánygyerek vasvillával vígan *harizsálta*” (Ilze emléke). Az erdélyi *harizsál* tájnyelvi igealak ebbe a szinonimasorba illeszthető bele: *hároгат, hadargat, kotorgat, piszkálgat* stb.

11. Hogy egy-egy tájnyelvi szóalak milyen belső indíték alapján jut versbeli szerephez, arról Illyés Gyula így vall: „Már csak, ha az *indulat* elkap, / futnak számra az elfeledt tájszavak, / mint rejtőző hadnak előőrsei. . .” (Ki szól?) Természetesen ő is elsősorban a dunántúli, illetőleg a Sió, a Kapos, a Sárvíz melléki valódi tájszavakat illeszti bele verseinek nyelvi szövetébe. Hogy egy-egy tájnyelvi forma mennyire elhatároló szerepet kaphat, arra az a versrészlet idézhető meg tanúul, amelyben a zalai, a somogyi közösség *szodé* szava még azt a feladatot is vállalja, hogy az olvasók figyelmét jobban felhívja a mondanivalóra, s szinte kényszerítse arra, járjon utána, milyen rokon értelmű szósorba illeszthető bele: „Két fényszóró hív ki az aranysárga |

színpad-teraszra. Szemem hunyorog. | De a szív? Nyílna! Mind *szodébbra*, hogy | még, még s még melegebben!” (Reggel, október, *napsütés*). Ennek a valódi tájszónak egész szócsaládja alakult ki a Dunántúlon: *szodél, szodélkodik, szodéság, szodéskodik, szodéz, szodézés* stb. Köznyelvi megfelelői ebbe a rokon értelmű szósorba rendeződnek; *mohó, mohón evő, falánk, evésben, ivásban telhetetlen, mohóskodik, mohóság, telhetetlenség* stb. Vikár Béla, e táj népdalainak, népköltészeti emlékeinek gyűjtője és kiadója A hízó disznó című irodalmi hangvételi verszetében ugyancsak szerephez juttatja e tájnyelvi szóalakot; „Míg élsz, mi érdemed van, *nagy szodé?* | Egy érdemed lesz, a halálodé.”

Egyugyanazon tájnak szülöttei vidékük, falujuk valódi tájnyelvi megnevezéseit úgy illesztik bele verseiknek mondataiba, hogy az olvasó nem éri idegen elemnek a tájnyelvi szóalakot. A dunántúli nyelvjárásokhoz köthető *rag* szó is így kap versbeli kulcsszerepet Simon István és Jankovich Ferenc egy-egy versében: „Hangból ének lenni / nem tud így a dal, / ám sorsát se jegyzi / le a tintahal, / fényét hulló csillag / sosem őrzi meg. / Mi hallja? *Füstös rag*, zsup meg üvegek” (Simon: A múlt énekel). — „A lant. . . / porosodva, padláson, a *rag* / sötét zugán ül” (Jankovich: A költő és a lant). A házak tető-szerkezeteit megnevező tájszói értékű szakkifejezések között leggyakrabban ezek a formák szerepelnek: *olló, szelemen, rag*. A *rag* nevezi meg a háztető-szerkezetbe beépített faragatlan fenyőrudat. A *rag alja* kifejezés tehát azt jelenti, hogy a tető alja és a padlás színe képezte szögletben. Így már érthető, milyen fogalmi tartalommal és használati értékkel szerepelt ez a valódi tájszó az idézett versrészletekben.

12. A valódi tájszavak, illetőleg a jelentésbeli és hangalaki tájnyelvi formák stíluseszközként igen alkalmasak a környezetfestésre, a hangulat-teremtésre, s ugyanakkor az egyértelmű, a pontos információ nyújtásra. Ezt a sajátos szerepkört vállalják a tájnyelvi szóalakok az alábbi versrészletekben: „Harapni kellene újra /a nap mézét feszítő / hatalmas *baracot*” (Fodor András: Pusztaberény).

Sokszor költőink filológiai pontossággal jelzik is, hogy honnan és milyen belső indítatásból választanak tájnyelvi szóalakot. Két jellemző példát idézzünk bizonyításul: „Ennyit megtesz a fa, ha termésire gondol. / *Úgy hívják mifelénk, hogy a gesztenyefondor*” (Simon István: Gesztenyefondor). Valóban, a Dunántúlon, a zalai vidékeken a gesztenyének külső tüskés burkát a *fondor* tájszóval nevezik meg. Ennek a tájnyelvi szóalaknak továbbképzett alakja jut nyelvi szerephez a költő e finoman megformált versmondatrészletében: „*Fondorosan suhogó szelíd gesztenyefám.*”

Pál József Présházban című költeményében a dunántúli, közelebbről a somogyi tájak *puruttya* valódi tájszava jut szerephez. Ezzel a szóalakokkal kapcsolatban olyan gondolatsor is megfogalmazódik a versben, amellyel a költő e tájszó versbeli életútjáról is jól használható információt nyújt át olvasóinak: „Majd Gáspár szólt, s forró szava | folyt, mint gyertyánkról a viasz: | Ej, hát ilyünk, az istenit, | ki nem iszik, *puruttya az. . .* | *Puruttya, puruttya, az ám!* — | *Puruttya?* — *s meglökött a szó.* | — tánc, bor és üres poharak — | *s végül fellebbent a homálya:* | *megvan! a Parasztdal!* az! az! | *Csokonai Vitéz Mihály*”. Valóban Csokonai dunántúli, somogyi útjain figyelhetett fel erre a valódi tájnyelvi megnevezésre. A tájszó két versbeli használata közötti időbeli távolságot is átívelte művészi módon a költő. Az igényes vers-

olvasók számára az ilyen jellegű versbeli filológizálás is sajátos versélményt jelent.

Csanádi Imre Arcát cserélő című versében is külön kifejező poétikai funkciót teljesít egy nagyon ritka tájszónak versbeli értelmezése: „A fényen átoszillan a dér | gyöngé nessel hőrög a levél; | a lomb ritkul, satnya ligetek: / megcseréli arcát a világ: Uccaseprő — körmére huhog, | táncolnak az újság-árusok. | Villamosok üvegeire | *pálmás dermed. Észak erdeje*”. A magyar nyelvjárásokat kutató szakemberek számára is értékes a versben található információ. A *pálmás* szóalak ugyanis nem a *tenyér*, *pálmafa*, *datolya* fogalmi értékeket megnevező latin szó, hanem egy tájnyelvi megnevezés továbbképzett alakja. A Dunántúlon ugyanis a *pálma*, a *pálmafa* tájnyelvi szóalakokkal a *nyárfát*, a *rezgőnyárfát* (*populus tremula*), illetőleg a *topolyafát*, a *jegenyefát* nevezik meg. Erre utal áttételesen a költő is versének ebben a szövegrészletében: „*pálmás dermed: észak erdeje*”.

13. Hogy a valódi tájnyelvi igealakok is igen értékes stíluselemek a versek nyelvi formálásában, arról csak néhány típuspéldát idézünk meg és értelmezünk. A palóc nyelvjárás jellegzetes tájszava a 'mozog, nyugtalanul fészkelődik, mozgolódik, nyughatatlankodik' jelentésváltozatokat megnevező *rezseg* ige mind hangzásával, mind jelentéstartalmával jól teljesíti versbeli szerepét ebben a szövegösszefüggésben: „Szálldos, miriád korom *rezseg*. / Lustábbja hull” (Utassy József: Ősz elő). Íróink, költőink napjainkban egyre gyakrabban élnek a *kalamol* tájszóval is. Hogy milyen jelentéstartalommal és használati értékkel, erről ez a versrészlet példálózik: „*Kalamolt* a sok *tokmány*, / kinek pléből, kinek tehénzarvból. / Benne langyult víz, / s madzagon lógott mindünk derekán” (Sebestyén Lajos: Egyszer volt). A *kalamol* tájszói igealak népünk nyelvhasználatában fogalmi értékével ebbe a szinonimasorba illeszthető bele: *zörög*, *csörög*, *zajt csap*; *motorász*, *kaparász*, *szöszmötöl* stb.

Jelentkezik a versek nyelvi szövetében néhány olyan tájnyelvi igealak is, amely a köznyelvben és az irodalmi nyelvben ritkán vagy sohasem jutott eddig nyelvi szerephez. A *dobrokol* igéről van szó. Ez a jellegzetesen tájnyelvi ige eddigelé csak a székely nép ajkáról feljegyzett népmesékben jelentkezett (vö. Benedek Elek: Székely tündérmesék). A *dobrokol* ebbe a rokon értelmű igesorba illeszkedik bele: *dobog*, *doborog*, *dübörög*, *dobban*; *robog*, *toporzékol* stb. Éppen napjainkban gyorsult fel a *dobrokol*, *feldobrokol*, *eldobrokol* igei alakváltozatok bekerülése a szépirodalmi nyelvbe. Ezt a gyorsuló folyamatot támogatja ennek a valódi tájszónak egyre gyakoribb versbeli jelentkezése is. Az alábbi példatár azt tükrözi, hogy költőink versbeli kulcsszói szerepet is bíznak rá, s ugyanakkor újabb jelentésárnyalattal és hangulati, érzelmi velejáróval dúsítják fel az igelak kifejező, közlő funkcióját: „*Feldobrokol*, s ismét megáll, vagy szárnyát csattogtatja olykor” (Nemes Nagy Ágnes: A lovak és az angyalok). — „S *eldobrokolnak* a kiskapun át” (Nemes Nagy Ágnes: Mihályfalvi kaland). A *dobrokol* tájnyelvi igealak nemcsak a mondanivaló hitelességét erősítő stílusesszék az alábbi versmondatokban, hanem alkalmas arra is, hogy az olvasót merészebb képzetkapcsolások vállalására is késztesse: „Kukszél fújt a dombokon, *kiscsikóként dobrokolt*” (Cs. Nagy István: Fújt a fön) — „*Dobrokol* a vízen eszelős árnyék” (Kis Benedek: Hangszerből kihajló muzsika).

Kormos István költeményének a címe is eligazítja az olvasót abban, hogy milyen politikai háttére van ezeknek a versmondatoknak: „Nem szipá-

kol, csak szipál / *dobrokolva dirigál*” (Emlékezés Hadurunk korára). Hogy a kulcsszó szerepét vállaló ige az iróniának, a gunyoroskodásnak az érzékeltetésére is mennyire alkalmas nyelvi eszköz a költeményrészlet nyelvi szövetében, csak az az olvasó tudja igazán megérteni és értelmezni, aki szemlélője lehetett a magyar filmhíradók pergő képein jelentkező „hadúri” fehérítő *dobrokolásának*.

14. Örvendetesnek ítéljük azt a tényt is, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás, állattenyésztés s a népi kismesterségek szakszókincse is egyre gyakrabban jut közlő, kifejező szerephez napjaink lírai alkotásaiban. Különösen faluról elszármazott költőink írnak olyan verseket, amelyekben ez a tájnyelvi szakszókincs kulcsszói szerepet vállal. Erre a jelenségre és a szakszókincs felhasználásának belső indítékaira vonatkozólag jellemzőnek találjuk Serfőző Simon megjegyzését: „Hisz a szerszámokat, a földművelő ember eszközeit / *orradzót, marokszedő kapircsot, tokmányt*, / én nem a szobasárokból ismerem” (Innen). Valóban furcsa ellentmondást látunk abban, hogy talán divatból vagy sznobizmusból, vagy éppen emberileg megérthető nosztalgiából gyűjtik az emberek a paraszti bútordarabokat, szerszámokat, s szobájuk féltett kincseként őrzik otthonukban. Ugyanakkor e tárgyak megnevezéseire legtöbbször nem is kíváncsiak.

Költőink versekben is hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a társadalmi élet és a gazdasági viszonyok megváltozásával, a paraszti életforma felbomlásával a nép nyelve, tájszókészlete és jellegzetes szólalkáscse nagy változáson megy keresztül. De arra is figyelmeztetnek, hogy ennek az igen értékes nyelvi örökségnek teljes elpusztulását feltétlenül meg kell akadályoznunk. Hogy miért? Erre a leghitelesebb választ Kányádi Sándor Filológia egy kalangya árnyékában című versében adja meg: „Kihull egy *véka régi szó* | az Idő-rostája kiostálja, | kihál: *kalangya, kéve, asztag*, és | e kedves szép szavakkal együtt | *annyi, de annyi szenvedés*”. Azt is meg kell azonban értenünk, ha olykor-olykor költőink ilyen hangot is megütnek a paraszti anyagi műveltség tárgyainak és neveinek elhullása, elvesztése láttán: „Én mégis a régít gyászolom, | a *komoly almáriumokat*, | a *rekeszes sifonokat*” (Csanádi Imre: Első szoba).

15. A nyelvi kiegyenlítődés folyamatát ma már senki sem akarja sem lelassítani, sem elrekeszteni. Annak azonban nem örülhetünk, hogy népünk elhagyja anyanyelvjárásának jellegzetes szavait, nyelvi ízeit, és nem az igényes, színes köznyelvi nyelvhasználatot kapja cserébe, hanem a színtelen, elszemélytelenített nyelvi sablonokat, az üres közhelyekkel telített nyelvi formákat. Csanádi Imre versmondatoiban erre a nem kívánatos „nyelvváltásra” is utal: „Jött városról -- valahonnan, | mint a *húspiros kardigán, a nadrágtartó, a fényezett luxus-gyerekkocsi*: | s az *iránytvesz, a kiértékel*” (A konyhaküszöb előtt).

A változó világhoz nyelvhasználatunkban is igazodnunk kell, de gyorsan levetett népviseleti ruhadarabokkal együtt ne szabaduljunk éppen olyan gyorsan a népnyelvi szóhasználatától, a nyelvjárások sajátos kiejtési ízeitől. Hogy a modern öltözködés, a választékos elegancia mennyire megfér az anyanyelvjárás értékeit is őrző nyelvi viselkedési formákkal, arról Illyés Gyula bizonykodik Új nép a parton című költeményében: „Fürdőruhában széplépésű nő -- | Jó alakja, az eleganciája | Hogy ideillik ! Mily előkelő ! | s mi mindent mond el, ahogy kisfiára | pillantva elkiáltja: „*Hun mész te, Fercsi ! Vigyázz, beeső !*”

16. Ebben a közleményünkben elsősorban arról szoltunk, hogy költőink értékes örökségnek tekintik anyanyelvjárásuk hangzásformáit, hangzószíneit, tájszókincsét. Valóban úgy van, ahogyan Fodor András megfogalmazta Pannónia című költeményében: ezt az örökséget hordozzák egész életükben, s a tájnyelvi jellegzetességek áthatják minden alkotásukat. A hangtani nyelvjárásiasság és akusztikum ott bujkál még verseiknek ritmusában, dallamvonalában is. Ezért megértjük, hogy a mai lírai versek szerzői mindig a rokon-szeny alapján és oly meleg ragaszkodással vallanak anyanyelvjárásukról.

Bakos József

Megjegyzések a Toldi-szótár tervéhez

Igen öröndetes és elismerést érdemlő az a tervezet, amely egy készülő Toldi-szótárról tájékoztat (Nyr. 106 [1982]: 266–80). A terv a sok szép elgondolás mellett nyitva hagy néhány fontos kérdést, vagy olyan megoldást jelez, amely ellentmond a lexikográfiai alapelveknek, s visszásságuk a próbacikkekben is kiütözik.

Meggyőződés, hogy a szótár szerkesztője (s a remélhető további hasonló szótárák szerkesztője) sok fölösleges munkától és bosszúságtól mentesülhet, ha az „újfajta írói szótár” kívánalma és egyéni elgondolása mellett mérlegeli és hasznosítja a korábbi szótári gyakorlat tapasztalatait is.

A tervezett szótár „nemcsak tudományos célt akar szolgálni, hanem olyan szótár szeretne lenni, amelyet egyaránt haszonnal forgathat (noha más-más módon) 1. a tanulóifjúság, 2. a felnőtt olvasóközönség és 3. Arany János nyelvűvészetének tudós kutatója” (270). Szép és helyeselhető cél. De vajon megfelel-e neki a szótár, ha még a szavak többértelműségét sem tünteti föl az „értelmező szótárakban szokásos arab számú elkülönítéssel” (271)? Az arab számok persze nem fontosak (bár használatuk nagyon jól bevált, általános gyakorlat), de az elkülönítés igen.

„... a Toldi-szótárt a művelődő emberek széles rétegeinek szánom” — mondja a szerző (271). „A szavaknak aprólékos tudományos értelmezése helyett Arany János szavait és mondatait szeretném a középpontba állítani: a szócikkekben övék lesz a fő szerep.” Végül: „Kapjon tehát minél nagyobb teret a szótárban — az értelmezésekkel szemben — maga az Arany János-i szöveg!” (271). (Az eredetiben ritkításokkal. — B. L.)

Az írói szöveg középpontba állítása és minél teljesebb bemutatása minden írói szótár alapvető célja. (Sikeres érvényesülése főleg terjedelem, ill. papír kérdése.) De az írói szöveg kiemelésének aligha szerencsés módja az előfordulás rendjében történő pusztá felhalmozás. („Úgy gondolom, hogy ez a természetes sorrend jobban dokumentálja a szónak a mű egészében való szerepét, mint ha megbontanám ezt a sorrendet a különböző szójelentések szerinti csoportosítással” 274). Vajon mit nyújt a diáknak vagy a felnőtt olvasóközönségnek a *csak* hsz. 50 előfordulásából kiválogatott 8 idézet (ugyanakkor az egyértelmű *Bence* 30 előfordulását megannyi idézet mutatja be) a jelentések megkülönböztetése nélkül; vagy a *jó* mn. példának olyan tömkelege, melyben a *jó öcsét, jó idő, sőt a jót kanyarít* (!) egymás mellé kerül, a *jó Isten* három előfordulása viszont szétszóródott a cikkben? Az itt sűrűsödő kérdések megérdemlik a

szerkesztési elvek és szempontok alapos átvizsgálását, a részletkérdések pontosabb tisztázását s a végső megformálás előtt a lehető legcélszerűbb eljárás-módok kimunkálását.

Alábbi megjegyzéseim megtételére az vezet, hogy egy Toldi-szótár elkészítése nem lehet a szerkesztő egyéni gondja. A terv és a remélhető mielőbbi elkészítés érdemét senki sem vitathatja el tőle, de úgy gondolom, nagy hiba volna őt magára hagyni, s majdan a kész mű esetleges fogyatékoságait fejére olvasni. (Aki maga is végigküszködte a szótárszerkesztés akadályait és buktatóit, az természetesen jobban érzi az ilyen értelmű kollektív felelősség súlyát.)

1. A Toldi-szótár jellegét, műfaját tekintve egy költői művet feldolgozó, speciális írói szótár. (A Biblia több száz szótári feldolgozásától kezdve Dante és Goethe művein keresztül se szeri se száma ma már a gépi feldolgozású ilyen típusú szótáraknak.) Fontos azonban, hogy a Toldi-szótár ne glosszárium, ne konkordancia, hanem jóval igényesebb, modern típusú írói szótár legyen, s ennek megfelelő követelményeket teljesítsen. Ezeknek a követelményeknek az általában helyesen megjelölt teljesség és címszójelölés (szófaj, gyakoriság, toldalékok, helyesírás stb.) mellett a szócikkek kidolgozásában kell érvényesülniök.

2. Az értelmezés kérdése a Grimm-szótár óta „örökzöld” dilemmája a szótárszerkesztésnek (vö. Benkő: Az írói szótár. 1979; főleg 154–70). A Toldi-szótár a terv szerint ott közöl szóértelmezéseket, „ahol szükség van rájuk” (276). De ki vagy mi dönti el szubjektív önkényesség nélkül, hogy hol van értelmezésre szükség? Elméleti fejtegetéseket, vitákat mellőzve, a Toldi-szótárral kapcsolatban javasolom az értelmezést, ha 1. a címszó nincs meg az ÉrtSz.-ban, 2. benne van ugyan az ÉrtSz.-ban, de nem köznyelvi szó (tehát *táj, rég, elav*, stb. minősítése van); 3. a köznyelvitől eltérő (új) jelentést v. jelentésárnyalatot kapott szó.

A szinonimával történő (egyszavas) értelmezést — úgy tetszik — a szótár szerkesztője előnyben részesíti a körülírással vagy meghatározással szemben. Tegye, amikor teheti, de szerencsésebbnek tartanám, ha nem szakítja meg vele a költői szöveget, hanem az idézet után közli (vö. *bátor², csimpalyogva, kel, kél* stb. szócikkeket).

3. A jelentésstruktúra ábrázolását, a jelentések szétválasztását és rendszerezését a tervezet teljes egészében mellőzi. Pedig ezzel a szótár értéke nemcsak nagymértékben csökkenne, hanem létjogosultsága is kérdésessé válna. Hiszen így nem nyújtana többet, mint egy mechanikusan elkészített, nyers állapotú konkordancia. Ugyan mi mutatja meg egy szótárban a (költői) nyelv gazdagságát, „a szóhasználat esztétikumát”, a szavak olykor valóban „meglepő, egyéni” (272) egybefűzését, ha nem a jelentések hajlékonysága, árnyalása, új meg új színekbe keverése? Ha a jelentések és jelentésárnyalatok főleg a költői nyelvben érvényesülő színpompás palettájának bemutatását a szótár elmulasztja (vagy legalább megfelelő csoportosítással nem utal rá), és rábízza a tanulóifjúságra vagy a művelődő ember széles rétegeinek felismerésére, alighanem hibát követ el. A szótár használói kényelmesek és türelmetlenek. Nem azért ütik fel a szótárt, hogy találgassák, vajon van-e és mi a különbség egy-egy címszó különböző felhasználásai között, hanem hogy feleletet kapjanak felmerülő kérdéseikre vagy kételyeikre, rádöbbenjenek a nem is sejtett sokszínűségekre. (A szerző fölöslegesnek tartja az *ablak, ajtó, zöld, négy* stb. egyszerű köznyelvi szók értelmezését. Talán igaza van. De kinek jutna eszébe,

hogy pl. a nagyon egyszerű és egyjelentésűnek gondolható *ablak* szónak Juhász Gyula hat, egymástól pontosan elkülöníthető jelentésváltozatát alkalmazza, ha ezeket nem tüntetné fel és példával nem igazolná a szótár (JuSz. 36)?

Az *abrak* címszóhoz — igen helyesen — értelmezést ad a próbacikk: 'szemes vagy egyéb nem szálas takarmány'. De hogy értelmezi az (állattartásból mit sem ismerő) olvasó az idézett példa első sorát: „Bence egy abrakot adott a lovának . . .”? Hogy lehet *egy* abrakot adni? (Az *egy* 'egy etetésre szokásos mennyiséget' jelöl).

A próbacikkeket összeállító szerző — szerencsére — olykor maga is megfedkezik értelmezésellenes elvi álláspontjáról, s több ízben jelzi a jelentésbeli eltéréseket (*asztal*, *arval*, *bátor*¹, *kél* stb. szócikkekben), sőt — véleményem szerint — fölöslegesen értelmezi a példaszöveg egy-egy szavát: *fával* [= rúd-dal] a *lát* szócikkében; *től* [= tettél engem] a *között* szócikkében stb. Az ilyen értelmezésekre ti. úgysí sor kerül a megfelelő szócikkekben.

4. A címszót bemutató szövegrész (kontextus) terjedelmének megválasztásában a szerző láthatóan törekszik a kerek, önmagában is értelmes, érthető idézet közlésére. Sőt kiegészítéssel, toldással is él. Az ilyen kiegészítés — úgy vélem — legtöbbször szükségtelen és zavaró, főleg a példaszöveg belsejében: ÁRVA: Széles e világon nincsen *árvább* nála [= Miklósnál]; *asztal*: . . . *asztalnál* ült [Miklós] anyja gyászuháiban; BENCE: Bence . . . tartá a két markát neki [= a pénznek]; JÓ: cifra új szerszámot [keresett Toldi] jó Rigó lovának stb.

5. Érthető, hogy Pásztor Emil is (Martinkó András nyomában) idegenkedik a stílusminősítés ingoványos területétől és csapdáitól. Kár is volna erőltetni a csak szubjektíve megalkotható stílusminősítéseket (vö. A stílusminősítések realitása. NyK. 66 [1964]: 141–50). Viszont kétségtelen, hogy minden írói szótár egyúttal stíluszótár is. (Nytud. Ért. 83 [1974]: 87–91), az oktatást, a nyelv művelést segítő, irányjelző és példamutató adattár. De korántsem alkalmas szolgai utánzásra, közvetlen felhasználásra, hanem összehasonlító, mérlegelő eligazításra. Ehhez pedig megfelelő jelzőtáblára van szüksége. Ezért alkalmaz minden igényesebb szótár (főleg írói szótár) bizonyos alapvető stilisztikai jelzéseket, legalábbis a különböző (nem köznyelvi) stílusrétegekbe tartozás — pl. nép, táj, ma már régi, elavult stb. — szempontjából. Erre igen alkalmas alap a gondosan kimunkált és általánossá vált ÉrtSz.-i rendszerezés.

6. Végül még egy szó a szótár formai vonatkozására. A költői idézeteket tipográfiaiilag is föltétlenül meg kell különböztetni a szótári szövegtől.

Benkő László

Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből

1.0.0. A magyarnak mint idegen nyelvnek a programszerű oktatása — nem számítva a XVII. században kimutatható szórványos kezdeményezéseket (l. erre Szathmári: RégiNytan. 177, 273; Szabó 1980. 708) — több mint két és fél évszázada indult meg. Ez alkalommal csupán nagy lépésekben követve nyomon fejlődését — kísérletet teszünk történetének korszakolására, az egyes korszakok főbb vonásainak vázolására és néhány kiemelkedő munkásának rövid jellemzésére.

A két és fél évszázadot három nagyobb korszakra oszthatjuk. Az első a kezdeteké a XVIII. század végéig. A második a kibontakozásé a XIX. században 1880-ig. Végül a harmadik a kiteljesedésé, az utolsó száz év története, 1882-től 1982-ig.

1.1.0. A magyar mint idegen nyelv oktatásának kezdetei (1720 – 1800).

A magyar mint idegen nyelv oktatásának kezdeteit, vagyis amikor az anyanyelvi oktatástól tudatosan eltérő céllal, az erre a célra összeállított tananyaggal (tankönyvvel) és sajátos módszerrel kezdik tanítani a magyar nyelvet, a XVIII. századra kell tennünk. A korszak szerzői-nyelvtanítói elsősorban a (hazai és külföldi) német anyanyelvűek oktatásának feladatát tartják szem előtt, s ezért a nyelvkönyvek-grammatikák jórészt német nyelvűek.

1.1.1. A korszakot Bél Mátyás pozsonyi működése, nevezetesen pedig „Der Ungarische Sprach-Meifter . . .” (Pozsony, 1729.) című nyelvkönyve nyitja meg.

A szerzőt — könyvecskéje előszavának tanúsága szerint — egészen modern felfogás hatja át abban a törekvésében, hogy a magyar nyelv tanulását az idegenek körében előmozdítsa. Szent Ágostonnak azt a gondolatát idézve, hogy a nyelvek különbözősége elidegeníti az egyik embert a másiktól, Bél annak a nézetének ad kifejezést, hogy a nyelvtanulásnak az a célja, hogy az emberek és a népek egymást megismerjék, és ezáltal közeledjenek egymáshoz. Az európai népek közt — így folytatja — alig találunk olyat, amelyik ne terjesztette volna nyelvét. Magunkban kell tehát a hibát keresni, hogy eddig még azért sem tettünk semmit, hogy nyelvünket legalább a szomszédos népekkel megismertessük, s ezáltal a magyar nemzetet megszeretessük velük. Ezért Sprachmeistere célját abban jelöli meg, hogy a szomszédos német és magyar nép egymásra találjon. Ami a tanulás módszerét illeti, Bél nem kíván merev szabályokat adni, azt viszont hangsúlyozza, hogy a nyelvtan és a szavak tanulásának, továbbá az olvasásnak és a fordításnak a célja a beszéd elsajátítása.

Nem kétséges, hogy Bél Mátyás elevenen élő igényt elégített ki nyelvmesterének megírásával és közreadásával. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint

hogy a könyv — 1774-i editiójától kezdve átdolgozott és bővített formában — nem kevesebb, mint tizennyolc kiadást ért meg. Sikerének legfőbb titka — bizonyosak lehetünk benne — az volt, hogy a magyar nyelv tanításában-terjesztésében az addig szokásos latin helyett élő nyelvet, a németet választotta közvetítő nyelvül. A Sprachmeister az első német nyelvű magyar grammatika.

A Sprachmeister sorsa abban is tipikusnak tekinthető, hogy egyik (1779-i) változatát — megfelelően átdolgozva — a nemzeti iskolák számára magyarra fordították. Így jelent meg a „Magyar grammatica vagy-is haza nyelvnek gyűkeres meg-tanulására való intézet” (Buda, 1781.), az első, nyelvünkön írt rendszeres és részletes magyar nyelvtan (amely 1815-ig tizenkét kiadást ért meg, és kizárólagos használatú tankönyv volt Verseghy iskolai nyelvtanainak megjelenéséig). Mindjárt történetünk elején nyilvánvalóan példázva azt a jelenséget, hogy a magyarnak idegen nyelvként való tanítása során kiérlelt eredmények a magyarnak anyanyelvként való oktatását is szolgálják. (Bél nyelvkönyvére l. még: Szabó 1980. 708; részletesebben pedig: Hegedűs R.: Nyelvtan és nyelv viszonya Bél Mátyás „Der ungarische Sprachmeister”-ében, megjelenik a Nyr.-ben.)

1.1.2. Érthető, hogy Bél Mátyás kezdeménye Pozsonyban nem tűnt el nyomtalanul, hanem követőkre talált, úgyhogy a magyar mint idegen nyelv első műhelyének körvonalai ebben a városban bontakoznak ki előttünk.

A Bél által teremtett hagyományt elsősorban Korabinszky János Mátyás ápolta, ő volt ugyanis a Sprachmeister első átdolgozója. Az átdolgozásra és a bővítésre nyilván a tanítás során szerzett tapasztalatai és a tanulók igényei készítették. Ismeretes ugyanis, hogy 1759-től 1769-ig tartó liceumi tanársága mellett „lakásán leányintézetet alapított, hol növendékeit a szaktárgyakon kívül a francia s különösen a magyar nyelvre oktatta” (Szinyei: MŰr. 6: 978).

1.1.3. Bizonyára mások is voltak még, akik Pozsonyban a XVIII. században idegen ajkúakat tanítottak magyarra, név szerint egyről tudunk még a század utolsó évtizedéből, Szaller Györgyről, aki 1791-től 1797-ig a katolikus gimnázium tanára volt. Ő új tankönyvet írt, mégpedig latinul és németül: „Hungarica Grammatica latine et germanice. Ungarifche Sprachlehre Lateinifch und deutfeh erklärt” Pozsony, 1793 és uo. 1794²). Hozzá kiegészítésként a nyelvismeret elmélyítésére — mint maga megjegyezte: a szókincs gyarapítására és a nyelvtani anyag gyakorlására (l. i. m. 1793. 198) — kresztomátiát is szerkesztett, amely „Külömbféle példázatok és oktatások...” (Pozsony, 1793.) címmel egyazon évben két kiadásban is napvilágot látott.

Szaller — mint egy apróságból kitűnik — az 1790–91-es országgyűlésen kifejezett, de meg nem valósult nyelvi követelések szellemében gondolkodik a magyar nyelvtudásról. Nyelvkönyvének „Mindennapi beszélgetések” címet viselő részében „A’ Magyar Nyelvről” szóló párbeszédben ugyanis ezeket olvashatjuk:

- A’ Magyar nyelv fzukséges [a] mái világban.
- Bizonyofsan a’ Magyar orfzágnak józan rendeléfi fzerént kell is azt tudnunk.
- Senki fe jut ezután valamelly érdemes hivatalyra, hatsak a’ Magyar nyelvet nem tudgya.

Szaller működése egyben a második korszak egyik új törekvését is előlegezi, amennyiben a német ajkúak mellett más nyelvű idegenek magyar-tanulási igényét is figyelembe veszi. Grammatikáját ugyanis előbb szlovák,

majd szerb nyelven is megjelenteti: „Uherská grammatica gazykem slowenksym” (Pozsony, 1794.); „Vengerszkaja grammatika na slaveno-serbstem jazyce” (Buda, 1795.).

1.1.4. A XVIII. század második felében Bécsben megjelent német nyelvű grammatikák közül Adámi Mihály „Ausführliche und neuerleuterte ungarische Sprachkunft” (1760.) című munkája hosszan szolgált a nyelvtanulást, mert Korabinszky — Bél nyelvkönyvének bővítésére — innen vett át egy sor párbeszédet.

A császári és királyi udvarban nyelvtanárként működő Farkas Jánosnak „Ungarische Grammatick” (1771.) című nyelvtana tulajdonképpen az ismételt — nevezetesen a Pethe Ferenc (5. kiad. Bécs, 1798.), Márton József (6. kiad. Bécs, 1805.), majd a Révai-tanítvány Szlemenics Pál által végrehajtott — átdolgozások folytán vált használható nyelvkönyvvé, s ily módon élete is meghosszabbodván, a következő korszakba való átmenetet képviseli.

Nagy György „Einleitung in die ungarisch-philosophischer Sprachlehre (1793.) című művét viszont inkább a tudományos nyelvtanok sorában kell számon tartanunk (vö. Benkő: Felv. Ir. 327).

Végül ugyancsak a tudományos szemléletű művek sorában foglal helyet, s mint ilyen nagyra értékelhető (l. Benkő i. m. 328) Beregszászi Nagy Pál „Versuch einer magyarischen Sprachlehre . . .” (Erlangen, 1797.) c. nyelvtana, amely a szerzőnek, az erlangeni egyetemen a keleti nyelvek rendkívüli tanárának a magyar nyelvről tartott magánelőadásaiából született (vö. Szinnyi: M. Ir. 1: 293). S aki híven önmagához ebben a munkájában is ki-kitekint a magyarnak a török és a napkeleti nyelvekkel való rokonságára. A munka végén viszont egy húsz lapnyi gyakorlati rész is található „Szólás formái. Redensarten.” címmel, amelynek utolsó mondatából, mintegy a könyv végső tanulságaként, arról értesülhet a jámbor érdeklődő, hogy „Az Magyar nyelvet igen rövid idő alatt meg lehet tanulni. Mann kann die magyarische Sprache in sehr kurzer Zeit erlernen”.

2.1.0 A magyar mint idegen nyelv oktatásának kibontakozása (1800 – 1880).

A biztató kezdetek után a XIX. században, a magyar nyelv jogaiért folytatott nemzeti küzdelemmel szoros összefüggésben, jelentősen továbbfejlődik a magyar mint idegen nyelv tanítása. Amint az egyik grammatika recenziése írja 1840-ben:

„A' magyarosodás szelleme főleg az 1825-diki országgyűlés óta, hazánk nem csak magyar születésű, de [...] idegen nemzetű és ajku lakosai között is felébredvén, 's több üdvös törvények és intézkedések által folyvást ébresztvén, a' magyar nyelv tanulásának szükséges volta, naponként érezhetőbbé, és közönségesebbé lőn. Ezen körülmény ismét a' magyar nyelv tanító könyvek szükséges voltát tevő időről időre érezhetőbbé” (TudGyűjt. 1840. 9: 97).

Bizonyára ez indította Vörösmarty Mihályt is arra, hogy megírja „Kurzgefasste ungrische Sprachlehre für Deutsche” (Pest, 1832.) c. nyelvkönyvét.

A recenziens szavaira visszatérve éppen „nemzeti literaturánk ezen ágában”, vagyis a tankönyvírásban, mégpedig az idegen ajkúak számára írt nyelvkönyvek-nyelvtanok számának ugrásszerű emelkedésén lehet kitűnően lemérni a fejlődés lendületét. Ebben a korszakban, csak az első kiadásokat véve figyelembe és a népiskolai kiadványokat nem számítva — az újonnan megje-

lent tankönyvek száma nyolevan körül mozog. Ezek nagyobb része — közel hatvan — német nyelvű, s az arány még inkább a német nyelvű könyvek javára tolódik el, ha azt is számításba vesszük, hogy több, nemegyszer 6—8—10 kiadást is megérték.

Mindenképpen új jelensége a korszaknak a más nyelveken írt tankönyvek fokozatos térhódítása. A huszonkét ilyen kötet közül szlovákul 7, románul 4, szerbül 2, tehát a nemzetiségi nyelveken 13, a többi nyelven pedig 9 látott napvilágot, ebből olaszul, franciául, angolul 2—2, csehül, oroszul, finnül 1—1. Időrendben a következők szerint alakul a kép:

olaszul: Deáky Zsigmond: „Grammatica ungherese”, Roma, 1827.; románul: Meller Péter: „Grammatika ungarica. Magyar-oláh grammatika”, Buda, 1832.; franciául: Eiben János: „Nouvelle grammaire hongroise”, h. n. 1843.; angolul: Wekey Zsigmond: „A Grammar of the Hungarian Language”, London, 1852.; oroszul: Desko András: „Vengerszkaja Grammatika”, Szentpétervár, 1855.; csehül: Vodnacsik Ede: „Mluvnice jazyka magyarskeho”, Brünn, 1867.; finnül: Szinnyi József és Jalava Antal: „Unkarin kielen oppikirja”, Helsinki, 1880. (l. Sági 1922. 70—8).

2.1.1. A korszak első felét Márton József munkássága íveli át. „Márton korának legkitűnőbb alakjai közé tartozott” — hogy Pais Dezsőnek ez a megállapítása (Gáldi: Szótir. 513) nemcsak a Gáldi által fölfedezett szótáríróra érvényes, azt Mikó Pálné nemrégiben megjelent, Mártonról szóló, gondos anyagfeltáró munkájából látjuk igazán (l. Mikó 1982.). Ennek alapján Mártont hazai viszonylatban az első — nyelvelméletileg is képzett — alkalmazott nyelvészként tarthatjuk számon. Négy évtizedes nyelvészeti munkásságának a szótárszerkesztés csupán egyik része. Ugyanakkor sűrű egymásutánban publikált nyelvtanoknak és nyelvkönyveknek termékeny szerzője. Tapasztalt nyelvтанár, akinek tájékozottságát az a körülmény is gyarapítja, hogy „két szakos”: a német nyelvnek oktatásában éppen olyan jártas, mint a magyar-nak németek számára történő tanításában. Német nyelvkönyve: „Német grammatika és olvasókönyv” címmel 1799-től 1840-ig tizenhárom kiadásban látott napvilágot. Ami a magyar mint idegen nyelv oktatását illeti, e téren tankönyvírói munkásságát Farkas János nyelvтанának átdolgozásával kezdi (ez 1805-től 1816-ig több kiadásban jelent meg), majd a magyar nyelvтан táblázatokban összefoglaló munka kiadójaként (1806. és 1839.), valamint egy rövid német nyelvű magyar nyelvтан szerzőjeként (1807.) folytatja. Hogy azután magyar olvasókönyvét önállóan négyfajta változatban jelentesse meg, s végül a legfontosabbat, gyakorlati nyelvтанát, a „Praktische ungarische Sprachlehre” címűt 1810-től 1839-ig 10 editióban adja ki.

Humboldt magyar nyelvмesterének, a bécsi egyetemen felállított első magyar tanszék tanárának, a Theresianumban a testőrök nyelvтанítójának, úgy tűnik föl, legfőbb életcélja az volt, hogy terjessze és megszerettesse a magyar nyelvet. Bél Mátyás a XVIII. század első felében jámbor óhajként vette föl a gondolatot, hogy a velünk együtt élő idegen ajkúakat megtanítsuk magyarul. Márton József a XIX. század elején, az új törekvésektől áthatva, feltételenül szükségesnek tartja, hogy a közös hazában a nemzetiségek megtanulják a magyar nyelvet, amely képes az együtt élő népeket összefűzni egymással (l. Mikó 1982. 26—8).

Márton abban is újat hoz elődeihez képest, hogy ismételten foglalkozik a tanítás módszertani kérdéseivel. Különösen tanulságosak a fiatal nyelvтанítókhoz intézett tanácsai. Ízelítőül ezekből idézzük az alábbiakat:

Szükséges, hogy a nyelvtanító „Tanítványjának nyelvét Grammatika szerént tudja, és a' Magyar nyelvnek tsupán azokat a' tulajdonságait fedezze fel tanítása közben, melyek Tanítványjának anyai nyelvében fel nem találhatnak, vagy másképpen vannak. Egy szóval, hogy a' két nyelvet mindenkor összevethasonlíthassa és megkülönböztethesse természeti tulajdonságaira nézve.”

A' betűk 's például adott szók helyes kimondásában és az olvasásban addig kell gyakorolni a' nyelv kezdőt, míg a' nyelve jól hozzá nem törődik és minden szót helyesen és könnyen ki nem mondhat. [...] Ha pedig ezt a' Tanító eleinte elmellőzi, azután Tanítványja se fordítván arra különös figyelmetességet, soha nem fog igazi magyar kimondásra szokni.”

„Semmire sem kell a' Tanítónak olly szorossan vigyázni, mint arra, hogy Tanítványja előtt tsak olyan regulákat és jegyzéseket mondjon, a'mellyek közönségesek és elmulthatatlanul szükségesek. [...] Abban hibáznak többnyire a Nyelvmesterek, hogy Tanítványjaikból Grammatikusokat akarnak formálni, és a' végre a' nyelvnek minden legkisebb szavait is tudományos mód szerént, rámará akarják vonni Tanítványjaik előtt: holott azoknak — tsak az a' tzéljuk, hogy érteni, beszélni, és írni tudjanak, a'mire a' kevesebb regulák és több gyakorlás sokkal rövidebb úton 's kevesebb idő alatt elvezet akárkit is; mint a' több regula kevés gyakorlással.” (L.: „A' Nyelvtanítókhoz intézett Elöljáróbeszéd”: „Ungarische Grammatik für Deutsche” Wien, 1816. Zweiter Teil, 6, 8; és Mikó 1982. 112, 114.)

Halála évében megjelent utolsó munkája, a „Gyönyörködtetve Tanító Magyar Olvasókönyv” előszavában azt mondja: „Tzélja a' tanulókat a' magyar nyelvben mulattatva gyakorolni 's gyönyörködtetve tanítani.” Bizonyára ez a törekvés jellemezte egész pályáját, azok közé tartozott tehát, akik a nyelvtanítást — Illyés Gyula kifejezését kölcsönözve — „lélekfrissítő, vidám tudomány”-ként művelték.

2.1.2. A korszak második felének kiemelkedő egyénisége Riedl Szende, aki 1854-től 1860-ig a prágai egyetemen, az A. Schleicher javaslatára létesített magyar nyelvi tanszék tanáráként működött (l. Szinnyi: MlR. 11: 981–2). Ő tehát az első, aki kiküldetésben külföldi egyetemen magyart tanít, és a hungarológiát tudományos színvonalon műveli.

Elég pontosan ismerjük egyetemi óráinak tematikáját. Az 1854–55-i tanév első félévében „Magyar nyelv és kereskedelmi stílus” („Ungarische Sprache und Geschäftsstyl”) címmel heti 5 órában tart kollégiumot. „A következő félévben Riedl hetenként három kollégiumot hirdet: egy háromórát, amelynek tárgya rendszeres magyar nyelvtan, egy kétórát a közéleti fogalmazványok és a kereskedelmi élet nyelvéről és egy egyórát, mely félévről félévre változó tárgyú s ebben előad mitológiát, tárgyalja a magyar költészet történetét a XVIII. század végéig, a magyar szépirodalom fejlődését a 19. században vagy akkor újszerű nyelvészeti kérdésekkel, így az ural-altaji nyelvek összehasonlító nyelvtanával, a magyar és a finnugor nyelvek viszonyával s a magyar nyelv történetével foglalkozik egy-egy szemeszteren keresztül” (Sas 1937. 134).

Egyetemi oktatómunkája eredményeként egymás után jelennek meg prágai tartózkodása idején tankönyvei. Nevezetesen az „Ungarische Geschäftsstyl” (Prága, 1856., majd Wien, 1866.), alighanem az első, amely külföldieknek magyar szaknyelvi ismereteket nyújt; továbbá a „Mutatványok a magyar irodalomból, egyszersmind olvasmányok serdültebbek használatára” (Prága, 1856.), valamint a „Magyarische Grammatik” (Wien, 1858.) és a

„Leitfaden für den Unterricht der magyarischen Sprache” (Wien, 1858.). Megemlíjtük még, bár valamivel később keletkezett, a bibliográfiákban nem szereplő „Ungarische Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht” c. kötetét (Pest, 1866. Verlag von Adolf Hartleben) és a hozzá tartozó „Aufgaben-Schlüssel”-t.

Ugyancsak prágai korszakában keletkezett kora legjobb színvonalán álló nyelvelméleti munkája: „A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan” (Prága és Lipcse, 1859.), amely első részében a nyelvészet alapfogalmait tárgyalja (vagyis „bevezetés a nyelvtudományba”, vö. Bárczi: Bev. 128), s csak második része leíró fonetika, ill. történeti hangtan (a függelékben ehhez csatlakozó „írásstan”-nal). Az elméleti rész fejtegetései arról tanúskodnak, hogy Riedl nyelvtanítási és nyelvtanítói tevékenysége jól átgondolt alapokon nyugszik. A nyelvtanulásról szólva különbséget tesz az anyanyelv és az idegen nyelv elsajátítása között. Azt mondja, hogy az idegen nyelvek tanulásában „hiányzik a természeti kötelék, melly a nyelvet az emberhez csatolja; az idegen nyelv külső holt anyag, mellynek a tanuló mesterséges úton életet adni kénytelen”. S bár az „idegen nyelvek tanulási módja különböző lehet, valamint azon célok is, mellynek elérése végett az idegen nyelveket tanuljuk, különbözők” — ez is fontos és korát megelőző felismerés —, mégis úgy tartja, hogy a legalkalmasabb tanulási mód a gyakorlati, amelynek során „a tanulóban különbözőképpen ismételt gyakorlások által bizonyos, az idegen nyelvre vonatkozó nyelvrészeket” ébresztünk. „Azon nyelvtanok — folytatja —, mellyek ezen módszert követik, tapasztalatilag gyakorlati nyelvtanoknak nevezetnek”. Velük szemben áll „az elméleti vagy tudományos nyelvtan” (i. m. 54).

Amint látjuk, megjelenik itt a ’pedagógiai grammatika’ fogalma; az elméleti megkülönböztetést pedig tankönyvei példázzák. Az egyazon évben megjelent „Magyarische Grammatik” és a „Leitfaden für den Unterricht in der magyarischen Sprache”, főképp pedig az „Ungarische Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht” ugyanis éppen mint tudományos és gyakorlati nyelvtanok térnek el egymástól.

A magyarnak mint idegen nyelvnek a szemlélete természetesen új felismeréseket hozott Riedl számára a nyelv leírásában is; ezek hazatérte után megjelent munkáiban érlelődtek meg. Elég itt a főnév- és az igeragozásban kezdeményezett korszakalkotó újításaira, illetőleg nézeteire vetnünk egy pillantást.

„Kisebb magyar nyelvtan”-ában (Pest, 1866.) találjuk azt a, nyelvtanításunk történetében elhatározó fordulatot, „ami a kevés esetű rendszerről a sok esetű rendszerre való áttérést jelenti”. A munka Viszonyragozás című fejezetében „22 ragot találunk együtt, s ezeket a szerző egységesen állítja szembe a névutókkal”. Felfogása „kisebb-nagyobb módosulásokkal ugyan, de napjainkig élő hagyomány”. Állásfoglalásának „lényege, hogy minden elem, amely főnévi tőhöz járulhat, s amelynek képző volta nem egészen nyilvánvaló, az esetragok közé sorolandó”. Vélekedésével e tekintetben „a latin nyelvtan bilincseinek utolsó nyomai tűnnek el” nyelvtanításunkból (Antal L.: A magyar esetrendszer. NytudÉrt. 29. sz., 1961. 109–10; vö. még: Kovács F.: MNy. 64 [1968.]: 26–7).

Nyilvánvaló, hogy prágai tanítási gyakorlata készítette Riedlt arra is, hogy az ikes ragozás kategóriáját felülvizsgálja. Már akkor, említett nyelvelméleti munkájában, a hagyományos (logikai alapú) nyelvtanokat bírálva,

arra vonatkozólag, hogy „a nyelvtan elmélete igen sokszor összeütközésbe jön a nyelvszokással”, megjegyzi: „a magyar bölcselmi nyelvtanok *olvasasz, nézész* stb. tanítanak, holott azokat a nyelvszokás: *olvasol, nézel* ejti ki” (i. m. 55). 1872-ben, élete végén, előadást tart az akadémián „Van-e elfogadható alapja az *ik*-es igék külön ragozásának” (AkNyÉrt. III/11, Bp., 1873.) címmel, és a feltett kérdésre határozott nemmel válaszolva azzal az indítvánnyal áll elő, „hogy az úgynevezett *ik*-es ragozás, mint külön igeragozási minta, elvetendő” (i. m. 51). Ezzel, az akkor eredménytelenül végződött kezdeményével csaknem egy évszázaddal előzte meg nyelvtanírásunkat és nyelvtanításunkat.

2.1.3. „Egyébiránt igen öröndetes, hogy a’ mindennek tudásában buvarkodó Angol, végre literatúránkat is, majd legutolsót a’ mivelte Európában, világgal ösmertetni indúl. Hasznosabb könyvet e’ célra Fenyéry, ’s Toldy Kézi-könyvénel nem vehet, mellynek második kötete néhány nap mulva elhagyja a’ sajtót, ’s midőn ránk nézve igen nagy hiányt fog betölteni, egyszer’s-mind a’ tudós külföld figyelmét csak valamennyire is hozzánk fordítja, ’s ha nemzetről lesz szó, tán nem fog üresen elhangzani nevünk.” Vörösmarty írta ezeket a sorokat „Külföldön a’ magyar Literatúrának terjesztése” című cikkében (TudGyűjt. 1828. 5: 125). Szavai híven tolmácsolják a reformkor íróiban fölébredt aggodalmat amiatt, hogy hazánkról oly keveset tudnak Európában, s a felcsillanó reményt, hogy irodalmunknak külföldön való terjesztésével országunk is kilép az ismeretlenség homályából. Ennek az elgondolásnak a jegyében indulnak útjukra a bevezető tanulmánnyal ellátott német antológiák, előbb Mailáth Jánosé, a „Magyarische Gedichte” (Stuttgart és Tübingen, 1825.), majd Toldy Ferenc nevezetes „Handbuch der ungrischen Poesie”-je (Pest és Wien, 1828.). Ez a két antológia szolgált alapul ahhoz, hogy John Bowring kiadja „Poetry of the Magyars, preceded by a Sketch of the Language and Literature of Hungary and Transylvania” (London, 1830.) című gyűjteményes kötetét (Bowringra l. Czigány L.: „A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914”, Bp., 1976. 27–8).

Mindez szorosan történetünkhöz tartozik, mert a magyar irodalom megismertetése, fordítások és tanulmányok útján való terjesztése, a hungarológiának ez a legsajátosabb alkotórésze ettől kezdve egyre inkább teret nyer a nyelvkönyvekben, majd önálló kötetekben és az oktató munkában is helyet kap. Ezek sorában az első Császár Ferenc „Gramatica [!] ungherese” (Pest, 1833.) című, a fiumei gimnáziumi oktatás céljára készített nyelvkönyve, amely – nyilvánvalóan a munka kéziratát bíráló Toldy hatására – „Breve prospetto della letteratura ungarica nel secolo XIX” címmel 82 oldalon 18 korabeli költő és író munkáiból összeállított szemelvénygyűjteményt tartalmaz magyar nyelven, egy-egy szemelvény előtt a szerzőt néhány sorban jellemző olasz nyelvű bevezetőkkal. Bowring hagyományát követi viszont egyfelől Wékey Zsigmond „A Grammar of the Hungarian Language” (London és New York, 1852.) c. könyvében, amikor Vörösmarty, Petőfi, Bajza és Eötvös néhány versét eredetiben és angol fordításban hozza, másfelől Csink János, aki „A Complete Practical Grammar of the Hungarian Language” (London, 1853.) c. könyvének második részében „Historical Sketch of Hungarian Literature” címmel 40 lapos áttekintést ad a magyar irodalom fejlődéséről, majd szemelvényeket közöl, fordítás nélkül, XVIII. és XIX. századi költők és prózaírók műveiből (l. Czigány i. m. 134–5; Cushing 1977. 77, 81–2).

Ezekben az összeállításokban a tankönyvírókat már nem pusztán az a szándék vezeti, hogy a nyelvgyakorlásra anyagot adjanak, hanem az is,

hogy a külföldi tanulók megkedveljék és megismerjék a magyar irodalmat. ezt a célt Riedl Szende „Mutatványok a magyar irodalomból” c. olvasókönyvének előszavában világosan meg is fogalmazza.

Riedl különben Prágában magyar nyelvű irodalmi folyóiratot indít. Az itt közzétett „Magyar irodalom külföldön” c. cikkében azt az óhaját fejezi ki, bár akadnának olyan szerzők, „kik a fordításokon és életrajzokon kívül alapos, rövid értekezésekben a magyar irodalomnak egész egyes korszakait s irányait fejtegetnék, s a nemzeti szellem fejlődésének történetét, amint az az irodalomban nyilatkozik, a német közönséggel megismertetnék” („Irodalmi Lapok”, 1860. 1. füzet. 44). Bár ez az óhaja nemsokára részben teljesült, amikor Toldy két műve német fordításban megjelent: „Geschichte der Ungarischen Dichtung von den ältesten Zeiten bis auf Alex. Kisfaludy” (Pest, 1863.) és: „Geschichte der Ungarischen Literatur im Mittelalter” (Pest, 1865.), igazában történetünk harmadik korszakában készülnek majd a külföldiek számára és már nemcsak német nyelven ilyen — Riedl által joggal óhajtott — összefoglaló művek.

3.1.0. A magyar mint idegen nyelv oktatásának teljesedése (1882 — 1982).

A harmadik korszak az 1880-as évektől napjainkig tart, és az 1882-től eltelt száz évet foglalja magában. A kezdeti évszám arra a reformmozgalomra utal, amelyet a nyelvtanításban Brassai Sámuel kezdeményezett „Reform des Spachunterrichtes in Europa. Ein Beitrag zur Sprachwissenschaft” (Köln, 1881.) című cikkével, de amely valójában W. Viëtornak — Brassai cikkének hatására keletkezett — „Der Sprachunterricht muss umkehren! Ein Beitrag zur Überbürdungsfrage” (1882.) c. röpirata nyomán indult meg. Vagyis az idegennyelv-oktatásnak arra a megújulására célunk, amelynek voltaképpen máig is részesei vagyunk.

Ebben a száz évben célszerű három, önként adódó időszakot megkülönböztetni; mégpedig az elsőt, amely kb. 1920-ig, a másodikat, amely 1950 tájáig tart, s végül a harmadikat, amely az 1952-vel kezdődő utolsó három évtizedet foglalja magában.

3.1.1. Az 1882-től 1920-ig tartó időszakban érdeklődésünket először is a Fiumében, olasz anyanyelvűek számára négy évtizeden át folytatott magyaroktatás vonja magára.

A fiumei magyaroktatás annak a folyamánya volt, hogy a várost és környékét, a „magyar tengerpart”-ot, 1870-ben közvetlenül a Magyar Szent Koronához csatolták. Nincs itt terünk arra, hogy ennek a történetnek a részleteibe bocsátkozzunk. Elég lesz talán jellemzésül annyit elmondanunk, hogy amit a régi Magyarország épp ebben az időszakban a nemzetiégi területeken nyelvi politikájában elhibázott, azt itt Fiumében jól oldotta meg. Az ún. elemi-polgári iskolában és a gimnáziumban a magyar nyelv csupán kötelező tárgyként szerepelt, az oktatás nyelve azonban az olasz maradt. A tanítók és tanárok, kinevezésük előtt, kötelesek voltak ösztöndíjjal egy-két évet Olaszországban eltölteni, hogy az olasz nyelvet elsajátítsák. A magyar nyelv és kultúra terjesztése az oktatáson kívül is folyt, például a gimnázium önképzőkörében, a város társadalmi egyesületeiben, sőt mint látni fogjuk, esti tanfolyamokon is. De nem erőszakosan, inkább barátságosan, s ennek következtében az olasz és a magyar nyelv békés együttélése, a két nép kultúrájának egymást megtermékenyítő, harmonikus szimbiózisa alakult ki, elővételezve azt a hídszere-

pet, amit korunkban a nemzetiségeknek szánnak. Az olasz–magyar irodalmi kapcsolatoknak, nevezetesen a kölcsönös fordítási irodalomnak első virágkora alakult ki Fiumében. (L. Éder 1983.)

Ami magát a nyelvoktatást illeti, a segédeszközök tekintetében az alábbi eredményekkel gazdagodott: hét olasz nyelvű nyelvkönyv, két olasz–magyar és magyar–olasz középszótár (kötetenként 400–500 lapos), és egy olasz–magyar nagyszótár (1382 lapos). A nyelvtanok bibliográfiai adatai a következők:

Györök, Leo Giorgio: „Elementi di grammatica ungherese, 1^a parte: Etimologia” (Fiume, 1878.); Gresits, Massimiliano: „Grammatica della lingua ungherese” (Fiume, 1879.); Györök, L. G.: „Grammatica metodica della lingua ungherese con esercizi pratici. Vol. I: Proposizioni semplici e ridotte” (Fiume, 1880.); Lengyel, Giovanni: „Corso teorico-pratico di lingua ungherese ad uso scolastico e privato” (Fiume, 1883.); Kőrösi Sándor: „Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese scritta ad uso delle scuole e dello studio privato. Parte I: La proposizione semplice” (Budapest, 1891., 1893., 1903., 1918.); Donáth, Emerico: „Grammatica ungherese e libro di lettura” (Fiume és Budapest, 1892.; Fiume, 1898., 1905.); Kőrösi S.: „Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese scritta ad uso delle scuole e dello studio privato. Parte II: La proposizione composta” (Budapest, 1893.). (L. Pálkás 1970. 3; Sági 1922: több mint a felét nem ismeri; a szótárak közül nem ismeri a következőket: Gelletich V.—Sirola F.—Urbanek A.: „Dizionario italiano–ungherese e ungherese–italiano”, voll. 2, [Fiume, 1914.] 486; 446).

3.1.2. A nyomtatásban ránk maradt anyagok közül nem hagyhatjuk említetlenül azokat a cikkeket, amelyek a fiumei magyaroktatás tapasztalatairól, módszereiről számolnak be. Ezúttal egyet emelünk ki, amely a maga nemében alighanem az első a magyar mint idegen nyelv oktatása történetében.

Az előzményekről, pontosabban a körülményekről annyit kell följegyeznünk, hogy „A fiumei m. kir. áll. elemi-polgári fiúiskola 1889–1890. évi értesítője”-ban „Corso serale di lingua ungherese” címmel az igazgató arról ad hírt, hogy a felsőbb tanügyi hatóságok engedélye alapján szeptemberben ingyenes magyar nyelvtanfolyam indult felnőttek számára, amelyre 42 hallgató iratkozott be. Az oktatást, amely két csoportban folyt, heti 3 órában, Kavulyák György és Benkő Kálmán tanítók látták el. Az esti tanfolyamról a következő évi értesítőben folyamatosan olvashatunk beszámolót. Épp e tanfolyam számára készítette már idézett nyelvkönyvét maga az igazgató, Donáth Imre. A szóban forgó felnőttoktatás azonban jóval előbb megkezdődhetett, mert Kavulyák Imre már 1886-ban „A nem magyar ajkú felnőttek oktatása a magyar beszéd oktatása érdekében” címmel kétrészes cikket tett közzé az egyik tanügyi folyóiratban, cikkét Fiuméből kepezve (l. „Iskolai Szemle”, Csurgó, 6, 1886. 71–5, 95–9, 5–6. sz.).

A szerző először is a célt jelöli meg cikkében a következőképpen: „A cél . . . , hogy a nem magyar ajkú felnőttek a magyar nyelvet annyira elsajátítsák, hogy azt beszédül is használhassák; azaz magyarul társalogni s gondolataikat magyarul leírni megtanulják.” Ezután bemutatja a hat hónapra heti háromszor két órára tervezett tanfolyamnak nyelvtani anyagát, az anyagnak időben való elosztását, valamint leírja a kiejtés, az olvasmánytárgyalás, a nyelvtan feldolgozása, a gyakorlatok lefolytatása, a feladatok ellenőrzése és végül az ismétlés módszereit. Ízelítőül a nyelvtantanítás módszereire vonatkozó megállapításaiából idézünk részleteket.

A nyelvtani szabályokat induktív módszerrel tartja legcélszerűbbnek tanítani; az egyes nyelvtani jelenségek feldolgozására nézve pedig ezt jegyzi meg: „Ezek tanításánál fősúlyt fektetünk tanítványaink anyanyelve s a magyar nyelv közti hasonlóságok és különbségek, valamint a magyar nyelv speciális sajátosságainak feltüntetésére, mert ezen összehasonlítások folytán a magyar nyelv természetét megvilágítjuk, s így hozzáférhetőbbé és biztosabbá tesszük. Elegendő természetesen, ha tanítványaink ezen magyar nyelvtani ismereteket a magyar beszédben csak alkalmazni tudják; azokat meghatározni s értelmezni elég anyanyelvükön tudniok.” Arról szólva, hogy a kezdőknek csak a könnyebb nyelvtani anyagot tanítsuk, a bonyolultabbakat pedig későbbre hagyjuk, hozzáfűzi: „A ritkábban előforduló ragozási eseteket, a nagyon összetett birtokviszonyokat s általában a közéletben nem igen használt nyelvtani alakokat a haladókkal sem szükséges gyakorolni.”

Fontos elvet mond ki az ismétlések fontosságát hangsúlyozva: „Ismétléseket nemcsak a tanfolyam végén, hanem minden nagyobb szakasz befejezése után tartunk, sőt az egész tanításunkat úgy intézzük el, hogy a már el tárgyalt dolgok a tananyag feldolgozásában való előrehaladásnál újból meg újból szőnyegre kerüljenek. [...] Az összefoglaló ismétléseknél pedig nem arra vagyunk főtekintettel, hogy tanítványaink a szabályokat elmondani tudják, hanem hogy azok alkalmazásában biztosak legyenek.” Nem győzi hangsúlyozni, hogy „tanítványaink a magyar nyelvet olyan mértékben s úgy sajátítsák el, amint ez a magyar nyelven való társalgáshoz szükséges, s amint ezt a közélet megköveteli. Óvakodjunk tehát az ismétléseknél és összefoglalásoknál pl. az ilyen kérdésektől: »Hogy van várni igének első személye jelentő mód, alanyi ragozás, múlt időben?« Ehelyett inkább az életből merített megfelelő mondatot fordíttassuk le. Általában arra ügyeljünk, hogy a felnőtteknek nem mint tudományt tanítjuk a magyar nyelvtant, hanem mint a magyar beszédnek a közéletben szükséges eszközét.” Végül leszögezi, hogy az ilyen fajta gyakorlati célú nyelvoktatás sikere a tanár tudatos, előre megtervezett munkájától függ.

3.1.3. Az 1882-től 1920-ig tartó időszaknak néhány új, előremutató vonásáról kell még megemlékeznünk. Ebben az időben szélesedik ki a magyar mint idegen nyelv oktatásának mögöttes területe azért, hogy az ország kulturális élete több vonatkozásban kiszabadul korábbi elzártságából, s egy-egy ablakot nyit a külföld felé. Ilyen jelenség az, hogy idegen nyelvű tudományos folyóiratok indulnak, mint a német nyelvű „Ungarische Revue” (1881 – 1895.) Hunfalvy Pál szerkesztésében, a francia nyelvű „Revue de Hongrie” (1908 – 1918.) Huszár Vilmos szerkesztésében, s a valamivel korábban keletkezett „Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok” — „Acta Comparationis Litterarvm Vniversarvm” (1877 – 1888.) Brassai Sámuel és Meltzl Hugó szerkesztésében (itt látott napvilágot Brassainak a nyelvoktatás megújítását szorgalmazó cikke). Ezek a folyóiratok nemcsak a magyar műveltségnek külföldi terjesztői, hanem egyben az ekkor alakuló hungarológia műhelyei is. Ugyancsak ez időben jelennek meg a főbb nyugati nyelveken először jelentősebb irodalomtörténeti összegeзések, mégpedig olaszul: Zigány Á.: „Letteratura ungherese” (Milano, 1892.); franciául: Kont I.: „Histoire de la littérature Hongroise” (Paris, 1900.); angolul: Riedl Fr.: „A History of Hungarian Literature” (London és New York, 1906.); németül: Kont I.: „Geschichte der ungarischen Literatur” (Leipzig, 1906., 1909.); Riedl Fr.: „Die ungarische Literatur” (Berlin és Leipzig, 1908.). Ekkor lát napvilágot külföldön az első nagyobb szabású ösz-

szefoglalás nyelvünkről, Simonyi Zsigmond munkája németül, a „Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik” (Strassburg, 1907.).

Végül akad egy hungarológus Kont Ignác személyében, aki működését külföldre helyezi, és élete utolsó másfél évtizedét egészen a magyar művelődés terjesztésének szenteli. Több úttörő jellegű munkát publikált, mint amilyenek: „La Hongrie littéraire et scientifique” (Paris, 1896.); „Etude sur l’influence de la littérature française en Hongrie 1772–1896” (uo., 1902.); „Bibliographie française de la Hongrie 1521–1910” (uo., 1913.); és kézikönyveket készít az oktatás számára, egy nyelvkönyvet: „Petite grammaire hongroise” (uo., 1908.) és egy antológiát: „Chrestomathie hongroise” (uo., 1909.). Szívós munkájával eléri, hogy előbb (1902-től) magántanárként, majd (1907-től) hivatalos minőségben rendkívüli tanárként (1912-ben bekövetkezett haláláig) tanítsa a magyar nyelvet és irodalmat a Sorbonne-on (l. Kiss 1935. 5).

Az ő párizsi egyetemi működése, valamint a magyar állam által alapított Berliini Tudományos Intézet (1916.) és a berlini egyetemen szervezett magyar tanszék, Gragger Róbert vezetésével, jelzi a magyar nyelv és kultúra terjesztésének újabb irányát.

3.2.0. Az 1920-tól 1950-ig tartó időszakban több tekintetben olyan kezdeményezések indulnak, amelyek korunkat készítik elő, és olyan törekvések jelentkeznek, amelyeknek eredményei jelenünkre is kihatnak.

3.2.1. Ezek között elsőnek kell említünk a külföldön – Bécsben, Berlinben, Párizsban, Rómában, Stockholmban – működő magyar intézetek szerepét és ezzel összefüggésben a nyugati egyetemeken kibontakozó magyaroktatást. Az új kezdeményezés jelentőségét nem lehet eléggé értékelni, hiszen a magyarságtudomány fejlődésének lehetőségei ezzel jelentős mértékben megnövekedtek; a külföldön létesült műhelyekben külföldi szakemberek kapcsolódtak be a munkába, ill. készültek fel az új feladatokra. Természetes következménye ennek az új folyamatnak az idegen nyelveken megjelent magyar vonatkozású publikációk nagyarányú megnövekedése.

3.2.2. A nyelvkönyv- és nyelvtanirodalom az új igények hatására újabb lendületet kapott. A legtöbb grammatika Olaszországban jelent meg, ahol tizenkét egyetemen tanították a magyar nyelvet: Várady E.: „Grammatica della lingua ungherese” (Roma, 1931.); Márffy O.: „Breve grammatica della lingua ungherese” (Torino, 1934.); Tóth L.: „La lingua magiara” (Napoli, 1939.); Tassy F.: „Corso pratico di lingua ungherese” (Torino, 1941.); Várady E.: „Grammatica della lingua ungherese” (Firenze, 1949.). Németországban új tankönyv: Boronkay A.: „Einführung in das Ungarische” (Leipzig, 1940.); újabb kiadásokban jelenik meg Nagy, A.: „Kleine ungarische Sprachlehre” (Heidelberg, 1940.⁶). Ugyancsak hatodik kiadásban, de teljesen átdolgozva lát napvilágot (s az átdolgozásban Farkas Gyula és Keresztury Dezső működik közre) Berlitz „Magyar nyelvkönyv”-e (London, Paris, Buenos Aires, Berlin, New York, 1931.). Változatlan kiadásban (hibáival együtt) jelenik meg viszont Kont I., „Petite grammaire hongroise” c. munkája (Heidelberg, 1926.). Teljesen új szemléletet érvényesít a magyar nyelvleírásban Lotz J. „Das ungarische Sprachsystem” (Stockholm, 1939.) c. műve. Londonban az egyetemen 1937 óta folyik magyaroktatás; ez bizonyára közrejátszhatott abban, hogy kiadót talált egy kitűnő gyakorlati nyelvkönyv: Whitney, A. H.: „Colloquial Hungarian” (London, 1944.; 1979-ig tízszer publikálták).

Az Amerikai Egyesült Államokban még a század elején jelent meg az

első angol nyelvű magyar nyelvkönyv: Braun, I.: „The English Hungarian-Teacher in Fifty Lessons” (Cleveland, Ohio, 1913.; I. Kerek 1979.; Sági 1922. nem ismeri). Részben az amerikai strukturalizmus, részben a háborús nyelvi program egy egész sor új magyar nyelvtant, ill. nyelvkönyvet hívott életre, mégpedig: Hall, R. A.: „An Analytical Grammar of the Hungarian Language” (Baltimore, 1939.); Tihany, L. C.: „A Modern Hungarian Grammar” (Washington, 1942.); Hall, R. A.: „Hungarian Grammar” (Baltimore, 1944.); Sebeok, T. „,Guide’s Manual for Spoken Hungarian” (h. é. n.); Uő.: „Spoken Hungarian” (New York, 1945.).

Nyelvünk térhódításaként könyvelhetjük el, hogy már nem csupán magyar származású nyelvészek írnak szakszerűen nyelvünkéről. Ebből a szempontból értékelendők a következő munkák is: Tagliavini, C.: „La lingua ungherese (Cenni storici e caratteristiche)” in: „L’Ungheria” (Roma, 1929. 251–70); Uő.: „La lingua ungherese e il problema delle origini dei magiari”, *Corvina* 21–24, 1931–32. 92–113; Skalička, V.: „Zur ungarischen Grammatik” (Prága, 1933.); De Marassovich, A.: „Caratteristiche fondamentali della lingua ungherese” (Milano, 1936.); Garvin, P.: „Pur-relational Suffixes and Postpositions in Hungarian”, *Language* 21. 1945. 250–5.

Végül jegyezzük föl, hogy a külföldi egyetemi magyaroktatás jellegzetességeiről és feladatairól írt tanulmányt Tóth L. „Olaszországi magyartanítás” (Bp., 1942.) címmel. Arról pedig, hogyan folyt a gyakorlatban a nyelvoktatás, Kosztolányi Dezső számolt be „Magyaróra a berlini egyetemen” című helyszíni tudósításában (K. D.: „Európai képeskönyv”, gondozta Réz P., Bp., 1979. 170–6).

3.2.3. A két világháború közti időszak bámulatoson gazdag eredményeket hozott a magyar művelődés idegen nyelven való terjesztésében. Nincs itt lehetőségünk arra, hogy az angol–francia–német–olasz nyelvű folyóiratokat, irodalomtörténeteket, antológiákat, történeti munkákat, négy-ötszáz lapos magyarságismereti műveket (amilyen pl. az „A Companion to Hungarian Studies”, Bp., 1943. 532 l.) akár szemelvényesen is felsoroljuk, különben is bibliográfiájuk összeállítása még a jövő feladata. Ehelyütt egyetlen szerzőt emelünk ki, aki véleményünk szerint a legtöbbet tette ebben az időszakban a magyarság megismertetéséért, Hankiss János-t. Ilyen tárgyú munkái a következők: „Panorama de la littérature hongroise contemporaine” (Juhász Gézával együtt; Párizs, 1930.); „Lumière de Hongrie” (Bp., 1935.); „Anthologie de la poésie hongroise”—„Anthologie de la prose hongroise” (Molnos Lipóttal együtt; Párizs, 1936. és 1938.); „A kultúrdiplomácia alapvetése” (Bp., 1937.); „Storia della letteratura ungherese” (Torino, 1937.); „A magyar génusz” — „Il genio ungherese” (Bp., 1941. és 1943.); „Európa és a magyar irodalom” (Bp., 1943.).

3.3.0. Az 1952-től 1982-ig terjedő három évtizedben, a Magyar Népköztársaság külpolitikájának eredményeképp a magyar mint idegen nyelv oktatása addig nem tapasztalt méretekben bontakozott ki. Az utóbbi években pedig a fejlődésnek újabb lendületet adott a helsinki záróokmánynak a „kevéssé elterjedt”, illetőleg az UNESCO-nak a „kevéssé oktatott” nyelvek tanításának fejlesztésére vonatkozó javaslata (l. erre Szépe 1981. 9–11).

Korunkban két szintén folyik a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatása: külföldön és Magyarországon.

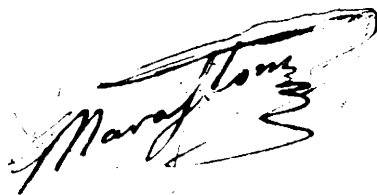
3.3.1. Nem véletlen, hogy történetünkben a második és harmadik időszak határául nem az 1945-ös évet jelöltük meg. A magyar mint idegen nyelv

GRAMMATICA UNGHERESE

AD USO
DEGL'ITALIANI.

*Linguarum diversitas alienat hominem
ab homine, et propter solam lingua-
rum diversitatem nihil prodest ad
cognoscendos homines tanta similitu-
do naturæ. S. Augustinus.*

R • M • A

PERESSO FILIPPO E NICCOLA DE ROMANIS

MDCCCXXVII.

Con Licenza de' Superiori.

1. kép. Az első olasz nyelvű magyar grammatika címlapja

Kurzfassung
ungrische Sprachlehre
für
D e u t s c h e .

Mit einer Auswahl
deutsch=ungrischer Übungsstücke.

Aus
der ungrischen Handschrift
des
Michael Vörösmarty.

Leipzig, 1832.

Verlag von C. A. Hartleben.

2. kép. Vörösmarty Mihály nyelvkönyvének címlapja

Простой человек.

3. kép. Az első orosz nyelvű magyar grammatika illusztrációja („Egyszerű ember”)

4. kép. Az első orosz nyelvű magyar grammatika illusztrációja („Nemes ember”)

Iskolai Szemle.

Nevelés-oktatásügyi közlöny.

Megjelenik minden hó 10-én, (július és augusztus hó- napokat kivéve.) egy iv- nyi tartalommal. <i>Előfizetési ár 1 frt 60.</i> Egy évnél kevesebbre nem nyitunk előfizetést.	Felelős szerk. és kiadó: Adorján Miklós. Főmunkatársak: Bárány Gy. Pethes J.	Az előzetési pénzek Bárány Gyula tanárhoz küldendőek Csurgó- ra (Somogy megye.) A lap szellemi részét il- lető küldemények a szer- kesztő nevére (Csurgó) czimzendők. Pályázat és hirdetésjuttá- nyos áron számítatik.

A nem magyar ajkú felnőttek oktatása a magyar beszéd elsajátítása érdekében.

(Vége.)

Arra nézve, hogy a nyelvtani anyagból mennyit nyujsunk a felnőtteknek, az elérendő cél adja meg a felvilágosítását. Hogy tanítványaink magyarul lehetőleg helyesen beszélni és írni megtanuljanak, okvetlen szükséges, hogy anyanyelvükön több nyelvtani fogalmat és szabályt, mint általában szükséges, nyelvtani ismeretet visszaidézzunk emlékezetükbe; így föllevenítjük időközönként a beszédrészeket, az egyszerű puszta, bővített, összevont és összetett mondat fogalmát és a mondat részeit. Ezeken kívül a magyar nyelvtanból átnyújtandók nekik: a többesrag, a fokrag, a birtokviszony, a mondat tárgya és ennek ragja, az igeragozás minden alakja és módja, a határozó mondattagok a ragokkal és a névutókkal, a személyes névmások ragozva, a szórend a magyarban, a szótagolás, a szók származtatása, a mondattagok egymáshoz való viszonyának sajátosságai és azoknak kifejezőmódja a magyarban. Ezek tanításánál főszólyt fektetünk tanítványaink anyanyelve s a magyar nyelv közti hasonlóságok és különbségek, valamint a magyar nyelv speciális sajátosságainak feltüntetésére, mert ezen összehasonlítások folytán a magyar nyelv természetét megvilágítjuk s így hozzáférhetőbbé, a tudását pedig határozottabbá és biztosabbá tesszük. Elegendő természetesen, ha tanítványaink ezen magyar nyelvtani ismereteket a magyar beszédben csak alkalmazni tudják; azokat meghatározni s értelmezni elég anyanyelvükön tudniok.

„Iskolai Szemle”. VI. évfolyam.

G

DAS UNGARISCHE SPRACHSYSTEM

JÁNOS LOTZ

**DIREKTOR DES UNGARISCHEN INSTITUTS
IN STOCKHOLM**

1939

UNGARISCHES INSTITUT – STOCKHOLM

6. kép. Lotz János Stockholmban megjelent művének címlapja

COLLOQUIAL HUNGARIAN

A. H. WHITNEY

Illustrated by the Author

7. kép. Egy modern angol nyelvű magyar nyelvkönyv borítékja

**BIBLIOTHÈQUE
DE L'ÉCOLE DES LANGUES ORIENTALES VIVANTES**

AURÉLIEN SAUVAGEOT
PROFESSEUR DES LANGUES FINNO-OUGRIENNES
À L'ÉCOLE NATIONALE DES LANGUES ORIENTALES VIVANTES

PREMIER LIVRE
DE HONGROIS

*Ouvrage publié avec le concours
du Centre national de la Recherche scientifique*

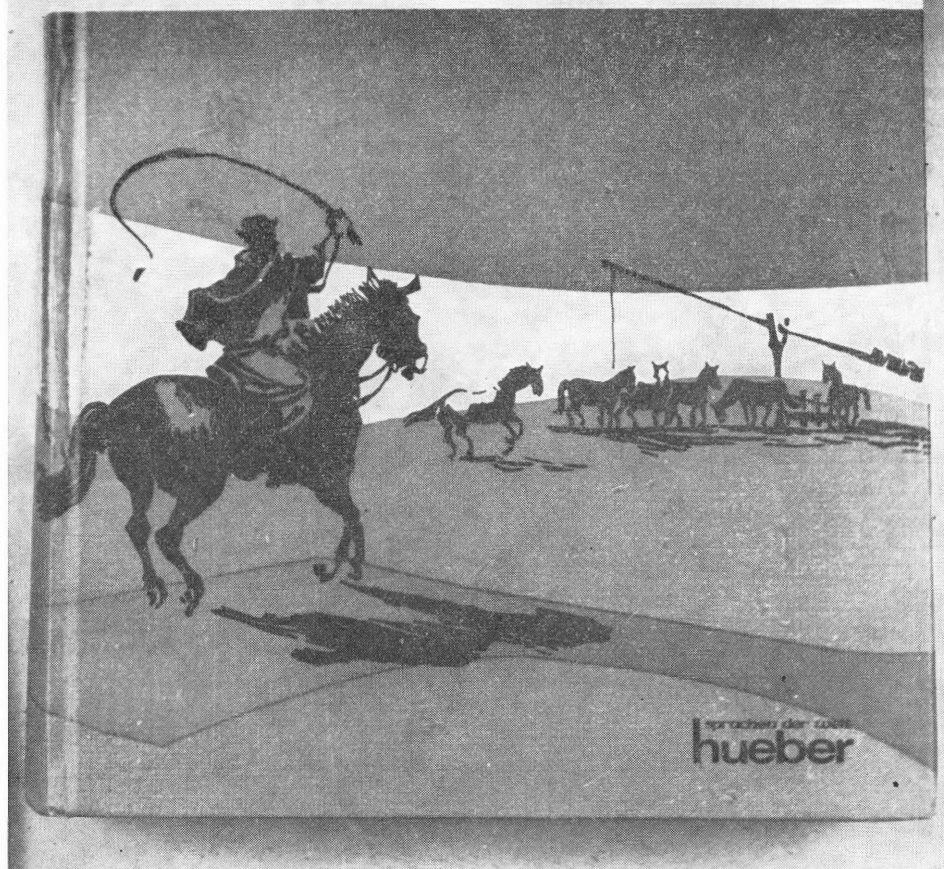
IMPRIMERIE NATIONALE
LIBRAIRIE ORIENTALISTE PAUL GEUTHNER
PARIS - 1965

8. kép. A. Sauvageot nyelvkönyvének címlapja

Zoltán Bánhidi Zoltán Jókay Dénes Szabó

LEHRBUCH DER UNGARISCHEN SPRACHE

9. kép. Magyar szerzők külföldi kiadású nyelvkönyvének borítékja (München, 1964.)

oktatásában ugyanis 1945 és 1949 közt lényeges változás nem történt. A háború befejeztével a munka nagyjából a régi keretek közt folytatódott, helyenként esetleg némi módosulással, mint pl. Franciaországban, ahol ezekben az években nemcsak a párizsi finnugor tanszék, hanem vidéken, Grenobleban, Lilleben, Lyonban és Nizzában is működött magyar lektor (l. Oláh T.: LektKonf. 1974. 60).

Változás 1949-ben, majd 1950-ben a fordulat évével, ill. a hidegháború kezdetével állt be, amikor Magyarország visszahívta lektorait, ill. nem töltötte be a nyugati egyetemek magyar oktatói állásait. Ez a helyzet a hatvanas évek közepétől ismét normalizálódott, s azóta az újonnan megkötött államközi kulturális egyezmények szabályozzák és fejlesztik a világban folyó magyaroktatást. A kelet-európai országokban, továbbá más országokban és földrészekben is csak 1950, méginkább 1960 után létesültek új oktatóhelyek.

Ami a jelenlegi helyzetet illeti, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1980-ban közzétett tájékoztatója szerint, 23 ország 78 egyetemén folyik a magyar filológia oktatása (l. Domokos 1980.).

A nem magyar származású tudósok közül a magyar nyelv megismertetéséért a legtöbbet A. Sauvageot tett 1931-től 1966-ig tartó párizsi egyetemi tanársága idején. Magyar nyelvészeti munkái: „Esquisse de la langue Hongroise” (Paris, 1951.); „L’edification de la langue Hongroise” (uo., 1971.); nyelvkönyve: „Premier livre de Hongrois” (uo. 1965.).

3.3.2. A magyarnak mint idegen nyelvnek Magyarországon való intézményes oktatása korunk vívmánya. Történetünk utolsó időszakának kezdetét 1952-re tettük: ebben az évben létesült, és kezdte meg működését ugyanis az ELTE Bölcsészettudományi Karán az az intézmény, a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, amely a hazánkba felsőfokú tanulmányok végzésére érkező külföldiek magyaroktatását volt hivatva ellátni. A külföldiek számának növekedése s ezzel a feladatok szaporodása és differenciálódása hívta életre később a társintézményeket. Először 1957-ben a mai Nemzetközi Előkészítő Intézetet, amelynek fő feladata, hogy a hallgatókkal a magyar nyelv alapjait elsajátíttassa, és ezáltal képessé tegye őket felsőfokú tanulmányaik megkezdésére. 1969-ben alakult a BME Nyelvi Intézetének Magyar Csoportja, amely eleinte csak a Budapesti Műszaki Egyetem külföldi hallgatóinak, 1975-től kezdve pedig országos viszonylatban is a műszaki egyetemek és főiskolák külföldi hallgatóinak szaknyelvi továbbképzését biztosítja. A Központi Magyar Nyelvi Lektorátus ennek megfelelően ma az ország egyéb egyetemein és főiskoláin tanuló külföldi hallgatók nyelvi továbbképzését irányítja, és oktatói közvetlenül a budapesti bölcsészkar hallgatóinak magyaroktatását látják el. Intézményeink sorában tartjuk számon a TIT keretében működő Debreceni Nyári Egyetemet, amely elsősorban a nyugati egyetemisták nyelvi továbbképzésében végez értékes munkát. Újabban pedig a Magyarok Világszövetségét, ill. az Anyanyelvi Konferencia Védnökségét, amelynek tevékenységében — a külföldön élő honfitársaink második és harmadik generációja körében — egyre fokozottabb mértékben kerül előtérbe — a nyelvmegőrző-nyelvápoló munka mellett — a magyarnak idegen nyelvként való tanítása.

Az említett intézmények évente mintegy háromezer nyelvünket tanuló külföldit fogadnak.

3.3.3. Hátra van még — ami a legnehezebb feladat —, hogy vázlatos áttekintésünk végén, ha röviden is, értékeljük a magyar mint idegen nyelv oktatása terén hazánkban végzett három évtizedes munkát.

Ha megelégszünk a sommás véleménynyilvánítással, akkor ennyit mondhatunk: öröndetes, hogy létrejött hazánkban ez a szép szakma. Ha valamivel árnyaltabban akarjuk megközelíteni a valóságot, akkor legalábbis a következő részletekre kell kitérnünk.

Nagy eredménynek tekinthetjük, hogy a hazánkba érkező nagyszámú külföldi oktatását el tudjuk látni akkor, amikor erre a speciális, sőt egyre inkább specifikus feladatra nem képeztek szakembereket.

Az eredmények sorában tarthatjuk számon a megjelent tankönyveknek minden eddiginél nagyobb számát. A korábbi korszakokhoz képest több szempontból új típusú tankönyvek is készültek. Mégpedig az általános nyelvismeretet adó mellett egyrészt tekintélyesen kifejlődött a specifikus célú, tehát szakirányú, szaknyelvet oktató könyv. Másrészt ezzel párhuzamosan a pusztán kezdő fokon használható könyvek mellett megszületett a célnyelvi környezetet felhasználó és a haladó szintű nyelvtudás igényeit kielégítő nyelvkönyv típusa.

Végül ugyancsak eredményként könyvelhetjük el, hogy kifejlődött a magyar mint idegen nyelv oktatásának módszertani irodalma, amelyről a múltban — egy-két egyéni kezdeményezést leszámítva — nem beszélhetünk.

Az eredmények mellett — a továbbfejlődés érdekében — nem hunyhatunk szemet a hiányosságok felett sem. Az első, amit kifogásolnunk kell, az utánpótlás formája, ill. a tulajdonképpeni tanárképzés hiánya. Teljesen lehetetlen helyzet, hogy az oktatók ma is úgy verbuválódnak erre a munkára, mint a szakma hőskorában. Vagyis a magyar szakos tanár belép valamelyik intézménybe, és speciális előképzettség nélkül kezdi tanítani a külföldieket, s évek, esetleg csak évtizedek során szerzett tapasztalatai alapján válik szakemberré. Nyilvánvaló, hogy a huszadik század utolsó évtizedeiben ezt a fényűzést nem lehet sokáig fenntartani.

Ha a szakmai képzésnek és utánpótlásnak ezt az elmaradott formáját tekintetbe vesszük, akkor nem lepődhetünk meg azon, hogy az oktató munkát, különösen pedig a módszertani publikációk nagy részét — tisztelet a kevés kivételnek — az elméleti igénytelenség, a külföldi eredményekben való tájékozódás hiánya, valamint a szűk praktícizmus jellemzi.

A tájékozódásban való módszeres képzettség és az új befogadására való készség hiánya mutatkozik meg — főképp a kétnyelvű — tankönyvek zömén is. Ezeknek egy része nem tud kiszabadulni a megszokott formákból, másik része pedig csak külsőségekben szimulálja a modern felfogást, így is meg úgy is torz képet nyújtva a nyelvi valóságról. Általában a tankönyvírásban nem tapasztalunk fejlődést sem a szemléletben, sem a kivitelezésben. Ennek egyik oka az, hogy a nyelvkönyvek autentikus kritikája teljesen hiányzik.

Végül nem hallgathatjuk el, hogy igen gyenge lábon áll a hungarológiai oktatás. Ebben azonban a szakma inkább csak károsultja a magyarságtudomány művelésében évtizedeken át elkövetett és nehezen helyrehozható mulasztásnak. Amely mulasztásnak csupán egyik külső jele, hogy nem tudunk korszerű hungarológiai könyveket adni a külföldiek kezébe.

3.3.4. A Művelődési Minisztérium, a budapesti bölcsészkar korábbi felterjesztésére, 1982-ben engedélyezte a „Magyar mint idegen nyelv tanári szak”-nak posztgraduális képzés formájában való létrehozását. A szak célja, hogy a szakma tudományos alapjait kimunkálja, hogy a hallgatókat a magyar mint idegen nyelv oktatásának sajátos feladatára felkészítse, és a kutató munkába

bevezesse. A Központi Magyar Nyelvi Lektorátus — fennállásának harmincadik esztendejében — 1982 őszén megindította a szakon az oktatást.

Reméljük hogy már az ezredfordulón arról számolhat be az utánam jövő krónikás, hogy a szak a diszciplináris képzés céljait maradéktalanul megvalósította...

Bibliográfia

- Benkő Loránd 1976, Österreichisch—ungarische Beziehungen in der Sprachwissenschaft, *Annales, Sectio Linguistica*, Budapest, VII, 99—107.
- Cushing, G. F. 1977, *The Two Earliest Hungarian Grammar for English Students*, AngFilTan. XI, Debrecen, 73—82.
- Domokos Péter 1980, Tájékoztató a magyar nyelv és irodalom egyetemi és főiskolai mőhelyeiről, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest.
- Éder Zoltán 1983, Simbiosi della lingua e cultura italiana ed ungherese nella citta di Fiume, „Fiume, Rivista di Studi Fiumani”, Padova, 5: 47—63.
- Fülei-Szántó Endre 1978, Nemcsak mi beszélünk magyarul, Nyr. 102: 86—92.
- HungOkt. 1983, Hungarológiai oktatás régen és ma, szerk. M. Róna Judit, Tanönyvkiadó, Budapest.
- Kerek, Andrew 1979, *Bibliography of Hungarian Linguistic Research in the United States and Canada*, Hungarian Reference Shelf 5., American Hungarian Foundation, Oxford, Ohio.
- Klaniczay Tibor 1974, A magyar filológia helyzete külföldön: LektKonf. IV, 6—19; újra: K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976. 40—56.
- Kiss Sándor 1935, Kont Ignác, Debrecen.
- Lakó György 1962, A magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemen, Nyr. 86: 155—60.
- LektKonf., Magyartanítás külföldön I—IV., szerk. Ginter Károly, ill. Magyar nyelv külföldieknek V., szerk. Giay Béla és Ruzsinyák Márta, (A magyar lektori értekezletek anyaga), Művelődésügyi, ill. Művelődési Minisztérium és Nemzetközi Előkészítő Intézet, Budapest, 1969—70—72—74, ill. 1981.
- Mikó Pálné 1981, Márton József a magyar nyelvért, ELTE, Budapest.
- Pálinkás, Ladislao 1970 (a cura di), *Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungherese*, Bibliografia italiana, Napoli.
- Sági István 1922, A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete, MNyTK. 18. sz.
- Sas Andor 1937, Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában (1854—1860), Bratislava — Pozsony.
- Szabó Dénes 1980, Betekintés a magyar nyelvkönyvek írásának történetébe: NytudÉrt. 104. sz., 707—11.
- Szende Aladár és Szépe György 1978 (szerk.), A magyar mint idegen nyelv [Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának 1977. jún. 21-i ülése], Nyr. 102: 299—332 és klny.
- Szépe György 1981, A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése: LektKonf. V., 9—27.
- Tóth László 1942, Olaszországi magyartanítás, Budapest.
- Trócsányi Zoltán 1950, Magyar Nyelvtan orosz nyelven 1855-ből, Nyr. 74: 7—14.
- Várady Imre 1966, Das Studium des ungarischen und finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft an italienischen Universitäten, UAJb 37: 125—35.

Éder Zoltán

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

Kismácsédi tájszavak

1.. A k ö z s é g f e k v é s e , l a k ó i. Kismácséd a galántai járásában, Diószegtől (ma Sládkovičovo) 3 kilométerre északra, a szlovák-magyar nyelvhatáron fekvő, körülbelül 800 lelket számláló kisközség. Mai neve: Malá Mača. Csehszlovákia autóstérképén nincs feltüntetve. Lakói 1947-ig, a lakosságsere-egyezményig valamennyien magyarok voltak. Ma már több szlovák szót hallani ott, mint magyart, és azoknak a szavaknak, kifejezéseknek a többségére, amelyeket lejegyeztem, már ma is csak a legidősebbek emlékeznek. 15–20 év múlva teljesen kivesznek szókincsünkéből.

A kismácsédiak beszéde hasonlított (ma már csak múlt időben mondhatom) a palóc nyelvjáráshoz, de nem annyira, mint a szomszéd nagymácsédiaké. Mindkét Mácsédot csúfolták is a diószegiei: kanyók voltak ezek is, azok is, de a kismácsédiak csak a nagymácsédiakat tartották kanyóknak. Kompromisszumként aztán a diószegiei emlegettek kis kanyót és nagy kanyót. És talán nem is a községek nagysága alapján, hanem a kiejtés különbsége miatt volt a megkülönböztetés.

2. A tájszavak lejegyzésének körülményei. A lejegyzés módja. Kismácsédon születtem 1919-ben. Húszéves koromig ott éltem, én is az ottani tájszavakat használtam, de mint a pozsonyi gimnáziumba és tanítóképzőbe naponta bejáró diák, összehasonlíthattam nyelvemet a pozsonyival, szencivel, diószegivel, galántaival. Most nyugdíjas magyar-történelem szakos általános iskolai tanár vagyok.

Gyűjtőmunkát tehát nem kellett végezni. Ma már nem is végezhetném el ezt a feladatot, mert sokan Magyarországra, főleg Baranyába kerültek onnan, és az ottmaradtak sem úgy beszélnek már, mint elődeik az 1950-es évek előtt. Baranyai látogatásaim során azért hallhattam még a kismácsédi beszédet a 61 éves, segédmunkás öcsémtől, annak télesztag, 56 éves feleségétől, de legízesebben a 75 éves, háztartásbeli Dicsér Gyulánétól, Lojza ágyomtól.

A tájszavak lejegyzése hosszú időt vett igénybe. 1981. őszén készítettem írászatolmra a papirost és a tollat, hogy amint eszembe jut egy-egy szó, azonnal lejegyezhessem. Gyakran az ágyamból is fölkeltem ilyen céllal, de utazásaim során sem hagytam elveszni szavakat, ha jutottak eszembe.

Hogy a nyelvészetben kevésbé jártas emberek is némileg érzékeljék a kismácsédi nyelvet, nem használok a nyelvészek finom árnyalatokat is megkülönböztető jeleit az egyes hangokra, hanem úgy írom le a szavakat, ahogy azokat egy másik vidéken élő hallja. Kivételt teszek a hosszú nyílt *ē* hanggal és az illabialis *i*-val, mert ezt másképp nem tudom érzékeltetni. (Elmentem helyett azt mondják: *ēmēntem*, apám helyett *ápám*.)

Tájszójegyzékemben találhatók olyan szavak, amelyek másutt is használatosak, de ezek többségének Kismácsédon más jelentése is van, vagy egészen más a jelentése.

3. A kismácsédi tájnyelv fontosabb jellemzői:

a) A hosszú *á* magánhangzót nem ejtik annyira zártan, mint a palócok, vagyis nem hasonlít annyira az *ó*-hoz, de zártabb, mint a köznyelvi *á*.

b) A palóccal ellentétben az illabialis *á* hangot csak akkor használják, ha utána hosszú *á* következik. Azt, hogy *apa*, *anya*, *kapa*, *kasza*, *kaszamankó*, stb. éppen úgy ejtik, mint az irodalmi nyelvet beszélők, de az apám, anyám, kapál, kaszál már így hangzik: *ápám*, *ányám*, *kápál*, *kászál*.

c) A szavak belsejében és a végén az *a* helyett gyakran *o*-t ejtenek: *Kászátom herét a disznóknak. Bevítem a pájtábo*. Szabályként állapítható meg az is, hogy a szavak végén csak akkor mondtak *o*-t, ha a szó utolsó előtti szótagjában hosszú az *á*; *szobábo*, *hiábo*, *asztáfiábo*, *Dudvágbó*, másutt megmaradt az *a*; *téplomba*, *pitárba*, *istállóba*.

d) Másik mássalhangzó mellett nem szerették a *l* mássalhangzót. Helyette az előtte álló magánhangzót nyújtották meg: elvágtam helyett *évágtam*, első ház helyett *ēső ház*, elvégeztem helyett *évégesztem*, oltár helyett *ótár*, ültet helyett *ütet*. Kivétel: *föhlő*.

e) A toldalékokat az alábbi módon ejtették: -ból, -ből: -bú, -bű. *Nézem a szobábú a föhlőt, de ebbű nem lesz eső*. -ról, -ről: -rú, -rű. *Gyere le a pállásrú! Vēdd le a szómát a keszkenyómrrú!* -tól, -től: -tú, -tű. *Nē jé a lótu! Váloszd ē a borjút a tehéntú!* -hoz, -hez, -höz: -ho, -he, -hö. *Nē mēnj közē a lóho, tehénhē, ökörhő!* -nál, -nél: -ná, -né. *Pápná vótá vagy a mestērné?*

f) Az az névelőt nem használták, csak felindult állapotban, szitkozódáskor az utána következő szóhoz ragasztva a *z*-t.

Ez a kés a ápámé. Letēsžēm a asztára. A ziskoláját!

g) A hosszú magánhangzókat kissé hoszabban ejtették, mint a köznyelvet beszélők.

4. T á j s z ó j e g y z é k

acucjézuska Akkor mondták, ha a kisgyerek tüsszentett.

ágúcsfa 'akácfa'

ágyfej 'az ágynak az a része, ahol a benne fekvő feje van'

ágy láb 'az ágynak az a része, ahol a benne fekvő lábai vannak'. Nagyobb családoknál a gyerekek ágylábától feküdtek. Ott volt a fejük.

ajak 'áll', *ajkam* 'állam'. A köznyelvi ajak csak egyszerűen száj volt.

áklás kényér 'a kemencében sülés közben megrepedt, kissé nyersen maradt kenyér'

Anēs Az Anasztázia becézése.

Angyél Az Angelika becézése.

arpakáv 'pörkölt árpa'. Házilag szokták pörkölni, az egyik ezermester (Sídó Imre) készítette pörköltben. Tejjel, a szegényebbek magában (vízzel készítve) itták reggelire.

báb 'baba'. *Szép a bábod*.

bagó 'bagoly'. (De pipából is bagót vertek ki, és az öregebb férfiak a szájukba tették. Bagóztak.)

bakter 'éjjeliőr a faluban'. Este 9-től éjjel 2 óráig minden órát „kiáltott”.

balog 'bal'. *Mēllik a balog kezed?*

batri 'elem, elemlámpa'. *Éjjel batrival vėlágtunk a úccán*.

batta 'ebadta'. Ényhe káromkodásféle.

Bazin Elmégy ám! Bazinba! Fingot köszörűny! — Vagyis: Nem mész sehová! Bazin egy kisvároska, nem messze Kismácsédtól.

bēső 'a jobb oldali ökör, tehén a szekérben'

bóha 'fából készített egyszerű gyerekjáték'. 10–12 cm hosszú, 2 cm átmérőjű, a két végén kúposra faragott. Bottal ütve a végét ugrik, mint a bolha.

bolog 'járkál'. *Ne bologj má annyit!*

borsó 'bab'

borsólé 'bableves'. *Savanyó borsólé a tejföls, párázsótt borsólé a rántott bableves*.

A zöldborsó csak 1938. után jött divatba. Ezt cukorborsónak hívták.

boszorkányszél 'forgószél'

botolás 'fűzfákról, jegenyéről a vastag ágak levágása fejszével'

börök 'bürok'. *Mennyi börök van a Várhébe!*

'buborka' 'uborka'

búcsófia 'kisebb ajándék a búcsúból'

búcsóhetfő 'búcsúvasárnap utáni hétfő'

búcsószombat 'búcsúvasárnap előtti szombat'

bugyogó 'nadrág'. A nadrág szót nem használták. *A ünneplő bugyogódot vészéd fő?*

bumbumbácsi 'katicabogár'

búrfa 'fenyőfa'

burító 'vesszőből font kosárforma a kiscsibék, kiskacsák mozgásának korlátozására'

cénzál 'közvetítő az eladó és a vevő között, főleg a vásárokon'

cukkorborsó borsó'

curikk 'a szekér visszatolása lovakkal, a lovak visszaléptetése'

cséffad 'fonnyad'

cséttégető 'dízel motor a cséplő gép hajtására'

csehméh 'darázs'. *Tudok csehméhekét egy fábo!*

cséndít 'harangoz a lélekharanggal, amikor meghalt valaki'.

cséza 'kisebb, nyitott hintó'

csigaliga 'csiga'. *Mennyi csigaliga van a kerbe!*

csihé indulatszó a lovak balra irányításához *csikmák* 'mákos, túrós, darás metélt'.

Túrós csikmákat fősztem.

csikmákrázó vella 'hosszú nyelű, vasból készült villa a csikmák keveréséhez'

csüllingó 'a kisfiúk hímvesszője'

csingér 'vizes bor'

csóvány 'csalán'

csöndér 'csendőr'. *Gyűnnek a csöndérek!*

csukolládé 'csokoládé'

csuszkora 'csúszkapálya'

csuszli 'ruhából varrt, újra húzható, a sebet védő alkalmatosság'. A csuklón kötötték meg.

déregle 'derelye, barátfüle'. *Déreglét főztem.*

dérkam, dèrkad 'derekam, derekad'

dobol 'úszás közben páros lábbal a vizet csapkodja'. *Még csak dobóva tudok úszni.*

dolka 'a fánkhöz hasonló étel'

dorozsba 'vőfély'

dorozsbabot 'fehér szalaggal feldíszített nádpálca'

dunyhahaj 'dunnahuzat'

ebérő 'hadar'. *Ne ebrőj annyira!*

Egészséggel a ebédét! — *a vacsorát* — *a fölöstökömöt* Ezt mondta a vendég, ha evés közben érkezett..

Tessék velünk! — volt a válasz, de egyik fél sem gondolta komolyan.

éccsöpöt 'keveset, kicsit, rövid ideig'. *Ménj tovább éccsöpöt! Éccsöpöt várok még, éccsöpöt falok, osztán mégjék.*

égyfi 'fiú egyke'

ekelő 'kétágú fa'. Sáros időben erre tették az ekét, úgy húzták a határba. Kímélték a kocsit (szekeret).

embër 'nős férfi'

Érá Az Erazmus becézése. *Érá bácsinak tettük jére a bagót.*

észház 'az utcára néző (tiszt) szoba'

ésszi 'össze'. *Esténkint éssziméntek a szomszédok.*

fánk 'csörgefánk'. A köznyelvi fánk ott *siska* volt.

farkapénz 'tehén, ökör, ló eladásakor a gyerekeknek kialakított néhány korona, forint, pengő'

farsangfarka 'a farsangvasárnaptól hamvazószerdáig tartó 4 nap'

féketo 'főköttő'. A fejkendő alatti, kézimunkázott ruhadarab.

firinnyi 'fürödni'. Csak a Dudvágban meg a Polvában! *Hová mēnték firinnyi?*

Mink má mekfirittünk!

folva 'rögtön'. *Emēhecc, de folva gyere vissza!*

fosnya 'palló, vastagabb deszka'

fosztás A tollfosztáson kívül volt közös törökbúzaosztás is. Ha valaki pirosat talált, aludni mehetett. A gyerekek éltek is vele, a felnőttek nem.

föhény 'homok'

fölöstököm 'reggeli'

fönt van 'ébreden van'

Fridél A Friderika beceneve.

függő 'fülbevaló'

ganca 'törökbúzaizsztból vagy krumpliból készített étel. Tejfel leöntve fogyasztották.

Gazi A Kázmér becézése. *A susztér Gazi csinátó a csizsmámot.*

Gazimérék Az egyik család neve.

gáznáció 'gaz náció, rossz gyerek'. — A tanítónk (Boez Imre) szavajárása volt.

gélészta 'giliszta'

Géni A Genovéva beceneve.

gépli 'cséplőszerkezet'. Állatok hajtották.

gerádics 'lépcső, padlásfeljáró'

gérény 'görény'

gínyolódik 'csúfol'. *Ne gínyolódj!* A nyelvöltögetésre is mondták a gyerekek.

görhöny kukoricalisztból készített sült tészta'

guba 'bunda'. Csak a bakterok viselték.

gumipuska 'csúzli'

guriga 'karika'

gyerek Csak a fiú volt gyerek. *Van egy gyerekém meg egy láncám.*

gyugó 'dugó'

gyújtó 'gyufa'

gyuk 'dug'. A gyerekek is szoktak *gyuknyi*.

gyűkör 'tűkör'

haj 'háj, huzat' *kényérhaj, almahaj, dunyhahaj, vánkushaj*

hajt 'hajít'. Kővecset hajt.

harmadebéd 'uzsonna'

hárodék 'a marokszedő után elmaradt kalászkod'

hatos 'húszfilléres'. *Hozz egy hatosér éleszt!*

hátúsó 'fértál' 'segg'. Régi jó tanítónk vert a hátúsó fertálunkra.

hásztöve 'a ház alja kívülről'. Minden nyáron besározom a háztövit.

hejk Indulatszó az ökrök, tehenek jobbra irányításához.

hengyál 'hangya'

here 'lucerna'

hibázás 'mosás utáni öblítés'

himper 'inálna'

hírgál 'összesöpör'. *Hírgád esszi a kenyérmorzást!*

hirinna 'hinta'. Énekelve kisgyerekeknek mondják: *Hirinna, baronna!*

hojde Indulatszó a tehenek, ökrök balra irányításához.

hott Indulatszó a lovak jobbra irányításához.

höjkmeg Indulatszó az ökrök, tehenek hátraleptetéséhez.

höntörgő 'henger a szántóföldi hantok eltöréséhez'

höntörög 'fekve gurul'. *Lehöntörögünk a dombról.*

Iccsi Az István becézése.

inné 'innen'

ipam, ipad, ipa 'apósom, apósod, apósa'

irigy 'fösvény'. A fösvény szót nem használták.

irósvaj 'vaj'. Megkülönböztetésül attól, amit kisütve eltettek későbbre.

iskátula 'skatulya'

istálló A zistállóját! Talán a legnagyobb káromkodás — „az istenit” helyett használták.

isten uccsa Esküvés, bizonyítás.

istrázso 'a bakter segítőtársa'. A tűzoltók parancsolták és sorba ment házról-házra, egy éjjel kettő-kettő.

izgó 'parázs'. *Ki ne pottyanjon a sporheltű a izgó!*

János, szemed igen ámos, feleséged fingos, idd meg, szegény János! A Jani nevű gyerekeket csúfolták így.

jegy A libák lábát megjegyzezték, hogy megismerjék. Behasították a talpukat, levágták a körmüket. *Az én libám jegye: ... balog lábán be-eső tápa, középső körme, jobb sarka.* Aki nem tudta libái jegyét, így csúfolták énekelve:

Ki libájo?

Mi a jegye?

Job lábo hasított, bal lábo taszított.

Farka alatt luk van.

Féři ora ott van.

Jéró A Jeromos becézése.

jószág 'gabonafélék'. *Eső köllene a jószágro!*

Jusztin A Jusztina beceneve. A *Jusztin*

nénémné vótam.

kálás A kukoricának (törökbúzának) is *kalásza* volt, nem csöve.

kalongya 'boglya'

kanyó A mácsédiak csúfneve. A kismácsédi kiskanyó, a nagymácsédi nagykanó.

karaplé 'esernyő'. Nem volt divatos. A gyerekek féltek tőle, ha a pap vagy a tanító kezében nyitva látták. Másnak nem volt.

karé 'kulló'

kaszálódik 'készülődik'. *De lassan kaszalócc el!*

kaszamankó 'a kasza két fogantyúja'

kasnyi 'szekrény'. Csak a 20-as években jött divatba. Nászajándékba adták a fiatalasszony szülei. (De csak egyet!)

kenderhaj 'kenderkóc'

kenyérhaj 'kenyérhéj'

kergűnek a halak A Dudvágban dögledeztek a halak a nagyszombati cukorgyárból beleengedett mérgező anyagtól. Ezeket kézzel kiszedhettük. Jó falatokat ettünk belőlük.

kesőce 'híg lekvár'. Bodzából vagy szilvából főzték.

keszkenyő 'fejkendő, vállkendő, zsebkendő, nagykendő.' A télikabátot nem ismerték.

kétény 'kötény'

kijó 'kigyó'

kilis 'kelés'. *Külises, bóhás ne légy az új esztendőben!* Ezzel a szöveggel *mustárotak* (korbácsoltak) a gyerekek aprószentek napján.

kinyésködik 'teszi magát (afektál)'

kisasszony Csak a tanítónőt hívták így.

kisház 'hátsó szoba'

kiső 'a bal oldali ökör, tehén a szekérben'

kocsi 'szekér. *Mámo csak 1 kocsi ganajt vittem ki.*

kódóskáso 'disznóülesi étel'. Hasonlít a véreshurka töltelékéhez. Nem töltötték bélbe.

kokasfácán 'fácánkakas'

kokaspóka 'pulykakakas'

kolész 'széles ülőkéjű pad, az aljában fekhellyel. Gyerek aludt benne.

Kolos A Skolasztika beceneve

komp 'kukoricatorzsa'

kókó 'kankus, ijesztő'. *Gyün a kókó!*

korc 'gumi nadrágtartó'. — Későbbi eredetű szó.

kóró 'kukoricaszár és a sűrűre (csalamádénak) vetett kukorica'

kóróízék 'az állatok jászlából kiszedett, lerágott kukoricaszár'. Főzésnél tüzeltek vele. *Szúrj kóróízékét a tűzre!*

kosár 'véka'. A véka és a zsombor szót nem ismerték.

kötés 'roz- és búzasásra keverékéből készített (bőjti) eledel'. Palócvidéken *biracs*, *csiripiszli*, *szalados* néven is ismert.

kötő 'zsúpból font kötél a gabona kérébe kötéséhez'

kötőfa 'aratásnál a kéve bekötéséhez használt, simára csiszolt bot'
Kövecses A Dudvág egy szakasza. A Kövecsené firittünk.

kövecs 'kavics'
kucsér 'göndör'
kukorodj le! 'guggolj le!'
kula 'előre álló szarvú tehén, ökör'
kúpickodik 'összehúzza magát'
kurvaszíva 'éretlen korában megsárgult, eldeformálódott szilva'. A gyerekek megették.
kutács 'piszkavas'

lajbi 'zakó' — nagylajbi 'nagykabát'
lampi 'petróleumlámpa'. *Fűjd é a lampit!*
lánko 'kislány'
lapítus 'a laskánál vastagabb, nagyobb tészta'. Töltelék nélkül ették.

laska 'a palacsintához hasonló étel'. A tűzhely lapján szárították, sütötték meg.
Mákkal, túróval töltötték.

lependék 'lepke'
Libór Férfinév.
lőfaskörte 'hosszúkás (Alexander) körte'
lóg a ápád lábo! 'lóg a taknyod!'
Lőjza Az Alojzia becézése.
Lőrinc beléhuggyozik a vízbe Augusztus 10-e után hideg a Dudvág vize. Nem lehet fürönni.

lötyme 'híg sár'
lúkked 'billen'

mácsonya 'szúrós gyomnövény (acat)'
mázsár 'famozsár máktöréshez'
mázstörő 'méteres vasrúd a máktöréshez'
méc 'fából készült úrmérték a gabona méréséhez'

médula 'ostorral hajtott, fából faragott gyerekjáték'. Más vidéken csiga.
meg 'ismét'. *Má meg it vagy?*
mélhel 'műhely'

mesebefejezés *Éttek, ittak, tögbe szartak, a mesehágatónak is attak. más: Még a kutyák is feketekávétt ittak!*
mesztéláb 'meztéláb'

mező 'a lekaszált fű és a legelő'. A határt nem nevezték mezőnek! Mezőt attam a nyúlaknak. Mezőre jár a tehenyünk.

mindenszenteki rúzsza 'krizantém'
mór 'nyerstégla'. *Mink is kivettétük má a mórt. Csak eső né légyen!*

motor 'autó'. *Egy motor gyűtt a faluba. Négyen ünek benne.*

mulár 'kőműves'
mustár '8 szál vesszőből font korbács'.
Aprószentekkor ezzel mustáróttak.

muzsika 'hegedű'. A tanítónk orgonányi még muzsikányi is tud. De a kocsmában is muzsika ('tánemulatság') van.

nagylajbi 'nagykabát'
napam, napad, napa 'anyósom, anyósod, anyósa'

nenne 'néni'. *Gyűn a Jéró nenne.*

néném, néné, nenne Ha hozzá beszélek: néné, ha róla: néném. Az idősebb asszony: nenne. *Vótam a Mári nénémné, és mek-kéresztem: „Mári néné, a Tarzsi nenne itthon van?”*

No, Jézus segits! Így indultak ökörrrel, lovakkal munkába.

nyél 'szőlőfűrt'. *Adj egy nyél szőlőt!*

Nyészti Az Ernesztina beceneve. *Te a Nyészti gyeréke vagy?*

olasz 'kelkáposzta'. *Mámo olaszt főzők.*

óma 'alma'

ómahaj 'almahéj'

omácsko 'főzelék'

ómáriom 'konyhaszekrény'

onné 'onnan'

Otél Az Ottilia beceneve.

ótvar 'csúnya seb'

óvasó 'rózsafűzér'. *Bőbbe közösen montuk a óvasót.*

ő 'maga, ön'. *Apa, ő is vót katona?*

Öregdudvág Határrész, ahol a Dudvág a szabályozás előtt folyt.

őreg lábom úja 'hüvelykujj a lábamon'

pállason korpa van benne Ha kérdezték, hogy valaki hol van, viccből ezt válaszolták.

pállázik 'futásban versenyez'. *Pállázzunk, ki ér oda hamarébb!*

palozsna 'záptojás'. A fészekbe tették, hogy a tyúkok oda járjanak tojni.

Pancius 'Pontius'. *A kutya Panciusát!*
A legnagyobb káromkodások egyike.

pápaszem 'szemüveg'

papho mēnnek Bejelentkeznek házasságkötésre. *Má vótak a pápná!*

papkive 'a gabonakereszt tetején lévő (legnagyobb) kéve'

paraj 'gyomnövény'

párkány 'deszkakerítés'

pási 'dedszülő' pásimama, pásipapa

Patri A Patricius beceneve.

pattogatás A legények az ádventi esetéken

pattogatattak az utcán egy nagy ostorral.

Pétül A Petronella beceneve.

pésztvád 'dajkál'. *Pésztvád éccsöpöt a gyereket!*

petrezse 'petrezselyem'

pézsagó 'szódabikarbóna'

pi-ha! 'pfújj'. *Píha, de piszkos vagy!*

plejbász 'ceruza'

pík 'cicakaka az orrban'

pülsz 'penész'. *Pülsznyēs ez a kényér!*

pippany 'aranka, élődsi a lucernásban'.

Igen pippanyos a herém!

pítar 'pítvar'

pocik 'egér'

póka 'pulyka'

Polva A Hidra-patak neve.
polvás 'pajtaféle, de szegényesebb'
polvaluk 'cséplésnél az a hely, ahol a polyva jön ki'
pondrohó 'pondró'
prosicó 'körmenet'
pruszik 'mellény'
purgál 'kerget' *Purgád ki a macskát a szobába.*
purhás 'pudvás'
püri 'pöréahagyma'
puruttya 'csúf'
puttony 'vödör'. Hozz egy puttony vizet!

rágyás 'szeplős'. Az anyák szégyellték a szeplős gyereket. A szeplőt petrezse-lyemzöldjéből főzött lével próbálták eltüntetni.

Rajmon Hedvi Egy Raymund keresztnevű férfi Hedvig nevű lánya.

rékas 'mosatlan edények'
ritkakálás 'kelt üres kalács'
rongyás 'ószeres'

sajt A túrót néhány napig pohárban érleltek, közben összenyomkodták, miután paprikát, sót, tejfölt, köménymagot tettek bele. Ez volt a *sajt*. Az igazi sajtot nem ismerték.

sáldatóomácsko 'salátafőzelék'. A fejessalátát nem ismerték.

serpenyő 'lábas'

sifli 'négyzetre vágott levestészta'

simla 'egyszerű gyerekjáték'. (A Dunántúlon *pilcke* vagy *bilcke*.) Kb. 15 cm hosszú, másfél cm széles ferde hasáb, a két vége olyanformán vágva, hogy ráütve ugorjon.

siska 'fánk'. Szilvalekvárral töltötték.

Somodi A Somogyi nevet így ejtették. A Somodiékná vótam.

srot 'dara'

srotol 'darál'. A dara szót nem használták
srotoló 'daráló'

strejja 'lovak **kőz** tett elválasztó rúd'

súkállódik 'késlekedik (totolász)'

sükeretlen 'nehéz felfogású'

szarvas 'kifli'. *Öregapa, hozott szarvast a vásárbú?*

Száló Női név, a Szalóme beceneve.

Szent Márton fehér lovon gyün. November 11-én hó szokott esni.

szécskő 'szöcske'

szélengyáz 'körbe forog'

szerdek 'aludtfej'

szerető 'kedves'. Soha nem rossz az értelme!
szërha 'háztető'. A *szërhan* becsurog a eső!

szërha alja 'ereszalja'

szíra 'hódara'

szobor 'oszlop'. A *keritésszobrokat* má le-
ástuk!

szőlőkötöző 'raffia'. *Van öreg szőlőkötöző a tarisznýadbo?*

szúlánk 'szulák'. *Szúlánkot még mácsonyát széttem a dísznóknak.*

szúr 'rak, tesz' *Szúrj a tűzre!*

szurdik 'a tűzhely alatti lyuk a tisztogató-eszközöknek, esetleg fának'

tápészcodik 'bámészcodik'

Tarzsi A Tarzicia beceneve. *Ménjünk el a Tarzsi nénémhő!*

tengéri bodza 'orgonavirág'

térbekőnyi 'térdelni'. *Térbekő le!*

Térezka A Teréz becézése.

tézsza 'vontatórúd'. Szántáskor erre a rúdra akasztották az ekét.

tizedés 'tűzoltó, aki az éjjeliőröket parancsolta, rendelte ki'. Minden este tűzoltóruhában ment a 2—2 házhoz parancsolni. A gyerekek nagy tisztelettel néztek rá.

tonkakés 'nem hegyes kés'

torha 'váladék a gégeből'

tögző 'kaszakórtartó tokmány'. A gatya derekára akasztották kaszálás közben.

tökkápuszta 'tökfőzelék'

törcs 'fatuskó'

törögbúza 'kukorica'. *A tanítónak nuty csomó törögbúzáat kő annyi!* (Régi időből megmaradt szokás volt.)

török 'dróthurok'. A vadorzók használták.

töttés A Dudvág megemelt partja. *A töttésen mentem Diószégre.*

tövis 'tüske'

tövisbukor 'csipkebokor'

tragacs A talicska változata. A talicska zárt, a tragacs rácsozott.

truccol 'dacoskodik'

trupka 'a tűzhely sütője'. *Tédd a étet a trupkába!*

tukacs 'tursi orrú' *Nem szép a Maris. Igen tukacs.*

Tula, turbula, tojásos a valaga! A Gyula nevű gyerekeket csúfolták így.

tüzes 'gőzgép'. *Mink a tüzessel masiná-lunk.*

tyukfi 'esirke'

ubony 'női egész ruha'

vádász 'erdész, vadór'

vajalla 'a lesütött vaj alja'. *Vájállás kenyeret ettem.*

vakarcs 'kenyértészta vakarékból sültött cipő'

vánkushaj 'vánkoshuzat'

vasút 'vasútállomás'. *Kimegyék a vasútra.*

vér 'ver'. *Megvér anyád, ha rossz lesz!*

vonyogó 'szalma-, szénavonó'

zabálló csütörtök 'hamvazószerda utáni csütörtök'. Akkor ehettük meg a farsangról maradt húst. Utána jött a szigorú böjt.

zabba a lovak! Akkor mondták, ha valaki elbóbiskolt.

Zahorákék Az egyik Somogyi család házi neve. Valószínű, az egyik régebbi, Zahorák nevű szlovák szolgáról nevezték el így őket.

zsēbrák 'csavargó, szegény, koldusféle, de lusta, aki nem érdemli a sajnálatot'
zsēcškó 'zacskó'. *Tedd a cukrot a zsēcškóba!*

Somogyi Ferenc

Pontatlan jelentésmagyarázatok tájszótárainkban

1. E néhány sor egy félreértés tisztázásának a szándékával íródott. Tárnya: pontatlan jelentésmagyarázatok regionális és tájszótárainkban. Mivel itt és most csupán a jelenség fontos, szándékosan elhagyom a szótárak címeit és a szerzők neveit (a locusok alapján meg lehet állapítani őket).

2. Mi a regionális és a tájszótár feladata? Az, hogy egy vagy több nyelvjárásnak a szótárba kerülő szavait abban az alakban és abban a jelentésben közölje, ahogy az adatközlők a gyűjtés idején ismerik és használják őket. Ez azt jelenti, hogy a tájszótárak írói abból, amit adatközlőik megnyilatkozásaiból leszűrnek, semmit el nem vehetnek, s ahhoz semmit hozzá nem tehetnek. Ha tehát a tájszótár írója nyelvtörténeti, nyelvjárási, néprajzi vagy egyéb ismeretei alapján tudja is egy — mondjuk — visszaszorulóban (vagy terjedőben) levő nyelvjárási szóról azt is, amit adatközlői már (vagy még) nem tudnak, neki akkor is az a kötelessége, hogy az adatközlői által ismert s közvetített — az ő szempontjából ez esetben hiányos, pontatlan — jelentést írja le. Ezért nem érthetünk egyet a következő típusú, tájszótárakról frott — egyébként őszintén jószándékú — észrevételekkel: „Kár, hogy . . . gyakran megelégszik az ilyen jelentésmeghatározással: *delizsánsz* + *délizsánc* fn. 'egy fajta kocsi'. Az ÉKsz. meghatározása: lófogatú, személyszállító postakocsi. Még inkább szükség lett volna a szintén kihalt *jukkēr* ('egy fajta úri kocsi') meghatározására. A szó és a tárgy egységének elve azt követeli, hogy az ilyen szavak jelentését, néprajzi hátterét tömören megfogalmazva örökítsük át az utókorra. Pl. *nímēthárom* 'egy fajta gyermekjáték'. Hasznos volna tudnunk a játék lényegét, mert bizonyára világot vetne e különös összetétel elemeinek (*német* és *három*) eredetére is' (Nyr. 1981. 368–9). Vagy: „Nem helyeselhetők azok az értelmezések, amelyek e példákkal szemléltethetők: *kreáca* 'egy szőlőfajta'; *tusakgomba* 'egy gombafajta'” (MNY. 1982. 507).

A szótár használója — hadd tegyem hozzá: az írója is — jobban s joggal örülhet annak, ha nem találkozna efféle jelentésmegadásokkal; s annak is, ha például minden egyes növény- és állatnév latin szaknyelvi névvel is értelmeztetnék. Dehát ha egyszer a kérdéses nyelvjárásban csak így „ismerik” a szót (illetőleg a vele jelölt fogalmat, dolgot), akkor a szótár írója előtt bizony becsapódnak a pontos jelentésmagyarázat és az azonosítás lehetőségének ajtói. Azon persze nem csodálkozhatunk, hogy bizonyos szavak — hol lassabban, hol gyorsabban — elindulnak s idővel esetleg teljesen ki is csúsznak nyelvi tudatunkból. Ez mindig így volt, s így is lesz, nyelvváltozatokra való tekintet nélkül.

3. Minden olyan esetben pontatlan a regionális és a tájszótárak jelentésmagyarázata, amikor az nem tükrözi pontosan a kérdéses szónak a nyelvjárásban egy bizonyos időszakban használatos, illetőleg ismert jelentését. Bizonyos, hogy kivétel nélkül mindegyik regionális és tájszótárunkban vannak — és lesznek — ilyen jelentésmagyarázatok is. Nem mentséggént, de tudnunk kell azt, hogy a pontos jelentés megállapítása és leírása, a szó használati körének a megbízható minősítése nehéz, gyakran nagyon nehéz. Ennél már csak egy valami nehezebb, mert lehetetlen: íróasztal mellől eldönteni, hogy egy regionális vagy tájszótár valamely jelentésmagyarázata pontos-e vagy pontatlan.

Kiss Jenő

Schuchardt nem angol volt

(Megjegyzések Dániel Ágnes Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat?
c. cikkéhez)

1. Dániel Ágnes nyugtalanítóan tartja, hogy könyvem (NytudÉrt. 109. sz.) címében és több helyén is *orvosi nyelv* szerepel ott, ahol pontosabb lenne az *orvosi nyelvhasználat* kifejezés. Ő írja azt is, hogy e „pongyola szóhasználat olyan általánossá vált, hogy a hibás gyakorlatnak még az sem tud ellenállni . . . aki éppen a szakszókkal foglalkozik” (Nyr. 106. 337). Mentségemre szóljon, hogy nem vagyok rossz társaságban. E nyugtalanítóan pongyola szóhasználatnak nem tudott ellenállni Bárczi Géza, aki a MNyÉletr. 365. oldalán ezt írta: „A XX. századtól kezdve jelentkezik nagyobb mértékben a szaknyelvekből, csoportnyelvekből a köz- és irodalmi nyelvbe áramló szavak tömege.” A pongyola szóhasználatot terjesztették, illetve „*nyelv* és *nyelvhasználat* közléstartalmának akaratlan egybemosását” segítették elő többek között Fónagy Iván és Soltész Katalin, akik a *mozgalmi nyelv*-ről írtak 1954-ben, Grétsy László és Wacha Imre, amikor a *műszaki nyelv műveléséről* írtak 1961-ben, vagy Grétsy akkor, amikor *Szaknyelvi kalauz*-át tette közzé 1964-ben. Ide sorolható még az ÉKsz., a Nyelvművelő kézikönyv majdan megjelenő II. kötete (az I. kötetben ugyanis *csoportnyelvek* alatt utalás van a *szaknyelvek*-re), és az egyetemi leíró nyelvtani tankönyv (MMNy.), amelyben ilyen fejezetcímek olvashatók: *A csoportnyelvek vagy szakszókincsek. A mozgalmi nyelv. A tolvajnyelv.* A példákat vég nélkül lehetne tovább sorolni.

Nyelv és *nyelvhasználat* valóban nem azonosak. Én mégsem nyugtalanodom, mert úgy vélem, hogy ha a *nyelv* szót ennyien h a s z n á l j u k *nyelvhasználat* értelemben is, akkor nagy baj nem lehet.

2. Írásának 5. pontjában D. Á. elismeri, hogy dolgozatom csupán ü r ü g y e annak, hogy a szöveg és a funkcionális stílus összefüggéseit taglalja. Ha tudomásul vesszük, hogy *orvosi nyelv*-en *orvosi nyelvhasználat*-ot, *szaknyelv*-en *szakmai nyelvhasználat*-ot értek, s hogy a szaktudományos nyelvhasználatot — sokakhoz hasonlóan — szókészletileg kérdéssé egyszerűsítettem (nem tagadom), akkor nyilvánvaló, hogy D. Á.-nak dolgozatom ahhoz is csak ürügyül szolgált, hogy a 4.1. és 4.2. pontokban kifejtett nézeteit előadhassa.

3. D. Á. szerint „mindenféle nyelvhasználat csak a diskurzus, a szöveg szintjén ragadható meg” (338). Aztán kimutatja, hogy az a korpusz, amivel dolgoztam, nem felel meg a szöveg általa felsorolt kritériumainak. Ebből az következik, hogy nem „ragadtam meg” az orvosi nyelvhasználatot. Dehát akkor egy olyan korpuszvizsgálat, amelyet elvégeztem, nem kecsegtet semmilyen eredménnyel?

4. Helyes lett volna tisztáznom — írja D. Á. —, hogy a szinkrón vizsgálat milyen időszakot ölel fel. A bevezetőben (6) azt írom, hogy „kicéduláztam mintegy félszáz orvosegyetemi tankönyv . . . indexeiben föltüntetett angol szavak, szókapcsolatok minden lényeges szövegbeli előfordulását”. Az említett tankönyvek Forrásmunkák cím alatt pontosan fel vannak sorolva az 56. és 57. oldalon, innen tudja D. Á. is, hogy a legrégebbi tankönyv 1958-ban, a legkésőbbi 1972-ben jelent meg. Amit nem tudhat, mert kimaradt a bevezetésből, az az, hogy a felsorolt 51 tankönyvet olyan alapon választottam ki, hogy vizsgálatom felölelje az össze olyan tankönyvet, amelyet orvostanhallgatóink 1972-ben használtak. Így jön össze a feldolgozott tankönyvek kiadási ideje közötti „durván másfél évtized”, melynek kezdő évét és záró évét maga D. Á. is helyesen állapította meg könyvemből.

5. Anyaggyűjtési módszeremből következik, hogy a *lower nephron nephrosis*-t és a *létért folyó küzdelem* tükörkifejezést is tárgyalom. A bevezetőben ezt írom: „Nyilvánvaló tehát, hogy a kölesönzések vizsgálatában mind a diakrón, mind a szinkrón leírásnak megvan a maga fontos szerepe” (6). Ha azt vizsgáltam, hogy az 1972-ben használt orvosi tankönyvek szókészletében mik az angol eredetű elemek, nem hagyhattam figyelmen kívül, hogy a Kiszely György szerkesztette Biologia című tankönyv (Medicina, 1970.) 493. oldalán ez áll: *A létért folyó küzdelem („struggle for life”) lehet activ, egymás ellen folyó valóságos élethalálharc . . .* Endes Pongrác Pathologia című tankönyve két évvel később jelent meg a Medicinánál, a *lower nephron-nephrosis* abban szerepel, a 320. oldalon. A négy-szerzős Biologia és az egyszerezős Pathologia nyilvánvalóan különböző szövegvilágok. A két kifejezés átvételének ideje is jócskán különbözhet, nem is állítottam, hogy nem. Csak azt mondtam, hogy a *létért folyó küzdelem* tükörkifejezésünk, mely előfordul a vizsgált korpuszban, angol eredetű. Rónay Jácint 1864-ben kiadott Fajkeletkezés című könyvét azért említtem, mert a darwini *struggle for life* magyartításában úttörő próbálkozás volt az övé. *Életküzdelem*-nek és *életutáni törekvés*-nek fordította azt, ami ma *létért folyó küzdelem*.

D. Á. egynemű korpuszt kér tőlem számon, s közben a kiegészítő forrásmunkáként feltüntetett 1864-es Fajkeletkezést implicite az átvizsgált orvosi tankönyvek közé sorolja a 339. lapon.

6. Példaanyagom egy részét — írja Dániel Ágnes — „megtalálhattuk volna más tárgyú, orientációjú, a személyközi érintkezés különmemű helyzeteiben fogant sokféle szövegben” (339). Ezt sem tagadtam soha, de implicite állítottam is könyvem 55. oldalán, ahol az orvosi nyelvünkből vagy abból is (kiemelés az eredetiben) köznyelvivé vált szavakat soroltam fel, többek között a *sztrepsz*-t és a *teszt*-et.

7. Dolgozatom a következő mondatral zárul: „Aligha kétséges, hogy orvosainknak, biológusainknak, a szerkesztők és lektorok táborának összefogása, közös akaraton nyugvó, megfontolt terminológiaszabályozó tevékenysége megelőzheti, illetve megszüntetheti azt a H. Schuchardt megfogalmazta veszélyt, amit Ullmann (1957. 4) idéz: „Terminological uncertainties have the same effect on research as fog has on shipping.” Schuchardt nem volt angol szerző, aminek Dániel Ágnes véli, amikor írásában erre a mondatra utal (337). Egyébként Ullmann sem volt egészen az, hisz angolabb volt az angoloknál, mivel magyar volt.

Kontra Miklós

A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről

(A *szól* ige jelentéskörének vizsgálata)

I. A vizsgálat anyagának kiválasztásában azt az utat követtem, amelyet D. T. Langendoen a nyelvészeti adatok „intenzív” — viszonylag kis anyagon történő beható — elemzésének nevez, s amelyet a nagy anyagot áttekintő, „extenzív” vizsgálat mellett ugyancsak jogosnak tart.¹ Eljárásom célszerűségét az alábbiak maguk kell, hogy megmutassák. A *szól* ige kiválasztása a jelen összefüggésben véletlen;² sem egyedileg, sem kategorikusan nem határoltam be azoknak a szavaknak rendkívül széles körét, amelyeknek az életében okkal kereshetjük ugyanazokat a folyamatokat. Annak a benyomásnak, hogy vizsgálatom az ún. szószemantika körébe tartozna, illetve, hogy meg kellene határozni közelségét a szószemantikához vagy a mondatsemantikához, dolgozatom nem tesz eleget. (A szó- és a mondatsemantika különállását különben is csak addig volt érdemes hangsúlyozni, amíg a jelentéselemzés modern hullámát újdonsága miatt el kellett határolni a hagyományos jelentésfelfogástól. Azaz a *szó-* és a *mondatsemantika* elnevezés nem azt a szembenállást fedi, amelyet a két összetétel motivációja sugall.) A *szól* ige jelentéskomplexumát ugyanis olyan mechanizmusok megnyilvánulásaként szeretném feltárni, amelyek hatóköre feltehetőleg mind az alacsonyabb, mind a magasabb, nyelvi és nem nyelvi mozgásformák irányában túlterjed a nyelv szemantikai szféráján (1. alább). A szónak valamilye kommunikációs vákuumban való vizsgálatát azonban nem tartom lehetségesnek, s ennyiben dolgozatom „mondatsemantikai” alapon áll. A kontextuson kívül említett *szól* stb. értelmezésem szerint mindig utal az elméleti beszélőnek arra a „Cela est !” műveletére, amellyel a szót valamely kommunikatív helyzetben a valóságra vonatkoztatja.³

Természetesen bármily kis anyag vizsgálata is feltételezi a maga „kutatási univerzumát”: elméleti keretét és összefüggéseit, amelyekbe a szerző tudatában vagy anélkül objektíve beilleszkedik. A jelen esetben két okból is kíváncsok a vizsgálat keretét, ha csak vázaltszerűen is, minél teljesebben teoretikussá tenni: egyrészt a téma által érintett jelenségek mennyisége mérhetetlenül felülmúlja az elemzett adatok mennyiségét; másrészt, ha vannak is művek, amelyek a jelen dolgozat elméleti alapjaihoz igen közel állnak⁴, mégsem mutathatók rá számomra kiindulópontként készen adott szemantikai elméletre.

¹ D. T. Langendoen: *The Study of Syntax*. Holt, Rinehart and Winston, New York — Chicago etc., 1969. 6—16.

² A beszélésigékkal több dolgozatban foglalkoztam, l. főként Molnár Ilona: *Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban*. MNy. 70: 181—192, 298—307; uő: *A Dicsekszik, hogy . . . mondattípusról*. Nyr. 98: 398—405; uő: *A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*. NytudÉrt. 94., Budapest, 1977.

³ Vö. E. Benveniste: *La phrase nominale*. Bulletin de la Société de Paris 46: 19—36.

⁴ Ilyen mindenekelőtt Fónagy Iván: *Nyelvek a nyelvben*. ÁNyT. XII., Budapest, 1978. 61—105. Fónagy itt a beszéd kettős kódolásával kapcsolatos kutatásait foglalja össze és fejleszti tovább.

1.1. A nyelvészeti szemantika csak az elmúlt évtizedben vett észrevehetően olyan irányt — fokozatosan megváltoztatva ezzel viszonyát a múltbeli és a kortárs tudományossághoz is —, amely a nyelv reális helyének kijelölését igényli az anyagi rendszerek hierarchiájában. Újra kimondatik a nyelv struktúrájának „nem komplett” volta.⁵ S a „mondat-nyelvészet” határának átlépésével, a nyelvi megnyilatkozásoknak a pszichikus tevékenységbe, a jelező viselkedésbe, a cselekvésbe, a nagy kulturális formációkba ágyazásával, másrészt a nyelv biológiai szintű szerveződése iránti érdeklődéssel a nyelvészet áhított közeledése a természettudományhoz ma a korábban elképzeltnél sokoldalúbban látszik megvalósulni: nemcsak a módszertani színvonal emelkedését foglalja magában, hanem tényleges tartalmi kapcsolatok kiépítését is jelenti más tudományágakkal (a kutatások fejlődésétől különvált, mintegy „házi használatú”, maga csinálta pszichológia, szociológia stb. felváltását az előbbiekkal).

1.2. Nem kétséges, hogy egy átfogó elméletben a nyelvi tevékenységet — azt is mondhatjuk: a nyelvet — az emberi organizmus produkciójaként, elsősorban e szervezet központi információhordozó szervének, az agy működésének eredményeként kell felfognunk. A nyelvi folyamatok központi szerve az agy; amikor nyelvi viselkedésről, verbális közleményt cserélő személyiségekről, adóról, vevőről, kódról beszélünk, agyi folyamatokról beszélünk.⁶

A nagyon sok forrás alapján evidens — igaz, egyelőre sok ismeretlenű — összefüggést nem fölösleges hangsúlyozni. Valószínűleg a nem adekvát antipszichologizmus (strukturálisizmus) maradványa a nyelvészetben az a napjainkban is felbukkanó objektivisták nézete, amely szerint az emberek az „objektíve (itt értsd kb.: az egyedeken kívül levő tárgyként) létező” nyelvet csupán fölhasználják, agyukkal tükrözik, igazodnak hozzá, de nem maguk csinálják, nem szervezték hozzá létre. Ez az ellentmondásos, álmatériaalista felfogás láthatóan abból a téves feltevésből ered, mintha az egyedi emberi organizmusok nem társadalmi szinten volnának meghatározva, hanem tisztán egyéni fejlődés eredményei volnának; így a szociális természetű nyelvvel az egyes ember gondolkodása (és egész szervezete) mint nem szociális fejlemény állna szemben. Az a törekvés, hogy a nyelvi mechanizmusokban mindenekelőtt az agy funkcionálása során létrejött mintázatokat keressünk, a fenti szemszögből természetesen pszichologizmusnak minősül. Azonban, ha a fenti formában feltett kérdést mint megvitatásra alkalmatlant elejtjük, az általam követett felfogásnak megítélésem szerint semmiféle szaktudományos vagy filozófiai akadálya nem mutatható ki.

A mondottak a legkisebb mértékben sem ütköznek a nyelv viszonylagos önállóságát, sajátos nyelvi törvények létezését kimondó tételekkel. Jól mutatja ezt egyebek között az is, hogy a szemantikának a pszichológia és a gnoszeológia felé fordulása a nyelvészek számára, akik a nyelvi jelentést voltaképp mindig a megismerés részének tekintették, nem megnehezítette, hanem megkönnyítette a természetes nyelvi kód megkülönböztetését és viszonyítását a gondolkodás más „nyelveihez” (mindenekelőtt

⁵ T. G. Bever: Perception, thought and language, I. J. B. Carroll—R. O. Freedle (szerk.): Language comprehension and the acquisition of knowledge. New York, 1972. 100. L. még Molnár Ilona: Milyen anyagból van az anyag? Mi van anyagból? (A mindennapi szemantika és filozófiai gondolkodásunk hibás kapcsolódásairól) Magyar Filozófiai Szemle 1982/5, 668-696.

⁶ Az élőlények kommunikatív viselkedésének szintjeiről I. D. O. Hebb: A pszichológia alapkérdései. Gondolat, 1975, 98—100, 293—295. Az emberi szervezet energetikai és információs-szemantikai folyamatainak összefüggéséről I. A. P. Лурия: Основные проблемы нейролингвистики. МГУ. 1975. 4—50; Г. X. Шингаров: Условный рефлекс и проблема знака и значения. Москва, 1978.; Szentágothai János: Elmélkedés egy általános agyelméletéről. Valóság 1982/9. 1—9.

a tudományos ismeretrendszeréhez).⁷ De minden bizonnyal igaza van Singarovnak abban, hogy az ún. második jelzőrendszer pszichológiai-gnoszeológiai vizsgálatának a mai napig nincs kidolgozott adekvát elmélete és metodikája. Így tulajdonképpen érthető, hogy a nyelvészeti módszerek nagyrészt egy „önálló” nyelvre való tekintettel fejlődnek, a „fekete doboz” elvén alapulnak, s determinált összefüggések vizsgálatára nemigen alkalmasak. Ezt a helyzetet azonban átmenetinek tekinthetjük, annál is inkább, mivel a mai nyelvtudományban ellentmondás feszül a törvényszerűségek keresése és eredményül a manifesztációk megragadása között.⁸

2. A logikus és a nem logikus problémája a nyelvben — és pedig az ún. mindennapi nyelven kívül a költői és a tudományos nyelvben is — a legnehezebb pszichológiai, ismeretelméleti és nyelvészeti kérdések egyike. A nyelv kétségtelenül logikus, mert például az *Almát szeretnék enni* mondat helyett sohasem mondhatom: *Körtét v. krumplit v. éppenséggel almáját szeretnék enni*; s kétségtelenül nem logikus, mert az almáját és egy ügy eredménytelen kimenetelét ugyanazon rendszeren belül ugyancsak nevezhetem *almá-nak*. E helyzetet tükrözi, hogy a 'logikus' fogalma maga is kidolgozatlan. A mindennapi nyelv az ésszerűt, célszerűt nevezi logikusnak. A szemantikában egy ideje tért hódít az ún. természetes logika fogalma.⁹ Ch. S. Peirce szerint a logika voltaképp a szemiotika. U. Weinreich hasonlóan szívesebben mond „szemiotikai formát” „logikai forma” helyett, hogy elkerülje — mint rámutat — a következő eredményt: némely logikai forma nem logikus. A marxista filozófusok egy része logikán dialektikát ért.¹⁰ Tisztázatlan a 'nem logikus' és a 'pragmatikus' terjedelmi viszonya. Mindamellet adottnak vehetjük, hogy a nyelvben vannak nem logikus összefüggések legalábbis abban az alapvető értelemben, hogy nem felelnek meg a formális logikai következtetés szabályainak. A 'nem logikus' fogalmát tanulmányomban én is ilyen értelemben használom.

⁷ Mellőzve a kérdés történetének bemutatását, csupán arra utalok, hogy az évszázada érlelődő fontos elméleti felismerés ma már a nyelvészet különféle területein nélkülözhetetlen módszertani szerepet is betölt; l. pl. B. H. Яруева (szerk.): Принципы и методы семантических исследований. Москва, 1976.; A. B. Бондарко: Грамматическое значение и смысл. Ленинград, 1978. főként 3–71; Antal László: A jelentés világa. Budapest, 1978.; Fónagy i. m.; Sz. Bakró-Nagy Marianne: Rekonstrukció és jelentésváltozás. NyK. 83: 29–42; M. Halle—J. Bresnan—G. A. Miller (szerk.): Linguistic Theory and Psychological Reality. MIT, 1978. Feltétlenül meg kell említeni még a következő tanulmány- és szövegyűjteményeket a szöveg- és kommunikációkutatás területéről: ÁNyT. XI. (1976.) és XIV. (1982.); Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció 1–2., Budapest, 1977–78; Pléh Csaba—Terestyéni Tamás (szerk.): Beszéddaktus—kommunikáció—interakció. Budapest, 1979. (a szerkesztők bevezető tanulmányával); Szépe György (szerk.): Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Budapest, 1979.

⁸ Általános rendszerelméleti tételekkel is megegyezni látszik, hogy a determinált összefüggések kutatása a kutatás előrehaladottabb szakaszában lehetséges. Vö. Somogyi István: Bonyolult rendszerek kutatási stratégiája. Valóság, 1967/11. 11–24. A tanulmány szerint egy rendszer viselkedésének meghatározása azoknak az utaknak (gráfoknak) meghatározásában áll, amelyek az állapotváltozások zajlanak. A megállapítás, úgy tűnik fel, megfelel annak a nyelvészeti kívánságnak, hogy a rendszer megismerése a változási folyamatok megismerése révén történjék. Vö. Г. П. Щедровицкий: «Языковое мышление» и его анализ. Вопросы Языкознания 1957/1. 56–68; P. Kiparsky: Linguistic Universals and Linguistic Change. E. Bach—R. T. Harms (szerk.): Universals in Linguistic Theory. London, New York etc., 1970. 171–202.

⁹ A fogalom megjelenéséről l. Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. Jubileumi különlenyomat a NyK. 77. kötetéből, 53–5.

¹⁰ Vö. Horányi Özséb: A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása: Charles Sanders Peirce. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII. (1981.): 65–90; U. Weinreich: On the Semantic Structure of Language, l. J. Greenberg (szerk.): Universals of Language. Cambridge, 1966. 142–216; E. Iljenkov: A dialektikus logika. Történeti és elméleti vázlatok. Kossuth, 1977.

2.1. Nyelvészek és logikusok egyaránt nem logikus, de legalábbis „rendellenes” összefüggéskomplexumnak tartják a poliszémiát, illetve a poliszémiához vezető jelentésváltozások folyamatait, amelyeket átfogóan metaforikus folyamatoknak lehet nevezni.¹¹ E ponton két összefüggő kérdés merül föl; a) pontosan miben állnak ezek az összefüggések és folyamatok; b) ha nem logikusak, hogyan lehet azokat tudományosan leírni?

A második kérdés megválaszolásával kezdem: minden további meggondolás előtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a hibás következtetéseket is le tudjuk írni, s meg tudjuk jelölni, miben hibásak. — A metaforikus összefüggéseknek különféle közelítéseivel és leírásaival találkozunk. A tapasztalt nyelvtörténész sokszor már intuitíve tudja, hogy két jelentés összefügg-e egymással vagy nem, s az összefüggés értelmezéséhez az ismert jelentésváltozás-tipológiák valamelyikét (a magyar nyelvészetben főként a gomboczi tipológiát), továbbá analógiákat, parafrázisokat stb. használ fel. A formális szemantikában a metaforát számos szerző — nem eléggé szerencsésen — szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elemek kapcsolatának tekinti. A leginkább elfogadott leírásmódok egyike a halmazelméleti fogalmak és ábrák segítségével való leírás; Károly Sándor például ilyen módon tárgyalja a jelentésváltozást, illetve a poliszémiát. Weinreich a kijelentéskalkulus műveleteinek segítségével a következőképpen írja le a poliszémiát: $[(c^1 \cdot c^2) \vee (c^2 \cdot c^3) \vee (c^3 \cdot c^4) \dots]$, ahol c = componens. T. A. van Dijk egy mély szerkezeti hasonlatból törlési műveletekkel hozza létre a metaforát és a metonímiát.¹² A fenti értelmezések és eljárások jogosultsága vitathatatlan. A nyelvészet említett módszertani ellentmondása azonban többé-kevésbé az idézett művekben is megjelenik, ti. abban a formában, hogy a szerzők a nem logikusnak, nem szabályosnak stb. tételezett jelenséget igyekeznek mégis valamilyen logikai formára hozni. Éppen ezért — nézetem szerint — adekvátabbak azok a magyarázatok, amelyeket szerzőik szövegesen — esetleg épp metaforikus kifejezések alkalmazásával — tárnak elénk, s amelyeknek nem nyelvészeti fogalomkészlete főként a pszichológiából és a filozófiából való. Gombocz, mint ismeretes, Wundt nyomán pszichológiai terminusokat alkalmazott (*asszimiláció*, *komplikáció* stb.). Korunk nyelvészetében is eléggé elterjedt a nyelv „hajlékonyságának”, „képlékenységének” régisége ellenére is heurisztikus fogalma. W. L. Chafe „a szemantikai struktúra és a szimbolizáció eltávolodásának” folyamatáról beszél; Antal László a metaforában a denotátum szabálytalanságát látja. Trubacsov „szemantikai szinkretizmusról” és nyelvi emlékezetéről, Károly Sándor „a jelentés elmozdíthatóságáról” szól; Zsilka János a metaforikus jelentést szemantikai integráció eredményeként elemzi, és a folyamatot spirálvonallal ábrázolja. Fónagy Iván (nem előzmények nélküli) pszichológiai-logikai meghatározása, amelyet vizsgálatomban alapul veszek, így hangzik: „A hasonló dolgok, többé-kevésbé analóg jelenségek azonosítása...”, a hasonlóságnak azonosság formájában való kifejezése. Az azonosított új denotátum belépése a kognitív folyamatba a szó használati szabályainak átalakulásához vezet.¹³

¹¹ A szóképek közös természetére vonatkozóan l. Fónagy i. m., főként 63, 89; Kemény Gábor: Albert Henry: Métonymie et métaphore. Paris, 1971, NyK. 76: 478–83. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egy szó jelentése kizárólag metaforizáció útján változhatna meg.

¹² Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970; U. Weinreich i. m. 207; Van Dijk elméletéről és a kérdés újabb fejleményeiről l. Szabó Zoltán: A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége, l. uő (szerk.): A szövegnyelvészet új útjai. Kriterion, Bukarest, 1982. 83–147.

¹³ Gombocz Zoltán: Képzettársulás és jelentésváltozás (Adalék a nyelv lélektanához). Összegyűjtött művei I., Budapest, 1938. 23–33; W. L. Chafe: Meaning and the Structure of Language. Chicago—London, 1971. 53–64; Antal László i. m. 106–8; O. H. Трубачев: Этимологические исследования и лексическая семантика, l. Ярцева (szerk.), i. m. 147–9; Károly Sándor: A nyelvi produktivitás jelentősége. Nyelvészeti

2.2. Bár a pszichológusok váltig állítják: a nyelvi tevékenység agyi mechanizmusairól még alig tudunk valamit, nyelvész szemmel nézve mégis nagyon fontosnak mutatkozik az a többlet, amely a pszichológiából a jelentésmélethez, annak fogalmaihoz, egvények között a metaforikus folyamatok értelmezéséhez is meríthető. Ha Freudnál kezdjük (akire Fónagy is nagymértékben támaszkodik), a memória eltolásos mechanizmusainak leírását említhetjük mindenekelőtt. Vigotszkijnál szempontunkból különösen értékes a fogalmi gondolkodás fejlődési szakaszainak elemzése, s ezzel kapcsolatban a spontán és a tudományos fogalmak eltérő tárgyi viszonyának jellemzése. Vigotszkij és Wittgenstein sokat emlegetett „közös” kifejezését alkalmazva, egy poliszemantikus szó jelentéseit nem logikailag azonos kapcsolatok fűzik össze, hanem „családi hasonlóság”. Wallonnak az ún. molekuláris gondolkodással, a prekategoriális azonosítással kapcsolatos gyermeknyelvi példái a szemantika kutatóját lenyűgözhetik. Lurija és Vinogradova ismert művükben az agy reális szemantikái mezőit vizsgálták. A fiziológiai kiindulású Hebb modellje az ún. közvetítő folyamatokra kísértetiesen hasonlít egy poliszemantikus szó jelentésváltozásainak elképzelt modelljéhez. Az ugyancsak fiziológiai alapozású Singarov explicite tesz nyelvészeti kijelentéseket a feltételes reflexek „átkapcsolási” mechanizmusai és a poliszmia közötti összefüggésről. Különösen behatóan foglalkoznak a tudatos és tudattalan kognitív folyamatok és a nyelv összefüggéseivel a grúz kísérleti pszichológiai iskola kutatói: Uznadze, Natadze, Bzsalava, Ramisvili, Gerszamija és mások. Számos kísérletet folytattak kisgyermekkel a tárgyak osztályba sorolását (pl. fő-e egy adott növény?), a besorolás tudattalan támpontjait-kritériumait és lefolyását illetően.¹⁴ Különböző elmélyülés nélkül is észrevehető, hogy a metaforikus folyamatokra nyelvészek által használt szakkifejezések és fél-szakkifejezések, valamint a modern pszichológia fogalmai között rokonság van. Ez azt a reményt kelti, hogy a jelentésváltozás nem logikus mechanizmusait jelenleg már le lehet írni olyan pszichológiailag releváns fogalmak felhasználásával, amelyek a nyelvtudomány számára is elérhetőek. Dolgozatom kísérlet kíván lenni ebben az irányban.¹⁵

2.3. Az elmondottak figyelembevételével a *szól* ige jelentéskörét olyan módon fogom feltárni, hogy az ige történetileg feltételezhető kiinduló jelentését alapul véve, a jelentésváltozás állomásait két egymáshoz legközelebb álló jelentés közé

Dolgozatok. Szeged, 169., 5–22; Zsilka János: De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben. Budapest, 1982., főként 35–43; Fónagy Iván i. m., főként 63, 95.

¹⁴ S. Freud: A mindennapi élet pszichopatológiája. Budapest, 1958.; L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Budapest, 1967., főként 133–323; H. Wallon: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1971., főként 174–83; A. R. Lurija–O. Sz. Vinogradova: A szemantikai rendszerek dinamikájának objektív vizsgálata, I. A. R. Lurija: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1975. 213–244; D. O. Hebb i. m.; Г. X. Шингаров, i. m., főként 170–92; Dr. Molnár István (szerk.): A beállítódás pszichológiája. Budapest, 1971.; Д. И. Рамишвили (szerk.): Психология речи и некоторые вопросы психологии, Тбилиси, 1979.

¹⁵ Itt említtem meg: a szakemberek elemzései szerint a szemantikai, grammatikai vagy egyéb „átkapcsolások”, „vágányváltások” lehetnek nyelvileg kifogástalanok, de lehetnek nyelvhelyességi szempontból helytelenek is. Továbbmenve: a nyelvileg kifogástalan átkapcsolások is okozhatnak megértési zavart vagy egyéb zökkenőt a beszélő közösség életében. Ladó László (Magyar Tudomány. 1982/8–9. 671) szerint a *töltőtoll*, *áruház* szavak utótagja egy ideig gátolta a jelölt tárgyak célszerű alakjának, szerkezetének kifejelesztését. Hasonló példákat már Sapir és Whorf hoztak fel. Hozzá kell fűzni: logikailag kifogástalan konklúziók követése is lehet cselekvésnek ostobaság. A nagyon érdekes, ugyanakkor szerteágazó kérdéskör különböző aspektusaihoz I. Buda Béla és Kelemen János tanulmányait az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének problémáiról: Szépe György (szerk.), i. m.; Szende Tamás: A szó válsága. Gondolat, 1979.; Grétsy László: Kentaur-mondatok. Magyar Sajtó, 1980/9.; Lőrincze Lajos: Emberközponitú nyelvművelés. Budapest, 1980., főként 7–60.

iktatott „ha... akkor” formájú hibás következtetéssel érem el. A hibás következtetés szerint a szokásos nyilak — a hagyományos terminológia vonatkozásában pedig az „asszociáljuk”, „azonosítjuk”, „átmegy” stb. elnevezések — helyét foglalja el. Jelentősége nem pusztán formális: pszichológiai is; bár eléggé bonyolult feladat volna eldönteni, hogy a beszélő valóban tesz-e hasonló következtetést. Az általam rekonstruált hibás következtetések mindenestre csupán reprezentatív értékűek. Alapjuk egyrészt az, hogy a beszélő kétségkívül következtetések útján jut el valamely tárgy azonosításához; másrészt, következtetéseiben jelen vannak a mindennapi gondolatfűzésnek a lélektan és a logika által többé-kevésbé máris feltárt jellegzetes, a logika szabályaitól eltérő lépései is (bár nem tudni, hogy ezek mikor mennyire felelnek meg egy adott kor vagy személy valóságos ismeretszintjének, illetve, hogy mikor mennyire tudatosak vagy tudatlannak).¹⁶

3. A *szól* ige a *szó* tő -l képzős származéka. A tő eredetére nézve ugor kori átvétel a törökből. A török megfelelők 'szó, beszéd', 'történet', 'hír', 'üzenet', 'hírnév', az obi-ugor megfelelők 'hang', 'szó, beszéd', 'kiáltás', 'ima', 'énekhang', 'dallam' jelentésűek.¹⁷ A történeti adatok lehetővé teszik, hogy a szemantikai elemzést egy történetileg is valószínűsíthető (nemcsak szemantikailag kikövetkeztetett) kiinduló jelentésből indítsuk. Megfigyelhető, hogy a *szó, szól* szavaknak egyetlen jelentése vonul végig e szavak egész történetén, s ez a jelentés a magyar adatokra mennyiségileg is rányomja bélyegét: 'beszédbeli megnyilatkozás során hallható szöveg', illetve 'beszédben megnyilatkozik'. A mai magyar nyelvben a nem specifikált *szó, szól* a mai napig is csak verbális megnyilatkozásra (vagy társalgásra, annak szövegére, illetve aktusára) utalhat, vö. *Szavak hallatszottak; Szóltak*. Szerencsés eset, hogy a történeti adatok által mutatott és a szemantikailag rekonstruálható kiinduló jelentés — az utóbbi érvényességének az alábbi elemzésben kell igazolódnia — egybeesik.

Az '[ember] a beszéd egy hosszabb vagy rövidebb aktusában megnyilatkozik' jelentésű, kiinduló *szól* igét konkrét, komplex *szól*-nak nevezem. Alább ennek jellemzése, majd fejleményeinek levezetése következik a korábban megjelölt szempontok és módszer szerint.

I. A konkrét, komplex *szól* és „jelentésen belüli módosulása i”.

A *szól* ige kiválasztásával teremtődött helyzet abban is rendkívül szerencsés, hogy ezúttal az ige kiinduló jelentése mint a „nyelvi világhép” (a nyelvi jelentérendszer) eleme

¹⁶ Az újabb történeti korokra vonatkozóan teljesen meggyőző állítás, hogy a beszélőknek a nyelvi szimbolizációhoz való viszonya változik: a különféle kódok (és szerepek) egyre tudatosabbá válnak. Vö. A. Gehlen: *Az ember. Természete és helye a világban*. Budapest, 1976., főként 402–16; M. B. Попович: *Философские вопросы семантики*, Киев, 1975., főként 203–9. A beszélő egyre inkább tudja, hogy egy-egy átvitt jelentésű szó használatával valami nem reálisat, valami játékosat, valami fantasztikusat is mond.

¹⁷ L. MSzFgrE.; TESz. A főnév első biztos adata az Ómagyar Mária-siralomból való, jelentése 'valaki által mondottak, valaki szavai'. A TESz. a *szó* 'hang', 'beszéd', 'szó' (egység), 'beszélgetés' jelentéseit tartja ősi örökségnek. A *szól* ige nagyobb mennyiségben a Jókai-kódextől kezdve fordul elő. Az adatokban a XVI. sz. elejéig túlnyomórészt verbális aktust jelent (direkt formában vagy stilizáltan, pl. *szól szám*). Jelentéséről és grammatikai szerkezetéről l. E. Abaffy Erzsébet: A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században. MNy. 78: 153–9. A kódexirodalomban a latin megfelelő túlnyomórészt *loquor*. Ugyanitt megtalálható a LOQUOR — DICO kettősségnek megfelelő *szól* — *mond* kettősség (vö. Keresztes László: A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben, NyK. 69: 245–82); méghozzá nemegyszer *szól* szerepel ott is, ahol ma inkább *beszél*-t mondanánk. De néha *szól* áll a mai *mond*-nak megfelelő helyen is.

— eltérően attól a helyzettől, ha pl. a *szónokol* vagy a *kiabál* igét elemeznénk — találkozunk tudományos világképünk fontos elemével, a lélektani értelemben vett 'beszédcselekvés' fogalmával. A *szól* I. tudniillik az egyes kommunikatív aktusokról ad számot; ugyanazokat az eseményeket jelöli ki, amelyeket a pszichológia beszédben végzett valóságos cselekvési aktusoknak tekint.¹⁸ Így legalábbis rögtön az elején nem merül föl — ismert nehézségeivel együtt — a jelentés komponenciális elemzésének szükséglete. (A későbbiekben külön analízis nélkül is látni fogjuk, miként hajlik el — a tudományos fogalommal különben sem azonosítható — nyelvi jelentés alakulása attól a struktúrától, amelyben az emberi beszéd a tudomány mai állása szerint a valóság szerkezetében helyet foglal. Viszont — hozzá kell tenni — ez a szétágazás a komponenciális elemzésnek legalábbis rendelkezésre álló eszközeivel nem is volna követhető.)

Példák a *szól* I.-re: *Péter mindig kedvesen szól a húgához; Figyeljetek!* — szólt Péter; *Látom, Mária is akar szólni! Az előadó az előzményekről csak röviden szólt;* stb. Az I. szemantikai alkatát mindenekelőtt kiegészítői nyilvánítják ki: gyakori idézet-kiegészítője, (többé vagy kevésbé minden történeti korszakban korlátozott) tárgya, a beszélés különféle aspektusait gazdagon kifejező határozói vonzatai és jellemző határozói (melyek közül nemegy egészen korai): *vkinek, vkihez, vkivel, vmihez, vmiről, vhogyan, vmennyit* stb. E jegyek a karakterisztikus tevékenység kiemelésére és tetszőlegesen részletező megjelenítésére alkalmas *szól* igét írják körül. Bináris jegyekkel nem jellemezhető, olyan ige áll előttünk, amely kb. annak megfelelően viszonyul más beszélés- és cselekvésekhez, ahogyan a beszélést magát a mindennapi életben felfogjuk (tudásunk, tapasztalataink, céljaink alapján). (Ez semmiképp sem jelenti az ige egyetlen nyelvrétegbe való besorolását; a *szól* I. pl. lehet közömbös, népies és választékos színezetű is. Tudományos szakszóvá azonban a *beszél* vált. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a beszédcselekvés tudományos fogalmához olyan szempontból a *szól* I. áll közelebb, hogy többnyire a legmindennapibb beszédcselekvésekre, a legfeljebb néhány mondatból álló megnyilatkozásokra alkalmazzuk.) Az említett rendszertani hely által való meghatározottság, ezzel együtt a cselekvés alkalomhoz illő sokoldalú konkretizációjának lehetősége értelmében nevezem a *szól* I.-et konkrétnek és komplexnek.¹⁹

Mivel a nyelvhasználatban nem fejeződik ki minden egyes esetben a teljes szemantikai struktúra, az alkalmazás során a komplexum tényezőinek (cselekvő, partner, tárgy stb.) olyan csoportosulásai jönnek létre, amelyek helyzeti energiák forrásai, s jelentésváltozás kezdeményeinek tekinthetők. A *vki ellen* vagy *vki mellett* határozó például a mai napig lehet a komplex *szól*-nak ugyanolyan jelentéstartó aktualizálója, mint a *vkihez* vagy a *vmiről*. Feltehetjük azonban, hogy a különféle tényezők hatására memorizált *vki ellen* vagy *mellett* *szólni* kifejezés jelentésváltozás elindítója, kezdőpontja lett.

Mint az előbbi példa is érzékelteti, a *szól* jelentéskörében indokolt különbséget tenni a kiinduló jelentés típusos, „jelentésen belüli” módosulásai és a jelentés megváltozása között. Jelentésen belüli módosulásról beszélünk, ha a kiinduló helyzethez képest manifeszt (strukturálisan megnyilvánuló) — az igenemet nem érintő — eltolódás következik be a jelentésben, de az új jelentés implikálja a kiinduló jelentést. A *szól* aktív jellegének megváltozását jelentésváltozásnak tekintem akkor is, ha a jelentésből következik, hogy beszédbeli megnyilatkozás történt. Jelentésváltozásról

¹⁸ A beszédbeli megnyilatkozás elemi aktusának mint cselekvés-szerkezetnek — ti. a cselekvés pszichológiájának fogalmaiban való — elemzése a legkövetkezetesebben a Vigotszkij-iskola munkásságában található meg. Úgy tűnik fel, az Austintól származó beszédaktus-elmélet sajátos, nem pszichológiai fogalmaival ugyanazt a tárgyat közelíti meg.

¹⁹ A beszélésigék jelentős részének nincsenek meg a fenti tulajdonságai, vö. Molnár Ilona i. m. 1974. 305–6.

beszélék továbbá, ha a kiinduló és az új jelentés között kizáró viszony van: az új jelentésből következik, hogy a jelölt esemény nem foglal magában beszédbeli megnyilatkozást. A logika szabályainak megsértése már a módosulásokban kimutatható.

Alább a *szól* I. legfontosabb módosult változatait mutatom be. Mégpedig először szövegesen igyekszem megadni a módosult jelentést, és példákat sorolok fel rá. Majd a módosult jelentés strukturális és — a bevezetett szempontok szerinti — logikai elemzése következik.

a) '[Ember] egyáltalán megnyilatkozik beszédben, nem hallgat'. Pl.: *Nem jól hallottam, te szóltál? — Én szóltam! Péter nem szólt, csak mutogatott; Szólt valaki, vagy az ág reccsent?*; stb.

Az a) a beszélés előfordulásának, illetve ezt jelző hallhatóságának absztrakciója. Mint ilyen oppozíció-jellegű viszonyokba kerül. Vö. főként: *szól* — *hallgat* 'nem beszél', míg a komplex *szól* és a 'nem beszél' nem zárja ki egymást (a komplex *szól* eseteiben a beszéd-szüneteken kívül még akár a cselekvés hosszabb szüneteit is figyelmen kívül hagyhatjuk, pl. *Az előadó az ifjúság problémáiról szólt* [nem fontos, hogy közben tíz percre kihívták]. Az a)-ra az alanyon kívül más körülménynek vagy a mondott szövegnek a konkretizációja nem jellemző, s inadekvát is lehet; főlegesen bőkezű pl. a válasz itt: *Szólt valaki, vagy az ág reccsent? — Péter szólt Évához*.

Az a) implikációi lefedik a kiinduló jelentés teljes komplexumát abban az értelemben, hogy a) megengedi a *szól* I. bármely esetét. Másrészt, a kiinduló jelentésből is következik a). De a két jelentés nem azonos. Ennek kimutatására előre kell bocsátani, hogy a *szól* I. komplexuma belsőleg ellentmondásos struktúra; például, mint láttuk, a *valaki ellen szól* és a *valaki mellett szól* egyaránt lehetnek az I. esetei, de ugyanabban a vonatkozásban egyszerre nem. A *szól* I. tehát elméletileg is *e s e t e k b ő l* épül föl. Mármint a *szól* I. bármely esetéből következik az a) jelentés, de az a) jelentésből nem vezethető le az I. egyetlen esete sem, csupán az, hogy egy — bármely, talán még sohasem tapasztalt — esete érvényes.

A kiinduló és a módosult jelentés viszonya ezúttal nem késztet arra, hogy logikai szempontból tovább elemezzük, ugyanis egy más típusú összefüggésre emlékeztet: a konkrét és az elvont filozófiai viszonyának dialektikájára. Elhamarkodott dolog volna azonban a fenti összefüggéseket közvetlenül a nyelv dialektikája megjelenésének tekinteni (l. még alább).²⁰

b) '[Ember] előszóban minősítőleg, rendszerint rosszállóan reagál valamire'. Pl.: *A tanár látta, hogy Mari kifestette a száját, de nem szólt semmit; Apám mindenért szól; Ne törődj azzal, mit szólnak majd az emberek!*; stb. A jelentést a rosszállás explicit leírásából eredeztethetjük, annak eufemisztikus vagy a közömbösebb fogalmazást célzó rövidítéseként. Hogy ez a *szól* csak a b) típusú aktust jelöli, mutatja, hogy például a szájkifestésre nem reagáló tanár egyéb tartalmú megnyilatkozását a fenti példamondat nem zárja ki. A *szól* I. és a b) tehát nem azonos. Próbáljuk megkeresni, hogy a bekövetkezett azonosítás (mindkét jelentést a *szól* képviseli) milyen elv alapján történt. Rosszállását az ember többféleképpen kifejezheti; nevezetesen a b) esetében a szólás a rosszállás módja, eszköze.

²⁰ Itt és a továbbiakban felmerül a következő kérdés is: miután kimutattuk a kiinduló és az új jelentés közötti strukturális különbséget (más-más vonzatkör stb.), nem dől-e el máris, hogy a két jelentés nem azonos? Nézetem szerint abban a vizsgálati összefüggésben, hogy milyen mechanizmusok útján történik a jelentésváltozás, nem. Egy jelentés használatát, mint utaltam rá, ezúttal úgy fogom fel, mint egy a valóság valamely részletére vonatkozó ítéletet: „Ez a valami, amit ez az ember most csinál: *szólás*”; „Ez a valami, amit most ez a csengő csinál, szintén: *szólás*”; stb. A vonzatkör ekkor nem tekinthető a nominatív kifejezés részének; más szóval, a jelentés strukturális átalakulása mintegy utólag megy végbe.

Ennek alapján a *szól* I. és a *b*) között a következő hibás tétel rekonstruálható: „Valamely cselekvés azonos végrehajtásának módjával”. Következtetés formájában:

„Ha *szól* I. megfelelhet szóbeli rosszallásnak, már pedig így van (pl. *Ezt rosszul tetted* — *szólt Péter*), akkor 'szóbelileg rosszall' lehet a.m. *szól*. (Ha pedig lehet, akkor legyen!)"²¹ Ugyanakkor elmélkedhetünk: valóban mi is a különbség „rosszallva szól” és „szólva rosszall” között; miért lehet elfogadható vagy éppenséggel hasznos a beszélők számára a két jelentésárnyalat együttélése? Végso soron — meglehet — azért, mert a beszélők sejtik: ez az összefüggés sem nem örök, sem nem egyedül való, és e b b e n u g y a n o l y a n, mint a kiinduló feltétel — „a *szól* I. megfelelhet szóbeli rosszallásnak” — volt? Figyelemreméltó, hogy a rekonstruált elvet — a cselekvés és módja azonosítását — a nyelv más esetekben is alkalmazza (*poharaz, szemez, sűg az iskolában* stb.), de messze-mendően nem következetesen; sőt az utóbbi eljárás nem is volna lehetséges. Az elv rendszeretlen követése a nyelv további formális ellentmondása. De a rendszeres követés l e h e t e t l e n s é g e már a formális logika kompetenciáján túlmenő, dialektikai probléma részének látszik.

c) '[Ember] élszóban akaratos figyelmeztető akciót hajt végre'. Pl.: *Szólj, ha elég!*; *Amikor verekedés tört ki, szóltam a rendőrnök;* *Szóljak Péternek?*; stb. A *Szól a rendőrnök* mint a c) alá tartozó mondat nem érvényes arra az esetre, ha valaki közlekedés tájékoztatást kér a rendőrtől, noha valamit akkor is szól neki. A c)-ból tehát következik, hogy I. valamely esete érvényes, de az nem lehet bármelyik. — Feltehető, hogy a c) az explicit *Szól valaki mellett, valaki érdekében, valamilyen ügyben, céllal* kifejezések révén jött létre. Az eufemizáló tendencia működésére mutat, hogy a *szól* c) némelykor a nyersebb *rászól* szinonimája: ha egy gyermek tép virágokat a parkban, *Szólj rá!*-t, ha egy felnőtt, *Szólj neki!*-t mondunk.

A kiinduló és a c) jelentés összefüggése lényegében ugyanúgy értelmezhető, mint az előző esetben: a cselekvés a cselekvés módjának megnevezésével jelöltetik.²²

A II.-től kezdődően a konkrét, komplex *szól* jelentés v á l t o z á s á n a k állomásait tekintem át.

II. '[Ember] írásban, írásműben verbálisan megnyilatkozik'. Pl.: *Erről a kérdésről a következő fejezetben szölok;* *A versben a költő öccséhez szöl;* stb. A *szöl* II. a konkrét, komp-

²¹ A mindennapi jellegű redukció élő példáit az iskolai logika-tankönyvek elmarasztalt feladat-megoldásai között már megtalálhatjuk. Továbbmenve, vö. a következő egyenlősítést: „Ha Kovács Péter a zenekar legfiatalabb tagja, akkor a zenekar legfiatalabb tagja a. m. Kovács Péter.” Valójában Kovács Péter és leírása nem tekinthető ekvivalensnek. Az ismert logikai antinómiára utaló példával arra is szeretnék rámutatni, hogy a *szöl* ige használatának nem logikus vonásait milyen logikai problémával hozom összefüggésbe (anélkül, hogy a nyelvi és a logikai problémát együtt kívánnám elemezni). A kérdéshez l. Altricher Ferenc: Buridan és a név-reláció antinómiája. ANYT. XIII. 5—34, főként 7—11.

²² Mintegy az I. függelékeként arra a kérdésre kell választ adnunk: vajon az állathangot jelölő *szöl* nem a konkrét, komplex *szöl* egyszerű kiterjesztése-e az állatokra, vö.: *Regélni, rekegni, békául szöllani Kurittyolni* (Takáts R.: Told. L. r., 1795 kör., az Akadémiai Nagyszótár adattárából). Ezt, mint látjuk, nem lehet kizárni. De két megfontolás alapján valószínűbb, hogy a *szöl* I. állathangra való átvitelét megelőzik az emberre vonatkozó egyes eltolódott jelentések. 1. Közvetlen kiterjesztés esetén a *szöl*, *szöl* feltehetőleg azokkal az állatokkal kerülne kapcsolatba, amelyek az emberrel a leggyakrabban „szólnak”. Azonban a *kutyaszöl, macskaszöl, lószöl, kecskeszöl* stb. nagyon szokatlan. Ellenben a *kakukkszöl, pacsirtaszöl, tücsökszöl* azt mutatják, hogy az ember az állatot hangja szempontjából inkább jellegzetes hangot — olykor tevékenységébe beépülő jelet — kibocsátó lényként, mint kommunikáló partnerként fogja fel (vö. még *kakasszöl, szöl a puli*). 2. Közvetlen kiterjesztés esetén a hangadás tartama (és távolsága?) feltehetőleg közömbös volna. Azonban a *szöl, szöl* szavakat zömmel a tartós vagy ismétlődő, illetve távoli jelként értelmezhető állathangokra alkalmazzuk.

lex *szól* következménye (létrejöttéhez az ige egyetlen más jelentését sem kell közvetítőként feltennünk). Az I., a), b), c), valamint a II. együttelésében a II. által tagadva van, hogy: 1. a szólás a beszédszervek használata, 2. a *szól* használatának elegendő feltétele már a beszéd felhangzásának érzékelése is anélkül, hogy részleteit ismernénk (vö. a)). Ellenkezőleg, a beszédszervek működésének elejtése miatt figyelmünk most csakis nem hallható dolgokra irányulhat.²³

A fentiek értelmében a *szól* I.-től a *szól* II.-höz vezető hibás következtetés:

„Az írásbeliség ténye azt mutatja, hogy a *szól* I. lényege: valaki egy nyelv szabályai szerint megnyilatkozik. Az utóbbinak pedig megfelelhet írás is. Eszerint a dolgok lényegét tekintve 'egy nyelv szabályai szerint írásban megnyilatkozni' lehet a.m. *szólni*.”

Megfigyelhetjük: az ige jelentésének a beszédhang nélkül zajló cselekvések „vágányára” való áttolódása azon az áron valósult meg, hogy a 'hangosság' mint lényegi vonás ellentmondásba került az 'egy nyelv szabályai szerinti megnyilatkozás'-sal mint lényegi vonással. Ez alighanem úgy történhetett meg, hogy e két vonás a *szól* I.-ben még egységként, összenőtt komplexumként értődött, mint viszony még nem jelent meg a nyelvtudatban. Felteszem, hogy hasonló komplexumok a jelentésváltozás további menetében is szerepet játszanak.

III. '[Némely állat] jellemző figyelemkeltő hangját hallatja'. Pl.: *Szól a csalogány; Szól a kakas; Szól a tücsök*; stb. Már a példák is figyelmeztetnek rá, hogy a kifejezés formailag jelentősen leszűkült. Ennek magyarázatát nézetem szerint elsősorban nem valószínűsíti körülményekben kell keresnünk (pl. az állatok „beszédének” korlátozott voltában), hanem abban, hogy a *szól* III.-ban egy absztrakció folytatódik, ti. az, amely a hangzóságot elvonatoztatja a megnyilatkozás konkrét értelmes részekre tagolt voltától és más konkrét körülményeitől. A hibás következtetésnek így a III.-hoz legközelebb álló a)-ból kell folynia:

„Ha *szól* lehet a.m. 'ember nem hallgat', függetlenül minden konkrét beszédészlet érzékelhetőségétől, akkor mindegy, vannak-e ilyen beszédészletek egyáltalán. S ha ez mindegy, akkor más — nem beszélő, de szervezetükből hangot adó — lények is *szólhatnak*”.

A III. előzményéhez képest tagadja az emberi jelleget; illetve, csupán annyiban őrzi, hogy főleg az emberi beszédszervekhez hasonló szervek adta hangokra érvényes; s talán abban is, hogy az állat jellemző, figyelemkeltő, jelszerű hangjára vonatkozik. Azonban nincsen kiterjesztve e kategória egészére. — A *szól* III.-tól megkülönböztetendő a megszemélyesített állatok beszéltetése (főként mesében), pl. *Én nem félek! — szólt büszkén a nyúl*.

A *szól* II. és III. sorrendjének nincs elvi jelentősége.

IV. '[Tárgy: hangszer vagy jellemző figyelemkeltő hanggal működő eszköz] hangot ad'. Pl.: *Valahol szájharmonika szól; Szólnak a harangok délre; Nekünk szól a csengő; Nagyot szólt a puska*; stb. Annak ellenére, hogy élettelen tárgyakat érint, a *szól* IV. struktúrája láthatóan emberiesebb, mint a *szól* III.-é; nagyobb számban jelennek meg a vonzatok (*vmihez, vmire, vkinek* stb.). Ennek magyarázatát alább próbálom megadni.

A *szól* IV.-et a *szól* III. folytatásaként értelmezem. Az átvezető hibás következtetés:

„Ha az emberi szóbeliség kritériumát el lehetett ejteni, és át lehetett térni a kibocsátott hang jellegzetes, figyelemkeltő voltának kritériumára, már pedig a III.-ban

²³ Felmerül a kérdés: az általam megállapított jelentésvizonyok vajon nem egy meghatározott jelentéssorrend függvényei-e; akkor pedig realitásuk valószínűsége csökken. Ez a szubjektív mozzanat kétségtelenül fennáll. De az egymásból egy bizonyos sorrendben levezetett jelentések együttélése kétségtelen. Így logikai viszonyaik részben függetlenek a sorrendtől. (S a sorrend megállapításának is vannak objektív támpontjai.)

lehetett, akkor mindegy, milyen forrásból jön a hang, ha jellegzetes, figyelemkeltő. A hangszerek és egyes más eszközök ilyen hangot adnak, ezért *szólnak*.”

E ponton már arra is érdemes felfigyelni, azaz visszatekinteni, hogy a későbbi fejlemény — most a IV. — elejt egy olyan mozzanatot, amely az előző fejleményt segített létrehozni, ti. az emberi beszédszervekhez való hasonlóság mozzanatát. E lépést azonban a nyelv visszamenőleg nem korrigálja, s a *szól* III. és IV. együtt él tovább. Így a *szól* jelentéskörében ellentmondások rendszere bontakozik ki.

Amint az állathangok gyakran valami emberileg fontos dolog jeleként értelmezteknek, hasonlóképp a szóló eszközöket emberileg fontos célokra megszólaltatják. Eszközök megszólaltatása mintegy az ember másodlagos beszéde. Feltévésem szerint ezen alapul, hogy a *szól* I. vonzatai átjönnek a *szól* IV.-hez. Újabb ellentmondás: a *szól* IV. onnan veszi vonzatait, ahonnan létrejöttével szinte minden olyan elemet kiejtett, amely ott a vonzatokat indokolta. Számolni kell emellett más rokon jelentésű és funkciójú igék (*jelez*, *hív* stb.) kiegészítőinek belépésével is. Igaz, a *szól* I. — IV. ellentmondásossága ellenére is egy új, nyelvileg releváns fogalmat látszik körülírni: a közlést. Ez az értékes nyelvi találmány azonban ugyancsak nem érvényesül következetesen (vö. *Pipa szól*; *Ágyú szól*), s a folyamatot végül is a kommunikáló hangkikapcsolásának mozzanata dönti el és — mint látni fogjuk — viszi tovább.

V. '[Hangadásra nem hivatott tárgy] figyelemkeltő hangot ad'. Pl.: *Jó nagyot szólt a léggömb, amikor kipukkadt!* Előzménye a *szól* IV. Az átvezető hibás következtetés:

„Ha lehetséges volt, hogy bizonyos tárgyak *szólnak*, amikor figyelemkeltő hangot adnak, már pedig a IV.-ben így volt, akkor egyéb tárgy is *szól*-hat, ha figyelemkeltő hangot ad.”

A *szól* V. teljes mértékben függetlenedett a hang nyelvszerűségtől, jelszerűségtől, hivatásszerűségtől: szólásnak minősül az a hang, ti. a zaj, amelyet korábban oly fontos volt a szólástól elkülöníteni! Az I. — III. — IV.-ben fennforgó kritériumkomplexumból most a 'figyelemkeltés' mozzanata kiválik önállósul (kifejletét a VII.-ben látjuk).

VI. '[Olyan hang, amelynek forrásáról mondható, hogy szól], figyelemkeltően hangzik'. Pl.: *Az előbb valaki más beszélt, de most ugyanaz a hang* [ember] *szól*; *Szól a zene* [zenekar, hangszerek]; *Szól a fűrj hangja* [a fűrj]; stb. A VI. a *szól* jelentésváltozásának az a fordulópontszerű állomása, amelyen és amely után az aktív igéből fokról fokra mediálissá váló ige mediális jellege mintegy igazolódik: az alany már nem a hangforrás, hanem maga a hang. *A hang szól*: tautológia.²⁴ A VI. több előzményt foglal össze. A hozzá vezető hibás következtetés:

„Ha nemcsak élőlény, hanem bármily fizikai tárgy is *szól*-hat, pusztán azért mert fülünkre figyelemkeltően hat, már pedig így van, akkor 'fülünkre figyelekeltően hat' lehet a.m. *szól*. Némely hang így hat fülünkre, ezért *szól*-hat.”

VII. '[A valódi hangforrások bármily közvetítésű áttétele] fülünkre figyelemkeltően hat'. Pl.: *Nagyot szólt az útés; Szól a falu vidém zaja; Pezsgett a szív, szólott a hegy* [szüretkor] (Gyulai P.: Költ. 88., az Akadémiai Nagyszótár adattárából); stb. Ezzel a fokozattal kívánom jelezni a VI. olyan kiteljesedését, amikor az alany szemantikai szóródása már igen nagy lehet, és kiszámíthatatlan. Azonban — a II. kivételével — mind ez ideig hangos eseményekről volt szó. A továbbiakban a *szól* e tekintetben jelentősen átalakul.

²⁴ Apró adalék a tárgyas szerkezetek jelentéséhez: ha az *A rigó szól* és *A fütty* [a rigó füttye] *szól* egyaránt érvényes, *A fütty szól* pedig a. m. '[a fütty(öt)] hallható v. hallom', akkor a *Hallom a füttyöt* mellett érvényes lehet a *Hallom a rigót* is. A *Hallom, hogy szól valami* pedig tautológiát rejt magában. Az utóbbi azonban valóban csak rejtett logikai lehetőség; a nyelvhasználatban a nem tautologikus esetek serege valósul meg, pl. *Olyan halkan szólt a zene, hogy nem is hallottam*.

VIII. '[Írásmű] valamilyen tartalmat közvetít'. Pl. *A regény Rembrandt életéről szól; A levél arról szól, hogy . . .*; stb. A VIII. a II. és a mediális fordulat együtteséből vezethető le. Az előzmények és közöttük ilyen hibás következtetés rekonstruálható:

„Ha az ember *szól-hat* írásban is, másrészt „bármi” *szól-hat*, amennyiben fülünkre figyelemkeltően *hat*, akkor az ember hangos szavai *szól-hatnak*, a hangos szavaknak pedig megfelelhetnek írott szavak, így az írott szavak is *szól-hatnak*. Azaz egy írásmű, bár nem hangos, *szól-hat*.”

Megfigyelhetjük: a következtetés ellentmondó fogalmak — 'hangos' és 'nemhangos' — alkalmazásával jött létre. Elemzésem szerint ennek az ellentmondásnak köszönhető a jelentésváltozás következő lépéseként feltüntetett jelentés.

IX. '[Közlemény, szöveg] függetlenül hangzó vagy nem hangzó formájától valamilyen nyelvi formával, valamilyen tárggyal vagy tartalommal bír'. *A Hogy szól a mondat?* a.m. 'Mi a mondat pontos nyelvi formája?'. L. még: *Írd meg nekem pontosan, hogy szól a hótan három fő tétele; A mese a farkasról szól; A beszámoló főleg arról szól, hogy . . .*; stb. Mint látjuk, a *szól* itt már akkor sem utal hangra, ha az alany jelölte dolog valójában hangzik. Következtetés formájában:

„Ha a hangosság hol fontos volt, hol nem volt fontos, a közlemény mindenképpen *szól-hatott*, akkor egy közlemény *szól-hat*, bármi is a helyzet hangzóságát illetően”.

X. '[Tény, esemény] valamilyen értelmet hordoz, bizonyít valamit'. Pl.: *A tények ellene szólnak; Ami történt, amellett szól, hogy . . .*; stb. A X. a IX.-ből így folyik:

„Amikor egy közlemény tényekre, eseményekre hivatkozva bizonyít valamit, a hivatkozott tényekről, eseményekről méginkább elmondhatjuk, hogy bizonyítják azt a valamit. Ha a 'bizonyít' egy közlemény esetében lehet a.m. *szól*, már pedig a IX. értelmében ez lehetséges, akkor a hivatkozott bizonyító tények, események méginkább *szól-hatnak*'.

A IX.—X. az a fokozat, amelyen a hangosság és a hangtalanság ellentmondása megszűnt, neutralizálódott. Mint a következő jelentés mutatja, a neutralizáció alapján véve a 'részesítés' (benefactive) jelentés irányában történik.

XI. '[Sokféle dolog] valakinek szánva van, kedvére történik vagy valakihez, valahova irányul'. A *szól* ezen a ponton valósággal újjászületik. Egyrészt előfordulnak a jelentésváltozás korábbi állomásaira emlékeztető, de a 'hangzóság' fogalmától függetlenné vált fejlemények, pl. *Vajon kinek szól ez a fütty az ablak alatt? Kinek szól?* itt a.m. 'ki a címzett, kinek szánják'. Másrészt eddig nem létezett összefüggések is jönnek létre, pl. *A sorozat a verskedvelőknek szól; a csomag Szegedre szól; A grimasz neked szólt*; stb. Az átvett hibás következtetés:

„Ha »bármi« — fizikai tárgy, elvont dolog, cselekvés, szöveg stb. — *szól-hat*, másrészt *szól* lehet a.m. 'valami történik valaki, valami kedvére, számára, felé stb.', márpedig az előzmények szerint így van, akkor 'fizikai tárgy stb. valakinek szánva van stb.' lehet a.m. *szól*.”

Az ige vonzatainak alakulására itt érdemes újra visszatekinteni. Bár lehetetlen megállapítani, melyik jelentés az, ahol az irányulást kifejező vonzatok még a *szól* eredeti kiegészítőinek tekinthetők, s hol kell föltétlenül számítani már más igék hatására is, a XI. és egyes korábbi jelentések között alighanem a legfontosabb kapocs az irányulást kifejező vonzatok. (Vö. főként I., II., IV., X.) Sőt, mint láttuk s látni fogjuk, a változás utolsó stádiumaiban a *szól* maga veszi föl az irányulás jelentést, valószínűleg előbb a szociális érintkezés vonatkozásában, majd időviszonyok kifejezésére (vö. *egy életre szóló barátság; egész életre szóló károsodás; századokra szóló építmény*) és a fizikai irányulás vonatkozásában is.

A XII.-ként elemzett jelentésben a *szól* a tárgyról fizikai értelemben mondott irányul, vezet valahova szinonimája. Pl.: *Az ablak a folyósóra szól; Nem tudom megállapí-*

tani, hogy a sok drót közül melyik hova szól; stb. A jelentésváltozás következetes végigvételéről — hogy tehát a *szól* valamiféle általános irányjelölő igévé vált volna — természetesen most sem beszélhetünk.

Arra sincs alapunk, hogy az irányulásjelentést a *szól* legelvontabb, az I.—XII.-t átfogó jelentésének tekintsük. Vö. főként a III., V., VII., VIII., IX. jelentést, amelyekre az irányjelentés nem jellemző vagy egyenes idegen is tőlük.

Talán mondanom sem kell, hogy a követett folyamatnak még több kisebb vagy nagyobb jelentőségű elágazása élt vagy él, s a fenti szakaszok még egyenként is felbonthatók volnának kisebb lépésekre. A folyamat logikai összefüggéseinek vizsgálata további bonyolult, de nagyon tanulságos feladatnak ígérkezik. — Végül a folyamat kronológiai oldaláról: ilyen irányú külön vizsgálat nélkül adataim arra engednek következtetni, hogy az I.—V. szakasz nagyobb arányú kibontakozása előbb következett be (kb. a XVII. sz.-tól), mint a további szakaszoké. Úgy tűnik fel, a VI.—XII. jelentésben az ígét igazán szabadon csak a XIX. sz.-tól használták.²⁵

4. A fenti vizsgálat arra alkalmas, hogy néhány szemantikai problémának egyik vagy másik megoldását kínálja célravezetőbb útként, tegye valószínűbbé.

a) Észre kell vennünk, hogy a *szól* ige jelentésváltozásának lépéseit nemcsak a logika által feltárt antinómiáknak vagy következtetési hibáknak feleltethetjük meg, nemcsak negatív jellemezhetjük, hanem a mindennapi gondolatfűzés némely mechanizmusának, valóságos pszichikus műveleteknek is. Mindkét irányú rokonság arra mutat, hogy jó úton járunk, amikor a jelentésváltozást alapjában véve *sajátos szerkezetű következtetések sorozataként kívánjuk kibontani*. — Ha bebizonyosodik, hogy a jelentésváltozás olyan logikai mintát követ, amely mind makro-, mind mikroszkopikusabb jelenségeket képes magyarázni — pl. a tudomány paradigmaváltásait ugyanúgy, mint kisebb léptékű eltolásos-konverziós jelenségeket —, ha mindezeket az emberre jellemző egyfajta megismerési mód megnyilvánulásaként tekinthetjük, s ezt okkal remélhetjük, akkor a metaforizáció minden egyes esetében nem szükséges feltennünk „mágikus cselekedet metaforává alakulását”, mindmégannyi visszatérést archaikus, paleologikus elképzelésekhez.²⁶

b) A poliszemantikus szó teljes jelentéskörét átfogó „alapjelentés” vitatott kérdésében a formális szemantikusok érthető módon szívesen vennék, ha egy szó jelentéseit egyetlen centrális jelentés kiterjesztéseként lehetne leírni. Mások különböző megfontolásokból tagadják ezt a lehetőséget. A fenti elemzés során a *szól*-ban semmi „törekvés” nem mutatkozott arra, hogy jelentéstartó legyen, noha a jelentésváltozás minden egyes lépésfoka szoros összefüggésben állt az őt közvetlenül megelőző egy vagy néhány fokkal; bizonyos jellemzők pedig hol felbukkantak, hol eltűntek a változás folyamán. Ha ezek a vonások nemcsak a *szól* jelentésváltozásának jellemzői, úgy világos, hogy a jelentésváltozás egy-egy szakaszára vagy éppen egészére vonatkozóan a nyelvész elvonatkoztató munkája létrehozhat olyan absztrakciókat, amelyekbe több jelentés belefér, esetleg beleygőmőszölhető. Ezek az absztrakciók azonban nem esnek egybe a nyelvi intencióval, így a jelentés előbb vagy utóbb el fog kanyarodni a kikövetkeztetett alapjelentéstől.

²⁵ Az *A törvény azt mondja*... típusú szerkezet Keresztes László szerint is későbbi fejlemény; az obi-ugor népköltészeti szövegekben a beszélésige mindig ember alanyú (i. m. 257).

Régebbi adataim nyelvtörténeti szótárakból, XV—XVII. sz.-i nyelvmélekekből és az Akadémiai Nagyszótár adattárából, a maiak mai magyar irodalmi művekből, valamint az ÉrtSz.-ból valók. Itt köszönöm meg R. Hutás Magdolnának, hogy XV—XVI. sz.-i gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta, és segítségemre volt az adatok értékelésében.

²⁶ L. Fónagy i. m., 94. és másutt; vö. Fehér Márta: A tudományos terminusok jelentésváltozásának problémája. ANyT. XIV., Budapest, 45—53.

A kiinduló és származék jelentések problémáját Zsilka János műveiben²⁷ egy olyan fogalom bevezetésével dolgozza ki, amely a fenti vizsgálat feltevései és tapasztalatai szerint is szükségszerű és jelentős szemantikai-szintaktikai folyamatokat fed: a jelentés-integráció fogalmával. A metaforikus jelentések kialakulása azonban Zsilknál szigorúan nyelven belüli, intenzív folyamat: a metaforikus jelentés kész lexémák kölcsönhatásában jön létre. Az utóbbi tétel mind szoros értelemben nyelvészeti (forma- és jelentéskronológiai), mind pszichológiai és ismeretelméleti nehézségeket támaszt.²⁸ Úgy tűnik föl, a jelentésképzés folyamatát eredendően nyitottnak kell elképzelnünk a pszichikus tartalmak összessége felé; s figyelembe kell venni az agy reális információfeldolgozó műveleteit. Azaz, a lexikai jelentések integrációját a metaforikus folyamat részfolyamataként gondolhatjuk el.

c) A nyelv következtelenségeire, „csapdáira” rámutató megállapítások mellett megszámlálhatatlanul nagy azoknak a nyilatkozatoknak a mennyisége, amelyeket mindenféle tudományág képviselői a „nyelvi gondolkodás” bölcsességéről, mélységéről, végső tudományos igazolódásáról, de legalábbis a tudomány számára rendkívül hasznosan kiaknázható voltáról tettek, tesznek. A kulcsfontosságú, egyelőre inkább ellentmondásokban megfogalmazott problémakört, úgy vélem, a nyelv dialektikája kérdéseivel együtt kell vizsgálnunk. Mind a fenti vizsgálat, mind Zsilka idézett elmélete arra mutat, hogy a dialektika mint logikai minta a jelentésváltozás elemzésekor közvetlenül is felmerül. Vajon, ha a jelentésváltozás nem a formális logika szabályai szerint zajlik, nem valamely dialektikus minta szerint megy-e végbe?

Tagadó válaszomat röviden a következőkben indokolom. A nyelvi folyamatok sem történhetnek másként, mint az anyagi rendszerek dialektikus mozgásába illeszkedve. Egy-egy részfolyamat dialektikájának feltárásáról azonban csak akkor beszélhetünk, ha az adott tárggyal kapcsolatban sikerült elméletileg megszüntetnünk, viszonylagossá tennünk minden megszakítottságot, részekre tördeltséget (amennyiben a materialista dialektika, annak fogalmai és törvényei a megszakítottság viszonylagosságának vagy látszólagosságának kimerítő elmélete). Márpedig mind az általam, mind a Zsilka által kidolgozott összefüggések hézagosak, nem állnak a komplexitás megfelelő szintjén sem. Sőt, a jelentésváltozás menetére feltevésem szerint éppenséggel bizonyos szaggatottság jellemző; nem igazolódik, hogy a metaforikus folyamatok megőriznék — akár megszüntetve is — a kiinduló jelentést. (Pl. nem állítható, hogy a *Szól a muzsika* magasabb szinten tartalmazná az 'ember beszélve megnyilatkozik' jelentést.) De az utóbbi eredmény nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a mindennapi gondolkodás, amelyet a jelentésváltozás tükröz, maga nemcsak nem szabályosan logikus, de nem is dialektikus gondolkodás. A jelentésváltozás szerkezetében kimutatott bizonyos szaggatottság tehát lehet a vizsgálat nem eléggé komplex, kiegészítendő voltának jele és adekvátságának következménye egyszerre. Hogy miként illeszkednek bele a feltárt folyamatok egy dialektikus folyamatba, miként egészülnek ki ilyenné, az egyedül a nyelv oldaláról, még kevésbé egyedül a nyelvészet hatáskörében nem is tisztázható.

Molnár Ilona

²⁷ Legújabbban I. főként i. m. 35—43.

²⁸ Vö. Bakos Ferenc: A jelentés szerkezete és mozgása (Megjegyzések Zsilka János legújabb könyvéhez), NyK. 79: 245—57; Zsilka válaszat 1. NyK. 80: 447—62.

Újabb adatok a *Tabán* földrajzi név elterjedéséhez*

Lényegretörő, kis terjedelmében is sokatmondó, érvelésében meggyőző állásfoglalást tett közzé mintegy negyedszázaddal ezelőtt N. Kakuk Zsuzsa a *Tabán* helynév etimológiájáról (Nyr. 79: 105—6). A *Tabán* eredetével kapcsolatos korábbi véleményekre — Melich János és Fekete Lajos elképzelésére — fölépített névmagyarázatát joggal vette át a későbbi szakirodalom (pl. Inczeffi Géza: NytudÉrt. 22. sz. 89; Bálint Sándor: A szögedi nemzet, I. rész Szeged, 1976. 70; Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980. 624). Ha N. Kakuk Zsuzsa fejtegetése még napjainkban is elfogadhatónak, vitathatalannak látszik — márpedig valóban az —, vajon mi indokolhatja a *Tabán* földrajzi névvel való foglalkozást?

Nyilvánvaló, hogy az egyes tudományok fejlődését s egy-egy részletkérdés megoldását elsősorban az érdemi viták viszik előbbre. Véleményem szerint azonban nem hiábavaló, ha egy lezártnak, megoldottnak látszó kérdéshez — újabb adatok birtokában — csupán a szóban forgó felfogás megerősítésének, alátámasztásának szándékával szölok hozzá. Ilyen célúnak szánom ezt a kis írásomat.

N. Kakuk Zsuzsa 1955-ben írta meg a fentebb már említett cikkét, vagyis akkor, amikor a földrajzinév-gyűjtés és -közzététel terén értékes, de mégis szerényebb eredményeket tudott fölmutatni a magyar névtudomány. Ugyanis — mint ismeretes — a földrajzi nevek gyűjtése és közzététele csak az 1960-as években lendült föl igazán, s a Zala megye földrajzi nevei c. kötet (Zalaegerszeg, 1964.) után más megyék névanyaga is napvilágot látott, néhányé pedig közel van a megjelenéshez. Nekem tehát módom volt arra, hogy az 1955 óta megjelent névgyűjteményekben is átnézzem a *Tabán* (alakváltozatai: *Tabány*, *Tobán* és *Tobány*) helyneveket, s vallatóra fogjam őket abból a szempontból, hogy ellentmondanak-e N. Kakuk Zsuzsa fejtegetésének, vagy pedig támogatják azt.

Miből is ered voltaképpen a *Tabán* elnevezés? Melich János azon magyarázatát, amely szerint a szerb lakosság által meghonosított *Tabán* helynév a 'talp' jelentésű oszmán-török *taban* szóra vezethető vissza, ugyanis az oszmán-törökben általánosak a testrésznevekből keletkezett földrajzi nevek, N. Kakuk Zsuzsa nem fogadja el, mégpedig azért nem, mert „az előkerült adatok . . . nem támogatják egységesen Melich János elgondolását. Ugyanis nem minden *Tabán* fekszik hegy vagy domb oldalában, és olyan helyeken is van *Tabán*, ahol szerbek sohasem laktak” (i.h. 105). Egyetért viszont — szerintem igen helyesen — Fekete Lajos gondolatával, aki azon a véleményen van, hogy Budának a Várhegy és a Gellérthegy közötti részét jelölő *Tabán* elnevezés „az ott elhelyezkedő török cserzőműhelyekről kapta nevét. A törökök a cserzőtelepet *Debāghāne*-nak, *Tabak-hāne*-nak nevezték” (i.h. 105).

* Elhangzott 1982. március 10-én azon a felolvasó ülésen, amelyet Nyíri Antal ny. egyetemi tanár 75. születésnapja alkalmából rendezett a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja.

N. Kakuk Zsuzsa a következő — meggyőző — fejtegetéssel támasztja alá véleményét: „Az oszmán-törököknek híres bőrriparuk volt. Közép-Európa népei bizonyos bőrmunkákat „török” munkának tartottak. A törökök pedig ezen a téren is — mint műveltségüknek sok más ágában — az arabok és perzsák tanítványai voltak. A török bőrripar a magyar földön kedvező fejlődési körülményekre talált, mivel a nyersanyag, a különféle állati bőr, bőségesen állott rendelkezésére. A magyar tímárok eltanulták a török tímármesterség fogásait, s az alföldi városok „tabán”-jaiban szélteben virágozott a tímármesterség. A tímártelepek — mivel a bőr kikészítése sok piszokkal és kellemetlen szaggal jár — rendszeren a város szélén helyezkedtek el. A budai *Tabán* pl. a várfalon kívüli völgyben terült el. Természetesen idővel a városok terjeszkedtek, s a *Tabán*, amelynek ma már csak a neve emlékeztet egykori jelentőségére, a város belterületévé lett, mint azt a budai, esztergomi, csongrádi, szegedi stb. *Tabán* elhelyezkedése mutatja. Természetes az is, hogy ma már nem minden *Tabán* elnevezés mutat arra, hogy helyén egykor tímártelep állott. A *Tabán* helynevek egy része analogikus eredetű. Mivel a tímármesterség sok piszokkal, szennnyel és bűzzel jár, az elhanyagolt város- és falurészeket, utcákat, dűlőket nevezik *Tabán*-nak” (i. h. 105–6).

A ’cserzőműhely, tímártelep’ jelentésű oszmán-török *tabaq-xāne* — fejtegeti a továbbiakban N. Kakuk Zsuzsa i. h. 106 — a török hódítások idején terjedt el a balkáni nyelvekben (bolgár, szerb-horvát, albán, újgörög) jórészt *h-s* (*tabahān*) formában, s Budának egy XVII. századi térképéhez csatolt „legendában” is így találjuk a *Tabán* nevet. „... E *Tabahan* alakból már könnyen létrejöhett a mai *Tabán*, vagy egyszerűen egybeejtéssel, vagy pedig úgy, hogy a második nyílt szótag kiesett, majd a mássalhangzó után került *h* eltűnt, vagyis: *Tabahān* > *Tabhān > *Tabán*” (i. h. 106).

Hogy a magyar tímárok több, mesterségbeli fogást is eltanulhattak a törököktől, s hogy valóban török eredetre vezethető vissza a magyar helynevekben viszonylag nem ritka *Tabán* földrajzi név, azt — közvetve — az újabb névgyűjteményeink is igazolják. Ezt igyekszem a következőkben bemutatni.

A „Zala megye földrajzi nevei” című kötetben mindössze egy adat fordul elő Pacsa község anyagában: 80/16. *Tabán* [*Kisfaludy utca*] U. (Itt és a továbbiakban is az első szám a községnek a kötetben levő sorrendjére utal, a dőlt vonal után álló szám pedig az adott földrajzi névnek a szóban forgó település névanyagán belüli sorszámát mutatja.)

A somogyi névgyűjteményben (Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974) öt község nevei között bukkan föl *Tabán* elnevezés. Ezek a következők: Balatonlelle: 2/150. [*Tabán u*] U; Ságvár: 39/21. *Bészég: Tobány, -ba* [*Ady Endre u*] U; Bábonygyer: 55/5. *Tobány* [P. ~; *Kossuth Lajos u*] U; Andocs: 69/4. *Tobány* [*Árpád u*] U és Törökkoppány: 78/10. *Tabán-patak* Pa; 78/12. *Tabány: Tabány utca* [*Tabán u*] U; 78/16. *Tabány* [P. ~] Fr. (Az itt és a továbbiakban is megtalálható, a földrajzinév-gyűjteményekben elterjedt rövidítések egyébként a következő értelemben szerepelnek cikkemben: Ds = dombos, e = erdő, F = forrás, Fr = falurész, Hiv. = hivatalos név, K. = kataszteri térkép, Ke = kereszt, P. = Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjteménye, Pa = patak, sz = szántó, U = utca, Ur = utcarész és Vö = völgy.)

Balatonlelle anyagában [2/150] hivatalos névként szerepel, Bedegkén pedig a kihalt nevek között van rá adat (68. P. *Tabán*).

A Tolna megye földrajzi nevei c. kiadványban (Bp., 1981.) nyolc település nevei között találtam *Tabán* helynevet, mégpedig a következő adatokat: Nagyszokoló: 5/21. *Tobány: Fatobány* F. A patak menti utcák közös neve. Ehhez a falurészhez a következő dal fűződik: *Az a híres Fatobány lő van flasztérúva, az a híres három lány végigsétál rajta.*; Értény: 16/43. *Tobányi köz*; 16/48. *Tobány, -ba*; [*Szabadság u*] Ur; Regöly: 22/32. *Tobányi-köröst Ke*; 22/37. *Tobány, -ba: Kis-Tobány* [*Kölcsey u*] U. A hagyomány szerint török katonai tábor volt a helyén.; Dunaföldvár: 29/127. *Tabán, -ba* [P. ~ Hiv. ~ u] Fr. U. Itt

voltak a tímárok cserzővermei, melyeket hatalmas kövekkel raktak ki. P. a budai Tabán-hoz hasonló fekvésűnek mondja; Kajdacs: 41/21. *Tabán*,-ra [~u] U; Bogyiszló: 98/90. *Tabán*,-ba [Dózsa György u] Fr. Egy része a hivatalos nevű utcába esik.; Decs: 102/53. *Tabán*,-ba: *Dankó utca* [Dankó Pista u] U. Az *utca* végén laktak a cigányok.; és Bátaszék 107/179. *Rác-Tabán* [Szent György u] U. Szerbek laktak benne.

Heves megye földrajzi nevei — mint ismeretes — járásonként jelennek meg. Eddig három járás helynevei láttak napvilágot, Pelle Béláné közzétételében, Papp László és Végh József szerkesztésében. Közülük a hevesi járás névanyagában (MNYTK. 145. sz Bp., 1980.) egyetlen adat sincs a *Tabán* elnevezésre, az egri járás nevei (MNYTK. 125. sz Bp., 1970) között két faluban találunk rá példát, mégpedig Tarnaszentmárián (38/12. *Tábán*: *Tábány* [Tabán út] U. Még a törökök idején kapta a nevét a monda szerint) és Demjénben (45/81. *Tobán*: *Tobány* [1.70] Vö,e), a füzesabonyi járás földrajzi neveiben (MNYTK. 144. sz. Bp., 1975) pedig csupán egyetlen adat fordul elő Szihalom községben (4/54. *Tabán* [Jókai út, Kölcsey út, Bem apó út, Damjanich út] Fr. A rendezetlen házsorokról.).

Király János „Ada helynevei” című dolgozatában is szerepel a *Tabán* helynév, Ada nyugati városrésze megjegyzéssel (Tanulmányok. Újvidék, 1969. 291). Matijevics Lajos szíves közléséből úgy tudom, hogy az adai adatközlők szerint a *Tobán* ~ *Tobány* talp alakjáról kapta a nevét. Véleményem szerint azonban valószínűnek látszik, hogy az adaiak a ’talp’ jelentésű szerb-horvát *taban* szó ismeretében magyarázzák ekképpen ezt az elnevezést (a szerb-horvátban török eredetű *taban* jelentéseire vö. Abdulah Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom — hrvatskosrpskom jeziku. Sarajevo, 1973. 593).

A megjelenés előtt álló Vas megyei névgyűjteményben (a kötet korrektúráját Balogh Lajos szívesességéből átnézhettem) egyetlenegy adat fordul elő Ikervár községből: *Tabán* [Rákóczi utca].

A következőkben azokat a helynévgyűjteményeket sorolom föl, amelyekben a *Tabán* földrajzi név nem fordul elő.

Az anyaggyűjtés során sem történeti anyagot tárgyaló névtárakban (Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegeff László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Acta Historica XLIV, XLVIII. Szeged, 1973, 1974.; Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica LV. Szeged, 1976.), sem egy sor, többnyire leíró szempontú földrajzinév-gyűjteményben nem találtam egyetlenegy *Tabán* helynevet sem [Domokos Zsuzsanna: Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei. Különlönyomat. Vésztő, 1973.; Inczeff Géza: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp., 1970.; Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNYTK. 95. sz. Bp., 1957.; Penavin Olga—Matijevics Lajos: Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1976.; Matijevics Lajos: Kishegyes és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1977.; Mező András: A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967.; és Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei. I. A polgári járás. Közzétette Tóth Katalin, szerkesztette Papp László és Végh József. Debrecen, 1970].

A fenti felsorolás persze nem tartalmazza az utóbbi évtizedekben megjelent összes földrajzinév-gyűjtést, de a többségüket, elsősorban a nagyobb közigazgatási területek (megyék, járások) neveit felölelő munkákat mindenképpen. Az áttekintett névanyag így is lehetővé teszi, hogy belőle a *Tabán* elnevezés elterjedéséről bizonyos következtetéseket levonhassak. (Ha majd napvilágot látnak az újabb, megyei névgyűjtemények, akkor mindenképpen érdemes és szükséges lesz a *Tabán* helynév elterjedését ismét megvizsgálni.)

Az áttekintett szakirodalomban talált és az előzőekben közölt *Tabán* (*Tabány*, *Tobán* és *Tobány*) helyneveket egyrészt abból a szempontból fogtam vallatóra, hogy a helyi néphagyomány szerint élhettek-e a török hódoltság idején az adott településen

törökök, akikről a tímármesterség átvételének a lehetősége megvolt, másrészt pedig azt vizsgáltam meg: van-e valamilyen utalás a szóban forgó község (város) földrajzi neveiben arra, hogy ott egykor valóban létezhetett tímármesterség.

A *Tabán* földrajzi nevet ismerő települések nagyobb részének csupán a névanyagából is kitétszik, hogy egykor ott törökök éltek. Mint láthattuk, pl. Regöly és Tarnaszentmária esetében magához a *Tobány*, illetőleg *Tábán*: *Tábány* névhez fűződik a törökök egykori ottlétére valló hagyomány, több esetben viszont a község más helynevéhez kapcsolódva található törökökre utaló közlés (pl. *Nagyszokolon*: 5/16. *Katalikus templom*. A hagyomány szerint egykor török templom állott itt.; *Ságváron*: 39/80. *Tömlöc-hégy*. A mai hagyomány úgy tudja, hogy tömlöc volt itt, ahol a törökök foglyaikat tartották; *Török-koppányban*: 78/131. *Török-kut* F. A hagyomány szerint égetett agyagcsöveken vezették innen a vizet a faluba a török fürdőhöz.; s ugyaninnen egyéb nevek is török hatásról tanúskodnak: 78/4. *Hocsa kert* [P. *Hodzsza kert*]; 78/98. *Badadag, ba* [P.~] Dd, e; 78/105. *Csezut ajja*: *Csejzut ajja* [K. *Csausz uti* Ds, sz; stb.).

A fentiekben említett török hagyományt a történeti tények is megerősítik. A *Tabán* földrajzi név elterjedése szempontjából ugyanis figyelemre méltónak látszik az a körülmény, hogy azokon a területeken találunk több *Tabán* elnevezést, amelyeken a törökök hosszabb ideig ki tudták terjeszteni hatalmukat. Aligha véletlen pl. az, hogy a zalai és vasi kötetben mindössze egy *Tabán* helynév fordul elő, a baktalórántházi járás névanyagában pedig egyetlenegy sem szerepel, a török sanyargatta Tolna megyében viszont nyolc település névanyagában bukkanunk *Tabán* utca- vagy falurésznévre. Továbbá az sem látszik véletlennek, hogy a „Somogy megye földrajzi nevei” c. névgyűjteményben mindegyik község, amelynek földrajzi nevei között *Tabán* is előfordul, Külső-Somogyban fekszik, vagyis azon a területen, amelyre a török hódoltság határa már a XVI. század közepén kiterjedt. Mindezt nagyon szemléletesen mutatja az a térkép, amely az Alföld elpusztulása felirattal szerepel Hóman Bálint—Szekfű Gyula Magyar történet c. munkájában (III, Bp., 1939. 417). Ha a Szakály Ferenc nemrég megjelent monográfiájában (Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.) található, a török—magyar határviszonyokat szemléltető öt térképet (47, 63, 101, 177, 245) összevetjük egymással, akkor is azt láthatjuk, hogy a külső-somogyi várak (*Hidvég, Endréd, Karád, Koppány*) már 1544 és 1551 között török kézen voltak (l. i.m. 47), a tőlük nyugatra, délnyugatra eső várak részben XVI. század második felében (pl. *Kaposvár, Csurgo, Babócsa* stb.), részben a XVII. század első felében (pl. *Kanizsa*) lettek a töröké. Nem lehetetlen tehát, hogy a *Tabán* elnevezés keletkezésében és elterjedésében a hosszabb ideig tartó török hatás játszott közre. Pacsa és Ikervár községek esetében viszont, amelyek nem voltak török kézen (l. erre Szakály Ferenc idézett könyvének már említett öt térképét), nem lehet kizárni, hogy esetleg névköltöztetéssel (e problematikára l. részletesebben: Kristó Gyula i.m. 12—3), máshonnan oda került lakosok révén gyökeresedett meg a *Tabán* (*Tobán*) helynév.

A vizsgált névanyagban — amint már említettem — azt is figyelemmel kísértem, hogy található-e olyan (közvetlen vagy közvetett) megjegyzés, amely alapján hihető vagy legalábbis joggal föltételezhető, hogy ahol a *Tabán* földrajzi név előfordul, ott a tímármesterség is egykor valóban megvolt. Közvetlen utalás tímárok működésére — az átnézett anyagban — csupán egyetlenegy van, ezt a példák bemutatásakor már idéztem Dunaföldváról. A tímármesterség mellett szóló, közvetett bizonyíték azonban viszonylag sok helyről is akad. Bizonyos fokig ilyennek tekinthető az a tényező, hogy a *Tabán* elnevezés igen gyakran olyan területet jelöl, (ahol vagy amelynek közelében) kisebb-nagyob vízfolyás (ér, patak, folyó) vagy tó található. Ez azért érdemel figyelmet, mert a bőrcserzéshez vízre van szükség. Bálint Sándor, a kiváló néprajztudós Szeged *Tabán* nevű városrészéről a következőket írta: „A *Tabán*, alakváltozatában *Tobány*, Fölsővárosnak nagyjából a mai Római körút, Szilléri sugárút, körtöltés és a Tisza közé zárt része, amely eredeti-

leg a török tímárok telephelye (tabahan) volt. A bőrcserzés kellemetlen szaga, továbbá a szűkséges vízközelége miatt (A kiemelés tőlem — Sz. J.) ide, Felsővárosnak akkor a legszélére telepedtek. Így volt ez egyébként más városaink *Tabán* nevű részeinél is. Ismeretes, hogy a török tímárok számos finom bőrtechnikát (kordován, szattyán) honosítottak meg hazánkban” (i. m. 70).

Átnéztem mindazon települések térképeit, amelyeknek nevei közt a *Tabán* elnevezés előfordul, és ennek során azt tapasztaltam, hogy vagy magán a *Tabán* jelölte falurészen (pl. Nagyszokolyon, Törökkoppányban), vagy a közelében valamilyen folyóvíz található. Alljon itt ennek igazolása egy-két példa! Andocsan pl. A *Kanális* elnevezésű árok (69/29), Értényben egy kettős nevű ér (16/112. *Hidegkút-árok: Kesztoi-árok*), Pacsán a *Cseke-patak* (80/49), Tarnaszentmária községben a *Tarna* patak (38/9) folyik a *Tabán* nevű utca közelében.

Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy ahol a *Tabán* falurész környékén folyóvíz, illetőleg tó van vagy volt, ott tímármesterség is létezett, csupán a lehetőségét tartom valószínűnek, különösen abban az esetben, ha a történeti tényezők is egyértelműen a török hatás mellett szólnak. Figyelembe kell továbbá azt is vennünk — amint erre N. Kakuk Zsuzsa rámutatott —, hogy a sok piszokkal, szennnyel és bűzzel járó tímármesterség analógiájára az elhanyagolt város- és falurészeket is elnevezhették *Tabán*-nak. Erre mutathat pl. a Szihalom község *Tabán* falurészéhez fűzött — az előzőekben már idézett — magyarázat. Figyelemre méltónak tartom azt a körülményt is, hogy a *Tabán* névvel jelölt utcák, falurészek — a térképek tanúsága szerint — a legtöbb esetben a belterület szélén helyezkednek el.

Végül Melich Jánosnak arra a megjegyzésére térek vissza, amely szerint a *Tabán* nevet a szerb lakosság honosította meg (Nyr. 29: 423—4). Hogy a szerbeknek lehetett ebben szerepe, azt kizárni az általam áttekintett névanyag alapján nem lehet. A bátaszéki *Rác-Tabán* elnevezést pl. az adatközlők azzal magyarázták, hogy szerbek laktak ott. Lehetséges, hogy ők voltak a névadók is. Nagyszokoly és Regöly lakói a XVII. század második felében rácok (azaz szerbek) voltak (l. Szakály Ferenc i. m. 275), lehet, hogy közrejátszottak az ottani *Tobány* elnevezés keletkezésében. Mindezek alapján azonban — megítélésem szerint — merész dolog lenne bármilyen következtetést levonni arra nézve, hogy volt-e (ha igen, mekkora) szerepe a szerb lakosságnak a *Tabán* helynév meghonosításában. Ez a kérdés további vizsgálatot igényel. Kiss Lajos szerint a *Tabán* helynév átdója az oszmán-török is, meg a szerb-horvát is lehetett (MNY. 70: 490).

A vizsgálatból az viszont egyértelműen kiderült, hogy azokon a területeken, amelyek hosszabb ideig török uralom alatt voltak, viszonylag gyakran fordul elő *Tabán* földrajzi név. Ez a következtetés összecseng N. Kakuk Zsuzsa azon megállapításával, amely szerint „Pesty Frigyes helynévtára (1888.) Pest megyéből tizenhat helyről közölt a *Tabán* helynevet. Jóval ritkábban a Dunántúlon, a Tiszántúlon, Heves és Nógrád megyében is előfordul” (i. h. 105). A későbbiekben izgalmas kérdésnek ígérkezik annak számbavétele, hogy pl. a Dunántúlnak és a Tiszántúlnak még mely területein fordul elő *Tabán* elnevezés, s melyeken nincs ilyen földrajzi név, esetleg éppen amiatt, hogy ott alig vagy egyáltalán nem lehet török hatással számolni. Ezért is várom nagy érdeklődéssel pl. a Baranya, Győr-Sopron, Fejér, Veszprém megyei névgyűjtemények mielőbbi kiadását, s nem kevésbé a tiszántúli megyék földrajzi neveinek a megjelenését is. Szeretném továbbá a Bulgáriában és Jugoszláviában napvilágot látott helynévgyűjteményeket is áttekinteni abból a szempontból, hogy a *Tabán*-nak megfelelő, párhuzamos névalakok hol és milyen gyakorisággal szerepelnek bennük, mert hogy ezzel számolni lehet, az aligha kétséges.

Surján: Reuter Camillo a „Surjánfalva ~ Sürgyefalu ~ Surdesti” c. közleményében (Nyr. 104: 110–1) a Szatmár megyei falunév első tagjának, a *Surján ~ Sürgye* személynévnnek az eredetével foglalkozik. Maksai Ferenc (A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 106) véleménye szerint a falu nevében a románság körében használatos személynév őrződött meg. Mivel Reuter ilyen román személynévet nem talált, ezért a *Surjánfalva* helységnév előtagját a ’fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő’ jelentésű és 1565-től adatolható *surján* (TESz.) közszóval veszi azonosnak, és a *Surján*-t is a növénynevekből alakult személynévek típusának sorolja. E csoportba tartozóknak véli a *Csepel* és *Erdő* középkori egyelemű személynéveket és az 1690-ből idézett *Eresztevény* családnévet is. A *Surjánfalva ~ Sürgyefalu* váltakozást név-, illetőleg hangváltozással magyarázza. Reuter megemlíti még a Temes megyei *Surjánfalva* < *Surjánpéterfalva*, a Kolozs megyei *Surján* helyneveket, a Törökszentmiklós melletti *Surjány* településnevet és a Kudzsiri havasok legmagasabb csúcsának *Surján*-nak a nevét. Hivatkozik a FNESz.-re, mely a Törökszentmiklós melletti, 1799-ből adatolható *Surjány* település nevét a ’vastag vesszőkből álló berekalja; fiatal erdő, gízgáz, gyom; vékony fahajtás’ jelentésű köznévre vezeti vissza.

A. Molnár Ferenc (Nyr. 106: 358–60) nem fogadja el Reuter magyarázatát: a *surján ~ sürgye* ’fiatal hajtás’ jelentésű növénynév személynévesülését nem tartja valószínűnek, „még ha egy-két (részben) hasonló névadásra van is példánk”; továbbá a helynév 1411. évi és XVI. századtól adatolható *gy*-s változatai mellett az egyetlen, 1491-ből származó *Suryanfalva* alakot íráshibának véli. A. Molnár helynévmagyarázatában a román *Surdesti* alakból indul ki és a helynév előtagját a román *surd* ’süket’ szóból keletkezett személynévre vezeti vissza. A helynév A. Molnár szerint később a román képzési módnak és hangtani változásoknak megfelelően alakult. A. Molnár nem foglalkozik a Reuter által említett *Surjánfalva* < *Surjánpéterfalva* és *Surján ~ Surjány* helynevekkel, ill. hegynévvel.

Nem tartom magam illetékesnek arra, hogy A. Molnár Ferenc magyarázatához hozzászóljak. De megemlítem, hogy a *Surgyánfalva ~ Surjánfalva* változatban a *Surján* alak nem feltétlenül íráshiba — amint azt A. Molnár feltételezi —, hanem inkább „értelmes” elírás. Az 1491-es oklevél írója is bizonyára ismert *Surján* személynévet, és a helység nevét nem *Surgyán*-nak, hanem *Suryan*-nak gondolta helyesen leírni. Az ugyanis a helyzet (és ez mondanivalóm lényege), hogy a középkorban volt román *Surján* személynév. Maksai Ferenc feltevésének igazolására hivatkozom egy 1376-ból származó oklevélre, amelyben I. Lajos király Rayk fiainak: „*Surian*, Bogdan, Demetrius, Thoma és Blasius” románoknak a szerbek és bulgárok elleni háborúban tanúsított hűségükért és az ellenség feletti győzelmükért a Temes megyei Myhald tartományban levő Balasnica possessiót adományozza (DocVal. 265). Talán ennek a *Surján*-nak fia volt az a Péter, akinek a neve a Temes megyei, 1410-ben felbukkanó *Suryanpéterfalva*-ban maradt fenn. E helység 1447-ben — mint Doboz egyik tartozéka — *Suryanfalva* alakban fordul elő (Cs. II. 34; ZsigmOkl. II/2: 382/7711).

A *Surian* személynév a románba feltehetően a szerb-horvátból került át. 1271-ben a zágrábi káptalan bizonyáglevelét adott ki egy birtokvásárlással kapcsolatosan. A birtok határleírásában Dragdan, *Surian*, Bogdan személynévek fordulnak elő latinosított, ragozott alakban: „super vineam Dragdani . . . inde descendit per Obres, et venit super vineas *Suriani*, ubi est meta terrae; inde inter vineas *Suriani* et Bogdani per Obres sub tribus arboribus nucum vadit” (ÁUO. VIII. 370).

A *Surian* személynévből alakult a Dózsa-féle parasztháború idején Magyarországon többször megfordult velencei követ családnéve is: „*Surianus*, Antonius magn. orator Venetiae Budam delegatus” (Fekete-Nagy — Kenéz — Solymosi — Érszegi: Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium Anno MDXIV. Budapest, 1979. 608), a ma is használatos magyar *Surján* családnév (l. Budapesti Telefonkönyv, 1981.), és a középkori

Surian ~ *Wuryan* helynevek is a fent idézett *Surian* középkori személynévből alakultak.

Reuter nem említette az elpusztult Somogy megyei *Surján* helységet, amelynek neve ma is megtalálható határrésznévként és pataknévként. 1346: *Suryan*, 1408: *Suran*, *Surian*, 1440: *Surian*, 1478: *Suryan*. A falu „Szent-Balázs vidékén fekhetett” (Cs. II. 641; ZsigmOkl. II/2: 147/6197). Ma Sántos, Cserénfa, Szentbalázs határában *Surgyán* ~ *Surján* 'sík, szántó' és *Surgyán-patak* ~ *Surján-patak* (Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974. 500). Továbbá „1364 említetik egy *Surán* nevű helység, amelyet Pesty Raffna közelében helyez. . . *Surján* (hajdan: *Serjén*) van Torontálban és van *Surján* nevű falu Boszniában” (Milleker Bódóg: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1915. 238; vö. Cs. II. 107).

A Csanád megyei, 1232-ből adatolható *villa Suran* és *terra Seryan* feltételezett azonossága (Györffy I. 869) és a *Surján* ~ *Surán* ~ *Serján* ~ *Serjén* névalakok váltakozása (vö. Milleker i.h.) a *Surian* személynév *Suran*-ból való magyarázatának lehetőségét veti fel. A Magyarországon előforduló *Surány* helynevek alapját képező *Suran* személynév eredetére l. FNESz. *Beregsurány* alatt.

Végül az *Erdő*, *Csepel* egyelemű személynévek és az *Eresztevény* családnév kérdéséhez kívánok hozzászólni. Az „*Eresz evény*, *Berek*, *Liget Pagony*, *Csalit* stb. növényzeti, fogalmak jelentésköre nemigen volt alkalmas személynévesülésre” (MNY. 1966. 305). A Molnár Ferenc is hasonló véleményen van. Pais Dezső a Régi személynéveink jelentés-tana c. művében az *Erdő* egyelemű személynévet a foglalkozásnevek csoportjába sorolja: „A foglalkozásnevek a foglalkozást jelképező szavakból alakultak. A foglalkozást pedig jelképezheti 1. a foglalkozás tárgya és 2. a foglalkozásból kivált cselekvésképzet. Tehát a foglalkozásnevek első alcsoportját azoknak a dolgoknak pusztá, vagy képzővel ellátott nevei szolgáltatják, a melyekre a foglalkozás irányul. Ezekkel együtt kell még ebben a korszakban tárgyalnunk azokat a neveket is, amelyek valami dologgal való más természetű kapcsolat, pl. valaminek a birtoklását fejezik ki . . . Foglalkozásuk tárgyáról, eszközéről, termékéről veszik nevüket: . . . 1240: *Sucoro* és *Herdeu*, azaz *sukoró* és *erdő*, bakonyi erdőőrök . . . 1211, 1224: *Rrdeud*, *Erded*; 1211, 1300: *Erdeus* az *erdő* -d és -d képzővel; továbbá 1362, 1366: *Űrdeu* és *Beruk* ~ *Beregh* testvérek . . ., azaz *erdő* és *berek*” (MNYTK. 115. sz. 21–2). „Ezekben az esetekben valószínűleg a személy annak a — fentebbi értelmezéssel illethető — helynek a nevét vette föl, melynek megművelése vagy őrzése volt a hivatása” (Pais Dezső: MNY. 14:21).

A *Csepel* személynév eredete kérdéses, egyaránt lehet török vagy szláv eredetű (l. FENSz. *Csepel* alatt).

Eresztevény egyelemű személynévet, amelyből családnév válhatott volna, eddig nem találtam. Ha a későbbiekben előkerülne ilyen személynév, akkor sem a cseperedés, sarjadzás, serdülés jelentésű fogalomkörbe tartozó köznévből alakultnak vélném, hanem a fenti *Sukoro*, *Erdő*, *Berek* személynévek példája nyomán: foglalkozásnévnek. A XIII. századtól azonban számtalan *Eresztevény* földrajzi nevet jegyeztek fel (KklSz.), és volt Somogy megyében 1479-ben „poss. *Erezthewen* in territorio possessionis Nagzakachy”. Ekkor a Fejéregyházi család egyik tagja eresztevény-i birtokát az *Eresz evényieknek*[!] adta el (Cs. II. 580, 671); továbbá Valkó megyében 1298–1453 között feljegyezték *Eresz(t)evény* falu nevét (Cs. II. 380) és Háromszék megyében egy pagus neve *Eresztevény* volt (Lipszky). 1384-ben Szécsi Miklós országbíró jegyzőjét *Eresztevényi* Péternek hívták: „vnacum magistro petro de *Erezteuen*, Curie dieti Comitris Nicolai notario” (ZichyOlm. IV: 280). Vagyis az 1690-ből adatolt *Eresz evény* családnév helynévből alakult és eredetileg a személy lakóhelyét, származáshelyét vagy birtokát jelölte.

Fehértói Katalin

Szabó Zoltán (szerk.): A szövegizsgálat új útjai. Tanulmányok. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1982. 238 oldal

1. A hatvanas évek legelején — már a generatív koncepció térhódításának a kezdetén — egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nyelvéírás csak akkor tekinthető viszonylag teljesnek, ha a kutató a nyelv működésének belső feltételeivel és törvényszerűségeivel párhuzamosan (belső nyelvészet) vizsgálja és leírja azt a közeget is, amelyben a nyelv mindennapi életét éli (külső nyelvészet). A különböző tudományágak között már az előző évtizedben megindult integrálódási folyamat, mely a határtudományok egész sorát hozta létre, a nyelvtudományon belül is (külső és belső nyelvészet) felerősítette az egységesülés felé mutató tendenciákat, s így módon a nyelvészeti kutatásokban is mindinkább teret hódít a nagyobb összefüggések feltárását célzó, a belső nyelvészet határain jóval túlmutató szemléletmód.

A komplexitásra törekvésnek ebből a talajából sarjadt ki a szárnyait már jóval előbb bontogató kommunikációelmélet mellett a filozófiai indíttatású, a hagyományos nyelvfilozófia és a logika megoldatlan kérdéseire választ kereső beszédaktus-elmélet, mely igen termékenyítően hatott a korszerű nyelvészeti kutatásokra, ez a folyamat hívta életre a nyelv társadalmi meghatározottságát tudományos rendszerességgel és módszerességgel vizsgáló szociolingvisztikát, és ebben az évtizedben bontakoznak ki frissítő erővel és integráló hatással, a közeli és távoli múlt gazdag örökségéből inspirálódva, egy új szövegvizsgálati módszertan egyre láthatóbbá és kitapinthatóbbá váló körvonalai, melyek — a hetvenes években mindinkább szilárd elméleti megalapozást nyerve, egy új filológia megteremtésének nem lebecsülhető igényével — széles távlatokat nyitottak a komplex nyelvészeti vizsgálódások előtt, és egyszersmind új feladatokat és követelményeket állítottak a nyelvtudomány művelői elé. S hogy ezeket a követelményeket, amelyek mintegy involválják a nyelvtudomány határain jóval kívülre mutató, nagyobb összefüggések és folyamatok rendszerszerű vizsgálatát, a szintetikusabb igényű, a „panorámikus” szemléletmodú kutatási irányzatok miként vélik megvalósíthatónak, abból nyújt bőséges ízelítőt egy nagyon tartalmas és színvonalas „szinkrón metszet” erejéig a kolozsvári és bukaresti magyar nyelvészek ismertetésem címében szereplő legújabb szövegnyelvészeti tanulmánygyűjteménye.

2. A kötet Szabó Zoltán szerkesztői bevezetőjén kívül (5—11) öt terjedelmes tanulmányt foglal magában. Ezek sorrendben a következők: Schveiger Paul: A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése (12—52); Murvai Olga: Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához (53—83); Szabó Zoltán: A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége (84—147); Cs. Gyimesi Éva: A műelemzés módszertanához (148—98) és végül Józsa Mária: A szövegnyelvészet egy elbeszéléseleméleti alkalmazása (199—238).

Az első mozzanat, ami a kötet gondos áttanulmányozása után a figyelmes olvasó szemében ötlök, az a szövegnyelvészeti vizsgálódásokban sűrűsödő — olykor még hipotézisek formájában élő és ható — különböző elképzelések és még különbözőbb lehetőségek

sokasága. A kötet szerzői próbálnak úrrá lenni a gondolatoknak és elképzeléseknek ebben a szinte áttekinthetetlen rengetegében. A „rendteremtés” tekintetében a sort Szabó Zoltán igen tömör, mintaszerűen tartalmas szerkesztői bevezetője nyitja meg.

A szerkesztő rövid bevezetőjében, a kötet jellegére és célkitűzéseire vonatkozó megjegyzései után, a szövegnyelvészet kialakulásának a főbb mozzanatait vizsgálva (főleg a 20. századi előzményeket) visszamegy egészen a klasszikus ókorba, de érdeklődésének középpontjában főleg az áll: nyelvtudományi indíttatása ellenére a szövegnyelvészet miként alakult át rövid idő leforgása alatt határtudományi diszciplínává. Ennek során egy nagyon tömör körképből bontakoztatja ki ezt a bonyolult folyamatot, majd röviden vázolja a szövegnyelvészeti vizsgálódások országonként kibontakozó különböző változatait, „iskoláit”, nem feledkezve meg sem a szövegnyelvészeti kutatások alkalmazási területének kiszélesedéséről, sem pedig buktatóiról. Ezeket a kiragadott és nagyon sűrített megállapításokat a szerkesztő logikus okfejtése, a század nyelvtudományi irányzataiban való fölényes jártassága és más területekre is utaló gazdag ismeretanyaga teszi teljessé és meggyőzővé.

3. A szerkesztői előszó után következő törzsanyag elhelyezése, az említett öt tanulmány sorrendje, gondos és logikus megfontolás eredménye, és az egységre törekvő benyomást kelti. Minthogy a kötet szerzői tanulmányaikban „a szöveg szintűséget és az ennek megfelelő vizsgálati szempontokat” akarják biztosítani (11), ennek a célkitűzésnek megfelelően, a kötet többi tanulmányának mintegy kereteként és megalapozásaként, érthető módon Schveiger Paulnak a szövegnyelvészet elméleti kérdéseit elemző szintézise került a kötet élére. Szorosan kapcsolódik az előző dolgozatban csak elnagyoltabban érintett kérdéskörhöz Murvai Olgának a szövegnyelvészet egyik igen lényeges — mondhatnánk — központi problémáját nagy hozzáértéssel elemző tanulmánya a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának a vizsgálatáról. Az előbbi tanulmányok egyes megállapításait továbbgondolva és elmélyítve, a stilisztika sikeres művelésének az igényével fejti ki elgondolásait Szabó Zoltán terjedelmes, gazdag anyagot mozgató dolgozatában a szövegnyelvészet és a stilisztika „szimbiózisáról”. Az ezután következő Cs. Gyimesi Éva logikusan megkomponált értekezése a műelemzés módszertanáról nemcsak új színnel gazdagítja és árnyalja a kötet amúgy is gondolatokban gazdag anyagát, hanem egyúttal továbbgondolásra és vitára is serkenti az olvasót.

Jó szerkesztői felfogásra és remek érzékre vall Józsa Mária igényesen kimunkált dolgozatának a közlése. Az egykori kolozsvári „iskola” is mindig megtalálta módját az utánpótlás lehetőségének, ez a hagyomány — mint az említett példa is mutatja, de sok más nevet is említhetnék — ha más területen is, de úgy látszik, kötelező érvénnyel tovább él.

4. Képletesen szólva a Schveiger dolgozata, — a kötet legeleméletibb beállítottságú írása — időben hidat ver az ötvenes évek vége és a nyolcvanas évek legeleje között, miközben térben is — megbízható elméleti felvértezettséggel — bejárja a nyelvtudománynak és a társtudományoknak azokat a területeit, amelyek az imént említett „hid” két fő „pillére” között szilárd, vagy szilárdnak vélt talajt, biztosítanak számára. Schveiger felfogásában az első pillért — a szilárd elméleti talajt — föltétlenül a generatív szemléletmód és módszertan jelenti. Innen elindulva a beszédaktus- és a kommunikációelméleten át — közben a megtett út biztosításához és az előtte álló út folytatásához jócskán inspirálódva a szemantikából, a logikából, a pragmatikából és más forrásokból — halad és jut el a második fő pillérig, a szöveg szintűség lényegéig. Elméleti szintézisében Schveigernek sikerült „mozgásba hoznia” a korszak nyelvtudományának szinte valamennyi részterületét szemléletbeli gazdagodásával és módszertani újításaival, és ezeknek a birtokában ezt

a „mozgást” úgy bemutatnia, mint amely logikusan vezet a nagy és átfogó összefüggéseken át egy szerförlött bonyolult folyamat föltérképezéséhez. A dialektikának a jó értelemben vett „játéka” jellemzője és meglehetősen erős oldala Schveiger munkáinak, s mindez — a kritikai érzék mellett — alapos szakirodalmi tájékozottsággal és igen jó szintétizáló képességgel párosul.¹

A nagyon jól iskerült szintézis gondolatmenetének vázlatos áttekintése után röviden utalni szeretnék a szövegnyelvészet egyik igen jelentős (ha nem a legjelentősebb) problémájára, a szövegkohézió mibenlétére, és arra a módra, ahogyan ezt Schveiger értelmezi. A szövegkohézió meghatározásához a „kontextust” Schveiger számára a szöveggrammatika, a szemantika, a szintaxis, a pragmatika, a szöveg preszuppozíciói és logikája, valamint az ezekhez nagyon szorosan kapcsolódó és ezekbe beágyazódó mozzanatok biztosítják. Schveiger úgy véli, hogy a kohézió mibenlétét és a kohézió fokozatait csak a *standard-nem standard* szöveg pontos elhatárolása révén állapíthatja meg. Ugyanis a kohézió más és más jellegű és másként nyilvánul meg a fenti oppozíció két sférájában. Például a *nem standard* szöveg egyik jellegzetes típusában, a tudományos szövegben a kohézió nagyon pontos szemantikai, szintaktikai és esetleg más szabályrendszereken alapszik, amelyek — ha természetes nyelven fogalmazták meg a szöveget — akkor implicit, ha mesterséges nyelven, akkor mindig explicit jellegűek. Ellenben a *nem standard* szöveg másik típusának, a költői „nyelvnek”, a kohéziója legalább két különböző változatban realizálódik: egyrészt a költői szöveg alkotójában, másrészt a befogadóban, természetesen „világuk” különbözőségétől függően, ami viszont egyáltalán nem jellemzője a tudományos szövegnek, minthogy ez utóbbinak, mind az alkotó, mind a befogadó számára egyetlen „világ” az alapja.

A kohézió lényegének a felderítésében lényeges szerepet játszhat a patológiai szövegek tanulmányozása is. Schveiger ezeket is elemzi, ám fejtegetéseiben még ezek ellenére is maradnak kérdőjelek. Schveiger ugyanis azt állítja — s ebben egyet is érthetünk vele —, hogy ti. a tudományos szöveg kohéziója „igen kis mértékben függ az adott nyelv jellegétől” (39), de ez a „kis mértékben függ” megállapítás jelentőssé, vagy némileg jelentősebbé válhat például egy idegen nyelvű szakszöveg fordításakor. Még a szóban forgó szakmában nagyon illetékes és mindkét nyelvet tökéletesen ismerő fordító esetében is fölmerülhet a jogos kétely és kérdés: vajon a fordító az eredeti szöveg kohézióját maradéktalanul vissza tudta-e adni anyanyelvében? Azt hiszem, Schveigernek az előbbi megállapítása elméletben ugyan elfogadható, intuitív alapon esetleg igazolható is, ám bizonyos esetekben meg is kérdőjelezhető, főleg ha természetes nyelven írott tudományos szövegről van szó. Csak aggályokat és esetleges „félreértéseket” eloszlató formában javasolnám: nem lenne érdektelen Solomon Marcusnak a tudományos és költői nyelv jellegzetességeiről szóló, itt terjedelmi okokból nem részletezhető elemzését szemügyre venni, akire egyébként futólagosan Schveiger is hivatkozik.² Úgy vélem, Marcus felfogása jó kiinduló alapot szolgáltatna — természetesen bizonyos módosításokkal — az itt felvetett kérdések egyes mozzanatainak a tisztázásához csakúgy, mint a koherencia fokozatainak (*koherens, majdnem koherens, kevésbé koherens, majdnem nem koherens, nem koherens* — 37) szemantikai viszonyokon alapuló, esetleg formálisan is

¹ A szerző ennek számtalan tanújelét adta a romániai és a magyarországi, valamint a nyugat-európai és amerikai szakfolyóiratokban és kiadványokban közölt tanulmányai-val. Az újabb munkái közül idézhetnem a *Limba și vorbire în afazie* [A nyelv és a beszéd kérdései az afáziában] című, román nyelven megjelent dolgozatát (Kolozsvár-Napoca, Dacia Könyvkiadó, 1980.)

² Marcus Solomon: *A nyelvi szépség matematikája*. Bp., Gondolat Kiadó, 1977. Különösen Az emberi nyelv két pólusa, Ötvenkét oppozíció a tudományos és a költői kommunikáció között és A matematika metaforái című tanulmányok tartalmazzak az itt elemzett kérdéskörben hasznosítható lehetőségeket.

érzékeltethető, pontosabb meghatározásához. E fokozatok „zavaros”, „nem poláris” jellegét Schveiger is szóvá teszi (37), és az újabb kutatásoktól várja a megnyugtatóbb eredményt.

Ha a hatvanas évek elején, „a mondatközpontúság korszakában” a generatív grammatikában a szemantika a szintaxis részeként jelenik meg, a szövegnyelvészeti vizsgálódások kibontakozásával ez a viszony olyképpen módosul, hogy most a mondatok szintaktikai szerkezetéből elvont szemantikai elem válik elsődleges szervező, „integráló” erővé (Józsa Mária, 199). Minthogy igen bonyolult, áttételes jelenségről van szó, a kutatót a szövegjelentés feltárásában és leírásában csupán a valóságra vonatkoztatás mozzanata igen kis mértékben segíti célja elérésében, éppen ezért számolnia kell más viszonyokkal is. A „tárgyi” jelentés mellett föltétlenül figyelembe kell vennie a sokkal bonyolultabb és áttételesebb „kommunikatív jelentést”, egyszóval: mindazokat a tényezőket, amelyek közvetve vagy közvetlenül befolyásolják a szöveg jelentésének valamilyen irányú alakulását. A közlemény — a szöveg — jelentését alakító, árnyaló vagy döntő mértékben meghatározó tényezők széles skálájában rendkívül fontos szerepe van a modalitás vizsgálatának.

Murvai Olga szakavatott kézzel — a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatát vizsgálva — a nyelvészetnek nem ismeretlen, de föltétlenül újszerűen értelmezett területe kalauzolja el az olvasót. A terület szerteágazó kérdéskörének módszeres és rendszeres vizsgálatát a nyelvész számára elsősorban a logika, a filozófia, a pragmatika, a beszédaktus- és a kommunikációelmélet, a lélektan stb. eredményei teszik lehetővé.³ Murvai Olga is ebben az elméleti keretben mozog, és a modalitás fogalma lehetséges értelmezésének tisztázása után azt kutatja, „hogy néhány különösen fontos modális érték (például: a bizonyosság, valószínűség, kötelezettség stb.) miként realizálódik a neki megfelelő modalitástípus keretében, és milyen szövegkapcsolatokat eredményez” (61). Murvai ezt úgy véli elérhetőnek, hogy „a különösen fontos modális értékek” elemzésére logikai keretet állít föl, s ily módon az aleutikus, az episztemikus, a deontikus, a kívánság és az érzelmi (affektív) modalitás alapfogalmai nyújtanak fogódzót elgondolásai kifejtésére (61).

Az aleutikus modalitás a kijelentések igazságértékét tekinti a modus kiinduló-pontjának, a dictum ennek megfelelően módosul. Alapfogalma: a <szükségyszerű>. Az episztemikus modalitás és az ebből következő modális érték lényege abban összegezhető, hogy a közlő alany „valamilyen megismerési művelet lehetőségére révén módosítja a dictumban kifejezett állítás lényegét” (61). Alapkategóriája: a <biztos>. A deontikus modalitás „a kijelentések igazságértékén alapuló szükségyszerűség személyekre vonatkozott kötelezettségként értelmezhető” (uo.). Alapfogalma: a <kötelező>. A kívánságmodalitás voltképpen a modus transzformációja, azaz a közlő alany személyes tapasztalata alapján közleményét „áthelyezi” az óhajítás, a kívánság síkjára (uo.). Alapfogalma: a <kívánság>. És végül az érzelmi (affektív) modalitás a közlő alany érzelmi értékelését, magatartását fejezi ki a dictumban foglalt tartalommal kapcsolatban (uo.). Az érzelmi modalitás a szöveggörnyezettől függően meglehetősen sokszínű, bonyolult modális értékeket eredményezhet. Alapkategóriájának a két szélsőséges pontja, a <kedvező/kedvezőtlen> között, az érzelmi telítettség és az érzelmi értékelés igen széles skáláján a legkülönbözőbb fokozatok és változatok mutathatók ki.

Murvai Olga elemzése jó példája annak a tudományos eljárásnak, midőn a kutató vizsgálati tárgya jellegéből bontja ki a benne rejlő „logikát”, „filozófiát”, „lélektant”,

³ Murvai Olga logikusan fölépített dolgozatának egyik igen megbízható előzményként megemlíthetem a nálunk is kedvezően fogadott tanulmányát, mely a bukaresti Kriterion Könyvkiadó gondozásában Szöveg és jelentés címen látott napvilágot, 1980-ban. Több szövegnyelvészeti, műelemző és stilisztikai tanulmánya a romániai és a magyarországi szakfolyóiratokban, valamint más külföldi kiadványokban is megtalálható.

„pragmatikát” vagy netán a „matematikát” és az ezekből következő mozzanatok. Így tanulsággal szolgál mind az elemzés módszerességét, mind a feltárt viszonyok megbízhatóságát illetően — függetlenül a felfogástól — mindazok számára, akik a szövegnyelvészeti vizsgálódásokkal kötelezték el magukat.

Most is, mind eddig tettem, csak a továbbgondolás igényével vetnék föl egy-két szempontot. Úgy vélem, a *tud* ige szemantikai interpretációjában (64) tágabb „kontextusra” kellett volna támaszkodnia; fogalmi köre, az a „mező”, amelyben a *tud* ige mindennapi életét éli, sokkal szélesebb ennél. Murvai *tud* igéjében „Péter általában kedves, de *tud* kellemetlenkedni is” nyelvérzékem szerint a 'képeség' mozzanata kerül előtérbe, amivel az idézett mondatát igazolja is (64). Viszont érdekes lenne ennek az igének a fogalomkörén végigmenni és a magyar nyelven kívülre tekintve, mondjuk, az orosz és a német modális igékkel egybevetve, az elemzés tanulságait hasznosítani, mert első pillantásra is valószínűnek látszik: a modális értékeket árnyalná és esetleg „értéksíkváltáshoz” is vezetne. Olyan kérdéskört érintettem, talán valamivel határozottabban, ami a nemzetközi szakirodalomban is fölmerült már, s amire egyébként Murvai is hivatkozik, hogy ti. „a nyelvi szinonimák fölcserélhető-e egymás között a szövegben anélkül, hogy megváltozna a mondat modalizált jelentése és közvetve a mondatok szövegbeli kapcsolata” (81). Nem ártana — csak ötletként mondom —, ha ennek a jól megszerkesztett tanulmánynak a szerzője — aki nagyon is tisztában van azzal, hogy „a nyelvi forma gazdagabb és változatosabb mint a logikai tartalom, a nyelvi jelentések színesebbek, mint a logikai keret” (81) — a logika segítségével végigpásztázná ezt a nem könnyűnek ígérkező, tőlem csak mellékesen érintett területet.

Szabó Zoltán szintézise a kötet legterjedelmesebb tanulmánya, egy több éven át érlelt, következetesen kikristályosított koncepció foglalata. Érdemét és szintézisének legnagyobb jelentőségét abban látom, hogy a magyar nyelvtudományi szakirodalomban azon kevesek közé tartozik, akik elsőként ismerték föl a hatvanas években kibontakozó korszerű szövegnyelvészeti vizsgálódásokban a stilisztika rendszeresebb és módszeresebb — a kor követelményeinek megfelelő — művelésére kínálkozó lehetőségeket, s ezeket fölismerve, céltudatosan és következetesen munkálkodott — igen alapos elméleti felvértezéssel és jó kritikai érzékkel — egy hangsúlyozottan szövegközpontú (szöveg szintű), komplex stilisztikai módszertan kialakításán. Ezt bizonyítja a szövegnyelvészeti keretbe „ágyazott” stilisztika számos elvi, módszertani és gyakorlati kérdés tisztázó több tucat tanulmánya, amelyek a romániai, a magyarországi szakfolyóiratokban és a legkülönbözőbb tekintélyes nemzetközi kiadványokban láttak és látnak napvilágot, nemegyszer önálló monográfiák formájában is.⁴ Szabó Zoltán jelenlegi tanulmányában is ennek a folyamatnak (és erjedésnek) a legfontosabb mozzanatait tárja az olvasó elé azzal a természetes elméleti és módszertani többlettel, ami őt is — „előtanulmányaiból” kiindulva — továbbgondolásra késztette.

A kolozsvári szerző hat nagy gondolati egységre osztott igényes összegezését olvasva, minduntalan az volt az érzésem, mintha egy nagyon erős sodrású, szűk mederbe szorított folyam áradását figyelném. A valóság nyelvére lefordítva ezt a képletes megállapítást, Szabó Zoltán a lehetőségeknek és elképzeléseknek szinte egy „parttalan” folyamat

⁴ Szabó Zoltán állandó szerzője nemcsak a romániai és a magyarországi szakfolyóiratoknak; neve igen gyakran szerepel a legkülönbözőbb nemzetközi folyóiratok és kiadványok hasábjain is. A legutóbbi fél évtizedben megjelent több tucat tanulmánya mellett, csak két terjedelmesebb dolgozatát említem meg: az egyik az 1977-ben Kolozsvárott (Dacia Könyvkiadó) napvilágot látott, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai című könyve, a másik a Kis magyar stílustörténet, egy korábbi bukaresti kiadásnak gyökereken átdolgozott és kibővített — mondhatnám — teljesen új változata (Bp., Tankönyvkiadó, 1982.).

kényszeríti egy viszonylag szűknek bizonyuló keretbe, hogy ily módon próbáljon rendet teremteni a gondolatok tömkelegében. Az olvasó meggyőződhet arról, hogy ez a szerzőnek sikerült is, ám azt is észreveheti, hogy Szabó Zoltánnak a terjedelmi okokból szűkre, keskenyre szabott „gátrendszer”, azt az elméleti és módszertani keretet, amelyben oly otthonosan mozog, egy lehetséges monográfia kereteivé kell szélesítenie, mert még oly terjedelmes összegezésében is a gazdaságosan fölépített és tömören megfogalmazott elképzeléseiből — érezhetően — sok mindent mellőznie kellett. Úgy vélem, ha mostani szintézisének az előzményeit amolyan „előtanulmányoknak” neveztem, az itt elemzett dolgozatot ugyanígy méltán nevezhetem egy megírandó monográfia tömör foglalatának.

Akárcsak Schweiger vagy Gyimesi Éva a maga témájában, Szabó Zoltán is — a szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatáról szólva — biztos érzékkel és jó tájékozódóképességgel gazdag és színes terepet jár be. Rendszerező elve a szövegszintűség. Dolgozatának első részében, melyben a szövegnyelvészet általános kérdéseiről nyújt áttekintést, már fölillantja a stilisztika számára adódó lehetőségeket is, majd ezt követi a stilisztika elméleti alapjainak a fölvázolása, a stilisztikai minősítés, a stilisztikai elemzés és jellemzés módozatainak bemutatása után fejtegetéseit tömör összegezéssel zárja. A szövegszintűség az az elméleti alap, amelyből kiindulva a szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatának összes lehetséges mozzanatát, „kiágazásait” igen jó szintetizálóképességgel, remek kritikai érzékkel — ami gazdag ismeretanyagáról tanúskodik — árnyaltan és tömören elemzi. Közben pedig kirajzolódik a szerző korszerű stilisztikai koncepciója is, mely a hagyományos stilisztikai vizsgálódások elszigetelő és atomisztikus módszertanát meghaladva, olyan elméletileg megalapozott elveket és kutatási technikát kínál fel, „amelyek segítségével a szövegegész stílusa ragadható meg” (139), s a rész-egész viszonyát tekintve „a mondat és az annál kisebb egységek számára a szövegbeli jelentéskiterjedés és a szövegszerkezeti kisugárzás figyelembevételével a mindenképpen szükséges tág vizsgálati alapot szolgáltatja” (uo.).

Bár a szövegszintűségre „felfűzött” stilisztikai vizsgálódásokban — az összegezés fejtegetéseiből következően is — a szövegnyelvészet elmélete és módszertana szilárd elvi alapot látszik biztosítani a komplex színezetű gyakorlati kutatások számára, mégis úgy vélem, főleg elméleti kérdésekben van még jócskán tisztázni valója a szakirodalomnak, s ezt Szabó Zoltán is érzékelteti. Itt van például a stilisztika elméleti alapjai kidolgozatlanságának a kérdése, mely egy egész sor más problémát is fölvet (90). Már maga az alapfogalom, a stílus kérdése sem tisztázott, de ha meg is elégszünk egy intuitív alapon nyugvó meghatározással, vagy egyszerűen posztuláljuk a stílus fogalmát, még akkor is tovább sorjázhatjuk a megoldásra váró kérdéseket. Ha a korszerű stilisztikai vizsgálódások helyét valahol a szövegnyelvészeti stúdiumok körül/mentén jelöljük ki — jelenleg ez látszik a legjárhatóbb útnak — akkor is fölmerül a kérdés: a stilisztikának egyre interdiszciplinárisabbá váló jellege, s mint komplex, integráló „hajlamú”, mégiscsak önálló létre jogosult tudományágnak hangsúlyozottan nyelvészeti indíttatása folytán hol van a helye a nyelvi szintek rangsorában, ha már jogosan stilisztikai szintről (is) beszélünk.

Minden bizonnyal igaza lehet Szathmári Istvánnak, aki — mintegy a fenti kételyekre és kérdésekre válaszolva — ezt írja: . . . „Vajon milyen sors vár a stilisztikára? Beolvad a szövegtanba, esetleg más diszciplínába? Vagy éppen ő maga kebelez be más stúdiumokat? Illetőleg megmarad külön állva, de a korábbiánál még interdiszciplinárisabb jelleget ölt? Nem tudhatjuk (én azonban az utóbbi megvalósulásában bízom! [Szathmári megjegyzése]). Egy azonban fontos, hogy ti. a par excellence stilisztikai jelenségek valahol megkapják az őket megillető vizsgálatot és értékelést”.⁵ Nem valószínű, hogy a közeljövő-

⁵ Szathmári István: Az avantgarde stílárius nyomai József Attila költészetében. „A lét dadog, / Csak a törvény a tiszta beszéd.” Az ELTE József Attila emlékezésére összehívott tanácskozáson elhangzott előadások anyaga. Bp., 1980. 46. lap.

ben a stilisztikai kutatások számára a szövegvizsgálati alapnál biztosabb fogódzót találunk. Ezt föltétlenül tanulságként szűrhetjük le a Szabó Zoltán szintéziséből.

Még témájuk különbözősége ellenére is, szinte önmagától kínálkozik az összehasonlítás lehetősége Szabó Zoltán dolgozatával, ha sorrendben nyomban az utánakövetkező Cs. Gyimesi Éva igen jól megkomponált, széles látókörre és elméltre valló tanulmányát vesszük szemügyre. Ha Szabó Zoltán a kötet rendszerező elvét, „a szövegszintűséget és az ennek megfelelő vizsgálati szempontokat” (11) elsősorban és főleg a nyelvtudomány felől elindulva keresi és találja meg (a keresés és megtalálás minden „kiágazásával”), ugyanezt az utat járja be Gyimesi Éva is, csak az irodalomtudomány felől elindulva, midőn a műelemzés módszertanának szerteágazó kérdéskörében próbál rendet teremteni. Okfejtéseik, megállapításaik és következtetéseik igen gyakran keresztezik, de nem semlegesítik, sőt mi több: felerősítik egymást, mert a szálak — épp a szövegszintűség rendszerező elvéből következően — jócskán átnyúlnak egyik oldalról a másikra. Ami az egyiknél általánosítás, végső következtetés, az a másikinál esetleg kiindulópont, axioma, vagy látókör tágító lehetőség, és fordítva.

A szépirodalmi szöveg, a műelemzés és a stilisztikai vizsgálódások módszertana ma már olyan komplex egységet alkotnak, hogy elhatárolásuk szinte lehetetlen, vagy csak bizonyos — esetleg a hagyományokból örökölt — konvenciók révén, elméletben lehetséges; az értelmezés során az egyik implikálja a másikat, és mindegyik a nagyobb összefüggések felé, jóval túlmutat saját magán. Éppen ezért nem volt könnyű dolga Gyimesi Évának, feladatát viszont a tőle megszokott igényességgel oldotta meg.

A felfogásoknak ebben a „parttalan” áradatában, amelyet az olvasó elé tár, úgy próbál rendet teremteni, hogy miközben ütközteti és kritikailag értékeli kiérlelt koncepciója alapján a műelemzésre vonatkozó legkülönbözőbb elképzeléseket, nem feledkezik meg az ezekben rejlő és a műelemzésben hasznosítható lehetőségekről, s ily módon a változatok sokaságán át és a „változatokörök” metszéspontjaitól körülhatárolt, előreutató lehetőségeket fölkarolva halad és jut el egy invariánsnak tekinthető, adekvát műelemzési módszertan megalapozásához. E színes és árnyalt körképbe foglalt metainterpretációt Vári Attilának *Expressz-ajánlott vérpad* című abszurd parabolájának elemzésével zárja, mely voltaképpen a fölvázolt elképzelésekből kibontott értelmezési gyakorlatot mutatja be bizonyos didaktikai elképzelésekből kiindulva.

Mint e szintéziséből is kiderül, Gyimesi Éva egyforma biztonsággal mozog mind a nyelv-, mind az irodalomtudomány területén, eddigi tudományos tevékenysége is azt bizonyítja, hogy az elméleti jártasságát szakszerűen tudja kamatoztatni az árnyalt és komplex gyakorlati műelemzéseiben.⁶

Ha nem értettem félre Gyimesi Éva tanulmányának gondolatmenetét, akkor ennek a lényegét a műértelmezés tárgyában kell keresnem, az ő szavaival élve: „Átlépjük-e és meddig lépjük át a műalkotás szöveghatárait, mennyit vonunk be az értelmezésbe azok közül a vonatkozási rendszerek közül, amelyek a mű jelentéslehetőségeit kiteljesíthetik” (155). Gyimesi Éva elméleti körképében voltaképpen e központi gondolat köré csoportosítva értékeli és ítéli meg a műelemzés metodológiájában adódó legkülönbözőbb

⁶ Hogy Gyimesi Éva „az intuitív érzékenység és a szakmai öntudat együttes vállalásával” miként próbálja föltárni az irodalmi művek, s köztük is a líra esztétikumát és az ennek nyomán kibontakozó költői világképet, annak érzékeltetésére hadd álljon itt példaként az az árnyalt elemzés, melyet *Találkozás az egyszerűvel* (Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1978) című, remekbe szabott könyvében nyújt az olvasónak. Színvonalas tudományos publicisztikájában (Korunk, Utunk, A hét stb.) és egész eddigi tudományos tevékenységében a magas szintű szakismeret sohasem volt öncél, mindig „hűségese szolgálója” maradt az esztétikum, az irodalmiság földelítésének.

lehetőségeket, vagy még pontosabban fogalmazva: azt vizsgálja és arra keresi a választ, mi a viszony az immanens és a transzgresszív elemzés között, meddig terjed az egyik, és hol kezdődik a másik, egyáltalán van-e a kettő között jól meghúzható határ.

A szerző természetesen a tárgy pontos körvonalazásának az igényével párhuzamosan keresi a tárggyal egybevágó értelmezési módszert is (157), világosan látja a gondokat és buktatókat, ítéleteiben megfontolt. Viszont még az értelmezendő tárgy határainak a pontos kijelölésekor is (156) kérdéses, hogy ti. a kutató, ha „az irodalmi műben csupán a szöveget vagy a szöveg és az irodalmiság interferenciáját” (156) vizsgálja — tehát mellőzve a „transzgresszív” mozzanatokot — képes-e megmaradni az immanens elemzés határain belül. Elméletileg minden bizonnyal igen, ám a gyakorlatban aligha. Hiszen már maga a szöveg, de talán az „irodalmiság” is, egyáltalán nem függetleníthető a „kontextustól” (ez utóbbit akár tágabban, akár szűkebben értelmezzük), mert ilyen esetekben is erősen hatnak a „... társadalom által fenntartott dinamikus rendszerbe való beágyazottság viszonylatai” (uo.).

Azt hiszem, Gyimesi Éva minden gondolatára föl lehetne fűzni egy-egy elismerő rövid eszmefuttatást, itt-ott egy-két megjegyzéssel, továbbgondolással „fűszerezve”. Ha e sorok írója mégsem így járt el, erről abban a reményben mondott le, hogy a tanulmány lapszélén maradt észrevételeire és megjegyzéseire, esetleg kérdőjeleire választ kap e kitűnő összegezés önálló monográfiába kínálókozó lapjain.

A kötetet Józsa Mária jó érzékkel és szakértelemmel megírt tanulmánya zárja. Ha némileg eltér is ez a dolgozat az eddigiek hangsúlyozottan elméleti jellegétől, mégis szervesen beleilleszkedik a kötet gondolatmenetébe, mert a rendszerező elvet, a szöveg-szintűséget itt dinamikájában, gyakorlati alkalmazásában követhetjük nyomon. Főltételezhetően ez a tanulmány az ifjú kollégánál szakdolgozatának a kötet számára készített változata, s ha ez így van, akkor az ifjú szerző „belépőjét” méltán tekintheti az olvasó sikeres és biztató kezdetnek. Mindenesetre Józsa Mária személyében egy jó elméleti alappal induló és az irodalmi mű árnyalataira is érzékeny kutatót ismerhetünk meg. A francia narratológiai iskola elméletére támaszkodva, de más forrásokból is inspirálódva, érettséggel és fantáziát sem nélkülöző merészséggel végzi el James Joyce 15 novellából álló, Dublini emberek c. elbeszélésciklusának komplex elemzését egy olyan négyzetes modell segítségével, amely a szintaktikai komponensből kiindulva halad és jut el a szemantikai és a pragmatikai komponenshez át az elbeszélésciklus világképeként a kibontásáig.

Természetesen helyszűke miatt sem vállalkozhattam Józsa Mária dolgozatának részletezőbb ismertetésére, a gyakorlati elemzés értékelésére is frisebb Joyce-élményekre lenne szükségem azoknál, mint amilyenekkel én jelenleg rendelkezem, ám szerény ismereteim alapján is állíthatom, hogy az elméleti alapok megbízhatóak és az olvasó nem fog csalódni Józsa Mária szakértelmében és mű iránti érzékében.

5. A kötet végére érve, még egy-két megjegyzéssel adósa vagyok mind a szerzőknek, mind pedig az olvasóknak. Aki ezt a kötetet gondosan áttanulmányozta, vagy áttanulmányozza, bizonyára a szerzőknek nem egy megállapítását megkérdőjelezheti, és jogosan, olvasottsága, más irányú tájékozottsága és a szerzőkétől eltérő felfogása alapján, hiszen egy olyan új metodológia felvázolásáról van szó, amely maga is a legkülönfélébb elképzelések ütköztetéséből, egy tudományelméletileg indokolt rendszerező elv, a szöveg-szintűség „mentén” van kialakulóban. Ezek a körképek egy erjedésben, olykor esetleg képlékeny állapotban levő gondolatsorban próbálnak — nem sikertelenül — rendet teremteni, s aki a nyelvtudomány történetének legutóbbi évtizedekbeli „mozgását” figyelve akar egy-egy újabb jelenségről, egy új tendencia érvényesülésének lehetséges következményeiről távlat hiányában viszonylag megbízható képet fölvezetni, az bizonyára méltányolni fogja a szerzők szellemi teljesítményét.

A kötetet — ha úgy tetszik — nyugodtan tekinthetjük a hetvenes évek nyelvtudománya vázlatos történetének is, hiszen a szerzők tanulmányaikban — rendszerező elvük-ből következően — „mozgásba hozzák” a nyelvtudomány szinte valamennyi részterületét, kézzelfoghatóan érzékeltetve a vizsgálódások interdiszciplináris jellegét is.

Tanulmánykötetről van szó, mégis az olvasónak minduntalan az az érzése, hogy egy monográfia különböző fejezeteit olvassa. Ha pedig az egyes tanulmányokat vesszük szemügyre, azok azt a benyomást keltik, mintha egy-egy, már elkészült vaskos monográfia tömör foglalatát olvasnánk. Nem ártana, ha valóban mindegyik tanulmányból kikerekedne egy-egy színvonalas monográfia; az egyes tanulmányok gondolatgazdasága a biztosíték erre a lehetőségre.

A kötet nem tartozik a könnyű olvasmányok közé, nem a nyelvi megformálás miatt, mely helyenként a magyar értekező próza veretes hagyományaira emlékeztet, hanem a legkülönbébb elképzelések ütköztetése, a változatok sokaságának nyomon követése és gondolati átélése az, ami igencsak próbára teszi az olvasó figyelmét, különösen Szabó Zoltán és Gyimesi Éva dolgozatában, de a logikus okfejtés kárpótolja az olvasót szellemi erőfeszítése miatt. Egy csokorba gyűjtve, a szövegvizsgálatok új útjairól magyar nyelven aligha olvashattunk ennél jobb összegezést; ez az, ami különleges helyet biztosít ennek a kötetnek az eddigi magyar szövegnyelvészeti kutatások szakirodalmában, és ezt annál is inkább állíthatom, mert egy nemzetközi mércével mérhető, színvonalas szintézissel gazdagodtunk, amelyen nyoma sincs „a vidéki látóhatár korlátainak” (Gyimesi Éva, 149).

Azt hiszem, a tanulmányok végén szereplő gazdag szakirodalom önmagáért beszél. Minden bizonnyal kideríthetné egy alaposabb vizsgálat, mi hiányzik ebből a több száz tételt kitevő bibliográfiából, bizonyára sok minden, de a leglényegesebbek közül valószínűleg kevés. Így hát egy szinte naprakész bibliográfia ismeretében és birtokában megkomponált összegezés a szerzők jártasságát és alkotásuk színvonalát tanúsítja. Nem az ünnepontás hangján, de szóvá kell tennem: egy kötethez, mely ilyen gazdag tény- és névanyagot tár az olvasó elé, a szerzői gárdának mellékelnie kellett volna egy részletes tárgy- és névmutatót.

Befejezőként hadd utaljak a bukaresti Kriterion Könyvkiadó Vezetőségének és kolozsvári szerkesztőségének arra a bölcsen kialakított könyvkiadói koncepciójára, amelynek révén oly bőségesen inspirálódhatunk a hagyományokban gazdag romániai magyar művelődési és tudományos élet szellemi termékeiből. Annak a sok száz tudományos dolgozatnak és monográfiának, melynek címlapján a „Kriterion” felírás díszel, most egy újabb példányát veheti kezébe a magyarországi olvasó.

Máté Jakab

Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. Akadémiai Kiadó, 560 oldal

A magyar szótörténeti kutatásban érdekes és a környező népek nyelvtudományi munkásságától bizonyos mértékig elütő jelenség, hogy — szinte egyidőben a nyelveredetre és az ősinek minősíthető szókészletre vonatkozó vizsgálódással — határozott kezdeményezésekkel találkozunk szókészletünk jövevényelemeinek kiderítésére irányuló törekvés ügyében is. Míg a magyar finnugorisztika úttörője, Sajnovics János lappföldi helyszíni kutatásaira támaszkodva csak a nyelveredet bizonyításával, illetőleg szókészletünk finnugor elemeinek meghatározásával törődött, a polihisztor Benkő József — Sajnovics eredményeinek ismeretében és az eredmények elfogadásával, miközben a magyar nyelv nem

török eredetét bizonyította — „a magyar szókról való különb-különb jegyzések” rendjén már szót ejt a szókészletünkbe különböző nyelvekből bekerült jövevényelemekről is (I. Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Nyelvművelő Társaság [Bp., 1978.] című munkájában közölt eddig kiadatlan „A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen” [1791 — 1792] című Benkő-kéziratot [151 — 214]). Nyomában Gyarmathi Sámuel, bár az Affinitas-ban (1799.) az összes finnugor nyelvek tekintetbevételével még csak nyelvünknek finnugor eredete kérdésében dönt, Vocabulariumában (1816.) azonban már szókincsünk fölös számú eleméről mutatja ki az idegen eredetet, elsőként villantva rá határozottan az átvételnek a társadalmi érintkezés során szükségszerűen végbemenő nyelvi kölcsönhatásbeli jellegére is. Feltűnő, hogy még a nyelvújítás kori ortológia olyan jellegzetes terméke, mint a Debreceni grammatika (1795.) — Gyarmathit is megelőzve — hasonló szellemben nyilatkozik a nyelvi kölcsönhatás rendjén szókészletünkbe bekerült jövevényelemekről. Ezeken a korai kísérletezéseken túlhaladva, a század közepe tájától egyre inkább erőre kapó magyar szótörténeti kutatás elvekben és módszerekben hovatovább fejlődve, gazdagodva, a magunk koráig olyan jelentős jövevényyszó-monográfiákat teremtett, mint amilyen Szinnyei Józsefnek Nyr.-beli román, Lumtzer Viktor és Melich János német, Gombocz Zoltán bolgár-török, Bárczi Géza ófrancia, Melich János, majd Knieszsa István szláv, Blédy Géza, majd Márton Gyula, Péntek János és Vő István román jövevényelemeket feldolgozó munkája. Ezeken a nagy, összefoglaló feldolgozásokon kívül a kisebb szótörténeti cikkeknek, szómonográfiáskáknak és terjedelmesebb tanulmányoknak jócskán gazdag sora bizonyítja, hogy a magyar szótörténeti-szófejtő kutatás — felismerve a jövevényyszóanyagnak a nyelvtörténeti vizsgálódásban megmutatkozó sokrétű tanulságait — milyen lankadatlan érdeklődést tanúsított és tanúsít a jövevényelemek iránt.

A magyar jövevényyszó-kutatás ilyen tekintélyes előzményeihez méltóképpen csatlakozik most Bakos Ferencnek a magyar szókészlet román eredetű elemeinek történetét tárgyaló terjedelmes monográfiája. Bár Bakos kellőleg értékeli a román elemek kutatásának eddigi eredményeit, ugyanakkor azonban józan kritikai érzékkel tudatosítja e kutatási területen jelentkező hiányokat is. Minthogy jó ideig a kérdésnek újabb, szójegyzéki részében legteljesebb összefoglalása, Blédy Gézának doktori értekezése (Influența limbii române asupra limbii maghiare, Sibiu [Nagyszeben, 1942.] egybegyűjtötte ugyan szójegyzékében az eddigi kutatás rendjén román eredetűnek bizonyult elemeket, e monográfikus feldolgozás szemponttalán és problémátlan volta miatt már jó ideje nem volt tekintendő olyan feldolgozásnak, amely a kérdést a nyelvtudományi elveknek és módszereknek mai fejlett szintjén megoldotta volna. Ennek tudatosításakor a szerző világosan látta, hogy különösen az utóbbi három évtized szótörténeti kutatása, adatfeltárása és értékelése a Blédy munkája nyomán kibontakozó képet szinte teljes egészében megváltoztatta már csak azért is, mivel megváltozott a szótörténeti vizsgálódásnak, a jövevényyszó-kutatásnak egész módszere és szemlélete (11).

A szerző ilyen kritikai alapállásból nézve a megelőző kutatások eredményeit, most a szókölcsönzést mint a több évszázada egymás szomszédságában, sőt ugyanazon társadalmi-gazdasági közösségekben élő két nép érintkezésének, gazdasági és művelődési kapcsolatainak nyelvi vetületét tekinti. Így aztán vizsgálódási módszere, szemlélete elsődlegesen társadalomtörténeti, sőt még általánosabb megjelöléssel: szociolingvisztikai. Az eddigi kutatók kezén a román eredetű jövevényyszavak tárgyalása során elsikkadt a szó történetének feltárása; nemigen fordítottak kellő figyelmet a szókölcsönzés társadalom- és művelődéstörténeti-néprajzi hátterére, lélektani indítékaira, sőt továbbmenőleg teljesen kívül került az érdeklődés körén az átvett szó belső, magyarságbeli élete, kialakuló szócsaládja. Minthogy ezeket a tudománytörténeti tényeket e sorok írója már régebben megállapította (Bakos hivatkozik is erre), csak helyeselhető, hogy a szerző ilyen kritikai hozzáállással, a mások meg a maga megállapította hiányok kiküszöbölésének célkitűzésé-

vel vállalkozott a román jövevényelemek vizsgálatának modern nyelvtudományi szemlélettel és új módszerekkel való vizsgálatára.

Az ilyen célkitűzéssel induló szerző, sajnos, meglehetősen elnagyolt tudománytörténeti bevezetésében az elődök közül, a múlt századiakat csak futólag említve, előre bocsátja a részben maga, részben mások kialakította módszertani elveket. A magyar–román nyelvi kapcsolatok vizsgálatát a közvetlen népi érintkezés és ennek velejárójaként a két-nyelvűség különböző fokozati állapotán alapuló szókölesönzés tanulmányozása eszményi területének tekintve, a szerző a két nyelv egymáshoz való viszonyán belül adódó nyelvtudományi megállapításokon túl a lehetőséghez képest általános nyelvészeti tanulságok levonására is törekszik (12).

Megnyugtató, hogy a szerző elfogadta és a vizsgálódás rendjén messzemenően gyakorlatban alkalmazta is azt a felismerést, amelyet jószerével először e sorok írója hangzottatott: nem elégséges csupán az egyes román jövevényelemeknek önmagukban, jobbra merő etimológizálással való vizsgálata. Az átvétel után a magyarba átkerült szó önálló magyar életének figyelemmel kísérése esetleges alakváltozatainak, jelentésváltozásainak és nemritkán kialakuló szócsaládjának megállapítása, pontos elemzése nagyon jelentős tájékoztatást adhat egyes hangtani vagy szóföldrajzi jelenségek megértéséhez; segítségükkel lehet megoldani a több ízben történt szóátvétel, sőt az átvétel és visszavétel kérdéseit is.

Mindenképpen helyénvaló, hogy a szerző két irányban is határt szabott kutatási területének. Egyrészt — mindenben elfogadható megokolással — kutatási körén kívül rekesztette a moldvai csángó nyelvjárásnak Márton Gyula által külön monográfiában feldolgozott, sőt a magyar nyelvjárási szókészlet román eredetű elemeinek összefoglaló tárgyalásába is beleépített szóanyagát, másrészt meg ugyancsak figyelmen kívül hagyta a mai állami közigazgatási, katonai, kereskedelmi szervezettel, valamint a társadalmi élettel kapcsolatos olyan friss kölesönzésű szavakat, amelyeknek romániai magyar köznyelvi és nyelvjárási helyzetéről még eddig nincsen határozott képünk. Amennyire helyeselhető ezeknek az elemeknek a vizsgálatból való kirekesztése, éppen olyan mértékben következetlenségnek tetszik a Függelékben a Márton–Péntek–Vöö-féle monográfiában sem szereplő XX. századi kölesönzések felsorakoztatása, hiszen ezeknek nyelvjárási életéről, gyakori használatáról aztán már igazán nincsen világos képünk. Ezekről maga a szerző állapítja meg: „Az itt felsorolt jövevénytörzsek szócikkértéke rendkívül kicsi, hapaxok vagy szórványos előfordulásúak” (457). Végül is a szerző a csángó nyelvjárás és mai magyar nyelv felé tett elhatárolással a vizsgáldást ilyen formán 2374 kölesön-, illetőleg jövevénytörzse terjesztette ki.

Túlzás nélkül állítható: nem volt eddig egyetlen olyan magyar jövevénytörzsek monográfia, amely a kérdés tárgyalásában olyan részletekbe menő tagozódással tárgyalta volna a vizsgált átdolgozott nyelvből átkölesönzött szóanyagot, mint amilyen alapossággal a szerző a románból való kölesönzések vonatkozásában ezt teszi. Nemcsak hang- és alaktani tekintetben, nyelvtani kategóriák szerint elkülönítve, szófajok szerint vizsgálja az egybegyűjtött anyagot, hanem részletesen és szerteágazóan elemzi anyagát jelentéstani szempontból is. A hangtani elemzésben különlegesen jelentősek a szerzőnek a kölesönzések alaki jellegében a román hangsúlyviszonyok következtében jelentkező többféleséget illető óvatos, a kivételeket is számba vevő megállapításai. A szóföldrajzi észrevételek sok irányú voltának részletező és statisztikai összeállításokkal is szemléletessé tett képét a szerző jóval érzékelhetőbbé tehetné volna, ha legalább néhány nagyobb szóföldrajzi törzsszerű jövevénytörzsek térképábrájában állna előttünk. Ennek a lehetőségnek a figyelmen kívül rekedése annál is inkább sajnálatos, hiszen a kolozsvári kutatás a történeti anyagból már eddig is számos lapon bemutatta az ilyen szempontból sok tanulsággal kecsegtető szemléltetési lehetőségeket. (L. pl. az *esztena* ~ *sztina*, *kolák* ~ *kalács*, *kalács*, *kalács*, *pakulár*, *szok-*

mány stb. szótérképét e sorok írójától: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 184—5; A szó és az ember. Uo. 1971. 246, 255; Műveltség és hagyomány [Debrecen] 1. a 156. utáni mellékletet.)

A nyelvtani, illetőleg szóföldrajzi tanulságok részletező tárgyalása mellett a szerző százados csoportosítással, sőt a XIX. század esetében kettős időbeli elkülönítéssel mutatja be az egybegyűlt szóanyagot. Az ilyen vizsgálat végső eredményeképpen megállapítja, hogy a tőle feldolgozott szóanyag századonként való jelentkezése a következő számadatakkal szemléltethető: a XIV. századból 4, a XV.-ből 10, a XVI.-ból 53, a XVIII.-ból 121 gyakoribb és 12 kérészéletűnek bizonyult szót vett át a románból néhány erdélyi nyelvjárás és az erdélyi magyar köznyelv. Átkerült szavakban leggazdagabban adatolt a múlt század; itt az 1800—1871 közötti időszakaszban 177, az 1872—1900 közöttiben pedig 383, összesen tehát 560 új román jövevényszó jelentkezéséről tud a szerzői statisztika. Ebből a tekintélyes szóanyagból azonban — Bakos szerint — csak 19 szó a magyar köznyelv közkeletű eleme, és csak 14 szó került bele a magyar irodalmi nyelvbe, illetőleg a műveltebb beszélők passzív szókincsébe, 20 szó szaknyelvi, a többi nyelvjárási szinten maradt, illetőleg a táji köznyelv körében használatos szókészletbe szorult (l. erre 13 és 453). A szóanyagnak ilyszerű, szintek szerinti elkülönítése — véleményem szerint — meglehetősen nehéz, és csak hozzávetőleges számadatokat eredményezhet.

A jövevényszó-anyag századonkénti elkülönítése és a szóföldrajzi szórtság részletes bemutatása után a román eredetű jövevényszavak fogalomkörök szerinti megoszlásának vizsgálatára is sort kerít a szerző. Ennek rendjén három nagyobb fogalomkörben: az ember közvetlen szükségleteire és a szükségletek kielégítésére irányuló tevékenységekre, az ember testi, lelki, szellemi és társadalmi életére, valamint az embert környező természetre vonatkozó szóanyagra nézve Bakos valóban sok új gazdaság- és művelődéstörténeti tanulással járó megállapítást tesz.

A rendkívül sokágúan fejezetekre, alfejezetekre, pontokra tagolt munka tanulságainak egybefoglalását nagyon megkönnyíti a szerzőnek összegező zárófejezete. Forrás-, jelzet- és más rövidítések jegyzéke tanúskodik a számba jöhető források és szakirodalom széles körű kiaknázásáról, a gazdag külön magyar és külön román — magyar szómutató pedig viszonylag könnyűvé teszi a tájékozódást a terjedelmes monográfia szórengetegében. Az áttekintést jelentősen előmozdító név- és tárgymutató hiányát talán a szerző szándékától független kiadói terjedelmi korlátozás magyarázhatja.

Az anyagában gazdag, a feldolgozásban modern jövevényszó-vizsgálódás szempontjait alkotó módon továbbfejlesztő monográfia áttanulmányozása után némi sajnálkozással gondolunk az adattári résznek kéziratban maradása mellett arra is: milyen kár, hogy Bakos vizsgálódásában a kolozsvári mutatók történeti adatok anyagából, eredményeiből csak a Márton—Péntek—Vöö-féle nyelvjárási szókincs-monográfia egyébként gazdag szóanyagát használhatta fel, és nem, illetőleg csak kis részben juthatott hozzá ahhoz a feudalizmus kori román jövevényszóanyaghoz, amelyet — a Szótörténeti Tár teljes cédulaanyagának felhasználásával — a kolozsvári kutatóknak egy másik csoportja dolgozott fel monografikusan, de amely monográfia még eddig kiadvány formájában nem láthatott nyomdafestéket. Ez az anyag bizonyára nemcsak a szerző statisztikai adatait módosította volna számottevően, hanem a Tár anyaggyűjtésének szociolingvisztikai és szövegnyelvészeti jellege miatt sejthetőleg gazdagíthatta volna a nagy romanisztikai és jelentős nyelvelméleti tájékozottságú szerző feldolgozási szempontjait, sőt hihetőleg lehetővé tette volna további eredmények, tanulságok kialakítását is. A magyar jövevényszó-kutatásban azonban Bakos Ferenc monográfiája így is utat mutat szókészletünk idegen eredetű elemeinek ilyenféle szemlélettel és módszerrel való újabb feldolgozásának lehetőségeire nézve.

Szabó T. Attila

Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből (Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára) Bp., 1981. 296 oldal

Az emlékkönyv különös műfaj. Egy-egy kiváló tudós jubiláris évfordulójára készül, de nemcsak tanítványai tisztelegnek neki tanulmánnyal, hanem munkatársai, beosztottai és pályatársai is. Az, aki emlékkönyvbe ír, igyekszik munkái közül egyik legjobbat, legeredetibbet adni. Éppen ezért rendszerint igen jó és új ismereteket nyújtó cikkek gyűjteményévé kerekedik ki. Múlthatatlan, hogy tematikája szétágazzon, hiszen egy jubiláló tudós egyéniség ritkán marad meg egy szűk szakmai részletkérdés korlátai közt. Mivel az emlékkönyvek rendszerint nem sorozat tagjaként jelennek meg, gyakran válnak cikktemetővé, pedig — hogy csak saját szakmánkon belül maradjunk — a Szily Kálmán, Melich János, Pais Dezső, Bárczi Géza tiszteletére megjelent jubiláris emlékkönyvekben még ma is érdemes tallózni. Be is vették a nagy összefoglaló bibliográfiákba mindegyiket. Célszerű, ha közkönyvtárakban külön polcot biztosítanak számukra, és ha valamelyik ötletünk eredeti voltát akarjuk ellenőrizni, a folyóiratok mellett ezektől is érdemes tanácsot kérnünk.

A köszöntőt Szathmári István, a testvértanszék vezetője írta. Vázolja a jubiláns sokoldalú tevékenységének különböző területeit: névtan, dialektológia, nyelvtörténet (hangtörténet, szókincskutató, nyelvemlékek, irodalmi nyelv története), mai magyar nyelv, helyesírás, általános nyelvészet. Bemutatja töretlenül fölfelé ívelő pályáján tudósként, oktatóként és közéleti személyiségként.

A szerkesztők a spontán módon érkezett cikkeket a következő tárgykörök szerint csoportosították: nyelvtörténet, etimológia, helyesírás, névtan, nyelvjárástan, mai magyar nyelv, irodalmi nyelv, a magyar nyelv kapcsolatai. A köszöntő szerzőjén kívül 33 tanulmány található az emlékkönyvben az egyetemi és kutatói ranglétra mindegyik fokáról. Vannak közöttük hosszú tudományos múlttal rendelkező egyetemi tanárok, de vannak fiatal pályakezdők is, akiknek itt megjelent tanulmánya az első közé tartozik.

A legtöbb tanulmány — aligha véletlenül — a nyelvtörténet köréből való. E. Abaffy Erzsébet nyitja meg a sort (A képzőrendszer leírásának gondjai a történeti grammatikában). A tanulmányokban kifejtett megfontolások alapján arra az eredményre jut, hogy a tipikusan szintaktikai, lexikai és szemantikai transzformációkon kívül vannak olyan igenemképzők is, amelyek egyszerre kettőhöz tartoznak, mindkettővel levezethetők: átmenetek tehát a szintaktikai és lexikai transzformációk között. S. Hámori Antónia (*mend w nemenek*) a Halotti Beszéd és a kódexek hasonló szerkezeteinek lazább szórendjével, majd ezek szorosabbá válásával foglalkozik. D. Máta Mária (Rendszerkapcsolatok érvényesülése a magyar határozók történetében) a régi magyar határozószók kialakulását tárgyalja. Megvizsgálja, hogyan hatottak egymásra a rokon értelmű és az ellentétes (antonim) párok alaktani és jelentéstani szempontból. J. Papp Zsuzsanna (Különös szószervezetek a kódexirodalom korából): Az apácák részére felolvasandó magyar szövegek latinból való fordítások voltak. Az apácák többsége nem tudott ugyanis latinul. A fordítók hívek is akartak maradni a latin eredetihez, de céljuk a megértés volt, ezért a latin szót gyakran két-három rokon értelmű magyar szóval adták vissza. Ha a latin szöveg két vagy több szinonimát tartalmazott, a fordító még megtoldotta a magyarban, és így 3—5 tagú rokon értelmű szerkezetek is keletkeznek. Ezek a szinonimacsoportok a magyarban és, azaz, vagy, avagy kötőszóval és kötőszó nélkül kapcsolódnak egymáshoz. Szófaj szerint lehetnek igék, főnevek és igenevek. Szinonimapárnak számít a közismert latin jövevényszó és annak magyar párja is. Néhány példa (zárójelben a latin eredeti) mai helyesírásra átirva: *intésére és tanácsjára* (ad exhortationem), *bűne és véletli* (iniquitas),

se írják vagy jegyezzék (ne notetur), malaszt avagy kegyelem (gratia), éltet, nevel minket (nos foveat), káromlatot es mevetést tenne (insultaret), disciplinát, fegyelmet (disciplinam), maradékoknak, unokáknak avagy örökösöknek (posteritatis), szomorogni és keserőgni, könyvet hullatni (contristari et lacrimari). Íme a nyersanyag egy leendő 15–16. századi hiteles szinonimaszótárhoz! Haader Lea (A Müncheneri Kódex szövegtagolásának kapcsán) a ma is nehezen elkülöníthető okhatározós alárendelő és okadó magyarázó mellérendelő mondatok 15. századi megoldásait tárgyalja. Mivel a *hiszen* és az *ugyanis* magyarázó kötőszók a kódex keletkezése után, a 16. sz. végén alakultak ki, ezt a típust is a *mert* okhatározói kötőszóval fordítja a Müncheneri Kódex. Korompay Klára (A Székelyudvarhelyi Kódex első két keze és a *-val*, *-vel* rag) egy 16. századi kódex két „kezének”, Nyújtódi Andrásénak és Judit asszonyénak írásából csak az egy mássalhangzóra végződő *tő*, képző és jel után való kapcsolódást vette figyelembe. Magánhangzó után ugyanis csak a *-s*, két mássalhangzó után pedig csak a *mgh+l*-es alak fordul elő. Az eredmény az, hogy az 1. kéznél szinte csak a *-val*, *-vel* alak található, a 2.-nál gyakori a *gemináta* megoldás, de *g* után még több a *mgh+l*. Zelliger Erzsébet (Adalékok a Keszthelyi Kódex nyelvjárásához) a tájszavak alapján próbálja lokalizálni a KeszthK. és a KulcsK. nyelvjárását. Mivel mindkettő többszörös másolat, így nyelvjárási keveredésre is lehet számítani. Valószínűleg nyugat-dunántúli a két kódex másolója (a KeszthK 1539.), de eredetijükben északi és keleti jellegű tájszavak is előfordultak. A Molnár Ferenc (A *-sza*, *-sze* nyomatékösítő toldalék eredete) a toldalék történetével, nyelvjárási elterjedésével és jelentésárnyalataival foglalkozik. Pusztai Ferenc (Jelentérendszernek történeti vizsgálata) a történeti jelentéstani kutatások szükségességére hívja fel az olvasók figyemét. Horváth Mária (Művelődéstörténet — szótörténet) a két tudományág egymásrautaltságát mutatja be meggyőző módon a 17. század erdélyi öltözködés tükrében. Zsilinszky Éva (A történeti szókészlet vizsgálatának néhány kérdése) ugyancsak a 17. századi nyelvtörténeti szókincs feltárásához ad szempontokat. Szegfű Mária (Ősi és idegen eredetű alapszavak aránya az igeképzős származékokban). A szerző eredményei a TESz. *s* és *sz* kezdetű szavain nyugosznak. Eredménye igazolja azt a feltevést, mely szerint a magyar szóalkotás zöme az ősi eredetű szavakra épül. Az ősi alapszavak mindegyikére átlagosan 5,9 képző jut, az idegenekére mindössze 1,6. A többi (kifejező, magyar fejlemény, tisztázatlan) csoport termékenységse is meghaladja az idegen eredetűekét. Fülöp Lajos cikke (Bugát Pál, a nyelvújító) inkább tudománytörténeti, de természetesen nyelvtörténet is, hiszen a nyelvújítás a magyar nyelv történetének nem is akármilyen korszaka. A tanulmány szerzője Bugát sokat vitatott munkásságát tárgyalgosan értékeli.

Két etimológiai cikk található a kötetben: Juhász Dezső (XI. századi-e *rév* szavunk?) meggyőző okfejtéssel bizonyítja, hogy az 1067-es oklevél hamis, adatai csak a 13. század második felére hitelesek. Kiss Jenő (Tallózás madárneveink közt) húsz madárnév eredetét fejti meg. Etimológiai eddig nem fordultak elő szófejtő irodalmunkban.

Ugyancsak két tanulmány tartozik a helyesírás tárgyköréhez: Molnár József (Írásjeleink „őstörténete”) írásjeleink kialakulásával foglalkozik. Erről valóban kevés ismerettel rendelkezünk. Magam is meglepődtem, mikor egy 1684-ben Nürnbergben megjelent könyvet olvastam Magyarországról. Abban a szöveg csak ferde vonásokkal volt tagolva, a mondat végét kettős vonás, ritkábban pont jelölte. Fábíán Pál (Az *ly* és helyesírási szabályzatunk 11. kiadása) érdekes helyesírás-történeti tanulmány arról, mi mentette meg az 50-es évek elején az *ly* írásmódot.

A névtanhoz a következő három tanulmány tartozik: Hajdú Mihály (Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkciójáról) a kötet legerjedelmesebb cikke. A nagyszámú élő vagy történeti forrásokban igazolt *-d* képzőt helyneveinkben négy csoportba osztja: 1. A személynévi eredetű helységnevekben a személynév kicsinyítő-becező képzője, 2. A közszói eredetűekben ellátottságot, bővelkedést jelöl, 3. egy kisebb helységnevescsoportban a ki-

csinyságra vagy kisebbségre utal, 4. A legkisebb csoportban analógiás jelenség. Gerstner Károly (A német névanyag Komárom megye földrajzinév-gyűjteményében) dolgozata is igazolja, hogy a nemzetiségi névanyag nagyon fontos a magyar helynévkutatás szempontjából. Nagy Ferenc (A bűnözők álneveiről) tanulmánya a névváltoztatás módjához is lélektani tanulságokkal szolgál.

A nyelvjáráskutatás összefoglaló címszava alatt a következő három írást találjuk: Balogh Lajos (Korai magyar beszédfelvételek) cikke egy érdekes álhírrrel és egy tudománytörténeti fontosságú, majdnem száz esztendősz valódi újságcikk idézésével kezdődik. Maga a tanulmány is igen érdekes és újszerű, hiszen a rögzített magyar „nyelvemlékek” talán első tudománytörténeti földolgozása. A zárt *ē* köznyelvi használatáról mondottakat eddig csak sejtettük, hiszen az 1912-es fölvetel idején az olvasók többsége még meg sem születte. De ez is mutatja, hogy az *ē*-zés köznyelvi forma, amely még ma is a magyarul beszélők legalább felénél élő valóság, ha az 1912-es viszonyokhoz mérten visszaszorulóban van is. Fodor Katalin (A magyar egyezményes hangjelölési rendszer és a szövegjegyzés gyakorlata) számos figyelemre méltó javaslatot tesz nyelvjárási és élő köznyelvi szövegek leírásának pontosítására. Fazekas Tibor (A magyar nyelvészológia és nemzetközi háttére) figyelmeztet arra a nagy lemaradásra, amely nálunk ezen a téren észlelhető. Kiegészítésül megjegyezhetem, hogy a gráci egyetemen tanszéke is van ennek a nyelvtudományi ágnek N. Denison vezetésével. Az anyanyelv, a kétnyelvűség kérdése, a nyelvi kisebbségek helyzete ugyanehhez a tudományághoz tartozik. Ide vonható bizonyos fokig Décsy Gyula munkája: Die linguistische Struktur Europas (Wiesbaden, 1973.), sőt ide sorolnám néhány saját nyomtatásban megjelent előadásomat is, mint Anyanyelv, idegen nyelv, kétnyelvűség (MNy. 70: 33–9) és A magyar nyelv európaisága (uo. 71: 129–36), valamint az amerikai magyarok nyelvéről szóló több saját és másoktól való kisebb-nagyobb tanulmányt.

„A mai magyar nyelv” címszó alá tartoznak a következők: Rácz Endre (Számbeli egyeztetés halmozott jelzőjű főnevek mellett) óriási anyagából válogat jellemző példákat erre a fontos mondattani és szövegtani jelenségre. Keszler Borbála (Véghangzóihiányos tőtípus — véghangzóihiányos tőváltozat) szabályai és listái nagy hasznára lehetnek a magyarnak mint idegen nyelvnek tanításában is. Gyakorlatilag a „régennyelvek” csoportjába tartozik Sipos Pál dolgozata (Hasonlóságok a népnyelv és a szleng között), de nyelvtörténet is van benne, következtetései helyesek, mutatják a nyelv állandó változásában is megmaradó vagy újrateremtődő elemeket, képzetársításokat.

Az irodalmi nyelvet képviseli: Surányi Ibolya — Molnár Ildikó (Művészi versmondások összehasonlító elemzése, Petőfi Sándor: A négyökrös szekér) két versmondó (Horváth Ferenc és Major Tamás) előadását mély átéléssel kommentálja két versértő. Sárosi Zsófia (Egy vers — két változatban) József Attila: Nyár c. költeményének két változatát elemzi hangtani, ritmikai, szófaji és jelentéstani szempontból. Papp Lajos (Örkény István: Budapest [Lélektani szempontú stíluselemzés]) egy kispróza sokoldalú, hangulatos elemzése. Külön örülök annak, hogy végre valaki tudományos prózában ismét vállalni meri a *lélektani* magyar szakkifejezést, mert a *lélek* szót a lélektelenek „pszichológiai”-ra váltották és a szervilis pszichések (maradjunk következetesek a tudományoskodásban) nem merték többé leírni, pedig a *pszichológia* egy árnyalattal sem jelent mást, mint a *lélektan*, csak éppen nehezebb kiejteni.

Az utolsó fejezet „a magyar nyelv kapcsolatai” címet viseli. A következő három dolgozat tartozik ide: Honti László (Egy ugor kori hiátustöltő nyomán) a magyar *hozzá* névutó geminátáját magyarázza a *tő* magánhangzós tövéhez kapcsolódó magánhangzós lativus rag közti ejtéskönnyítő *γ*, *j*, *w* mássalhangzó keletkezésével, majd a *tővéghangzó* kiesésével. Bereczki Gábor (Néhány török tükörfordítás) a *kütfő*, *megalszik* (*tej*, *vér*) és a *vagyon* szavak jelentésének alakulását magyarázza török hatással. Pusztay János (A számjelölés fejlődéséhez paleolingvisztikai rekonstrukció az uráli és a paleoszibériai nyelvek

alapján) areális szerkezeti-típológiai és anyagi egyezéseket vet össze uráli és poleoszibériai nyelvekben.

A szerkesztők utószava zárja a kötetet. Ebből megtudjuk, hogy milyen népszerű az ünnepelt beosztottai és kollégái körében, ha már a második emlékkönyvet kapja 60 éves korában. Elődei közül Gombocz Zoltán nem érte meg a jubiláló kort, Melich János, Pais Dezső és Bárczi Géza 70 esztendőskorában részesült csak ebben a megtiszteltetésben. Az ünnepelt mindig nevezetes volt hallatlan munkabírásról, önmagával és másokkal szemben való igényességéről és kitűnő szervezőképességéről. Számos átfogó tanulmány, szintézis mellett hosszabb-rövidebb cikke, dolgozata több százra tehető, szerkesztette a TESz.-t és sok gyűjtélkes kiadványt, szerkeszti a Magyar Nyelv c. folyóiratot, a legfontosabb nyelvészeti vezető helyeket tölti be. Ez az értékes tanulmánykötet méltó tisztelgés a tudós, oktató és közéleti személyiség előtt, és a kötet ismertetője csatlakozik a köszöntők jó kívánságaihoz.

Kálmán Béla

Jókai-kódex. XIV–XV. század. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közlésezi P. Balázs János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 354 oldal

1. Örömmel vettem kézbe új nyelvemlék-kiadványunkat, a latin megfelelőjével együtt közreadott Jókai-kódexet. E kiadással annak a kódexünknek teljesebb megismeréséhez kaptunk kitűnő segítséget, amely elsőként tanúskodik korai magyar nyelvünk szépségéről, gazdagságáról, teremtő erejéről. — A kódex legkorábbi kiadása rosszul értelmezett célszerűségből „helyreigazított”, más kódexekkel egységesített helyesírásával s csak félig-meddig pontos olvasatával (Nyelvemléktár VII., 1878.) sok tekintetben bizonytalan munkaállapotot szolgáltatott a kutatások számára. Nem bizonyult teljesen elegendőnek az alaposabb vizsgálatokhoz az aránylag jól sikerült (ennek ellenére sokszor nehezen olvasható) hasonmás-kiadás sem (Codices Hungarici I., 1942.). A jelenlegi, betűhív olvasatú, az eredeti helyesírást és írásjeleket megőrző s a latin forrásokat egyidejűleg bemutató közlés azonban kiválóan alkalmas a kódex szövegének bármely szempontú tanulmányozására.

2. A kódex bemutatását egy igen részletes és sok szempontot felölelő bevezető fejezet előzi meg, amelyben P. Balázs János a kézirattal, illetőleg a kiadással kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat foglalja össze. Elsőként a kódex élettörténetével foglalkozik. A kézirat keletkezésének idejét illetően — a helyesírás és a tartalom vallomása, valamint több történeti bizonyíték alapján — azt a nézetet vallja, hogy az eredeti szöveget 1370 után írhatták (fordíthatták), s 1440 körül másolhatták le. A kódexnek ez — a korábbi feltételezéshez képest kissé módosított — keltezése eléggé valószínűnek tűnik. Mégis meggondolandó, hogy a következőkben ezt fogadjuk-e el, vagy maradjunk-e meg a hasonló megfontolás alapján kikövetkeztetett s a TESz.-ben is használt »1372 után / 1448 körül« évszám mellett. — A kódex lemásolásának helyéről P. Balázs úgy vélekedik, hogy talán nem Óbudán készíthették (mint Horváth János gondolta), hanem valamely más, északabbra fekvő helységben: Gyöngyösön vagy akár Szécsényben. A kódex nyelve ugyanis északi nyelvjárást mutat. Ez a magyarázat valóban érthetőbbé teszi a kézirat további vándorútját: a törökök elől menekülő szerzetesekkel kerülhetett a felvidéki városokon át Nyitrára.

A bevezetésnek talán a legfontosabb részletei a latin források ismertetésével foglalkozó szakaszok. A kódex latin eredetijének megtalálása érdekében szinte felfedeztetése óta folytak kutatások. Ezek során kiderült, hogy olyan egységes latin forrás, amely telje-

sen és ugyanúgy tartalmazná mindazt a szöveget, ami a Jókai-kódexben megvan, ma nem is létezik. A kézirat egy komplikált latin forrásszövegre vezethető vissza. P. Balázs a korábban már forrásként számba vett szövegek legelső, valamint legjobb kiadásait összevetette egymással, s kiegészítette a saját (1953 óta folytatott) ezirányú vizsgálatait során talált szövegrészekkel és variánsokkal. Így sikerült felkutatnia, s több részlet egymáshoz illesztésével egybeállítania a Jókai-kódex teljes tartalmának megnyugtatóan megfelelő latin szöveget. A kézirat kétharmad részben (1–49, 87, 127–53) az *Actus beati Francisci et sociorum eius* c. legendagyűjteményre vezethető vissza, egynegyed részben (87–123) pedig a *Speculum perfectionis* c. életrajzzal egyezik. A két alapszöveget P. Balázs az elérhető legjobb kiadásból, Paul Sabatier-nak Párizsban 1902-ben, illetőleg 1898-ban megjelent munkáiból vette. Az alapszövegeket a variánsokat tartalmazó Budapesti és Vatikáni Kódex, valamint a *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius* c. legendagyűjtemény 1504. évi velencei és 1509. évi metzi kiadásának megfelelő fejezeteivel vetette össze. A kódex utolsó néhány lapjának szövege részben a Budapesti kódexből (123–6), részben Bartholomeaus de Pisisnek *Liber conformitatum* c. könyvéből (153–4), részben pedig Bonaventura Vita beati Francisci c. munkájából (155–62) való. A 153–4. oldal forrását, a *Liber conformitatum*ot, P. Balázs a kiadvány kéziratának leadása után találta meg — amikor már szinte felhagyott azzal a reménnyel, hogy a kódex utolsó részének forrását is sikerül felderítenie.

3. A kiadvány terjedelmének túlnyomó részét a kódex betűhív olvasatú és átírású anyaga, valamint a latin megfelelő szöveg teszi ki. P. Balázs a magyar szöveget az eredeti példányról másolta le, s onnan is ellenőrizte. A lapok számozásában a hagyományosan használt — valószínűleg Toldy Ferenc-től származó s az eredetire kézzel írt — számozást követi. A kódex sajátos betűi közül megtartotta a hosszú *f*-et, a *z* alakváltozatai közül pedig a legegyszerűbbet, a *z*-t. Az *i*, *j*, *y*, *ij* betűk írásjeleit, valamint a központosítás különféle jeleit pontosan megőrzi. A betűk, betűkapcsolatok rövidítéseit szögletes zárójelben oldja fel, a javításokat mindenütt jelzi. A kódex szövegének ez a valóban igen pontos átírása és olvasata, ha nem is teszi egészen fölöslegessé a hasonmás-kiadás tanulmányozását, felment ennek állandó használata alól, s lehetővé teszi, hogy csak olykor-olykor, ellenőrzés vagy esetleges paleográfiai vizsgálatok céljából vegyük igénybe.

A kódex szövegének latin megfelelője a magyarral párhuzamosan helyezkedik el, a forrás pontos megjelölésével. Lapalji jegyzetekben — ugyancsak forrásjelzéssel ellátva — megtaláljuk azokat a variánsokat is, amelyek a legjobban megközelítik a kódex szövegét.

4. A kiadvány a kódex eredeti arculatát a magyar és a latin részhez egyaránt bőségesen közölt lapalji jegyzetekkel is igyekszik megvilágítani. Ezek többsége (főleg a magyar szövegben) formai vonatkozású, s a különféle javításokra (betoldásokra, kihúzásokra), rövidítésekre, valamint a hibákra (betűtívesztésekre, betűcserékre stb.) hívja fel a figyelmet. Az ilyen jegyzetek igen értékesek, hasznosak, s a figyelemfelkeltésen túl egyben érzékeltetik is a kódexmásolónak a szöveg megértésével és leírásával való küszködését is. Számukat akár szaporítani is lehetett volna. Jegyzetben lehetett volna például utalni egyes betűknek a szokásostól eltérő hangértékére. Arra például, hogy a *z*, *c**z* az előszóban feltüntetett hangokon kívül olykor *s* hangot, a *f* pedig *sz* hangot is jelöl: így 7: *zokac* : sokak, *zegellyuala* : segélli vala; 28: *zok fagos* : sokságos; 36: *czebyt* : sebeit; 76: *Creftenek* : keresztjének; stb.

Jó néhány jegyzet a kézirat alak- és jelentéstani kérdéseivel, a magyar és latin anyag viszonyával foglalkozik. A két szöveg közti fordításbeli eltéréseket tévedésnek, félreértésnek: hibának tartja. Úgy gondolom, közelebb járnánk az igazsághoz, ha ebben a tekintetben kissé óvatosabban nyilatkoznánk. Tudjuk, hogy a rendelkezésünkre álló latin

megfelelő különféle, több változatban is élő, s a mi kéziratunkhoz képest elég kései kiadású legendagyűjtemények részeiből állt össze, sőt az eredeti latin szöveg nincs is meg. A fordításbeli különbségek ezért nem okvetlenül csak hibák, félreértések lehetnek — éppen olyan joggal vezethetők vissza egy előttünk ismeretlen (magyar vagy latin) szövegvariánsra is. (Erre egyébként olykor maguk a jegyzetek is céloznak.) Ilyen, nem feltétlenül hibás eltérések például: „mendenható yftenec : omni petenti” (7); „mendenefte wifoguan : vilis homuncio” (57); „betegeket latogafatok : si vultis vitare infernum” (58); „hyttuan zegenfegnek eletytt : verissimam paupertatem” (82); „Mykeppen mutatta magat mezejtelen : Qualiter nudavit se” (92); stb. Mindenképpen ismeretlen forrásra kell gondolnunk az olyan szövegrészek esetében, amelyeknek hiányzik a latin megfelelőjük. Így pl.: „bewnewktewl meg ewrýztetet” (22); „Attýamfya en lelkemnek baratya kerlek teged felfeges iefufnak es mendenható haromfagnak neuebe fegehetek meg yften zegenet” (60); „Zent ferencznek myat” (158); stb. Azt hiszem, elegendő lett volna, ha a kiadvány a megfelelő jegyzetekben minden magyarázat nélkül jelezte volna a magyar és a latin szöveg közti eltérést.

Több esetben nem értek egyet a kézirathoz fűzött grammatikai, illetőleg jelentés-tani magyarázatokkal sem. Nem tekinteném például „a sok igei *uala* hatására” történt elírásnak a *uala* igenévi alakokat (50, 54, 59). Ezek ugyanis a *való* igenévnek nyelvjárási, elszigeteltebb változatai (vö. Melich: MNY. 11: 116 kk., TESz., Benkő: ÁrpSzöv. 180). Ilyenek még pl.: GyS.: „Habroflagben *walacnoc* . . . koorflagban *walaknoc* . . . Sciukfegben *waloknok*”; DöbrK. 123: „mezze *vala* tengerig”; stb. Ugyancsak nem tartom helytelennek (s a *mennýjeket* elrontott alakjának) a „*mennýjeket* : caelestia” formát sem; — sőt éppen ez az eredetibb, s a *mennyei* keletkezett az alapszó másodlagos tőváltozatából. Erre az alakra vö.: HB.: *munhi* uruzagbele”; BécsiK. 132: „Vrnak . . . *menñy* rëpëföy : volucres coeli”; MunchK. 43 vb.: „*menñi* ielenfeget : signum de caelo”; stb. — A kódex *ew nezmellefegnek* kapcsolatát (115) a kiadvány felismerhetetlennek, esetleg a *myuelkedes* szó torzult alakjának tartja (kiadvány 16, 250). A kapcsolat helyes értelmezése azonban — Simai, majd a TESz. számomra teljesen meggyőző véleménye szerint — *ewn ezmellezegnek*, amelyben *eszmél* szavuk 'vélekedés' jelentésű származékát kereshetjük. Erre enged következtetni a latin megfelelőben található *opinionum suarum* szerkezet is.

5. Végezetül néhány szót kell szólnom a kiadványt kiegészítő s a szövegben való tájékozódást is elősegítő értékes mellékletekről. Elsőként említtem a kézirat két levelét, valamint a latin forrásokat tartalmazó kódexek egyes lapjait bemutató hasonmás-mutatóványokat. Ezek igen jól sikerültek, s kellően érzékeltetik a kéziratok szépségét. A kódex szövege után csatolt mutatók a kézirat tartalmával kapcsolatos fontosabb tárgyi és történeti felvilágosításokat adják meg. Így pl. összesítő jegyzéket kapunk az egyes fejezetekről és a megfelelő latin forráshelyekről, a szövegben található bibliai idézetekről, utalásokról és kódexbeli előfordulásuk helyéről. A névmutató a kéziratban található tulajdonneveket mai elnevezésükkel s a rájuk vonatkozó lényegesebb életrajzi, illetőleg földrajzi és történeti adatokkal együtt sorolja fel. Mindezek a mellékletek és mutatók is hozzájárulnak ahhoz, hogy a Jókai-kódexet nyelvemlék-kiadványaink egyik legértékesebb darabjának tekinthessük.

S. Hámori Antónia

Mező András: A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982. Akadémiai Kiadó (Nyelvészeti tanulmányok 22. sz.), 407 oldal

1. Egy elszomorító idézettel kezdem: „Jelen munkámnak szerves részét képezi az ugyanez az Akadémiai Kiadónál megjelenő »Adattár a magyar hivatalos helységnévadáshoz« c. könyvem. Az Adattárban nem foglalkoztam a névadásbeli eljárások értékelésével, e könyvben pedig a névadási folyamat adatait hagytam el. — Kéziratomat 1972 decemberében, illetőleg a lektorálás után 1974 augusztusában zártam le. Azóta néhány ponton változott a véleményem, a névtudomány helyzetében többé-kevésbé kedvező módosulások történtek, az egyes nevek magyarázataiban a [rá] vonatkozó irodalom hatására is ma már más a nézetem. Könyvem e megváltozott nézeteimet már nem tükrözi. Az alapos átdolgozástól az is visszatartott, hogy kéziratos munkám elemző és adattári részét egyaránt messzemenően hasznosította Kiss Lajos a »Földrajzi nevek etimológiai szótára« (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.) c. művében, s az erre való visszautalások feloldhatatlan filológiai ellentmondásokat hordoztak volna» (25).

Sajnálatos, hogy egy ilyen jelentős összefoglaló mű átfutási ideje éppen egy évtized; nagy kár, hogy az adattár nem jelent meg egy kötetben az elemző résszel (mint pl. ugyanebben a sorozatban Kázmér Miklósnak hasonló jellegű, e műben is sokat idézett könyvében), s tanulságos a következmény: filius ante patrem; egy másik mű előbb teheti közzé a kutató eredményeit, mint ő maga.

2. Mező András könyve a magyar földrajzinév-kutatásnak Kiss Lajos imént idézett névfejtő szótárához hasonló jelentőségű alpműve. Szerzőjének óriási levéltári és szakirodalmi anyag átbúvárlásával és bámulatos rendszerezőképeséggel sikerült tiszta képet alkotnia abban a töméntelen névanyagban, amelyet a történelmi Magyarország települései jelentenek. (A rendkívül hasznos — az adattárat egyelőre pótló — mutatóban több mint tízezer név szerepel!).

A tennivalókra még 1947-ben Lőrincze Lajosnak kis terjedelme ellenére is alapvető műve, a Földrajzineveink élete (amelyet annak idején e hasábkokon éppen én méltathattam: Nyr. 1949. 116) rámutatott, hangsúlyozva a „mesterséges”, a „hivatalos” névadás addig kellően nem méltatott kutatásának fontosságát. Annyi idő múltán és számos részkutatás után Mező András lényegében ezt a hatalmas földadatot végezte el.

„A földrajzi név már-már egy évszázada politikumnak tekinthető” — írja (286), s könyvével bizonyítja állítását. Elképesztő példákat sorol elő, amelyek mutatják, hogy a politikai divatok közprédájának tekintett utcanevéken kívül még a községek és a városok nevei is mennyire ki vannak szolgáltatva a különféle előjelű „személyi kultusz”, a túlzott lojalitás, a hízelgés gyarló, sőt hitvány emberi tulajdonságának. Szomolya község 1936-ban Árpád-kori nevét dobta el az akkor elhunyt fasiszta miniszterelnökről kért Gömbösfalva névért, holott Gömbös Gyulának a községhez semmi köze sem volt. Szülőfaluja, Murga is kérte ugyanezt 1941-ben, de ezt már könnyen elutasíthatták, hiszen a név „foglalt” volt. Hort község meg a főlsszabadulás után akart szabadulni a Horthy Miklóstól rossz fényt kapott 800 éves nevéből, és hogy minél inkább feledtesse a kormányzót, túlbuzgón mindjárt Rákosifalva szeretett volna lenni.

3. Mező András a hivatalos helységnévadás történetét kilenc korszakra tagolja. Van köztük több évszázadot fölölelő, van egyetlen évnvi szakasz. A rendszertelen névadás a török utáni újjátelepüléskor a 18. században létesülő új helységek elnevezésével kezdődött, majd a 19. században 1873-tól (az első helységnévtár megjelenésétől) 1898-ig, a Magyarország községneveinek törzskönyvezéséről szóló IV. törvénycikk megjelenéséig keletkezett új helységek (telepítések, községgé szervezések, áttelepülések, különválások,

egyesítések) névadásával és névváltoztatásokkal folytatódott. (Érdemes lett volna a törvényt egész terjedelmében közölni, vagy legalább bő idézetekkel önálló fejezetben ismertetni.) Ez a nagy jelentőségű változás (Mező is a divatos közhelyek áldozatául esik, amikor „forradalomnak”, „minőségi ugrásnak” mondja [45]) lényegében máig meghatározza hazánk helységneveit, ha azóta természetesen kisebb-nagyobb változások történtek is. Az egyik legfőbb változást az a döntés idézte elő, hogy ettől fogva a helységneveket elemeik számától és terjedelmétől függetlenül egybeírjuk. (*Hód-Mező-Vásárhely* > *Hódmezővásárhely*.)

1912-ig tartott ez a nagyszabású munka, amely ugyan a magyarosítás jegyében folyt, nem is tévedések és megalkuvások nélkül, mégis zömében helyesen, tudományos alapon rögzítette az ország helységneveit. Érthetően ezzel a folyamattal foglalkozik a szerző a legnagyobb terjedelemben (114–266). Rendkívül bonyolult, de meggyőző csoportosítással tette áttekinthetővé az óriási névanyagot, s ha itt-ott — többnyire adatok híján kényszerű — besorolása módosul is, ez az alapvető osztályozáson nem változtat. Pl. *Torontálvásárhely* a „Magyarosítás egyéb új, ismeretlen névadó alapján” kategóriából „A lakosság eredeti lakóhelye nevének átvitele az új településre” típusba kerülhet át, hiszen az 1898 előtt *Debelyácsa*, a mai Debeljacska lakóinak ősei 1794-ben főként Hódmezővásárhelyről és környékéről érkeztek ide (Kalapis Zoltán: Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok. Újvidék, 1980. 126). *Bogojeva Gombos*-ra változtatásáról Mező adatai ellentmondtak egymásnak, így nem végezhetette el osztályba sorolását. Cziráky Gyula hiteles följegyzései szerint a Mező említette első változat (ti. Gombos István csárdájáról kapta a község a nevét) az igaz; a név tehát a névátvitel (I.F.I/a) kategóriájába tartozik (vö. Gombos [Bogojevo]). Szerk. Jung Károly. Szabadka, 1978. 52).

Nem derül ki, hol történt a hiba, ki követte el a tévedést, amikor 1908-ban a történeti adatokkal és a népi ejtéssel szemben *Ötömös*-t törzskönyveztek. Már Inczei Géza szavára tette, hogy *Ötömös* a helyes (Móra Ferenc mindig így írta, a nép ma is következetesen így ejti), és javasolta kiigazítását (Nyr. 1956. 243). Magam még néhány más Csongrád megyei névvel összefogva, megismételtem indítványát (Csongrád megyei Hírlap, 1980. jún. 29.), e cikk után beadványban is, de 1981. július 28-án a Csongrád megyei tanács elnökének I. 951/1980. sz. válasza (mindössze *Ősszeszék* helyett *Őszeszék*-et elfogadva) gy utasított el: „A többi községi tanács vezetése a hosszú idő óta kialakult névhasználatra tekintettel ma már a községek nevének megváltoztatását nem tartja szükségesnek.”

4. A törvény alapján létrejött Országos Községi Törzskönyvbizottság nem minden ellenállás nélkül hajtotta végre az ország helységneveinek kodifikálását. Már közben is rugdalóztak a döntések ellen a községek, megyék, és nem egy esetben a végső szót kimondó belügyminiszter is keresztülhúzta a bizottság többnyire történeti érveken nyugvó javaslatait. Elsősorban — általában joggal — a nemzetiségek tiltakoztak. Széchenyi megye nagyon méltányos megoldást kért: nevezhesse minden nemzetiség saját hagyományos nevén a községét, úgy hogy „ugyanazon község például a magyar szövegben *Kistorony*-nak, a német szövegben *Neppendorf*-nak és a román szövegben *Turnisor*-nak jelzendő volna” (141).

Más okok és ürügyek is tiltakozást keltettek. „A Liptó megyei Nagy-Selmeczet egyesíteni akarták Kis-Selmecz-cel, és az egyesült község számára a *Liptóselmecz* nevet adták volna. Az első község azonban tiltakozott az egyesítés ellen, mert a másodikban csak zsellérek laktak, akik[nek a] pótagója az egyesítés után megnövelte volna Nagy-Selmecz nagybirtokosokból álló lakosságának terheit is.” Maradt tehát *Nagy-selmecz*.

Még a rendezés be sem fejeződött, a föllebbezések már folytak. Mező külön szakaszként tárgyalja az 1912 és 1919 közötti módosításokat. Noha a törzskönyvbizottság szerint a már törzskönyvezett nevek nem változtathatók meg, az előterjesztett kérelmek egy

részét mégsem tudták megtagadni. Egy kicsit ellentmond a szerző másutt tett megállapításainak, amikor itt azt mondja, hogy a községeknek és megyéknek a névmegállapítás folyamatában mellékes szerep jutott: meghallgatták őket, de ez a meghallgatás semmire sem kötelezte a felsőbb hatóságot (267). A sok föllebbezés és a községek, megyék ellenállásán megghiúsult törzskönyvezés azt mutatja, ha a helyiek megmakacsolták magukat, többnyire sikerült meggátolniuk a bizottság, sőt a belügyminiszter döntését. Hiszen Árva, Fogaras, Hunyad és Liptó megye ellenállása miatt e négy megyében a belügyminiszteri szentesítésre sem kerülhetett sor (114, 266).

A módosítások időszakából is furcsa jelenségeket sorol föl Mező. A belügyminiszter néhány községnek megengedte, hogy régi nevét viselje (így 1911-ben a történetiségben is szereplő *Homokrév* visszaszerezte ma is használt *Mokrin* nevét). Ugyanakkor báró Tallián Béla országgyűlési képviselő, volt főispán és földművelésügyi miniszter, visszaállította Pogányospatak nevét *Valeapáj*-nak, mert feleségének *Valeapáji* volt a nemesi előneve! Korábban a törzskönyvi bizottság területmi okokból — és mert nem volt szükség a megkülönböztető, „egyénítő” jelzőre — a *Jász*-előtagot elhagyatta *Felső-* és *Alsó-szentgyörggy* meg *Jákóhalma* nevéből. 1907-ben Alsószentgyörgy, 1911-ben Felsőszentgyörgy is visszaszerezte magának. (Így húsz betűjével *Jászfelsőszentgyörgy* a leghosszabb mai magyar helységnév.) A Horthy-korszakban még Jászkákóhalma is követte példájukat. 1902-ben Meszes-Győrök kérte, hogy *Balatongyőrök* lehessen: a jelzőcserétől gazdasági föllandulást, fürdőtelepének gyorsabb kiépülését várta. 1912-ben Faluszernes (Balatonszemes), 1916-ban Fokszabadi (Balatonszabadi), 1922-ben Kiliti (Balatonkiliti), Szárszó (Balatonszárszó), 1932-ben Zamárdi (Balatonzamárdi; 1943-tól azonban ismét csak Zamárdi!), 1934-ben Rendes (Balatonrendes) és Szepezd (Balatonszepezd) érte el hasonló érveléssel ugyanezt.

A fordítottjára is van példa: Vihnyepeszerény 1914-ben azért kérte 1890-ig használt nevének, *Vihnyé*-nek visszaállítását, mert így ismerték meg országszerte; az utótag zavart keltett, félrevezette a fürdőközönséget, s ezzel ártott a község vendégforgalmának.

5. A Tanácsköztársaság 133 napja alatt részint a korábbi gyakorlat szerint folyt néhány új község elnevezése, részint két új név keletkezett: *Leninváros* (az addigi Erzsébetfalva, a mai Pesterzsébet) és *Marx-falva* (a későbbi Pestszentimre). A két világháború között (1919–1939) a legjelentősebb változás az volt, hogy a korábbi településeknek csak mintegy harmada maradt Magyarország területén. A névadás azonban természetesen nem hagyhatta figyelmen kívül a történelmi Magyarország névanyagát, hiszen ebből postaforgalmi és anyakönyvi bonyodalmak származhattak volna. A törzskönyvbizottságnak tehát továbbra is a régi Magyarország helynévanyagának figyelembe vételével kellett döntenie. Az elvek és a gyakorlat változatlan maradt, csupán az új politikai igények kívántak a kort jellemző megoldásokat.

Meglepő, hogy csak 1925-ben jelent meg a belügyminiszteri rendelet, amely a helységnevekben levő *cz*-nek *c* betűvel való írásáról rendelkezett (*Miskolcz: Miskolc, Debreczen: Debrecen*). (A posta és a vasút bélyegzőin még ennél is tovább élt a kettős betű.)

Elpusztult település nevét elevenítették föl 1934-ben, amikor az addig Kistelekhez tartozó *Felső-Pusztaszer*-ből *Pusztaszer* néven alkottak községet, ahelyett, hogy megőrizték volna *Felsőpusztaszer*-ként, vagy *Újpusztaszer*-nek nevezték volna el. Így azután évtizedeken át megtévesztették a pusztaszeri Árpád-emlékműhöz és a szeri monostor romjaihoz zárandóklókat. (Szabó Pál ezért nem jutott életében oda: 1969-ben, halála előtt egy évvel, csak a hét vezér emlékoszlopához talált el, és az ott kapirgáló tyúkokon háborgott.) Erdei Ferenc sürgetésére 1973-ban próbáltak javítani a helyzeten, de csak tovább bonyolították a dolgot, amikor az addigi *Sövényházát*-t a történetiségben sehol sem található *Ópusztaszer*-nek keresztelték. (Holott sem Vörösmarty, sem Katona József

nem *Ópusztaszer*-ről írt; Ady sem *Ópusztaszer* ellen lázadt, hanem — *Pusztaszer* ellen. Az lenne a helyes és egyértelmű, ha az egykori Sövényháza *Pusztaszer*, a mai Pusztaszer pedig *Újpusztaszer* lenne.)

„A két világháború között a törzskönyvbizottságnak sikerült betartania azt a még a rendezéskor megalkotott elvet, hogy élő személyekről nem alkotnak helységneveket” (281). Horthyról is csak településrészek kaptak nevet (288).

A második világháború (1939–1944) sem változtatott a kialakult gyakorlaton, csak újabb igényeket hozott, pl. a bukovinai magyarok bácskai megtelepítéséből adódó új községnevekre. Jellemző, hogy a Pest megyei Tök már 1913-ban kérte, hogy „a sok fzléstelenségre, trágár beszédre” alkalmat adó nevét egyik dűlőjéről *Bánré*-re változtassák. Az úgy az első világháború kitöréséig elhúzódott, utána pedig a község állt el a kéréstől, nehogy a változtatás miatt a harctéren levő katonák levelei ne érkezzenek haza. A két háború között elaludt az ügy, majd a második világháború miatt — az elsőhöz hasonló megfontolásból — ugyancsak félretették. „Ezek után kikívánczik az emberből az óhaj: Tök község elöljárósága nehogy harmadszor is kérje a falu nevének megváltoztatását!” (282).

6. A fölszabadulás után (1946–1954) főként fölülről kapott irányelvek alapján a helyi szervek „kezdeményeztek” névváltozásokat. Ennek számos középkori településnév esett áldozatául. Ebben az időszakban 157 új községgé alakítás történt; főként tanyaközpontokból. Ezek a nevek — hála a törzskönyvi bizottság szakértelmének — többnyire sikerültek, történeti vagy néprajzi adatokon alapulnak. Két emlékeztető név pusztaszeri vezetéknév formájú (*Beloianisz*, *Hunya*). Érdekes, hogy a görög menekülteket a Szinatelepi Állami Gazdasághoz tartozó Szintatelep, Jánosmajor és Katalinmajor lakott helyeken telepítették le, s ezt nevezték ideiglenesen *Görögfalv*-nak, majd *Beloianisz*-nak. Nem jutott eszükbe, hogy Szinatelep véletlenül éppen görög eredetű név, hiszen a reformkor haladó polgáráról, a görög származású Sina Györgyről, a Széchenyivel Lánchidat építő bankárról és birtokosról kapta nevét.

Alighanem téves Mező András meghatározása, amikor Sztálinváros elnevezéséről azt mondja, hogy „a kegyelet lerovása céljából” született: 1951-ben Sztálin élt még, tehát nem kegyeletről, hanem csak — hódolatról lehet beszélnünk. Kicsit igazítanom kell a *Ruzsa* nevének keletkezéséről elmondottakon is. A szegedi tanyavilágból 1950-ben többek közt *Csorva* néven lett község; összetévesztgették azonban a Békés megyei Csorvással, ezért lett (nem „második lakott helynevből”, hanem a határ rész régi nevéből, a *Rúzsajárás*-ból) 1957-ben *Ruzsa*. Minthogy a hivatalok frógépjein nincs hosszú *ú*, helytelenül rövid *u*-val törzskönyvezték, holott a *Róza* vezetéknév néprajzi *rúza* változatából ered, tehát hosszú *ú*-val kellene írni, ahogy a nép ejti is. (Ez is egyike volt a Csongrád megyei tanácshoz előterjesztett — és elutasított — javaslataimnak.)

Nem csupán a vallási helynév eltüntetésének szándéka érvényesült 1955-ben az *Ószentiván* > *Tiszasziget* változtatásban (mint 1952-ben *Pálosszentkút* > *Petőfiszállás*, 1964-ben *Győrszentmárton* > *Pannonhalma* esetében), noha kétségtelen, hogy a hatóságoknak ez esetben kapóra jött a néphagyomány. Ószentivánt ugyanis a nép még ma is *Sziget*-nek (régebben *Szüget*-nek) hívta (SzegSz.). Így nem volt egészen alaptalan az új név. Más kérdés, hogy történelmi hagyományt áldoztunk föl vele, mert elsikkadt az a páratlan érdekesség, hogy voltaképpen Ószentiván volt az újabb, és Újszentiván a régebbi település.

Az utóbbi névváltozások már a hivatalos helynévadás utolsó korszakából, az 1955 utáni, most is tartó időből valók. Az 1954. évi 9. sz. törvényerejű rendelet ugyanis megszüntette az Országos Községi Törzskönyvbizottságot. Ettől kezdve a névváltoztatást a helyi tanács kezdeményezi, és javaslata a járási meg- és megyei tanács útján — a megyei

levéltár véleményezésével — a Minisztertanács tanácsszervek osztályának szervezési csoportjához kerül. Ez terjeszti az Elnöki Tanács elé döntésre. „Amint látjuk, az egyetlen tudományos jellegű intézmény a névváltoztatás állomásai között a megyei levéltár, azt azonban nem hihetjük komolyan, hogy döntését alapos történeti kutatómunka előzi meg, azt pedig még kevésbé, hogy a névtani, nyelvészeti szempontok érvényesítésének megfelelő fóruma lenne. Mivel a törvényerejű rendelet kimondja, hogy »indokolt esetben bármely helynév megváltoztatható«, úgy látszik, a szükségesnél és kívánatosnál sokkal nagyobb beleszólásuk van a helyi szerveknek a hivatalos községnevek megállapításába» (292—3). „Jóvátehetetlen hibák azonban még nem, melléfogások is csak kevés számban történtek» (295—6).

Mező András nem gyakran minősíti könyvében a változtatásokat. Elszórtan találkozzunk rosszállásával (83, 163, 165, 177, 259, 267, 287, 289), szintűgy helyeslésével (87, 107, 132, 148, 255, 264, 281, 288). Ezért is öröm, hogy könyvének végén mintegy összegezésként nem rejti véka alá álláspontját. Még jobban örültem volna, ha legalább néhány bekezdésben kifejti a szerinte szükséges tennivalókat, a tapasztalatok leszűréséből adódó föladatokat. Igaz, hogy kétszer is sürgeti a helynévazonosító szótár elkészítését (23, 72), és műve végén szintén két ízben is az Országos Községi Törzskönyvbizottsághoz hasonló névbizottság létesítését (293, 296). A helynévazonosító szótár már készül — talán már el is készült — a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében (Torma István, Névtani Értesítő, 1979. 71—5). Ami a névbizottságot illeti, hiába sürgette Orlicsek József, Ila Bálint, Mikessy Sándor, Lőrincze Lajos, hangjuk eleddig bizonyára nem hallatszott el az illetékesekig, hiszen véleményük csak tudományos kiadványokban olvasható. Talán az MTA közvetítésével beadványban kellene hivatali útra terelni: ügyíratra minden hatóságnak megszabott határideig válaszolnia kell, állást kell foglalnia.

Péter László

B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 492 oldal. Nyelvészeti Tanulmányok 19.

Az ÚMTSz. szerkesztése során kiderült, hogy a köznyelvi címszavak alá sorolandó tájszavaknak mintegy 5%-a a megfelelő címszótól mássalhangzó-állományában (is) különbözik, ezek egyötöd részében a mássalhangzó-kapcsolódásokban az elemek száma különböző (pl. kny. *p/nyj.* *pr: csepű/csöprü*). A szerző találó magyar műszóval szembenállásnak nevezte el ezt a különbséget; az ÚMTSz. 7 évtizeden (1890—1960) belüli anyagából valamennyit összegyűjtötte, s szinkrón anyagnak tekintve rendszerezte a szótár így nyert 1%-nyi anyagát (9—29).

A nyj. 1, ill. 2 t ö b b l e thangot tartalmazó (47—180, 181—7) szembenállások bemutatása után kerül sor a nyj. 1, ill. 2 h i á n yhang alapján (188—416, 417—44) csoportosíthatókra. A nyj. többleshangú szembenállások külön-külön kategóriába kerülnek a bennük levő 1, 2, ill. 3 kny. hang alapján, a nyj. hiányhangok esetén kny. 2, 3, ill. 4 hang dönt a besorolásukról; ha a szembenálló kapcsolatokban 2 a különbség, akkor $\emptyset$ is állhat 2-tagú kapcsolódással szemben. Az ily módon elvileg lehetséges 12 fajta kategóriából 11-re van az ÚMTSz. anyagában példa. Minden egyes kategórián belül az anyag aszerint oszlik csoportokra, hogy a torlódás hányadik helyén van a nyj. többlet, ill.

hiány. A szembenállás mindkét oldalán meglevő mássalhangzók esetleges módosulása(i) alapján jó indoklással alcsoportok vagy függelékek is találhatóak a csoportokban.

A kategóriák jelölésére képletek kiválóan alkalmasak. A képletek indexekkel (pl. kny. $C_1C_2C_3$ /nyj. C_1C_3) pedig világosan, egyértelműen utalnak az egyes csoportokra; ezek mellett nemcsak fölösleges redundancia, hanem bizonyos fokig félrevezető is az ábécé nagy- és kisbetűinek használata ugyanerre a célra. A típusok és altípusok definiálására a szembenállások mássalhangzó-kapcsolódásaiban szereplő msh.-fajták megadása elegendő és félreérthetetlenül jellemző (a decimálszámok, mint ezt máshol részletesebben kifejttem, zavaróak).

A szembenállások és az illusztrációjukra szolgáló példaanyag közlése következetes és gondos, egy-egy altípusé egymást növekvő sorrendben követő fett számjeggyel jelölt pontban. Az altípus pontos megadása után (pl. „kny. z á r h a n g/nyj. o r r h a n g + z á r h a n g”) a szembenállások az erre megállapított, a msh. képzési módja, helye és zöngéállapota alapján alkotott ábécé rendjében következnek, utána a példaanyag (a kny. adat valóságos vagy kikövetkeztetett voltának jelölése nélkül). A példák sorrendjét 1–4 jegyű, a hangkörnyezet milyenségére utaló kurzív decimálszámok határozzák meg. Ennek a kurzív decimálrendszernek a feloldását (nem kurzívan) a mű vége felé kapjuk meg (479–81), ahol látható, hogy a szerző a hangkörnyezetet 60-nál több módon állapította meg! E közlésmód következtében egy kny. adat többször is előfordulhat akár ugyanannak a szembenállásnak a bemutatásakor is: „*k/nk*: . . . 2.2.1.2. *pókháló/pánkháló, pókháló/ponkháló, pókháló/punkhálo*. 3. . . 3.1. *izék/izénk*; 3.2. *izék/izink, izék/izink, pók/pank, pók/pánk, pók/ponk*, . . .; 3.3. *izék/izing*” (67). A gazdag példaanyag ilyen felsorolása következetes, logikus, de kérdéses, hogy decimálszámok nélkül¹ nem mondhatnának-e többet az egy kny. adat különböző szembenállásai, de az uralisztikában szokásos módon a nyelvjárási hovatartozás megadásával. Az idézett példából további utánanézés nélkül nem tudhatjuk, hogy a szóvégi (*pók*) és szóközépi (*pókháló*) szembenállások szükségszerűen együtt találhatók-e. Toldalékmorfémák előtti szembenállások ugyanígy problematikusak. Nem biztos azonban, hogy az ÚMTSz. anyagából nyerhető-e válasz ezekre a kérdésekre.

Törölném a hangtani szembenállások sorából azokat a csak egyetlen példán kimutathatókat, melyeket a szerzővel egyetértve „teljes mértékben alaktani” háttérűnek, „különféle határozóragokkal” alakultnak, elvonás, különböző nyelvekből való átvétel, „szóalak-keveredés” stb.-vel magyarázhatunk, pl. *n/jg, nc/ncj, lyst/jnst, Ø/nk, nt/sz, rt/n* stb., akármilyen különös hangkapcsolatot is illusztráljanak. Az *ldj [lgy]/d* esetben nemcsak a különböző toldalékok, hanem a fonémák fonetikus átírása utáni szembenállása éppenúgy nem felel meg a kitűzött gyűjtési elveknek, mint az *ny/nt* alatti *lepényt (acc.)/lepíntet*. Vagy 30 esetben a mássalhangzók számának a megállapítása téves, ill. pl. *esztergd/isztrigál* a hangátvetésével sem tartozik ide, méghozzá *ng/g* alá. A *k/kh* szembenállású idegen szavakat másképpen ítélném meg, mint a *t/th* nyj. *kathélikus, katolikus* példáját, mely feltehetően abból az időből származik, amikor a kereszt- és házasságlevelekben, születési, anyakönyvi kivonatokban stb. kiírva vagy rövidítve *th*-val írták a vallást. Valószínűleg olyan „hypertanult” közlők betűjejtése ez, akikről a nyelvjárás többi beszélői is azt mondhatták, olyan művelt, hogy még a tyúkszemet, tyúksz. .t is (két) x-szel írja”.²

¹ A csoportok, kategóriák összefoglalásában vannak számszerű utalások a hangkörnyezetre; azt azonban, hogy egy-egy hangkörnyezeti típus mennyire gyakori vagy ritka, csak a teljes példaanyag feldolgozásból állíthatja össze magának az olvasó.

² Egy beszélgetés során F. Virány Judittal, felvetődött az a gondolat, hogy a munkában található német jövevényszavak tekintélyes része talán csak a monarchia hadseregében szolgálók s esetleg még szűkebb környezetük előtt volt ismeretes.

Az egyes szembenállások vagy példák a könyv rendszerének ismerete nélkül is könnyen megtalálhatók a szembenállások ábécé rendben megadott jegyzéke (30–42), ill. az ugyancsak gondosan megszerkesztett morfématár (453–68) segítségével.

Az egyes altípusok anyagának bemutatása után a szerző sok szempont alapján mutat rá a levonható tanulságokra: közli az egy vagy többféle módon a szembenállásban résztvevő tő³- és toldalékmorfémák, fogyó sorrendben a szembenállások, a bennük előforduló egyes kny. és nyj. hangok, a szó eleji, belseji és végi pozíciók számát, összefoglalja a hangkörnyezetről, a földrajzi eloszlásról tehető megállapításokat; lektori javaslatra (27) ettől csak az egy példás esetekben mond le, ott sajnos többször még a földrajzi utalás is hiányzik (100, 111–2, 121 stb.). Szinte minden altípus elemzésekor akad a sablonos, az előttünk levő anyagból bármikor összeállítható egyesítések közé rejtve egy vagy több rendkívül értékes magyarázatrészlet, pl. etimologikus hangok kieséséről, a többlethang infixum voltáról, archaizmusról, utalás zöngés-zöngétlen párokra stb. (vö. pl. 58–9, 63, 75, 88, 101–2, 113, 118, 123, 138 stb.). Külön kiemelném az *-it* ige-képző *jt*-s nyj. változatainak archaikus (71, 73), a hármas torlódásokból kieső mássalhangzók etimologikus voltáról (317–22), az anorganikus, inetimologikus nyj. többlet-hangokról (83, 91, 93 stb.), vagy a szótagzáró *l* kieséséről és az azt követő *n* palatalizációjáról (286) mondottakat. Ezek az igen fontos, nyelvtörténeti és dialektológiai szempontból hasznos észrevételek sajnos szinte teljesen beleolvadnak a szokványos összeállításba.

A nagy gonddal összeállított és kiértékelt altípusok egyesítése típusokká az igen szemléletes ábrák segítségével (97 ilyen ábra van a könyvben) világos, mindössze az ábrakon lehetne a kny. és nyj. rész elválasztó vonala szembetűnőbb. Tagolás szempontjából következtelenség, hogy ezek az összesítések az altípusok számozására bevezetett félkövér szedésű arab számjegyek (22) alkalmazása miatt nem válnak el az anyagközlő részekről. Az elválasztásnak, ill. a tagolatlanságnak ez a módja a szerintem fölöslegesen bevezetett alcsoportoknak (erről másutt részletesebben) és csoportoknak minden szemléltető áttekintést nélkülöző összesítésekor már zavarónak tűnik. Ezeket csak a könyv alapos ismeretében lehet megtalálni, visszalapozva a következő csoport kezdetétől az azt megelőző félkövér számig (l. 64–6, 141–2, 153–5 stb.). Amelyik csoport – vagy kategóriával egybeeső csoport – összefoglalása bizonyos mechanikus, a típusok számszerű adatainak egyesítéséből származó közlésnél többet, szemléletes táblázat(ok)at is tartalmaz (94–9, 252–9, 420–3), ott a csoportot az előtte tárgyalt tükörképével kny. C_1 /nyj. C_2C_1 -t a kny. C_1 /nyj. C_1C_2 csoporttal, kny. C_1C_2 /nyj. C_2 -t kny. C_1C_2 /nyj. C_1 -gyel veti egybe (97–9, 254–9), ill. a kny. CC/nyj. $\emptyset$ csak egyetlen csoportból álló kategóriát a jóval előtte bemutatott kny. $\emptyset$ /nyj. CC kategóriával azonos csoporttal (421–3), méghozzá ez utóbbit igen szemléletesen, de külön tagolás nélkül.

A csoportok összefoglalása kategóriákban ugyanolyan gondos, alapos, részletező munkával történik, mint az altípusok típusáá egyesítése. Az egyes csoportok számadatairól, a szembenállások gyakoriságáról, a mássalhangzó-fajták kapcsolódásairól, s ezek gyakoriságáról, a többlet- és a hiányhangok minőségéről, gyakoriságáról s még több számszerű adatról szemléletesek az összeállítások, a pozíciókról, hangkörnyezetről szinte csak formálisak, a földrajzi eloszlásról pedig az anyag természetének megfelelően inkább csak utalások adhatók a típusokra, altípusokra. A 2 és 1 msh. közötti szembenállásoknál az egybevetések olyan alaposak, hogy még a hiányzó kapcsolódási lehetőségek értékelő megemlítésére is kiterjednek.

³ Tőmorfémának nevezni képzett, ragozott és összetett szavakat az adott indoklás (25) ellenére sem helyeselhető, sőt zavaró.

A kategóriák összefoglalásakor az eddig mondottakhoz képest legtöbb új szempont akkor merül fel, amikor a nyj. hiányokat tartalmazó kategóriák összefoglaló tárgyalásában — ezektől el sem választva — veti egybe ezeket a tükörképükkel. Ugyanígy a nyj. 1 hiányhangúaktól el nem választva kapjuk egybevetésüket az 1 hang többletet mutatók összességével, s ez áll a 2 hiány, ill. 2 többlethangúak egybevetésére is. Számomra érthetetlen módon a nyj. 1 többlethangúak egyesítését csak egy félkövér szám választja el a 3C/4C anyagától, a 2 többlethangúakat a 2C/4C-től, ill. hasonló módon 4C/3C egyik pontja az 1 hiányhangúak és 4C/2C-é a 2 hiányhangúakat összesítése, sőt ezekhez tőlük csak félkövér számjeggyel elválasztva kapcsolódik a nyj. többletet, ill. hiányt mutató kategóriák egyesítése, s ezek szembesítése. A kategóriák és tükörképek (csak 3C/C-nek nincs tükörképe) tárgyalása pedig egymástól igazán messze található.

Az egyes kategóriák tárgyalása és összefoglalása szembesítésük:

C/2C	(47—128, 128—34)	és	2C/C	(188—298, 298—305)	305—16
2C/3C	(135—67, 167—72)	„	3C/2C	(317— 86, 386— 91)	391—98
3C/4C	(173—5, 175—7)	„	4C/3C	(399—404, 404— 6)	406— 9
ø/2C	(181—2, 182—3)	„	2C/ø	(417— 20, 420— 21)	421— 3
2C/4C	(184, 184—5)	„	4C/2C	(434— 5, 435— 6)	436— 8
x/x+1	(177—80)	„	x/x—1	(409— 12)	412— 6
x/x+2	(185—6)	„	x/x—2	(438— 40)	440— 1
x/x+1,2	(186—7)	„	x/x—1,2	(441— 2)	442— 4

Véleményem szerint a tükörkategóriák szemléletes egyesítése, a bennük levő kitűnő táblázatok (pl. 307, 392, 407, 421 stb.) s egyéb fontos tudnivalók miatt, legalább egy félkövér számjegyet érdemeltek volna, sőt a visszakeresés lehetőségét biztosítani kellett volna azzal, hogy szerepeljenek a tartalomjegyzékben is. Talán külön nagy fejezetben lehetett volna valamennyit egyesíteni.

A kategóriák egyesítése és szembesítése a bennük található sok kitűnő és szemléletes összeállítás ellenére sem ad megnyugtató képet az egész anyag nyelvi értékeléséről. Ehhez nyilván nagymértékben hozzájárul, hogy az utalások során való visszalapozáskor lépten-nyomon akadnak kisebb pontatlanságok. A megbízhatóságot erősen csökkentik olyan állítások, amelyek szerint pl. 90, ill. 97-nek 229, ill. 231 a háromszorosa lenne (391), holott 231 a 97-nek a 2,5-szeresénél több ugyan, 90 szorozva 2,5-del viszont kevesebb 229-nél. Az egybehasonlításoknál hiányzik a százalékszámítás vagy valamilyen más, különböző nagyságú adathalmazok reális egybevetésére alkalmazható módszer használata.

Sajtóhiba kevés van a könyvben, de közülük mintegy 70 értelemzavaró. Olyan is akad, melyről csak e könyv alapján nem állapítható meg, sajtóhiba-e vagy rosszul besorolt példa (*c/rc* példái között *kanóc/kanonc*).

Végezetül B. Lőrinczy Éva könyvéről megállapítható, hogy gazdag anyagát a maga kidolgozta szinkrón elvek szerint következetesen rendezte, példaanyaga jól áttekinthető, mutatók segítségével minden könnyen megtalálható benne. Az anyag kiértékelésekor diakrón szempont figyelembevételével beszél etimologikus kieső, ill. inetimologikus, anorganikus többlethangról. Gondosan ügyelt még az 1—1 esettel illusztrálható szembenállások számbavételére is. A földrajzi elterjedésről tett összefoglaló megállapítása rendkívül óvatosak (187, 315 stb.). Egyes hangokról, pl. *j*, *h* (312, 314 stb.) tett összefoglaló megjegyzései tanulságosak, az ejtés könnyítése, az expresszivitás fokozása miatt bekövetkező változásokról tett megjegyzései (386, 476 stb.) rendszerint meggyőzőek. Munkájá-

nak adattára és összefoglalásai a hungarológiai és uralisztikai fonotaktikai kutatásoknak minden bizonnyal sokat forgatott és idézett anyagává fognak válni. A szembenállások egybevetésével és az összefoglalással (469–78) kapcsolatosan, valamint az itt megvizsgált anyagnak a magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszeréhez való viszonyában sok mindent csak egészen más szemszögből tudok megítélni. Ennek részletes kifejtése azonban nem végezhető el egy ismertetés szűk keretei között, erről részletesebben máshol (NyK).

Vértes Edit

A magyar nyelv hete 1983-ban

A „hét” ez évi országos gazdája Fejér megye volt, központja Székesfehérvár. A megnyitó ünnepséget itt, a Technika Házában tartottuk. A 250 személyes nagytermet megtöltötték az érdeklődők, a magyar nyelv ügyének lelkes hívei és az anyanyelv ápolásán egész életükön át fáradozó magyartanárok. Jelen voltak a megye és a székhely társadalmi és állami vezetői.

Az egybegyűlt vendégeket Z á v o d i I m r e, az MSZMP KB tagja, a Fejér megyei Tanács elnöke szíves házigazdai szavakkal köszöntötte, és kifejezést adott annak, hogy megtiszteltetés a megye számára ennek az országos eseménynek a megrendezése. Szólt az anyanyelv tudásának társadalmi felelősségéről és a társadalom felelősségéről minden polgárának anyanyelvi műveltségéért. Példákkal érzékeltette a felszabadulás óta megtett társadalmi fejlődés és a nyelvi változások közti összefüggést, beszélt a hivatali szolgálat és a nyelvi magatartás elválaszthatatlanságáról.

A magyar nyelv hetét S a r l ó s I s t v á n, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese nyitotta meg. Beszédében a legnagyobb hangsúlyt a közélet munkásainak felelőssége kapta. A közszereplést vállalóknak, a kisebb vagy nagyobb nyilvánosság előtt megszólalóknak — mondotta — két dolgot kell nagyon érteniük: a tárgyat, amelyről előadnak, és a nyelvet, amelyen előadják. Nekik vállalt feladatukból adódó kötelességük, hogy folytonosan és kitartó szívóssággal tökéletesítsék magyarnyelv-tudásukat, legyenek tisztában nyelvünk rendszerével, és törekedjenek szókincsük állandó bővítésére. Ezt kell tenniük azért is, mert minden szóbeli megnyilatkozásuk mérce és minta a hallgatóság számára, amely a nyelvi műveltség tekintetében követendő példaként tekint rájuk. Szólt az embernevelés szép feladatáról, az ifjúságnak magyarrá, hazafivá és ezen keresztül internacionalistává neveléséről. Ennek a munkának hatalmas szerepe van nemzeti nyelvünknek, nemzeti értékeinknek — énekeinknek, hagyományainknak — ápolásában, a fiatal nemzedék magyarságtudatának fejlesztésében.

A megnyitó után G r é t s y L á s z l ó kandidátusnak az előadása hangzott el. Tudományos alapossággal szólt nyelvünknek arról a szerepéről, amelyet fölvállalt és teljesít a tudomány, a termelés és a közélet szolgálatában.

A megnyitó ünnepséget J a n c s ó A d r i e n n e előadóművész bensőséges, alkalomhoz illő szép műsora és a Vasvári Pál Gimnázium kórusa zárta.

A rangos országos eseményre való tekintettel a magyar nyelv hetének megyei rendezvénysorozatát kiszélesítettük: a megszokott tizenöt — húsz előadás helyett ezúttal százat terveztünk és készítettünk elő társadalmi összefogással.

A TIT Fejér megyei Szervezete mellett részt vállalt a szervezésből a Hazafias Népfront Fejér megyei Bizottsága, a Szakszervezetek megyei Tanácsa és a KISZ Fejér megyei Bizottsága is. Csak ilyen összefogással érhattük el célunkat, hogy azokhoz a rétegekhez vigyük el előadásainkat, amelyek a legtöbbet hasznosíthatnak belőlük.

A legtöbb nyelvművelő előadás a közélet embereinek szólt, nekik adtak segítséget a közszereplésben. Cím szerint például: „A beszéd szerepe a politikai munkában”; „A közéleti beszéd”; „Közélet és nyelvi műveltség”; „Beszéd és írás a vezetésben”; stb.

A magyartanároknak szakmai segítséget adott a nyelvi hét ilyen című előadásokkal: „A tankönyvek nyelve”; „A grammatikaoktatás szerepe az általános iskola anyanyelvi nevelésében” stb.

Egyes szakmák képviselőinek is érdeklődésüknek megfelelő előadásokat kínáltunk: „Szaknyelv a kriminalisztikai nyelvészetben”; „A hivatalos nyelv és a helyesírás”; „A sajtó nyelve”; „Hivatalul vagy magyarul?”; „A közgazdasági nyelv”.

A magyar nyelv hetének sikerében igen nagy szerepe volt a TIT Magyar Nyelvi Választmányának. Az egyes részterületek, tudományágak legrangosabb képviselői vállaltak előadást, ajánlották föl segítségüket. Mellettük a helyi előadók, a magyar nyelvi nevelés megyei munkatársai — magyartanárok, levéltárosok, hivatali dolgozók — tevékenykedtek elkötelezetten és lelkesen a magyar nyelv hetén.

Joggal állapíthattuk meg a záróünnepségen Dunaujvárosban, hogy valamennyien akik részt vettünk a rendezvénysorozatban — szervezők, előadók, hallgatók —, szellemekben gazdagodtunk általa.

Gángó Lászlóné

A Magyar Nyelvi Választmány tagja

Tanácskozás a szakmunkástanuló iskolák magyartanításáról

Csepelen, az I. sz., Bajáki Ferenc Szakmunkásképző Intézetben 1983. május 11-én a Fővárosi Pedagógiai Intézet rendezésében egéssznapos tanácskozáson vitatták meg a szakmunkásképző iskolákban folyó magyartanítás problémáit a magyar munkaközösségek vezetői, a minisztériumi és tanácsai illetékesek.

K a j á n L á s z l ó, a Fővárosi Pedagógiai Intézet igazgatója a tanácskozás fontosságát azzal a társadalmi igénnyel igazolta, hogy a szakmunkástanulók hatalmas tömege a jelenleginél hatékonyabb humán oktatásban részesüljön.

S. F o r g á c s A n n a vezető szakfelügyelő a magyartanítás színvonalának meghatározó jelentőségét hangoztatta az iskola egész nevelőtevékenységében. Akadályozza az eredményes munkát az alacsony óraszám, a hiányos tanárképzés (ebben az iskolatípusban nincs gyakorló iskola, a jelölteket módszertanilag nem készítik föl ez irányú sajátos feladataikra), a tanulók nagy része mind szociális, mind műveltség tekintetében hátrányos helyzetben van.

F á b i á n P á l egyetemi tanár a 6-os kutatási főirány keretében működő egyetemközi témabizottság törekvését ismertette ennek az iskolafajnak felzárkóztatására középiskolai színvonalra. Eszerint égető szükség van az oktatás feltételeinek javítására (az óraszám felemelésére, a közismereti tárgyak megfelelő súlyának növelésére). A formálódó tantervi modell a nyelvi és irodalmi tanulmányok integrálásának irányába mutat az irodalmi anyag kronologikus rendező elvének érvényesítésével. — S z e n d e A l a d á r ny. főiskolai tanár ismertette az öt szakmunkásképző iskolában folyó kísérletet, amelyben integráló elképzelés jegyében az irodalom viszi a vezérszólamot, s az igénnyel válogatott művek mint szövegek a funkcionális nyelvi-stilisztikai vizsgálódás alapjául is szolgálnak.

S u h a i P á l, az OPI munkatársa olyan koncepciót vázolt föl, amely a tematikus irodalmi rend helyett a történetit javasolja; érvényesüljön az élmény és műértés egysége, a nyelvi tanulmány pedig a „segédtudomány” szerepét töltené be.

N o b e l I v á n, az OPI csoportvezetője a kötetlenebb formák (nyílt órák, találkozók, múzeumi, könyvtári órák) hasznára mutatott rá. — C z í m e r G y ö r g y n é igazgatóhelyettes az iskolai könyvtár és a magyartanítás kapcsolatának módját és hasznosságát tárgyalta.

Z e n t a y L á s z l ó tanár iskolája „Beszélni nehéz” szakkörének sikeres munkájáról számolt be. A tehetséges tanulók kiválasztásával, a rádió azonos elnevezésű programjában való rendszeres részvételével, sőt a tanári testület támogatásával vívott ki az iskola szép eredményeket (hat Kazinczy-érem megszerzésének tanúsága szerint is).

A h o z z á s z ó l á s o k b a n a tananyag zsúfoltsága és a kis óraszám közötti feszültségről, a magyartanításnak elszigetelt helyzetéről, a tanárhiányról, a továbbképzés hiányáról, a tanulók általános iskolai előképzettségének hiányosságairól esett szó. Nyomatékkal hangzott el az a javaslat, hogy a magyar l e g y e n a s z a k m u n k á s - v i z s g a k ö t e l e z ő t a n t á r g y a.

Sz. A.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. III. 25. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

---

83.11921 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai (Ismerteti: <i>Máté Jakab</i>)	354
Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története (Ismerteti: <i>Szabó T. Attila</i>)	362
Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	366
P. Balázs János: Jókai-kódex (Ismerteti: <i>S. Hámosi Antónia</i>)	369
Mező András: A magyar hivatalos helynévadás (Ismerteti: <i>Péter László</i>)	372
B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere (Ismerteti: <i>Vértes Edit</i>)	376

A nyelvőr hírei

Gárgó Lászlóné: A magyar nyelv hete 1983-ban	381
Sz. A.: Tanácskozás a szakmunkásképző iskolák magyartanításáról	382

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre 52 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyevlünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Benczedy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 Ft
8. *Grötsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O.
Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései* .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fennougristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.) Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieszsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás.) 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmaticus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468. l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveg. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- J. Soltész Katalin:* Babits és a magyar nyelv
Stanitz Károly: Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel
Rácz Endre: A szenvedő jelentés felé?
Benkő László: Nevek és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében
Herczeg Gyula: Nagy Lajos stílusa, II.
Balassa László: Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal
Pásztor Emil: A Toldi-szótár a megvalósulás útján
Wacha Imre: A beszédművelés a tudományban és az iskolában
Bánhidi Zoltán: A magyar denominális igeképzés és az angol ige szemlélet
Büky Béla—Gósy Mária: Hogyan érzékelik a stílusérteket 10 és 18 éves tanulók?
Kassai Ilona: A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben
Dömötör Adrienne: A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról
Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből, II.
Sámbokréthy Péter: Pannonhalma

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

107. ÉVFOLYAM 1983. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRÉTI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>J. Soltész Katalin</i> : Babits és a magyar nyelv	385
<i>Stanitz Károly</i> : Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel	389
<i>Rác Endre</i> : A szenvedő jelentés felé?	394

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : Nevek és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében	398
<i>Herczeg Gyula</i> : Nagy Lajos stílusa, II.	410
<i>Balassa László</i> : Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal	421
<i>Pásztor Emil</i> : A Toldi-szótár a megvalósulás útján	428

Nyelv és iskola

<i>Wacht Imre</i> : A beszédművelés a tudományban és az iskolában	434
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar denominális igeképzés és az angol igeszemlélet	452
<i>Büky Béla—Gósy Mária</i> : Hogyan érzékelik a stílusértéket 10 és 18 éves tanulók?	460
<i>Kassai Ilona</i> : A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben	467
<i>Fülöp Lajos</i> (szerk.): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában (Ismerteti: <i>Rónai Béla</i>)	469

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Dömötör Adrienne</i> : A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról	472
<i>Antal László</i> : A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből. II.	481

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Sámbokréthy Péter</i> : Pannonhalma	494

(1 0 1 7 1 0 0 0)
Imre Samu
(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

107. ÉVFOLYAM * 1983. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Babits és a magyar nyelv

A költő születésének 100. évfordulójára

1. A nagyra menendő költőjelölt, aki századunk első éveiben bölcsészeti tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen, nemcsak Négyesy László híres stílusgyakorlatainak volt buzgó részvevője, hanem Simonyi Zsigmond nyelvészeti óráinak is. Első féléves korában írta „Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal” című kollokviumi dolgozatát, amelyet Simonyi kitűnőre minősített (vö. Mikesy Sándor: Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról. MNy. 1949. 29—38). Később ismét elővette ezt a tárgyat, amikor belefáradt Arany Jánosról szóló szakdolgozatába: „meguntam témámat! — így most dolgozatom tétele: Tárgyas ragozás, különböző személyű tárgyakkal. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy fiaink (nk?) Babics-féle törvényt fognak tanulni a magyar nyelvtanban. Ugy-e komikus?” — írja önironikus dicsékvéssel Kosztolányinak 1905. febr. 17-én. Belia György (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 259) lehetségesnek tartja, hogy valóban a tárgyas ragozásról készítette szakdolgozatát; hiteles adat nincs rá. De az az érdeklődés, amelyet a nyelvészeti téma keltett benne, egész pályája során megmaradt a költőben.

2. A fogarasi gimnázium fiatal tanára az 1908—1909-i tanév Értesítőjében „Stilisztika és retorika a gimnáziumban” című értekezést tett közzé; később a Nyugatban és esszékötetekben (Irodalmi problémák, Írás és olvasás¹) a kissé félrevezető „Irodalmi nevelés” címet adta neki. „A stilisztikáról és retorikáról lesz szó [. . .] Egy stúdium ez most is, csak hogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. Egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít, a szó legtágabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás s az írás is beszéd.”

„Gondolkodni és beszélni: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját. Nem tanítunk mesterséget [. . .] Nem tanítunk tudományt [. . .] Aki tudományt akar tanulni, annak már nagyon jól kell gondolkodni tudnia [. . .] Gondolkodni és beszélni tanítunk.”

„Gondolkodni és beszélni: voltaképp egy. Gondolkodás nem képzelhető beszéd nélkül és megfordítva [. . .] Elválhatatlanok, mint a test és lélek: a gondolat a lélek, a kifejezés a test.” „A nyelvkinces egyúttal gondolatkinces. Akinek több szava van, több ismerete van.” „S másodszor: a stílus helyessége a gondolat helyessége. [. . .] A stílus testhezálló ruhája a gondolatnak s a test semmi fogyatkozását sem takarhatja el. Minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra látni.”

¹ A továbbiakban: IO. Babits Mihály összegyűjtött munkái, Athenaeum, 1938

„Az ember szavakkal gondolkodik és szavakkal cselekszik. A művelt ember gondolatokkal küzd, szavakkal csatázik. A leghatalmasabb fegyver a gondolat és a szó.”

„Ezt a jó stílust, amely csak jó gondolkodás alapján épülhet, kell elsajátítanod [. . .] Ez a tanulmány az egész középiskolán át és minden tárgy körében foly s ez a tanulmány retorikai és stilisztikai tanulmány: más szóval egy magasabb beszéd- és értelemgyakorlat. Ez a tanulmány minden látszat ellenére is nem a könyvek, hanem az élet tanulmánya: nem is tanulmány, hanem nevelődés, edződés az életre.”

3. Ilyen parainézist kaptak a fogarasi diákok költőtanáruktól, aki nem sokkal utóbb a fővárosba került mint az új irodalom egyik vezéralakja. Irodalomtörténeti esszéiben, kritikáiban hasonló szellemű megállapításokat olvashatunk a stílus, a nyelvi kifejezés fontosságáról. „Vörösmartyról azt mondták, hogy a nyelve remek, de . . . de . . . és nem vették észre, hogy mikor azt mondták, hogy a nyelv remek és gazdag, avval már minden képzelhető dicséretet elmondtak. Valóban, a nyelv nem lehet külön gazdag; a nyelv gazdagsága mögött a képzetek, a lélek gazdagságának, a nyelv színessége mögött a lélek színességének kell rejtőznie” (A férfi Vörösmarty. IO. 91).

„[a nyelv] maga már mód is, tartalom is, mely már maga irodalom s az irodalomnak nemcsak eszköze, hanem csirája: őseleme és inspirálója. Ami egyes íróknál a stílus, az a nemzetnél a nyelv” (Magyar irodalom. IO. 156); „csupán a nyelv segítségével vagyunk képesek gondolkodni” (Dante fordítása. IO. 111); „a nyelv, mint szín- és képszövet, már t a r t a l o m , már képzet- és fantázia-tartalom az író lelkéből” (Ma, holnap és irodalom. IO. 209).

„Aki valamely költőt legmélyében megérteni akar, annak elsősorban a nyelvét kell tanulmányoznia. [. . .] A nyelv tanulmányával meg lehet állapítani az asszociáció alaptermészetét, azt, ami benne öröklött és tanult; [. . .] kinyomozni az érdeklődés és megfigyelés sajátosságait; az olvasmányok és látványok hatását a fantáziára. Titkos összefüggéseket lehet felfedezni, furcsa visszatérését képzetkapcsolásoknak, melyek a fantázia fejlődését vagy változatlanlanságát, egyszóval a költői alkotás lélektani kulisszáit illusztrálják” (Tanulmány Adyról. IO. 245).

„Minden igazi író, aki önnön alkotásának folyamatát figyeli, rájön előbb-utóbb, hogy az írói mű kitűnősége vagy elhibázott volta legvégső fokon stíluskérdés. [. . .] Ha a kellő szó a kellő helyen nem áll rendelkezésemre: művem papirosizú, rajzom élettelen” (Könyvről könyvre: Minden a szón múlik. IO. 343).

4. De nemcsak általánosságban nyilatkozik a nyelv jelentőségéről, hanem egyes írók, művek vagy irodalmi irányzatok nyelvéről, stílusáról is van mondanivalója. 1916-ban megjelent „Ma, holnap és irodalom” című, „Ars poetica forradalmár költők használatára” alcímű tanulmányában az avantgardista iskolát többek között a stílus komplikáltságában marasztalja el (IO. 211). Hasonlóképpen vélekedik a költő alteregója, Sándor Imrus a „Halálfi” című regényben, amikor a modern költészetről vitatkoznak, és barátja arra hivatkozik, hogy „Petőfit sem értették meg a maga korában”: „az lehet, hogy a tendenciáját, a szándékait nem értették: de a szavait csak lehetetlen volt nem érteni!” (Athenaeum 1938. 2 : 100). Meltányolja Laczkó Géza Zrínyiről szóló regényének (Német maszlag, török áfium) művészi archaizálását, a XVII.

századi beszéd rekonstrukciójára tett erőfeszítéseit (Egy történeti regény 1920-ból. Írók két háború közt. Nyugat kiadás 1941. 17—18). A Nyugat „Könyvről könyvre” rovatában gyakran bírálja a pongyola, parlagi stílust. „Nem az idegen szavak csúfítják el legjobban a nyelvet, hanem a csúnyán használt magyar szavak, a kúsztalt mondatok, logikai hibák, grammatikai hanyagságok, és a rettenetes képzavarok”; „A magyar stílus gatyában jár”; „Nem nyithatok föl mai magyar regényt, hogy itt is, ott is ne leljek valamit, ami ízlésemet, logikámat, magyar nyelvérzékemet vagy egyszerűen a fületem sérti” (IO. 345—51). Különösen erős szavakkal bélyegzi meg az 1930-as évek „új népiesség”-ének túlzásait: „körmönfont póriasság erőltetett hadonázása”, „durva és furcsa pórkuriózumok”, „etno-pornográfikus költészet”, „a Kraftausdruckok pótolják az erőt, a pongyolaság a spontánságot, paraszti születés a hivatottságot, s a fenegyerekség a tehetséget” (Írók két háború közt 140—1). A megbírált költők közül az egyik a később nyílássá züllött Sértő Kálmán, a név nélkül említett másik — ki hinné? — Radnóti Miklós, aki, úgy látszik, úgy szívlelte meg a kemény kritikát, hogy nem maradt benne harag.

A harmincas évek szellemi divatáramlatai közé tartozott a nyelvújítás kárhozatása, egyik tétele Németh László „Kisebbségben” című, nagy port felferő könyvének is, amellyel Babits „Pajzzsal és dárdával” című cikkében száll vitába: „Németh Lászlónak is ellenszenves Kazinczy. [. . .] A széphalmi vezérben kultúránk fő-fő »hibbantóját« látja. [. . .] Kazinczy [. . .] szándéka s iránya sok tekintetben az egész vonalon diadalmaskodtak. Elérte például, hogy a magyar nyelv valóban rövidebb és tömörebb lett, s maga Németh László is hiába hangoztatja előszeretettel az »ősi« magyar nyelv szép hosszú szavai iránt, mégiscsak a Kazinczyék által kívánt tömörebb és európaibb modern magyar nyelven ír, s a nyelvújítók köztudatba ment szavait használja. [. . .] aligha tudná bonyolult s európai eszméktől és kultúrától befolyásolt gondolatait magyarul kifejezni, ha Kazinczy szerinte kárhozatos törekvései át nem alakították volna nyelvünket s szellemünket” (Írók két háború közt 226—7).

5. Egy-egy konkrét nyelvhasználati kérdésben is állást foglal. Az ifjú Kosztolányinak „A bal lator” című verséhez ezt a megjegyzést fűzi: „bár a bibliai hanghoz illett a félmúlt, az egyforma *valál, halál, hajolál* zavarhat valakit” (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése 29). Két évtized múlva némi büntudattal írja: „A félmúltat mi írók öltük meg; az én generációm még segített ebben a gyilkosságban. [. . .] A félmúlt kiveszte azonban megnehezítette és megcsúnyította a magyar stílust” (Könyvről könyvre: Nyelvfejlődés „in pejus”. IO. 349). Ugyanebben a sorozatban megrója azokat az írókat, akik „nem res-tellik például a *hogy*-ot kétszer, sőt háromszor leírni egy mondatban, ami igazán nagyon csúnya”. Kérdéses értékűnek tartja a *tűnik* ige használatát a „csodálatosnak tűnik”, „gyönyörűnek tűnik” típusú kifejezésekben, amit a nyelvművelők is sokszor hibáztatnak: „az irodalmi impresszionizmus terméke, s a Nyugat első korszakában született, olyan költők tollán, mint Tóth Árpád [. . .] Náluk helyén is van mint költői kép, mely újdonságával, tömörségével s merészségével hat. De mi lesz a költői képből, ha prózai szólamná válik, aprópénzzé kopik [. . .]?” Modorosságnak tartja az *ám* kötőszó használatát *de* helyett („Hozzájárul ehhez, hogy a *hanem*, melyet még Jókai oly csodálatos zamattal tudott használni, különös módon kezdett kijönni a divatból”), az *akárha* szóét *mintha* helyett, a „kedélyes ízű, népies” *jómagam*-ét nem népies stilisztá tollán az egyszerű *én* helyett (IO. 348—507).

Közvetve fejezi ki véleményét egy ma is vitatott nyelvhelyességi kérdésről azzal, hogy a „Halálfiái”-ban szereplő Hintáss Gyulát, a sznob szélhámost így beszélteti: „[. . .] Egyszerűen unnók magunkat nélkületek. — Így mondta: *unnók* (ahelyett, hogy unnánk); s mindjárt hozzáfűzte Gombos Cirill cisztercita tanár tekintélyét, aki Sót [város] nyelvésze volt” (1 : 63). Babits ugyan maga is használja ezt a feltételes módú, tárgyas ragozású igealakot, de itt ugyanazzal a fordulattal hívja fel rá az olvasó figyelmét, mint Gyula beszédének egyéb modorosságaira: „[. . .] összpontosítani minden enerzsiánkat! — Így mondotta: *zs-vel*” (1 : 210); „[. . .] ne feledd el, hogy törvény és kötelesség, számolni avval az eshetőséggel, miszerint vágyak vannak [. . .] (Így mondta: *miszerint*.)” (1 : 101).

6. A költő nyelvi érdeklődésének különleges terméke a „Káp isten” című „nyelvtudományi humoreszk” a harmincas évekből (Babits Mihály összes novellái. Athenaeum, 1938.). A délibábos nyelvészkedés szellemes persziflázsa; abból a tréfás népi mondásból kiindulva, hogy a káposzta azért káposzta, mert „Káp hozta”, parodisztikus etimológiákkal egy pogány istenség „Káp” nevét magyarázza bele az ilyen szavakba, mint „kápolna” („Kápolna”), „káplán” („Káp-lány”, tehát eredetileg papnő), „káprázás” („Káprázás”, eksztatikus remegés), „káptalan” (olyan hely, ahol már nincs Káptisztelet) és így tovább.

7. Babits sohasem szakadt el szülőföldje nyelvjárásától, vagy talán helyesebb így mondani: regionális köznyelvétől. Olyan tájnyelvi sajátságok, mint az *i, ú, ű* helyett ejtett — és írt — *i, u, ü*, a tövégi mássalhangzó, különösen az *s* megnyúlása magánhangzós toldalék előtt fontos elemei prozódiajának, mint ahogy az „Esti kérdés” ismert hangfelvételén is hallható: „*oly óvatossan*, hogy minden *fűszál* / *lágý* leple alatt *egyenessen* áll [stb.]”. Fel-felbukkannak verseiben és prózájában az *ő*-zés, *ü*-zés, *l*-ezés nyomai (*föst*, *fösülget*, *üng*, *szürü*, *nyoszoló*, *pélva*), tájszavak (*csipeszskedik* 'kapaszkodik', *kerimbózsál* 'kering', *kapolya* 'vízgödör', *gyűvötény* 'egy kúszó gyomnövény; folyóka, szulák'), tájnyelvi alakváltozatok (*bagyulál*, *reszked*, *gírizd*, *piarc*), jelentéstani dialektalizmusok (*szederfa* 'eperfa', *tanya* 'présház', *céda* 'rendetlen öltözetű’).

Ugyanakkor rendkívül fogékony az új nyelvi fejlemények, a szókincs — nem is mindig költői — gyarapodásai iránt. A TESz. tőle idézi az első irodalmi adatot a *focizik* és a *jassz* szóra, mégpedig „A gólyakalifá”-nak ugyanabból a mondatából: „izzadt jasszképű suhancok fociztak a por és beteg fű közt” (a folyóiratbeli közlés dátuma 1913.). A „Kártyavár” című regényben 1915-ben leírta az *éca* szót (Athenaeum 1937. 122), amelyre a TESz.-nek csak 1932-ből van adata. Ugyanabban a regényben jelenik meg a *muki*, a villamos szerelőkoci (vö. Éder Zoltán: Nyr. 87 : 474–6). Bizonynal az elsők egyike, aki versben említi a *dzsessz*-t („Amerika lányai / messze már *jazz*-eikkel”, A titkos szél. 1928.); a TESz. első adata 1927-ből, szakszövegből való.

8. Babits nem nevezhető olyan értelemben nyelvbúvárnak és nyelvművelőnek, mint mestere, Arany vagy pályatársa, Kosztolányi. A nyelv törvényeit egyetemi évei után nem vizsgálhatta többé; a nyelvtisztító és nyelvvédő mozgalom idegen maradt a számára. „Én egy csöppet sem vagyok purista — írta Kosztolányi nekrológiájában! (IO. 365) —, nem hiszem, hogy az egyes nyelveknek önmagukba kéne zárkozniuk, nemegyszer vitatkoztunk vele erről!” Költői és szépprózai műveinek páratlan nyelvi gazdagsága, a kritikáiban meg-

nyilatkozó nyelvhasználati, stilisztikai igényessége mellett elsősorban a nyelv tiszteletére, a nyelvi kifejezés mindennél fontosabb voltára tanít, s ez talán többet is ér, mint némely mulandó érvényű nyelvhelyességi tanács.

J. Soltész Katalin

Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel

A jelek azt mutatják, hogy sok gond van mostanában a melléknévi igenévvel. Vitacikkek és egy rádióműsor választ adtak egy sor részkérdésre, felvetettek egy sor új problémát — adósak maradtak azonban egy átfogó szabályozással. A következőkben kísérletet teszek az igenév kérdésének kontrasztív módszerrel, funkcionális alapon történő szabályozására.

1. A befejezett melléknév igenév állítmányi használatát Szepeszy Gyula „kiagyalt modoros idegenszerűség”-nek (Nyr. 104: 16) nevezi, és a cikkére reagáló I. Gallasy Magdolna, Kálmán Endre és Tiszamarti Antal (Nyr. 105: 29—40) is jobb híján magyartalanságként említi ezt a jelenséget. Ez az álláspont önkéntelenül is azt sugallja, hogy a jelenség okát, forrását valamelyik szomszédos nyelvben kell keresni. Szepeszy is a németesnek tartott határozói igenév helyetti használatot tartja a melléknévi igenév használata fő (egyetlen?) okának. Ebben az ügyben elég nehéz igazságot tenni, ugyanis a német nyelvben ugyanaz a forma felel meg a magyar befejezett határozói és melléknévi igenévnek is. Több sikert ígér az orosz melléknéviigenév-rendszer vizsgálata. Nemcsak azért, mert az orosz nyelv hatása, főleg az írott nyelvre, egyre jelentősebb (vö. Klaudy Kinga: Orosz szövegek mondat szerkesztési sajátosságainak hatása a magyarra. Nyr. 104: 411) — bár „... az oroszból fordított magyar szövegekben a melléknévi igenevek viszonylag nagy számaért nem az orosz melléknévi igenév a felelős” (uo.), inkább azért, mert az orosz melléknéviigenév-rendszer áttekinthetősége szinte laboratóriumi tisztaságban állítja elénk e jelenség fő ismérveit.

Az orosz nyelv két egyenrangú szempont szerint különbözteti meg a melléknévi igeneveket. Ezek a szempontok *a)* az igenév cselekvéstartalmát hordozó ige folyamatossága vagy befejezettsége, illetve *b)* az, hogy az igenév e cselekvés alanyára vagy tárgyára vonatkozik-e. E szempontok kereszteződésének eredményeként négy igenév-fajta jön létre: 1. folyamatos cselekvő, 2. folyamatos szenvedő, 3. befejezett cselekvő, 4. befejezett szenvedő.

A rendszerezés alapja tehát tulajdonképpen ugyanaz, mint a szeriális tipológia kiindulópontja: az alany—állítmány—tárgy viszony. Az egyetlen különbség itt az, hogy az állítmány (az igenév képviselte cselekvés) esetében a főcselekvéshez viszonyított egyidejűség—előidejűség is szerepet kap. Ha elfogadjuk, hogy a melléknévi igenév melléknévi (jelzői) jellegének megfelelően fogalomszűkítő (kijelölő) szerepet játszik, tehát az adott cselekvés alanyát vagy tárgyát magával a cselekvéssel jelöli ki, akkor a szokásos jelöléseket alkalmazva ezt a következőképpen modellálhatjuk (V_1 = egyidejű, V_2 = előidejű):

ahol az $A_{v,s}$ = folyamatos cselekvő, $A_{v,o}$ = folyamatos szenvedő, $A_{v,s}$ = befejezett cselekvő, $A_{v,o}$ = befejezett szenvedő melléknévi igenév.

A fentiekben felvázolt kép az orosz nyelv melléknéviigenév-rendszerét mutatja. Tekintettel azonban arra, hogy — mint említettem — e rendszer alapja teljesen azonos egy univerzálékat kutató nyelvtipológia kiindulópontjával, joggal ébred fel a gyanú, nem általánosabb érvényű-e egyetlen nyelvnél ez a rendszerezés, nem mutat-e túl e nyelv rendszerének határain?

2. Vizsgáljuk meg, mit ír erről a MMNyR. „A melléknévi igenév” című részében (1: 229): „A melléknévi igenév (participium) -ó, -ő; -t, -tt; -andó, -endő képzős igei származék, mely az igei jelentés-tartalmat mint egy főnévvel megnevezhető dologhoz, fogalomhoz tartozó tulajdonságot fejez ki... Emellett az is kitűnik a beszéd összefüggéséből, hogy az igenév cselekvéstartalma a mondatban esetleg előforduló főcselekvéshez képest egyidejű..., előidejű..., vagy utóidejű-e... — Minthogy ez utóbbi szempontból eléggé világosan elkülönül participiumainak képzés szerint is eltérő három fajtája, elnevezésükben is erre utalunk: az -ó, -ő képzőset folyamatos, a -t, -tt képzőset befejezett, az -andó, -endő képzőset beálló cselekvésű melléknévi igenévnek nevezzük.”

Mindez azt sugallja, hogy a megfelelő igenév kiválasztásának fő szempontja az idő.

Tekintettel arra, hogy bennünket most elsősorban a befejezett igenév érdekel, ennek példáján nézzük meg, valóban így van-e. MMNyR. 1: 231: „Képzője (igéhez járuló) -t, -tt. Főként előidejű cselekvést jelöl, így eléggé gyakori használatú szó. Igenévi jelentése főként az igekötővel mozzanatossá tett igeik esetén világos: a főcselekvés előtt végbement, befejezett (célját elért) cselekvés eredményeképpen létrejövő állapotot nevezi meg.” A felsorolt — túlnyomórészt irodalmi — példák ezeket az állításokat igazolni is látszanak. A továbbiakban — igaz, csak másodrendű szerepben — előkerül a másik szempont is: „A tárgyatlan jelentésű igeikből — ezek közt is főként a visszahatókból — képzett befejezett történésű melléknévi ige-nevek cselekvő értelműek: a *meghalt* ember, a *felfordult* világ, a *kitisztult* ég, a *megoldódott* rejtély. A jelzett szó mind e példákban a cselekvéshordozót (logikai alanyt) nevezte meg: az ember halt meg, az ég tisztult ki.

A tárgyas jelentésű igeikből képzett -t, -tt képzős participiumok ellenben rendszerint szenvedő jelentésűek, s az utánuk következő jelzett szó a cselekvésnek logikai tárgyát nevezi meg: *aszalt szilva*; *forralt bor* a *megbeszélt* találkozó; a *kijelölt* munkák; *A nyakán aranyhímzetű kihajtott gallér* (Gárdonyi: Egri cs. II, 309). — Mindamellett a külön tárgyi bővítményű igenév, sőt olykor a tárgy nélküli is lehet cselekvő jelentésű: *a sokat tanult* ember; *a messze földet bejárt* utazó; *tapasztalt szakmunkás*. Ilyenformán az *olvasott*, *tapasztalt*, *tanult* ember szerkezetben cselekvő, az *olvasott regény*, *tapasztalt hibák*, *tanult események* szerkezetben azonban szenvedő értelmű van ugyanannak az igenévnek” (uo. 232). Megvan tehát az orosz nyelvben vizsgált minden szempont, sőt „utóidejűség-gel” még bővült is. A vizsgálatot itt be is lehetne fejezni — ha nem azért kezdtük volna, mert bizonytalanság mutatkozik a melléknévi igenév használatában.

A cél érdekében feltétlenül meg kell vizsgálni (még ha Szepesy szerint ez csúrés-csavarás is), valóban vétettek-e azok, akiket ezzel vádolnak nyelv-művelőink, és ha igen, miben.

Nem szeretnék ismétlésekbe bocsátkozni, hiszen I. Gallasy Magdolna sokrétűen és továbbgondolásra serkentően töprengett e kérdés felett. Én csupán egy további — de érzésem szerint alapvető — szemponttal szeretnék e töprengéshez hozzájárulni.

a) „A vasárnap *győzött* csapat...” (pl. szerdán kikapott). A mondat a sportnyelvből való, és egyértelműen helytelen. Rácz Endre szerint azért, mert vét az egyidejűség — előidejűség szabálya ellen (helyesen tehát: „a vasárnap *győző* csapat”). Hát nem tudom. Ha ez valóban így lenne, akkor ez a mondat is helytelen: „a szombaton *sütött* kenyér még szerdán is friss”; „a vasárnap *legyőzött* csapat szerdán nyert”. Ezek a mondatok pedig helyesek. Miért hibás tehát az egyik, és miért helyes a másik? Azért, mert nyelvérzékünk a befejezett melléknévi igenevet ma már alapvetően *szenvedőnek* érzi, használatában tehát nem az egyidejűség — előidejűség a döntő, hanem az, hogy a logikai alanya vagy a tárgyra vonatkozik-e. Példamondatunk azért helytelen, mert az igenév a logikai alanyhoz kapcsolódik.

b) A következő példa Szepesy cikkéből való: „Szeretném, ha nem értenék félre: az alábbi sorok nem kritikának szánattak” (Népszabadság, 1979. jan. 17.)”. Sietek leszögezni: ez a mondat nem hibás. Nem is azért választottam ki, hanem azért, mert segít továbbgondolni az előző gondolatot. A *szánattak* ugyanis nem melléknévi igenév, hanem régiesnek és a magyar nyelvtől idegennek kikiáltott *szenvedő* forma. A *szán* ige befejezett melléknévi igeneve *szánt* (vö. „megkapta a neki *szánt* pénzt”).

Lehetne még példákat említeni, de úgy érzem, a probléma érzékeléséhez ez is elég: esetünkben a hibás használatnak alighanem a megfelelő szabályozottság hiánya, a magyartalanság vádjától rettegő, és ezért az egyetemes törvényszerűségeket is elkerülő nyelvszemlélet az egyik fő okozója. Kimondatott: a *-tatik*, *-tetik* nem használtatik. Ha pedig ez így van, akkor a szenvedő szemlélet a magyartól idegen, tehát a melléknévi igenév rendszerezésénél is csak másodrangú szerepet játszhat.

Érdemes megvizsgálni a MMNyR. példáit ebből a szempontból: a *szét-szaggatott népek*, a *kipirult arc* „a főcselekvés előtt végbement, befejezett (célját elért) cselekvés eredményeképpen létrejövő állapotot nevezi meg”. De kinek az állapotát? Az alanyét vagy a tárgyét? Mert ha ez nem szempont, akkor a „vasárnap *győzött* csapat” is helyes!

A továbbiakban belép az osztályozás szempontjai közé a cselekvő és szenvedő jelentés. Kiderül, hogy a tárgyatlan jelentésű igéből képzett igenév cselekvő értelmű: a *meghalt ember*, a *felfordult világ*, a *kitisztult ég*, a *megoldódott rejtély*; a tárgyas jelentésű igékből képzett igenév viszont szenvedő jelentésű: *aszalt szilva*, *forralt bor*, a *megbeszélt találkozó*, a *kijelölt munkák*. Itt azonban kissé összekuszálódnak a szálak. Nem világos ugyanis, miért cselekvő a *felfordult* és miért szenvedő a *kijelölt*, amikor a lényege mindkettőnek azonos: az egyik azért felfordult, mert felfordították, a másik azért kijelölt, mert kijelölték. Másrészt, ha a *tanult ember* helyes, a *győzött csapat* miért nem, amikor képzésük és alkalmazásuk módja azonos, a *győz* ige ebben az értelemben ráadásul tárgyatlan is? Erre a kérdésre csupán egy válasz lehetséges: igaz, hogy a *tanult*, *olvasott ember* típusú igeneves szerkezeteknél a jelzett szó a cselekvés logikai alanya, de „a cselekvés eredményeképpen létrejövő állapot” benne

mégis a cselekvés hatására, mint az adott cselekvés tárgyában jön létre. Nem arra mondjuk, hogy olvasott, aki egyszerűen sokat olvas, hanem arra, akit az olvasás tesz művelté, aki az olvasás által lesz művelt. Erre a típusra legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a visszahatóhoz hasonló értelmű, de semmiképp sem cselekvő. Mindez természetesen nem áll a *győz* típusú igékre, melyek alanyára nem hat vissza az adott cselekvés (vö. intranszitiv kiható, intranszitiv bennható, illetve mediális igék). Ezek esetében nem is célszerű befejezett igenet használni — a köznyelv nem is használ —, helyette inkább a jelzői mellékmondatot: *a csapat, amelyik vasárnap győzött, . . .*

3. Nem nyújt igazi megoldást a határozói igenév sem, mivel ennek alkalmazása végül is ugyanahhoz a problémához vezet. Mivel az irányadó most is csak a MMNyR. lehet, ehhez fordulunk tanácsért.

„A határozói igenevék” című részben ezt a meghatározást találjuk: „A *-va, -ve* képzős határozói igenév (adverbium verbale) vagy egy cselekvésnek valamely módfele, vagy pedig az alanyban — vagy egy más névszói mondatrészben — megnevezett dolognak egyik állapottfele körülményét nevezi meg. Igenév lévén, valamilyen folyamatos (cselekvéstartalmat) fejez ki, de határozói vonatokozásként” (I: 258). A továbbiakból megtudjuk, hogy a határozói igenév is lehet egyidejű és befejezetlen, vagy előidejű és befejezett, majd: „A tárgyas (átható) értelmű igékből alkotott — főként az előidejűséget kifejező — igenevék gyakran szenvedő jelentésűek: *Nyitva áll az ajtó* (Arany: Családi kör; ÖM. I, 131); . . . A tárgyatlan (át nem ható) értelmű igék igeneve természetesen mindig cselekvő értelmű: *Zsibongra hadával a völgyben alant — Ali győzelem-ünnepet ület* (Arany: Szondi két apródja; ÖM. I, 261); . . .” (uott.).

Megtudjuk tehát, hogy hányféle különböző jelentést és értelmet hordozhat a határozói igenév, azt azonban nem, hogy — a tárgyas—tárgyatlan szempontot kivéve — milyen feltételek teljesülése esetén. Felmerül ugyanis a gyanú, hogy ez nemcsak az igenévtől függ, tekintettel arra, hogy formai megkülönböztetésre nincs lehetőség. Mi dönti el például, hogy melyik igenév lesz egyidejű és melyik előidejű értelmű? Abból a példából, amit az előidejű és befejezett értelmű igenévre találunk ebben a részben, ez nem derül ki. A példa így szól: *A fiú kalapját levéve lépett a helyiségbe* (közny.). Magyarázat: „ez . . . az értelme: 'miután kalapját levette'; esetleg 'úgy, hogy kalapját előbb levette'” (uott. 250). Arról, hogy ez valóban így van-e, nyomban meggyőződhetünk, ha a fenti példamondatot szembeállítjuk a következővel: „A fiú kalapját *levéve* belépett a helyiségbe”. Az összehasonlításból egyértelműen kiderül, hogy az utóbbi mondat az előidejű, az első vitathatatlanul egyidejű: a fiú úgy lépett be, hogy közben levette a kalapját. Ezt a jelentést azonban nem az igenév kölcsönzi a mondatnak, hanem a főcselekvést jelölő ige szemlélete. Erre egyébként a befejezett melléknévi igenévről szóló részben történik is utalás.

4. A nyelvhasználat — főleg a hivatalos — már régóta mutat olyan jelenségeket, amelyeknek a nyelvészeket, nyelv művelőket arra kellene készítenünk, hogy vizsgálják meg e jelenségek közös kiváltó okait és szabályozzák a kérdést. Gondolok itt, az igenevék helytelen használatán kívül olyan jelenségre is, mint a *nomen actionis* + *kerül, nyer, talál* típusú szerkezetek. Ez

utóbbiak annak a dilemmának az áthidalására szaporodtak el a hivatalos nyelv után immár a köznyelvben is, amely a személytelen szerkezetek egyértelmű felelősségvállalást, illetve elhatárolódást tartalmazó jelentése között áll fenn. Ha egy vállalat vezetője például azt mondja: *az épületet átadjuk*, akkor ezzel személyesen is felelősséget vállal; ha azt mondja: *az épületet átadják*, akkor magát kizárta; ha azt mondja: *át lesz adva*,¹ magyartalanul fejezte ki magát. Mi marad? Az *átadásra kerül* aminek szemlélete teljes egészében megegyezik a szomszédos nyelvek szenvedő szerkezetének szemléletével.

5. Milyen következtetéseket lehet mindebből levonni? Először is azt, hogy a mai nyelvhasználatban erősödő tendenciát mutat a szenvedő szemlélet, a különböző személytelen szerkezetek alkalmazásának tág lehetőségei ellenére. Hogy ennek milyen társadalmi és nyelvi okai vannak, annak vizsgálata most nem célunk.

A második következtetés: nem biztos, hogy ha ilyen tendencia mutatkozik, azt feltétlenül üldözni kell. Az új nyelvi jelenségek sok esetben valamilyen hiányt igyekeznek pótolni, amelynek erőszakos megőrzése nem mindig célszerű — és az esetek többségében nem is lehetséges. Ez a jelenség egyébként még csak nem is új, legfeljebb újjáéled: „R é g i n y e l v ű n k b e n a szenvedő ige eléggé közkeletű volt, irodalmi nyelvünkben még a múlt században is meglehetősen gyakran járt. . . Nyelvművelésünk egy ideig egyetemesen kárhoztatta: elavult, idegenszerű eszköznek mondta” (MMNyR. 1: 357). A cselekvő—szenvedő szemlélet „egyenjogúsítása” esetén például nagyon jó szolgálatot tehet sok nyelvtani jelenség magyarázataként az anyanyelvi oktatásban, mivel könnyen belátható és rendszerezhető. Ugyanakkor nagy segítséget jelentene az idegen nyelv oktatásban is, ahol ma az az alapállás, hogy ilyen a magyarban nincs, nagyon nehezen áthidalható szakadékok jelent.

A leíró nyelvtan nagyon jó szolgálatot tehet a tudománynak azzal, hogy feltérképez egy-egy nyelvet. A nyelvhasználat szempontjából azonban sem ez, sem pedig a nyelvművelő íráskor sora nem pótolhat egy jól áttekinthető szabályrendszert, amely funkcionális megközelítésben segít eligazodni a helyes és helytelen formák között. A melléknévi és határozói igenév használatával kapcsolatosan például így:

a) A melléknévi igenév alapvetően melléknévi funkciójú *n é v s z ó i* bővítmény. Jelzőként egy dolgot az általa végzett cselekvéssel mint az adott pillanatban legjellemzőbb tulajdonsággal tesz konkréttá. Ez odáig mehet (és ez is az előbbi megállapítást támasztja alá), hogy az igei alapjelentéstől teljesen elszakad és melléknévvé válik. Ha az adott cselekvés állandó tulajdonság és jellemzőbb mint a jelzett szó által képviselt fogalom, az igenév átvetheti annak szerepét, főnévvé is válhat (*tanuló, futó, vádlott* stb.).

b) A határozói igenév alapvetően határozói funkciójú *igei* bővítmény. Szerepe a melléknévi igenévhez hasonló a különbséggel, hogy nem egy dolgot, hanem egy cselekvést tesz konkréttá, mégpedig azzal, hogy az adott pillanatban legjellemzőbb körülményként egy másik cselekvést rendel hozzá.

A fenti kép alapján a következő szabályozási lehetőség kínálkozik:

Minden olyan esetben használható a melléknévi igenév — akár állítmányi helyzetben is —, amikor az igenév által képviselt cselekvés tulajdonság jellegét kívánjuk hangsúlyozni: *ez az autó lopott, ez a szalonna füstölt, az sózott*.

A határozói igenévre vonatkozóan, ha annak határozói — tehát igei bővítmény — funkciójából indulunk ki, Simonyinak kell igazat adnunk. Csak abban az esetben nem használjuk ugyanis a határozói igenevet alapvető szerepétől eltérően, ha állapotot jelölünk vele. Ilyen esetben ui. a határozói igenév tulajdonképpen a l é t i g e b ő v í t m é n y e, a létezés módját határozza meg. A különbség a következő mondatoknál nyilvánvaló: *ez az autó nyitott — ez az autó nyitva van, ez a szalonna szózott — ez a szalonna meg van szóva* (a másik még nincs), *a leves el van szóva* stb.

Egy generatív magyar nyelvtan terve már évekkel ezeiótt megszületett. Jó lenne, ha nyelvművelőink minél hamarabb kézbe vehetnék!

Stanitz Károly

A szenvedő jelentés felé?

1. Stanitz Károly fönti, érdekes és számos ponton helyes szemléletű cikkében arra a következtetésre jut, hogy „nyelvérzékünk a befejezett melléknévi igenevet ma már alapvetően *szenvedőnek* érzi, használatában tehát nem az egyidejűség — előidejűség a döntő, hanem az, hogy a logikai alanyra vagy a tárgyra vonatkozik-e”.

Abban természetesen igaza van a szerzőnek — hiszen ez közismert —, hogy a tárgyas igéből képzett befejezett melléknévi igenév általában szenvedő jelentésű (pl. a *legyőzött csapat*). De hogy a tárgyatlan igéből képzett befejezett melléknévi igenevek a szenvedő jelentést kezdenék felvenni, az aligha bizonyítható.

Mindenesetre kétségtelen, hogy az efféle igenevek mai nyelvünkben nagyon elszaporodtak. Régebben így írtunk és beszéltünk: „Itthon is fellép a külföldön sikerrel *szereplő* együttes.” Manapság azonban egyre gyakoribb lesz a folyamatos melléknévi igenév helyett a befejezett melléknévi igenév használata: „Itthon is fellép a külföldön sikerrel *szerepelt* együttes.” Tehát a befejezett melléknévi igenév alkalmazását illetően éppen nem a szenvedő, hanem a *cselekvő* jelentés kiterjeszkedésének vagyunk a tanúi.

2. Mint több ízben, de legtüzetesebb módon „Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata” című cikkemben (Nyr. 98: 385—98) kifejtettem, az említett jelenség két okra vezethető vissza.

Az egyik — bár kisebb hatóerejű, de kétségtelenül fennálló — indíték az idegen, mégpedig orosz nyelvi hatás. Korábbi cikkemben erről a következőképpen szóltam: „Orosz hatásra... mindenképpen gondolnunk kell. Halász Gyula néhány évtizede még arról panaszkodott, hogy a vonatkozó mondatok egyre inkább háttérbe szorítják az igenévi jelzőket (Édes anyanyelvünk 25), manapság viszont feltűnően elszaporodtak a melléknévi igeneves szerkezetekkel zsúfolt mondatok, s ebben kétségtelenül részük van az oroszból való fordításoknak is (vö.: Erdődi: Nyr. 78: 221; Rácz: Anyanyelvi műveltségünk 47). Erdődi (i. h.) külön megemlíti a befejezett melléknévi igenévnek sűrű jelzői alkalmazását, s ez annál inkább figyelemre méltó, mert az orosz valóban ismeri a cselekvő értelmű befejezett (helytelen, de szokásos műszóval: múlt idejű) melléknévi igenevet mint külön nyelvtani kategóriát. A fordítók ennek átülte-

tésében meglehetősen ingadoznak; egyik nyelvemvelő kézikönyvünk inkább a folyamatos, mint a befejezett igenév használatát ajánlja (Fábián—Köves: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 53). Ez az eljárás valóban helyeselhető, s a fordítói gyakorlatban is megfigyelhető (vö. pl. Károly: i. h. [= NytudÉrt. 10. sz.] 74 j.); de az ellenkezőjére — a befejezett igenévvel való átültetésre — is számos példát találni. Így az intranzitív igék befejezett melléknévi igenevének mind gyakoribb jelzői előfordulásához kétségtelenül hozzájárult az orosz nyelv hatása” (Nyr. 98: 390).

Úgy látszik, ez a cikkem elkerülte Stanitz Károly figyelmét: rám nem hivatkozva, tehát tőlem függetlenül hasonló megállapítást tesz.

A másik — s véleményem szerint a fontosabb — indíték a precízebb, olykor precízkedő kifejezőmódra való törekvés, amely napjaink nyelvhasználatának más területein is megmutatkozik (erről részletesebben szoltam „A mai magyar nyelv változásai” című előadásomban, az MTA 1983. május 2-i együttes osztályülésén).

3. Stanitz Károly — cikkének befejező részében — úgy véli, hogy egy generatív magyar nyelvtan, ha elkészül, ebben a kérdésben is segítségére lehet nyelvemvelőinknek. Nos — bár egy ilyen nyelvtan még valóban nem készült el —, ez a segítségnyújtás máris megtörtént. Éppen a generatív grammatikai munkálatok révén vált szinte nyelvtudományi közhellyé, hogy a melléknévi igenévi jelzöt tartalmazó mondat az úgynevezett beágyazásos (generalizált) transzformációval vezethető le, mégpedig két mondatból: egy keretmondatból és egy beágyazandó mondatból (vö. Károly: ÁltNyTan. 4: 102).

Ez a levezetés azt is megmutatja, hogy az így létrejött melléknévi igenév cselekvő vagy szenvedő jelentésű-e. Ha a jelzett szó a beágyazandó mondatban az alany szerepét tölti be, akkor az igenév cselekvő jelentésű, ha pedig a tárgyét, akkor szenvedő jelentésű lesz. Ebből világosan kiderül, amit szerzőnk homályosnak tart, tudniillik hogy miért cselekvő jelentésű egyebek között a *felfordult*, s miért szenvedő jelentésű a *kijelölt* igenév.

Ez utóbbinak szenvedő voltában persze egyetértünk: *A kijelölt munkák gyorsan elvégezhetők.* ← *A munkák gyorsan elvégezhetők.* *A munkák a kijelölték* (itt tehát a jelzett szó a beágyazandó mondatban a tárgy szerepét töltötte be). A *felfordult* esetében más a levezetés: *A felfordult autó az árokban kötött ki.* ← *Az autó az árokban kötött ki.* *Az autó felfordult* (itt tehát a jelzett szó az alany szerepét töltötte be a beágyazandó mondatban). Az már más kérdés, hogy a tárgyatlan (a visszaható jelentéssel kacérkodó) *felfordult* és a tárgyas (a műveltetőhöz hasonló) *felfordít* igék egymásból levezethetők, s a *felfordított* igenév valóban szenvedő jelentésű. De mi nem a *felfordított*, hanem a *felfordult* igenév jelentését vizsgáltuk. — Persze ha az ige nem visszaható jelentésárgyalatú, akkor még világosabb lesz a cselekvő jelentés: *Itthon is fellép a külföldön sikerrel szerepelt együttes.* ← *Itthon is fellép az együttes.* *Az együttes külföldön sikerrel szerepelt.* Hogy is érezhetne itt a nyelvérzék szenvedő jelentést?!

4. Természetesen a tárgyatlan igéknek ezekkel a cselekvő jelentésű befejezett melléknévi igeneveivel kapcsolatban továbbra sem mellőzhetjük a nyelvi helyességnek azt a kritériumát, hogy csak az előidejű cselekvés kifejezésére használhatók. Stanitz cikkében ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A vasárnap győzött csapat . . .” (pl. szerdán kikapott). A mondat

a sportnyelvből való, és egyértelműen helytelen. Rácz Endre szerint azért, mert vét az egyidejűség — előidejűség szabálya ellen (helyesen tehát: »a vasárnap *győző* csapat«). Hát nem tudom. Ha ez valóban így lenne, akkor ez a mondat is helytelen: »a szombaton *sütött* kenyér még szerdán is friss«; »a vasárnap *legyőzött* csapat szerdán nyert«. Ezek a mondatok pedig helyesek.”

A szerzőnek teljesen igaza lenne (eltekintve attól, hogy cselekvő és szenvedő jelentésű igeneveket vesz egy kalap alá), ha én ilyesmit valahol is leírtam volna. Hogy honnan idézi a nekem tulajdonított véleményt, azt nem jelöli meg. Alkalmasint az Édes Anyanyelvünk 1981. évi 2. számában (1–2) megjelent cikkem lehet a forrása, ott azonban a következő példamondat áll: „A játékos 1956 szeptemberében *dirigense* volt a Moszkvában 1 : 0-ra *győzőt* magyar válogatottnak.” Csakhogy ebben a mondatban valóban egyidejűség áll fenn az állítmány és az igenév között (a játékos akkor volt dirigense a válogatottnak, amikor az győzött), tehát egyidejű igenevet kellett volna használni, így: „A játékos *dirigense* volt a Moszkvában 1 : 0-ra *győző* válogatottnak”. Ha ez volt a tőlem idézett példa forrása, akkor azt alaposan (és célzatosan?) kiforgatta a szerző: előidejű igenevet szerepeltetett benne. Tehát amit én mondtam, azt nem a szerző által kiforgatott példamondattal kapcsolatban állítottam. S állításomat fenn is tartom: helytelen a tárgyatlan igéből képzett, tehát cselekvő jelentésű befejezett melléknévi igenév jelzői használata abban az esetben, ha az igenév egyidejűséget fejez ki.

5. Hadd essék néhány szó a tárgyas igék befejezett melléknévi igeneveiről is! Ezek rendszerint valóban szenvedő jelentésűek (pl. *a tegnap látott Balaton*; vö. *a B a l a t o n t tegnap láttuk*). Ám ha az ilyen igenév tárgyi bővítmenyt kap, még ez a szenvedő jelentés is átsap cselekvőbe (pl. *a sok vihart látott Balaton*; vö. *a B a l a t o n sok vihart látott*). Ismeretes továbbá — szerzőnk is szól róla —, hogy néhány tárgyas igének befejezett melléknévi igeneve tárgy nélkül is szerepelhet cselekvő jelentésben: *tanult, tapasztalt, olvasott, művelt* (ember). Ennek a jelenségnek — Stanitz erőszakolt magyarázatával szemben — egyik természetes forrása az implicit, általános jelentésű tárgy: *a (sokat) tapasztalt ember*. Másik forrása pedig az idevágó igék intranszitiv használatából fakad (vö. „A jó pap holtig *tanul*”). Tehát még az ilyen igenevek alkalmazásakor is a c s e l e k v ő jelentés kiterjeszkedésének vagyunk a tanúi. (A *művelt* igenévben — itt részben egyetérthetünk Stanitzsal — visszaható jelentés is lappang: 'aki magát sokat művelte'.)

Előfordulhat persze, hogy a nyelvérzék még nem érzi jogosultnak egyéb szóba jöhető tárgyas igéknek intranszitiv használatát, ezért az efféle igék befejezett melléknévi igenevét szenvedő jelentésűnek fogja fel, s hibásnak ítéli. Magam sem helyeslem az ilyesféle mondatokat: „A csapadékos május elűzte a korábban *fenyegedett* tavaszi aszályt” (Nyr. 99: 9), jóllehet bizonyos esetekben fölmerülhet, hogy az ilyen igenév alapigéje mégiscsak intranszitiv értelmű, akár a mi példánkban is (vö. „*Aszály fenyegét*”).

6. Stanitz Károly cikke azzal a vitával kapcsolatban íródott, amely a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról folyt le a Nyelvőrben és egyebütt. Erre vonatkozólag hadd idézzem említett akadémiai előadásom idevágó részletét:

„A *-t/-tt* képzős igenév jelzői használatával kapcsolatban ki kell térni állítmányi szerepének a megszaporodására is. Például *a feltételek biztosítva*

vannak helyett egyre inkább ilyesmit hallhatunk és olvashatunk: *a feltételek biztosítottak*. Erről a terjedő nyelvi jelenségről mostanság heves vita dúl szakfolyóiratban és napilapban egyaránt.

Kétségtelen, hogy a *-t/-tt* képzős igenévnek állítmányi használata nem egyszer abból a nyelvhelyességi babonából fakad, hogy a *-va/-ve* képzős határozói igeneves kifejezés nem volna magyaros: *a feltételek biztosítva vannak*. Valójában éppen ellenkezőleg áll a dolog, ezért a *-t/-tt* képzős igenévnek állítmányként való szerepeltetésétől kissé magam is idegenkedem, korábban bíráltam is.

Be kell azonban vallanunk, hogy az említett folyamatnak aligha tudunk ellenállni, olyan erős a sodrása. Ráadásul több mellékág is táplálja. Ugyanis az ilyen igeneveknek egy része valódi melléknévvé vált, s így bizvást lehet állítmány (pl. *Pista fáradt*). Más részüknél ez a metamorfózis átmeneti állapotban van (pl. *Pista jól öltözött*). Végül is, ami egyszer jelzőként állhat, igenévi jellegének akár a teljes megőrzésével, nyelvünk belső törvényei szerint bizony átalakulhat állítmánnyá is: a jelző és az állítmány ugyanis egymás transzformációi. Nagyon érdekes, hogy a vita egyik résztvevője, aki ezt a folyamatot egyébként helyteleníti, azt javasolja: ne a határesetekkel foglalkozzunk, hanem a tiszta példákkal (Magyar Nemzet 1983. márc. 19. 14). Nos, amikor mai nyelvünk változásairól beszélünk, a határesetek, az átmeneti jelenségek sokkal nagyobb súllyal esnek latba, mint a világosan kategorizálhatók. Éppen az átmeneti formák felerősödése volt az, ami beláttatta velem és számos kollégámmal, hogy itt — és sok hasonló esetben — nincs értelme tovább folytatni a harcot, s el kell ismernünk ennek a nyelvi változásnak a jogosultságát.”

Az idézeteket kiegészíteném a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának olyan előmozdítóival, amelyekről a vitában viszonylag kevés szó esett (vö. mégis: I. Gallasy: Nyr. 105: 33; Tompa: Nyr. 105: 166—7, 177). Ide tartozik az igenévi jelzőnek értelmezőként való megismétlése, továbbá az igenévi jelzőnek (értelmezőnek) az önállósulása, új mondatba kerülése; pl.: „*Befejezett ügy* — kezdte Pál, és mosolygós arcot hazudott —, tökéletesen *befejezett*” (Török Gyula: A porban. 1974. 298); ill.: „Igaz, ma még csak *terv* mindez. De *elfogadott*, s . . . úgy tetszik, a megvalósítás stádiumához érkezett” (Magyar Nemzet 1980. aug. 20. 7).

Rácz Endre

Nevek és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében

A 100 éve született költő emlékének

Amióta a statisztika betört az életünkbe, különösképpen, mióta a számító gépek megsokszorozták szerepét és jelentőségét, aligha van olyan foglalkozás, munkaterület, amely nélkülözhetné a számokat. Természetes, hogy a tudomány, így a nyelvtudomány is igyekszik kihasználni a statisztikai adatolás nyújtotta előnyöket. Ezt próbálom igazolni az alábbiakban.

A Juhász Gyula összes műveit rendbe soroló kritikai kiadás (J. Gy. összes művei. Versek 1—3. Szerk. Ilia M.—Péter L., 1963.) 1373 verset tartalmaz mintegy 150 000 szónyi terjedelemben. (Ez folyó szövegre áttéve kb. 300 oldalas könyvnek felel meg.) Ebben a terjedelmes szövegben kereken 12 000 különböző szó (szótípus) fordul elő. Ezeket a szókat természetesen sokféle szempontból lehet osztályozni és vizsgálni (vö. pl. J. Gy. költői nyelvének szótára, 1972.)

Itt most nem a költő egész szókincsével szándékozom foglalkozni, csupán azzal a 633 szóval, amely személyt jelöl. Tehát Juhász Gyula költészetében 633 személlyel találkozhatunk.

Nem könnyű eldönteni, hogy ez a szám sokat vagy keveset jelent-e. Némi támpontot nyújt, hogy Kovalovszky Miklós ötszázra becsüli az Adynál előforduló tulajdonnevek számát (tehát nem csupán a személyneveket; Nyr. 101 [1977.]: 291). De ezek túlnyomó része prózai írásokban fordul elő. Petőfi-nek ugyancsak az összes műveiben kereken hatszáz személynév található, de ezeknek csak kisebb részét teszik ki a versekben előforduló nevek.* És Arany János műveiben 865 a személynevek száma (J. Soltész: Nyr. 106 [1982]: 293).

Nem közömbösek ezek a számok, de a mennyiségi adatoknál és arányoknál nyilván fontosabb az a kérdés, milyen szerepe van a neveknek, ill. a nevek hordozóinak Juhász Gyula költészetében; vagy másként: mit vallanak ezek a nevek Juhász Gyuláról és költői művéről.

Hogy a személynevek nem jelentéktelenek az alkotóra nézve, arról maga a költő tanúskodik. A Petőfi használta személynevekről ezekkel a (többször idézett) szavakkal nyilatkozik: „Homér, Xerxes, Szokratesz, Caesar, Cassius, Brutus, Osszián, Petrarca, Tell Vilmos, Shakespeare, Byron, Rousseau, Desmoulins Camill, Napóleon, Beaurepaire, Latour. Ezek a nevek olyan komplexumot adnak, amelyből kellő lélekelemzéssel Petőfi egész érzelme- és gondolatvilága kideríthető” (Örökség 2 : 223).

Éppen az érzelmi és gondolati világ kibontakoztatása, ill. pontosabbá, világosabbá tétele, a Juhász Gyula-kép itt-ott még mindig homályos pontjainak

* Csige Katalin főisk. tanársegéd volt szíves rendelkezésemre bocsátani Petőfi műveiből összeállított névtárát. Szívességét ezúton is köszönöm.

tisztázása vagy új megvilágítása jelenti azokat a célokat és szempontokat, amelyek előttem lebegnek, és olyan vizsgálati módszerre serkentenek, amely a költői életműben előforduló nevekre, ill. a mögöttük rejtőző személyekre épül.

Az említett 633 személyt sokféle alakzatban lehetne felsorakoztatni. Először is kiemelem a nem valóságos, tehát képzelt (fiktív) alakokat. Ilyenek az ókori mitológia szereplői (nem kevesebb, mint 46 név), a bibliai eredetű személyek (beleértve azokat is, akik történelmi személyek voltak), ilyen 32 név; 16 vallási vonatkozású név; valamint a magyar és világirodalmi művekből származó költött személyeket jelölő nevek; számuk 67. De idesorolhatók még azok az általános, jelképes személyekre utaló nevek is, amelyek nem valamely meghatározott személyt, hanem egy embertípust jelölnek (pl. a hétköznapi embert különböző nyelveken kifejező *Kovács*, *Schmidt*, *Smith*, *Forgeron*, *Forgiarini*; becéző leánynevek: *Böske*, *Juliska*, *Rózsika*; apácanévek: *Ágota*, *Beata*; a nemzeti hovatartozásra utaló nevek: *Florica*, *Prokop* stb.); ezek száma 35; összesen 196 név. (Csige Katalin adatai szerint Petőfinél mindössze 21 fiktív név fordul elő.)

Ezek az adatok fényt vetnek Juhász Gyula széles körű műveltségére, irodalmi tájékozottságára, olvasottságára, érdeklődési körére stb. A mennyiségi és sorrendi előfordulásokból kihámozható volna a költő szellemi életének, ismeretkörének, talán világnézetének alakulása is. Ám mindennél többet mondanak, lényegesebb vonásokat tárnak föl, és előbb, emberibb sajátságokhoz vezetnek azok a szálak, amelyek a valóságos személyek nevéből bogozhatók ki. Ezért a több száz különböző korokban élő személyt jelölő nevet úgy próbálom egy képzelt nézőtérre elhelyezni, hogy e furcsa színház első soraiban azok foglaljanak helyet, akik legközelebb állnak a költőhöz, míg a futó ismerősök, az éppen csak említettek a legtávolabbi, leghátsó sorokban húzódnak meg. Természetesen így a földszintet főleg a kortársak töltik meg, a régebbi korok emberei, még ha egyébként jelentős történelmi személyek is, rendszerint a felsőbb emeletekre vagy karzatra szorulnak.

Rendszerint, de nem kivétel nélkül! A kivételek megállapításába pedig a számok, a statisztika szól bele. Lehet-e véletlen, hogy Csokonai neve a versekben tízszer, Aranyé huszonkétszer, Adyé huszonhatszor, Petőfié negyvennégyyszer fordul elő? Mindegyiket túlszárnyalja — és ez cseppet sem meglepő — Anna nevének nyolcvanegyszeres említése.

A számadatok tehát megerősítik azt a tényt, amelyet egyébként Juhász Gyula költészetének minden ismerője természetesnek tart, hogy ti. a költő életében a legfontosabb személy Anna. Az azonban már nem annyira ismert és magától értetődő, hogy ki ez az Anna, és milyen kapcsolatban volt a költővel.

Az első kérdésre adható sablonos válasz, amely minden életrajzból, lexikonból kiolvasható, vagyis hogy Juhász Annája azonos Sárvári Anna színésznővel, voltaképpen semmiről sem tájékoztat, és nem is felel meg a valóságnak, legfeljebb csak többszörös áttétellel.

Nem hiszem, hogy szentségtörés, ha legkedvesebb, nagyra becsült költőmről kimondom, hogy ágrólszakadt, gyámoltalan „filosz” volt, és nem lehetett partner egy karrierre vágyó vidéki színésznő számára, aki sokkal inkább számíthatott sikerre külső („szekszis”) megjelenésével, mint művészi tehetségével. (Legfeljebb pillanatnyi szeszély, lovagjaival kacérkodó játék készíthette volna arra, hogy rámosolyogjon a vékonypénzű „költőcskére”).

Egy Juhász Gyulát tisztelő irodalombarát egyszer azt kérdezte, vajon volt-e szerelmi viszony Sárvári Anna és Juhász Gyula között. Határozott

nemmel feleltem. Egyrészt azért, mert az egyik legszebb szerelmes vers tanúsága szerint a költő megcsókolta Anna szép kezét, s s z e r e t n é megcsókolni Anna száját (Vigasztalásul); egyik Anna c. verse pedig így végződik: „Az üdvösség tűnt föl az esti csendben, De én partjára lépni elfeledtem!” Másrészt azért, mert a művészno egyszerűen keresztülnevezett a költőn. Erre utalnak az Orbán lelkének önéletrajzi vonatkozású sorai (Örökség 2: 118—9) és más kortársi, baráti megemlékezések is (vö. Dutka Á., in J. Gy. 1883—1937. Szerk. Paku I. 1962. 129—30).

A valóság nyilván egyszerű, hétköznapi történet: a gyámoltalanul félénk ifjú poéta az útjába kerülő első szép nőben látja megtestesülni azt a női eszményképet, amelyet sokkal inkább ábrándozásból és olvasmányélményekből, mint élettapasztalatból próbált magának megrajzolni, megálmodni. Hogy ez a kép csupán álom maradt, az szinte törvényszerű. De míg a kiábrándító valóság okozta fájdalom egyre tompul, az álmokép megmarad, sőt tovább színesedik, egyre fényesebben csillog. S mert ez az álmodozó igazi költő, egyre tisztább gyöngyszemeket termel ki magából (Milyen volt, Anna örök, Coronatio, Glória stb.). Juhász Gyula Annája tehát valóságos személy és képzeletbeli, költött lény egyszerre. Talán éppen ez a kettősség kölcsönöz az Anna-verseknek sajátos, utolérhetetlen finomságot, elbájoló, varázsos szépséget.

A többi nőalak, aki megjelenik Juhász költészetében, csak halvány visszfénye, egy-egy felvillanó szikrája, utórezgése a költő lelkét annyira hatalmában tartó, soha nem szűnő nagy érzésnek és emlékek. Lehetne említeni Júliát, aki a költőt „az életbe visszahozta”, s akihez egész versciklus szól ugyan, de az Anna-versek kristályos csengése, melegsége nélkül.

A női nevek közt tallózva akadnak még olyanok, akik kissé megnyilazták a költő szívét. De ezek csak pillanatnyi rezzenések, felvillanó gyufaszálak. Ilyen lehetett a kápráztató filmszínésznő: Henny Porten, a „messze szép nő”; még inkább Medgyaszay Vilma, kinek hangjában „minden bús vágy, édes emlék Fölcseng...” (M. V-nak hódolattal); esetleg még néhány színésznő, akinek nőiessége, művészete, megjelenése esztétikai, esetleg erotikus hatással volt a költőre. És ilyen lehetett néhány ismerős család asszonya, leánya, aki nosztalgikus vágyat ébresztett a meleg szép otthont soha nem érző férfiban. Jellemző epizódul meg kell említeni Ancsát is, a kis cselédlányt, akinek piruló arcára költőnk egyszer csókot lopott. Aztán így vigasztalta — nem is annyira a lányt, mint saját magát: „— Ne szégyeld azt a csókot, benne égett Egy fájdalom, nagy, meddő férfiele!” (Souvenir).

Egészen más forrású és irányú, nem rejtett, hanem nyíltan megvallott, fennen hirdetett érzés sugárzik azokkal a személyekkel kapcsolatban, akik a költő szívéhez más oldalról, de éppen olyan közel állnak, mint az említett nők. A költőtársakról van szó. Az összetartozás, a személyes kapcsolat tekintetében itt meglepő módon nem lehet különválasztani élőket és holtakat, s ha ilyet próbálnánk, alighanem az utóbbiak javára billenne a mérleg. Említettem már Csokonai, Petőfi, Arany és Ady nevét. Ők a legközvetlenebb barátok, pályatársak, példaképek. Hogy nevük gyakori felbukkanása nem véletlen, a hozzájuk, róluk szóló hang melegsége, közvetlensége igazolja. (Pl. Csokonai szobránál, Petőfi-centenárium, az Iza partján, Dicsőség Adynak.) A szeretve tisztelt költők sora még jócskán bővíthető. Például Balassival, már csak azért is, mert neki is Anna volt nagy szerelme (Bujdosó Balassi). Kiss Józsefet becenevén (*Juszuf*) is kedvesen emlegeti Juhász. Kapcsolata Babitscsal, Kosztolányival még az egyetemi években kezdődött (vö. a Négyesi szeminárium c.

megemlékezést, Örökség 1: 92) és későbbi levelezésben folytatódott (vö. Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rend. Belia Gy. 1959.).

Ha a költészet és humánium, hazafiság és baráti szeretet mint közös eszmék, érzések, azonos célok egy sorba állították és összekapcsolták Juhász Gyulát az elhúnyt elődökkel vagy kortársakkal, úgy még szorosabb, még közvetlenebb az együvé tartozás érzése két olyan személlyel, akik egyazon táj szülöttei, egyazon város lakói. Természetesen Tömörkény Istvánra és Móra Ferencre gondolok. A hozzájuk fűződő barátságot és szeretetet még jobban táplálja a közös gyökér és közös sors: a tiszai tájjal és néppel való azonosulás. (Pl. Üdvözlét Tömörkénynek, Darvadozás, Tömörkény emléktáblájára stb.) Meg kell jegyezmem, hogy a statisztikai adatok itt nem egyértelműen bizonyítanak. Tömörkény neve tizenháromszor, Mórát mindössze ötször fordul elő. De a Mórához írt öt vers közvetlen, meleg hangja, meghatványozza a számok értékét (Móra Ferencnek c. versek).

A Juhász-versekben előforduló 57 magyar költő, író közt a nagy klasszikusok (a már említetteken kívül Zrínyi, Kölcsey, Katona, Berzsenyi, Madách, Jókai stb.) mellett felvonul csaknem valamennyi jelentős kortárs (Babits, Kosztolányi, Gárdonyi, Karinthy, Kassák, Krúdy, Móricz, Szabó Dezső, Szép Ernő stb.).

A Juhász-versekben található költő-, írónevek és ezek száma további jellemző jegeket is elárul. Ilyen, hogy a 62 külföldi név közül 19, csaknem egyharmad rész francia; hogy az idegen nyelvből magyarra átültetett 40 vers közül 13-nak a szerzőjét az impresszionizmus képviselőjeként tartja számon az irodalomtörténet (vö. G. von Wilpert, Sachwörterbuch der Literatur. Stuttgart, 1964⁴: 296). Ezek az adatok külön, részletesebb elemzést érdemelnek. (Juhász Gy. és az impresszionizmus c. tanulmányom kéziratban.)

Ha ismét felidézem a képzelt színházi nézőteret mint a Juhász Gyulához kapcsolódó személyek áttekintését segítő panorámás támpontot, a földszinti sorokban foglalnak helyet azok a kortársak, főleg szegediek is, akikkel a költő gyakrabban vagy ritkábban érintkezett, akikkel nem is annyira mint költő, hanem mint újságíró, színi kritikus vagy minden iránt érdeklődő újságolvasó találkozott.

Szám szerint legnagyobb a színészek csoportja (49 személy). Elsősorban a szegedi színház tagjaival, ill. a szegedi színpadon megforduló művészekkel találkozunk itt (Andor, Dési, Diósi, Herczeg, Kassai, Kornai, Nyárai, Ocskai, Palágyi, Péchy Blanka és Erzsi, Sik, Soma, Somlay, Sztrahon, Tarján stb.). De akad köztük külföldi híresség is (Duse Eleonóra, Kainz, Maillard; a már emlegetett Henny Porten, a Magyarországon is többször megfordult táncosnő: Elssler Fanny, Kieselhausen műlovarnó, Paulus sanzonénekes stb.).

Az újságíró kollegák száma nyolc (talán nem is volt sokkal több). Az egyéb, főleg szegedi kortársak hatvanas keretében a legkülönbözőbb foglalkozású egyének lépnek elénk, köztük néhány jó barát. Így Espersit János ügyvéd (vö. Péter L.: E. J. 1955.), Hollós József orvos, valamint a baráti családok tagjai, a költő tisztelői (Bach Lászlóné, Kilényi Irma „a kedves titkár”, Finike, Magduska, Simonka stb.). Továbbá városi tisztviselők (Balogh, Fodor, Szerkerke), tanárok (Czimer, Fekete, Horváth, Jakab, Szinger), lapkiadó (Engel), bankigazgató (Hofbauer), fényképész (Bäck), fogtechnikus (Eidus), cukrász (Árway), forradalmár katona (Tabódy), egykori egyetemi társ (Simon); sőt a börtönből éppen szabadult sikkasztó (Kriván). Felvonul az egykori „Bástya” futballcsapat teljes, tizenegy főnyi legénysége is.

Mint a korabeli írók, költők legtöbbször, Juhász is gyakran fordult meg vendéglőkben, kávéházakban. Nem meglepő tehát, ha ismerősei közt pincérek, vendéglősök és cigányzenészek is akadnak (Bauda, Bukosza, Dankó, Kass, Rácz stb.).

Az ismeretségi vagy inkább érdeklődési kör tágabb mezőkre is kiterjed. Az országos közélet, politika 25 személlyel van képviselve a versekben (köztük néhány régebben élt, ill. külföldi személy). De nem sokkal marad el ettől a társaságtól a tudományt képviselő gárda 19 tagjával Arisztotelésztől Darwinig és Bergsonig. Ez utóbbi csoporthoz hasonló könyvtári ismeretség fűzi költőnket ahhoz a nem kevesebb, mint 93 történelmi személyhez, akik közt megtaláljuk a magyar történelem nagyjait éppen úgy, mint a világtörténelem számos, különböző korból és nemzetből származó alakját Augustus és Marcus Aurelius császároktól XIII. Alfonz és Zmejánovics verseci püspökig. (Ebbe a csoportba sorolom a trójai háború hőseit, Odüsszeuszt és társait is.)

Hasonlóan tarka kép alakul ki abból a művészi gárdából, amely a költőnkek szembe kerülő festők, szobrászok, zenészek (zeneszerzők és előadók) nevét örökíti meg. 28 festő, 16 zenész, 6 szobrász sorakozik fel e tekintélyes együttesben. Magyarok és külföldiek, kortársak és századokkal előbb éltek egyaránt vannak köztük. (Raffaello és Rembrandt, Gulácsy és Moholy Nagy; Mozart és Puccini, Bartók és Dohnányi, Pheidiasz és Rodin neve ötlík itt szemünkbe sok más nagy vagy kevésbé ismert személy között.)

A több mint 600 személyt befogadó színházunk emeletein még üresen maradt 67 széket azok foglalják el, akik a már említett mitológiai és bibliai nevek mellett ugyancsak a fiktív személyek számát növelik. Ezek az irodalmi névadásból született személyek. Köztük megtalálhatók a magyar és világ-irodalom szereplői: Dugonics Etelkája, Csokonai Lillája és a kuruc dalokból ismert Tyukodi pajtás szépen megfér Shakespeare tucatnyi hősével. Társaságukat színezi többek között Cyrano és Peer Gynt is.

* * *

Az eddigiekben áttekintett, talán szokatlan és furcsa seregszámlából az első szembeszökő számadat — mint már szó volt róla — a fiktív személyek tekintélyes mennyisége (196 név). Bizonyossága ez annak, hogy költőnk számára fontos és termékeny ihlető talajt jelentenek az olvasmányok útján szerzett élmények. Hogy ez valóban így van, arról még jobban meggyőző egy másik számszerű szembeállítás; ha ti. a 472 valóságos személy közül megpróbáljuk különválasztani a közvetlen, személyes ismerősöket a csupán névről (újságokból, könyvekből, esetleg szóbeli közlésekből stb., tehát közvetetten) ismert egyénektől. A megkülönböztetés csak hozzávetőleges becsléssel történhet, mert sok esetben nem lehet pontosan rekonstruálni, hogy bizonyos személyeket a költő ismert-e, vagy csak hallott, olvasott róluk. Pl. a korabeli közéleti személyekkel, politikusokkal aligha találkozott, míg az írók, költők legtöbbször személyes ismerőse volt. A kortárs magyar művészek (festők, szobrászok, zenészek) egy része megfordulhatott olyan körökben, ahol Juhász Gyula is otthonos volt, de már a külföldiek bizonyos idegenek maradtak számára; nem is szólva arról, hogy az ide tartozó személyek egy része régebbi korokban élt, akárcsak a tudomány képviselői. Ugyanilyen megoszlású és ugyanilyen ellenőrizhetetlen a színészek társadalma stb. Az ingadozások figyelembevételé-

vel valamilyen közeparányost keresve, mintegy százra tehető a tényleges ismerősök száma. Minthogy a költeményekben előforduló nevek összessége ennek több mint hatszorosát teszi ki, kétségtelenül olyan emberrel van dolgunk, aki a való világ helyett, ill. mellett egy képzelt, egy másik világot (is) teremtett a maga számára, s azt benépesítette a legkülönbébb alakokkal. Velük gondolatban találkozott, talán társalgott is.

Nincs ebben semmi rendkívüli. Bizonyára sok magányos, befelé élő, néző ember járt és jár ma is a földön. Hogy Juhász Gyula közéjük tartozott, életkörülményei, betegsége stb. eléggé igazolják és indokolják. Erre mutat az a körülmény is, hogy költészetében a *magány* szó 97-szer, a *magányos* 89-szer fordul elő (vö. JuSz. 535).

Ha a számok világán túl további következtetéseket is akarnánk levonni a tárgyalt személynevekből, úgy gondolom, tisztáznunk kell ezeknek a neveknek az írói szókinszben, szóhasználatban elfoglalt helyét és értékét. A modern nyelvtudományi, így a lexikográfiai felfogás szerint is a tulajdonnév szerves része a nemzeti nyelv szókinszének (vö. Benkő: Az írói szótár 137; uo. további irod.). Vagyis a tulajdonnév csak abban tér el a köznévtől, hogy más a jelölő funkciója. A köznevek osztályokat jelölnek (s csak külön nyelvi eszköz — pl. kijelölő jelző — segítségével válnak alkalmassá egyedi dolog jelölésére), a tulajdonnevek viszont osztályok egyedeit jelölik (vö. Károly: Jelentéstan 112; J. Soltész: A tulajdonnév funkciója és jelentése. 1979: 22—43).

Úgy vélem, semmi sem indokolná, hogy az egyéni (írói, költői) szókinsz vonatkozásában ettől eltérő álláspontot kövessünk. (A tulajdonnév értelmezése ugyan olykor bizonyos sajátos eljárást igényel, pl. ha appellatív értéke van, vagy metaforikus, metonimikus használatban fordul elő stb; vö. Benkő i.m. 169—70; Soltész i.m. 22—24.)

A tulajdonnevek — s köztük persze a személynevek — tehát ugyanolyan értékű tagjai a költő, adott esetben Juhász Gyula szókinszének, mint a közszók. Ezt az álláspontot az is indokolja, hogy Juhász nevei csaknem kivétel nélkül meglevő szók, átvett nevek, nem saját leleményből keletkeztek. Saját szóalkotású legfeljebb a keresztnévéből hangzócserével létrehozott *Gyalu*, amelyről nem lehet tudni, hogy az akusztikai játék vagy a fizikai munkát szimbolizáló szerszámmal való azonosítás volt-e az indíték. (Vö. Forgácsillat c. versét; továbbá K. Gy [Kunszery Gyula]: „Gyalu”, Kis Újság 1952. ápr. 6: 6). Esetleg saját alkotású körülírásos megjelölése Juhász Gyulának a „vörös apát” (Martinovics); de az ugyanilyen típusú „bús frankfurti bölc” (Schopenhauer) vagy a „bécsi nagy bolond” (O. Weininger) nem tekinthető a költő eredeti szóteremtésének.

Juhász Gyula személyneveinek viszonylag nagy száma — egész szókinszének öt százaléka — is arra utal, hogy ezek a nevek az egyéni szóhasználat fontos, jellegzetes elemei. Költőnknek a szavakról szóló megnyilatkozásai tehát rájuk is érvényesek, egyben kulcsot adnak a személynevek megfelelő minősítéséhez is. (Maga a szó 134-szer fordul elő Juhász verseiben, három tucat jelzővel is színesítve. Vö. JuSz. 784.)

Íme néhány versbe rejtett minősítő jegy a szavakról, tehát a nevekről is:

Szép, ősi szó, mámoros messze illat,
Távoli akkord, fájó és örök,
Beárnyékozod borús álmainkat:
Égi követ liliumok között. (Szerelem)

Ősi szavaknak mély zsongása ringat
És elesal innen, e fonnyadt világból. (Turán után)

Formát keresni minden gondolatnak
És elvérezni egy fonák ígén
A parfümét érezni a szavaknak
És tudni: minden szó gonosz szirén,
(Formát keresni)

De talán legfőképpen, legszínesebben:

Szavak, csodálatos szavak.
Békítenek, lázítanak.
Eldöntenek egy életet.
Följárnak, mint kísértetek.
Szárnyalnak, mint a gondolat.
Görnyedve hordnak gondokat.
Világokat jelentenek
Meghaltál, ha már nincsenek.
Dalolnak és dadognak ők.
Güggyögnek, mint a szeretők.
Ölnek és feltámasztanak.
Szavak, csodálatos szavak. (Szavak)

A költő nem magyarázza, hogy a szavak miért csodálatosak, miért rejtélyesek számára. Ezt nem is várhatjuk tőle. De hogy a költészetnek ebben a rejtélyes csodájában — amelyet a modern esztétika ikonitásnak nevez (vö. Zalabai Zs.; Metafora és ikonitás. Zbornik Fil. Fakulty Univ. Komenského 31 [1980]: 69–83) — a neveknek igen jelentős szerepük van, azt minden elméleti fejtegetésnél jobban, szemléletes érzékletességgel mutatja meg egy Veres Péter-i példa: Önéletrajzi művében. Számadásban ezt olvassuk: „[Az iskolában a gyerekek] csudálkoztak és faggattak, hogy miért nem úgy hívnak, mint az apámat” (1937. 11). A húsz évvel későbbi, második, átdolgozott kiadásban ez a mondat így változott meg: „... hogy miért vagyok én Veres Peti, ha az apám Nagy Józsi” (1955. 7; vö. Nyr. 81 [1957]: 52).

N é v t á r

(A nevekkal kapcsolatos tájékoztatás, értelmezés a JuSz.-ban található.
Ezért a neveket az ottani (költői) címszók és írásmód szerint közlöm.)

A) Fiktív nevek (161)

a) mitológiai (46 név)

<i>Achilleus</i>	<i>Amphion</i>	<i>Atlasz</i>
<i>Aeneas</i>	<i>Ananké</i>	<i>Aurora</i>
<i>Aeon</i>	<i>Apolló</i>	<i>Charon</i>
<i>Amor</i>	<i>Ares</i>	<i>Circé</i>
<i>Anadyomene</i> (Vénusz,	<i>Astarte</i>	<i>Cloé</i>
<i>Aphrodite</i>)	<i>Atalanta</i>	<i>Danae</i>

<i>Diana</i>	<i>Ikarusz</i>	<i>Moloch</i>
<i>Dionysos</i>	<i>Janus</i>	<i>Mors</i>
<i>Ead</i>	<i>Jázon</i>	<i>Neptun</i>
<i>Erosz</i>	<i>Jupiter (Zeus)</i>	<i>Niké</i>
<i>Fortuna</i>	<i>Kalipso</i>	<i>Orkusz</i>
<i>Hadesz</i>	<i>Klió</i>	<i>Pallas</i>
<i>Héliosz</i>	<i>Klytemnesztra</i>	<i>Pán</i>
<i>Herakles</i>	<i>Mars</i>	<i>Phaeton</i>
<i>Herkules</i>	<i>Melpomené</i>	<i>Tantalus</i>
<i>Hesperidák</i>	<i>Memnon</i>	

b) bibliai (32 név)

<i>Ábel</i>	<i>Jákob</i>	<i>Máté</i>
<i>Abrahám</i>	<i>János 1., 2.</i>	<i>Menyhért</i>
<i>Ádám</i>	<i>Jézus (Christus, Krisztus)</i>	<i>Mózes</i>
<i>Antikrisztus</i>	<i>Judás</i>	<i>Pilátus</i>
<i>Barabás</i>	<i>Judit</i>	<i>Salome</i>
<i>Boldizsár</i>	<i>Kain</i>	<i>Sámson</i>
<i>Dávid</i>	<i>Lázár</i>	<i>Sára</i>
<i>Gáspár</i>	<i>Magdaléna</i>	<i>Simeon</i>
<i>Holofernes</i>	<i>Malkus</i>	<i>Simon 2.</i>
<i>Izaiás</i>	<i>Mária 1. (Mater, Mi- riám)</i>	<i>Tamás</i>
<i>Izsák</i>		

c) egyéb vallási vonatkozású (16 név)

<i>Bogdanovics</i>	<i>Ferenc</i>	<i>Miklós</i>
<i>Buddha</i>	<i>Gál</i>	<i>Mohammed</i>
<i>Calasantius</i>	<i>Gellért</i>	<i>Savonarola</i>
<i>Cecília</i>	<i>Innominata</i>	<i>Sebestyén</i>
<i>Clarissa</i>	<i>Kempis</i>	<i>Terézia</i>
		<i>Zaratusztra</i>

d) irodalmi (67 név)

<i>Aida</i>	<i>Dorottya</i>	<i>Hermia</i>
<i>Bánk</i>	<i>Dulcinea</i>	<i>Jancsi</i>
<i>Beatrice (Bice)</i>	<i>Encella</i>	<i>Jóska 1.a</i>
<i>Bernát</i>	<i>Etelka</i>	<i>Júlia 2., 3.</i>
<i>Biliczky</i>	<i>Farst</i>	<i>Juliska</i>
<i>Bot</i>	<i>Fehér Anna</i>	<i>Léda</i>
<i>Bovaryné</i>	<i>Fehér László</i>	<i>Lilla</i>
<i>Capulet</i>	<i>Flambeau</i>	<i>Loreley</i>
<i>Carmen</i>	<i>Gioconda</i>	<i>Maja</i>
<i>Constantin</i>	<i>Godiva</i>	<i>Mammon</i>
<i>Cordelia</i>	<i>Grandet Eugenia</i>	<i>Margit</i>
<i>Crampton</i>	<i>Hadur</i>	<i>Mercutio</i>
<i>Cyrano</i>	<i>Hamlet</i>	<i>Mona Lisa</i>
<i>Desdemona</i>	<i>Hannele</i>	<i>Montagu</i>

<i>Moor</i>	<i>Puck</i>	<i>Solveig</i>
<i>Ofélia</i>	<i>Pulcinella</i>	<i>Szibinyán</i>
<i>Ossi</i>	<i>Rasputin</i>	<i>Taja</i>
<i>Peer Gynt</i>	<i>Robin</i>	<i>Tandori</i>
<i>Père</i>	<i>Robinson</i>	<i>Tarján</i>
<i>Petur</i>	<i>Romeo</i>	<i>Toldi</i>
<i>Piroska</i>	<i>Sasfiók</i>	<i>Tyukodi</i>
<i>Portia</i>	<i>Simon</i>	<i>Vojtina</i>

B) Valóságos személyek neve (472 név)

a) Magyar írók, költők (57 név)

<i>Ábrányi</i>	<i>Fülei</i>	<i>Mikes</i>
<i>Ady</i>	<i>Gábor (Oláh)</i>	<i>Molnár</i>
<i>Arany</i>	<i>Gács</i>	<i>Móra</i>
<i>Babits</i>	<i>Gárdonyi</i>	<i>Móricz</i>
<i>Balla</i>	<i>Gvadányi</i>	<i>Pekár</i>
<i>Bartók</i>	<i>Gyóni</i>	<i>Petőfi</i>
<i>Bartos</i>	<i>Hommonnai</i>	<i>Rákosi</i>
<i>Beniczkyné</i>	<i>Jókai</i>	<i>Reviczky</i>
<i>Berzsenyi</i>	<i>Juhász (Gyala, Főnti)</i>	<i>Szabó D.</i>
<i>Bill</i>	<i>Karinthy</i>	<i>Szabó S.</i>
<i>Biró</i>	<i>Kassák</i>	<i>Szép</i>
<i>Csokonai</i>	<i>Katona</i>	<i>Tabéry</i>
<i>Dutka</i>	<i>Kazinczy</i>	<i>Terescsényi</i>
<i>Elta</i>	<i>Kiss (Juszuf)</i>	<i>Tinódi</i>
<i>Emőd</i>	<i>Kosztolányi</i>	<i>Tompa</i>
<i>Endrődi</i>	<i>Kölcsey</i>	<i>Tóth I.</i>
<i>Erdős</i>	<i>Krúdy</i>	<i>Tömörkény</i>
<i>Farkas</i>	<i>Lévay</i>	<i>Vörösmarty</i>
<i>Feleki</i>	<i>Madách</i>	<i>Zrínyi</i>

b) Külföldi írók, költők (62 név)

<i>Aesopus</i>	<i>Dante</i>	<i>Horác</i>
<i>Anakreon</i>	<i>Dehmel</i>	<i>Hugo</i>
<i>Andersen</i>	<i>Evers</i>	<i>Kerr</i>
<i>Baudelaire</i>	<i>Falke</i>	<i>Leconte</i>
<i>Baumbach</i>	<i>Falkenstein</i>	<i>Liliencron</i>
<i>Bellay</i>	<i>Flaubert</i>	<i>Li Tai Po</i>
<i>Bernstein</i>	<i>France</i>	<i>Longfellow</i>
<i>Boccaccio</i>	<i>Goethe</i>	<i>Mérimée</i>
<i>Brieux</i>	<i>Grimm</i>	<i>Milton</i>
<i>Byron</i>	<i>Hauptmann</i>	<i>Morus</i>
<i>Chenier</i>	<i>Herold</i>	<i>Musset</i>
<i>Cognetti</i>	<i>Hesse</i>	<i>Niembsch</i>
<i>Coppée</i>	<i>Heyse</i>	<i>Ovid</i>
<i>D'Annunzio</i>	<i>Homér</i>	<i>Plutárk</i>

<i>Puskin</i>	<i>Sand</i>	<i>Villon</i>
<i>Retté</i>	<i>Schiller</i>	<i>Wrchlicky</i>
<i>Rilke</i>	<i>Shakespeare</i>	<i>Wells</i>
<i>Rimbaud</i>	<i>Shaw</i>	<i>Wilde</i>
<i>Romi</i>	<i>Tolsztoj</i>	<i>Wildgans</i>
<i>Rostand</i>	<i>Vergilius</i>	<i>Zola</i>
<i>Salburg</i>	<i>Verlaine</i>	

c) (Főleg szegedi) barátok, ismerősök, közszereplők (51 név)

<i>Árvay</i>	<i>Forel</i>	<i>László 3.</i>
<i>Bach</i>	<i>Fölöp 2.</i>	<i>Magduska</i>
<i>Balogh 2., 3.</i>	<i>Gyuri 2.</i>	<i>Marianna</i>
<i>Bäck</i>	<i>Hauser</i>	<i>Márkus</i>
<i>Béla 4.</i>	<i>Haverda</i>	<i>Péter 1.</i>
<i>Benő</i>	<i>Henrik 2.</i>	<i>Pista</i>
<i>Berecz</i>	<i>Hofbauer</i>	<i>Pitél</i>
<i>Bleriot</i>	<i>Hollós</i>	<i>Simon 3.</i>
<i>Czacza</i>	<i>Horvát</i>	<i>Simonka</i>
<i>Czimer</i>	<i>Hughes</i>	<i>Spanga</i>
<i>Eidus</i>	<i>Ilona 2.</i>	<i>Szekerke</i>
<i>Engel</i>	<i>Jakab</i>	<i>Szinger</i>
<i>Espersit</i>	<i>János 6.</i>	<i>Tabódy</i>
<i>Fekete</i>	<i>Kálmán</i>	<i>Tóth 3.</i>
<i>Finike</i>	<i>Kilényi</i>	<i>Varga 1.</i>
<i>Fodor 2. ..</i>	<i>Krivány</i>	<i>Weiczherz</i>
	<i>Lajos 11.</i>	<i>Wilheimné</i>

d) Művészek (97 név)

da) Festők (26 név)

<i>Angelico</i>	<i>Gulácsy</i>	<i>Rafael</i>
<i>Balogh 1.</i>	<i>Gogh</i>	<i>Rembrandt</i>
<i>Bellini</i>	<i>Károlyi</i>	<i>Rippl-Rónai</i>
<i>Botticelli</i>	<i>Lionardo</i>	<i>Rudnai</i>
<i>Endre</i>	<i>Luini</i>	<i>Segantini</i>
<i>Fra Filippo</i>	<i>Makart</i>	<i>Tizian</i>
<i>Gauguin</i>	<i>Meunier</i>	<i>Velazquez</i>
<i>Giorgione</i>	<i>Moholi</i>	<i>Watteau</i>
<i>Giotto</i>	<i>Pepilio</i>	

db) Szobrászok (6 név)

<i>Donatello</i>	<i>Gergely 2.</i>	<i>Papp</i>
<i>Fidiász</i>	<i>Michel Angelo</i>	<i>Rodin</i>

dc) Zenészek (16 név)

<i>Bartók</i>	<i>Chopin</i>	<i>Grieg</i>
<i>Beethoven</i>	<i>Dohnányi</i>	<i>Koessler</i>
<i>Bizet</i>	<i>Fráter</i>	<i>Liszt</i>

Mozart
Offenbach

Pásztor
Puccini

Schumann
Wagner
Zerkovicz

de) Színészek (énekesek, táncosok) (49 név)

Andor
Bartos
Beregi
Blaha
Carmencita
Caruso
Dési
Diósi
Duse
Egressy
Elssler
Étsy
Fedák
Felhő
Fodor 1.
Herczeg 3.
Jászai

Kainz
Kassai
Kieselhausen
Kornai
Laborfalvi
László 2.
Lóth
Maillard
Makó
Medgyaszay
Nagy
Noa Noa
Nyárai
Ocskay
Palágyi
Paulus
Péchy B.

Péchy E.
Petrás
Porten
Rédei
Sik
Soma
Somlay
Szalay
Sztrahon
Szücs
Tamás
Tarján
Tóth 2.
Ujházi 2.
Vilma 2.

f) Politikusok, közéleti személyek (25 név)

Andrássy
Barkóczy
Baross
Batthyány
Budavári
Caillaux
Condorset
Eckhardt

Eötvös
Eszterházy 2.
Farkaspál
Gandhi
Gömbös
Günther
György 1.
Helfferich

Hindenburg
Jaurès
Kuna
Lévay-Pool
Pál 1.
Polónyi
Radomér
Wekerle
Wolff

g) Tudósok (19 név)

Arisztótelesz
Baumgarten
Bergson
Copernicus
Darwin
Ehrlich

Galilei
Kant
Kőrösi
Menippus
Nietzsche
Nobel

Pascal
Pasteur
Plátó
Scaliger
Spencer
Spinoza
Weininger

h) Újságírók (8 név)

Bob
Herczeg 2.
Kuszkó

Magyar
Pilisí
Sassi

Tölgyes
Zuboly

i) Pincér, vendéglős, cigányzenész (7 név)

<i>Bauda</i>	<i>Cinka</i>	<i>Kass</i>
<i>Bukosza</i>	<i>Dankó</i>	<i>Rác</i>
		<i>Sarkadi</i>

j) Bástya-játékosok (11 név)

<i>Acht</i>	<i>Kronenberger</i>	<i>Tóth 4.</i>
<i>Beck</i>	<i>Simóka</i>	<i>Varga</i>
<i>Herczeg 1.</i>	<i>Steiner</i>	<i>Weiglhofer</i>
<i>Höss</i>	<i>Tomacsek</i>	

k) Szerelmek (4 név)

<i>Ancsa</i>	<i>Anna</i>	<i>Júlia 1., 5.</i>

l) Rokonok (2 név)

<i>Anasztázia</i>	<i>Mári</i>

m) Történelmi (94 név)

<i>Ajtony</i>	<i>Eszterházy 1.</i>	<i>Lenkey</i>
<i>Anjou</i>	<i>Etele</i>	<i>Marat</i>
<i>Anonymus</i>	<i>Ferenc Jóska</i>	<i>Marcellus</i>
<i>Antoinette (Antonia, Má-</i>	<i>Friderika</i>	<i>Marcus Aurelius (Mark</i>
<i>ria)</i>	<i>Fülöp 1.</i>	<i>Aurél)</i>
<i>Árpád</i>	<i>Géza</i>	<i>Marius</i>
<i>Artus</i>	<i>Gül baba</i>	<i>Martinovics</i>
<i>Attila</i>	<i>Gyula 5.</i>	<i>Mátyás</i>
<i>Augustus</i>	<i>Gyuri 1.</i>	<i>Medici</i>
<i>Baltház</i>	<i>Habsburg</i>	<i>Mentor</i>
<i>Béla 3.</i>	<i>Hannibál</i>	<i>Mikes</i>
<i>Bercsényi</i>	<i>Haynau</i>	<i>Nero</i>
<i>Bereniké</i>	<i>Hektor</i>	<i>Nesztor</i>
<i>Bocskay</i>	<i>Helena</i>	<i>Odysseus</i>
<i>Bonaparte (Napoleon)</i>	<i>Heribald</i>	<i>Pálfi</i>
<i>Botond</i>	<i>Heródes</i>	<i>Paris</i>
<i>Boulanger</i>	<i>Hunyadi</i>	<i>Patroklos</i>
<i>Brutus</i>	<i>István 1.</i>	<i>Pázmány</i>
<i>Caesar (Cézár)</i>	<i>Josephus</i>	<i>Pelid</i>
<i>Capet</i>	<i>Júlia 4.</i>	<i>Philoktetes</i>
<i>Casanova</i>	<i>Koppány</i>	<i>Rákóczi</i>
<i>Cato</i>	<i>Kossuth</i>	<i>Robespierre</i>
<i>Danton</i>	<i>Kupa</i>	<i>Rudolf</i>
<i>Desmoulins</i>	<i>Laczkovics</i>	<i>Sólon</i>
<i>Dobó</i>	<i>Lajos 1., 2.</i>	<i>Széchenyi</i>
<i>Dózsa</i>	<i>László 1.</i>	<i>Szokratesz</i>
<i>Erzsébet</i>	<i>Lehel</i>	<i>Táncsics</i>

<i>Tar</i>	<i>Traianus</i>	<i>Vittoria</i>
<i>Telemakhosz</i>	<i>Vasvári</i>	<i>Wallenstein</i>
<i>Tonuzóba</i>	<i>Vata</i>	<i>Zmejanovics</i>
<i>Titusz</i>	<i>Vecsera</i>	<i>Zoltánka</i>
<i>Török</i>	<i>Vilmos</i>	

n) Egyéb (általánosító stb.) (35 név)

<i>Ágota</i>	<i>Gergely 1.</i>	<i>Lazarus</i>
<i>Aron</i>	<i>Hamupipőke</i>	<i>Maris</i>
<i>Atyuska</i>	<i>Ibolyka</i>	<i>Nagyúr</i>
<i>Beata</i>	<i>Icuka</i>	<i>Piros</i>
<i>Berta</i>	<i>Ilona</i>	<i>Prokop</i>
<i>Böske</i>	<i>Irma</i>	<i>Rózsa</i>
<i>Braun</i>	<i>János 7.</i>	<i>Rózsika</i>
<i>Eszter</i>	<i>Jim</i>	<i>Schmidt</i>
<i>Éva</i>	<i>Johann</i>	<i>Smith</i>
<i>Florica</i>	<i>Judit 2.</i>	<i>Szomorú</i>
<i>Forgeron</i>	<i>Juliska</i>	<i>Zsuzsánna</i>
<i>Forgiarini</i>	<i>Kovács</i>	

Benkő László

Nagy Lajos stílusa II.*

5. Az előző pontban bizonyítottuk, hogy Nagy Lajos került az impreszionistákra emlékeztető főnévi sorokat; a személyeket vagy a tárgyakat rendszerint nem jellemezte ragtalan főnévi felsorolással, jóllehet ennek a századnak első két évtizedében kedvelt és a mai prózában is meglevő eljárásnak nyomait elvétele azért megeljük nála. A mondathelyettesítő elvont főnevek iránt alkotó korszakának főként a derekán, a húszas években. A harmincas évek legelején nagyobb érdeklődést mutatott. A közel másfél nyomtatott ív terjedelmű Prof. Csizmadia című, 1930-ban megjelent novellájában találjuk az alábbi példákat:

Később beszélni kezdett:

Mert dac nála az egész. (. . .) keresztülviszem az akaratomat, vagy pedig elpusztul a kőlyök.

Szünet, fel-alá járás, nyekereg a padló. Később:

— Maga takarodjék ki innen. Mars.

Károly elindult. Eltűnt. (Nagy Lajos: Válogatott művei. i.m. 298.)

— Tudod mit? Holnaptól kezdve becsületszavamra figyelni fogok. De most sakkozunk.

Ellenkezés, vita, fenyegetőzés, végül is elövétték a sakktáblát. (Uo. 306.)

(. . .) elvárta, hogy Miklós vegye fel afigurát. *Kis szünet*: kölesönös amerikázás után Miklós keményen ránézett és ráförmedt (uo.).

Mondathelyettesítő, igei jellegű elvont főnév szabad függő beszédben álló, az előzményhez viszonylag szorosan csatlakozó mondatban is jelentkezik; a *vigyorgó* a megelőző mondatban utal valamilyen közlést jelentő igére: *vigyorgó és azt mondja/gondolja*;

Károly, kínjában vicces pofát vágott és vigyorgott. *Ó, a szüntelen anyai zsémbelődés*, mely állítólag a szintiszta szeretetből fakad! (uo. 293.)

* Az első közleményt l. folyóiratunk előző számában (107: 280—95). (A szerk.)

Megítélésünk szerint ez az eljárás Kassák expresszionista prózájához kapcsolható. Az Utcai baleset című, 1921-ben megjelent és az 1922-es Farkas és bárány novellákban érhető tetten leginkább egyrészt az igei alapú, másrészt a konkrét főnév. Mindkettő mondathelyettesítő szerepkörben és bizonyos gyakorisággal arra hivatott, hogy az eseményelmondásnak drámai lüktetést adjon.

Kocsik gördültek az autó elsiklott a kocsik mellett, más autókat is elért és elhagyott, itt-ott ákombákomok zavart ijedtséggel futottak meg előtte. *Mozgás és nevetés. Házak, fák, emberraj szaladtak a merev ég alatt (...); Az a szörnyűséges asszony (...)* e pillanatban ugrott egyet, s mintha csak a gép elé vetette volna magát. *Tompa ütés zaja, belezörgött valami nyers recsegés (...)* De a teremtetit nekik! *Zúgás. A rémület új, hangjai: — Mi az? (...)* — Szegény. Csoda, hogy idegsokkot nem kapott. *Morgás, Harag. (...)* mások föllélegeznek, csikordulnak a fogak, *sok-sok ordítás, vastag hangok, mint fekete madarak röppennek fel (...)* Hátul üvöltenek. *Lihegő, rekedt, biztató, ijesztő, fenyegető és könyörgő hangok, szavak; engedjék őket is (...)* Lohengrin diadalmasan harsogott (...) a lovagok és hölgyek üvöltöttek, fortisszimó, *dicsőség! kürtök, harsogása, a hangok az eget verik* (uo. 253–9).

Az alig tíz nyomtatott lapos novellából azokat a részeket idéztük, amelyekben az esetleg tulajdonság- vagy birtokos jelzővel ellátott főnév megszakítja a hagyományosan gördülő mondatok sorát, és ezzel a szerkesztés sajátos feszültséggel telítődik. Példáink közt a két vagy több tagból álló, ún. névszói mondatok nem szerepeltek, pedig olyankor, amikor a névszói állítmány ígét helyettesít, a hagyományosnak tűnő névszói mondatok stilisztikai ereje is megdő: ez kitűnik az alábbi idézetből:

(...) *majd újabb gonosz villanások a szemekben, mintha a sóhaj lobbantotta volna fel őket, most már vadabbak, követelőbbek, elszántak; valahol durva röhögés, valaki utat tör előre, megemeli a botját, és fejbe vágja a sofőrt; (...)* emelkednek már a kezek, bűzös leheletek ömlenek a tátogó szájából, *új ütés a sofőr fejére, szűkkök, biztatás, a sofőr egy kissé fordul, erre megint ütés, még néhány ütés kézzel, bottal a fejére és a hátára* (uo.).

Egyetlen sokszorosan összetett mondatot idéztünk; a bevezető összetett tagmondat hiányzik, és a végén a záró összetett tagmondat is. Megfigyelhető, hogy a névszói mondatok közt két elszigetelt, mondat értékű, igei alapú elvont főnév áll: *szűkkök, biztatás*. A kétfajta szerkezet egymással vegyítve teljesen azonos stilisztikai hatást kelt: a minősítés és árnyalás részletező felépítésének elhagyása, a lényegre szorítkozás feltétlenül kiemeli a cselekmény feszességét, drámaiságát, és ez távolról sem idegen Nagy Lajos éles körvonalakat, pontos fogalmazást kedvelő stilisztikai alapállásától. Más lapra tartozik, hogy Nagy Lajos ezt a pontosságot, feszességet általában a hagyományos szerkesztés módszereivel kívánta elérni: az expresszionista jellegű megoldásokat, amint a stilisztikai kísérletezés korszaka lezárult nála, exotikumnak érezte, és elhagyta.

Ugyanez mondható el az ebben és néhány más, a húszas években írott novellában előforduló metaforáról; főként az igei szintagmák meghökkentők; a későbbi Nagy Lajos ezektől is eltávolódott.

Az autó rohant, a sarkon befordult az Andrássy út felé, a sofőr mereven *tűzte előre* tekintetét (...) Kétoldalt gyalogosok rótták útjukat (...) rosszkedvüket *az egymás arcába dobták*, most, hogy mögöttük és előttük el-elbődült az automobil (...) emberek az ablakokban, *lengtek a fejek, kinéztek az utcára (...)* Az útesten villamosok *csúsztak* zúgva (...) De Gyámoltalan Öreg elhaladt mellettük, abbahagyták a játékot, figyeltek, s *szavaik köveivel meghajigálták a bandukolót (...)* kopott és félénk, lám, ennyire *verték a rettentő cséplőfák gondhadarói (...)* már rémülten pislogott a szeme, és kis kígyócskák *reszkettek* az ajka végében (...) Zöldben égő szemek *szétkutának (...)* Bóg a vágy, *hörög* a kielégülés, és a bántalmazott felsikolt (...) Jön a rendőr (...) *Lecsap öklének*

vaskalapácsával egy ténfergő rossz kalapra (. . .) Csenget a mentőkocsi, *forognak hátrafelé* a fejek (. . .). (uo. 252–8).]

A meghökkentő és ezért hatásos metaforák inkongruencián alapszanak; az igei állítmány és az alany, esetleg a tárgy közt forog fenn össze nem illés; néha birtokos szerkezetben a birtokos és a birtokszó közt is észlelhető: *szavai kövével; cséplőfák gondhadarói; öklének vaskalapácsával*.

Mint az elvont és konkrét főnevek mondathelyettesítő szerepében, itt is a sajátos metaforák használatában (és a részletező s ezért a körvonalakat többnyire kitágító hasonlatok kerülésében) az író célja a mondanivaló drámaiságának kiemelése volt, esetleg mozgósítás, lelkesítés, indulatkeltés.

Egyértelmű ez az utóbbi a mindössze négy nyomtatott lapos, 1922-ben megjelent Farkas és Bárány c. novellában, amely aktualizálja a klasszikus mesét, megtartva annak minden ismert mozzanatát.

A birka megdőbönt. Ekkor az egyik farkas iszonyú csapással sújtott az arcába. A birka bal szeme rögtön kifordult. (. . .)

Rettentő csapás: a birka kifordult szeme szétpattant. (. . .)

Ütés. Reped a koponya. (. . .)

Ütés. Szakad a bőr, törik a csont. (. . .)

Vágás. Csurog a vér.

Szúrás. (. . .)

Rúgás. (. . .)

Törés. (. . .)

Égetés. (. . .)

Ütés. (. . .)

Reszelés. (. . .)

Ütés. (. . .)

Sok, sok ütés, törés. (. . .)

Szúrás. (. . .)

Égetés. (. . .)

Törés. (. . .)

Zuhogó ütések. (. . .)

Ütés, vágás, szúrás, égetés. A birka már mozdulatlanul fekszik, gyöngén piheg. (Nagy Lajos válogatott művei. i.m. 248–9).

A zárójelek közt rövid kérdés, ill. a birka egy-két szavas válasza olvasható, így: *Törés.* — *Ügye, három apád is van? Égetés.* — *Jaj három apám van.* Ehhez teljesen hasonló terjedelmű az egyenes beszédben álló többi rész is. A farkasok kérdéseire a megalázott birka válaszol; rövid kérdő és rövid kijelentő mondatok sora alkotja a párbeszédet, amelyet az író szüntelen közbelépése minduntalan megszakít. Az író az egyenes beszédben álló közléseket igei alapú, elvont főnévvel vezeti be. Az írói bevezetések nemcsak a közlésre utalnak: éppen az elvont főnevek igei jellege folytán sűrítve tartalmazzák a szereplőkkel kapcsolatos cselekménysort is, tehát a birka megkínzásának lefolyását. A szemelvény elején az elvont főnevet rövid igés mondat követi, amely a megelőző, elvont főnév következményét jelzi: *Ütés. Reped a koponya.* (. . .) *Ütés. Szakad a bőr, törik a csont.* (. . .) *Vágás. Csurog a vér.* Ezután a drámai lüktetés tovább erősödik, nincs szükség már az igés mondatokra, az olvasó is belehelyezkedett az író tömörítő, lényegre szorító, dísztelen, szikár stiláris eljárásba, amely kiválóan alkalmas volt az ellenforradalmi időszak kezdetét jellemző politikai megtorlások megjelenítésére.

6. Az idézett példák Nagy Lajos expresszionista korszakához tartoznak. Az író fejlődése során a harmincas években elérkezett a szociográfiához.

1932-ben és 1933-ban írott három kis monográfiája — Szolnokról, Hódmezővásárhelyről, Győrről — Három magyar város címmel kötetben jelent meg 1933-ban. A következő évben látott napvilágot a nevezetes Kiskunhalom, amelyhez az író szülőfaluja, Apostag szolgáltatta az anyagot. Rövidebb cikkek után 1937-ben adta ki a terjedelmesebb A falu álarca és 1946-ban a felszabadulás utáni év sajátos feszültségeit ábrázoló Falu című, ugyancsak közel száz nyomtatott lapos kisregényét, amely az említettekhez hasonlóan szintén ún. szociográfiai „olvasmány” (Nagy Lajos szava).

Az említett művek irodalomtörténeti értékelését Tarján Tamás jól foglalja össze (i.m. 139—63). Álláspontját osztjuk, nem hisszük, hogy a népi írók sokat tanulhattak volna pl. a Kiskunhalomból: „a szociográfia sokkal bonyolultabb fejlemény annál irodalmunkban, semhogy pusztán az ő művei nyomán teremthetett volna meg modellje” (i.m. 145). Nem bonyolódhatunk bele abba a vitába, amely azzal kapcsolatos, milyen mértékben ihlette mégis Nagy Lajos szociográfiája a népi íróknak a harmincas években megszorodott falu- és parasztábrázolását. Megismételjük, amit mondtunk: sokat nem tanultak tőle, főleg nem nyelvileg és stílusán. Meg is indokoljuk, miért nem.

Már a Kiskunhalomban is, amely „egyetlen nap leltára, hajnaltól hajnalig tartó huszonnégy óra eseménymozaikjainak egymás mellé illesztése” (Tarján Tamás: i.m. 143),³ Nagy Lajos a szabad függő beszédet sajátos funkcióban használta fel. Nemcsak a reflexiót, a gondolatot, hanem a beszédet is ábrázolta vele; a művet benépesítő sok-sok szereplő ui. viszonylag keveset gondolkodik, annál többet szólal meg. Az élőszót természetesen igen sokszor egyenes beszédben adja vissza az író; gyakran azonban szabad függő beszédet használ. Ezzel előadása veszíthetne az élőbeszéd közvetlenségéből; ám, jóllehet Nagy Lajos párbeszédei kitűnnek a kifejezés pontosságával és a rövidmondatossággal is, mégis az író a kifejezésnek a közvetlenségből eredő pongyolaságaitól mindig is tartózkodott; erre többször utaltunk (a szaggatott, félbemaradó mondatok és a szerkesztetlen tagok, szavak hiánya stb.). A párbeszéd áttétele szabad függő beszédbe tehát nem értelmezhető azzal, hogy az író valamilyen okból kifolyólag, nem tartotta szükségesnek a naturalista-jellegű élőbeszéd alkalmazását, és el akart attól szakadni, hiszen egyenes beszédben álló párbeszédeit egyáltalában nem jellemzi^a a naturalista stilisztikai jelleg. Más oka volt annak, hogy a szabad függő beszédet is felhasználta a szereplők beszédének a rögzítésére az egyenes beszéd mellett.

Reflexiók esetében a szabad függő beszéd oratio obliqua helyett élénkít; elmarad a közlést bevezető ige, a kötőszó; mód nyílik egymásba kapaszkodó, hosszabb gondolatsorok könnyedebb szerkesztésű előadására. Ha az egyenes beszéd változik át szabad függő beszéddé, akkor — az egyenes beszéd szempontjából — a szóbeli nyilatkozat közelebb kerül az írói előadáshoz. Az egyenes beszéd félreérthetetlenül jelzi a közlési sík megtörését; nyilvánvaló

³ Több irodalomtörténész, pl. Komlós Aladár, Varga Kálmán analógiákat keresett, hogy a mozaikszerűséget világirodalmi példákkal is kapcsolatba hozza. A Kiskunhalom, az 1931-ben megjelent híres Bérház című novella esetében (de a Budapest nagykávéház is ebbe a vonalba tartozik) az olasz neorealista filmekre gondoltak. Tarján Tamás Don Passos regényét, Walter Ruttmann filmjét említi. Magam inkább V. Pratolini Szegény szerelmesek krónikája című regényét találok elvileg összevetési alapnak. A sokszálú, párhuzamosan futó történetek, a központi hős hiánya, az egy napba sűrítés: mindez erősen utal Pratolini-re, kevésbé pl. a neorealista filmekre. L. Varga Kálmán: Álom, szecesszió, valóság. Magvető, 1973. A népszerűtlen klasszikus (Nagy Lajos). 216—27.

az olvasó számára, hogy az író szavát a szereplő szava váltotta fel. Ha a szereplő szava átkerül függő beszédbe, és így az első személyben álló alanyok és tárgyak harmadik személlyé válnak, s egyéb transzpozíciók is bekövetkeznek (pl. a határozók használatában), a közlési síkok törése nem éles, a szereplő szava ilyen módon akár az író szava is lehet, mindenesetre az éles határ írói és szereplői közlés közt elmosódik. Ebben a stilisztikai helyzetben az író észrevétlenül beillesztheti a maga kommentárját a szereplő áttételesen közölt szavai után vagy közé. Ezzel elérheti, hogy sajátos vibrálás keletkezik, és a szereplő szava mintegy észrevételezetten, helyenként feltehetően megkérdőjelezetten, esetleg ironikus felhanggal kerül az olvasó elé. Első példánkban az írói kommentár egyfajta bírálata, amely észrevétlenül ötvöződik a szereplő szabad függő beszédben előadott, érzelmileg színezett dühkitöréséhez.

Az emberek — már akik nem a faluban csépelnek — a határban dolgoznak. Kinek—kinek' négy-öt hold földje a határ négy-öt más részében fekszik. (. . .) Az Öregszőlőben egy házaspár kapál. Nem messze tőlük Csorba Gáborné körtét szed a körtefáról, s közben jajveszékelve káromkodik. Az Isten törje le a karját, nyomorítsa el a kezét, vegye el a szeme világát, a kutyák rágják le a húsát annak, aki őket meglopta. Merthogy valaki járt ott, s szedett a fáról, az bizonyos. Szemmértékre is kevesebb rajta a gyümölcs, mint tegnap volt, meg ott látszanak a homokban a lábnyomok, a hóhér egésze tüzes vassal a talpát. A csősz maga is mondja, hogy korán reggel látott valakit, de amikor észrevette, már messze loholt, félig telt zsákkal a hátán. No de semmi esetre sem lehetett kunhalni ember, nem is a falu, hanem egyenesen Földvár irányában állt odább. Bizony a földvári vagy a dunaszemesi ember kilopja a másiknak még a szemét is az üregéből. De hát akárki volt, az Isten rohassza el a beleit, ha egyet eszik abból a körtéből. Még az ilyen szemetet is sajnálják a szegény embertől, ami úgyis mind férges, azután vagy zöld még, vagy rohad már a belseje. Pár fillért ha adnak kilójáért, olyan csenevész, nyomorék, nem érdemes érte kijönni, aztán leszedni, bajlódni vele, hajlogatni, hazacipelni . . . Csakugyan mintha némely gyümölcsnek sehogyse kedvezne a kunhalni talaj. Körte, alma, őszibarack nemigen terem itt valamirevaló. Vagy talán a kunhalmiak nem értenek a nemesebb gyümölcsök termeléséhez s a gyümölcsfák ápolásához. Mindent természetnek és tenyésztének, egyszerű módon, ahogy nagyapáiktól, apáiktól tanulták, de csak kétféle terményükkel dicsekedhetnek, az üvegmeggyel meg a kajszibarackkal. Talán még a szőlővel, nem is tudja az ember. Ebből mintha a sok silány közt akadna most már finomabb is. Búza, rozs, kukorica, krumpli, répa, disznó, liba, tyúk, aprószemű sárgabarack, vörös szilva — ezt adhatják a kunhalmiak a postáért, a vasútért, a cipőért, a petróleumért, a cukorért, a gyufáért, a dohányért, az ekevasért. (Nagy Lajos művei. A falu meg a város. 57—8; Kis-kunhalom.)

A *jajveszékelve káromkodik* után indul a szereplő beszéde, de az író nem egyenes beszédben adja elő Csorba Gáborné szóáradatát, hanem áttette szabad függő beszédbe. Szavai szabályos mondatokban helyezkednek el. A szubjektivitásra csak a kissé erőltetetten népies átkozódások utalnak: *az Isten törje le a karját, nyomorítsa el a kezét, vegye el a szeme világát, a kutyák rágják le a húsát, a hóhér égesse a talpát, az Isten rohassza el a beleit*. Ám ha a haragkitörés egyenes beszédben állt volna, az író ekkor sem került volna közelebb a lüktető, szaggatott stílushoz a többször kifejtett indokok miatt: a világos körvonalak, a pontosság kedvelése, a befejezetlen mondatok kerülése stb. Az áttételekre akkor nem lett volna szükség, tehát a szöveg ekként módosult volna: „a kutyák rágják le a húsát annak, aki *bennünket* meglopott (*őket* helyett)”; „valaki járt *itt* (*ott* helyett)”; „*itt* látszanak a homokban a lábnyomok (*ott* helyett)”.

A szabad függő beszéd közepe táján, a három pont után a közlés, az üzenet feladója mintha megváltoznék, jöllehet a mondattani szerkesztés azonos az előbbivel. A három pontot követő mondatok is szabad függő beszédnek tűn-

nek, szerkezetileg Csorba Gáborné szavai folytatódnak. A tartalom logikusan egészíti ki az előzményt; Csorbáné a lopásból kiindulva áttér a helybeli gyümölcs minőségére. Elmefuttatását, mint az előzményben, áttehetnénk minden további nélkül egyenes beszédbe is. A mindent *termesztének* és *tenyésztenek*, egyszerű módon, ahogyan *nagyapáiktól, apáiktól* tanulták helyett állhatna: „mindent *termesztünk* és *tenyészünk*, egyszerű módon, ahogyan *nagyapáinktól, apáinktól* tanultuk.”

A rövid cezúra és a bíráló hangvétel, a falusiak elmarasztalása mégis arra mutat, hogy ez a szabad függő beszédben álló mondat sor Nagy Lajos véleménye és ítélete: bizony a kiskunhalmiak keveset értenek a korszerű gyümölcstermeléshez — saját hibájukból, mert apáik és nagyapáik nyomdokában járnak, megcsontosodtak, s nem veszik át az újat. Kifinomult szerkesztési módszer ez: az írói kommentár egybemosódik a szereplő szavaival. Csak akkor lehetséges ez, amikor a közlés szabad függő beszédben áll, és formailag a folytatás is megmarad abban, vagyis az írói kommentár a szereplő szavainak látszólagos továbbfűzése; így sokan fel sem figyelnek a közlés feladója személyében történt változásra.

Az alábbi hosszabb részben a szerkezeti tényállás azonos az előbbivel; itt is a szereplő közlése kerül elsősorban szabad függő beszédbe, s ahhoz kapcsolódik a rövidebb-hosszabb, bíráló jellegű, talán ironikus hangvétellű írói kommentár. A szemelvény már terjedelménél fogva is bonyolultabb, mint az előző; igei alapú elvont főnevek is szerepelnek; a közlés menetét meg-megszakítja az írói előadás is.

A kocsmá a Duna partján van a hajóállomás mellett. Amikor benyitottam az ivószobába, áporodott, bűdös szag csapta meg az orrom. Nem hinném, hogy itt szellőztetni szoktak. De valószínű, hogy nem is érzik a bűdösséget. Ki-ki megszokja a maga bűdösségét, s inkább csak a másoké iránt érzékeny. Nyilvánvaló, hogy a bűdösség vegyi folyamat ugyan, de a bűdösség *érzése* részben lelki is . . . A kocsmárosné fogad. Ismer már, mosolyogva köszön. Most vidám, máskor rosszkedvűnek láttam. Most az ura nincs itthon, Pesten van, kórházban fekszik, a gyomorfekélyét gyógyítják. Az állapota, amint írja, már javult. Sajnos egyéb baja is van, az nem javul, azt gyógykezelné sem tudják; a feje fáj csaknem szüntelenül, a háborúban fejlődés érte, lehet, hogy attól. Helybeli parasztemberek a kocsmárosék. A múltkor az asszony is hiányzott, a nővére helyettesítette. A nővér nyugdíjas altiszt felesége, itt született V.-n, Pesten lakott az urával, de a hivatal megszűntével leköltöztek a faluba. Sajnálja az asszony Pestet, sehogy se szeret itt lenni. Miért? Ez volt a kérdésem. A felelet: itt sem olcsóbb az élet. Azután következett a részletes indoklás, csupa gazdasági tény felsorolása, hogy itt ennyi a hús kilója, ott meg annyi, de ott Pesten olyan szépet választhat ki magának, amilyent akar. Hogy itt jóformán semmit sem kaphat a piacon, míg Pesten minden van. Itt azt kell főzni, ami éppen akad, Pesten meg bármely nap bármit vásárolhat az ember az ebédhez. És így tovább, elkeseredett panaszáradat. Élénk utálata a helynek, de semmi hivatkozás unalomra, emlékekre, oly emlékekre, melyek talán V.-hez kapcsolódnak, és nem kellemesek, melyek talán Pesthez kapcsolódnak, és egykori örömökkal, reményekkel ékesek. Holott nem is igaz, hogy itt V.-n nem olcsóbb az élet, mint Pesten. Mert, ha egyebet nem számítunk, csak azt, hogy a házbér itt negyede, ötöde a pestinek, már megvan a különbség . . . Most azonban a tulajdonosnőt látom, és mondom, hogy vidám. Már néhány hete nem volt „rohama”. No igen, epeköve van, és időnként szörnyű görcsök kínozzák. A betegsége miatt járt legutóbb is Pesten, amikor a nővére helyettesítette. Meg kellene operálni, de ő fél az operációtól. Diétát írtak elő neki az orvosok. Közismert az epebajosok diétája, nem szabad nekik kövéret enni, sem állati belső szerveket, mint a máj, tüdő, vese; tartózkodniok kell bizonyos fűszerektől, például a káposztától, tilos sózni, paprikázni és ecettel savanyítani az ételeket. A kocsmárosné középtermetű, igen kövér asszony, nevetve beszél a diétáról, ő bizony nem tartja meg, mert ő végtelenül szereti a kövér húst és a savanyú tüdőt. Ez a kettő a legkedveltebb étele, tegnap is megevett fél tányér olyan jó kövér marhahúst, hogy a zsíros rész csak úgy rezgett rajta, és kutya baja sem lett, hála Istennek. Bár az igaz, hogy a legutolsó rohama előtt meg, amikor már azt hitte, hogy meghal, töltött káposztával lakott

jól . . . Mindnyájan bologathatunk a kocsmárosnének, és a magunkról szerzett tapasztalataink alapján is gúnyos mosollyal mondhatjuk: no persze, hogy az az ember legkedvesebb étele, az a legjobb, az egyedül jó, amit tilos ennie. Szinte mást nem is szeret az ember, mert minden más unalmas, izetlen és lélektelen, ha már van tilos étel is. (Nagy Lajos A falu meg a város. 272—73; A falu álarca.)

A szemelvény írói előadással kezdődik; az író meghatározza a beszélgetés színhelyét, a kocsmát, ahová benyit: megcsapja az ivószoba áporodott bűze; a kocsmárosné fogadja, *mosolyogva köszön*. Ez a mozzanat utal arra, hogy a közlési sík meg fog változni; amit folyamatosan megtudunk, már nem az író, hanem a kocsmárosné közlése lesz az író utolsó mondata után, amellyel jellemzi az asszonyt, kissé ironikusan: *Most vidám, máskor rosszkezdűnek találom*. Az írói mondat természetszerűen egészíti ki a *mosolyogva köszön* jellemzést; aki mosolyog, az vidám is. Ezen a ponton kezdődik a szabad függő beszéd, az asszony mintegy indokolja szabad függő beszédben álló előadásával mosolyát, vidámságát: *most az ura nincs itthon*, — és itt nem tagadható Nagy Lajos iróniája —, majd komolyra fordítva a szót előadja ura betegségét. Ezután az író visszaveszi a szót: *Helybeli parasztemberek a kocsmárosék* stb. Majd rátér az asszony nővérére. Felvetődik a Pesthez kötődés, az altisztné nem szívesen él falun. Oratio obliquával kezdődik a közlés: *csupa gazdasági tény felsorolása, hogy* (. . .) Az író bevezetőnek igei alapú, elvont főnevet szerepeltet; tartalomváró főnévnek mondja ezt a típust Hadrovics László. Az elvont főnévhez csatlakozik a tárgyi mellékmondat: *hogy itt ennyi a hús kilója, ott meg annyi* stb. A rákövetkező mondat már szabad függő beszédben áll a mondatkezdő *hogy* ellenére: *Hogy itt jóformán semmit sem kaphat a piacon* stb. Természetesen a *hogy* felesleges, mint ahogy az nincs is kitéve az újabb mondatban, amely szintén szabad függő beszéd: *Itt azt kell főznie, ami éppen akad* stb.

A szabad függő beszédet bevezető *hogy* használatában nincs semmi meglepő: bizonyíték arra, hogy Nagy Lajos kerülte többnyire az ún. meredek kezdést, ahogy, mint láttuk, idegen volt tőle a szaggatott előadásmódor, illetve a befejezetlen mondatok használata. A szabad függő beszéd első mondatát mintegy az oratio obliqua folytatásának érezte, és a szokásos *hogy*-gyal kapcsolta a közlést bevezető előzményhez, az idézett esetben a *felsorolás* igei alapú elvont főnévhez.

Az *És így tovább, elkeseredett panaszáradat* mondat azonban ismét írói közlés, vagyis Nagy Lajos megállapítása, amely névszói állítmányú kijelentő mondatban jelenik meg. Ezután az előadásban sajátos fordulat következik be: a *panaszáradat*, amely helyettesíti a *panaszodik* igét, bevezeti az újra induló szabad függő beszédet, amely tartalmazhatja az asszony vélekedését is. Ám, hogy tényleg az asszony beszél, az nem feltétlenül bizonyos. Itt ugyanolyan bűjőcska figyelhető meg, mint a korábban idézett szemelvény meghatározott pontján. A vélekedés ui. más személyhez is köthető, nemcsak az asszonyhoz, pl. az íróhoz is, de köthető a falusi közösséghez is; ekkor korális közlésről van szó.

Az egymást követő igei alapú elvont főnevek használata nagyon sajátos: egy van a közlésben: *panaszáradat* és kettő a szabad függő beszédben: *utálata* a helynek, semmi *hivatkozás* unalomra, emlékekre. Az elvont főnév e l m o s s a a konkrét utalást az igei személyragra és az egyes vagy többes számra, úgyhogy az olvasó támpontja bizonytalanná válik. Milyen másként hangzana így: (. . .) *elkeseredetten p a n a s z k o d i k*. Éljenken *u t á l j a a helyet*, de nem *h i v a t k o z i k unalomra vagy olyan emlékekre, amelyek* (. . .) *nem kellemesek és a kellemes pesti emlékekre*. Ebben az esetben a panasz, vagyis a közlés feladója

majdnem egyértelműen lehetne az asszony, főként ha a gondolatsor kissé szubjektívebb megfogalmazást kapna: a *helyet, igen, utálja: unalom? nem! emlékek? kellemetlenségek! Pesten? csupa öröm*. De ezt így ne várjuk Nagy Lajostól.

A lényeg az, hogy a szabályosan megszerkesztett mondatokat alkotó közlés feladója lehet a szereplő, de lehet Nagy Lajos is, vagy a falusi közösség. Bizonyíték a közlés elején a konkrétságot elmosó elvont főnévi használat. A második részben feltevésünk egyértelműen beigazolódik; ott ui. az asszony álláspontjával szemben szabályos vita alakul ki, s ez a vita nyilván nem köthető az asszonyhoz, hanem az íróhoz vagy a közvéleményhez. Feltűnik a többes számú első személy: *ha egyebet nem s z é m í t u n k*, vagyis a közösség hangja.

Az asszony előadását kiegészítő, szabad függő beszéd kétségkívül írói kommentár, amellyel Nagy Lajos saját maga vagy a falusi közösség nevében észrevételez egy emberi magatartást. Az író a falutól való menekülést, a Pestre vágódást akarhatta némi gúnnyal és sajátosan kifinomult nyelvi eszközökkel megbírálni.

Ezután újra az író beszél; itt nincs kétely, ez tiszta auctorális stílus: *Most azonban a tulajdonosnőt látom, és mondom, hogy vidám*. Vagyis a nővérről visszakanyarodott a kocsmárosnéra, s őt engedi szólni; a kocsmárosné előadja szabad függő beszédben betegségét s azt, hogy műtétre volna szüksége. A *Diétát írt elő neki az orvos* mondat az utolsó, amelyet nyilvánvalóan még az asszony mond. Ami az epebajosok diétájáról olvasható, az lehetne az asszony szava is, de újra feltűnik a korábban már megtapasztalt kettősség, vagyis ez is lehet egyaránt az író vagy a közösség véleménye. Megalapozott azonban gyanúnk, hogy nem az asszony vélekedik ilyen módon, hanem előlegezetett iróniával maga az író ítélkezik. A szemelvény utolsó részében szereplő függő beszédben ui. *A kocsmárosné (. . .) nevetve beszél a diétáról*; elmondja, nem tartja meg a diétát, jóllehet majd belehalt a töltöttkáposztába. Ezt a meg gondolatlanságot kommentálta már előzetesen az író oly módon, hogy az asszony megelőző vélekedéséhez fűzte saját negatív véleményét. Még egy közösségi kommentár fedezhető fel a szemelvény utolsó mondatában: *Szinte mást nem is szeret az ember* stb. (ti. a tilos ételt). Ez a kollektív kommentár már az írói közléshez kapcsolódik.

7. A bemutatott példák száma szaporítható; elemzésükre azonban nincs terünk; mindenesetre az idézett két szemelvény révén betekinthettünk a „szociológus” Nagy Lajos módszerébe. Az író szívesen szólaltatja meg szereplőit egyenes beszédben is; falusi írásaiban azonban beszédjüket gyakran szabad függő beszédben adja vissza, mert számára a népies hang-, alak- és mondattan megfigyelése nem lényeges, nem kell feláldoznia az esetleges hangtani stb. sajátosságokat. Viszont arra mód nyílik, hogy szereplői szabad függő beszédéhez alig észrevehető átmenetek segítségével hozzáfűzze a maga finoman bíráló kommentárját, vagyis a falut Nagy Lajos sokszor keserű, ám talán még többször ironikus hangvétellel ábrázolja. A szociológiai feltárás is lényeges persze, de írói módszere a húszas évektől sokat változott, s az expresszionista fordulatoktól irányt vett egyfajta keserűen-gunyoros hangvétel felé. Úgy tűnik, hogy az író igazi részvétét és keményen leleplező nézőpontját elsősorban a városi szegény nép, a proletár tömegek számára tartogatta. „Ezek az igazi szegények”; ilyenkor az író könyörtelen, és nyoma sincs humornak vagy iróniának. A győri piacról szólva megjegyzi: „Micsoda szegényeket lehet itt látni!” (Nagy Lajos: A falu meg a város. Í.m. 48), és folytatja kegyetlen ábrázolását a humor legkisebb nyoma nélkül.

Néhány lappal előbb és sok más helyen, amikor nem a proletárokról van szó, megjelenik az ironia.

„Ha már az ember az utcaneveket olvasgatja, megnézi a cégtáblákat is. Lám, Győr még ezekben is szürke. Nem úgy, mint például Szolnok, ahol az érkező már a vonatról megláthatja a következő cégtáblát: Ondó János vendéglője” (Nagy Lajos: A falu meg a város. I. m. 44; Dunántúli város 1933-ban. Győr).

Kedvelt célpontja az írónak a vagyonából élő, nem dolgozó polgár, aki pénzért mindent megkaphat, mindenekelőtt szerelmet, nőt. Ilyenkor Nagy Lajos tündöklő ellentéteken alapuló és csattanóval záruló, tömören felépített, rövidmondatos stílusával. Talán a legjobban sikerült Ilkovic Jenő portréja.

Jenő okosságával és roppant műveltségével pokoli nyugalommal ül (ti. kitalálta a *kapa* szót a Mancika által fejtett keresztrejtvényben; *ka . . . a* megvolt már) Mancika mellett. Az utóbbi napok eseménytelen csöndjében vele sem történt semmi különös. Ami mégis történt, az mindössze annyi, hogy nem tesz semmit. De hát éppen ez az, ami nem különös Jenőnél. Mert Jenő amióta él, még sohasem dolgozott. Egyetlenegy órát sem. Az igaz, hogy még csak ötvenhat éves. (Nagy Lajos: A vadember. Budapest nagykováház. Három boltoskisasszony. I. m. 172—3; Budapest nagykováház).

A csattanó Jenő korának megjelölésében, vagyis abban az ellentétben van, hogy valaki ötvenhatéves, s még nem fogott a megélhetését biztosító munkába; de minek? Az apja által felhalmozott tőke kamataiból élt.

Olyan jólesik Jenőre nézni, tekintetünket rajta megpihentetni, mint mikor virágos rétet, egy erdőt vagy egy szép lankás hegyoldalt szemlélünk. (. . .) Ez a hasonlat csak abban sántít — ha már egyszer szabály, hogy minden hasonlatnak sántítania kell —, hogy Jenő nem szép, hanem ellenkezőleg, de ez nem tesz semmit. Arca horpadt, mert a zápfogai hiányoznak, s mélyen beszívódik a képe; arcszíne ólomszürke, szemei körül fekete foltok s ezer ránc; szájának alakján meglátszik, hogy amíg megvoltak a metszőfogai, ezek túl nagyok, afféle lófogak lehettek, s miután kihullottak, persze csakis a szemfogakkal együtt, s Jenő nem tűri a protézist, állkapcsa úgy felzárult, a felső és alsó ajka úgy összetapadt, hogy Jenő szája most igazán túlzás nélkül emlékeztet a kiskutyának nem éppen a szájára (uo. 173—4).

A leírás hasonlattal kezdődik; a természet szépségét említi Jenő arcával kapcsolatban; a gúnyosan értelmezett közhellyel, hogy ti. minden hasonlat sántít, átsap az ellentétbe, vagyis hogy rút arcot fog bemutatni. A nem várt csattanó kacagtat, nem sejtettük, hová akar eljutni.

Az ironia és gúny másként is megnyilatkozhat; a rövid mondatos prózájától oly idegen, áradó, hosszú mondatok adott esetben hamisan zengő páto-szukkal sugallják a kegyetlen szarkazmust:

Igen, ő a Hollán utcától a Budapest kávéházig nem látott és nem hallott semmit, nem tudta, hogy sokan járnak-e a körúton, vagy kevesen, nem vette észre, hogy meleg van, nem figyelte meg, hogy világít-e a hold, s ragyognak-e a csillagok, nem hallotta, hogy a Royal szálló kertjéből dzsesszmuzsika harsog, zeng és bugyborékol bele a környékbe, nem észlelte, hogy a villamosok még járnak, nem látott egy szép nőt sem — pedig százat is láthatott volna —, padon alvót sem látott, húsz-huszonöt nagy testű német vasutas mellett haladt el, kik most vendégek Budapesten, azokat sem vette észre, nem fogta fel szeme az Oktogonon a Málva szappan villamos reklámjának a tündöklését, nem állapította meg, hogy egy körúti zárt kapu előtt áll, s csendesén sírdogál egy kis cseléd-lány, akinek a baján valami derék ember talán segíthetett volna, nem látta, hogy a Budapest teraszán vendégek ülnek, fogalma se volt róla, hogy sokan ülnek-e, vagy kevesen — ha egyszer nem is látta őket —, ő a lapalapítás szükségyszerűségén kívül csak azt tudta — és ez az a másik gondolat, ami agyát szintén betöltötte —, hogy Feldheim egy elvetemült, becsstelen, gyalázatos, piszkos, buta, gaz trackista, aki ilyenformán a proletariátus leg-

veszedelmesebb ellenségei közé tartozik, veszedelmesebb, mint egy nyugalomba vonult s egyelőre várakozó állásponton levő fehérterrorista, veszedelmesebb a polgári társadalom bármely hatalmi állást betöltő közfunkcionáriusánál, veszedelmesebb a polgári írónál, a papoknál, a tudósoknál, de még a pszichoanalitikusoknál is, akik a legveszedelmesebbek, mert a történelmi materializmus társadalmi szemléletét nem méltányolván, olyanféle tévtanokat hirdetnek, hogy például ha egy nő kilép az utcára, s akkor a szabad tér láttára szörnyű félelem fogja el, oly szörnyű, hogy a szíve elszorul, a lélekzete elakad, a pulzusa szaporán ver, az egész teste remeg, az arca elsápad, a bőre izzad, a térdei megroggyannak megáll, s nem tud előbbre menni, ha pedig erre erőltetik, akkor félelmében még talán az eszméletét is elveszti, s ott omlik el a járdán — hogy ennek s az ehhez hasonló jelenségeknek nem tisztára gazdasági okai vannak.

Igen (. . .) Feldheim egy tudatlan, ostoba, rosszhiszemű gazember, közveszélyes trockista. Ez elvégeztetett, ez kétségtelenül megállapítható. Az új lap egyik első feladata lesz leszámolni Feldheimmel, leleplezni őt, átadni a közmegvetésnek s a nagy proletárátkal sújtani. (Nagy Lajos művei. A vadember. Budapest nagykávéház. Három boltoskis-asszony., 126 — 7; Budapest nagykávéház).

Az első szakasz terjedelme majdnem egy lap; ez az egy lap egyetlen többszörösen összetett mondat, amelyben retorikus ismétlődések egész sora fordul elő. Kezdjük az összetett mondat első egységével, a főmondati blokkal, amelyben szinonim igei állítmányok variálódnak: *nem látott* / *nem hallott* / *nem tudta* / *nem vette észre* / *nem figyelte meg* / *nem hallotta* / *nem észlelte* / *nem látott* / *azokat sem vette észre* / *nem fogta fel szeme* / *nem állapította meg* / *nem látta* / *fogalma sem volt róla* / *csak azt tudta*.

Az egymással szinonim viszonyban levő igei állítmányokhoz *hogy* kezdetű tárgyi mellékmondat járul; néha kettős alárendelés, pl.: *nem állapította meg, hogy egy körüti zárt kapu előtt áll, s csendesen sirdogál egy kis cselédlány*. Ebben az esetben az elsőfokú tárgyi mellékmondatot másodfokú jelzői mellékmondat egészíti ki; ez a típusú bővülés még kétszer fordul elő másodfokú mellékmondat révén: *nem látott egy szép nőt sem — pedig százat is láthatott volna* (megengedő jelleg: *holott százat is stb.*); *fogalma sem volt róla, hogy sokan ülnek-e vagy kevesen — ha egyszer nem is látta őket* (okadóató jelleg: *ha egyszer, mint hogy, mivel stb.*). Egy esetben a *hogy*-os mellékmondat előrevetve, mellérendelve jelenik meg: *húsz-huszonöt (. . .) német vasutas mellett haladt el*; ennek a mondatnak is másodfokú, jelzői mondat kiegészülése van: *akik most vendégek Budapesten*.

A többszörösen összetett mondat első felében a főmondatok közt van szimmetria, ritmus, párhuzamosság. A mondat közepe táján a ritmus átcsúszik a mellékmondatok síkjára; a másodfokú jelzői mellékmondatok rendeződnek szimmetrikusan: *csak azt tudta (. . .) hogy Feldheim egy (. . .) gaz trockista, a ki (. . .) ellenségei közé tartozik, (a ki) veszedelmesebb (. . .), (a ki) veszedelmesebb*. Négy párhuzamos tagmondat után a negyedikhez egy *a ki* kezdetű, harmadfokú jelzői mellékmondat csatlakozik; belőle egy *mert* kezdetű, negyedfokú okhatározói, majd abból egy *hogy* kezdetű, ötödfokú tárgyi vagy talán jelzői mellékmondat származik. Ebbe *ha* kezdetű, két kapcsolatos hatodfokú feltételes mellékmondat ékelődik bele, a második feltételes mellékmondatból *oly szörnyű, hogy* kezdetű, párhuzamosan elhelyezett, hetedfokú következményes mellékmondatok indulnak: *a szíve elszorul, a lélekzete elakad, a pulzusa szaporán ver, az egész teste remeg, az arca elsápad, a bőre izzad, a térdei megroggyannak, megáll, s nem tud előbbre lépni, még talán az eszméletét is elveszti, s ott omlik el a járdán*.

Összeszámolva, tizenegy rövid, pregnáns következményes mellékmondat származott a második hatodfokú feltételes mellékmondatból. Az ötödfokú

tárgyi mellékmondat a terjedelmes szövegegységet kitevő beleékelődő következményes mondatok sora után lezáródik, és ezzel befejeződik a valószínűtlenül hosszúra nyúlt főmondat is: *mert (. . .) olyanféle tévtanokat hirdetnek, hogy (. . .) hogy ennek s az ehhez hasonló jelenségeknek nem tisztára gazdasági okai vannak.* A *hogy* megismétlése érthető a tizenegy közbevetett mondat után, végül is a tárgyi, illetve esetleg jelzői mondat itt valósul meg a záradékban: létére induláskor csak a *hogy* kötőszó utalt, hisz szinte azon nyomban *ha* kezdetű mellékmondat, illetve az azt kibővítő következményes mellékmondatok halmozódtak fel.

A második, rövid szakasz mintegy ellenpontosítja az elsőt rövid mondataival; szabályosan megalkotott szabad függő beszéd tartalmazza Terebes gondolatait, amelyek már a retorikus összetett mondatban is szerepeltek oratio obliquában: *és ez az a másik gondolat, ami agyát szinte betöltötte —, hogy Feldheim egy (. . .) buta, gaz trockista stb.*

Stilisztikai eszközökkel, a mondatépítkezés barokkos megnyújtásával, barokkos halmazásokkal gúnyolja ki Nagy Lajos a lapalapítás tervét és szervezését, amely a Budapest nagykávéház cselekményének gerincét képezi; „aligha lehet valami, amit haszontalanabbnak tartana az író, mint egy folyóirat”; „a lapindítás (. . .) a megelőző, hangsúlyos szociális kérdéssorra pedig nem ígér feleletet, megoldást” (Tarján Tamás i.m. 185). Hasonló retorikus felépítésben foglalt gúnnal marasztalja el a szektás egyoldalú ítélkezést (a trockizmusban látni a legnagyobb ellenfelet; a pszichoanalitikusok, pszichológusok iránti gyanakvás még korunkban is kísértett).

* * *

Nagy Lajos nyelvi stílusa a rövid mondatos, pontos körvonalakat, szigorú zártságot kedvelő szövegépítkezésen alapszik. Idegen tőle a tulajdonságjelzők színező használata; a jelzőkkel még indulatosabb tartalmi elemek esetében is takarékoskodik. Mestere a párbeszédnek; regényeiben általában írói előadás és párbeszéd váltakozik egymással, az előbbire bízva az esemény elmondását, a leírást; az utóbbit főként a szereplők véleményének kifejtésére alkalmazza. Még népi környezetben játszódó elbeszéléseiben, regényeiben, szociográfiai írásaiban is kerüli a nyelvjárási eredetű hang-, alak- és mondattani alakokat; a betűnépiesség sem tartozik írói eszközei közé. Terjedelmesebb regényeiben bevezette a szabad függő beszédet szereplői gondolatainak kifejtésére, vagyis a szereplők az írói előadás oratio obliquái helyett belső monológjaikat többnyire fő mondatokban adják elő. A szabad függő beszéd megszerkesztésében érvényesül az író alapállása, a zárt, pontos formák kedvelése; a szaggatott stílustól, a be nem fejezett mondatoktól tartózkodik.

A század tízes-húszas évek impresszionista-expresszionista kísérletezései korlátozott keretek közt hatottak stílusára; nominális sorok csak elvétve fordulnak elő személyek és tárgyak jellemzésére; az igei alapú, elvont főnevek használata valamivel gyakoribb volt a húszas évek elején keletkezett prózájában, amikor Kassák akkori modorára emlékeztető igei metaforák is feltűnedeztek a képes stílust általában kerülő szövegépítkezésben. A harmincas éveknek főként szociográfiai jellegű írásaiban erősödik a humoros és satirikus hangvétel; a szabad függő beszédet felhasználta az előszó visszaadására; finom, alig észrevehető átmenetekkel fűzi a szereplők áttételes szavához a maga ironikus észrevételeit; ezzel az egész írásműnek egyfajta enyhe parodisztikus, gúnyoros

jelleget kölcsönzött. Nyíltabban is tudott humorizálni; ellentétek és csattanók fakasztanak mosolyra; még szarkasztikusabbá válik gunyoros hangvétele akkor, amikor a barokkos mondatépítkezés halmozását használja fel szerkezeti nyomatékaival bíráló téziseinek kifejtésére.

Nagy Lajos századunk legnagyobb stilsztáinak egyike; prózája egyéni, sajátos és méltán állítható az teljesen más indítekből táplálkozó móríci mű mellé. Mondjuk-e azt, hogy az egyik (Nagy Lajos) pontosabban ábrázol, s a másiknak (Mórícznak) nagyobb a képzelő ereje? Erről maga Nagy Lajos is ekként nyilatkozik:

Egy híres magyar regény szerint például a jómódú gazda, igazi férfi, sőt kan, a grófnőtől kezdve — milyen kár, hogy itt nem lakik grófnő! — a társadalmi rangsoron lefelé a marokszedő lányig mindenkit leteper, akit csak akar, otthon, lakásban, udvaron, kazal tövében, búzaföldön, kukoricásban, pincében, padláson. Kissé, hogy úgy mondjam, regényszerűnek vélem ezt a nagy tobzódást a szó lesújtó értelmében” (A falu meg a város. I.m. 296. A falu álarca).

Erről van szó. Nagy Lajos azt hiszi, hogy ő hitelesebb és pontosabb; hitelesség és pontosság jellemzi stílusát is, amely — feltéve, ha nem szatirikus hangvételi — tartózkodik a „tobzódás”-tól. — Egyébként figyeljük meg az idézett nyilatkozatban a halmozást (vagyis a „tobzódás”-t): *otthon, lakásban, udvaron, kazal tövében, búzaföldön, kukoricásban, pincében, padláson*. Célja itt is az volt, hogy a halmozással ironikus hatást keltsen, már bemutatott módszerének megfelelően. Szikár, lényegre törő szerkesztésmód és ironikus, karikázó hangvétel — tömören és összefoglalóan így lehet jellemezni Nagy Lajos stílusát.

Herczeg Gyula

Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal

Verselemzés

Sorsának egy-egy fordulóján sok költőnk tekintett vissza letűnt éveire. Petőfi a számára oly nevezetes 1847. évtől búcsúzott ilyen költői visszapillantással (Szilveszter éje 1847-ben). Arany 1877-ben írta meg Epilógusát: ekkor töltötte be 60. évét, és ekkor szabadult meg terhes hivatalától. József Attila Születésnapomra című verse is számvetés. Mindeme megnyilatkozások sokat elárulnak szerzőjük életéről, temperamentumáról, jelleméről, vágyairól, egész személyiségéről — tehát fontos dokumentumok, meggondolásra és megcsízelésre méltó vallomások. Ilyen Kosztolányi költeménye is.

A Boldog, szomorú dal 1917 januárjában jelent meg először a Nyugatban. Kosztolányi 1920-ban ezzel nyitotta meg Kenyér és bor című kötetét. Leghíresebb versei közé tartozik. Szükséges megismernünk a költő életének néhány fontos mozzanatát, hogy versének élményi háttere minél jobban megvilágosodjék előttünk.

Kosztolányinak már kicsiny gyermekkorában megmutatkozott rendkívül érzékeny idegalkata. A szegény kisgyermek panaszai című verseskötete is riadtságát tükrözi. A költő azonban úgy érezte, hogy éppen ez a túlfinomult érzékenység teszi őt művésszé. Rövid önéletrajzában ezt olvashatjuk: „Ma is a neuraszténia, az áldott és átkozott neuraszténia színes üvegén látom szépülni és torzulni az életet, ez kínozt, hogy papírra rögzítsem azt, ami oly hamar elmű-

lik” (Száz magyarok könyvei. Légrády-kiadás. Szerkesztő és év megjelölése nélkül [1928.] 2: 208).

Az egyetemen Babits Mihály és Juhász Gyula baráti körébe kerülve, ő is irodalmunk megújítását és gazdagítását tűzte ki feladatául. Második egyetemi évét Bécsben végezte szűkös anyagi körülmények között. Innen hazatérve nem folytatta tanulmányait, hanem az újságírói pályára lépett.

Versei, novellái, hangulatos apró írásai csakhamar ismertté tették nevét. Szeretetreméltó lényével, fényes tehetségével még a rideg pénzemberekben is bizalmat ébresztett. Mondogatta is később: „Amikor fiatal voltam, mindenki mosolygott rám . . . a szerkesztők, kiadók, amikor beléptem, már ezt kérdezték: Akar pénzt, Kosztolányi? Mennyit akar?” (Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. Bp., é.n. [1938]. 161.)

A Boldog, szomorú dal megírása előtti években fontos események követik egymást a költő életében. 1913 tavaszán megházasodik. 1915. április 18-án megszületik fia, Ádám. A következő évben hosszas keresgélés után egy kertes budai házacskába költöznek, a Tábor utcába. Ezután kínos meglepetés éri őket: a háziúr sürgősen el akarja adni a házat. Kosztolányi maradni kíván, s elhatározza, hogy — ha törik, ha szakad — előteremti az 55 000 koronát. És csakugyan, a vételár egyik felét sok évi részlettorlesztésre bankkölcsönként, másik felét pedig Hatvany Lajos kezességével váltóra sikerül is megszereznie. — Ezzel elhárult Kosztolányiéék feje fölül a kilakoltatás veszélye: a költő biztos révbe jutott családjával együtt. A jelek szerint ebben az örömben fogant a

Boldog, szomorú dal

Van már kenyérem, borom is van,
van gyermekem és feleségem.
Szívem minek is szomorítsam?
Van mindig elég eleségem.
Van kertem, a kertre rogyó fák
suttogva hajolnak utamra,
és benn a dió, mogyoró, mák
terhétől öregbül a kamra.
Van egyszerű, jó takaróm is,
telefonom, úti bőröndöm,
van jó-szívű jót-akaróm is,
s nem kell kegyekért könyörögnöm.
Nem többet az egykori köd-kép,
részegje a ködnek, a könnynek,
ha néha magam köszönök még,
már sokszor előre köszönnek.
Van villanyom, izzik a villany,
tárcám van igaz színezüstből,
tollam, ceruzám vigan illan,
szájamban öreg pipa füstöl.
Fürdő van, üdíteni testem,
langy téa, beteg idegemnek,
ha járok a bús Budapesten,
nem tudnak egész idegemnek.

Mit eldalolok, az a bánat
 könnyekbe borít nem egy orcát,
 és énekes, ifju fiának
 vall engem a vén Magyarország.
 De néha megállok az éjen,
 gyötrődve, halálba hanyatlón,
 úgy ásom a kincset a mélyen,
 a kincset, a régít, a padlón,
 mint lázbeteg, aki föleszmél,
 álmát hüvelyezve, zavartan,
 kezem kotorászva keresgél,
 hogy, jaj, valaha mit akartam.
 Mert nincs meg a kincs, mire vágytam,
 a kincs, amiért porig égtem.
 Itthon vagyok itt e világban
 s már nem vagyok otthon az égben.

Már a cím előrevetíti a vers szerkezeti és hangulati kettősségét. Az első, nagyobbik rész boldogan áradó felsorolás:

— — | u u — | u u — | u
 Van már kenyerem, borom is van,

— — | u u — | u u — | u
 van gyermekem és feleségem.

u — | u u — | u u — | u
 Szívem minek is szomorítsam?

— — | u u — | u u — | u
 Van mindig elég eleségem.

Szinte tánclépésben szökellenek ezek a fürge anapesztusi sorok, szuggesztíven érzékeltetik egy fiatal, életvidám ember felszabadult örömét. Fokozzák a remekül perdülő ritmus hatását a játszi hangulatú, bravúros keresztrímek: a kezdő-sorokban ugyanis négy-négy szótag összecsendítésével gyönyörködtet a költő: *borom is van — szomorítsam, feleségem — eleségem.*

Még tovább növelik a verselés játékosságát az olyan h a n g c s e r é s r í m p á r o k, mint

b o r o m i s v a n — s z o m o r i t s a m ,

majd alább

r o g y ó f á k — m o g y o r ó , m á k .

E boldog felsorolás is játékos, ötletszerű. Mint ahogy a rímek szeszélye szerint bukkannának elő a felsorolás tagjai. A kenyér és bor után a gyermek és feleség következik, utána ismét az eleség, majd a ház, a kert, a kamra, azután a ház berendezése. Ódon patinát ad e résznek a sajátos jelentésárnyalatú állítmány: *őregbül* a kamra, azaz gazdagodik, gyarapodik.

Biztonságot adó, rendezett életkörülményeinek ecsetelése után a társas kapcsolatokra tér át a költő. A telefont azért említi meg itt is, másutt is, mert

„csodálatos találmány”-nak tartja (l. Kosztolányiné i. m. 321); később ódát is ír hozzá (Óda a telefonhoz. A Pesti Hírlap Vasárnapja 1933. március 4.; kötetben is : Sötét bújóska. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 32–4).

A következő sorok életrajzi háttérét már ismerjük:

van jó-szívü jót-akaróm is,
s nem kell kegyekért könyörögnöm.

A mondat végének keményen kattogó betűrímeivel jól érzékelteti Kosztolányi, mennyire viszolyog a könyörgéstől.

Ezután két talányszerű sort ír le:

Nem többet az egykori köd-kép,
részegje a ködnek, a könnynek.

Ezt a hiányos mondatot a létigével egészíthetjük ki ilyenformán: Nem vagyok már az egykori köd-kép, (nem vagyok többé) részegje a ködnek, a könnynek. Ehhez hasonló népnyelvi példát idézett Gombocz Zoltán egyik egyetemi előadásában: *Te is jó katona, | én is jó katona, | ne bántuk egymást!* A szóban forgó két sor értelmezése közül a másodiké látszik egyszerűbbnek, noha minden szava némi magyarázatra szorul. *Részeg* itt átvitt értelemben: 'mámoros' (Kosztolányi egy híres versének címében is: Hajnali *részegség*). A *könny*: metonímia, 'bánatot' jelent. A *köd* egyik jelentése az Értelmező Szótár szerint: valamely lelki (vagy természeti) tényező okozta bizonytalanság, homályosság a látásban, a gondolkodásban. Itteni pontos értelme A szegény kisgyermek panaszai című kötet egyik verséből világlik ki:

Tündéri reggel. A sötét szalonba
apuska zongorázik andalogva.
Ez Mendelssohn. Álombeli ködök.
(Oly jó ébredni)

A *köd* itt ábrándot, álmodozást jelent — akárcsak a Boldog, szomorú dalban. A vizsgált verssort tehát így értelmezhejük: Nem vagyok már mámoros ábrándozó, nem merülök el a bánatban.

Az előző sor köd-képének megfejtéséhez egy levéltöredék és egy versidézet segíthet hozzá. Tizenkilenc éves korában Kosztolányi így ír Babitsnak: „Bele akarok nyúlni az életbe és tenni akarok sokat . . . az emberiségért” (l. Kosztolányiné i.m. 119). Másfél évtizeddel utóbb, Áldott szegénység című versében pedig így vall:

Áldott szegénység, te szelíd, te tiszta,
elhagytál, s én is, jaj, elhagytalak.
Most úgy idézlek, mint a spiritiszta,
éhes, sovány és légies alak.

A *tiszta, légies alak* : az egykori köd-kép — a fiatal Kosztolányi. A vizsgált két sor valószínű értelme tehát: Reálisabb ember lettem, már nem ragadnak el az ábrándok.

Megjegyzendő, hogy az Áldott szegénység és a Boldog szomorú dal egybevetett részleteinek hangneme igen elütő. Az Áldott szegénység

tiszta, légies alakját visszasírja élete delén túljutva Kosztolányi, ezzel szemben a ködkép-metaphora (*nem többet az egykori köd-kép, részegje a ködnek, a könny-nek*) meglehetősen lekicsinylő hangú. E két sor olvasásakor úgy érezzük, mintha a fiatalon beérkezett költő, sikereinek a seregszemléjén túlhaladottnak tekintené, kissé meg is mosolyogná egykori tiszta lelkesedését, mintha pesti környezetéhez való ügyes, hajlékony alkalmazkodásának tulajdonítaná népszerűségét és hírnevét. Erre vall, hogy ugyanebbe a mondatba foglalja, mintegy benső átalakulásának következményeképpen:

ha néha magam köszönök még,
már sokszor előre köszönnek.

Eredeti megfogalmazása ez annak, hogy már sokan ismerik és becsülik.

Új fordulat következik a költemény legderűsebb és legzeneibb hatású sorával:

— — | v v — — | v v — — | v
Van villanyom, izzik a villany.

Zengzetessé teszi e sort a *v* hangok alliterációja és a zöngés-zöngétlen hangok rendkívül kedvező aránya. 9 magánhangzóra és 10 zöngés mássalhangzóra mindössze 1 zöngétlen hang esik, az arány tehát 19 : 1. Vegyük hozzá, hogy háromszorosan hatnak a szövegben kiemelt vidám hangulatú *i* hangok: 1. Mind a három *i* értelmileg hangsúlyos szótagban csendül fel. 2. E szótagok verstanilag egyszersmind hosszúak is, mivel a szótagalkotó rövid magánhangzó után hosszú mássalhangzó következik: *ll*, illetve *zz*. 3. Mind a három *i* hang a sornak verstanilag is kiemelkedő pontjaira, a három anapesztus iktusára, azaz nyomatékos szótagjára esik:

— — | v v — — | v v — — | v
Van villanyom, izzik a villany.

Fölmerülhet bennünk az a kérdés, nem bőbeszédű-e ezúttal a költő. Egyáltalán nem! A második tőmondat (*izzik a villany*) ugyanis erősen nyomatékosítja és tartalmilag is fokozza az elsőt: a *van* után *izzik* következik. — Mindeme formai elemek a költő ujjongó örömét érzékeltetik. Tudnunk kell, hogy előző lakásában — a Logodi utca 1-ben — nem volt villanya, s Tábor utcai hajlékába is (ahol e verse írásakor lakott) csak egy idő múlva sikerült bevezettetnie. (Egyébként akkoriban a villanyvilágítás korántsem volt olyan általános, mint napjainkban; Budán még sok helyen gázzal világítottak.)

A könnyedén alkotó ember életöröme árad ebből a sorból:

tollam, ceruzám vigan illan.

Igen pontos Kosztolányinak ez a pillanatképe. „Írt — írt, sebesen — sebesen, bővészkedő gyorsasággal” — jegyzi fel róla felesége (i.m. 265).

Vallomásként hat ez a sor: *langy téa beteg idegemnek*. Érdekes: itt szinte gyöngéd, becézó hangon szól „áldott és átkozott” neuraszténiájáról.

A *bús* Budapest komoly betűrímjei az első világháború komor hangulatát festik. A férfiak messze idegenben küzdenek, itthon ezrével nyomorognak a hadiözvegyek, hadiárvak.

Finom, költői fordulattal zárul ez a négysoros részlet:

... nem tudnak egész idegennek.

Szerényen hangzik ez a tagadó mondat, de ugyanakkor nyomatékos állítást rejt magában.

A költő eljutott a számvetésben örömének fő forrásához: költészetéhez. Érthető, hogy elidőzik ennél a témánál:

Mit eldalolok, az a bánat
könnyekbe borít nem egy orcát,
és énekes ifju fiának
vall engem a vén Magyarország.

Nemcsak ismertté tette nevét, mélyen hatott is olvasóközönségére. Sok rajongója volt, főleg a fiatal olvasók és költők körében. Úgy érzi, elérte azt, amiről első ifjúságában ábrándozott: a n e m z e t k ö l t ő j e lett. Mámoros öröm árad az egymásba ívelő enjambement-os sorokból:

... és énekes ifju fiának
vall engem a vén Magyarország.

Mesteri megoldás, hogy a költő boldog dalának záróakkordja ez a szó: *Magyarország*.

A boldogság dala egy rövid ellentétes kötőszóval vált át szomorúságba:

De néha megállok az éjen.

Sejtelmes ez a rész. [Éjjel van, a költő *halálba hanyatlón* gyötrődik szobájában. A sóhajszerű alliteráció rendkívüli kifejezőerővel érzékelteti a mondani-valót. Kosztolányi gyermekkora óta állandóan a halál közelségében érezte magát. Tízéves volt, amikor meghalt apai nagyapja, akit mindenkinél jobban szeretett. Láttá őt kiterítve a ravatalon, és azóta halálfélelem kísérti.

A további sorokban valami lázas nyugtalanság lüktet:

Úgy ásom a kincset a mélyen,
a kincset, a régít, a padlón,
mint lázbeteg, aki föleszmél,
álmát hüvelyezve, zavartan,
kezem kotorászva keresgél,
hogy, jaj, valaha mit akartam.

A költő itt drámai erővel ábrázolja lelkiállapotát. E lenyűgözően érzékletes jelenetben — a „boldog dal” magabiztosan mosolygó Kosztolányija után — egy tétova, riadt költőarc jelenik meg előttünk.

Nagyon érdekes, hogy a kezdeti versforma — látszólag — mégis megmarad. Az anapesztusok továbbra is simán gördülnek tova — de csak látszólag. A költemény első részében egyenletesen hullámoztak a mondatok a sorok végéig; csaknem minden sorvég egyúttal szünetet és nyugvópontot is jelzett. Itt azonban idegessé, szaggatottá válnak a mondatok:

úgy ásom a kincset a mélyen,
a kincset, | a régít, | a padlón,

— itt három részre tördelik a vesszők a verssort —, a következő sorban az *aki* kötőszó előtt torpan meg a sor, majd a *k* betűríme kopogása töri meg a folyamatosságot; a 8 soros mondat végső sorába pedig belehasít egy jajszó. A *versmondat* jellege tehát gyökeresen megváltozott: ez érzékelteti a költő életérzésének nagy változását.

Vajon mi rejlik a képek mögött — mily fájdalom, miféle nyugtalanság? Mi lehetett az a *kincs*, aminek elvesztését oly döbbenet panaszolja a költő? Hogy a legfőbb értékéről szól, azt azzal is elárulja, hogy négyszer említi. — A felelethez, a pontosabb értelelmzéshez egyrészt Babits Mihály nekrológja vezet el, amelyet a Nyugat Kosztolányi- emlékszámba írt (1936.), másrészt pedig egy másik Kosztolányi-vers.

Babits visszaemlékezésében mély bepillantást enged kettőjük kapcsolatába: „Soha zsendülő szellemek nem bámulták egymást lelkesebben, mint mi. Induló költőtől nem lehetett volna többet és nagyobbat várni, mint amit én vártam őtől. Ő pedig a forró, közös évek mértéktelen magasra törése után, mintha hirtelen leszállította volna igényeit, előkelően kiejtve kezéből a súlyosabb értékeket. Könnyű és kicsi dolgokkal látszott megelégedni, kínálkozó, tetszetős hangulatokkal, érzelmes rajzokkal és játékokkal... Ez elég volt, hogy nevet és népszerűséget szerezzen számára a finomabb olvasók körében, de előttem szinte árulásnak látszott. Hogyan, ez lenne ő, kin azelőtt azzal szoktam csúfolódni, hogy semmi sem elég jó neki, ha nem legalább kétezer méter magas és örök hó nem fedi? Úgy tűnt fel nekem, hogy hűtlen lett nagyratörő céljainkhoz, s olcsó sikerekkel éri be” (Nyugat 1936. dec., 398).

Amit itt Babits hibáztat, és ami miatt eltávolodott ekkor ifjúkori jóbarátjától, az magát Kosztolányit is nyugtalanította, sőt lelkiismeret-furdalással töltötte el. Erről vall később A bús férfi panasza című kötetében (1924.):

Diákkoromban, vékony kis legényke
fölnéztem a didergő csillagokra,
mik fázva égtek fönn a téli éjbe.

Lengett nyakkendőm könnyü-furcsa csokra
s én csak rohantam, sápatag-fehéren,
vásott köpenyben, éhesen rajongva.

Jaj, elbeszéni nem tudtam, mi nékem —
oly ájuló-mély bűvöletbe estem —
a csillagfény a bús, kopott vidéken.

Most járok itten, tiszta, téli esten,
prémes bundába és megváltozottan
dús vacsora ízével, Budapesten.

Még most is ég a csillag, ahogy ottan,
arany-tüzekkel ékszeres az égbolt,
csak én nem égek már, ki úgy lobogtam.

Álmos szemem keresi fönn a rég-volt
csodákat és oly búsan mondja szívem,
hogy nékem már a csillag is sötét folt.

Vak vágyam mégis fölfelé feszítem,
a kis diákdalt újra sírva zengem
s kihúnyt arcom fölmutatom szelíden.

Ó csillagok, ismertek-e még engem?

Érdemes itt megemlíteni, hogy a költő munkásságának egyik igen alapos ismerője, Kiss Ferenc szerint „Kosztolányi számára . . . valami vitathatatlan szépség, jóság és tisztaság egybeforrt pompáját jelképezik . . . a csillagok, s mikor maga is elmerül a tülekedésben, jobbik énje iránti hűségét, nosztalgiáját fejezi ki hozzájuk való fel-felfohászzkodásaiban” (A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága. Akadémiai Kiadó, 1962. 72).

Ezen idézetek fényénél még jobban megvilágosodnak előttünk a „szomorú dal” sejtelmes sorai. Mélyen hat ránk a költő fájdalma, amely így belenyilallik boldogságába. Nehéz szabadulnunk a tragikus csengésű zárósorok hatásától:

Itthon vagyok itt e világban
s már nem vagyok otthon az égben.

Babits megvallja, hogy e vers olvasásakor egyszerre nőni kezdett szemében a költő. „A Boldog szomorú dal . . . váratlanul lelkembe zengett, mint a hirtelen megkondult harang.” Most, évtizedekkel Kosztolányi halála után mi is ugyanezt érezhetjük.

Balassa László

A Toldi-szótár a megvalósulás útján*

Hálás szívvel olvastam Benkő László megjegyzéseit és tanácsait az „Arany János Toldijának szótára” tervével és próbaszócikkeivel kapcsolatban. A Toldi-szótár elkészítésére egyik ösztönzőm — több mint egy évtizeddel ezelőtt — éppen az ő hazánkban úttörő jellegű munkája: a „Juhász Gyula költői nyelvének szótára” volt, s igen sok tanulással forgatom „Az írói szótár” című kitűnő monográfiáját is (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.). Benkő László mostani hozzászólása — mellyel részben egyetértek, részben vitatkozom — alkalmat ad nekem, hogy készülő szótáram szerkesztési elveit pontosabban kifejthessem. Erre azért is szükség van, mert a Magyar Nyelvőr 1982. évi 3. számában közölt tervezetemet még 1981 júliusában készítettem és küldtem föl a szerkesztőségnek, márpedig a szótár terve azóta — a megvalósítás gyakorlati munkája közben — sokat változott és fejlődött. (Azt hiszem, minden szótárnak csak a szócikkek végleges összeállításakor alakul ki az igazi arculata.)

* Vö. Nyr. 106 (1982.): 266—80 és Nyr. 107 (1983.): 306—8. (A szerk.)

Benkő László figyelmembe ajánlja, hogy az „újfajta írói szótár” kívánalma és egyéni elgondolása mellett mérleget is és hasznosítsam a korábbi szótári gyakorlat tapasztalatait is. Ebben annyira egyetértünk, hogy évek óta és most is — a Toldi-szótár készítése közben — állandóan a kezem ügyében van a hétkötetes meg a „kézi” értelmező szótár, és természetesen a Juhász Gyula- meg a Petőfi-szótár rendszerét, szócikkeit is alaposan tanulmányoztam. Az utóbbi írói szótárral egy évtizeddel ezelőtt részletesen foglalkoztam a Nyelvőr hasábjain, mintegy előtanulmányul szánva azt az elemzést saját Toldi-szótáramhoz. (Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban. Nyr. 98 (1974.): 440—6.) Arra törekszem, hogy a Toldi-szótár összhangban legyen az eddig megjelent magyar szótárakkal, de — sajátos jellegének megfelelően — merjen el is térni tőlük.

Az eltérések elvi alapja az, hogy a Toldi-szótár nem a mindnyájunk nemzeti szókincsével kíván foglalkozni (mint A magyar nyelv értelmező szótára és a Magyar értelmező kéziszótár), de nem is egy írói életmű szókincsével (mint eddigi két írói szótárunk), hanem egy nagy írónk egyetlen művének az ő életművén belül is sajátosan egyéni szóvilágával. És mivel azt szeretném, hogy a Toldi-szótár fiatalok és idősebbek tízezreit segítse majd az általános iskolában is tanult első Toldi nyelvkincsének birtokba vételében, nagyon gyakorlatiasnak, könnyen használhatónak kell lennie, de azért olyan módon, hogy lehetőleg a nyelv- és az irodalomtudományt is jól szolgálja.

Mély meggyőződésemm, hogy egy-egy nagy írói művet mint egyedi alkotást több tekintetben másképp kell szótározni, mint az írók teljes életművét, amely esetleg hosszú évtizedek szerteágazó élményanyagát tükrözi. A Toldi korpuszának tízezernyi szavára nem úgy tekintek, hogy ezek egyszerűen Arany János-i szavak, hanem hogy egy sajátos, egyszeri műalkotásnak az építőkövei. E szókincsnek — az Arany János-i életművön, sőt a Toldi-trilógián belül is — saját belvilága és szerkesztettsége van. Még az egyes szavak többszöri felhasználását is úgy tekintem, hogy a velük való építkezés egymásutánjának okvetlenül van valami belső logikája, s ezért nem vagyok híve annak, hogy a szócikkükben megbontsam ezt a sorrendet a többértelműség skatulyáiba való szétdobálással. Lehetőleg úgy kell megoldanom a szavak szükséges értelmezésének feladatát, hogy a szövegbeli többszöri felhasználásuk természetes sorrendjét mindig világosan mutassa a szótár.

Ha valamikor majd elkészítik Arany teljes életművének a szótárát, abban igenis fontos lesz — mint ahogy az eddigi két írói szótárunkban is fontos — feltüntetni például az *ablak* főnév különböző jelentéseit. A Toldiban 7-szer előfordul *ablak* szónál az ilyen részletezés szerintem nyugodtan mellőzhető; fontosabb, hogy a vele való nyelvi építkezés természetes egymásutánja a példatárból világosan kitűnjék, és nyomon lehessen kísérni a kérdéses szócikkben, hogyan szerkesztett Arany ezzel a szóval is, hogyan építgette vele tovább művének nyelvi épületét. A Toldi-szótárban ilyen lesz ez a szócikk:

• **ablak** fn 7

Most tehetd *ablakba* [= dicsekedhetsz vele, mutogathatod] (2: 11); Rozmarin bokor van [Toldi Lőrincné] gyászos *ablakában* (6: 1); *Ablakát*, ajtóját megnyitni se merné (6: 3); . . . sikoltának Minden *ablakából* a pesti utcának (9: 9); [Toldi] Sok helyen látott még egy-két emberképet, *Ablakból*, kapuból a mint vissza lépett. Aztán becsapódott az *ablak* táblája (9: 13); [A hajnal] Betekint fél szemmel egy törött *ablakon* (11: 1)

Azt írja Benkő László, hogy „az írói szöveg kiemelésének aligha szerencsés módja az előfordulás rendjében történő pusztá felhalmozás”. Látható az *ablak* ímént idézett szócikkéből, hogy itt nem pusztá felhalmozásról van szó. Magyarázatot vagy a szituációra utaló kiegészítést is adok [szögletes zárójelben], ahol szükség van rá. Jelzem az *ablak* szófaját, a műben való előfordulásainak számát (7), és minden idézetnél, hogy hányadik ének melyik versszakából való. Érdekes, hogy Arany az *ablak* szót mind a hét helyen más-más nyelvtani alakban használja: *ablakba*, *ablakában*, *ablakát*, *ablakából*, *ablakból*, *ablak*, *ablakon*. Ezt a „nyelvtani szerelést” a Juhász- és a Petőfi-szótár a szócikk elejére kigyűjtve, egy sajátos nyelvtani logikájú felsorolásban adja meg: nem a szöveg szerinti, hanem minden szócikkben egyforma sorrendben. Az idézetek szövegét a Juhász-szótár végig dőlt betűsen, a Petőfi-szótár végig álló betűsen közli, nem jelölve bennük nyomdai eszközzel a címszó előfordulási alakját. Nem vitatom az ilyen eljárás módok helyességét, de én a Toldi-szótárban jobbnak láttam azt a megoldást, hogy a címszó különböző nyelvtani alakjait az álló betűsen közölt idézeteken belül — tehát a maguk természetes helyén — dőlt betűsen emeljem ki.

A szócikkben bontást akkor csinálók, ha a címszó többféle szófajként fordul elő a Toldiban, például a *hol* 8-szor „kérdő határozószó”-ként (I.), 5-ször pedig „vonatkozó határozószó”-ként (II.). Ilyenkor mindkét rész idézeteit külön-külön sorolom fel a szöveg egésze szerinti sorrendben. A szavak többértelműségét csak olyankor jelölöm az értelmező szótárakban szokásos arab számú elkülönítéssel, ha ez okvetlenül szükségesnek látszik, illetőleg ha a szóhasználatbeli különbség pontos megértetése magánál az idézetnél nehézkes volna (pl. *csapás*: 1. 'erőteljes ütés'; 2. 'súlyos baj').

Szavá teszi Benkő, hogy a *csak* határozószóra miért csak 8 idézetet hozok, amikor a *Bence* tulajdonnévnek viszont minden előfordulását bemutatom. A végleges szócikkben nem lesz ilyen aránytalanság, ugyanis a 63-szor előforduló *csak*-ot 20 határozószói és 12 kötőszói példával idézem. A *Bence* szócikkében az összesen 30 előfordulást 20 válogatott példával szemléltetem. Itt azért magasabb a válogatási arány, mert ez — a *csak*-tól eltérőleg — *t o l d i a l é k o l h a t ó s z ó*, s a Toldiban ilyen nyelvtani alakjai is vannak: *Bencének*, *Bencéhez*, *Bencét*. Egyébként azért fontos felsorolni a *Bence* sok toldalék nélküli alakját is, mert Arany ezekhez a legváltozatosabb jelzőket fűzi (esetleg értelmezőként): 1. *Bence* volt az, *régi hű cseléde*; 2. *Bence*, a *hű szolgál*; 3. *jó Bence*; 4. *öreg Bence*; 5. *vén Bence*; 6. *jámbor szolgál Bence*. (Természetesen az összes nem idézett előfordulások jelzetét is megadom a maguk sorrendi helyén: a *Bence* és a *csak* szócikkében egyaránt.)

„A próbacikkeket összeállító szerző — szerencsére — olykor maga is megfélekedzik értelmezésselenes elvi álláspontjáról, s több ízben jelzi a jelentésbeli eltéréseket” — olvasom Benkő hozzászólásában. Sietek megjegyezni, egyáltalán nem elvem, hogy az írói szótár ne értelmezze a szavakat, sőt azt mondom: értelmezzen vagy magyarázzon meg minden olyan szót, amelynek pontos értelme kétséges lehet egy mai ember vagy akár a Toldit az általános iskola 6. osztályában tanuló tizenkét éves gyermek számára. Ne értelmezze a Toldi-szótár, hogy például mi az *ablak*, mert ennek alapjelentését ('a világosság és a levegő bebocsátására való nyílás') mindenki ismeri, de magyarázza meg például a *tehétlő ablakba* kifejezést. A Toldi szavainak mintegy 30–40 százalékaról adok a szótárakban szokásos formájú értelmezést. Például a *c*-vel kezdődő szavak közül ezeket értelmezem: *cimbalom*, *cimbora*, *cimpa*, *cipó*,

civódó, cudar; de a *cél* szónál például föltételezem, hogy ezt nem kell magyarázni, ezért itt csak idézetet közlök: „Könnyű eltalálni, mi lehetett [Miklós] *célja* (9: 17)”. A *cimbalmos* főnévnél pedig elégnek tartom, hogy a szócikkfejlben utalok a *cimbalom*-ra: (vö. *cimbalom*).

A *cs* betűs részben a következő szavakat értelmezem a hagyományos módon: *csaholás, csalás* (ez a Toldiban 'ravaszság'-ot jelent), *csapás, csaplár, csapszék, csárda, csatorna* (a gémeskútnál), *csecsszopó, csekély, cseléd, csihés, csiholni, csikó, csillagos* (bicska), *csillapul, csimpolyogva, csíny* (itt: 'rossz szándékú cselekedet'), *csobolyó, csolnak, csoroszlya, csupán*. De nem értelmezem például a *csók*-ot, mert úgy vélem, hogy a Toldi-szótár használói tudják, mi a *csók*; ha pedig valaki mégsem tudná, előveheti a Magyar értelmező kéziszótárt, ahol ezt találja róla: „Vkinek, vminek szeretet, tisztelet kif-ére v. társadalmi szokásból (pl. búcsúzáskor) felpattanó ajakkal való megérintése . . . / Szájunknak erotikus indítékből vkine kkül. a szájára való tapasztása . . . / Ölelés, szeretkezés.” Ez fontos lehet az értelmező szótárakban, de én a Toldi-szótárban megelégszem Arany János csodálatos idézeteinek közlésével: „. . . úgy ölelné, szíve elfogódnék, Szája hosszú néma *csókra* kulcsolódnék (6: 11); Hagyjon fel kegyelmed kicsinyég a *csókka*l (6: 13); Előtte lebegett édes anyja képe, Mint mikor hozzá ment búcsuvétel végett, S nyakán csimpalyogva ajkán *csókja* égett (9: 14)”. Megismétlem ezzel kapcsolatban azt az elvemet, hogy a szavaknak aprólékos, tudományos értelmezése helyett Arany János szavait és mondatait szeretném a kö-z é p p o n t b a á l l í t a n i .

„A szinonimával történő (egyszavas) értelmezést — úgy tetszik — a szótár szerkesztője előnyben részesíti a körülírással vagy meghatározással szemben” — írja Benkő László. Eredetileg valóban erre hajlottam, de a szócikkek végleges elkészítése után úgy látom, hogy szócikkeimben jóval több lett és lesz a hagyományos formájú, körülírással értelmezés, mint a költői idézetek szavaihoz kapcsolódó egyszavas magyarázat. Egyetértek Benkő Lászlóval abban, hogy az utóbbi típusú magyarázó megjegyzések lehetőleg ne az idézet belsejébe, hanem elébe vagy utána kerüljenek. A *bátor*² ('ámbár, noha') és a *csimpalyogva* ('vkibe, vmibe görcsösen, erősen kapaszkodva') kifogásolt szócikkeiben — lásd Nyr. 106 (1982.): 278 — nem lesz közbevetés, ezeket a most idézett körülírással értelmezések helyettesítik.

Benkő úgy gondolja, hogy a szótárak használói „kényelmesek és türelmetlenek”: elvárják az írói szótártól, hogy készen nyújtsa nekik a szavak jelentésstruktúrájának részletezését, valamint a különféle stílusrétegekbe tartozás jelzését is. A Juhász-szótárban, elismerem, szükség lehet az ilyen szerkesztői minősítésekre, mert ott egymás mellett vannak például Juhász Gyula fiatalkori szerelmes verseinek és évtizedekkel későbbi tájverseinek szavai, vagy a Petőfi-szótárban, ahol ugyanazon szócikkben kaphatnak helyet a versekben és a különféle prózai művekben használt szavak. De az 1846-ban Nagyszalontán néhány hónap alatt írt Toldi — mint egyetlen sajátos, egységes világú műalkotás — szerintem a szótározáskor jóval kevesebb szerkesztői beavatkozást igényel. Nekem elvem, hogy itt csak a legszükségesebb dolgokat kell készen nyújtani a szótár használóinak, mert bízunk kell abban, hogy egyet-mást ők is tudnak, és sok mindenre ők maguk is rájöhetnek a szócikkek tanulmányozása, a költői szöveg szerinti sorrendben egymást követő idézetek olvasgatása közben.

Nem a kényelmes, hanem a gondolkodó, az érdekes jelenségeket fölfedezni szerető embereknek szánom a Toldi-szótárt. Tehát a szótár használói-

nak nem akarok mindent a legapróbb részletekig a saját szerkesztői feldolgozásomban készen adni, hanem be akarom vonni őket a nagy nemzeti kincsünknek, a Toldi nyelvi világának fölfedezésébe, egyéni birtokbavételébe. Felfedező útra hívom azokat, akik szívesen foglalkoznak Arany Jánossal és anyanyelvünkkel. Úgy hiszem, a Toldi-szótárnak úgy kell felépítenie szócikkeit, hogy egyrészt meglegyen bennük a legfontosabb információs anyag, másrészt azonban a továbbgondolásra és a Toldi nyelvének további kutatására is ösztönözzön ez a szótár.

Az *abrak* címszót a próbaszócikkben csakugyan pontatlanul értelmeztem: köszönöm Benkő László figyelmeztetését. Ezt olvassuk a Toldiban: „Bence egy *abrakot* adott a lovának, *Abtrak* is, kenyér is volt a kápa mellett” (10: 8). Ennek az értelmezését most így pontosítottam: ’szemes v. egyéb nem szálas takarmány, ill. ennek egy etetésre szokásos adagja’. Igaza van Benkőnek abban is, hogy a *lát* ige próbaszócikkének egyik idézetében fölösleges a „fával [= rúddal]” értelmezés, mert ennek saját címszavánál, a *fa* szócikkében van a helye. A próbaszócikk kidolgozásakor erre még nem gondoltam, de azóta magam is rájöttem, hogy az idézetek szavait általában elég csak a saját szócikkükben értelmezni vagy magyarázni.

Említettem, igen fontosnak tartom, hogy a költői idézetek minden szócikkben olyan sorrendben kövessék egymást, ahogy a Toldi szövegében következnek egymás után. Láthatjuk az *ablak* szócikkének hét példájában, de másutt is, hogy a példák egymást is magyarázzák (külön szerkesztői magyarázat nélkül), de igazában csak akkor érvényesülhet ez, ha nem bontjuk meg a szövegbeli természetes sorrendjüket a különféle jelentések (jelentésárnyalatok) szerinti szétdarabolással, elkülönítéssel. Az, hogy „Rozmaring bokr van” Toldiné „gyászos *ablakában*” (6: 1), és hogy „*Ablakát*, ajtóját megnyitni se merné” (6: 3), fordított sorrendű idézéssel is elképzelhető, a Toldi-szótár azonban tiszteletben akarja tartani Arany János nyelvi építkezésének a logikus sorrendjét, s idézeteiben mindig az alaptól kíván haladni a ház teteje felé.

Sokan talán hihetetlennek tartják majd, hogy Arany a Toldi tízezer szavas korpuszát nem egészen háromezer különböző szóból építette föl. Pedig így van! Persze, számításba kell vennünk, hogy a Toldi szókincsének gazdagsága csak kis részben mérhető a címszavak számával; sokkal inkább abban van Arany János nyelvi varázsa, hogy ezt a nem egészen háromezer szót káprázatos gazdagságú és sokszor meghökkentő, teljesen egyéni szókapcsolatokban állítja elénk. Egy helyütt például azt olvassuk a Toldiban: „Miklós messze tette magát azon éjjel, Szembeszállt esővel, villámmal és széllel. És midőn a hajnal a homályt elverte, Magát egy sivatag pusztaságban lelte. Ki volt útítársa a kietlen pusztán? A nap ment utána a kék égen uszván: Elérte, elhagyta...” (7: 3). Nem hiszem, hogy valaki is leírt volna Arany János előtt olyasmit, hogy *megy az ember után a nap*, és aztán *eléri, elhagyja*.

* * *

Ha már alkalmat adott nekem folyóiratunk szerkesztősége a válaszcikk megírására, befejezésül felsorolom, mit végeztem el eddig a Toldi-szótár munkájából.

1. A munka 1977-ben a Toldi pontos szövegének megállapításával kezdődött, tekintve, hogy az 1952-ben megjelent kritikai szövegkiadásban (az „Arany János összes művei” II. kötetében) rengeteg hiba van. Erről szóló

beszámolómat „Hogy is írta Arany János?” címmel közöltem a Nyelvőrben (104 [1980.]: 68–84).

2. Ezt a szótár részletes tervének elkészítése és a próbaszócikkek kidolgozása követte 1981 derekán (Nyr. 106. [1982.]: 266–80).

3. Miután a Tankönyvkiadó Vállalat 1982. június 17-én szerződést kötött velem a szótár kéziratának 32 ív terjedelemben való elkészítésére, először az *a* és az *é* névelőket jelöltem meg végig és számoltam meg egy Toldi-szövegben. Ezeket ugyanis nagy számuk (666, 157) miatt fölösleges lett volna egyenként cédulázní.

4. Megállapítottam, mit hogyan rövidítsek a szótárban, és összeállítottam a rövidítések ábécérendű táblázatát. Kidolgoztam az írógéppel való cédulázás rendszerét.

5. Elkészítettem a Toldi minden szavának cédulázását (a határozott névelők kivételével): 1982 őszén a szavakról 9177 idézetes cédula s ezenkívül 94 utaló cédula készült. Az idézetes cédulákon mindenütt megjelöltem, mi legyen a címszó, a szófaji minősítés; jelöltem rajtuk a műben való előfordulás helyét is.

6. Sok munkát adott a kilencezernél több cédula ábécérendbe rakása. A cédulákat öt e célra készült, 30 cm hosszú fadobozban helyeztem el. Az azonos címszavak céduláit úgy rendeztem el, ahogy a Toldi szövegében követik egymást e szavak példái.

7. Ellenőriztem, hogy a cédulák helyes sorrendben legyenek. Közben egy külön jegyzéket állítottam össze a szótár kb. 2940 címszaváról, mindenütt jelölve az esetleges több szófajúságot. E jegyzékben megjelöltem, hogy a külön rendezett utaló cédulákat majd hova kell beiktatni. A legalább ötször előforduló címszók céduláit összekapcsoltam vagy összekötöttem, hogy a szócikkek gépelésekor majd könnyebb legyen kezelni őket.

8. Következett a címszójegyzékben a kb. 2940 címszó közötti szótári összefüggések rendszerének bejelölése. Pl. az *akad* igénél legyen ilyen figyelmeztető jelzés: (vö. *megakad*, *reáakad*), s az utóbbiak szócikkében is legyen összevető utalás az *akad* igére. Hasonlóképp utaljanak egymásra az ilyenek is: *bársonyruha* — *ruha*; *ismer* — *ösmer*; stb.

9. Az újabb lépés a szótár, illetőleg a szócikkek végleges formájának kialakítása volt. Mi hogyan kerüljön beléjük? Hogyan oldjam meg a leggyakrabban előforduló szavak példáinak idézését? Az utóbbiak eltervezéséhez külön összeállítást készítettem a Toldinak legalább 10-szer előforduló szavairól: 166 ilyen szó lesz a szótárban. Egyharmad részük egyalakú szó (amelyhez rag, jel általában nem járulhat; többségük nyelvünk leggyakrabban használt szavai közé tartozik), kétharmad részük pedig olyan, amelyhez ragot, nyelvtani jelet is tehetünk.*

Pásztor Emília

* Cikkem kefelevonatának javításáig a Toldi-szótár teljes kézírata elkészült: 1983. október 28-án adtam át a Tankönyvkiadónak. — P. E.

A beszédművelés a tudományban és az iskolában

(A beszédművelés fogalmáról, témaköreiről, összefüggéseiről)

1. Ha a címben megadott kérdéskörre többé-kevésbé megnyugtató módon akarunk válaszolni, legelőször a *beszédművelés* szó jelentését és szokásos értelmezéseit kell valamennyire megnyugtató módon tisztáznunk. A szó ugyanis nem régi keletű (Hernádi Sándor alkotása 1970 körül), és nem egyértelmű sem a nyelvészek, nyelvművelők, sem a pedagógusok körében, s egyáltalán nem az a nagyközönség számára.

A szakkifejezés előtagja ugyanis a magyar köznyelvben jelenti (általában) legfontosabb értelme szerint egyrészt a *beszél* szóval kifejezett cselekvést, a beszélést (mint külső, hallható szóbeli megnyilatkozást), másrészt ennek tartalmát (amit valaki elmond), harmadrészt azt a módot, ahogyan magát valaki kifejezi. Negyedrészt pedig (több kevésbé fontosnak tekinthető jelentést most mellőzve) jelenti valamely tárgyra vonatkozó gondolatoknak többé-kevésbé rendezett (élőszóbeli) előadását—megszóllaltatását (a szónoklatot, előadást, beszámolót, felolvasást stb.), mely nagyon gyakran előre megírt, de elhangzásra, elmondásra szánt szövegmű és semmiképpen sem azonos a mindennapi beszédtevékenység során elhangzó szöveg(mű)vel.

A nyelvészeti terminológiában — nem törekedve teljesen pontos meghatározásra — a *beszéd* szó — némiképpen Deme Lászlónak A beszéd és nyelv (1976.) című könyvében foglaltakat követve — jelenti mind a nyelvnek (langue) a (valóságot) ábrázoló (egyedi és alkalmi) realizálódását (parole), mind pedig a nyelvhasználatot, nyelvszokást, nyelvezetet, stílust (langage). Ilyen alapon tehát mind az írásos, mind az élőszóbeli nyelvhasználat beletartozik a szó jelentésébe; természetesen ez utóbbinak az írásos alapról megszóllaltatott és a spontán alkotású változata is, valamint ezeknek nyelvi, stílusbeli és elhangzó formája is.

Végül egy szűkebb értelmezés szerint csak a szövegmű hangzásbeli alakja, hangzó formája értendő a *beszédművelés* szó előtagján.

2. Következésképpen a *beszédművelés* szónak is több jelentése van. Létrejöttének idején elsősorban a (szűkebb, majd tágabb értelemben vett) helyes kiejtés művelésének szinonimájaként használták, beleértve a helyes hangképzést és a mondatfonetikai eszközök helyes használatát — főleg kötött, írott szövegek megszóllaltatásakor —, noha a szakkifejezést megalkotója már eredetileg is tágabban értelmezte: „A beszédművelés [...] a nyelvhasználatnak [...] csak egyik ágával foglalkozik tüzetesen, a hangos nyelvvel: az írásművek megszóllaltatásának jelenségeivel és törvényszerűségeivel, valamint eredeti beszédművek előadásával” (Hernádi S. 1970., a kiemelés tőlem, W. I.).

E megfogalmazásban az *előadás* szó azt sugallhatja, hogy saját alkotást, de írásban (előbb) megfogalmazott (és memorizált) beszédművek megszólaltatásáról van csak szó. Ennél sokkal egyértelműbben fogalmaz a szerző a Beszédművelés tankönyvben. „Tantárgyunk [a beszédművelés], amely a nyelvművelésnek egyik ága, elsősorban a beszéd jelenségeivel és törvényszerűségeivel foglalkozik, mégpedig: — az íráson alapuló beszéddel, vagyis az írásművek fölolvásával és előadásával — az írástól független beszéddel, pontosabban: az ilyen beszéd szövegével (szerkesztésével és megfogalmazásával), valamint hangzásával, hangalakjával” (i.m. 1976. 5). Valóban, a könyv első része (9–18) retorikai ismeretanyagot tartalmaz, a beszédművek szerkesztésével foglalkozik. Hernádinak a Beszédművelés az óvónői szakközépiskola I–II. osztálya számára megjelent tankönyvében (1979.) a beszédművek készítésének tudnivalóin túl szó van vitáról, vitavezetésről, kiselőadásról, értekezésről stb.

Hogy Hernádi mennyire fontosnak tartotta mindig is a beszéd teljességének művelését, azt igazolja egy 1969-ben Beszédszervezés című tanulmányában megjelent cikke. Ebben, még a beszédtechnika anyagaként ugyan, öt csoportba sorolja a „legtípikusabb és legfontosabb ismeretköröket”: 1. A tágabb értelemben vett kiejtés: (a) egyes hangok képzése; (b) hangkapcsolatok (hangtálakozások) megoldása; (c) hangmagasság, hanglejtés (dallam), hangszín, hangerő, tempó, ritmus, hangsúly; 2. A hangadás: (a) a légzés; (b) a hangindítás; (c) a testtartás, az izommozgások; 3. A beszéd folyamata (változásai (modulációk): (a) magasság, erősség, szín (váltása); (b) gyorsaság (tempó), ritmus, szünet (váltása); 4. Beszédhibák: (a) a hangadás hibái; (b) a gyorshangok hibái; (c) a beszéd folyamatosságai; 5. A beszéd stílusai: (a) műfajok (mese, elbeszélés, vers); (b) korok, embercsoportok, egyének, foglalkozások, nemek, nemzedékek beszédstílusa; (c) felolvasás, karikírozás; (d) előadói stílusirányzatok, az egyéni stílus kialakítása. (I.m. 134–5.)

Ugyanezeket a nézeteket vallja a Rónai Béla—Kerekes László készítette Nyelvművelés és beszédtechnika c. főiskolai tankönyv is. „Az iskolai nyelvművelés először a beszédmű keletkezésének, a nyelvi kifejezés folyamatának első két szakaszával: a tartalmat biztosító anyag összegyűjtésével és a gyűjtött anyag elrendezésével foglalkozik. [...] Az összegyűjtött és megszerkesztett anyag nyelvi közlésének két formája van: az *előszó* és az *írás*. Az előszavas nyelvi megnyilatkozás hatásossága, eredményessége sok feltételtől függ. Ezekről tájékoztat a nyelvművelésnek beszédművelés című fejezete. A beszédtechnika, a helyes és szép magyar kiejtés, nyelvünk retorikája kap benne helyet. Szerves része ennek a fejezetnek a kifejező olvasás (értelmező szövegmondás), illetve a versmondás készségének kialakítását biztosító ismeretek, tudnivalók összefoglalása” (1976. 12). Beszédművön egyébként ők is, Hernádi is lényegében ugyanazt értik: „Beszédműnek nevezünk minden előszavas vagy írásos nyelvi megnyilatkozást — terjedelmre való tekintet nélkül —, amelynek létrehozására, megalkotására társas létünk, munkánk, hivatásunk készítet bennünket” (i.m. 11).

A magam részéről — ma — ezt úgy fogalmazom meg, Vigh Árpádnak a Retorika és történelem című könyve (Gondolat, 1981.) ismeretében, hogy a beszédművelésben némiképpen a régi retorika tantárgy éledt újjá, de a figyelmet a retorikának a nyelvvel kapcsolatos részére koncentrálván. Elmaradt viszont belőle a meggyőzéssel, érveléssel, stílusesszékkel kapcsolatos ismeretanyag. Ez utóbbit a stílusztika tárgyalja (az irodalmi művek elemzése kapcsán).

3. Iskolai vonatkozásban sem (vagy ma már nem) egyértelmű a beszédművelés szakkifejezés használata, s főleg nem az a gyakorlata.

Az 1962-es előszóval 1963-ban megjelent „Tanterv és utasítás az általános iskolák számára” még nem használja a *beszédművelés* szakkifejezést. A nyelvi-nyelvtani ismeretek alkalmazásával (azaz a nyelvhasználat) kapcsolatban általában három témakört említ: helyesírás; nyelvhelyesség; szókinészfejlesztés, fogalmazás (248–9).

A kommunikációközpontú anyanyelvi nevelés elterjedése után az 1978-ban kiadott „Az általános iskolai nevelés és oktatás terve” már ilyen feladat köröket tartalmaz a tananyag egyes témaköreivel kapcsolatban az 5–8. osztályban: olvasás, beszédművelés; helyesírás; fogalmazás (3: 17–9); vagy: olvasás és beszédművelés, helyesírás; fogalmazás (3: 26–7); vagy beszédművelés és fogalmazás, helyesírás (3: 38) stb.

A gimnáziumi nevelés és oktatás tervében (1978.) a tananyagban ilyen feladatkörökkel találkozunk az I. osztályban: nyelvtan, helyesírás; olvasás és szövegértés; beszédművelés; szerkesztés, fogalmazás (40); nyelvtan; helyesírás; olvasás és szövegértés; beszédművelés; szövegszerkesztés, fogalmazás (42); a II. osztályban: szövegvizsgálat;

szövegalkotás; nyelvhelyesség; beszédművelés; helyesírás (45). A további felsorolás helyett csupán pár mondatot ragadok ki ugyanezen könyv Módszerek c. fejezetéből a beszédművelésről szóló részből: „A beszédművelésben elsőrendű szempont a mondanivaló tartalmának előzetes tisztázottsága. Ez a követelmény mind a kész művek előadására, mind alkotására egyaránt vonatkozik.

A beszéd művelése csak az élő beszéd rendszeres, állandó és céltudatos gyakorlásával valósítható meg. Ezért adjunk a tanulóknak minél több alkalmat a beszédre, [így] [...] alkalmuk lesz a témához, helyzethez, körülményekhez igazodó stílusos kifejezőmód gyakorlására.

A beszédművelés követelményeihez tartozik a helyes beszédtechnika, a helyes kiejtés elsajátítása is mint a szövegtartalom hangos megjelenítésének akusztikai-motoros eszköze” (i.m. 58).

A gimnáziumi nevelés és oktatás terve a beszédművelés fogalmát nagyjából hasonlóképpen értelmezi, hiszen a szituativitás, a szóhasználat, a téma stb. kérdésköréit is beleérti, nemcsak a beszéd folyamat alaptényezőinek számító, szűkebb és tágabb értelemben vett kiejtést (beszédtechnikát, hangképzést, hangkapcsolódási szabályokat, mondat- és szövegfonetikát). Viszont: külön tárgyalja a nyelvhelyességet és a helyesírással, szövegértéssel, szövegalkotással kapcsolatos kérdésköröket. (A beszéd művelés tartalma tehát korántsem egységes!)

Zsolnai József bizonyos mértékig azonban szűkíti is, tágítja is a beszédművelés fogalmakörét. Beszédművelés kisiskolás korban c. könyvében (1979.) ugyanis „Nem pusztán a helyes kiejtés fejlesztését” tekinti a kisiskoláskori beszédművelés részének, hanem egyebek mellett az ún. spontán beszéd fejlesztését is” (i.m. 9), de amikor az elhangzó beszéd kérdéseit tárgyalja, mindenkor tekintettel van „az írott beszédre, az azzal összefüggő nyelvi tevékenységekre, az olvasásra és a helyesíráásra is” (i.m. 12). Szerinte „A kisiskoláskori beszédművelés olyan tanítói tevékenységet jelent, mely a kisiskolások élő szóbeli nyelvhasználatát, elhangzó beszédét a köznyelvi kiejtésnek és a kommunikációs normáknak megfelelően fejleszti mégpedig úgy, hogy fejlesztő tevékenységének középpontjába [...] a kommunikációban keletkező élő szöveget állítja” (i.m. 17). Egyébként Zsolnai a beszédművelést a kommunikációközpontú nyelvművelés részének tartja (i.m. 16).

E néhány forrásra csak azért hivatkoztam, hogy megpróbáljam érzékeltetni, miként terjedt el — bizonyos mértékig a *nyelvművelés* rováására, helyettesítésére — a *beszédművelés* szakkifejezés (némiképpen visszaszorítva a nyelvművelés fogalmát a szóhasználati és nyelvtani helyesség őrzésére, művelésére). Aki pedig visszanyúl a forrásokhoz, azt is láthatja, hogy miként változott, tágult a szakszó hordozta fogalomkör, s mennyire s miért bizonytalan mégis a jelentése.

4. Az említett művekből azt vélhetjük kiolvasni, hogy amit korábban *nyelvhelyesség* és *szókincsfejlesztés*, *fogalmazás* néven tárgyalt a Tanterv és utasítás, az újabb útmutatókba az már *beszédművelés*, *fogalmazás*, részben pedig *olvasás* stb. gyűjtőszók alatt került be.

A kérdés azonban csak az első pillanatra látszik úgy, hogy azt mondhatnánk, pusztán egy olyan terminológiai változásról van szó, mely a *nyelv* és a *beszéd* (langue és parole) párhuzamát és szembeállítását akarja kifejezni és tudatosítani. Illetőleg, hogy a szakkifejezés megváltoztatásával a szerzők azt a felismerést akarják jelezni és tudatosítani, hogy (az iskolás korban) nem „a” nyelv művelésére van szükség, hanem a helyes és pontos, magyaros nyelvhasználat tudatosítására, a közösségekben, társadalomban élő egyén beszédkulturájának, kommunikációs képességének kifejlesztésére, fokozására, beleértve az írásos és élő szóbeli kommunikációt egyaránt.

5. Azért sem lehet pusztán terminológiai változásra gondolni, mert a tanári praxisban éppúgy, mint a nagyközönség és a „hivatásos beszélők” (színművészek, bemondók stb.) körében, az oktatási és nevelési tervben foglaltak ellenére sem egységes a *beszédművelés* szónak az értelmezése. S nem az a nyelv és beszéd kutatóinak, a nyelvművelés és beszédművelés szakembereinek köré-

ben sem. Legtöbbször bizony a szűkebb és a tágabb értelemben vett helyes kiejtés vizsgálatát (a kiejtési norma feltárását), azután a művelését értik rajta. Azaz a nyelvművelésnek, a nyelvhelyességnek a helyes hangképzéssel, a hangkapcsolódási szabályok megtartásával, érvényesítésével, az idegen szavak, nevek helyes kiejtésével foglalkozó részét, és a mondatfonetikai eszközök (a hangsúlyozás, a hanglejtés, a beszédtempó és a szünet — kevésbé a beszédritmus) helyes használatával kapcsolatos kérdéskörét. Az utóbbi néhány évben már a szövegfonetikai eszközök alkalmazását, az írott mű szöveggközpontú megszólaltatását is kezdik ideértetni. Lényegében azonban a helyes felolvasás vagy reprodukálás, esetleg interpretálás művelését tartják a beszédművelés egyetlen vagy elsőrendű feladatának.

Ezt az értelmezést sugallja az is, hogy a szép magyar beszéd versenyeként emlegetett Kazinczy-versenyek tulajdonképpen felolvasó versenyek, melyeken a feladat: más által írt szöveg értő, értető, tiszta megszólaltatása, esetleg tolmácsolása: tiszta artikulálás, helyes hangsúlyozás, hanglejtés, világos, tiszta szövegértelmezés.

Ugyancsak felelőssé teszi ezt a szűkített értelmezést az is, hogy a Rádióinak Beszélni nehéz adása — céljának, jellegének megfelelően — reprodukált, kisebb mértékben: interpretált, azaz írásos alapról megszólaltatott szövegmondáson (felolvasáson) kéri számon és magyarázza a mondatfonetikai eszközök helyes használatát; mondatnyi terjedelmű példákra, de nem csupán a mondatra ügyelve.

Nem sokat segít a beszédművelés fogalmának körülhatárolásában, pontosításában a Sátoraljaújhelyen ösztönként megrendezett Édes anyanyelvünk verseny sem. A pedagógus közvélemény ugyanis mint nyelvhaznázati (s némileg nyelvhelyességi) versenyt tartja számon, annak ellenére, hogy ezen a versenyen a spontán, természetes szituatív beszéd kapja a legnagyobb szerepet. Vélhetőleg azért, mert a versenyfordulók első felében a versenyzőknek egy-egy írásos nyelvtani-nyelvhelyességi feladatsort kell megoldaniuk, s a verseny előszóbeli fordulóján — mert ez az alapgond! — a szövegszerkesztés, szóhasználat, gondolatosság a megítélés tárgya. Ezért a versenynek szövegalkotási, nyelvhaznázati része a „fogalmazás” elszakad a „kiejtéstől”, a megszólaltatástól. Ez a magyarázata, hogy ezen a versenyen sok a gyenge hangú, hibás hangképzésű, rossz hangsúlyozással, rossz hanglejtéssel beszélő, de „jó beszélőkéjű”, „szavakész” fiatal. Mind az őket felkészítő tanárok, mind ők maguk a szövegalkotást, szövegszerkesztést, szóhasználatot tartják fontosabbnak. A nyelvi, nem pedig az akusztikai formát. És nem a kettő együttesére törekcsenek és ügyelnek. (Vagy talán az a másik baj, hogy az írásra alapuló beszéd szövegformálását, dallamvilágát várjuk tőlük, nem az élőszót?)

Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a vers- és prózamondó versenyeken is. Ezekben a versenyeken ugyanis az interpretálást, az érzelmek kifejezését, a „felfogást” szokás elsődlegesnek tartani, a helyesen értelmező és a tiszta artikulációjú szövegmondás rovására. Ugyanakkor azonban éppen ez a terület az, amely — talán akaratlanul — a beszédtechnikára, a szöveg helyes interpretálására szűkíti le a beszédművelés fogalmát, mintegy kifejejtve, olykor kizárva belőle a spontán élőszó szövegalkotási és hangoztatási stb. részét. Az előadó- és színművészet ugyanis mások által megfogalmazott és írásban rögzített gondolatok megszólaltatásának gondjaival küzd. Az interpretálás és szövegalkotás együttese a rádiós és tévés beszédben vetődhetne fel erőteljesen, de ez a kérdéskör ott is csak egy szűk réteget érint vagy érdekel. Kevésbé fordul ott a figyelem a spontán élőszónak együttes szerkesztési, szövegalkotási és hangoztatási gondjaira.

E meglehetősen bizonytalan értelmezések között próbált rendet teremteni a Nyelvművelő kézikönyv, amikor a *beszédkultúra*, *beszédművelés*, *beszédkészség* fogalmát együttesen próbálta meghatározni (1:318—9). A Nyelvművelő kézikönyv azonban — m a i szemmel nézve — adós marad olyan — szintén több értelmű — kifejezésnek magyarázatával, mint *élőszó*, *előadásmód*, *beszéd*, *beszédmű*, *beszédstílus*, *hangvétel* stb. Így csak következtetni tudunk arra, hogy az élőszó fogalomkörébe beletartozik mindaz, ami a kommunikációs folyamat során verbálisan elhangzik. De hol maradnak a kommunikációnak azok az eszközei, melyek mint járulékos elemek, részei lehetnek a beszédművelésnek? Nem tud-

juk meg egészen pontosan, hogy a *beszéd* fogalomkörébe a beszélésen mint kommunikációs folyamaton vagy tevékenységen túl csak az sorolható-e, ami valamilyen formában el- vagy felhangzik, s az már nem, ami az olvasónak és olvasásra van szánva. Ugyanígy nem tudjuk meg pontosan, mi a *beszédmű*: az-e, ami éppen most, spontán előszóként vagy később (írásos alapról) interpretálva-reprodukálva el- vagy felhangzik, illetőleg hogy ide tartozik-e pl. a levél, a leírás, a feljegyzés stb. vagy ezek inkább *nyelvi művek-e*?

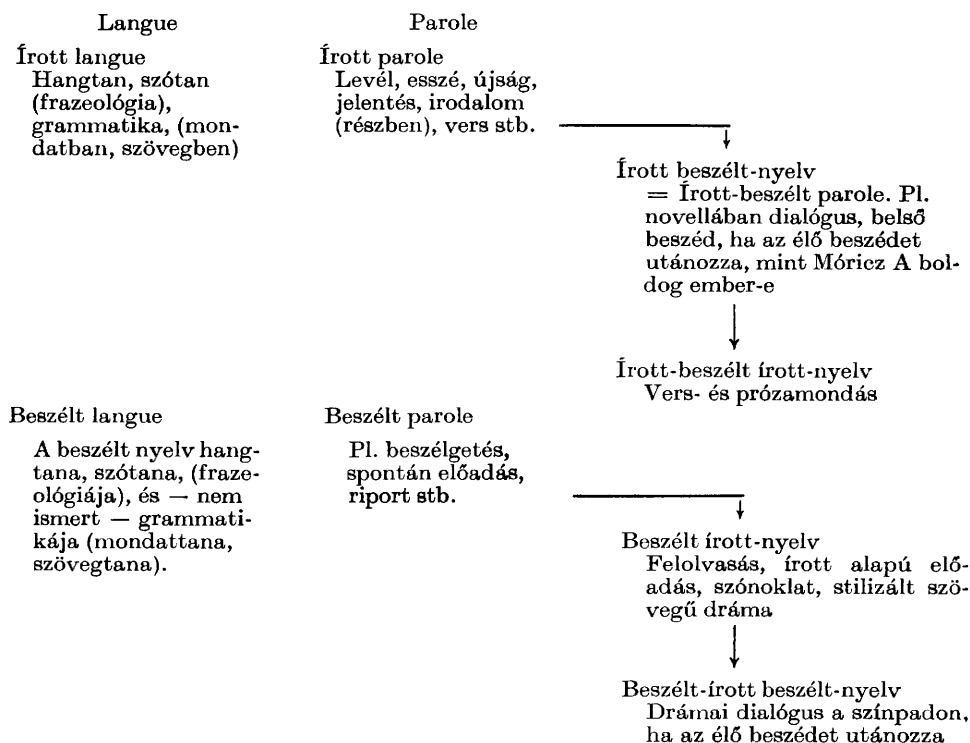
6. Akármint vizsgáljuk is, a *beszédművelés* fogalma nem válik egyértelművé, s főleg nem pontosan körülhatárolhatóvá. Egyrészt túl szűk, másrészt túl tág a fogalomkör. De ami talán még ennél is fontosabb, nem kapjuk meg, hogy e viszonylag új fogalomnak mik a specifikus, identifikáló jegyei-területei, azaz mik azok a sajátos területek, ismérvek, melyek a hagyományosan és tágabb értelemben vett nyelvművelésen belül elkülönítik a beszédművelést, illetőleg valamilyen pluszt adnak a korábbi értelemben vett *nyelvművelés* tematikájához. Nem kapjuk meg, milyen területekre, egymásra épülő témákra bontható le, és milyenekből építhető fel a beszédművelés egésze. Végezetül az sem derül ki, melyek azok az okok, melyek azt szükségeltetik, szükségeltetik, hogy a tágabb értelmű, már eléggé meggyökeresedett *nyelvművelés* műszó helyett a *beszédművelést* használjuk.

Ez utóbbi ellen egyébként tiltakozik Bencédy József is, aki Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában című cikkében a tantervi fejezet elnevezéséül — hasonló megfontolások alapján — a *beszédművelés* terminus helyett a *nyelvművelés* visszaállítását, illetőleg kibővített értelemben való használatának elfogadását javasolja (Nyr. 105 [1981.]: 433).

Bencédy javaslatával bizonyos mértékig egyetértek, mert — nézetem szerint — a nyelvművelés legfőbb célja — ma már — nem a nyelv (a langue) eszköztárának bővítése pl. új szavakkal, kifejezésekkel, hanem a nyelv *vet* használóinak és a nyelvhasználatnak művelése: (anya)-nyelvi műveltségünk fejlesztése, tudatosítása; ezen belül a (nyelvileg, logikailag, kommunikációs szempontból) helyes nyelvhasználat (ki)alakítása, kiművelése: a parole jobbítása. (Ilyen értelemben el lehetne fogadni általánosító értelemben is a beszédművelés szót, de ekkor a nyelvművelést a nyelv fejlesztésére (magyarítás, szóalkotás stb.) kellene szűkíteni. — Ha pedig a beszédművelést csak az elhangzó beszéddel kapcsolatos témakörökre korlátozzuk — de lehet-e? —, akkor a *beszédművelés* mellé meg kellene alkotni — a nyelvművelésen belül — az *írásművelés*-t is. Tehát: nyelvkutatás (nyelvtudomány) → nyelvművelés (a nyelvtudomány alkalmazott ága) és benne: *a*) nyelvfejlesztés (a nyelvi kifejezőeszközök gyarapítása: szóalkotás, magyarítás; a nyelvtani rendszer egységesítése, szabályozása, normalizálása, a nyelvi-nyelvtani hibák gyomlálása), *b*) írásművelés (az írott nyelv használatának és használóinak művelése, fogalmazástanítás) és *c*) beszédművelés (a hangzó nyelv használatának és használóinak művelése).

De mivel a nyelvnek (a langue-nak) két fő realizálódási formája van (és még kettő), ti. az írott nyelv (használat) — írott parole — és a beszélt nyelv (használat) — beszélt parole —, a *beszédművelés* lehetne ez utóbbinak, a szűkebb értelemben vett *beszéd*-nek a művelése: azaz a beszélésnek és az elhangzó nyelvhasználatnak, a hangzó parole-nak a művelése és mindannak, ami ezzel összefügg. De még mindig gondot jelent, mi legyen a másik két fontos és eddig figyelembe nem vett változattal, melyet J. Soltész

Katalinnal egy munkahelyi beszélgetés során ismertünk fel: a beszélt írott-nyelvvvel (az elhangzásra szánt írásműnek, az előre írásban megfogalmazott beszédnek — szónoklat, felolvasás, hír a rádióban, dráma stb. — megfogalmazási és megszólaltatási gondjaival); valamint az írott beszélt-nyelvvvel (pl. regényben, novellában dialógus, belső beszéd, ha az élőszót utánozza). S mi legyen a közbülső területekkel, az írott-parole megszólaltatásával az írott-beszélt írott-nyelvvvel (pl. vers- és prózamondás), valamint a beszélt-írott beszélt-nyelvvvel (pl. a színpadon felhangzó drámai dialógus, mely az élőszót utánozza) stb. (Vö. erre még Banczerowsky NyK. 1981., 1982.)

Azt hiszem, mindezekon érdemes vitatkozniuk — a kutatóknak. Ti. mindezek felett, úgy érzem, van egy olyan szempont, melyet (itt és most) mindenképpen figyelembe kell vennünk. És ez a praxis szempontja. Erre pedig Rónai Béla hívta fel a figyelmet. Ezeket írta a beszédművelés fogalmáról vitázva: „Föltétlenül vegyük figyelembe a közoktatás új dokumentumait, a tanterveket, továbbá az új tankönyveket, az auditív és audiovizuális információhordozókat, legfőképpen pedig a beszédművelés oktatását ellátni kényeszerű pedagógusokat, s a beszédművelés fogalmának további bonyolítása helyett állapodjunk meg a beszédművelés saját rendszerében, és segítsük elő, hogy a magyar nyelv és irodalom tantárgy a kommunikációs képességek fejlesztésének szintjén integrálja az anyanyelvi nevelés részterületeit, köztük a beszédművelést. A beszédművelésben viszont érvényesül-

jön az összes tantárgy, sőt az iskolai oktatás és nevelés minden területének integrációja.” (Rónai Béla: Kézirat. A kiemelés tőlem. W. I.)

Próbáljunk tehát megegyezni abban, mit is értsünk — vagy mit lenne jó értenünk — a *beszédművelés* szón, illetőleg használatakor a kifejezés előtagján; mit jelentsen az elhangzó beszéd és ami hozzátartozik, s mi a beszédművelés rendszere! Enélkül ugyanis lehetetlen egységet teremtenünk abban, mit tanítunk beszédművelés címén, s mi az, amit a kutatás a beszédművelés céljaira el tud végezni, s eredményeiből a beszédművelés fel tud használni. Enélkül lehetetlen megállapítani azt is, mik a nyelvtudománynak, a beszédkutatásnak a beszédművelésben felhasználható újabb eredményei, s mik azok a korántsem új problémák, amelyekkel nem foglalkozik sem a beszédkutatás, sem az (iskolai és iskolán kívüli) beszédművelés, noha figyelembevételük nélkül nem lehet eredményes beszédművelő munkát végezni: sem a beszéd tisztaságát, sem a beszédkultúrát nem lehet megjobbítani. Enélkül nem láthatjuk, melyek azok a területei a nyelvi vizsgálódásnak, melyek nem tartoznak ugyan határozottan a „beszédkutatás” körébe, mégis megtermékenyítőleg hat(hat)nak rá, s anyagot adhatnak a beszédművelés tematikájának, módszereinek kidolgozásához.

A következőkben tehát nem a beszédművelés tartalmát, fogalmát akarom meghatározni, hanem fogaskerékként összefüggő köreire, rendszerére, egymást determináló részterületeire szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy láthassuk — a magam véleménye szerint —, mit kell elvégezni a beszédművelő munka során, s a tudomány mihez nyújt(hat) segítséget a paraxisnak. A legegyszerűbb, legkézenfekvőbb közlésköröktől haladok a bonyolultabbak felé. S máris elnézést kérek, hogy fejtegetéseim folytatása „leltár” lesz. A forrásokra nem utalok. Cikkem végén viszont megadom az idevágó legfontosabb művek bibliográfiáját.

7. Azt hiszem, az (el)hangzó parole-t (a továbbiakban: beszédet) és ennek művelését s — mintegy alapjaként — a kutatását több síkon lehet megközelíteni. S itt nemcsak az iskolára, a közoktatásra gondolok, hanem mindenekelőtt a pedagógusok (tovább)képzésére — beleértve a matematika, sőt a testnevelés tanárait is. De ide értem a leendő jogászok, közgazdászok és kiemelt mértékben a rádiós-tévézés újságírók képzését is. Mert ami ezen a téren, különösen rádiós-tévézés újságírói körökben tapasztalható, az édeskevés.

1. A beszéd folyamat alaptényezőinek síkja. Ide tartozik véleményem szerint a szűkebb értelemben vett beszédtechnika és a (helyes) kiejtés kérdésköre, valamint ezeknek, a szűkebb értelemben vett fonetikának kutatása. A fonetikának és a beszédművelésnek — elméletileg — legkidolgozottabb kérdésköre ez. Új eredményekkel, legalábbis az iskola szempontjából új eredményekkel és területekkel alig-alig találkozhatunk, legfeljebb bűnösen elhanyagoltakkal.

a) A helyes beszédlelégzés, a helyes, modulációra képes beszédhang, a középhang, a megfelelő hangszín kialakítása a beszéd folyamat egészében. Ide tartozik a dinamikus, vivőerejű, modulálásra képes, kellemes színezetű beszédhang, a középfekvésre épülő, megfelelő hangerejű beszéd, a helyes hangindítás és a beszéd folyamat során a hangszínezés; a helyes tagolás, hangsúlyozás, hanglejtés érdekében. A pedagóg-

gusok és neveltjeik számára szinte teljesen ismeretlen terület, a fonetika sem nagyon foglalkozik vele; csak nemrég kezdte meg a beszédhangszín, -színezés kérdéseinek vizsgálatát. A helyes beszédlégzés, hangadás, hangindítás érdekében — következőképpen a pedagógus munkaeszközeinek, hangjának védelmében is — tanítani kellene mindazt, amit ebben a tárgykörben a színészi-előadó-művészi beszédtechnika és az énektechnika, valamint a logopédia kidolgozott, közreadott. (Ha nem is olyan fokon és olyan igénnyel!)

b) Az egyes beszédhangok helyes képzése, ezen belül a kiejtési vagy hangképzési normának és standardnak és a nyelvi rétegeknek megfelelő hangképzési módnak a kérdése. Mind ezzel elméletileg tisztában van a pedagógustársadalom és a beszédművelés szakirodalmá. A kutatásnak is rengeteg felmutatható eredménye van ezen a téren. (Olyannyira, hogy már gépi úton szintetikus beszédet is sikerül előállítani.) A beszédhangnak és a hangképzésnek a legkisebb — szinte molekuláris, elemi — részecskéit is megvizsgálta már a tudomány. Gyakorlatilag azonban — a deskripción túl — a funkcionális oktatásban nem tud velük mit kezdeni az iskola. A Kazinczy-versenyek bizonyítják, hogy ifjúságunknak még a szépen beszélő rétegében is sok a beszédhibás, ha nem is súlyosan. Hangképzési, főleg hangadási hibákkal beszél a pedagógusok többsége. Főleg a szigmatizmus terén sok a hiba. A pedagógusok és tanítványaik nem hallják a rossz hangot, és még a kisebb hibákat sem tudják javítani alapvető logopédiai ismeretek híján. Ez utóbbiak megszerzéséhez szükség lenne legalább olyan ismeretanyagra, mint a Seper—Montágh—Vinczéné-féle A gyakori beszédhibák kötetben és a Vinczéné Biró Etelka szerkesztette Gyakorlóanyag a pöszeség javításához c. könyvben található.

A hangképzési norma rétegződése tekintetében is figyelemmel kellene lenni az újabb kutatási eredményekre, pl. Deme, Elekfi, Nyíri, Fischer, Hernádi, Wacha és mások munkáira.

c) A koartikuláció (a beszédhangok egymásra hatása) eléggé tisztázott kérdése a fonetikának, a kiejtéseknak és a helyesírásnak. Különösebb gond itt a közoktatásban nincs, hála a helyesírás- és olvasástanításnak. A koartikulációs szabályszerűségek legjobb összefoglalása Deme, Elekfi cikkeiben, a MMNyR-ben és a NyKk.-ben található meg.

d) Nagy gondot okoz — mert nem is nagyon szokták elemezni a tudományos kutatásban — az artikulációs folyamat egésze: az artikulációnak a beszélőre jellemző általános sajátosságai. (Pl. a delabilizált v. túlabilizált beszéd; a zárt szájú beszéd; a zöngésített vagy zöngétlenített beszéd; a kemény (agresszív) vagy lágy artikuláció; a lepegés és pattogás, valamint a beszédritmus egyéb hibái; azután az ének és a beszéd artikulációs folyamatai közötti különbségek tartoznak ide.) Deskripció formájában ismeretesek ezek a kérdések a kiejtés kutatói előtt és a beszédművelés szakirodalmában, de a helyes artikulációs folyamat tanítása, a hibák javítása olykor szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a beszédművelő pedagógust; nem tud mit kezdeni a dadogással, a hadarással, a zárt szájú beszéddel. Hasznos ismeretanyag található a logopédiai szakirodalomban és az ide vágó audiovizuális anyagban. Ezeket a beszédművelésben akkor is hasznosítani kellene, ha a szerzők egy része nem céhbéli nyelvész, de a beszéd gyakorlatahoz kiválóan értenek tapasztalati úton. Ismeretanyagukat azért kellene átemelni a közoktatásba, mert az artikulációs folyamat egészének szabályozása, javítása nélkül lehetetlen az egyes hangok képzésében fellelhető hibák javítása.

Az artikulációs folyamat egészének kérdésköre már tulajdonképpen összeköti a következő síkkal vagy síkokkal.

2. Az értelmes és kifejező — normatív — hangoztatás a mondatnak, — a hang felől kiindulva — mint a megszerkesztett legnagyobb nyelvi egységnek a síkján, tekintettel a mondatnak meg- és a szövegbe beszerkesztett voltára. A mondatfonetikai eszközök mondategészen való használatának kérdésköre tartozik ide. Mégpedig:

a) a mondatfonetikai eszközöknek (hangsúlyozás, hanglejtés, tagoló szünet, mondatritmus) és magasabb szintű formációiknak (hangerőváltás, hangfekvésváltás, ritmusváltás, hangszínezés) normatív alapformái és emfatikus változatai tartoznak ide. Az egész kérdéskört alapfokon, normatív jelleggel többé-kevésbé kidolgozta a szaktudomány, mégis tulajdonképpen tisztázásra vár. A kiejtéssel kapcsolatban fellelhető sok álszabály és babona ellenében teljesen új szemléletre lenne szükség az intonációs eszközök használatát illetően. Szakítani kellene végre a hangsúlyozás fetiszálásával, a hanglejtés egysíkú szemléletével (hogy t.i. a hanglejtés csak a mondat jelentéstartalmát és az érzelmekeket fejezi ki). Helyettük — nem a mondatból, hanem — a mondatláncból és a szövegegészből kiinduló kiemelés, súlyozás szerepét, fontosságát, formáit kellene tudatosítani. A hangsúlyozási álszabályok (így pl. a jelző kötelező hangsúlya, a mondat élén álló szónak, szószerkezetnek kötelezően hangsúlyos helyzete stb.) helyébe is az értelmező és árnyalt kiemelésnek szabályozó és meghatározó elvét kellene átvinni a beszédgyakorlatba. Különös figyelemmel kellene megvizsgálni a kiemelés-súlyozásnak és a mondat meg- és beszerkesztettségének, a mondaton belül pedig a szórendnek és sorrendnek determináns szerepét a mondat intonációja tekintetéből. (Ez már mondattan is: mondattnai, szerkezeti elemzés a hangoztatás helyessége érdekében!)

Hasonlóképpen szólni kellene végre a hanglejtésnek, a hangerő és hangfekvés váltásainak szerepéről a kiemelésben, tagolásban: a mondaton belüli (és az azon túli) szerkezeti határok jelzésében betöltött tagoló szerepéről, valamint kapcsoló funkciójáról. Meg kellene szüntetni azt a tévhitet is, hogy a kijelentő mondat hanglejtése ereszkedő, a kérdő emelkedő-eső; ti. a szakszó ereszkedő, ha ereszkedő stb. Ezekkel a kérdésekkel eléggé részletesen foglalkozik a szakirodalom. Ami viszont adóssága a beszéd kutatásnak, a fonetikának, az az élőbeszéd mondatintonációjának vizsgálata, valamint az intonációs eszközök együttjáró és egymást helyettesítő (konkomitáns és alternatív) használatának elemzése.

b) Külön terület az (összetett) mondat egészének dallamvilága, azaz az intonációs eszközöknek a mondat jelentéstartalmától, meg- és beszerkesztettségétől, megszerkesztettségi fokától függő alkalmazása. (Pl. attól függően, hogy a mondat kijelentő vagy kérdő-e, egy szakaszú vagy több szakaszú-e, nyomatékos vagy nyomatéktalan-e, egyszerű vagy összetett-e, ezen belül mellé- vagy alárendelő-e, vagy hogy milyen a szószerkezetek szintézisé és tömbösödése; teljes-e a mondat vagy hiányos, kihagyásos-e, esetleg közbevetésekkel tűzdelt stb.) Itt a szórendnek és a hangsúlyozásnak, a hanglejtésnek, a mondatyszerkesztésnek, -szerkezetnek és a tagolás-kapcsolásnak, velük együtt a hangerőnek és a dallamvilágnak összefüggéseit világítják meg a mondattan és a szerkesztéstan szempontjai (pl. az írott és beszélt nyelvi mondatyszerkesztés különbségei).

Példaként csak néhány gondolatot vetek fel: csakugyan ereszkedő-e a magyar kijelentő mondat hanglejtése, s nemcsak a kijelentő mondat zárlatára, azaz utolsó hangsúlyozási-hanglejtési egységére jellemző az ereszkedő dallammenet? Csakugyan a legáltalánosabb hanglejtési forma-e az elül eső, és nem gyakoribb-e — spontán beszédben — a végén emelkedő; nincs-e valamilyen eddig fel nem ismert funkciója a szökőzáras dallammenetnek és a szakaszvégi nyomtatéknak? Stb. Vagy: mik a reprodukció (felolvasás) kliséi; mi az oka a felolvasás érzelmét, értelmet visszafogó hatásának; a szövegben, mondanivalóban való gondolkodás kérdésköre stb. Vagy: mennyiben gátja a beszédnek, ha a frazeológia nem aktív birtoka a beszélőnek?

Az újabb kutatások és a korábbiak is bebizonyították, hogy a mondat nyelvi megformáltsága, ill. a mondat zárlatának hanglejtése jelzi a mondat kijelentő-, kérdő stb. voltát. Azt viszont még nem tárták fel a kutatások, hogy melyek az írott nyelv és a spontán előszó közötti monatszerkesztésembeli és intonációs különbségek, melyek az utóbbi törvényszerűségei vagy játosságai.

Ugyancsak Deme kutatásai, a Kazinczy-versenyek és a rádiós beszéd vizsgálata hívta fel a figyelmet a mondat meg- és beszerkesztettségének, valamint a mondatfonetikai eszközök használatának összefüggéseire. Sajnos az ezzel kapcsolatos eredmények még nem kerültek át a köztudatba. Még inkább sajnálatra méltó, hogy élőnyelvi kutatások alig folynak, s ha igen, akkor sem nagyon lépik át a mondat határait. Pedig a beszédművelés és ezt megelőző a beszéd kutatás számára nagyon fontos, hogy fel tudja használni a mondatot, s nem kis mértékben a szövegtani kutatások eredményeit. Ehhez viszont sok (élőnyelvi) kutatásra lenne szükség nemcsak a mondatlánc, hanem a szöveg és mondanivaló megszerkesztésének síkján is.

c) Kiegészítő szempontként azonban itt már azt is figyelembe kell venni, hogy írott vagy spontán beszéd helyzetben (előszóban) alkotott (szimultán vagy szukcesszív) mondat megszólaltatásáról, azaz felolvasásáról, interpretálásáról vagy spontán beszédéről van-e szó. (Erre a kérdéskörre ismét csak Deme, Fónagy — Magdics, majd Wachá hívta fel a figyelmet.) S a hangzásban itt is közrejátszanak már fogalmazási kérdések, hiszen az írásos és a fültre való fogalmazás megtanítása — olvasónak vagy hallgatónak szánjuk-e mondanivalónkat — ismét fontos feladata a beszédművelésnek és a fogalmazás-tanításnak is. A szimultán és a szukcesszív monatszerkezet megalkotásának és elmondásának kérdései tartoznak ide, kis kitekintéssel pedig a kommunikáció közben lezajló folyamatok (vö. 8.2.). Nem ártana, ha a kutatás megvizsgálná nemcsak az írott és beszélt nyelv monatszerkezeti, következőképpen akusztikus különbségeit, hanem ezeknek a befogadóra tett hatását, az emlékezetben tartás mértékét is. (Pl. megfigyeltem, beszédet hallgatva: 4 szóból álló szó szerkezetet viszonylag könnyen meg tudunk jegyezni, 6 szavasat nehezen, 8 szavas vagy hosszabb szó szerkezetet már egyáltalán nem vagy csak alig-alig.)

3. Az értelmes és kifejező megszólaltatás a mondatnak, mint a szövegbe beszerkesztett (a szövegrész szempontjából a legkisebb megszerkesztett) nyelvi egységnek a síkján, más szóval a mondat- és szövegfonetikai eszközöknek használatára egyrészt a mondatlánc (olat) ban, másrészt a szövegegészben. Másképpen: az adekvát beszéd a beszéd-, ill. a szövegmű síkján. Ide tartozik:

a) A mondat- és szövegfonetikai eszközöknek standard és norma szerinti adekvát használta a mondatok és gondolatok

összefüggésének, meg- és összeszerkesztettségének szempontjából: a kiemelés eszközei és módozatai (hangsúlyozás, hanglejtés, szüntethasználat; a hangerő, a hangterjedelem, a beszédritmus váltásai, a beszédszünetek, a hangszínezés stb.) az ismert és új elkülönítésére, kiemelésére; szerkezeti tagolásra és kapcsolásra.

b) A szövegalkotásnak, szövegszerkesztésnek az írásos és élőszóbeli mondat- és szövegszerkesztéssel, a kettő közötti különbségekkel foglalkozó része természetesen a szövegelemzés kérdésköre: tartalmi-logikai elemzés a mondat, bekezdés vagy gondolati egység, ill. a szövegegység szempontjából: a szöveg szerkezetének felismerése a megszólaltatás, kifejezés érdekében. Ennek eredménye lesz majd az akusztikus eszközök helyes használata a tagolás és kapcsolat jelzésére, a tétel- és szöveghangsúlyos részek kiemelésére, a szerkezeti tagoltság és az érzelmek, a narráció, az idézet stb. érzékeltetésére.

c) Mindezek alkalmazása írott (olvasónak szánt vagy felolvasásra készült) szöveg elmondásakor vagy élőszó esetén — figyelemmel a mondatyszerkesztési különbségekre —, ill. mindezek alkalmazása a szövegés előadói stílusnak, a megszólaltatás szituációjának megfelelően (ilyenek pl. a versmondás, a prózamondás, az értekező előadás, a felolvasás és a spontán beszéd számos szituációja: a mindennapi beszédhelyzetek).

d) Természetesen nem szabad megfeledkezni mindennek artikulációs vetületéről sem, különös tekintettel a mindennapi beszédhelyzetek természetes követelményeire.

Ezzel a kérdéskörrel elég sokat foglalkozott a kutatás; részben a beszédművelés, részben pedig az előadóművészet szakirodalma tárgyalta meg problémáit (az írásos és részben a spontán szövegek megszólaltatásának gondjairól pl. a Kazinczy-versenyek és a rádiós-téves beszéd kapcsán). A pedagógusképzés feladatairól, az előadóművészetben felmerülő kérdésekről egyaránt sok tanulmány, szakkönyv jelent meg. — A fogalmazás, szövegszerkesztés, tehát a szövegtan irányából megközelítve is szóba került a kérdés jelenhányszor.

Elégé elhanyagolt része viszont a kutatásnak a spontán beszéd megfelelő területeinek vizsgálata akusztikus, mondatyszerkesztési és szövegtani szempontból, különösképpen e három rész összefüggéseinek elemzése, törvényszerűségeinek összegezése. Az ELTE-n most indul meg nagyobb méretekben a spontán szövegek nyelvi elemzése. Bizonyos eredmények már publikálásra kerültek, mások (A tömegkommunikáció nyelve c. tanulmánykötetben) kiadásra várnak.

Az oktatás, a gyakorlati munka számára is bőséges anyagot találhatunk tankönyvekben, munkafüzetekben, segédkönyvekben.

8. Tulajdonképpen eddig tart — véleményem szerint — a szűkebb, — mondjuk — hagyományos értelemben vett beszédművelés, amely a legszorosabb kapcsolatban van a hangzással, s megfelel a régebben tágabb értelemben használt helyes kiejtés fogalomkörének. A különbség a beszédművelésnek korábbi szűkebb és az újabb értelmezése között az, hogy az akusztikus eszközök normatív és standardszerű használatának igénye már nem csak kötött (írott) szöveg megszólaltatásának (hangosításának, felolvasásának, előadásának) kapcsán merül fel, hanem érvényes a spontán alkotású szövegre, az élőszóra is. Ugyanakkor kiegészülhet mindez a nyelvi rétegeknek megfelelő akusztikum tudatosításával. Mindezt viszont már a beszédművelés fogalomkörének tágabb értelmezése, s az ilyen értelemben vett beszédművelő munka segítheti elő.

Ez a tágabban értelmezett beszédművelés azonban már sokkal több ponton érintkezik a hagyományos és teljesebb értelemben vett nyelv műveléssel, a hagyományos retorikával, valamint az olyan témakörökkel, melyek ma még fogalmazás, szövegalkotás, stilisztika, mondattan, szerkesztéstan, szövegtan néven kapnak helyet az iskolai és főiskolai, egyetemi oktatási, nevelési tervekben, a tudományos munkákban. Azért mégis akad néhány, eléggé világos határvonal meghúzására alkalmas rész.

1. A beszédnek, beszédművelésnek az eddig említettekkel és a hagyományos nyelv műveléssel leginkább kapcsolódó — és az iskolai oktatásban is egyik legfontosabb — szintje az, amelynek során a kommunikációs szituációk, attitűdök (helyzetek és viszonyok), az interakcióban résztvevők közötti kapcsolatok kerülnek a vizsgálat (elemzés, tudatosítás) és a művelés (tudatosítás, gyakorlás) középpontjába. Tulajdonképpen ez az a terület, mely a szóhasználatnak, szövegalkotásnak: mondat- és szöveg szerkesztésnek (előtte a téma körülhatárolásának, a mondanivaló elrendezésének) a kérdéseit tárgyalja egyrészt (és ennyiben kapcsolódik az írásos fogalmazás és az általános nyelv művelés kérdésköreihez). Másrészt azonban ide tartozik a szituációban való megszólaltatás, a hangvételnél és az akusztikus stílusnak a kérdésköre is, harmadrészt pedig a spontán beszéd.

Tehát azok az egymást kölcsönösen meghatározó problémakörök sorolhatók ide, melyeket a kommunikációs folyamat megkezdése előtt kell tisztáznunk: miről mit, kinek, miért, mily formában és nyelven, hol és milyen körülmények között kell elmondanunk az interakció során. Tehát a tárgy, a téma és mondanivaló körülhatárolása; a közönség-hallgatóság figyelembevétele; a beszéd céljának, műfajának, ezen belül közlési módjának, formájának meghatározása; stílusának és nyelvezetének megválasztása; a hely és a szituáció, attitűd tekintetbevétele. Ez a terület, amely igazolja, miért beszédművelés megnevezés alatt került bele a kérdéskör — nagyon helyesen — az oktatási és nevelési tervek tematikájába. És ez az a terület, mely a legnagyobb gondot jelenti nemcsak a diákoknak, hanem a társadalomban élő s picit is közéleti felnőtt számára.

Mi kapcsolható be és mi tartozik bele (s mi nem) ennek a szintnek a kérdésköreibe?

a) A téma és mondanivaló körülhatárolása, az anyaggyűjtésnek anyagismeretnek, az anyag elrendezésének, megszerkesztésének, a mondanivaló dokumentálásának a gondoljai és tudnivalói az első lépésben. Eddig a beszédművelő gondok egybeesnek a gondolat írásos kifejezésének átadásának tudnivalóival. El is különülnek azonban, mert az írás összeszedettebb, lassúbb, az előszó némileg lazább és gyorsabb, de ugyanakkor a partnerek aktivitásának és figyelmének is függvénye.

A beszédműveléssel kapcsolatos eredmények figyelemre méltóak ezen a téren, mégis éppen ez az a területe a beszédművelésnek, melyen leginkább szükség lenne a régi ismeretanyagunk felülvizsgálására, korszerűsítésére, illetőleg kiegészítésére.

Az anyaggyűjtés, szerkesztéstan stb. „újabb” szakirodalmához, az iskolákban eddig is felhasznált ismeretanyagon túl segítséget nyújthatnak az olyan kiadványok, mint — az anyagában, példáiban felújításra váró, mégis pótolhatatlan alapmunkának számító Nyelvtan — stílus — szónoklás c. kézikönyvnek idevágó fejezetei, a Szónokok, előadók kézikönyve, Hernádi Beszédművelése, a Rónai—Kerekes-féle Nyelv művelés és

beszédtechnika, azután Rónai Béla Anyanyelvi műveltség és beszédkultúra, valamint Fischer Retorika c. műve. Ezen kívül forrás lehet a TIT-nek és a Kossuth Kiadónak egy-két kevésbé ismert olyan kiadványa, amelyben a beszédművelés gyakorlata számára nagyon is hasznosítható cikkek vannak. (A szónoklástán főbb kérdései, TIT 1970.; A TIT Budapesti Módszertani Fóruma 1978.; A tudományos ismeretterjesztés módszertani alapjai, TIT Természettudományi Szakosztály 1979.; A káderképzés pedagógiája. Szerk. Zrinszky László, Kossuth K. 1981. stb.)

Ti. ez a témakör és a mai élet olyan területeket kapcsol be, amelyeket korábban az iskolában a retorika és a beszéd- és értelemgyakorlat tárgyalt. Éppen ezért az olyan témakörök, mint vitázás, vitavezetés, érvelés, bizonyítás, felszólalás, nyelvi illetlen, igényes stílus stb. a Nyelvtan — stílus — szónoklás c. könyv kivételével csak az olyan régi munkákban találhatók fel, mint Wéber Mihálynak 1930-ban ill., 1946-ban megjelent Szónoklattana. Foglalkozik ezekkel Vigh Árpád retorikátörténete, a Retorika és történelem c. könyv is, valamint Zrinszky Lászlókat A meggyőzés lélektana c. sorozata és a Meggyőzés az igaz szó erejével c. könyve.

Ez utóbbi munkák már nem kifejezetten nyelvi kérdéseket tárgyalnak, helyesebben szólva nem elsősorban foglalkoznak a nyelvi kérdésekkel, hiszen a középpontba a gondolkodást, a meggyőzés lélektani problémáit állítják. A nyelvi vonatkozások csak ezeknek függvényei-, folyományaiként kerülnek szóba. Véleményem szerint mégis szigorúan beletartoznak a beszédművelés problematikájába, hiszen — több mint egy évtizedes retorikaoktatói tapasztalatom alapján állíthatom, hogy a beszédben a nyelvi gondok ott jelentkeznek nagyobb mértékben, ahol előbb gondolkodásbeli és magatartásbeli hiányosságokat találunk. A nyelvi hibák ezek tükrözői.

b) A kommunikációs szituációk és attitűdök felmérése, különös tekintettel a kommunikációs partnerekre, figyelmüknek teherbírására, műveltségükre, ismereteikre, társadalmi stb. helyzetükre. Ennek alapján kell eldöntenünk, hogy íráson alapuló kommunikációra lehet-e számítani vagy természetes beszédhelyzetre, ill. mindkettőre; vagy előadás jellegű, de élőszavas viszonyra-e; hogy a kommunikációs partnerek egyenrangúak-e vagy valamilyen tekintetben alá-, fölérendeltségi viszony vagy műveltségi, tudásszintbeli különbség van az interakcióban résztvevők között; hogy milyen attitűdben — légkörben stb. — zajlik le (várhatóan) az interakció; mi az interakció célja stb. Mindez (vissza)hat ugyanis a téma és mondanivaló körülhatárolására, valamint a nyelvi és akusztikus formára.

Találunk itt is fedéspontokat az írásos nyelvhasználatnál, de elsősorban a különbségeket kell tudatosítanunk, mert ezekből következnek a nyelvezettel kapcsolatos kérdések.

A kommunikációs szituációk és attitűdök kérdéskörére tulajdonképpen az utóbbi időben figyelt fel a beszédművelés, noha már korábban is szóba kerültek vele kapcsolatos kérdések (pl. a Nyelvtan — stílus — szónoklás kötetben). Itt azonban azokat az újabb eredményeket kellene figyelembe venni, amelyekre a kommunikációelmélet hívta fel a figyelmet, valamint az A rádióbemondó beszéde című és a most elkészült, A tömegkommunikáció nyelve c. tanulmánykötet, az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának idevágó kiadványai, azonkívül az olyan gyakorlati munkák, mint Deme László idevágó cikkei, könyvei, Bánréti Zoltánnak, Zsolnai Józsefnek és másoknak segédkönyvei.

c) A szóhasználat, frazeológia megválasztásának a gondoljai, mégpedig

— a beszédpartnerek érdeklődésének, műveltségének, tudásszintjének, foglalkozásának megfelelően,

— a célnak, szándéknak (meggyőzés, vita, kérés, közlés, tájékoztatás stb.) megfelelően,

— a partnerek közti emberi, társadalmi kapcsolatnak (megszólítás, tegezés, magázás, önözés stb.) megfelelően,

— az adott alkalomnak (ünnepélyes, átlagos, értekezleti, hivatalos, baráti, közömbös) és helynek (díszterem, előadóterem, osztályterem, közért, hivatal, vendégség stb.) megfelelően,

— és nem utolsó sorban az adott témának, műfajnak (előadás, beszámoló, hozzászólás, beszélgetés, pletyka) és nyelvi hangvételnek (komoly, tréfás, csipkelődő stb.) megfelelően.

Az egész nyelvi eszköztár kérdése kerül elő itt a megszólítási formáktól — a hivataloson és barátin át — a szakmai szókinszig és az ún. retorikai vagy stilisztikai eszközökig. Az igazi meghatározó tulajdonképpen az, hogy az anyag-tudásnak és az eszköztudásnak (azaz az ismeretanyagnak, a tárgyi tudásnak és az azt hordozó nyelvnek) mennyire van birtokában a beszélő: a megértés vagy a rá- és felismerés passzív fokán-e, vagy a reprodukció, illetőleg az alkotó felhasználás különböző aktív fokozatain. — És itt van az iskolai oktatás teszt-lapjainak gondja, mert ezek nagyon gyakran csak a felismerő, ráismerő tudást ellenőrzik, alig-alig a reprodukáló, s még kevésbé az alkotó tudást.

A szóhasználat, frazeológia kérdéskörét eléggé részletesen vizsgálta eddig is (az irodalmi és retorikai) stilisztika, a fogalmazástanítás meg a nyelv művelő szakirodalom. Az utóbbi időben sok szó esett élőszóbeli vetületéről, elsősorban a mindennapi beszéd-helyzetekben (pl. közért, hivatal, ügyintézés). Részletes anyag nem található ilyen jellegű kérdésekre az újabb retorikai irodalomban és a stilisztikában. Anyagot azonban bőségesen találhatunk a témakörhöz az újabb nyelv művelő szakirodalomban, s jó néhány kiadványban. Bőséges anyag van a tankönyvekben és segédkönyvekben, valamint az egyetem-közi temabizottságnak az F/6-os kutatási iránnyal kapcsolatos kutatási anyagában is.

Nem elsősorban a beszéd művelés, hanem inkább a nyelv művelés körébe tartozónak érzem a nyelvi helyesség, a grammatikai pontosság, tisztaság bizonyos vonatkozásait. Még akkor is, ha pl. az iskolai oktatás során élőszóban is gyakoroltatjuk bizonyos nyelvtannal, szóhasználattal stb. kapcsolatos részeit, fejlesztjük alkalmazási készségét (pl. jelzős, határozós szerkezetek alkotása, az *egy* névelőnek, számnévnek használata), tudatosítjuk nyelvhelyességi, stilisztikai vonatkozásait (pl. a *döntő* szónak, a *felé* névutónak, az *eladásra kerül*-féle terpeszkedő kifejezésnek használata stb.).

Nem tartom elsődlegesen beszéd művelő problematikának a szóhasználat, a stílus eszközök kérdéseit sem, noha a beszéd művelésnek egyébként ez az imént emlegetett kör az egyik legtöbb eredményt felmutató, ugyanakkor leginkább elhanyagolt területe. Annak idején a retorika speciális szempontokból részletesen és rendszeresen foglalkozott ezzel a témakörrel. A retorika azonban kikopott az iskolai oktatásból. Anyagából csak annyi maradt meg, amennyi átmentődött az iskolai fogalmazástanításba, szerkesztéstanba, stilisztikába, szöveg tanba — és az irodalom órákra. Itt viszont a beszéd központúság, a mondhatóság szempontjai a legutóbbi időkig háttérbe szorultak az írásbeliség és az irodalmi esztétika javára, vagy ha volt is szó mondhatóságról, az csak az írásos stilisztika ismeretei és szempontjai alapján történt. Kimaradtak viszont az érvelés, meggyőzés, bizonyítás eszközei és a retorika stílus eszközei is. (Egyébként a régi retorika is mindig az írásosságra épült. Mintaként mindig írott szövegeket elemzett. A bemutatott szónoklatok is többségükben előre megírt beszédek voltak.)

d) Ugyancsak az előbbiekből adódnak az él ő s z ó r a v a l ó f o g a l m a z á s m o n d a t s z e r k e s z t é s i g o n d j a i. A világosság, szabatosság (magyarosság) követelményei ugyanis másképpen jelentkeznek az írásos fogalmazás esetén, ha olvasónak szánjuk az írásművet, illetőleg ha felolvasásra, azaz hallgatóság előtti megszólaltatásra. Ismét más — mondhatjuk: — norma-, követelmény- és igényszinttel találkozunk, ha spontán előszóról van szó. (A szimultán vagy szukcesszív mondat, a mondatbeli szinteződés és tömbösödés, a szórend és a sorrend, a teljes vagy kihagyásos mondat, a mondatok közti kohézió stb. problémakörére gondolok.) Természetesen a kérdéskör összefonódik az írásos fogalmazásnak, az írásmű mondat szerkesztésének kérdéskörével. Ezt, még ha vannak is akusztikus következményei, — a magam részéről — inkább a nyelvművelés körébe utalnám át.

A mondat szerkesztés és akusztikum összefüggéseivel kapcsolatban számos újabb eredményeket tartalmazó cikk, tanulmány áll rendelkezésre. Több vár megjelenésre (pl. A tömegkommunikáció nyelve című kötet). Ezekon kívül még a szöveg tan újabb kutatási eredményei is jól felhasználhatók.

e) Ugyancsak a korábbiak függvényeként jelentkeznek a m o n d a n i v a l ó m e g s z e r k e s z t é s é n e k, az érvelésnek, bizonyításnak és a „bőbeszédűségnek”, „szükszavúságnak”, a szöveg és szerkezet redundanciájának, kohéziójának és befogadásának kérdései. Pl.: az olvasónak szánt írott szöveg mondatai több információt hordozhatnak, mint az előszóéi, mert az írónak van ideje a gondolatok tömör megfogalmazására, majd az olvasónak a végig-gondolásra, lehetősége az újraolvasásra, a visszalapozásra; a hallgatónak, beszédpartnernek erre nincs módja, ezért a neki szánt szövegnek redundánsabbnak kell lennie, több ismétléssel, visszautalással. Szerkesztési, szövegalkotási kérdések tárgyalásakor tehát külön kell vizsgálni és tanítani — természetesen egymással összehasonlítva — az írásos és a hangzó szöveg alkotását a mondatok és az egész közlemény információhányadosának szempontjait, mindenkor tekintettel az adóra és a befogadóra, ill. a g o n d o l a t c s e r é b e n résztvevő partnerekre. A tömör mondatokban való fogalmazás mértékéről van szó tehát! Minez azonban — szóhasználati, mondat szerkesztési kérdésekkel együtt — nemcsak beszédművelő feladat. A beszédművelés itt már szervesen összefonódik a nyelvműveléssel, a fogalmazástanítással, a stilisztikával — elméleti és gyakorlati téren egyaránt.

Ezek már szigorúan a szöveg tan területéhez kapcsolódó kérdéskörök. De a szöveg tan — egyelőre — alig-alig foglalkozik a beszélt nyelv, az élő szó szerkesztés tanával (beleértve a mondat-, bekezdés és szövegegész, szöveg mű szerkesztését). Legfeljebb a beszélt-írott nyelvét vagy az írott-beszélt nyelvét (rádióhírek, szónoklatok) elemzi. Az újabb stilisztikai-szövegtani kutatás is főleg az írott nyelv szöveg tanát vizsgálja. S ha vizsgálja is az elhangzó beszédet, két lépcsőben teszi. Elemzi, megállapítja törvényszerűségeit az írott szövegnek és hangosításának, és újabban vizsgálja, elemzi a beszélt nyelvet, az élő szót (vagy annak megtisztított, riportokban megvágott változatát). Így próbálja megállapítani szövegalkotási vagy inkább mondat szerkesztési, mondatfűzési módját, törvényszerűségeit. Szövegalkotáshoz szempontokat azonban a legutóbbi időkig csak az írott alapú beszélt nyelv, ill. az írásos nyelvhasználat tudott adni az írásos fogalmazás számára, bár a beszédre is kiható érvennyel, az írott szöveg szövegalkotási módjának deskripciója alapján. Még akkor is így, ha a spontán beszédet akarta gyakoroltatni. Sajnos a spontán élő beszéd szerkesztés tanával a deskripción túl még nem tudunk mit kezdeni; nincsenek a praxisra kiható szempontjaink: miként kell a hosszabb beszéd művet valóban jól megszerkeszteni a spontán beszédben. Leírást találhatunk, de funkcionális jellegűt alig-alig — legalábbis nem olyan értelemben, hogy egy-egy eszköznek mi a szerepe, miként, mire használjuk fel, hanem csak hogy miként, hogyan, mire használták fel.

2. A kommunikációs folyamatok szintje ismét párhuzamot tartalmaz a szigorúbban vett beszédművelés és a hagyományos értelemben vett nyelvűvelés, fogalmazástanítás, beszédtanítás problémakörei között. S ez a kérdéskör már az anyanyelvi oktatás, sőt az idegennyelv-oktatás egyéb köreire is ajtót nyit. Nevezetesen arról van szó, hogy a kommunikáció fő formáinak (írásos kommunikáció [vagy információ], élőszóbeli kommunikáció, interpretálás, felolvasás) lezajlásakor a kommunikációs partnerekben milyen folyamatok mennek végbe, s ez vagy az ezekre való (korábbi) felkészülés és felkészültség milyen meghatározó szerepet játszik a kommunikációs tevékenységben. Nemcsak az olyan területekre gondolok, mint amelyekről pl. Szende Tamásnak a beszéd folyamat alaptényezőit tárgyaló könyvében olvashatunk, hanem olyanokra, hogy milyen folyamatokat kell összehangba hoznia annak, aki írásban fejt ki gondolatait. Pl. az írásos fogalmazásnak egyik szinkrón fázisa a gondolkodás, a nyelvi formába öntés és a papírra vetés együttese: gondolkodás, szövegezés, leírás vagy: gondolkodás, nyelvi jelsor alkotása, írásos jelsorba való áttétele (és itt jelentkezhethet gondként a szóhasználat, illetve a helyesírás begyakorlottsági foka). Külön folyamat az ellenőrzés, javítás stb. Az élőszavas kommunikációnak szinkrón, sőt szimultán folyamatai: a gondolkodás, a nyelvi kód megalkotása, az akusztikus jelsor létrehozása; azután vele együtt a szerkezetre való ügyelés, a sorrendre való ügyelés; az ellenőrzés, a hallgató-beszédpartner visszajelzéseinek figyelése, vétele és az ez alapján történő újrászabályozás. És itt kapcsolódik be az akusztikus kód begyakorlottsága, a szókincs- és frazeológiának aktív, alkotó fokon való birtoklása stb. Mindez újabb kapcsolat részben az alapszinttel (7. 1—2—3.), részben a hagyományos nyelvűveléssel. A reprodukció (felolvasás) szinkrón folyamatai pedig: az első lépésben, ha kell, saját írásos szövegünk megalkotása, a másodikban a gondolat írott nyelvi formájának dekódolása, átalakítása akusztikus kóddá, azaz az írott szövegnek megértése és értelmező megszólaltatása. Mindhárom folyamatnak megvan a párja — megfelelője — a beszédpartner, ill. a hallgató részéről is.

A beszédművelés e rétegéhez inkább alap kutatás folyt. A praxis szempontjaira figyelve csak egy-két forrásmunkát lehetne említeni. Ezeken kívül haszonnal forgatható a kommunikáció elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakirodalom. Elégge elhanyagolt területe a kérdéskörnek a nem-verbális kommunikáció (mimika, mozgás, gesztus) (vö. Buda—László 1981). Érdemes lenne ezt is bevonni előbb a kutatásba és később az oktatásba.

3. A következő szint lehet a nyelvi-, beszéd- és magatartáskultúra és a gondolkodási mód összefüggéseinek vizsgálata, művelése. Hogy ide mi tartozik, arra most nem tudok válaszolni, hiszen ez már nem nyelvi kérdés elsősorban, hanem etikai, erkölcsi, társadalmi, politikai.

9. Ezekből a — magam véleménye, meggyőződése alapján felvázolt — szintekből kell kiválasztani az iskolai oktatás, nevelés számára az éppen szükségeseket: a tanítvány életkorának, anyanyelvi és egyéb ismereteinek, tudásának megfelelően, de úgy, hogy a részletek tanítása közben nem feledkezünk meg az egészről, a rendszerről, összefüggéseiről, s a hozzá kapcsolódó olyan társ- vagy határterületekről sem, mint pl. irodalom, stilisztika, logika stb.

Wacha Imre

A felhasznált — és ajánlott — művek bibliográfiája

Aczél György: A szabadság rendjéért. Kossuth Könyvkiadó 1979. — Bakos József: Kiejtés és „tanári beszéd” a felsőoktatásban. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 1967. 85—89; A „tanári beszéd” nyelvi formálása. Nyr. 91 (1967): 52—72; A „tanári beszéd” hangalakja. Nyr. 91 (1967): 161—7. — Bancerowsky Janus: A nyelvi közlés természete és a nyelvi funkciók. NyK. 81 (1981): 293—311; Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában. NyK. 82 (1982.): 83—101. — Bárczi Géza: Fonetika. Tankönyvkiadó 1951, 1957, 1960.; Nyelvművelésünk. Gondolat 1974. — Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. Tankönyvkiadó 1979.; Kamasz és anyanyelv. Tankönyvkiadó 1981. — Békési Imre: Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. Néprajz és Nyelvtudomány 18—19 (1973—4.): 8—18; Az ötmondatos bekezdésnyi beszédmű kísérleti vizsgálatáról. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei. 1974. 161—84; A fogalmazás mint logikai konstrukció. Tantárgypedagógiai Közlemények. Baja 1974. 59—66; Egy konstrukciótípus megjelenési formái. Nyr. 99 (1975.): 424—38; A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének vizsgálatáról ÁltNyT. XI. (1975.) 15—25; Kétmondatos hírek tematikai és logikai jellemzői. A Juhász Gy. Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1975. 83—91; A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése négy mondatos beszédműben. Nyelvészeti dolgozatok Szeged JATE BK. 149. sz.; A négy és ötmondatos újsághírek konstrukciós formái. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1977. 51—61; A szövegkonstrukciós forma és az eredmény „logikája”. Nyelvészeti dolgozatok. Szeged, JATE BK. 159. sz. 1977. — Bencédy József: Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában. Nyr. 105 (1981.): 433—40. — Bolla Kálmán: A beszéd folyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése. Fonetikai Füzetek 3. sz. 1979. 19—30; Magyar hangalbum — A magyar beszédhangok artikulációs és akusztikus sajátosságai. Magyar Fonetikai Füzetek 6. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1980.; Fejezetek a magyar leíró hangtanból (Szerk. Bolla K.). AkK. 1982. — Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. MRT TK 1974. — Buda Béla—László János: Beszéd a szavak mögött. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1981. — Chikán Zoltán: A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben. Tankönyvkiadó 1978. — Cserés Miklós—Deme László: A rádióban elhangzó beszédéről. MRT TK Tanulmányok VIII. évf. 4. sz. Bp. 1976. — Deme László: A helyes magyar kiejtés kérdései. In: Nyelvművelésünk főbb kérdései. AkK 1953. 199—240; A hangsúly és a szórend kérdései. In: Magyar nyelvhelyesség. Kossuth Kk. 1957. 307—30; A versolvasástól a versmondásig. In: Iskolai nyelvművelő. Tankönyvkiadó, 1959. 198—211; Hangtan. In: MMNyR. (Szerk. Tompa József). AKK 1962. I. 55—119; Hangsúly, szórend, szünet. In: MMNyR. AKK 1962. II. 457—552; Szórendi problémák az értekező prózában. Műszaki nyelvőr, Műszaki Kk. 1974. 114—35; A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. Nyr. 89 (1965.): 188—200; Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. 90 (1966.): 275—87; Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Nyr. 90 (1966.): 392—404; A nyelvről felnőtteknek. Gondolat 1966.; Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. MNyTK, 120., 1967. 23—58; Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Pozsony 1970.; A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94 (1970.): 270—80; Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971.; Kinek is fogalmazunk? Tiszatáj, 1971. 856—62; Standard Hungarian. In: The Hungarian Language (Szerk.: Benkő Loránd—Imre Samu) Bp., 1972. AkK. 255—97; A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről. In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK 20. 1973. 71—101; A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Kiadó, 1974. 116—51; A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.; Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Kk. 1978.; Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatahoz. Fonetikai Füzetek 3. sz. Bp. MTA Nyelvtud. Int. 1979. 7—13; Anyanyelvünk dolgában. Új Írás XX. (1980.) 2. sz. 100—6. — Dezséri—Terestyéni: Nyelvi teljesítmény különböző beszédhelyzetekben. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok 1973/23. — Elekfi László: Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. NyK. 1968. 329—50; Beszédhangjaink kapcsolódása. Nyr. 92 (1968.): 379—89; A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai (Kézirat é.n., 1970 ?); Hanglejtés, Hangsúlyozás. In: NyKk. AkK. 1980. I. 755—800; — Elekfi László—Nyíri Antal: Nyelvünk új hangtani fejleményeinek vázolója. In: Mai magyar nyelvünk. AkK 1976. 33—45. — Elekfi László—Wacha Imre: Textliche und intonatorische Faktoren der Sprechwirkung. Sprechwirkung. Martin-Luther-Universität ... Wissenschaftliche Beiträge 1976/2: 67—74. — Fabricius-Kovács Ferenc: A jelentés és a „másik” ember. Kortárs,

1967. 1273—82; Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia. In: *Nyelv és kommunikáció* (Szerk.: Szecskó Tamás—Szépe György) II. 41—77. Bp., 1969. MRT TK; Jelentés, társaslélektan, kommunikáció. *Magyar Pszichológiai Szemle* 24:3: 33—46; Kommunikáció és anyanyelvi nevelés. OPI, 1980. — Ferenczi Géza: Az idéző mondat hanglejtéséről. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Tankönyvkiadó, 1964. 199—203; A rádióbeli, közelebbről a bembondói beszéd. In: *A Rádióbembondó beszéde*. MRT TK 20. 1973. 45—69; Magyarán (Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások) (Szerk.: Elekfi László) Bp., 1980. Tankönyvkiadó. — Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat. 1966.; Retorika. Kossuth Kk. Bp. 1975. — Fónagy Iván—Magdics Klára: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK. 65 (1963.): 103—36; A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetben. NyK. 68 (1966.): 67—117; A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, 1967. — Gáti József: A versmondás. Gondolat Könyvkiadó 1965. — Gombocz Zoltán: Hangtan. In: G. Z. összegyűjtött művei 2. köt. 1. füz. Sajtó alá rendezte Laziczius Gyula és Pais Dezső, MTA 1950. — Graf Rezső: A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny szervezése és a helyes kiejtésre nevelés feladatai a szakmunkásképző iskolákban. Bp., 1976. Módszertani útmutató (Kéziratként); Az Édes anyanyelvünk verseny a szakmunkásképző iskolákban. Bp., 1979. Édes anyanyelvünk verseny. Sátoraljaújhely, 1973—1977. Bp., 1979. — Grétsy László: Rádióbembondói szövegek és rádiós riportok — a nyelvész szemével. In: *A rádióbembondó beszéde*. MRTTK 21. 1973. 25—44. — HKiejtés: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk.: Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó. 1967. — Hernádi Sándor: Beszéstechnika a tanítóképzésben. In: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei VI.* Debrecen, 1969. 1969. 131—45; Beszédművelés (Kézirat gyanánt). Tankönyvkiadó, 1970.; Nyelvtan és nyelvművelés. Tankönyvkiadó, 1972.; Beszédművelés az óvónőképző szakközépiskolák I—II. osztálya számára. Tankönyvkiadó, 1979. — Hetzron Róbert: Ízelítő a magyar tonoszintaxisból. In: *A magyar nyelv grammatikája*. NytdÉrt. 104 (1979.): 389—98. — Kerényi M. György: Az éneklés művészete és pedagógiája. Zeneműkiadó, 1969. — Kovács F. (I. Fabricius-Kovács Ferenc) — Kovalovszky Miklós: Nyelvünk rétegeinek és a napjainkban végbemenő nyelvi átrétegződésnek áttekintése és értékelése. In: *Mai magyar nyelvünk*. AkK., 1976. 87—95; Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. AkK. 1977. — Kanizsai Dezső: A beszédhibák javítása. Útmutató és gyakorlókönyv. Tankönyvkiadó, 1955. — Kassai Ilona—Olaszi Gábor—Szende Tamás: A beszédhang minőségének mérése. Nyr. 99 (1975.): 469—73. — Kozma Endre: Az információ és a szörend kapcsolatáról. MNy. 72 (1976.): 69—80. — Laziczius Gyula: Fonétika. Tankönyvkiadó, 1963., 1978. — Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet*. Művelt Nép. 1953.; *Édes Anyanyelvünk*. AkK. 1961.; *Nyelvőrségen*. AkK. 1968.; *Emberközponrtú nyelvművelés*. Gondolat, 1980. Gyorsuló idő. — Magassy László: A szóbeli kifejezőképesség fejlesztése. Tankönyvkiadó, 1978. — Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. *NyelvtudÉrt.* 49. AkK., 1965. — Magyar Nyelvhelyesség, (Szerk.: Deme László és Kövess Béla). Kossuth K., 1957. — Mai magyar nyelvünk (Szerk.: Grétsy László). AkK., 1976. — Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere — A magyar énekbeszéd recitatívóban és ariozóban. Zeneműkiadó, 1954.; *Eufonetika*?. Zeneműkiadó, 1966. — Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, 1970. — Montágh Imre: A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája. ÁltNyT. X. 1974. 115—29; *Gyermekszínjátékszók beszédnevelő könyve*. Népművelési Propaganda Iroda (é.n.); *Tiszta beszéd*. Népművelési Propaganda Iroda, 1976. — Nagy Adorján: *Színpad és beszéd* — Válogatott tanulmányok. Magvető. 1964. — Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegatanába. Tankönyvkiadó, 1971. (Kézirat); — A nyelv hangdomíniuma. Szerk. Telegdi Zsigmond. ÁltNyT. X. Akadémiai Kiadó, 1975. — Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk.: Lőrincze Lajos). Akadémiai Kiadó, 1953. — Nyelvművelő Kézikönyv I. A—K. (Szerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós). AkK., 1980. — Nyelvtan—stílus—szónoklás (Szerk.: Terestyéni Ferenc). Kossuth Kk. 1960., 1974. — Papp István: *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, 1971. — Péchy Blanka: *Beszélni nehéz!* Magvető, 1974., vő. Deme László: *Beszédművelés és politika*. Népszabadság, 1975. máj. 28.; Bárczi Géza, Lőrincze Lajos stb. *hozzászólása*. Nyr. 100 (1976.): 350—75. — Pléh Csaba—Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Szöveggyűjtemény. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtár, 1979. — Rácz Endre: *Anyanyelvünk új szóférfúzi, mondatszerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése*. In: *Mai magyar nyelvünk*. AkK. 1976. 45—73. — A rádióbembondó beszéde (Szerk. Wacha Imre). MRT TK, 1973. — Rónai Béla: *Anyanyelvi műveltség és beszédkultúra I—II*. MSZMP Baranya megyei Bizottsága . . . Pécs, 1975.; *A beszédművelés oktatása* oktatói. Nyr. 107 (1983.): 100—10. — Rónai Béla — Kerekes László: *Nyelvművelés és beszédtechnika*. Tankönyvkiadó, 1974. — Seper Jenő—Montágh Imre—Vincze Tamásné: *A gyakori beszédhibák* (Szerk.: Szabó László). Tanítók Kézikönyvtára 4., Tankönyvkiadó, 1970. — Szathmári István: A rádiós

műfajok stílusáról. In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK 20., 1973. 9–24. — Szathmári István—Várkonyi Imre (Szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK. 154. 1979. — Szende Aladár: Az összetett mondat kérdései. In: Magyar nyelvhelyesség. Kossuth K. 1957. 273–306; A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny az általános iskolában — úttörőcsapatokban. Útmutató a verseny szervezésére és lebonyolítására. Bp., 1981. MM; A módszertan tükrében. In: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. OPI 1980. 153–83. — Szende Tamás: A beszédhangok időtartama és a hosszúság. Nyr. 96 (1972.): 461–2; A beszéd folyamat alaptényezői. Akk., 1976. (További bibliográfiával); A szó válsága. Gondolat, 1979. (Bibliográfiával) — Szépe György—Szecskó Tamás (Szerk.): Nyelv és kommunikáció. MRT TK., 1969. — A szónoklástan főbb kérdései (Szerk.: Grétsy László). TIT, 1970. — Szónokok, előadók kézikönyve (Szerk.: Deme László). Kossuth Könyvkiadó, 1974. — A szövegtan a kutatásban és az oktatásban (Szerk.: Szathmári István és Várkonyi István). MNyTK 154. Bp., 1979. — Szűts László: Nyelvhelyességi, stilisztikai ismeretek szónokok számára. In: Családi események társadalmi megünneplése (Szerk.: Kövessi Erzsébet). Fővárosi Művelődési Ház, Népművelők kézikönyve 3. 1970. 135–45. — Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás (Szerk.: Gétsay László). TIT 1981. — Terestyéni Ferenc: A fogalmazás művészete. In: Nyelvtan, stílus, szónoklás. Kossuth K., 1960., 1974. 11–209. — Terestyéni Tamás: Tömegkommunikáció és anyanyelv MRT TK Tanulmányok 1971/1. — Tóth Béla: Beszéd, jellem, személyiség. Állami Gyermeklélektani Intézet Bp., 1948. — G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akk. 1968. — Vigh Árpád: A retorika újjászülése. Helikon 1977/1 3–23.; Retorika és történelem. Gondolat, 1981. — Wacha Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK. 75 (1973.): 77–103; A bemondói beszéd akusztikus stílusának gondjairól. In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK. 1973. 103–68; Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. ÁltNyT. X. 1974. 203–16; A szöveg hangos megjelenítése. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth 1974. 152–96; Beszélgessünk a beszédéről! Kossuth Könyvkiadó, 1978.; A Kazinczy kiejtési versenyek és beszédkulturánk fejlődése. In: Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978.; Az ismeretterjesztés hatékonysága és a beszéd. In: A TIT Budapesti Módszertani Fóruma TIT 1978. 30–39; Kazinczy-versenyek a középiskolások számára 1978-ban és 1979-ben. Nyr. 104 (1980.): 497–501; A beszéd-művelés kérdéseihez — A beszédművelés fogalma, tartalma, szükségessége és módszerei. Magyaritanítás, 1979. 264–75, 1980. 27–37; A tételhangsúlyról. Nyr. (1980.): 85–99; Középiskolások beszédversenye 1980-ban. Nyr. (1981.): 122–7; A propagandista szava. In: A káderképzés pedagógiája (Szerk.: Zrinszky László.). Kossuth Kk. Bp., 1981 251–78. — Zrinszky László: A meggyőzés lélektana. Népfőnt 24(1979.): 11. sz. 18–22, 12. sz. 15–9, 25(1980.): 1. sz. 31–6, 2. sz. 22–7, (...) 11. sz. 15–9; Meggyőzés az igaz szó erejével. Kossuth Kk., 1981. — Zsolnai József: Beszédművelés kisiskoláskorban. Tankönyvkiadó, 1979.; Nyelvi-irodalmi kommunikációs nevelés. Pedagógiai program 1. osztály. Országos Oktatástechnikai Központ. Veszprém, 1980.

A magyar denominális igeképzés és az angol igeszemlélet

(Az idegen ajkú egyetemi hallgatók magyaroktatásához)

1. E témám is — egy sajátos és rövid — részlete annak a kutató munkának, amelyet a magyar és az angol nyelv összevetésében folyamatosan végzek. Bevezetőül ezért célok az 1977. évi nyelvészkongresszuson elmondottakra (NyttudÉrt. 104: 196–7), valamint a Magyar Nyelvben (78: 369–78) közölt recenziómra. Hozzá kell azonban tennem, hogy a z a n g o l n é z ő p o n t ú k o n t r a s z t í v v i z s g á l a t o k — elsősorban Dezső László és kutatócsoportja révén — éppen a legutóbbi két évben angol nyelven megírt kiadványokban láttak napvilágot;¹ de a budapesti Angol Tanszéken is folyik ilyenfajta

¹ Contrastive Studies Hungarian — English (Ed. L. Dezső). Akadémiai Kiadó, Budapest. 1982. — L. Dezső: Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1982.

munka². — A magyar nézőpontból kiinduló vizsgálatok viszont különféle akadályok és nehézségek (szervezetlenség, anyagiak stb.) miatt nem eredményeztek az előbbiekhöz mérhető összefoglalásokat. (Az igazsághoz tartozik, hogy Dezső László az idézett művekben gyakran a magyar nyelv felől közelíti meg a nyelvi jelenségeket, kiváltképpen az „univerzálék”-at.)

2. Ha az igeképzéssel akarunk foglalkozni, kiindulásként mindenekelőtt a két nyelv teljes igeszemléletét vegyük szemügyre. Az igeszemlélet az igei alapjelentésnek számos egymásba folyó, és sokszor alig megkülönböztethető módosulásait, változatait, árnyalatait hordozza magában: a magyar és az angol igeszemléletben az idő, mód, aspektus, s velük az igeragozási paradigma teljesen más tipológiai sajátosságokat mutat és szerkezeteket eredményez. Az angolban nincsenek tiszta idők, tiszta módok, tiszta aspektusok: az adott igealakban, igei formákban (finite forms, verb forms) mindig elválaszthatatlanul jelen van két-három jelentéselem (vö. B. M. H. Strang: *Modern English Structure*. London. 1962/64. 147).

Az ige — mint szófajta — mindkét nyelvben cselekvés-, történés-, létezés- vagy állapotfogalmat fejez ki, s ezt összefoglaló néven cselekvésnek (action) nevezik. Ezt pedig valakinek vagy valaminek az aktuális cselekvéseként, azaz személyhez és időhöz kötve jelenti. A magyar igeszemlélet alapján azonban a cselekvőnek és a cselekvésnek az egymáshoz való viszonya, illetőleg a cselekvés irányulása (tárgya), vagy minősége (tartóssága, megszakítottasága, ismétlődése stb.) benne van magában az igefajtában; az angol igeszemléletben viszont mindig a cselekvésre, a tevékenységre, a ténykedésre (activity) kerül a hangsúly, azaz az angol lényegében csupán egyetlen igefajtát ismer: a cselekvő (active) igét. A cselekvés ugyanis az igének — mint cselekvést jelölő szófajtának — a lényege. Legjobb bizonyíték erre az angol denominális igeképzés: melléknévből, (ritkábban) főnévből stb. az angol is alkot cselekvést jelölő szót, azaz igét (verb). Az angol tehát az igét részletesebben csak a mondatbeli funkciója alapján értelmezi (a cselekvés tranzitív vagy intranszitív, befejezett vagy befejezetlen, egész vagy részleges, egyszeri vagy többszörös, valóságos vagy lehetséges stb.); s nem külön igefajtákról szól, hanem a cselekvést kifejező szófajtát a mondatba ágyazva vizsgálja, ahol az ige (= „igealak”: „állítmány”; „verb forms, finite verbs, finite forms”; „predicate”) különféle strukturális (= szintaktikai) módon (voice, tense, mood, aspect; verbal structures) kifejezheti azt a fogalmat, amelyet a magyar igefajta jelöl. A két nyelv igeszemléletében tükröződő különbözőség az oka, hogy az igitípusokat másképpen definiálják: az angol a cselekvést jelölő szót csupán egységben tekinti és nevezi meg: *ige* vagy *igealak*. Az angol nyelvtenban ezért ritkán esik szó például mozzanatos jelentésű „igéről”; a tartósság, huzamosság (durative aspect) az angol igeszemlélet szerint a ragozásban nyilvánul meg (progressive form): *he is eating*: ő eszik, esetleg még igs szerkezetekben mutatkozik (iterative aspect): *they keep looking at the shop windows*: nézegetik a kirakatokat. — Az

² Studies in English and American — Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics. Vol. 5. (Ed. Éva H. Stephanides). Eötvös University. Budapest, 1982. — Susan Doughty — Geoff Thompson: Problem English. A Practical Guide for Hungarian Learners of English (Angol nyelvi hibakalauz). Tankönyvkiadó, Budapest. 1983.

angol—magyar kontrasztív alapon megírt Kónya—Ország: Rendszeres Angol Nyelvtan című műve sem szívesen beszél „ígefajokról” — bár felsorol háromfélét: (206) cselekvő tárgyas igék (active transitive verbs) és tárgyatlan igék (intransitive verbs); szenvedő igék (passive verbs), visszaható igék (reflexive verbs) —, a részletes elemzésüket pedig más-más címszó alatt adják: 1. Tárgyas és tárgyatlan igék (206), 2. Szenvendő igealak (passive voice) (207), 3. Visszaható igék; s ez után már csak a „cselekvésmódok” tárgyalása következik: V. Folyamatos cselekvésmód (az általános igeragozás mellett a folyamatos igeragozás: *The trees which stand before the house* (mindig ott vannak), *are growing higher every year*), VI. Egyéb cselekvésmódok (ismétlő cselekvésmód, erősítő cselekvésmód, műveltető cselekvésmód).

Az eltérés még élesebben kirajzolódik, ha ideállítjuk a magyar igereszemlélet alapján az ígefajtákat (megjelölve azt is, hogy tőszó vagy képzett szó fejezi-e ki a fogalmat):

a) Cselekvő ige — A cselekvést maga az alany végzi (vagy az alannyal történik valami, vagy az alany van valamilyen állapotban, vagy az alany létét állítja az ige). — Szerkezetileg lehet tőszó vagy származékszó.

A cselekvés irányulása szerint (az alanyon kívül másra is hat) tranzitív és intranszitív igék egyaránt tartoznak a csoportba. A képzett cselekvő igéket szét lehet választani gyakorító és mozzanatos jelentésűekre.

α) Gyakorító ige — 1. A cselekvést az alany többször, megszakítva, ismételten, elaprózottan végzi (iterative, frequentative). 2. A cselekvést az alany tartósan, huzamosan, folyamatosan végzi (durative)

β) Mozzanatos ige — 1. A cselekvés csak egy pillanatnyi ideig tart, egyszer megy végbe (momentaneous). 2. A cselekvés éppen csak elkezdődik, vagy állapotváltozás kezdődik (inchoative, ingressive).

b) Szenvendő ige — Nem az alany végzi, hanem csak elviseli, „elszenvedi” a mástól kiinduló cselekvést. Meg kell jegyezni, hogy a magyarban ez mindig képzett ige, s a képző cselekvő igéhez járul. A képző mindig ikes (ez különbözteti meg a leggyakoribb műveltető igéktől). Csak tranzitív igéből lehet képezni (tő- vagy származékszóból egyaránt).

c) Visszaható ige — A cselekvés az alanytól indul ki és visszahat magára az alanyra, magára az alanyra irányul (reflexive). A visszaható igék képzett igék, s ikesek (az *-ul*, *-ül* képzősök kivételével).

Az igazi visszaható ige felbontható cselekvő igére és visszaható névmásra. Cselekvő igéhez — olykor — műveltető igéhez járul. A visszaható ige intranszitív jelentésű, hiszen magára az alanyra irányul a cselekvés.

Meg kell jegyeznünk, hogy a képzők néha nem-visszaható (ún. „álvisszaható”) igéket is alkothatnak. A származékok inkább a cselekvés kölcsönösségét (együttal gyakoriságát, ismétlődését) fejezik ki; vagy belső történést (tartós-gyakorító vagy mozzanatos-kezdő jelentéssel) jelölnek. Az ilyen igék visszaható névmásos szerkezetre nem bonthatók.

d) Műveltető ige — A cselekvést nem maga az alany végzi, hanem mással végezteti vagy okozza, előidézi.

Igazi műveltető igének a magyar azt tekinti, amelyben a cselekvés mással történő szándékos tételése (factive) vagy — kevésbé szándékolt — okozása (causative) jól felismerhető.

Szerkezetileg az igazi műveltető igéknél az alanyon kívül figyelniük kell a cselekvést véghez vívó (eszközlő) alanyra is (amely vagy ki van téve, vagy odaérthető); többnyire két élőlényt jelölő főnév és tartós cselekvést jelölő ige alkotja. A cselekvés eszközlő alanyát mindig *-val, -vel* állandó határozóraggal kell kifejezni.

Egyes műveltető ige esetében a cselekvés okozásán van a hangsúly. Ilyenkor a műveltető ige az állapotba jutást vagy az állapotváltozást jelöli: általában egy élőlényt jelölő főnév és állapotváltozást jelölő ige a szerkezet összetevője.

A műveltető ige mindig képzett, s a képző többnyire cselekvő igéhez — néha — visszaható képzős igékhez járul.

Ez az ige mindig tranzitív, mert a cselekvés valakire vagy valamire irányul (egy-két magyar nyelvészeti mű a műveltető igéket az angolhoz hasonlóan a cselekvő igeik között említi).

Itt is meg kell jegyeznünk, hogy e képzőkkel nem-műveltető (ún. „ál-műveltető”) igék is keletkeznek. Kiváltképpen akkor történik ilyen, ha a (végrehajtó) alany elhomályosul: 1. ha a származékszó csak a tárgyra irányulás tekintetében különbözik az alapszótól.¹ — 2. Ha az alany csak mondja, állítja az alapszóban megjelölt cselekvést.

e) *Ható ige* — Az alapigével megnevezett cselekvés lehetőségének a kifejezésére szolgál (the verb of possibility = potential verb). Valamennyi igeajtából továbbképzéssel alkotjuk.

Az angol igeszemlélet szerinti terminológiában nem „igefajta”, hanem inkább „igetípus” (types of verb) vagy „igekategória” (categories of verb) megkülönböztetése vált szokásossá, s ezek szerint osztják csoportokba, alcsoportokba az igéket. Itt kap nagy szerepet a szavak, a különféle szófajok „kapcsolhatósága”. A mai angol grammatikák többnyire az ige mondatbeli funkciójából kiindulva a tárgy (object) és a kiegészítő (complement) kapcsolása alapján különböztetik meg és elemzik az igéket (extensive — intensive, transitive — intransitive, stative — dynamic). Beszélnek például „ditransitive” igékről, amely a „direct” tárgy (accusative) mellett „indirect” tárgyat (dative) is kíván (*give 'ad'*), és említenek néhány „complex transitive” igét, amelyhez „object-complement” is tartozik (*make 'csinál, készít'*).

3. A magyar igefajtáknak az angolban gyakran más nyelvi szinten kell keresni a megfelelőjét: példának idéztük az angol duratív szemlélet szerint, hogy a folytonosságot többnyire ragozással (progressive form) fejezi ki, de máskor meg a cselekvés folytonosságának fogalmára más kifejező eszközöket, nyelvi formákat használ: pl. *remain, keep, keep on, continue* stb. + intransitive verb present participle —, vagy: transitive verb gerund/infinitive. Ebből is láthatjuk tehát, hogy már két nyelv összevetésekor az jelent nehézséget, hogy egy nyelvi egységnek a másik nyelvben több megfelelője lehet, s ezek különböző nyelvi szintre tartozhatnak (mint szótári szó, igealak, segédige, igei szerkezet, nominális szerkezet; ezeket lásd az egyes képzőknél), s a szemantikai elkülönülés szempontjából is különféle rendszerek elemei lehetnek az egyes megfelelések. Ezért nem tanácsos a magyar—angol kontrasztív vizsgálat során a szóképzést

¹ Az *-ít* képző legtöbbször a cselekvés okozásának kifejezője (causative), de a cselekvés mással történő elvégzésének kifejezésére nem alkalmas, azaz faktitív igét nem képez. Ezt kitűnően példázza, hogy ilyen jelentés jelölésére faktitív képzőt kell hozzátenni: *szállít-tat, fehérít-tet*.

(word-formation, derivation) szintaktikai, lexikai, grammatikai, szemantikai megkülönböztetéssel tárgyalni.

A képzők formai alkalmazásáról viszont kell beszélnünk, hiszen az angolban kevésbé kifejtett rendszere van a szóképzésnek. Kiemeljük, hogy az angolban is ismert *denominal* — sőt *deadjectival* — és *deverbal* képzés mellett a magyarban gyakori a továbbképzés, ezért nagy fontossága van a *tőszó* (stem) és az *alapszó* (base) világos felismerésének; vannak homonim, szinonim, antonim jelentésű képzők. A képzők szemantikai vonatkozásai között kell rámutatnunk a polisemantizmusra, illetve arra, hogy mennyire produktív vagy improduktív egy képző (*bök-öd* — *apró-d*). Azt is meg kell világítani, hogy nem csupán a képző változtatja meg az alapszó jelentését, hanem az alapszó is besugárzik a képzőbe, s alakítja, módosítja a képző jelentését (*csinál-gat*, *fog-dos*). A képző felvehet perjoratív, kicsinyítő jelentésárnyalatot; s gyakran megőrzi a szaknyelv és — egyáltalán — a szöveggörnyezet behatását. Az „érzelmi” jelentést a képzők használatakor sem lehet figyelmen kívül hagyni (az egyik külföldi hallgató dolgozatából: „A nagymamám mindig süteményt *csinálgat*”).

Amikor az igeképzésről beszélünk, egyrészt a magyarban kell rávilágítanunk az igekötők gyakran hasonló szerepkörére (vö. NyéK. 14: 35—41 és 15: 37—44), másrészt az angolban a szófajváltás (conversion) gyakoriságára. (Az igekötő szerepére: *The tree grew tall*. — *The invalid grew strong again* 'megerősödött'; vagy *They called him a fool* 'lehülyézték').

4. Az igeképzés beletartozik a mondatnamba (syntaxis) és a szókészletnamba (lexicon) egyaránt.

Mielőtt rátérnénk a denominális igeképzők elemzésére, két felvethető kérdésre kell választ adnunk: Mi volt az ok az igeképzés egységének — a cím szerinti — megbontására? —, illetőleg ami ezzel összefügg: eddig miért szoltunk hosszasan csak „általában” az igeképzésről? — Az elsőre adandó válasz, hogy nem — mindenekelőtt — az idő és a terjedelem adta lehetőség miatt esett a választás a címbeli feldolgozásra, hanem mert a denominális igeképzés szinte minden angol grammatikában is megtalálható, s ezért — az oktatási célt is szemünk előtt tartva — az angol anyanyelvűek számára a strukturális hasonlóság miatt könnyebb az ilyen igék bemutatása. De még lényegesebb: az alapszó és a képzett szó szófaji különbségének megfelelően változik a szintaktikai funkció is a két nyelvben, sőt ilyenkor hasonló transzformációs eljárásokat is találhatunk a képzés magyarázatához. — És indokolja a denominális és deverbális igeképzés szétválasztását az is, hogy az igeképzés megváltoztatását célzó, a cselekvés és a cselekvő kapcsolatát módosító igeképzés az angolban nem létezik. — A második kérdésre a magyarázat, hogy az igeképzés lényegének a megvilágításához az elmondottak elengedhetetlenek; hiszen csak így érthető, hogy az alapszó egyformán lehet denominális és deverbális származék, hogy a denominális származású igéink további igeképzők alapszavai lehetnek, illetőleg hogy maga a képző is gyakran összetett.

A denominális igeképzők kontrasztív bemutatásakor a magyar és az angol képzőket jelentéskategóriák szerint elemezzük: így ugyanis az igeképzéssel az igefogalom a névszói alapszó jelentéstartalmához (a tárgy nevéhez, tulajdonságához stb.) fűződik. Az általánosabb igefogalomhoz egy névszói fogalom is járul mint a jelentéstartalom kiegészítője, például a magyar *ostoroz* ige az „ütés, verés” fogalmán kívül az eszközre is utal, az angol viszont ilyenkor igen

gyakran a konverzió morfológiai eszközét használja: *ostor* "whip, lash", *ostoroz* „to whip, to lash”. De gyakran találkozunk az angolban párhuzamosan szintetikus (képzős) és analitikus (körülírásos) eljárási móddal. Példák: *erős-ít*: strong — strengthen, make stronger, *friss-ít*: fresh — make fresh, freshen, refresh, *sétá-l*: walk — walk, walk about, take a walk, *fürdő-fürdik*: bath — take/have a bath, to bathe.

A) A leggyakoribb és a legproduktívabb magyar denominális képző: -z (-az, -oz, -öz). A vele képzett cselekvő tranzitív igéket számos jelentéscsoportba lehet osztani:

a) a dologgal működik, tevékenykedik, végez vmit: *fék-ez*: brake — to brake; *csákány-oz*: pick-axe, (hammer)pick — to pick (axe), to peck; — b) a dologgal ellát: *só-z*: salt — season with salt, dust/powder with salt; salt (down); (*deszka*)*deszkáz*: board — to board; — c) a dolgot létrehozza: (*lárma*) *lármáz*: noise — make a noise; (*halom*) *halmoz*: heap — to heap; — d) megfoszt, megtisztít: *héj-az*: shell — to shell; (*bél*)*belez*: gut — to gut.

Se szemantikai csoportok számát még szaporítani is lehet, pl: *utazik*: *villamos-ozik*: travel by tram; *fogyasz*: *reggeli-zik*: have/take breakfast; *időt tölt*: *éjszaka'-zik*: spend/pass the night; a dologban résztesz: *ülész-ezik*: hold a sitting; *úrnak nevez*: *úr-az*: call sy Sir; stb. — Gyakorisága és az angol szerkezeti állandósága miatt kiemeljük a hangszeren való játszás igéjét (*play* + the + noun): *zongorázik*: play the piano; valamint a sportban vagy játékban történő használatot (*play* + noun): *futballozik*: play football; *kártyázik*: play cards.

Főnéven kívül gyakran melléknévből is, sőt (ritkán) más szófajtaból szintén alkothatunk igét ezzel a képzővel: *tisztáz*: clear (up), make clear, clear (sy of); (*te*)*tegez*: address sy as „te”; *kettőz*: (re)double, duplicate; *ellenez*: be opposed (to sg), oppose (sg), object to; stb.

Jelentéstani megjegyzésünk, hogy ezek közül az igék közül az ikések rendszerint intranszitiv jelentésűek, s egyes visszaható mellékjelentésű származékokban -*szik* alakpárral váltakoznak: *levelez* (levelet vált vkvel): „write letters (to), correspond with sy, carry on correspondence” — *leveledzik* (levelet hajt a növény): „come into leaf”.

B) Az előző képzővel közeli rokonságban áll az: -l (-al, -ol, -el, -öl). Fontosabb jelentéstípusai:

a) a dologgal működik: *gomb-ol*: button — to button; b) ellát vmvel: *pecsét-el*: seal, stamp — to seal, to stamp; c) létrehoz: *dal-ol*: song — to sing; d) megfoszt *háncs-ol*: bark — to bark; e) egyéb szemantikai csoportok: *ebéd-el*: dinner, lunch — take/have dinner/lunch; (*nyár*) *nyaral*: summer — to summer, spend the summer, spend one's summer holiday(s); *dob-ol*: drum — beat, roll the drum; *könyök-öl*: elbow — to elbow; (*majom*) *majmol*: monkey — to monkey; *fej-el*: head — head the ball; *elnök-öl*: president, chairman — preside at/over sg, be in the chair, be the chairman of sg; *könyv-el*: book — to book, keep books/accounts, enter/pass into the books.

Gyakran alkotunk vele melléknévből is igét; néha más szófajtaból is: *helyes-el*: right, correct — approve (of), agree (with); *fehér-lik*: white — look/show white; *ismét-el*: again, once more — repeat, (re)iterate.

Mindkét képző gyakran alkot származékokat idegen eredetű szavakból (még napjainkban is): *sport-ol*: sport/s — cultivate/pursue some sport, go in for some sport, play a game, be a sportsman/woman; *center-ez*: centre — centre the ball; *vagon-oz*: (vagonba rak): waggon — load in a waggon; *modern-izál*:

(korszerűsít, újszerűvé alakít; újjáépít, újjászervezt; felújít): modern — modernize (az angol *-ise/-ize* képzővel !); *si-zik* vagy *si-el*: ski — go in for skiing; *szörf-özik* vagy *szörf-öl*: surf (tengeri hullámverés/törés; parton megtörő hullám tájtékja); surf-board (akvaplán, egy fajta hawaii vízisí), surf-boat (a parti hajózásra alkalmas, könnyű hawaii csónak).

Alaki szempontból lényeges megjegyzésünk a két képző használatához, hogy egyazon szótóhöz rendszerint csak az egyik vagy a másik képző szokott hozzájárulni. Ha ugyanabból a tőből mindkét képzővel alkothatunk származékot, akkor a származékokban többnyire jelentéskülönbség mutatkozik; pl: *ok-ol* (vkt vmért): blame (for), make responsible (for), throw/lay the blame on; (megokol vmt); state/give the reason/s (for), motivate, justify (az angol *-ify* képzővel !); — *ok-oz*: cause, occasion, give rise to, be the cause of.

A származékszó néha több irányban is specializálódhat mindkét nyelv rendszere szerint. Pl: *por-ol*: to dust; 'port távolít el = (le)porol, kiporol': She dusted the table: *Leporolta* az asztalt. — 'port hint vmre = porral befed, beporoz': The wind dusted the table: A szél beporozta az asztalt.

A különböző jelentésnek különböző kifejezőmódja alakulhat ki mindkét nyelvben: *por-ol* (ruhát): (beat the) dust (out of), (szőnyeget) beat, dust; — *por-oz* (port csinál): make/raise dust, (növényt) pollinate, fertilize (!).

E két magyar képzőnek az ekvivalense vagy konverzióval, vagy körülírásos igei szerkezettel alakul, s ez az utóbbi legáltalánosabb diagramban így adható meg:

magyar: N(oun) + suffix — angol: VT(tárgyas ige) + O (tárgy) — vagy (ritkábban): VI (tárgyatlan) + C (complement)

C) *-ll(ik)* (*-all, -ell*; kivételesen: *-oll*). Melléknvekből vagy határozatlan számnévből képez igét.

a) Az iktelen (tranzitív) származékok jelentése: 'valamilyennek tart (többnyire fokozó jelleggel)': *sok-all*: much — find sg too much; (árat) find (the price) too high.

b) Az ikes (intranszitiv) származékok jelentése: 'vmilyennek látszik (visszaható mellékjelentéssel)'; ilyenkor egyértékű az előbbi *-l* képzővel: *kék-ellik* (*kék-lik*): look/show/appear blue, (hegyek távolban) loom.

D) *-ószik, -észik*.

Ma már nem termékeny képző. Jelentése: 'az alapszóban megnevezett dolog gyűjtésével foglalkozik, vagy azzal fog vmit': *hal-ász-ik*: fish — fisherman — to fish (for sg); (*horog*) *horgász-ik*: fishing-hook, angle — angler — to angle (for sg), to fish.

A denominálisigeképzős származékok közül néhányat nem csupán cselekvő (active) igeinek szoktak felfogni, hanem más nézőpontból a tökéletlen műveltető vagy az álvisszaható igék csoportjába sorolják őket (tárgyalásuk ott helyénvaló).

E) *-ít, -sit*. Gyakori és termékeny képző, a származéka a tökéletlen műveltető igékhez hasonló.

a) Főnevekből a jelentése: 'ellát, ellátottá tesz': *alak-ít*: form, shape, figure — to form/shape/create; *állam-osít*: state — to state.

b) Melléknévi alapszóból: 'vmilyenre tesz': *kemény-ít*: hard, stiff — harden (az angol *-en* képzővel !), stiffen (!), make harder; *gazdag-ít*: rich — enrich, make rich; *érzéstelen-ít*: (orv) anaesthetized — anaesthetize, insensibilize; (*barna*) *barnít*: brown — (make) brown; (a nap) bronze.

Megjegyzendő, hogy néha a melléknév középfokához járul a képző: *nagy-obb-ít*: large-r, big-ger — enlarge, make larger, (átvitt) magnify (!), exag-

gerate. — De ugyanebben a jelentésben: *nagy-ít* alakpár is használható. — Hasonló módszerrel, de formaváltozással: *kicsiny-ít* vagy *kis-ebb-ít*: small, little — make smaller, diminish, (átvitt) belittle, disparage. A *helyes* 'right, correct' melléknévnek csak a középfokú alakjából lehet alkotni származékot *-ít* képzővel: *helyesb-ít*: to correct, set/put right, rectify (!); de: vesd össze az *-l* képzővel.

Az *-ít* képzős származékoknak — egyébként — többnyire párja is található valamelyik összetett denominális képzőben (lásd alább): *-ul*, *-ül*: alak-ul; *-szik*: harag-szik; *-odik*, *-edik*, *-ődik*: sötét-edik.

A főnévi származékoknak az angolban leginkább szófajváltás felel meg; a melléknévi származékokhoz hasonlóan azonban az angol is szerkezetet alkot: adjective + affix/prefix, vagy: *make* + adjective.

F) *-lal*, *-lel*: *-lál*, *-lél*. Ritka képző, s gyakorító jellegű származékot képez: *kém-lel*: spy — spy (out); *szemle/szemlél*: review, inspection, view, muster — to view/muster/review.

G) *-szt* (*-aszt*, *-eszt*) Ritka képző. A származékoknak az intranszitiv párja is megvan: *-ad*, *-ed* (vö. ott): *lyuk-aszt*: hole — make a hole (in), hole (sg), (jegyet) punch, clip, (átvitt) perforate.

Semleges aktív töből is: *fagy-aszt*: frost, freezing, chill — freeze, chill, refrigerate.

H) *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* (s-sel vagy *-l*-lel bővült változatban is).

Ez a képző az álvisszaható igékhez hasonló származékokat alkot. Igen gyakori és termékeny képző. Jelentése: 'a megnevezetnek a szerepkörében működik, cselekszik vagy akként viselkedik'.

a) Főnévből: *kertész-kedik* gardener — do gardening, garden; *rab-oszkodik*: prisoner, captive — be in captivity, live in captivity; *tanú-skodik*: witness — bear witness.

b) Melléknévből: *beteges-kedik*: sickly, ailing — be sickly/ailing/unwell; (*büszke*) *büszkélkedik*: proud — pride in sg; (*hülye*) *hülyéskedik*: stupid, silly — act foolishly, play silly/pranks, ass about.

Néha pejoratív árnyalatot is kaphat: *hős-kodik*: hero/heroic/ gallant — play the hero/gallant. A képzőváltozat származékainak jelentésbeli változása van: *erő-lködik*: strength, power, force — make every effort (to do sg), try hard (to do sg), exert oneself (to) — *erő-skodik*: strong — (jövőre nézve) promise (to), (múltra nézve) maintain, uphold, affirm.

A kinyomozható leggyakoribb angol szerkezet: *tesz/visel/létezik* ige és tárgy vagy határozó: *do/take/bear/be* + O/A.

I) *-odik*, *-edik*, *-ődik*

E gyakori képző legtöbbször többtagú melléknemekhez kapcsolódik: néha az *-ul*, *-ül* képzővel váltakozhat. (Az *-ít* denominális képző intranszitiv párja): *sötét-edik*: dark — darken (!), (esteledik) it is growing/getting dark; — fokjeles melléknévhez is kapcsolódhat: *kisebb-edik*: smaller — become smaller, decrease/reduce in size, grow less, lessen (!).

Főnévből is képezünk vele igt: *tavaszkodik*: spring — spring is coming.

J) *-ul*, *-ül* (kivételesen: *-sul*). Ezzel is alkotunk gyakran álvisszaható igt: az *-odik*, *-edik*, *-ődik* képzővel váltakozhat, de néha a *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* képzővel is felcserélhetjük. (Az *-ít* denominális képző intranszitiv párja). A magyarban cselekvő, az angolban szenvedő értelmű.

Elsősorban melléknemekhez kapcsolódik. Jelentése: 'vmilyen tulajdonságúvá válik: vagy (ritkán) olyan állapotban van': (*buta*) *butul*: stupid, silly — grow/become stupid (vö. *butáskodik*); *bús-ul*: sorrowful — to sorrow, be sorrow-

ful, mourn (vö. *búslakodik*); *zöld-ül*: green — become/grow/turn green, be green (vö. *zöldell*); fokjeles melléknév is felveheti: *könnyebb-ül*: lighter, easier — get/become lighter/easier.

Főnévhez vagy ritkán más szófajtaéhoz is járulhat: *alak-ul*: form, shape, figure — take shape, form into sg, be formed (az angolban a passzív forma a legmegfelelőbb a magyar szövegben); *bizony-ul*: certainly, really, to be sure, surely — prove (to be), turn out (to be).

K) *-kozik, -kezik, -közik*. Ma már ritka és nem termékeny átvisszaható igeképző: *barát-kozik*: friend — make friends (with); *ellen-kezik*: against, counter to, in opposition to — resist, offer resistance to, be inconsistent with.

L) *-ad, -ed*. Ritka képző. (Az *-aszt, -eszt* intranszitiv párja). Jelentése: 'vmilyenre lesz/válik': *lyuk-ad*: hole — become holed, wear into holes.

5. A denominális képzésről rövid összefoglalásként jegyezzük meg: a) alakilag: a *-z*, és az *-l* képzős cselekvő ige a tőszó-adta jelentés szerint lehet tranzitív és intranszitiv. Az *-ik* végűek rendszerint intranszitiv igék (kevés kivétel akad, s az is az alapszóból sugárzik bele: pl: *reggeli-zik* = 'reggelit eszik/vesz magához'); az ikes átvisszaható igék is intranszitiv származékok, valamint az *-ul, -ül* és az *-ad, -ed* képzősök. — A tökéletlen műveltető képzősök (*-ít: -aszt, -eszt* stb.) mindig tranzitívok. — Kiváltképpen gyakran tapasztalhatjuk tehát az *-ít* és *-ul, -ül*, valamint az *-aszt, -eszt* és *-ad, -ed* tranzitív-intranszitiv szembenállást azonos tőszóból.

b) Jelentéstanilag: egy alapszóhoz rendszerint csak egyféle képző kapcsolódhat. A rokon képzőkből többel is alkothatunk származékot (*sötétül—sötétedik, butul—butáskodik, búsul—búslakodik, kékell/ik—kéklik* stb.); közülük azonban egy-kettő jelentésváltozást is mutat, pl: *barnul*: to brown, turn/become/get brown, bronx — *barnállik*: appear brown, take a brown colour.

A cselekvő ige a cselekvésnek az alanyhoz/cselekvőhöz való viszonyulásán, illetőleg a tárgyra való irányulásán kívül egyúttal a cselekvés minőségére, időtartamára is utalhat. Ez érződik a denominális képzésű igénkben. Például tartós, folyamatos cselekvést fejez ki a régi átvisszaható *-szik* képző (vö. *-odik, -edik, -ődik*): *öreg-szik*: old — grow old, be growing old, be getting old in years; *harag-szik*: anger, rage — be angry with sy, be angry/enraged at. Vagy ismétlődő megszakadó cselekvést jelöl az indulatszóból a *-gat, -get: jaj-gat*: oh!, ah!, ugh!, ouch! — wail, yammer, lament; *nó-gat*: well — (mozgásra) urge, drive on (to do), prompt.

Bánhidi Zoltán

Hogyan érzékelik a stílusértéket 10 és 18 éves tanulók?

(Kísérleti eredmények)*

1. Az előző század végétől kezdve — az általános iskolakötelezettség, valamint a tömegtájékoztatói eszközök általános elterjedése következtében — a nyelvi performansza sokkal nagyobb ütemben fejlődött a stílusérték érzékelésének vonatkozásában, mint korábban. Hiába rendelkezett a Webster-féle

* A jelen dolgozat eredményei Pécsen, 1982. november 2-án a IV. francia-magyar kontrasztív nyelvészeti kollokvium keretében francia nyelven kerültek bemutatásra. Az itt olvasható szöveg az elhangzott előadás magyar nyelvű változata, amit tartalmában csak csekély mértékben módosítottunk.

angol, a Larousse-féle francia, a Czuczor—Fogarasi-féle magyar stb. egy-nyelvű szótár már a múlt században gazdag stílusminősítési apparátussal, az adott nyelvet beszélők széles rétegei a jelzett stílusértékeket nem érzékelték a szótárban jelzett módon és az egész nyelvterületre kiterjedő egységességgel. Hogy egy bizonyító példát említsünk, hivatkozhatunk Franek K. Sechrist kísérletére, amit az Egyesült Államokban a század elején végeztek.¹ Ez arra utal, hogy 210 utcanyelvi szó közül 16 kísérleti személy csak 30 szót minősített utcanyelvinek (slang-hez tartozónak). A kísérlet egy hónappal később történt megismétlése (ugyanazzal a 16 kísérleti személlyel, ugyanazzal a szóanyaggal) semmi lényeges javulást nem hozott, az arány lényegében változatlan maradt. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy 19 év körüli kísérleti személyekről volt szó (a Clark University elsőéves hallgatóiról). Mint látni fogjuk, az utcanyelvi szavak stílusértékének felismerése ma Magyarországon többszörösen meghaladja ezt a századeleji tengerentúli teljesítményt. Mindebből bizvást következtethetünk arra, hogy a stílusérték érzékelésének szintjén bizonyos akkcelerációs képet mutató tudatosodás tanúi vagyunk. A stílusérték-felfogási jártasságot és e képesség akkcelerációjának jelenlegi mértékét csak olyan kísérletekkel mérhetjük fel, amelyek minőségi különbségek regisztrálására alkalmasak. Az alábbi kísérletünk ilyen jellegű, s vele kapcsolatban még azt is reméljük, hogy jó kiindulási alapot fog szolgáltatni olyan újabb kísérletekhez, amelyek a beszélt nyelv szintjén vizsgálják a stílusérték érzékelését.

2. Magyar viszonylatban úgy kívántuk megvilágítani kísérletileg a stílusérték érzékelésére, felismerésére vonatkozó teljesítményt, hogy iskolai tanulók ilyen irányú képességeit vizsgáltuk. A kísérletben részt vevő tanulók kora 10–11 és 18–19 év volt. A fiatalabbak a Varga Gyula András parki általános iskola, az idősebbek a Móricz Zsigmond Gimnázium tanulói voltak. Vizsgálatunk kizárólag a *s z a v a k* (esetenként — a szójelentés egyértelműsége végett — szókapcsolatba ágyazott szavak) stílusértékének felismerésén alapult, elsősorban a jelentés, másodsorban a hangsor, hangalak alapján. A vizsgálat négy stíluskategóriára terjedt ki: 1. általános, stílusértéküket tekintve közömbös szavak, 2. népies, tájnyelvi szavak, 3. gyermeknyelvi (dajkanyelvi) szavak, 4. utcanyelvi (ehhez kapcsoltn diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak.

A kísérletet a következő módon bonyolítottuk le. Tesztet állítottunk össze úgy, hogy a minősítendő szavakat keverten tartalmazza. A szavak stílusértéke a jelzett négy kategóriába tartozott, más stílusértékű szót — megtévesztési céllal vagy a kísérlet bonyolultabbá tétele céljából — nem alkalmaztunk. A teljes tesztanyag hat sokszorosított lapból állt. A lapok szélén tüntettük fel — jól szembeutnő módon — az értékelendő, minősítendő szavakat, majd négy mezőt tüntettünk fel a szavak mellett arra a célra, hogy a tanuló az általa gondolt stílusértéknek megfelelően valamelyik mezőbe jelet tegyen. Ezzel jelezte, hogy ő abba a kategóriába tartozónak minősíti a szót. A lap tetején természetesen megadtuk, hogy az egyes mezők melyik stílus-kategóriának felelnek meg. Minden egyes stílus-kategóriához 42–42 szó tar-

¹ Sechrist, Franek K.: *The Psychology of Unconventional Language*. — Megjelent a következő kiadványban: *The Pedagogical Seminary* 20. kötet. Worcester (Mass.), 1913. No. 4. (decemberi szám)

tozott, így az egész minősítendő szóanyag 168 szóra terjedt. A jelzett 42–42 szó stíluskategóriánként a következő:

1. (közömbös stílusértékű szavak): *apa, vízfolyás, táska, kocsi, hasztalan, géppuska, vontat, hógolyó, magnetofon, fésű, lemezjátszó, hintaszék, rohan, részeg, követ valakit, fut valahova, ember, állat, irigykedik, esik az eső, bajusz, eszik, párt, vidám, öltés, aprópénz, cipő, kapor, válasz, mosdó, szemüveges férfi, játszótér, könny, selypít, színész, uszály (hajó), tolószek, festeget, zsarnok, serpenyő, végtelen, kéményseprő.* 2. (népies hangulatú szavak): *pityókás, apjuk, feleséges ember, felharagit valakit, ümög, ireg-forog, égzengés, dönög a méh, dinom-dánom, derékalj, csutora, ihol van (ni), ebédezek, gyüszmél, szemrevaló lány, napam-asszony, kertet gazol, gilice, felcseperedik, öregharang, gubbaszkodik, komaasszony, ihaj-tyuhaj, pofitos, egy falás kenyér, habzsi ember, retyerutya, átkozom rossz, rékli, átabota, pendely, az a feneség (hogy), tilinkó, jókötésű ember, kommandál valakinek valakit, adjisten!, iszós ember, keshedt, danol, menyecske, éhomra eszik, sunyorgat a szemével.* 3. (gyermeknyelvi szavak): *alukál, röfi, pacs, dádá, puszi, hami, csicsikál, boci, maci, kaki, cumi, fagy(z), csucskál, ovi, fincsi, tapsifüles, pipil, lábikó, nyuszi, eszik, bácsi, paci, papi, csecse, popsi, bölcsi, tütü, bábikó, kuc-kuc, pancsizik, bibi, pápá, nazi, api, táncikál, töf-töf, isi, mami, bubus, csigabiga, icuri-picuri, őzike.* 4. (utcanyelvi, jasszanyelvi, diákszelvi szavak): *mandró, grasszál, hirig, krapek, happol, lébol, hé van a közelben, lóg az ünnepélyről, lebóg, leffes, makéba vág valamit, lötyög valakivel, góré, maca, füz valakit, lebukik a pali, gyepál valakit, gyíkleső, hadova, gajdesz, lecsókol, haláli jó, halef, hamukál, begazol, linkóci, hapsi, leesik neki is valami, snassz, tarhál, gádzsó, pali, srác, frájer, lejmol, mángorol valakit, felcuccol, kégli, lavir!, meló, lövé, strihel.*

A fenti szavakat tartalmazó kérdőívet a gyermekek kétszer kapták kézbe, mert kísérletünk — a századeleji USA-beli kísérlethez hasonlóan — két fázisban végeztük: a második fázist az első után egy hónappal valósítottuk meg. Második alkalommal a gyermekek természetesen ismét „üres lappal” indultak, újból üres kérdőíveket kaptak. A kérdőívre minden alkalommal felírták nevüket és a keltezt. (Az 1. kísérlet ideje: 1982. IX. 5., a 2. kísérleté: 1982. X. 6.)

3. E r e d m é n y e k

3.1 Vizsgálati anyagunk már a maga összességében is bizonyos eredményt hoz: megtudjuk, hogy az egyes stíluskategóriáktól, ill. attól a körülménytől függetlenül, hogy az értékelés fiúktól vagy lányoktól származik-e, a gyermekek általánosan milyen eredménnyel oldották meg a kísérletet. Két szempontot azonban ezen általános kép esetében is figyelembe kellett vennünk, és pedig azt, hogy az 1. vagy a 2. kísérletről volt-e szó és a korcsoportot. A 10–11 évesek az 1. kísérlet alkalmával 100 értékelendő szó közül 66-ot (66,2 szót), a 2. kísérlet alkalmával ugyanennyi szóból 71-et (71,4 szót) helyesen értékelték. A 18–19 évesek az 1. kísérletnél 84 szót (84,36 szót) a 2.-nél 86 szót (86,4 szót) értékelték helyesen 100 közül.²

3.2 Sokkal érdekesebb azonban számunkra az az eredmény, hogy stíluskategóriánként milyen stílusértékelési képességről tettek tanúbizonyságot ki-

² A 10–11 éves tanulók csoportjába a 10. évüket éppen betöltött tanulóktól a 11. évüket éppen még el nem ért egyazon osztályba járó tanulók tartoztak a beiskolázás életkori előírásainak megfelelően. Ugyanez az elv volt érvényes a 18–19 éves tanulókra is. E korhatárok pedagógiai lélektani jelölése: 10;0–10;11, ill. 18;0–18;11.

sérleti személyeink. Nézzük először a 10 évesek eredményeit bemutató táblázatokat!

Az 1. kísérlet eredményei

	fiúk (számuk 12)			lányok (számuk 13)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	69 (3,4%)	7 (0,35%)	428 (21%)	90 (4,1%)	2 (0,09%)	454 (20,8%)
népies, tájnyelvi szavak:	183 (9,1%)	5 (0,25%)	316 (15,7%)	206 (9,43%)	3 (0,13%)	337 (15,4%)
gyermeknyelvi szavak:	153 (7,58%)	8 (0,35%)	343 (17%)	143 (6,5%)	1 (0,045%)	402 (18,5%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	235 (11,6%)	15 (0,74%)	254 (12,6%)	289 (13,23%)	1 (0,045%)	256 (11,72%)
összesen:	640	35	1341	728	7	1449

Az egy hónap múlva lefolytatott 2. kísérlet eredményei:

	fiúk (számuk 12)			lányok (számuk e tesztfázisban 12)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	63 (3,1%)	4 (0,22%)	437 (21,67%)	65 (3,3%)	3 (0,15%)	428 (21,5%)
népies, tájnyelvi szavak:	231 (11,4%)	1 (0,05%)	272 (13,5%)	179 (9,0%)	1 (0,05%)	318 (16,0%)
gyermeknyelvi szavak:	82 (4,1%)	4 (0,22%)	418 (20,7%)	75 (3,8%)	3 (0,15%)	416 (20,94%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	207 (10,3%)	4 (0,22%)	293 (14,53%)	218 (11,0%)	6 (0,3%)	275 (13,8%)
összesen:	583	13	1420	537	13	1437

A 10–11 évesek számára az utcanyelvi stílusérték megfejtése okozza a legnagyobb gondot; nem nagyon sokkal marad el e típus értékelési eredménye mögött a népies, tájnyelvi szavak stílusértékének megragadása sem. Egy esetben – a fiúknál, a 2. kísérlet alkalmával – egyenesen rosszabb eredménnyel oldják meg az ilyen szavak stílusértékének megadását, mint az utcanyelviekét. Igen érdekes jelenség ennél a korosztálynál az, hogy stílusértéken sokszor valamiféle asszociációs vonatkozást értenek. Így a *követ valakit* közömbös stílusértékű szókapcsolatot az utcanyelvi szókészletbe sorolják, bizonyára azért, mert arra gondolnak, hogy a bűnöző követi az áldozatot vagy a nyomozó a bűnözőt stb., s ez szerintük az utcanyelvi vonatkozás. Néhány esetben a *puszi* szót általános jellegűnek vették, de még sokkal inkább érvényesül ez az asszociatív vonzás egyéb gyermeknyelvinek érzett szó minősítésében. Az 1. kísérlet alkalmával számos gyermek a *játszótér*, a *gyermekkocsi*, a *hintaszék*, a

selypít, sőt a határozottan népies *ümög* stb. szavakat a gyermeknyelvi szó-készletbe sorolta, mivel úgy gondolta hogy e szavaknak valamilyen kapcsolata van a gyermek, a csecsemő világával. Arra persze nem gondolt, hogy e tárgyakat, cselekvéseket — ha egyáltalán megnevezi a kisgyermek — nem ezek-kel a szavakkal illeti. A népies stílusérték néha átcúsúszik a gyermeknyelvi stílusárnyalat tartományába a kisgyermeknél. A kísérlet anyagától függetlenül Gósy Mária kisfiát, a 7 éves Tasnádi Andrást megkérdeztük afelől, hogy miért érezhetik gyermeknyelvinek az értékelők az *ümög* szót, azt felelte: „azért, mert a kisbabák ilyen értelmetlenségeket” mondanak.

A 2. kísérlet során — mint látjuk — a tárgyalt korosztály tagjait már nem kötötte az 1. kísérlethez hasonló mértékben ez az említett asszociatív vonzás, s így a gyermeknyelviséget mint stílusértéket jobb eredménnyel érzékelték. A javulás csaknem 50%-os! Egészen más a helyzet a népies (tájnnyelvi) szavak érzékelésénél: e vonatkozásban a lányoknál némi javulás, a fiúknál viszont rosszabbodás állt be. Bizonyos hatások megzavarhatták a fiúk spontán értékelését, s így következhetett be a negatív előjelű változás. Ilyen irányú változást a tárgyalt korúaknál semmilyen más ponton nem tapasztaltunk (a további 7 ponton mindenütt javulás tapasztalható!). A 18—19 éveseknél a javulási képlet — mint látni fogjuk — nem ennyire egyértelmű.

Nézzük tehát ezen idősebb korosztály stílus kategóriánkénti teljesítményét a következő oldalon levő táblázatok megvilágításában!

Az 1. és 2. kísérlet eredményeit összehasonlítva három ponton látunk csekély rosszabbodást: a fiúknál a gyermeknyelvi, a lányoknál szintén a gyermeknyelvi és a népies szavak értékelésében.³

3.3 Korosztályonként elég lényeges eltérést találtunk. Ezt jelzi az a körülmény, hogy az első kísérleteket összehasonlítva, a fiúknál és lányoknál együttesen az idősebb korosztály 100 értékelendő szó közül 18 szóval jobb eredményt nyújtott, mint a fiatalabb. A második tesztnél az eltérés már kisebb: itt csak 15 szó a különbség.

3.3.1. Az első és a második kísérlet eredményei a két korosztályt összehasonlítva eltérnek. Feltehető, hogy a fiatalabb korosztály számára szokatlan volt a kísérleti helyzet, és nem értették meg azonnal a stílusérték mibenlétét. A második kísérletnél már jobban alkalmazkodtak a kísérleti feltételekhez. E jelenségre mutat az a tény, hogy az első kísérletnél mind a fiúk, mind a lányok igen rossz eredményt nyújtottak a gyermeknyelvi szavak azonosításában, s hogy a második tesztnél csaknem 50 %-os javulás mutatkozott. Az utcanyelvi szavak stílusértékét e korosztály tagjai igen gyenge teljesítménnyel érzékelték, ámbár egyénileg néha feltűnően jó eredményekkel találkozunk.

A népies szavak csoportjánál meglepő, hogy a fiúknál éppen a második teszt alkalmával tapasztaltunk lényeges rosszabbodást. Az ok kiderítése még további vizsgálatot igényel. Az idősebb korosztály első és második tesztjét összehasonlítva lényeges javulást tapasztalunk a fiúknál az utcanyelvi szavak és kisebb mértékben a népies szavak megítélésében is. A lányoknál csekély mértékű romlás látható — az utcanyelvit kivéve — minden kategóriában. Összességében a fiatalabb korosztály teljesítményéhez viszonyítva — mint ahogy az várható is volt — leginkább az utcanyelvi szavak értékelésében tapasztalunk pozitív irányú eltérést, s ami talán nem volt ennyire előre lát-

³ Az egyik tauulónál a 2. kísérlet során két kísérletlap összetapadt; az így kiesett 10 adattal a 2. kísérlet adatmennyiségét csökkentettük.

A 1. kísérlet eredményei

	fiúk (számuk 6)			lányok (számuk 19)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	2 (0,2%)	—	250 (24,8%)	15 (0,46%)	—	783 (24,5%)
népies, tájnyelvi szavak:	62 (6,15%)	6 (0,59%)	184 (18,25%)	154 (4,82%)	—	644 (20,17%)
gyermeknyelvi szavak:	30 (2,97%)	—	222 (22%)	86 (2,7%)	1 (0,03%)	712 (22,3%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	65 (6,49%)	3 (0,29%)	184 (18,25%)	208 (6,51%)	4 (0,12%)	586 (18,36%)
összesen:	159	9	840	392	5	2725

A 2. kísérlet eredményei

	fiúk (számuk 6)			lányok (számuk 19)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	2 (0,2%)	—	250 (24,8%)	9 (0,28%)	—	789 (24,7%)
népies, tájnyelvi szavak:	52 (5,15%)	—	200 (19,84%)	164 (5,14%)	—	634 (19,86%)
gyermeknyelvi szavak:	32 (3,17%)	—	220 (21,8%)	102 (3,19%)	—	696 (21,8%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	38 (3,77%)	1 (0,098%)	213 (21,13%)	201 (6,2%)	1 (0,03%)	596 (18,7%)
összesen:	124	1	883	476	1	2715

ható: pozitív irányú eltérést figyelhetünk meg az általános stílusértékű szavak megítélésében is. Adataink a századeleji egyesült államokbeli eredménnyel csak az utcanyelvi szavak szintjén és csakis az idősebb korosztály vonatkozásában vethetők össze: a magyar gyermekek több mint hatszor jobb teljesítményt nyújtottak. E nagy eltérés több okra vezethető vissza, egyik leglényegesebb köztük a stílusérzék általános fejlődése. Jóllehet hat-, ill. hétszeres javulással semmiképpen nem számolhatunk, hiszen a nyelvi minta eltérése is bizonyára hozzájárult e nagy eltérés létrejöttéhez; az argónak, illetve köznyelvinek minősített stíluszint között a mintául vett amerikai angol anyagban csekély, sok esetben nem elég szignifikáns lehetett a különbség.

3.4 Ha kifejezetten a fiúk és a lányok teljesítménye közötti különbséget vizsgáljuk, a kihagyott értékelések egyetlen ponton mutatnak magas értéket; a fiúk esetében az első teszt alkalmával. Magát a minősítést tekintve a fiúk és lányok között lényegesebb eltérés az idősebb korosztály esetében a második tesztnél tapasztalható. Itt a fiúk az utcanyelvi szavak értékelésében csaknem 50 százalékkal jobb eredményt nyújtottak a lányoknál. A rosszabbodások

tekintetében is van némi eltérés a két nem között: mint fent jeleztük, a népies szavak megítélésében a fiúk teljesítménye (a 10 éveseknél) jelentős romlást mutatott; a lányok viszont egy-két helyen éppen az idősebb korosztály esetében mutattak negatív irányú teljesítményingadozást.

3.5 A fiatalabb korosztály társadalmilag teljesen vegyes mintát mutatott; ezzel szemben a Mórícz Zsigmond Gimnázium tanulóinak csoportja társadalmi rétegződésében kissé az értelmiség javára eltolódott képet nyújtott.

3.6 A kialakított szóanyag egy-egy eleme a kísérlet során a stílusérzék szempontjából esetenként többféleképpen oszthatóvá bizonyult (jól-lehet a forrásul használt ÉrtKsz. stílusminősítései nem mindig tükrözték ezt a jelenséget). Így például a *góré* esetében joggal sorolták a gyerekek a népies, illetve az utcanyelvi kategóriákba ezt a szót. Ugyanígy a *bibi* szó joggal került a gyermeknyelvi mellett az utcanyelvi szavak csoportjába. A *leesik neki valami* szókapcsolattal is nehézségünk volt: az elemzés során vettük észre, hogy ez az adat joggal került esetenként az általános szavak közé. A fenti értékelési bizonytalanság eredményeinket végső soron alig módosította. Amennyiben a fenti szavak értékelésében a kétfelé való besorolás lehetőségét fogadjuk el alapelvnek, a fiatalabb korosztályban a kerekítéssel adott értékek a következő módosulást mutatják: az első tesztnél a 100 értékelendő szóra eső 66 helyes döntés adata 67-re, a második tesztnél 71 helyes döntés adata 72-re javul. Az idősebb korosztályban az első tesztnél 0,04 százalékos javulást ad ez a korrekciós számítás (84,36 helyett 84,4); második tesztnél nincs változás.

4. Lényeges kérdés, hogy fenti adataink eredményeit milyen mértékben lehet a gyakorlatban hasznosítani. Megjegyezzük, hogy számszerű végeredményeink csakis a jelzett szóminta alkalmazása esetén tekinthetők összehasonlítható átlagértékeknek. Elképzelhető, hogy vidékenként más-más eredmény jelentkezik; az eltérés mértéke szociális helyzettől, nyelvjárási sajátosságoktól (elsősorban a népies kategória megítélésében), általános műveltségtől stb. függhet. Javasolható, hogy a jelen vizsgálattal való összehasonlítást egyéb stílus kategóriák bevonásával ne nehezítsék. Amennyiben csak a módszert kívánja valaki átvenni, az átlagszámokhoz való viszonyítás nélkül, új szavak kísérleti alkalmazásánál a szótárak stílusminősítéseit tekintse irányadónak.

5. Jelzett eredményeink nyilvánvaló összefüggésben állnak a pszichológiai intelligenciavizsgálatok értékeivel (pl. az ún. Peabody-teszt teljesítményadataival, az IQ-számmal stb.). Idevágó egybevetéseket különösen akkor lehet majd tenni, ha a fenti kísérletet más életkorú tanulókkal, esetleg óvodásokkal is elvégezzük. A fenti eredmények, ill. értékek egyenes korrelációban állnak a tanulók olvasottságával, a korreláció mértékét azonban csak a tanulók ilyen irányú kikérdezésével, olvasmányadataik pontosabb ismerete révén határozhatnánk meg egzaktabb formában. Érdekes tény — s ez különösen az 1. kísérlet adataiból derült ki a fiatalabb korosztálynál —, hogy a kisgyermekek egészen sajátos „stílusfogalom”-mal rendelkeznek: minden tárgy stílusértéket nyer szemükben attól függően, hogy ez milyen konkrét szemantikai mezőhöz kapcsolódik náluk. E gyermeki stílusértékvilág feltérképezése nélkül nem lehet eredményes a nevelésünk: az óvodai és az iskolai magyarázatnak ehhez alkalmazkodnia kell, hogy valóban hatékony, pedagógiailag célirányos legyen.

Büky Béla Gósy Mária

A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben

(Érvek a beszédhanghallás fejlesztése mellett)

1. A közlésfolyamat tagolása hierarchikusan egymás alá és fölé rendeződő, különböző mértékben összetett nyelvi, illetőleg ejtésbeli egységeket eredményez. A nyelvet használó egyén számára azonban az önkéntelen tagolás a fonetikai szótaggal, illetőleg másfelől a grammatikai morfémmával véget is ér. Ez azt jelenti, hogy például egy szóalakot külön tanulás nélkül legfeljebb szótagokra, valamint morfémmákra tudunk tagolni; az ennél alacsonyabb, tehát hangkapcsolat, illetőleg beszédhang szintű tagolás csak tanulás eredményeként végezhető el. Bizonyítékot a tényre az írni-olvasni még nem tudó kisgyerekek szolgáltatnak, akik bármilyen terjedelmű hangsort képesek kérésre szótagokra bontani, sőt ilyen tagolást érzelmileg színezett közléseikben maguktól is alkalmaznak. De hiába kérjük tőlük, hogy mondjanak pl. [b] hanggal kezdődő szót. Egyszerűen nem értik a feladatot. Ugyanígy hiába kérjük, hogy mondják meg, hol hallanak valamely kiejtett szóban pl. légyzümmögéshez vagy kígyósziszegéshez hasonló hangot, hiszen fogalmuk sincs arról, hogy a szónak egyáltalán van kiterjedése, ezen a terjedelmen belül pedig különböző elemek sorakoznak; azaz nem tudják a hangsort beszédhangokra bontani. Mi húzódhatik meg a jelenség hátterében?

Több gyerektől származó spontán megnyilatkozásokban, amelyek a beszéd megjelenésétől kb. 4 éves korig tartó életszakaszra vonatkoztak, az egy mástól távolabb, több hangnyi, esetleg szótagnyi távolságban levő beszédhangok egymásra hatását vizsgáltam. A 138 szóalak elemzése azt a véggövetkeztetést tette lehetővé, hogy a fonéma mint különálló elvont nyelvi elem egyáltalán nem létezik a kisgyermek nyelvi tudatában. Ezzel szemben nagyon valószínű — és a vizsgált életszakaszra jellemző globális észlelésnek is jobban megfelelő feltevés —, hogy a gyerek szóegységeket raktároz el, ezek beszédbeli megvalósulása (aktualizálása) azonban jó ideig teljesen esetleges: számos tényezőtől függően, de végső soron mindig a szóegységnek alárendelt módon történik (vö. Táv hasonulás a gyermeknyelvben. NyK. 83: 160–7).

2. A fentiekből következően feltétlenül szükséges tehát, hogy a közlésfolyamat tagolását a gyerek a legkisebb önálló összetevő, a fonéma, illetőleg ennek beszédbeli képviselője, a beszédhang felől is megtanulja. Nem mindegy azonban, hogy milyen életkorban. A jelenlegi magyarországi oktatási gyakorlatban erre csak az iskoláskor kezdetén kerül sor, az írás-olvasás tanulásával egyidejűleg, amikor a gyermeknek a grafikai szimbólumokat, a betűket egyrészt a beszédhangoknak, másrészt — de ezt már nem a tantervi tematika részeként és különösen nem a fogalmi kategória ismeretében — a fonémáknak kell megfeleltetnie. A követelmény azonban nehézségeket támaszt, mert a kisdíák nem rendelkeznek a fonemikus tagolás képességével. A fonemikus tagolás és a betűk alkotta szimbólumrendszer viszonya ugyanis olyan, hogy az előbbi alapfeltétele az utóbbi használatának, tehát — politikai gazdaságtani szakszóval — a fonemikus tagolás az alap, a betűhasználat pedig a felépítmény. Mármost az iskolában tulajdonképpen az történik, hogy a tanuló egyszerre ismerkedik az alappal és a felépítménnyel, sőt helyesebb azt mondani, hogy a felépítmény tanulása során, annak mintegy mellékként sajátítja el jól-rosszul az alapot.

Nemcsak a helyesírási hibák nagy hányada magyarázható ezzel a gyakorlattal (vö. pl. Fónagy Iván—Fónagy Péter: Helyesírási hibák haszna. (Helyesírási hibák néhány fonológiai tanulsága.) Nyr. 95: 70—89; Török Gábor: A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról. Nyr. 82: 333—41; uő.: Nyelvünk törvényszerűségeinek vetülete az íráshibákban. Gyógypedagógia 16: 65—83, különösen 78), hanem az olvasási kudarcok is.

3. A megoldást a fonemikus tagolás képességének lehetőleg iskoláskor előtti kialakítása jelenti. Paradox módon ez jelenleg csak azoknak a kisgyerekeknek az esetében történik meg, akik beszédhibájuk miatt logopédiai kezelésben részesülnek, amely nem nélkülözheti a beszédhang és a hangsor fogalmának a tudatosítását.

Más lehetőségek is kínálkoznak azonban. Az egyik a Vekerdi Iréne vezetésével évek óta folyó és eredményeket felmutató, a beszédhang-megkülönböztető képesség fejlesztésére irányuló szegedi óvodai kísérlet általános s átélé (vö. Vekerdi Iréne: A beszédhanghallás fejlesztése. Óvodai nevelés 1980/6: 205—8; uő.: A beszédhangok időtartamának tudatos megfigyelése. Óvodai nevelés 1981/2: 434—5). A másik lehetőség, a Soós Istvánné és Török Gábor által javasolt időelcsúsztatás az olvasás és az írás tanítása között, a jelenlegi oktatási gyakorlat keretein belül hozhat javulást (vö. Soós Istvánné—Török Gábor: A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez. Nyr. 100: 309—16). Nagyon valószínű ugyanis, hogy ha a gyerekek az olvasás révén már minden betűt többféle kontextusban felismernek, lényegesen rövidebb idő alatt és kevésbé fáradságos módon tanulják meg a betűk és betűsorok írásbeli használatát. (Párhuzamként hadd utaljak az idegennyelv-oktatásban bevezetett szóbeli kezdő szakasz eredményeire.)

A harmadik, első hallásra kissé utópisztikusnak tűnő, de a világ több pontján már kipróbált lehetőség az, hogy 2—2,5 éves kisgyerekeknek kezdenek el olvasást tanítani. Ez a kb. 14 hónap alatt kialakuló olvasás olyan fokú önkéntelen elemző készséget fejleszt ki a gyerekekben, amelynek révén nemcsak a fonemikus tagolást, de — ráismeréses alapon — a nyelvtani alakváltoztatás lehetőségeit és az anyanyelvben alkalmazott eszköztárát is célirányos tanulás nélkül „megtanulják”. Sőt, a betűk játékos utánzásával előbb-utóbb megtanulnak írni is, mégpedig olyan fokon, hogy későbbi iskolai gyakorlatukban sem fordulnak elő számottevő olvasási és helyesírási hibák. (A kérdésre vö. Söderberg, R., Reading in early childhood: a linguistic study of a Swedish preschool child's gradual acquisition of reading ability. Stockholm, 1971.; uő.: Early reading: a theoretical investigation and its practical application. University of Stockholm: Project Child Language Syntax, Report 2. 1973.; Kavanagh, J. P. and Mattingly, I. G. (eds): Language by ear and by eye. Cambridge—Massachusetts 1972.)

Kassai Ilona

Fülöp Lajos (szerk): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában

Az Országos Pedagógiai Intézet Pedagógus Továbbképző Könyvtára
Budapest, 1980. 184 oldal

Reformtanterveink a társadalom igényei, szükségletei alapján határozzák meg a nevelés-oktatás célját és feladatrendszerét. A magyar nyelv és irodalom tantárgy tervében éppen ezért kap a korábbinál nagyobb hangsúlyt az anyanyelvi nevelés mind az általános, mind a középiskolában. Az új tanterv hatékonyságát igen nagy mértékben az határozza meg, hogy a szaktanárok együttesen és külön-külön képesek-e megvalósítani. Ez viszont attól függ, hogy tanárainkat felkészítettük-e az új tanterv elfogadására és befogadására. A felkészítésnek a tanárképzés éveiben kellene végbemennie. Közoktatásunkban a társadalmi fejlődés felgyorsulása miatt fordított a sorrend. Bevezetjük az új tantervet, s utána igyekszünk gondoskodni a szaktanárok felzárkóztatásáról. Ennek az ellentmondásnak a mérséklése a tanterv szellemében fogant új tankönyvekkel látszik megoldhatónak. A szenvedélyes hangú tankönyvviták arra engednek következtetni, hogy a szaktárgyukban, szaktudományukban kellőképpen jártas tanárok tantervértelmezése meglehetősen eltér egymástól.

Számolnunk kell továbbá olyanokkal is, akik a tartalmilag, szemléletileg újat nehezen illesztik be oktatási gyakorlatukba, s ebből az egyéni eljárás sokféle változata alakul ki. A legaggasztóbb közülük az, amelyről érettségizett fiatalok a magyar nyelv és irodalomból tett felvételi vizsgán így nyilatkoznak: „Nekünk a gimnáziumban nem volt nyelvtanóránk.”

A megnyugtató megoldás: a magyartanárok képzésének reformja. Ez azonban az azonnali kezdés esetén is öt évvel eleve elmarad a tanterv bevezetésétől, nem beszélve a korábban végzett tanárokról, akik a túlnyomó többséget alkotják. A bennük keletkező feszültséget csak igen következetes, rendszeres továbbképzéssel, pontosabban: szintre hozással lehetne feloldani. Ez azonban rendkívül időigényes, nem is beszélve a pénzügyi feltételekről. Áthidaló megoldásként kínálkozott egy kiadvány, amely az érdekelt tanárokat a középiskolai anyanyelvi nevelés szemléleti, tartalmi és módszertani megújításáról tájékoztatja. Az „Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában” című tanulmánygyűjteményt „háttérkötet”-nek nevezi a szerkesztő. A benne közölt tanulmányok azt hivatottak megmutatni, ami a keret jellegű és műfajánál fogva tömör fogalmazású tantervi szöveg mögött van, vagyis azt, hogy a tantervben valóban érvényesül, és hogy hogyan érvényesül a tudományosság didaktikai alapelve.

A szerkesztő munkáját a maga erőteljes meghatározottságában illik méltatni. A kötet tanulmányainak sorrendezését nyilván a gimnázium tantervi anyagának osztályonkénti tagolódása elve megszabja.

Ami a szerkesztőre nézve leginkább jellemző, hogy a tantervi témakörök, az egyes tantárgyi ágazatok feldolgozására kiket kért föl. Más összetételű szerzőcsoport munkájából esetleg más összkép kerekedett volna ki. Kár volna a szerkesztőn számon kérni az egyes tanulmányok kisebb ellentmondásait. Ezeknek a feloldása legfeljebb a terminológia egységesítésének mértékéig lehetséges, ezen túl már a szerző szuverén jogaiba való illetéktelen beavatkozásnak minősül.

Szerencsésnek kell tartanunk, hogy a kötetet Deme László tanulmánya vezeti be az általános nyelvészet alapfogalmainak tisztázásával, s ezzel párhuzamosan az anyanyelvi nevelés céljának, feladatainak világos kifejtésével s rendszerének elméleti megalapozásával. Deme bizonyos pontokon valóban eltér az ún. „hagyományos” nyelvészeti fel fogástól, de sohasem mulasztja el ezen eltérések elvi indokolását. Én nem félek attól, hogy Deme túlságosan rányomja a maga személyiségének jegyeit a középiskolai anyanyelv-

oktatásra, egyrészt elgondolásainak, rendszerének, szemléletének meggyőző volta miatt, másrészt azért, mert az egyetemen iskolát teremtetett, s a középiskolai tanárok jelentős része meggyőződéssel vallja magát az ő tanítványának, s természetesen tartja, hogy gimnáziumi tanárként a tőle tanultakat adja tovább az anyanyelvi órákon.

Tanulmányának valóban „kiérlelt” tényanyaga, ennek szigorú logikai felépítése és a legnemesebb értelemben didaktikus előadásmódja felettébb nagy érdem, de még ennél is fontosabb eredmény tanulmányának szemléletformáló ereje.

E szemlélet figyelemre méltó vonása a beszéd és a nyelv viszonyának fejtegetése, és ilyenén sorrendezése. A történeti szempontot nem tekintve ezt igazolja a kötetben javasolt és kimunkált „kommunikációelvű és szövegtani alapo zású anyanyelvi oktatás” is (173). Ha szövegtani alapon közelítünk a tanulmánykötethez, megállapíthatjuk, hogy a kulcsszava: a *szemlélet*. Valóban mindenekelőtt szemléletváltásra van szükség az anyanyelvi oktatásában.

A többi szerző kimondva vagy kimondatlanul magáénak vallja Deme nyelv- és nyelvtanítási szemléletét. Ezáltal az ő felfogása, összegezése a kötet tudományelméleti alapja lett.

Bencédy József ellenvetései, finoman kitett kérdőjelei nem bontják meg, sőt inkább erősítik ezt a szemléletet. A szintagma fogalma, az alanyi-állítmányi (predikatív) szerkezet, ennek bipoláris, illetőleg monopoláris volta stb. mondattani, az oktatás egysége érdekében pedig didaktikai szempontból további vizsgálódást kíván. Az azonban bizonyos, hogy a mondatelemzéshez, a mondat mint szövegegység felfogásához az oktatás számára is Deme adta a leghibízottabb fogódzókat. (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai K., 1971.)

Ha a kötet valóban a szervezett vagy egyéni továbbképzés eszköze kíván lenni, jogosnak látszik fölvetni a kérdést, hogy mennyiben felel meg a didaktikusság már egyszer emlegetett követelményének.

A kommunikációelmélet, amelyre anyanyelvi nevelésünket építjük, arra tanít, hogy az adónak mindig messzemenően méltányolnia kell a vevő, illetőleg a címzett szempontjait.

A valóság talaján állva tudomásul kell vennünk, hogy a továbbképzésbe bevont, a továbbképzésre rászoruló középiskolai tanárok szakmai felkészültsége korántsem homogén, főként a szövegtan és kisebb mértékben a stilisztika tekintetében. Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába (Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.) című tankönyvpótló jegyzetét is csak 1981 óta használják a magyar szakos tanárjelöltek. Sok még a bizonytalanság. Vitathatatlanul szükséges az idegennyelvű forrásokkal való egybevetés, főként kutatómódszertani szempontból. Az lesz a megnyugtató, ha a magyar nyelvtudományba érezhető gyökereit, s ebből a hazai talajból sarjadhat ki a magyar nyelv szövegtana. Békési Imre és részben Gáspári László tanulmánya nem önmagában, hanem sokkal inkább a magyar közoktatás valósága miatt támaszt ellentmondást. Az igényes olvasónak intellektuális élmény, szellemi élvezet. A tanítás mindennapi gondjaival küszködő tanárnak (mert ilyen is van!) csak bonyolult áttételekkel alkalmazható segédeszköz.

D. Máta Mária tanulmánya mintaszerűen érvényesíti a didaktikusság követelményét. Sőt ha figyelembe vesszük, hogy hosszú időn keresztül az egyetemi oktatásban nagyobb hangsúlyt kapott a nyelvtörténet, mint a leíró nyelvtan, akkor esetleg még arányeltolódásról is beszélhetünk. A gyakorló tanárok bizonyosan hálásak, mert tanulmányával nemcsak tudományos háttérrel, hanem naponként felhasználható segédanyagot is vehetnek a kezükbe.

Szende Aladár zárótanulmánya mintapéldája annak, hogy egy szaktudomány ismeretanyaga hogyan válik tananyaggá a szó legnemesebb értelmében, s a megfelelő módszerek, eljárások alkalmazása révén teljesítményképes tudássá; a mi esetünkben

anyanyelvi műveltséggé, beszédkulturává. A tanárok többsége közvetlenül felhasználhatja mindennapi oktatómunkájában.

A kötet egészében és részletei többségében egy országos méretű továbbképzés differenciált alapanyaga lehet. Minden magyartanár számára van mondanivalója. Egyeseket tapintatos módon ráébreszt szakképzettségük hiányaira. Elvi alapon integrálja a személyenként eltérő, különböző oktatási gyakorlatot; elfogadtatja a tanterv cél- és feladatrendszerét; az alkotó egyéniségeket vitára ösztönzi.

Izgalmas olvasmány, amelyet nem egyszerűen elolvasni, hanem végiggondolni, tanulmányozni kell. Aki erre vállalkozik, bizvást számíthat a kedvező hatásra, anyanyelvi óráinak sikerességére, eredményességére.

Ennek az a feltétele, hogy az *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában* című kötet minden magyartanárhoz eljusson.

Rónai Béla

A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról

1. A mai magyar nyelv rendszere „A tárgyi mellékmondat” fejezetben négy és fél oldalon keresztül foglalkozik az idézettel. Az egyenes idézetre ebből mindössze 3/4 oldal jut, s ennek felét is az írásbeli jelölés problematikája tesz ki.¹ Az akadémiai nyelvtan tehát már a fejezetbe sorolással is sugallja, hogy hová tartozónak véli ezt a mondatformát.

Vele összhangban a régebbi gimnáziumi nyelvtankönyv is így tanítja: az idézés „leggyakoribb formája olyan alárendelő összetett mondat, amelynek főmondata az idéző mondat, tárgyi mellékmondata az idézet”.² (Egyéb lehetőségekről itt egyáltalán nem esik szó.)³

Mindezzel szemben azonban tudjuk azt, és a legtöbb helyen utalást is találunk rá, hogy a magyar nyelv gyakorta másképp szerkeszti még az egyenes idézeteket is. S ha ezt a rendszerezésünkben is tükröztetni akarjuk, már nem sorolhatjuk őket egyértelműen a tárgyi mellékmondatos alárendelések körébe.

Az idézettel foglalkozó irodalmat áttekintve azt látjuk, hogy a mondattanírók (hasznolva az akadémiai nyelvtan gyakorlatához) általában a tárgyi mellékmondatok között veszik sorra az idézetet, bár ezen az egységen belül kitérnek arra, hogy nem ez az egyetlen megoldási forma.

Az akadémiai nyelvtan a határozói függésű példamondata kapcsán ezt írja: „Az egyenes idézetben az idéző mondat és az idézet közötti nyelvtani-szerkezeti viszony igen laza, sok esetben ugyanis sem rámutatószó, sem tárgyias ragozású igealak nem utal kapcsolatukra.”⁴

Szabó Dénes így tartja: „Az oratio rectában a tagmondatok szervesen kapcsolódnak egymáshoz, azaz csak értelmi viszony fűzi őket össze, s nem egyúttal nyelvtani szerkezeti viszony is.” Valamint: „Szó szerinti idézéskor az idéző mondat [...] az idézet szempontjából szervesen mondatrészlet.”⁵

Klemm Antal szerint is „az egyenes idézet [...] mondattanilag rendesen független a bevezetőmondatától”, bár, ritkán, előfordulhat függő helyzetben is.⁶

Az egyenes idézetben „többnyire a tárgyi alárendelésre emlékeztető — de mégsem alárendelő — viszony van az idéző mondat és az idézett között” — tartja Rácz Endre,⁷

¹ A mai magyar nyelv rendszere. Akadémiai, 1962. 2: 359—60.

² Magyar nyelv a középiskolák III. osztálya számára. Tankönyvkiadó, 1975. (9. kiadás) 20.

³ Az új gimnáziumi nyelvtankönyvek pedig már nem is tesznek említést az idézetről!

⁴ MMNyR. i.h.

⁵ Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. Jegyzetellátó, 1958. 2: 367—9, 382.

⁶ Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, é.n. 567—73.

⁷ Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1976. (4. kiadás) 378.

majd: „Az idéző mondat és az idézet között sajátos mondattani viszony áll fenn: ez nem nevezhető alárendelésnek [...], de igazában mellérendelésnek sem minősíthetjük”.⁸

Jóllehet az idézés klasszikus formája a tárgyi mellékmondatos megoldás (amelyhez hamarosan csatlakozott a határozói is), a kategória fő jellemzőjének az idéző-idézett mondatviszonyt kell tekinteni, minthogy megszaporodtak a grammatikailag elemezhetetlen kapcsolásformák is — vélekedik Deme László. Az idéző-idézett mondatviszonyon belül az már alfajok kérdése, hogy minősíthetők-e ezek pontosan grammatikailag vagy sem.⁹ Ennek alapján — bár még mindig a tárgyas alárendeléshez kapcsolódva — az ő mondattani rendszerében külön alfejezetet kap az idézet.

2. Az egymást hol kizáró, hol kiegészítő álláspontok készítették arra, hogy konkrét anyagon mérjem le igazságukat. Ezért kísérletet tettem arra, hogy az egyes idézést szöveg- és mondattani vizsgálat alá vetve egyrészt minél differenciáltabban jellemezzem magát a kategóriát, másrészt megpróbáljam kijelölni rendszerbeli helyét.

1266 egyenes idézetet vizsgáltam meg, melyeket egy feltűnően sokat s igen változatos módon idéző mai magyar író, Thurzó Gábor prózájából vettem. A következő két kötet idéző-idézett viszonyt tartalmazó mondategységeit tekintettem végig: József és Putifárné (Magvető, 1961. — jelzete a továbbiakban: J); Belváros és vidéke (Magvető, 1977. — jelzete: B).¹⁰ A két könyv összes mondatának igen nagy része, mintegy 10–11 %-a idéző mondategységhez kapcsolódó egyenes idézet. Az idézetek áttekintését célszerűnek tűnt ezekre korlátozni, mivel az egyenes idézet mondatviszonyai rajtuk figyelhetők meg elsősorban. Ha ugyanis az idézetet bevezető rész és az idézet külön mondategésként áll, vagy ha ez utóbbi önmagában szerepel — az idézet egy más szintű, önállóbb szöveget alkot (vagy ennek részeként áll). Kapcsolatuk vizsgálata egy későbbi lépcsőfok lehet; hiszen, hogy a különböző szövegdarabok részeként egymás mellé kerülő mondat-egészek viszonyát elemezni tudjuk, előbb feltétlenül vizsgálnunk kell a kapcsolás tisztább, egy mondategészen belüli jelentkezését. S mivel ily módon elkülönítem a mondategésként (azaz a külön mondatban) és a mondategységként (azaz az idéző-idézett mondatviszonyt tartalmazó mondategészből beszerkesztett tagként) álló idéző főmondatot, nem használom az általánosan elterjedt, de nem túl szerencsés „idéző mondat” kifejezést (minthogy az elnevezés inkább „mondategész”-re utal, ám rajta általában tagmondatot, idéző „mondategység”-et kell értenünk).

Az egyenes idézet, ha az idéző mondategységgel egy mondategészen belül áll, (mert egy mondategészen belül áll), szükségképpen az illető mondategész beszerkesztett tagja. A folyó szöveg szintjéhez képest másik síkot képviselő idézet (amely majdani idéző mondategységétől függetlenül jött létre) az idéző mondategység segítségével épül be az aktuális szöveg részeként álló mondategészből. Rajta keresztül kapcsolódik tehát a folyó szöveghez; azaz szövegszinten neki rendelődik alá. Ez a szövegszintű alárendelés (az idéző-idézett mondatviszony) különböző formákban jelentkezhet; a kapcsolás lehet szerves és nem szerves; ám ha szerves, akkor a mondategész az alárendelő mondatviszonyok valamely típusát tartalmazza.

3.1. A grammatikailag besorolható (szerves) idézés legelterjedtebb, és ezzel összefüggésben, mint már szó volt róla, legtöbbször enlegetett módja a tárgyas alárendelést tartalmazó idéző-idézett mondatviszony. (Anyagomnak 36,25%-a ilyen egyenes idézet).

⁸ Rácz Endre—Szemere Gyula: Mondattani elemzések. Tankönyvkiadó, 1972. 194.

⁹ Deme László mondattani előadásai. Szeged, 1981.

¹⁰ Az előbbi 4 elbeszélést fűz egybe: 1928. (A szép Kadosné), 1939. (A tengeri csoda), 1945. (Egy úrilány férjhez megy), 1958. (Leningrádi éjszakák). Az utóbbi az író meghatározása szerint családtörténetekből álló visszatekintés.

Az egyenes idézés formái közül ez az egyik legszerveesebb kapcsolódás, mivel az idéző mondategység (illetve annak tárgyas jelentésű igéje vagy igeneve) grammatikai kényszerrel jelöli ki a kapcsolat minőségét. Az igealak általában tárgyas ragozásban áll, kivéve azt az esetet, amikor az idéző mondategységben határozatlan tárgyi bővítmény van, és az idézet ezt fejtí ki; ekkor az idéző mondategység állítmánya alanyi ragozásba kerül. Pl.:

— Légnymomás — ennyit közölt. (B 154.)

Csak annyit mondtam: — Nem volt semmi. (J 194).

A tárgyi függésű idézetet kihívó igék és igeek anyagomban a következő szemantikai csoportokra oszlottak:

1. Közlést, kifejezést, interpretálást jelölők:

„Tegnap ment el karlsbadi kúrára Katica és az én legnagyobb fiam” — jegyezte fel. (B 80.)

— Mindjárt itt lesz... — suttogta. (J 104.)

De — nem tudtam okosabbat választani —, de élt. (B 157.)

Emil derűsen rám vigyorgott: — „Bújt az üldözött — szavalt —, s felé kard nyúlt barlangjába...” (B 99.)¹¹

2. Összetettebb jelentésű, de csak megnyilatkozással megvalósulható cselekvések igéi és igeek; a beszédettet jelölő, a cselekvőerőt explicit módon tartalmazó performatív kifejezések.¹²

— Whisky on rocks — rendeljük. (B 188.)

— Igen, anya — hazudtam —, mintha tegnap lett volna. (B 148.)

3. A kifejezés, megnyilatkozás produktumával párhuzamos eredményre utaló, de nem közvetlenül közlést (stb.) jelölő szó (a valamely, hang kibocsátására képes tárgy „megszólalására” vonatkozóak):

„Strangers in the night”, ezt játszsa a magnó [...] (B 190.)

4. Gondolást jelentő szó (a ki nem mondott, de az egyénben önmaga számára nyelvi formában megfogalmazott gondolat ábrázolására):

„Az áruló!” — gondolta. (J 248.)

5. Befogadást (az eddigiekkel ellentétes irányú cselekvést jelölő ige vagy igeek):

„Menj Dalmáciába — hallottam —, ott voltam a legboldogabb...” (J 106.)

3.2. Gyakorisági szempontból a grammatikailag elemezhető idéző-idézett mondatviszonyon belül a tárgyi függésű egyenes idézetet a határozói (anyagomban: mód-, eszköz- és egyetlen állandó határozói példa) követi; idézeteim 20,93%-a ezt a típust képviseli.

¹¹ E mondat egyúttal példa a szépirodalmi szövegben előforduló kettévált főmondatú idézésre is.

¹² A „beszédettet” kifejezésre l. Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. MNyTK 154: 23–32.

Vö. még: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás: Előszó a Beszédaaktus — kommunikáció — interakció c. szöveggyűjteményhez. (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979.) 5–28.

Az idéző mondategység és az idézet kapcsolódása e csoportban — az állandó határozói viszonyt kivéve — kevésbé grammatikus, mint a tárgyi mellékmondatos idézetek esetében, mivel az idézet itt nem grammatikai kényszerrel kerül összefüggésbe a főmondatral (mint a kötelező tárgyi vonzat), hanem „lehetséges környezetként”¹³ jelenik meg. Ahol — ritkán — az utalószó kijelöli a viszonyt, a kapcsolat szorosabbá válik:

A régi ház előtt Katica kiugrott a hintóból, [. . .] és
[. . .] így kiáltott fel, vidáman, hangosan [. . .]:
— Itt vagyok ! (B 24.)¹⁴

Az egyetlen, grammatikai kényszerként megjelenő állandó határozói idézetpélda a következő:

[. . .] már csak a keresztényszocialista sütőmunkások kórusára kellett várni, arra, hogy hat komor férfi rázendítsen: „Mért oly borús . . .” (B 137.)¹⁵

A módhatározói mellékmondatként álló idézetek — a legtöbb esetben — az utalószó hiánya miatt felfoghatók úgy is, mint a főmondatnak eszközhatározósan, de úgy is, mint neki kijelölő jelzősen alárendeltnek:

Anyám józanul nyugtatgatta [így]:
— De Katicám, amikor a másik áruja prima? ! (B 86.)
— módhatározós
Anyám józanul nyugtatgatta [ezzel]: . . .
— eszközhatározós
Anyám józanul nyugtatgatta ezekkel a szavakkal]: . . .
— kijelölő jelzős

vagy:

— Nem szégyelli magát? — [ekként] támadtam a norvég nőre. (J 192.)
— módhatározós
... — [ezzel] támadtam a norvég nőre.
— eszközhatározós
... — [ezekkel a szavakkal] támadtam a norvég nőre.
— kijelölő jelzős

A határozói függésű egyenes idézeteket hasonló jelentéskörű kifejezések vezetik be, mint amilyenek a tárgyi mellékmondatként állókat idézték, de itt — logikus módon — sokkal többször fordul elő a cselekvés mikéntjére is utaló ige, mint a tárgyasan alárendelt idézetek főmondataiban.

1. Közlést, kifejezést, interpretálást jelölő idék:

— Nekem? — kiabált Rózsika. (B 166.)
„Az ifjú Nádudvarváry Lenke — pletykálkodott az Intim Pista —
vasárnap délután mutatkozik be a Fedora címszerepében a Városligeti
színpadon. (B 86.)
Anyám, mintegy megkönnyebbülten, le szólt:
— Ti már nem fértetek fel . . . (B 131.)

¹³ A terminust Deme László előadásából veszem.

¹⁴ További elemzés feladata annak tisztázása, hogyan jelentkezik az anafora-kataphora kérdése az idéző-idézett mondatviszonyban, és hogy az utalószó hangrendje mennyiben függ az adott mondategység belső szerkezetétől, mennyiben az összetett mondat (ill. a szöveg) egészének ügye, s mennyiben az aktuális beszédhelyzet függvénye.

¹⁵ Bővebb anyagot számbavevő vizsgálatot igényelne ezen idézési mód és az interpretálást jelölő igék összefüggése.

Ide sorolandók azok a megnyilatkozás-igék is, amelyek érzelmi, hangulati velejárót is tartalmaznak:

Majd felcsattant:

- Hogy tartod azt a kanalat? (B 101.)
- Inez! — lelkesedett a néni. (B 69.)

Azok az igék is ide tartoznak, amelyek a megnyilatkozás eredményeképpen létrejött szöveggel történeteket jelölnek:

- Imádkozz — szakította meg az asszony vadul a miatyánkot. (J 31.)
- Diluviális hölgy — egészítette ki Kajdi. (J 180.)
- Ezek az indiánok... — kezdtem el, és melegítem-melengetem két tenyerem közt a jeges whiskyt. (B 189.)¹⁶

2. Csak megnyilatkozással megvalósítható cselekvéseket kifejező igék:

- És udvarolt: — Csak így? (B 82.)
- Mentegetőztem: — Kocaúszó vagyok. (J 75.)
- Eszel egy kis bonbont? — kínált. (B 163.)

Ide kapcsolódnak azok az igék is, melyeknek ugyan nem feltétlen velejárója, de természetes aktusa a beszéd (s ha az ige idézettel áll, nyilván ez kerül előtérbe):

- Ide figyelj — büszkélkedtem, mert valahogyan szabadulnom kellett az újra leskelődő félelemtől —, ez micsoda? (J 25.)
- Papa — nyugtatgatta keresztanyám is —, elrepülnek. (B 27.)
- De akkor is — makacsodott szívből fakadt részvétellel —, ez a nagy lakás, sie werden fürchten. (B 18.)

Ebben a csoportban fordult elő egyértelműen (mert utalószóval álló) eszközhatározói mellékmondatban kifejtett idézet:

- Ugye, meg vagy lepve? — ezzel fogadta. (J 251.)

3. Hangadást, és az annak eredményeként létrejövő hangot jellemző igék

- Hat leszek — csengett a bátor kislányhang. (B 22.)
- „Agnus Dei — zengett a bariton —, qui tollis peccata mundi...” (J 107.)
- Jajistenem — női hang sírt fel a vonal másik végén —, jöjjenek hamar, mert meghal nekem! (B 154.)

4. Utánagondolást, mérlegelést kifejező igék:

- Tétováztam: — Lehet. (J 133.)
- Gyanakodott: — Talán az adó?... (B 28.)
- Maris? — tűnődött később, évek múlva is. (B 153.)

5. Appercepciós ige:

- Fantasztikus — hallottam egy női hangot. (J 139.)

3.3. A tárgyi és határozói mellékmondatban kifejtett egyenes idézetek mellett vannak az egyenes idézésnek egyéb, ritkább s nyilván ezzel összefüggésben nem is igen

¹⁶ Ezen idézetek az ige természete és az utalószó hiánya miatt teljes joggal besorolhatók (elsődlegesen) az eszközhatározós alárendelések körébe.

emlegetett módjai. Ilyen többek között az alanyi függésűek csoportja. Mivel ezek használati köre köre eléggé korlátozott, kevés példa akadt rájuk: előfordulásuk anyagomban 1,73%-os.

A fő- és mellékmondat kapcsolódása a tárgyi és az állandó határozói alfajokhoz hasonlóan igen szoros, mivel az alany az állítmánynak éppúgy kötelező vonzata, mint ahogyan a tárgy vagy az állandó határozó az lehet.

Alanyi mellékmondatként álló egyenes idézet a következő kifejezésekkel fordult elő:

1. (Érzelmi velejárót is tartalmazó) megnyilatkozást kifejező ige mellett:

— Sajnál? — f a k a d t k i belőlem. (J 133.)

2. Rágondolást jelentő igével:

Elvégre — j u t h a t o t t e s z é b e — csak itt vagyok amolyan tehetetlen dedős. (J 228.)

3. Az 'írva van, olvasható' jelentésben szereplő áll ige mellett:

E z á l l t a levélben: „Drágám, rajtad segít a hited.” (J 218.)

Ugyanígy megjelenhet az ezzel szinonim, cselekvő vagy szenvedő értelmű kifejezésekkel is, ám erre nem volt példám. A tőlük függő alanyi mellékmondatban kifejtett idézetek csak hiányos főmondatokkal fordultak elő. Ezért, bár a hiányosságot később tárgyalom, e mondatokra itt utalnék:

Néhány sor végrendelet, majd [e z k ö v e t k e z e t t]: „a gyors gyomormorsás segített!” (B 83.)

Külön lapon, bekeretezve, mint egy gyászjelentés [e z v o l t o l v a s h a t ó]: „Angelo mesternek a fotókért ennyi meg ennyi korona.” (B 83.)

4. Nomen acti mellett:

— Nahát — e z a l e l k e n d e z é s! —, Kari, csak nem maga az? (J 161.)

— Sajnálom magát — e z v o l t a z a n y j a e g y e t l e n e l l e n k e z é s e —, Hübner néni. (B 41.)

— Tudom, tudom — e z a g á l á n s v á l a s z —, csak amolyan szólásmondás, drága Katica asszony. (B 135.)

3.4. Külön kiemelésre érdemes, hogy a vizsgált mondatok között képviselteti magát az idézet besimításának az a módja is, amely átfogja az eddigi hármat: az értelmezős kapcsolás. Mindegyikre akadt példa:

tárgyas alárendelés + értelmezős kapcsolás:

És kimondott valami egyszerűt, és mégis alig megfajthatót:

— Az apád volt. (B 94.)

És hallotta a német munkafelügyelők ütemes kiáltását: „Los, los!” (J 210.)

határozós alárendelés + értelmezős kapcsolás:

Iszonyodva felkiáltott [. . .]:

— Most is itt van! (J 109.)

És magyarul folytatja:

— Bújjon be már, elkésünk. (B 207.)

alanyos alárendelés + értelmezős kapcsolás:

A válasz nagyon illet hozzá: — Akkor hogyan bírtam volna ki vele tizenöt évig? (B 95.)

Készültek az olimpiászra, már öntötték a harangot, rajta a felirat: „Ich rufe die Jugend der Welt!” (J 128.)

3.5. Az egyenes idézetnek szintén ritka, és ugyancsak nem számon tartott beszerkesztési módja az állítmányi mellékmondatos megoldás. Anyagomban azonban akadt rá példa, hogyha az alanyos alárendelések között sorra vett, azonosítást tartalmazó főmondatall álló idézeteknél fönntartjuk annak lehetőségét, hogy ezek kétféleképpen elemezhetők. Ezt pedig megtehetjük; egyrészt, mert intertextusban fordultak elő, s így nem árulkodik a kontextuális függőség sem; másrészt, mert e mondatoknál nincs meg az alany-állítmány egyeztetését kereső transzponálásra sem a lehetőség. Tehát mindkét változat egyaránt tételezhető:

	ez (alany) a gáláns válasz (állítmány)	} + alanyi mellékmondat
	ez (alany) a lelkendezés (állítmány)	
és:	ez (alany) volt az anyja egyetlen ellenkezése (állítmány)	
	ez (állítmány) a gáláns válasz (alany)	} + állítmányi mellékmondat.
	ez (állítmány) a lelkendezés (alany)	
	ez volt (állítmány) az anyja egyetlen ellenkezése (alany)	

Az állítmányi mellékmondatban kifejtett egyenes idézetek részesedése anyagomban 0,23%-os, megjelenésük pedig „idéző” szemantikájú nomen actival kifejezett alanyhoz kötődik.

3.6. Szintén nem szoktunk beszélni róla, pedig fellelhető: a jelzői (példáim között mennyiség- és kijelölő jelzői) mellékmondatként álló egyenes idézet. (Anyagom 0,47%-át teszi ki.)

Az idéző mondategység és az idézet kapcsolata itt is (hasonlóan a határozós alárendelésük legnagyobb részéhez) lazább, mivel a jelző is csak lehetséges környezetként jelenhet meg a mondatban.

Mennyiségjelzős alárendelés egyetlen, érzellemmel telített megnyilatkozást jelentő ige mellett akadt:

— A felesége? ... — csak ennyi b u g g y a n t k i belőlem rémülten. (J 119.)

A kijelölő jelzős alárendelésnél a főmondat³ jelzett szava „idéző” szemantikájú nomen acti:

— Vigyázz magadra! — ezzel a b ú c s ú s z ó v a l szorította magához. (J 210.)

Most valahogyan ezen a t é t e l e n viaskodott: „Lehetek-e boldog, míg mások kárukat vallják?” (J 209.)

3.7. Az idéző-idézett mondatviszonynak eddig sorra vett alfajait — a szerves kapcsolódásúakat — grammatikailag be tudtuk sorolni az alárendelő összetett mondat főfajtáinak valamelyikébe. A fennmaradó több mint egyharmad részt (40,60%-ot) kitevő egyenes idézetek nem minősíthetők ekképpen. Jóllehet a kommunikáció síkját tekintve ezek is egytől egyig alárendelések — hiszen itt is egy, a folyó szöveg szintjén álló szövegrész egy más szintű szövegdarabot ágyaz be a kommunikációs folyamatba —, mondat-egységeinek viszonyát mégsem tudjuk meghatározni; mivel a bennük fellépő hiányok miatt (a tényleges idéző főmondat vagy annak állítmánya és alanya hiányzik) a jelenlevő

szövegdarabok kapcsolódása nem szerves. Igaz ugyan az, hogy a hiányt a beszédpartner (olvasó) tudattartalma minden esetben kiegészíti, ám a csak virtuálisan jelenlevő szövegdarab rekonstruálásában mind neki, mind az idézeteket elemzőnek több lehetősége van.¹⁷ (Nem beszélek most persze az alanyi alárendelések között sorravett egyértelműen kiegészülő hiányokról.) A főmondat — pontosabban az a főmondat, amelytől az idézet ténylegesen függ — mindig betehető a mondatba úgy, hogy az idézet neki vagy tárgyi vagy határozói alárendeltje legyen. Pl.:

- Csak vigyék valamire — [mondta és] bólintott anyám. (B 69.)
  - tárgyi
- Csak vigyék valamire — [szólt és] bólintott anyám.
  - határozói
- Nem azért — [mondta] és elindult. (J 191.)
  - tárgyi
- Nem azért — [szólt] és elindult.
  - határozói

Ha az idézet a folyó szöveg szintjén álló rész után áll, akár nem is kell idéző mondategységgel kiegészíteni a mondategységet, elég egy módhatározóként álló határozói igenév betoldása ahhoz, hogy az adott mondategység idéző főmondatává váljon. Pl.:

- Gyanakodva nézett rám [mondván]: — Minek ez neked? (B 152.)
 Rám nevetett [mondván]: — Majomparádé! (J 37.)

Ha jelen van az idéző mondategység, állítmánya és alanya azonban hiányzik, szintén több megoldás áll rendelkezésünkre. Itt kerültek példák — a tárgyi és határozói mellett — az alanyi és a jelzői mellékmondatos kiegészítés lehetőségére is:

- Később [ezt írta]: „L. ma elragadó volt, [. . .]” (B 82.)
 — tárgyi
- Később [így fogalmazott]: . . .
 — határozói
- Később [ez következett]: . . .
 — alanyi
- Később [ez a mondat következett]: . . .
 — jelzői
- Egy üres lap után [ezt írta]:
 „csak az menthet meg engem is, drága enyéimet is, ha önkezemmel oltom ki fölöslegessé vált életemet”. (B 83.)
 — tárgyi
- Egy üres lap után [így folytatta]: . . .
 — határozói
- Egy üres lap után [ez következett]: . . .
 — alanyi
- Egy üres lap után [ez a mondat következett]: . . .
 — jelzői

A hiányt és az odaértendő mondategység kapcsolódását a folyó szöveghez több esetben jelzi a jelenlevő szövegszintű mondategység élén álló — példáimban kapcsolatos vagy ellentétes — kötőszó és az egyenes szórend:

- Ma — és bámultam a tortát. (J 63.)
- Maga — de ebben semmi gúny nem volt — változatlanul a társadalmi fejlődés híve? (J 267.)

¹⁷ Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a vizsgálat itt merőben laboratóriumi, minthogy a beszédpartner (olvasó) nem tudatosan válogat lehetőségei között, hanem globálisan „odaérti” a kiegészítendő rész jelentését. Ugyanúgy, ahogy pl. a kihagyásos szerkezetű összetett szavakat sem igyekszik precízen kiegészíteni — hiszen enélkül is tisztában van értelmükkel.

Ha a megjelenő szövegszintű mondategység igéje beletartozik az idéző igék körébe (s így akár hozzá is tartozhatna az idézet), éppen a szórend és a kötőszó (külön-külön vagy együttesen) segít megmutatni a hiányt:

- Persze – most is csúfolódott – kényszerítették rá. (J 268.)
- „Pedig – s nyilván tűnődött, hogyan szúrjon vissza – nekem többen udvaroltak, mint neked, Anna.” (B 124.)
- A Lina volt az apám . . . – s abbahagytam. (B 84.)

Általában azonban, ha nincs kötőszó, fordított a szórend, analógiás alapon átvéve a ki nem tett idéző mondategység formáját:

- Most valamit inni kéne – jön vissza az öcsém. (B 188.)
- Olcsvay Beátának – ült le az egyik dőlben Frau Stocker az asztalhoz – már csak napjai vannak. (J 22.)
- Amerről én jöttem – pirultam el –, arra tessék. (J 27.)

Ezen idézési mód (különösen a szépirodalomban) nemcsak, hogy általánosan elterjedt, és gyakran használatos forma, hanem egy nyelvi tendencia: a jelentéssűrités megvalósítója is,¹⁸ azzal, hogy a mindenki számára evidens konstanst nem teszi ki, hanem a vele érintkező cselekvést, állapotba jutást közli csak. Éppen ezért nem tekinthető a „szabály” alóli kivételnek. Pontos helyére kerül viszont egy olyan rendszerben, ahol a sorra vett idézési lehetőségek mellé alfajként sorolódik az idéző-idézett mondatviszony kategóriájába.

4. S ezzel visszajutottunk a dolgozat kiindulásához. Valóban nincs szerkezeti viszony az idéző mondategység és az idézet között? Tényleg nem tudjuk, hogy kettejük kapcsolata alá- vagy mellérendelés-e? Abszolutizálható-e a tárgyi viszony szerepe?

Mind olyan kérdések ezek, amelyekre egyrészt már akkor választ kaptunk, amikor a szöveg felől közelítettük meg az alárendelés-fölérendelés kérdését, másrészt pedig akkor, amikor a konkrét példákat elemezve sorra vettük az idéző-idézett mondatviszony lehetséges alfajait.

A vizsgálat során olyan grammatikai formák is felszínre kerültek, amelyeket az idézet kapcsán eddig nem tartottunk számon, s velük együtt az egyenes idézésnek egy olyan rendszere, ahol az alárendelő viszony összes fő típusa képviselteti magát. Tény, hogy a mondattani alárendelésnek nem ezek a legtipikusabb példái, hiszen a mellékmondat – az idézet – megőrzi bennük önállóságát; arról azonban szó sincs, hogy a mondat-egységeket ne fűzné össze szintaktikai viszony. Igaz az is, hogy az idézet felől nézve az idéző mondategység szervesen szövegelem – de miért ragadnánk ki az idézetet, s miért indulnánk ki éppen belőle, s miért nem inkább az aktuális szöveg síkjából? Innen nézve viszont éppen az idézet a szervesen elem, mindaddig, amíg egy szövegszintű idéző főmondat a kommunikációba be nem építi, s ezzel egyidejűleg a szöveg síkjának (s vele persze magának is) alá nem rendeli. A grammatikai besimítás – lévén síkváltásról szó – nem olyan tökéletes; mint pl. a függővé átalakított idézet esetében, de hogy van, arról egyértelműen vallanak a beszerkesztés nyelvi eszközei. Egyébként is, az egy mondat-egységen belüli kommunikációs szintváltás miatt nem kérhetők számon ugyanazok a jegyek, amelyek a mondat szintű alárendelést jellemezték. Mint ahogy mások voltak az alárendelés kritériumai a mondat-egységen belül, mások a mondat-egységben, ugyanígy mások szövegszinten is – s ettől még mindegyikük alárendelés marad.

¹⁸ L. Sipka Sándor: Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében. Nyr. 90: 258–68; Péter László: Móra Ferenc stílusához. Nyr. 106: 160–75; MMNyR i.h.; Deme László: i.h.

A grammatikai vizsgálatot keresztező szófajtani-szemantikai elemzés kiderítette, hogy az idézetet kihívó szó szófaja is többféle lehet, s hogy jelentése mennyivel szélesebb körű az általában emlegetettnél.¹⁹

Az idézés történetileg első módjaként megjelent egyenes idézet²⁰ mellé ma már egyenrangúan sorolódnak az ebből kialakult, de más jellemzőkkel rendelkező — s ugyan-csak igen változatos képet mutató — idézési típusok.²¹ Azonban láttuk, hogy magán az egyenes idézeten belül is milyen sokféle, nyelvi funkcióját egyaránt betöltő idézési forma létezik. Valószínűleg a hagyományok s a használat gyakorisága köti még mindig az egész kategóriát a tárgyas alárendelésekhez. Pedig nemcsak hogy jogtalan annak alfajként számontartani (s a nem illeszkedő esetekről kiegészítésképpen, külön szólni), de az sem indokolt, hogy leíró jellegű rendszerünkben a tárgyas alárendeléshez kapcsolódva térjünk rá az idéző-idézett mondatviszony tárgyalására. Mivel a kategórián belül — alfajként — az alárendelési viszony összes fő típusa megjelenhet, célszerűnek tartanám a sorban az utolsónak venni, s az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói, jelzői, értelmezős mellékmondatok után, és rájuk visszautalva megtárgyalni őket.

Dömötör Adrienne

A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből. II.*

Rudolf Engler kiadói munkássága

I. A CLG kéziratos forrásairól írt, s e sorozat első részében ismertetett könyve előszavában R. Godel már felveti a saussure-i mű kritikai kiadásának a gondolatát, s a harmadik fejezet végén, miután Bally és Sechehaye szerkesztői teljesítményét ismertette és értékelte, mutatóványt is ad egy eljövendő kritikai kiadásból. Az SM, mint tudjuk, 1957-ben jelent meg, s pontosan tíz évvel később, 1967-ben napvilágos látott a kritikai kiadás első két része, de nem Godel, hanem Rudolf Engler szerkesztésében. Sorozatunk jelenlegi, második része fő feladatának e munka részletes bemutatását tekinti.

A CLG kritikai kiadásának a szükségessége az első perctől kezdve nyilvánvaló volt. Tudjuk, hogy a Bevezetés az általános nyelvészetbe „eredeti” francia szövege nem a

¹⁹ Vö. MMNyR i.h.: „mond, kiált, suttog, szól, üzen, kérdez vagy más rokon jelentésű ige, ill. ilyen igével alakult szerkezet”.

²⁰ Herczeg Gyula: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. 78: 203—10.

²¹ Az idézés egyéb módjairól (is) az eddigieken kívül még többek között l.: Balassa József: A magyar nyelv könyve. Dante, 1943. 428; Dániel Ágnes: A szövegkoherencia kérdéséhez. Nyr. 104: 281—92; Eckhardt Sándor: Függő egyenes beszéd. MNy. 46: 147—50; Gyomlay Gyula: Az úgynevezett igeidők elméletéhez. NyK. 37: 151; Hadrovics László: A funkcionális magyar mondatban alapjai. Akadémiai, 1969. 215—24, 232—5; Herczeg Gyula: Polifon regényszerkezet, eseményesség és impresszionista jegyek prózáinkban. Nyr. 106: 40—51; uő: Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában MNy. 78: 136—45; uő: A szabad függő beszéd a századvég prózájában. MNy. 69: 407—18; uő: A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja. Nyr. 87: 203—16; Kertész Manó: Analógia a mondatyszerkesztésben. NyF. 21: 52—3; H. Molnár Ilona: A drámai szerkezet nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében. Nyr. 89: 314—22; uő: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. NytudÉrt. 94.; uő: A *Dicsékszik, hogy* ... mondatfajlásról. Nyr. 98: 398—405. Murvai Olga: A szabad függő beszéd stílushahásának kérdéséhez. Nyr. 100: 289—96; uő: A szöveg kontextuális kapcsolatai. MNy. 75: 170—6; Nyomárkay István: Érzelmi árnyalattal színezett beszédet jelentő igék az összetett mondatokban MNy. 69: 47—57; uő: Érzelemmel kombinált érzékelést, észlelést, gondolkodást jelentő igék az összetett mondatokban. MNy. 71: 318—25. Zolnai Gyula: Mondatászösvény. NyÉrt. 1926.

* Az első közleményt l. Nyr. 107: 219—32. (*A szerk.*)

szerző tollából eredt, hanem hallgatóinak az előadásokon készített jegyzeteiből lett „összegyűrva”. Mégpedig meglepően rövid idő alatt. Saussure 1913. február 22-én hunyt el s a Cours de Linguistique Générale már 1916 első hónapjaiban elhagyta a nyomdát (vö. SM 96). Tehát a két szerkesztő-kiadónak kevesebb, mint három esztendő elegendő volt ahhoz, hogy egyeztessen és összeolvassza a tekintélyes mennyiségű kéziratanyagot, s elvégezze a nyomdai kiállítással kapcsolatos feladatokat.

Bally és Sechehaye munkája lényegében a három saussure-i előadás — a CI, C II és C III — során készült jegyzetekre alapult, más forrásokra úgyszólván nem volt tekintettel. Persze még így is, a források viszonylag egynemű volta ellenére is egy kritikai kiadásnak szinte kibogozhatatlan feladatokat kellett megoldania. Gondoljuk csak el: A CLG úgy jött létre, hogy különböző években tartott három egyetemi kollégiumnak több, mint *féltucat* hallgató által jegyzetelt anyagát egyeztette össze két tudós. A végső szöveg kialakítása előtt a szerkesztők „közbülső” összesítésekre is vállalkoztak. Így pl. tudjuk, hogy Sechehaye már 1913 végére elkészítette C III, tehát az utolsó kollégium anyagának összesítését. Egyébként ez a C III szolgált a CLG legfontosabb alapjául, de általános felosztását a két kiadó-szerkesztő nem tartotta meg, pedig Saussure ezt a felosztást az előadás elején határozottan indokolta:

„November 4. Az előadás általános felosztása

1. A nyelvek
2. A langue
3. A nyelvezet képessége és gyakorlása az egyéneknél

E sorrend igazolása: nehéz a nyelvészet konkrét tárgyát meghatározni. A nyelvezet képességétől mindenek előtt el kell választani a *langue*-ot, a társadalmi terméket, a szemiológiai intézményt: itt van a nyelvészet tárgya. De a társadalmi termék a nyelvek nagy változatoságán keresztül manifesztálódik. Azzal kell kezdeni, ami adva van; a nyelvekkel, s azután kell bevonni azt, ami univerzális: a *langue*-ot. S csak ezután foglalkozunk az egyének nyelvével” (SM 77).

Mint tudjuk, Bally és Sechehaye — Saussure szándékával ellentétben — fordított a sorrenden és a *langue*-ot helyezte a CLG elejére, ezzel az ismert kijelentéssel indokolva a változtatást: „kezdettől fogva a nyelv területére kell helyezkedni, és azt kell a nyelvezet minden más megnyilvánulása közül normaként tekinteni” (Bevezetés, 26). A dologban az az érdekes, hogy ez a megállapítás — mint a kritikai kiadás is mutatja — végső fokon igazolhatóan Saussure-tól származik, csak hogy a CLG-ben ezen a helyen az eredeti kontextusából kiszakítva szerepel. A sorrend átalakításának eredményeként a könyv végére került A nyelvek című rész, az írás problémája meg a fonológia kivételével, amely viszont a bevezetéshez lett csatolva.

Egyébként C I szolgáltatta a harmadik rész (Diakrónikus nyelvészet) anyagának lényegét, valamint az ötödik részben található A rekonstrukciók című fejezet nyersanyagát. C II is széles körű felhasználást kapott, részint úgy mint kiegészítő forrás, részint pedig úgy mint a CLG egyes fontos fejezeteinek a fő forrása. Ilyen fejezetek: A nyelv belső és külső elemei; Azonosságok, realitások, értékek; A nyelv mechanizmusa stb.

A szerkesztő-kiadók munkájáról szólva Godel elmondja, hogy fő céljuk az volt, hogy a „nyersanyagból” ne menjen veszendőbe semmi, ami megőrzésre érdemesnek látszott. Ezért a fő szövegbe minduntalan máshonnan származó szakaszokat illesztettek be, ha úgy látták, hogy azok megvilágíthatják vagy kiegészíthetik a kérdéses gondolatmenetet. A párhuzamos szövegrészek közül esetenként vagy azt részesítették előnyben, amelyik a legrészletesebb volt, vagy azt, amelyik a legújabb, vagy pedig összeötvözték őket. Ezért — figyelmeztet Godel 1957-ben — néha nehéz a pontos forrás meghatározása.

„Még azokban a fejezetekben is, amelyek egész anyaga egyetlen forrásból származik, a sorrendi változtatások, elhagyások és kiegészítések módosították a kifejtés eredeti aspektusát. Amikor különböző források kombinációjára került sor, a felhasznált elemek esetenként kibozgathatatlannul összegubancolódtak” (SM 101).

2. Ma már abban az ideális helyzetben vagyunk, hogy mindezeket a problémákat kényelmes és megbízható módon ítéldhetjük meg az időközben megjelent kritikai kiadás segítségével. E páratlan munka elkészítője, Rudolf Engler a berni egyetem professzora-ként élte és munkássága egy tekintélyes részét a Saussure-hagyaték gondozásának szentelte. A *Kratylos* című folyóiratban már 1959-ben foglalkozott a CLG kritikai kiadásának gondolatával, 1962-ben pedig hosszabb összefoglaló feldolgozást jelentetett meg a nyelvi jel önkényességének saussure-i elvével kapcsolatban (CFS 19: 5–66). A kritikai kiadás első kötetének két első része 1967-ben jelent meg, 1968-ban egy további rész követte. A második kötet első része 1974-ben került kiadásra. A munka eddig megjelent részeinek pontos könyvészeti adatai az alábbiak:

Ferdinand de Saussure: *Cours de linguistique générale*. Edition critique par Rudolf Engler. (Orro Harrassowitz: Wiesbaden.) 1. és 2. füzet, 1967.; 3. füzet 1968.; az első kötet összesen 1030 oldal; 2. kötet 1. füzet, 1974. 57 oldal.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az Engler által szerkesztett kritikai kiadás a Saussure-filológia legnagyobb vállalkozása, minden, a CLG szövegével (interpretációval, hitelességgel) kapcsolatos probléma megoldásának nélkülözhetetlen és legfontosabb eszköze. De nézzük meg közelebbről, miként épül fel, milyen forrásokra támaszkodik, miként mutatja be anyagát, s végezetül — de persze elsősorban — módosítja-e és mennyiben módosítja a CLG szövege alapján kialakult Saussure-képet ez a hatalmas vállalkozás, amelyet — lévén a CLG Engler által kiadott kritikai kiadásáról szó — a Saussure-filológiában CLG(E) formában rövidítenek, s ezt a rövidítést alkalmazzuk a továbbiak során mi is.

Az előszóban Engler leszögezi: a kritikai kiadás nem akar a CLG kritikája lenni, ez méltatlanság lenne Bally és Sechehaye csodálatos teljesítményével szemben. A kritikai kiadás csak azt akarja lehetővé tenni, hogy a CLG szövegét egybe lehessen vetni a forrásaival.

A munka áttekinthetősége érdekében Engler az anyagot hat oszlopra tagolva mutatja be oly módon, hogy a hat oszlop mindig két oldalt fog át. Az első oszlopban, a kettős oldal bal szélén a CLG 1916-os kiadású szövegének egy szegmentuma található (hogy mekkora egy szegmentum, arról alább szólunk). A második, harmadik, negyedik és ötödik oszlopban az alábbi forrásokból származó idézetek fordulnak elő (természetesen a CLG-nek az első oszlopban található szegmentumával kapcsolatban):

a) Az általános nyelvészeti előadásokon készült hallgatói jegyzetek (emlékezzünk vissza azokra a bizonyos R, D, C, J stb. betűkre, amelyek az egyes hallgatók nevét rövidítik);

b) Saussure három másik egyetemi előadásából származó kivonatok.

A hatodik oszlop Saussure személyes jegyzeteiből idéz, amennyiben azokban olyan megállapítás található, amely a CLG kérdéses szegmentumával kapcsolatba hozható.

Meg kell jegyeznünk, hogy a második, harmadik és negyedik oszlopban olyan források szerepelnek, amelyek a CLG két szerkesztője, Bally és Sechehaye előtt is ismertek voltak. Az ötödik és a hatodik oszlop anyagát azonban nem ismerhették, annak ellenére, hogy az ötödik oszlopban is — mint épp az imént mondtuk — előadásokon készült jegyzetanyag szerepel mint forrás. Hogy lehet ez? Hát Bally és Sechehaye nem dolgozott fel minden hallgatói jegyzetet? A megfigjtés nagyon egyszerű: Az egyik hallgató, Emil Constantin — egyébként nagyon pontos és teljes — jegyzetei csak később kerültek elő, Godel fedezte fel őket, csak úgy, mint Saussure-nek a hatodik oszlopban szereplő saját

jegyzeteit. (Constantinnak a második előadáson készült jegyzeteit II C-vel, a harmadikon készületeket pedig III C-vel jelöljük; ne tévesszük össze ezt a jelölésmódot az ismert C II és C III jellel; ezek, mint tudjuk, a szóbanforgó előadásokat jelölik.) A kritikai kiadás tehát túlmegegy az eredeti forrásokon, és a CLG egyes szegmentumait olyan forrásokkal is szembe-síti, amelyek Bally és Sechehaye nem ismerhetett.

De nézzük most már, hogy mik is azok a szegmentumok. Technikai okokból, főleg a hivatkozások megkönnyítése céljából, Engler a CLG teljes szövegét szegmentumokra, szakaszokra osztotta. Összesen 3281 szegmentumot választott külön. Természetesen azon-nal felvetődik a kérdés: mekkora egy szegmentum? Nos, a szegmentumok terjedelme igen változó. Lehet egyetlen szó is, és lehet több mondat is. A tipikus esetekre adunk egy-egy példát.

A kritikai kiadás így kezdődik (I. lap, bal szélső oszlop; a továbbiakban a CLG francia szövege helyett mindig a Bevezetés az általános nyelvészetbe megfelelő magyar szövegét idézzük):

BEVEZETÉS

ELSŐ FEJEZET

A nyelvi tényekkel foglalkozó
tudomány — mielőtt felismerte
volna, mi is az ő egyetlen tár-
gya — három egymást követő fázis-
son ment keresztül.

Az első szegmentum tehát egyetlen szó, a második már egy többszavas cím, a harmadik pedig egy egész mondat. De szép számban találunk kétmondatos szegmen-tumokat is. Ugyancsak gyakori, hogy egy összetett mondat több szegmentumra bomlik, esetleg annyira, ahány tagmondatot tartalmaz. Kétségtelen azonban, hogy egy szegmen-tum a leggyakrabban egy mondat.

Mármost láttuk, hogy Engler az anyagot egy hatoszlopos rendszerben mutatja be, mikor is az első oszlop a vizsgált szövegnek van fenntartva, öt oszlop pedig a forrásoknak. Nos, nem szabad azt hinnünk, hogy minden szegmentum esetében mind az öt oszlop tartalmaz valamit, tehát hogy a CLG minden megállapításának egyformán öt különböző forrása van. Korántsem. Kétségtelen, hogy nagyon sok szegmentum öt különböző forrás-ban is megerősítést kap, de jócskán vannak olyanok, amelyek csak négy, mások csak három, ismét mások csak két forrásra mennek vissza. S nem ritka az olyan megállapítás, amelynek mindössze egyetlen forrása van. S ezután következik a minőségi ugrás: Mint lát-ni fogjuk, a CLG jónéhány olyan megállapítást is tartalmaz, amelynek *egyetlen kimutatható forrása sincsen*, amely tehát a szerkesztő-kiadók „hozzájárulása” a saussure-i hagyatékhoz. Az alábbiakban mindezekre az esetekre hozunk néhány példát. Mivel technikai okokból egymás melletti oszlopokat, főleg hatot, nemigen vehetünk itt igénybe, azt, ami a CLG(E)-ben egymás mellett szerepel, mi mindig egymás alá fogjuk írni.

Nézzünk először egy olyan esetet, amikor a kérdéses szegmentumnak öt forrása van említve, tehát a hat oszlop közül egy sem üres. Példánk legyen az 1303-as szegmen-tum. Természetesen feltüntetjük az előfordulási helyet a CLG(E)-ben és a Bevezetésben, ezen felül megadjuk az oszlopjelzeteket is (D, S, II C, III C, N stb.), amelyek a forrás pontos helyét azonosítják. Tehát nézzük az 1303-as szegmentumot:

CLG(E) 175

Bevezetés 105

1303 „Igen kevés nyelvész gyanítja, hogy az időnek mint tényezőnek a közbelépése a nyelvtudományban sajátos nehézségeket teremt, és hogy ez tudományukat két, egy-mástól teljesen különböző út elé állítja.”

D 226

¹³⁰³„Csak kis számú nyelvész hiszi azt, hogy az idő sajátos nehézségek létrehozására alkalmas a nyelvészet számára, s még kevesebb van, aki egy fő elágazást lát itt, amely szerint az időben vagy az időn kívül lehet haladni.”

S 2.24

¹³⁰³„Az a tény, hogy az idő megváltoztatja a nyelvet és mindent, nagyon súlyos. Kevés nyelvész gondol arra, hogy ez fontos lehet; s kevés lát itt egy fontos elágazást.”

J 165

¹³⁰³„Csak kis számú nyelvész hiszi el, hogy az idő alkalmas sajátos nehézségeket teremteni a nyelvészet számára, és még kevesebben vannak, akik látják, hogy egy fő kereszteződésben vagyunk, ahonnan az időn kívül vagy az időben lehet előrehatolni.”

III C 326

¹³⁰³„Az a tény, hogy az idő közbelép, hogy módosítsa a nyelvet, nem tűnik azonnal jelentősnek vagy olyannak, amelynek fontos következményei vannak a nyelvészet feltételei számára. Kevés nyelvész hajlandó elhinni, hogy az idő kérdése sajátos kérdéseket teremt. Kevesen látnak itt egy fő elágazást, ahol az embernek fel kell tennie a maga számára a kérdést, hogy az időben maradjon-e vagy az időn kívül haladjon.

N 23. 6

¹³⁰³„Az a tény, hogy az idő közbelép, hogy megváltoztassa a nyelvet, ahogy közbelép, hogy megváltoztasson (módosítson) mindent, nem tűnik azonnal súlyos ténynek azon feltételek számára, amelyek közé a nyelvészet van helyezve. S hozzá kell tennem, csak nagyon kevés olyan nyelvészt látok, vagy egyet sem, aki hajlamos elhinni, hogy az idő kérdése a nyelvészet számára különleges feltételeket, különleges kérdéseket teremt, s aki hajlamos itt egy központi kérdést látni, és képes odáig eljutni, hogy a nyelvészetet két tudományra bontsa.”

Jóval szerényebb forrásanyagra tekinthet vissza a 2718-as szegmentum, ennek ugyanis csak két forrása van:

CLG(E) 409

Bevezetés 223

²⁷¹⁸„Az indoeurópai a prepozíciókat nem ismerte, a tőlük jelölt viszonyokat számos és nagy jelölő erővel bíró esetekkel fejezték ki.”

II R 57

²⁷¹⁸„Indoeurópai nyelveink kezdetén egyáltalán nem léteznek prepozíciók, hanem a viszonyokat különböző esetek jelölik, amelyek számosak és nagy jelölő erővel bírnak.”

G 1.156

²⁷¹⁸„A prepozíciók nem léteznek az indoeurópai nyelvek kezdetén. A viszonyokat esetek jelölik, amelyek nagy jelölő erővel bírnak.”

A 2829-es szegmentum pedig az a bizonyos határeset; egyetlen forrása van:

CLG(E) 430

Bevezetés 232

²⁸²⁹„A szubjektív analízis szempontjából a suffixumoknak és a szótöveknek csak a szintagmatikus és asszociatív oppozíciók által van értelmük: egy szó két, egymással szemben álló részét, bármilyenek is, lehet a helyzettől függően hol képző elemnek, hol szótő elemnek ítélni, feltéve, hogy ezek egymással oppozícióba kerülhetnek.”

I R 2.76

²³²⁹ „Ez elvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy a nyelv mely pontig különbözteti meg a gyököket a szuffixumoktól stb. Ezeknek a kifejezéseknek mindig nagyon relatív értéket kell adni. A szuffixumoknak és a gyököknek csak az egymással szembeni oppozíciójuk, az egymásmellé helyezésük által van értékük: még a tisztán szubjektív analízis szempontjából is mindig lehetne képzőnek és gyökérnek nevezni a szó két egymással szembenálló részét, bármilyenek legyenek is azok.”

És most eljutottunk a CLG szövegének azokhoz a részeihez, amelyeknek egyetlen forrásuk sincs, s amelyek esetében Engler a második oszlopban az [éd.] rövidítést használja, tehát arra utal, hogy a kérdéses szegmentum a kiadók (éditeurs) betoldása. A dolog természetéből következik, hogy ezekkel, a forrással nem bíró, tehát sem a hallgatói jegyzetekben, sem Saussure saját jegyzeteiben, sem más dokumentumokban nem szereplő szegmentumokkal foglalkoztunk a legtöbbet, hisz ezek alapján adhatunk választ arra a — mégiscsak legfontosabb — kérdésre, hogy mennyire hűen tükrözi a CLG szövege Saussure saját gondolatait.

Ami a forrásokban ki nem mutatható betoldásokat illeti, azok jellege és természete igen változatos. A legtöbb esetben valóban betoldásokról van szó, mégpedig sok esetben magyarázó megjegyzések vagy példák betoldásáról az egyébként dokumentált, tehát forrásokkal bíró szöveg közé illesztve. Ritkábban teljes bekezdések maradnak forrás nélkül, tehát a kiadóknak tulajdoníthatók. Hosszabb, több bekezdésből álló szövegbeillesztés nemigen fordul elő; az egyetlen ilyen általunk ismert szövegrészt ismertetni fogjuk

A betoldások gyakorisága is igen változó. Néha sűrűn követik egymást, s megesik, hogy egy-egy bekezdésben a betoldások mennyisége megközelíti az ötven százalékot. Ez azonban nem tipikus. A legtöbbször egy-egy mondat betoldására kerül sor hosszabb autentikus szövegrészekben.

Nézzük először néhány olyan esetet, amikor a szövegbetoldások nagyobb számban vannak, s egy-egy bekezdésen belül mennyiségileg vetekszenek az autentikus szöveggel. Hogy a betoldások azonnal szembeötlők legyenek, a forrásokban kimutatott, tehát „hiteles” szövegrészeket egyszerű szedéssel, a betoldásokat viszont kiemelt (félkövér) szedéssel tüntetjük fel.

CLG(E) 38

Bevezetés 30

„Ez az elemzés nem törekszik teljességre: **meg lehetne még különböztetni: a tisztá akusztikai érzékelést, ennek az érzékelésnek a lappangó hangképpel való azonosítását, a hangképzéssel járó izomműködés képét stb. Csak azokat az elemeket vettük figyelembe, amelyeket lényegeseknek ítéltünk: ábránk azonban lehetővé teszi, hogy egy csapásra megkülönböztessük a fizikai részeket (a hanghullámokat) a fiziológiaiaktól (a hangképzéstől és a hallástól) és pszichikaiaktól (a szóképektől és a fogalmaktól).** Fontos ugyanis megjegyeznünk, hogy a szókép nem esik egybe magával a hanggal, és hogy pszichikai jellegű, ugyanazon a módon, mint a hozzá asszociált fogalom.”

CLG(E) 56—7

Bevezetés 37

„Kétségtelen, hogy ez a két tárgy szorosan kapcsolódik egymáshoz, és kölcsönösen feltételezi egymást; a nyelv szükséges ahhoz, hogy a beszéd érthető legyen és minden hatását kifejtse: ez utóbbi viszont szükséges ahhoz, hogy a nyelv létrejöheszen: történetileg mindig a beszédteny jár elől. Hogy jutna eszünkbe egy gondolatot egy szóképhez kapcsolni, ha nem bukkantunk volna rá először erre az asszociációra egy beszédaktusban? Másrészt anyanyelvünket úgy tanuljuk meg, hogy másokat hallunk; az anyanyelv csak számtalan tapasztalat útján jut el odáig, hogy agyunkban lerakódjék. Végül a beszéd fej-

leszti tovább a nyelvet; a mások hallgatása közben nyert benyomások módosítják nyelvi szokásainkat. Nyelv és beszéd között tehát kölcsönös függés van; az előbbi eszköz és egyúttal terméke az utóbbinak. Mindennek ellenére azonban a kettő teljesen különböző dolog.”

CLG(E) 245—46

Bevezetés 140

„Azonosságról beszélünk például két olyan, este 8 óra 45 perckor induló, Genf—Párizs között közlekedő expresszvonattal kapcsolatban, amelyek huszonnégyszeres időköz-zel futnak ki. A mi szemünkben ez ugyanaz az expressz, pedig talán a mozdonyuk, kocsi-jaik, személyzetük egészen más. Vagy ha egy utcát leromboltak, majd újraépítettek, azt mondjuk, hogy ez ugyanaz az utca, holott anyagában talán semmi sem maradt meg a régitől. Miért lehet egy utcát teljességgel újjáépíteni anélkül, hogy megszűnnék ugyanaz lenni? Azért, mert az az entitás, amelyet képez, nem kizárólag materiális jellegű: bizonyos feltételeken — például a más utcákhoz képest való fekvésen alapul — amelyekhez tényleges anyagának semmi köze sincs: hasonlóképpen az expresszvonatot indulási ideje, útvo-nala határozza meg, és általában mindazok a körülmények, amelyek más expresszek-től megkülönböztetik: Valahányszor ugyanazok a feltételek realizálódnak, ugyanazokhoz az entitásokhoz jutunk. De azért ezek nem absztraktumok, hiszen egy utca vagy egy expressz-vonat nem képzelhető el anyagi realizáción kívül.

Az előző esetekkel állítsunk szembe egy egészen eltérő esetet, egy ruhadarabot, amelyet elloptak tőlem, és amelyet megtalállok egy ószeres kirakatában. Itt egy materiális jellegű entitásról van szó, amely kizárólag holt szubsztanciában, szövetben, béléshen, díszí-tésben áll. Egy másik ruha, akármennyire hasonló is az első pillantásra, nem az enyém.”

CLG(E) 290—91

Bevezetés 161

„Azoknak a hangbeli és fogalmi különbségeknek az összessége tehát, amely a nyelvet teszi, az egybevetések két típusából ered; a párhuzamosságok hol asszociatívák, hol szintagmatikusak: mind a két típusba tartozó csoportok nagy számban vannak képviselve a nyelvben, amely éppen a hagyományos viszonyok összességével egyenlő, és ez irá-nyítja működését.

Az első dolog, ami bennünket ebben a szervezetben meglep, a szintagmák kölcsönös függősége: a nyelvnek csaknem minden egysége függ vagy attól, ami a beszédláncolatban körülveszi, vagy azoktól az egymást követő részekről, amelyekből ő maga is áll.

Ennek bizonyítására elegendő a szóképzés. Egy olyan egység, mint *désireux*, két alegységre (*désir-eux*) bomlik: ezek azonban nem egymástól független részek, amelyek egyszerűen egymáshoz kapcsolódnak (*désir + eux*). Ez produktum, két egymástól kölcsönösen függő elemnek a kapcsolata, amelyeknek csak egy felsőbbrendű egységen belüli (*désir × eux*) kölcsönös tevékenységük által van értékük. A képző önmagában véve nem létezik: helyét a nyelvben csak az olyan hagyományos kifejezések sora adja meg, mint a *chaleur-eux*, *chanc-eux* stb. A fő szintén nem autonóm: a *roul-is*-ban a *roul* semmi a rákövetkező képző nélkül. Az egésznek a részei által van értéke, a részeknek viszont szintén csak az egészben elfoglalt helyük alapján, és ezért ugyanolyan fontos a résznek az egészhez való szintagmatikus viszonya, mint a részek egymás közötti viszonya.”

Nagyon sokszor azonban, mint említettük, a betoldás egyetlen mondatra vagy még kisebb terjedelmű megnyilatkozásra korlátozódik. Ezekben az esetekben az „idegen anyag” természetesen nem vegyül olyan feltűnő arányban a dokumentált szöveggel, mint a fentebbi példák esetében. Ime néhány egymondatos kiegészítés:

CLG(E) 58

Bevezetés 38

„Ezt azonban nem szabad majd összekeverni a tulajdonképpeni nyelvtudomá-nyal, azzal, amelynek egyetlen tárgya a nyelv.”

CLG(E) 380

Bevezetés 207

„Egy eszperantistának teljes mértékben megvan a lehetősége arra, hogy egy megadott tőből új szavakat alkosson.”

CLG(E) 458

Bevezetés 249

„A természetes nyelvjárás fogalma tehát alapján összeférhetetlen a többé vagy kevésbé kiterjedt terület fogalmával.”

CLG(E) 515

Bevezetés 286

„a nyelvtudomány egyetlen igazi tárgya a nyelv — önmagában és önmagáért vizsgálva”.

Az ilyen rövid szövegkiegészítések számát nagyon könnyen szaporíthatnánk. De hátra vannak még a hosszabb szövegbetoldások, tehát azok, amelyek egész bekezdést tesznek ki. Ezekből is bemutatunk néhányat:

CLG(E) 116

Bevezetés 68

„Sok nyelvben azonban, többek között az indoeurópaiban, világosan elválik két gutturális artikuláció, egy palatális, az *f-h* képzési helye fölött, és egy másik, veláris, az *i* képzési helye fölött. Másutt viszont, például a franciában nem veszik figyelembe ezt a különbséget, és a fül a hátul képzett *k*-t, amilyen a *court*-é, azonosnak veszi az elől képzett *k*-val, amilyen a *qui* szóban található.”

CLG(E) 336

Bevezetés 185

„Az íón hangképző szervek semmiféle ellenszennvel nem viseltetnek az *a* kiejtése iránt, hiszen bizonyos esetekben megengedik. Tehát nem antropológiai alkalmatlanságról, hanem az artikulációs szokásokban való változásról van szó. Ugyanígy a latin, amely nem őrizte meg az intervokalikus *s*-et (*genesis → *generis*), kissé később újra bevezette (vö. *rissus → *risus*); ezek a változások nem a latin hangképző szerveknek valamiféle állandó diszpozíciójára mutatnak.”

CLG(E) 504

Bevezetés 281

„Ha egy nyelv kevés pontos és autentikus felvilágosítást nyújt az azt használó nép erkölceiről és intézményeiről, legalább arra alkalmas-e, hogy a gondolkozásmódját jellemezze annak a társadalmi csoportnak, amely beszéli? Elégge általánosan elfogadott vélemény, hogy a nyelv egy nép pszichológiai karakterét tükrözi; ezzel a felfogással azonban egy igen súlyos ellenvetés áll szemben: egy nyelvi folyamatot nem okvetlenül pszichikai okok határoznak meg.”

Említettük, hogy több bekezdésből álló szövegbetoldás nemigen fordul elő. A tudomásom szerinti leghosszabb — két bekezdést átfogó — szerkesztői kiegészítés a nyelvföldrajz kérdéseit taglaló negyedik rész végén található. A CLG magyar fordításában ez a passzus a 259. oldalon kezdődik: „Ahhoz, hogy a nyelvek rokonságának a fokait... (és a 260. oldalon ér véget) ... amint ezt az indoeurópai nyelvek mutatják”. Mivel forrás-alapja a CLG(E)-ben láthatólag nincs, az egészet a szerkesztőknek kell tulajdonítanunk. A teljes szakasz bemutatásától eltekintünk, de az olvasó könnyen megtalálhatja a Bevezetés megadott helyén.

Miután érzékeltettük, hogy Bally és Sechehaye milyen módon egészítette ki, illetve módosította a források által hitelesített saussure-i gondolatokat, fel kell vetnünk a kérdést: mennyiben módosították a kritikai kiadás eredményei a CLG szövege alapján kialakult hagyományos Saussure-képet és hogyan értékelhetjük Bally és Sechehaye munkáját szövegüknek a teljes forrásanyaggal való egybevetése után? Nos, alapvetően le

kell szögeznünk, hogy a kritikai kiadás semmiféle drámai változást nem eredményezett a saussure-i elméletre vonatkozó ismereteinkben. S ez közvetve elismerése a két szerkesztő-kiadó munkájának is. Szépen fejezi ki ezt Engler a kritikai kiadás előszavában, amikor kijelenti, hogy munkája voltaképpen tiszteletadás Bally és Sechehaye előtt. Godel előkészítő munkásságára célozva pedig megjegyzi, hogy a kritikai kiadás legalább annyira Godel teljesítménye, mint amennyire az övé.

Közelebb lépve Bally és Sechehaye betoldásaihoz megállapíthatjuk, hogy azok az esetek zömében egy-egy példára vagy megvilágító megjegyzésre korlátozódnak, vagy pedig a különböző forrásokból származó megállapítások zökkenőmentes összekötését célozzák. Gondoljunk az expresszsvonat példáját idéző fentebbi passzusra (CLG(E) 245 – 46; Bevezetés 140). Maga az expresszsvonat a forrásokban is említve van. A két szerkesztő mintegy konkretizálja és részletezi a példát, mozdonyról, kocsiról, személyzetről beszél, noha az utóbbiak már nem szerepelnek a forrásokban. Torzításra vagy hamisításra nem kerül sor, hisz a példa teljes egészében a saussure-i szándéknak megfelelően egészül ki. Ezután következik az ellopott ruhadarab példája, amelynek nincs alapja a forrásokban, de amely még mindig a saussure-i szándék keretei között marad.

Esetenként a betoldás túlmegy a példákon vagy az egyszerű szövegösszekötésen és amolyan elméleti összefoglalásban vagy általánosításban csúcsosodik ki. A szintagmák kölcsönös függő ségével foglalkozó idézett szakasz (CLG(E) 290 – 91; Bevezetés 161) végén ezt a – szerkesztőktől származó – megjegyzést olvashatjuk: „Az egésznek a részei által van értéke, a részeknek viszont szintén csak az egészben elfoglalt helyük alapján, s ezért ugyanolyan fontos a résznek az egészhez való szintagmatikus viszonya, mint a részek egymás közötti viszonya.” Nos, ennek a megállapításnak tökéletesen saussure-i csengése van, s pontosan megfelel a rendszerrel kapcsolatos saussure-i elképzelés szellemének. Számos hasonló megállapítást idézhetnénk a CLG más helyeiről, méghozzá olyan megállapításokat, amelyek a forrásokban igazolva vannak. De ennyire tisztán, ennyire kikristályosítva, szinte tankönyvbe kívánczozó módon Saussure seholsem fogalmazta meg ezt a gondolatot. A legtöbb esetben, amikor Bally és Sechehaye valamilyen elvi általánosítást illesztett a forrásokból kihámozott szöveghez, az eredeti saussure-i gondolatot markánsabbá tették, „kihegyezték”, hogy ne mondjuk, abszolutizálták. Jól mutatja ezt a következő két példa:

A CLG elején – CLG(E) 58; Bevezetés 38 – ezt a fentebb idézett mondatot olvashatjuk: „Ezt azonban nem szabad majd összekeverni a tulajdonképpeni nyelvtudománnyal, azzal, amelynek egyetlen tárgya a nyelv.” S menten ide kívánczozik a CLG sokat idézett befejező mondata (CLG(E) 515; Bevezetés 286): „... a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva.” Mármost egyik megállapításnak sincs alapja a forrásokban. Mivel tudjuk, hogy Saussure a *langue*-nak kitüntetett szerepet biztosított a nyelvi jelenségek között, el kell fogadnunk, hogy a két kijelentés lényegére nézve megegyezik a saussure-i elképzeléssel. De ebben a formában mindkét megállapítás nagyon végletes, főleg, ha arra gondolunk, hogy Saussure elismerte a beszéd nyelvészetének létjogosultságát is. Összefüggésében ugyanis az első megállapítás így jelenik meg:

„Szükség esetén a *nyelvtudomány* nevet a két diszciplína mindegyikére meg lehet tartani, és lehet beszélni a beszéd nyelvészetéről is. Ezt azonban nem szabad majd összekeverni a tulajdonképpeni nyelvtudománnyal, azzal, amelynek egyetlen tárgya a nyelv.” Nos, így, ebben az összefüggésben a szerkesztőktől származó második mondat talán túlmegy Saussure elgondolásain.

3. A kritikai kiadás második kötetének első egysége, tehát az egész sorozat negyedik füzeté nem a CLG szövegével kapcsolatos, hanem teljes egészében hozzáférhetővé

teszi Saussure kéziratok jegyzeteit, azokat, amelyeket Godel az SM-ben kivonatossan ismertetett.

E jegyzetek közül az N Phonologie jelzetűek dossziéja elveszett, de hét jegyzetnek fennmaradtak az A. Sechehaye által készített kivonatai. E kivonatokat Godel 1954-ben kiadta (CFS, 12. 49 – 54). A többi kéziratok jegyzetét (jeleztük N 1.1-től N 24 f-ig terjed) Engler teljes egészében az olvasó elé tárja.

Mit mondhatunk ezekről a Saussure-kéziratokról? Tematikájuk és terjedelmük felettébb változó, meg a kidolgozottsági fokuk is, de általában valamennyit az jellemzi, hogy szerzőjük egyiket sem munkálta ki „végleges”, kiadásra kész formában. Találunk közöttük konferencia-anyagokat, könyvismertetés-tervezeteket, előadásvázlatokat, terminológiai javaslatokat stb. Mivel szeretnénk képet adni e jegyzetek természetéről, magyar fordításban közöljük az egyik tipikusan rövid kéziratot: N 4

[A fonetikai tény két korszakot tételez fel]

Hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a t é n y e k , amelyekkel a fonetika foglalkozik, „egy korszakban” vannak, vagy hogy nincs akadálya annak, hogy egy korszakban legyenek; s hogy az esettől függően csak a m a g y a r á z a t u k teszi szükségessé vagy tanácsossá, hogy közbeléptessünk egy előző korszakot, következésképpen két korszak összességét. — Ez az egyik tipikus tévedése a mai nyelvészetnek, amely ellen rendszeres szempontból máshol vesszük fel a harcot. Itt annak kijelentésére korlátozzuk magunkat, hogy mielőtt valaki két korszakhoz fordulna, hogy m e g m a g y a r á z z o n egy fonetikai tényt, azaz egy törvényre vezesse vissza, már (szabály szerint) két korszakra volt szükség, hogy létrehozza és lehetővé tegye számára, hogy létezzen és olyan tény legyen, amelyet a törvényekre vezetünk vissza” (CLG(E). IV. 15).

N 4 — mint láttuk — nyúlók farknyi jegyzet, noha a saussure-i elmélet szempontjából egy rendkívül fontos gondolatot fogalmaz meg, azt, hogy a fonetikai törvény két különböző korszakhoz tartozó adatot köt össze; a morfológiai törvény pedig két azonos korszakhoz tartozó adatot (ez utóbbi tétel ebben a jegyzetben nincsen benne, de tudjuk más forrásokból, lásd Saussure Godel által rekonstruált előadását a Godel által szerkesztett Geneva School Reader-ben, amely 1969-ben jelent meg, s olyan szöveggyűjtemény, amely a genfi iskola legrepresentatívabb írásait gyűjtötte egybe).

Természetesen vannak jóval terjedelmesebb és jelentősebb kéziratok is, pl. az N 10. Ez Whitney méltatása. A szerző amerikai felkérésre fogott hozzá Whitney halála után, de sohasem fejezte be. Egyes Saussure-kutatók — így pl. Koerner — Whitney-ben látják a tipikus saussure-i nyelvszemlélet — a nyelv társadalmi intézmény, konvencionális jelek rendszere stb. — fő forrását. Ez ebben a formában nyilvánvalóan téves (mert indokolatlanul mellőzni, vagy legalább is csökkenteni akarja Durkheim nagyon erős hatását), de a saussure-i szemlélet kialakulásának megértéséhez az N 4 szinte mellőzhetetlen dokumentum.

Jónéhány kézirat vázlat egy tervezett könyvhöz, amelyet Saussure a nyelv általános kérdéseiről akart írni (még jóval az egyetemen tartott általános nyelvészeti előadások előtt), amely azonban sohasem készült el.

A jegyzetek között kimagasló helyet foglal el Albert Sechehaye Programme et méthodes de la linguistique théorique (Az elméleti nyelvészet programja és módszerei) című, 1908-ban megjelent könyvének tervezett ismertetése. Ez is kiadatlan kézirat maradt jelzete N 21. Sorozatunk előző nyitó részében közöltük azt a kivonatot, amelyet Godel készített és közölt az SM-ben erről a jegyzetről. S ott azt ígértük, hogy e második részben bemutatjuk a Saussure-szöveg egy hosszabb részének magyar fordítását, amit most meg is teszünk. Ha olvasónk nem sajnálja a fáradságot és előkeresi az előző folytatást, akkor

alkalma nyílik arra, hogy egybevetesse a Godel-kivonatot a jegyzet alább következő részével:

N 21

„Minden olyan tanulmány, amely a nyelv alapjaira vonatkozik, ha azt egy következetes módszerre való törekvés kíséri, s egyidejűleg a nyelvek elmélyült ismerete, előre is nagy figyelmet érdemel, mivel csak (tekintélyes) egyéni töprengés eredménye lehet. — Nincs itt sem kigyúrt nagy út, amelynek itt vagy ott fel lehetne fedezni valamilyen elágazását, de még csak egy ösvény sem, amely megadná a követendő első irányt. Hol az indoeurópai nyelvészen belül, hol e mozgalom mellett történtek bizonyos kísérletek, hogy számot adjanak azoknak a tárgyaknak a valódi természetéről, amelyeket a *szó*, a *szuffixum*, a *prefixum* (a mondat) neve alatt kezelnek — nemcsak független létüket ismerve el, hanem a lét minden attributumát, beleértve az idő általi módosulást is. Ha áttekintem ezeket a tanulmányokat Wilhelm von Humboldtól Hermann Paulig és a pszichológus Wundtig, akkor elmondható, hogy mindezek tele vannak olyan anyagokkal, amelyek az épület felépítésére szolgálhatnak, de egyetlen egy sem körvonalazta ennek az épületnek az alapjait. Néhány orosz nyelvész, nevezetesen Baudouin de Courtenay és Krusevskij mindenképp közelebb volt a nyelv egy elméleti szemléletéhez anélkül, hogy eltávolodott volna a tisztán nyelvészeti megfontolásoktól. Egyébként a nyugati tudósok általában nem ismerték őket. Az amerikai Whitney, akit tisztellek, sohasem mondott egyetlen szót sem ezekről a témákról, amely ne lett volna igaz; de a többiekhez hasonlóan ő sem gondolt arra, hogy a nyelvnek rendszerezésre van szüksége. Bármilyen rendszeres tanulmány olyan dolgot képez, amelyet újnak mernék nevezni, és amely közvetlenül egy igen független és igen hosszadalmas személyes erőfeszítést bizonyít, amely csak abban az esetben lehetséges, ha valaki a nyelvészeti ismereteket képes egy (valódi) filozófiai képességgel egyesíteni vagy inkább több — a nyelvészethez képest külsőleges — tudományágban való képzettséggel, amely hiányzott ...-nek. Ha valaki pozitív módon akarja megcsinálni A nyelv pszichológiáját — én itt nem dönthetem el, hogy Sechehaye valóban ezt akarta-e csinálni —, akkor nagyon szükségesnek tűnik, hogy a nyelvészetet először azokkal a tudományokkal állítsuk szembe, amelyek a nyelvészetet tekintetbe vehetik; például nyelvészet és társadalomtudományok, nyelvészet és. . . , abból a célból, hogy kezdettől fogva tudjuk, hogy a maga részéről a pszichológia milyen mértékben van érintve. Ez kétszeresen szükségessé válik, ha valaki, mint Sechehaye teszi, a nyelvészetet úgy állítja be, mint az individuális vagy kollektív pszichológia egyszerű vagy tiszta elágazását. Ez esetben még határozottabban követelhetjük, hogy teljes világosságot kapjunk, hogy lássuk a közvetlen elágazást, anélkül, hogy bármi elválasztóvonal jönne közbe egy olyan (pontos) jelenség közt, mint a nyelv, és a pszichológiai jelenségek összessége között” (CLG(E). IV. 42–3).

Hely hiányában itt félbeszakítjuk az N 26-os jelzetű Saussure-kézirat bemutatását; a szerző hangvétele és érvelési módjába az idézett hosszabb szakasz is bepillantást enged. A helyel nem utolsósorban azért takarékoskodunk, mert még szeretnénk bemutatni egy nagyon érdekes Saussure-jegyzetet, nevezetesen az utolsót, amely az N 24 f. jelezetet viseli. A jegyzet egy jelentés vázlata, mégpedig „egy stilisztikai tanszék felállításáról”. Nyilván Saussure egyetemi kötelessége volt a tervezett tanszékkal kapcsolatban állást foglalni. Az is nagyon valószínű, hogy a tanszéket Ch. Bally számára akarták létrehozni, aki a század elejétől kezdve nemzetközileg is ismert és elismert kiadványok sorát jelentette meg a stilisztika kérdéseiről. Neve a jelentés vázlatában is szerepel. Azonban Saussure-nek ez a „beadványa” sokkal több, mint egy hivatalos irat az egyetem vezetősége számára, mert a stilisztikára vonatkozóan fontos elvi megállapításokat tartalmaz, ugyanakkor egy újabb oldalról közelíti és világítja meg nyelv és beszéd oly jól ismert ellentétét. Ezért talán nem lesz érdektelen, ha a jegyzet két legfontosabb szakaszát ismertetjük.

Saussure először is arra mutat rá, hogy a *stilisztika* kifejezés egyaránt több értelmű. „Íme néhány kiigazítás — mondja — amelyet el kell végeznünk, hogy lássuk, mit is jelent tulajdonképpen: 1. A *stílus* szó egy személy, egy egyed (egy egyedi folyamat) képzetét hívja elő. (A *stílus* maga az ember, stb.) Pedig éppen ellenkezőleg, a *stilisztika* (ahogy azt Bally művei illusztrálják) a nyelv kifejezési eszközeit olyan mértékben tanulmányozza, amilyen mértékben azokat a közös használat szentesíti; amilyen mértékben a társadalmi tény kategóriájába esnek, s ennek következtében az egyén felett vannak rögzítve... 2. A *stílus* szó olyasminnek a képzetét hívja elő, ami irodalmi vagy legalább is ami írott. — Nos, a *stilisztika*, anélkül, hogy érdektelen lenne azzal szemben, ami írott, tárgyát mindenekelőtt annak megfigyelésében látja, ami beszélt, az élő nyelvek formáiban... 3. A *stilisztikának* nem célja a *stílus*... Nem normatív tudomány, amely szabályokat bocsát ki. Arra tart igényt (és joga van ehhez), hogy a tiszta megfigyelés tudománya legyen, jegyzékbe foglalja és osztályozza a tényeket” (CLG(E) IV. 51; franciául).

Ezután Saussure egy veszélyre figyelmeztet. Félő, hogy ha ez így van, akkor a *stilisztika* tanszékét el fogják vetni, mondván, hogy az egész egyszerűen nyelvészet. De mindjárt válaszol is az általa felvetett aggályra. Kétségtelenül nyelvészetről van szó. „Csakhogy ki merem jelenteni, hogy a nyelvészet nagyon tág. Nevezetesen két részt tartalmaz: egyet, amely a nyelvhez (a *langue*-hoz) áll közel, amely passzív lerakat, s egy másikat, amely a beszédhez (a *parole*-hoz) áll közel, amely aktív erő, s amely az igazi forrása azoknak a jelenségeknek, amelyek azután (lassanként) a nyelvezet másik felében figyelhetők meg...” (uo.) Majd így összegzi, hogy meggyőződése szerint miről is van szó: 1. nem arról, ami egyéni, hanem arról, amit a társadalmi használat szentesített; 2. nem szükségszerűen arról, ami írott, hanem elsősorban arról, ami beszélt; 3. a cél nem normatív és nem az, hogy a helyes kifejezés szabályait adjuk meg, hanem 4. a cél a megfigyelések általánosítása, hogy egy olyan elmélethez jussunk el, amely alkalmazható a nyelvre.” Saussure állandó törekvése egy kisegítő nyelvelméletre ugyanúgy említést nyer ebben a voltaképp nem tudományos, hanem adminisztratív célzatú feljegyzésben, mint másik fontos gondolata, nevezetesen az, hogy a nyelv, a *langue*, társadalmi tény.

4. Engler kiadta a saussure-i terminológia szakszótárát is. A munka könyvészeti adatai ezek:

Lexique de la terminologie Saussurienne, 1968. Spectrum Éditeurs, Utrecht/Anvers, 57 oldal.

Mármost tudjuk, hogy az SM végén Godel is adott annotált jegyzéket a legfontosabb saussure-i szakkifejezésekről. Ezt sorozatunk első részében ismertettük. Így aztán felvetődik a kérdés, hogy miben különbözik Engler munkája (a Saussure-filológiában használatos rövidítése LTS) Godel jegyzékétől. Az alapvető különbség nem annyira a két terminológiai összeállítás terjedelme tekintetében áll fenn, noha Engler munkája kétségtelenül átfogóbb. Az alapvető eltérés abban van, hogy Engler gyűjtése már a kritikai kiadás tapasztalataira és eredményeire épül, míg Godel jegyzéke bizonyos mértékig ideiglenes jellegű.

Engler munkájában az egyes szócikkek kiadósabban vannak dokumentálva. S a vállalkozás technikailag is a kritikai kiadásra épül; ha például az annotáció a kritikai kiadás anyagából származik, akkor forrásmegjelölés céljára a CLG(E)-ben található szegmentum szolgál. (Ezekről a szegmentumokról, illetve a számozásukról korábban részletelesen szóltunk.)

A Saussure-terminológia Engler által összeállított gyűjteménye (eltekintve Godel hevenyészettebb jegyzékétől) immár a harmadik szakkifejezés-lexikon a modern nyelvészet különböző irányzatai területéről. 1966-ban jelent meg Vachek szerkesztésében a prágai iskola, s még ugyanabban az évben Eric Hamp összeállításában az amerikai leíró

iskola glosszáriuma. Engler munkájához hasonlóan ezt a két kiadványt is a Nyelvészek Nemzetközi Állandó Bizottságának Terminológiai Albizottsága adta ki. Mindenesetre Vachek és Hamp összeállítása egy lényeges tekintetben különbözik Englerétől. Vachek is, meg Hamp is több szerző műveiből vett idézetekkel annotálta az egyes szakterminusokat, míg Engler — egyébként érthető módon — kizárólag Saussure megnyilatkozásait használta erre a célra. Nem arról van szó tehát, hogy a prágai és az amerikai iskola terminológiai szótára után a genfi iskola szótára is elkészült — az előbbi kettővel ellentétben az utóbbi csak egy tudós terminológiáját mutatja be. Persze, ha egyszer el is készülne a genfi iskola terminológiai szótára, annak gerincét a saussure-i szakkifejezések képeznék, de Bally és Sechehaye munkáiban — hogy csak őket említsük — még jónéhány olyan szakkifejezés-jellegű terminus fordul elő, amely megérdemelné a szótári feldolgozást.

Antal László

Szó- és szólásmagyarázatok

Pannonhalma. 1. A pannonhalmi kéziratár katalógusának készítésekor két olyan irat került elő, melyen a *Pannonhalma* elnevezés az eddig ismert legelső adatnál korábbi időből való. Ezek az adatok lehetővé teszik azt a feltételezést is, hogy a *Pannonhalma* nevet nem Kazinczy, hanem Guzmics Izidor bencés alkotta.

1.1. A dokumentumokat Szabó Flóris, pannonhalmi bencés, főkönyvtáros közölte először a *Vigilia* 46. évfolyamának 8. számában az 592–3 oldalakon (1981. aug.). 1981. november 1-jén a *Kisalföld* is foglalkozott ezzel a kérdéssel, a *Mióta nevezik Pannonhalmanak?* című cikkben. Idézünk a dokumentumokból.

1.2. Részlet Guzmics leveléből, melyet bátyjához írt fogadalmas növendék korában: „Tisztelem, és kezeit csókolom édes Atyáknak is, el-várom őtet is veletek! Már másodikat harangoztak nálunk az ebédre, többet nem írhatok. Adjon Isten jó etyepetyét mindnyájunknak. Éljetek boldogságban, és szeressétek a' titeket szerető Izidort. *Pannon Halmán* Mindszent havának 23. napján 1809” („Guzmics ifjúságának emlékei” BK 127/I. 11).

1.3. Tizenegy évvel később kelt az a levél, melyet 1820. január 1-jén írt Thaisz András, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője és Trattner János Tamás, a kiadó. Íme a levél kézzel írt címzése: „Nagy Tiszteletű, Tudós Guzmics Izidor Urnak, a Sz. Theologia Professorának s a' Tudományok barátjának *Pannonhalmán*.”

1.4. Kazinczy Ferenc Guzmicshez írt levelének címzése, 1823. december 20.: „Tiszteendő Guzmics Izidor Theológiai Professor Urnak Pest, Győr, *Pannonhalmán*.”

2. Szabó Flóris e dokumentumok alapján p u s z t á n azt a következtetést vonja le, hogy: „*Pannonhalma* nevének legrégibb előfordulása tehát jelenlegi ismereteink szerint 1809” (*Kisalföld* 1981. nov. 1.). Úgy gondoljuk, hogy ezen adatok fényében feltételezhető, hogy nem Kazinczy, hanem Guzmics Izidor alkotta a *Pannonhalma* nevet *Széphalom* mintájára, és nem Kazinczy írta le először a mai formájában. Ezt a feltevést erősítik a következő idézetek és az életrajzi adatok vázlatos egybevetése is.

2.1. „Tanuló korában nagy hatással voltak rá még Báróczi munkái, mint ezt maga [Guzmics] emlegeti Kazinczyhoz írt egyik levelében” (PRT. 6/B: 179). E műhöz egyébként Kazinczy írt bevezetőt.

2.2. Guzmics „... Pesten [1812–15 között]... végig olvasta a magyar szépirodalom összes kiválóbb termékeit” (PRT. 6/B: 180), és bizonyára már ekkor találkozott *Széphalom* nevével, mely a Tövisök és virágok címlapján is szerepel, s melyet mintául vett a *Pannonhalma* név végleges kialakításához.

2.3. „Különös figyelmet keltett föl Guzmicsnak: A nyelv hármias befolyása az ember emberiségébe, nemzetiségébe és hazafiúsításába cz. értekezése (Tud. Gyűjt. 1822. VIII. k.), a melynek megjelenéskor Kazinczy Ferencz egy magasztaló levéllel üdvözölte őt. E levél kiinduló pontja lett egy kilencz évig tartó levelezésnek s azon szoros ba-

ráti viszonyoknak, melynek csak Kazinczy halála vetett véget” (i. m. 181). Korábbi levelezésükről (tudomásom szerint) nem kerültek elő adatok, s ha 1822 előtt valóban nem leveleztek egymással, úgy Kazinczy ekkor ismerkedhetett meg *Pannonhalma* névvel, feltehetően Guzmics leveléből. Erre utalhat a Rendtörténet azon közlése is, amelyet a FNESz. 498 is megjelöl az irodalomjegyzékben a *Pannonhalma* címszónál:

2.4. „Guzmics részben édesgető, részben ostromló szavakkal már évek óta folyton hívogatta Kazinczyt *Pannonhegyére*, melyet iránta való szeretete jeléül s *Széphalom* mintájára még Pesten létekor nevezett el *Pannonhalmá*-nak” (i. m. 182).

2.4.1. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az idézett szövegben nincsen jelölve az alanyváltás, tehát a forrás szerint Guzmics alkotta a *Pannonhalma* nevet, Kazinczy iránti szeretete jeléül, *Széphalom* mintájára, „még Pesten létekor”, tehát 1812–15 között.

2.4.2. Ez a közlés nincs ellentétben az 1809-ből származó *Pannon Halma* adattal. E kétszavas alak még csak átmeneti a később kikristályosodott formához vezető úton. A maival formailag is teljesen egyező változat 1920-ban szerepel először a Thaisz–Trattner-féle levél borítékján, nyilván a Guzmicstól megadott cím hatására.

2.4.3. Megfontolandó az is, hogy Kazinczy csak 1782–83 között tartózkodott huzamosabban Pesten, Guzmics pedig 1786-ban született! A „Pesten létekor” kitétel így csak Guzmicsra vonatkozhat. Nem elhanyagolható az sem, hogy a mintául szolgáló *Széphalom* név is csak 1793-ban keletkezett.

3. Végül tekintsük át vázlatosan a két szónak és azok alkotóinak „életrajzi” adatait, hogy következtetéseink helyességét ez által is ellenőrizhessük.

1782–83. Kazinczy pesti tartózkodása (2.4.3.)

1786. Guzmics Izidor Lászlónak születése; költő, műfordító, nyelvújító, az MTA tiszteleti tagja (2.4.3.)

1793. A *Széphalom* név első előfordulása (FNESz. 610); (2.4.3.)

1801. Kazinczy szabadul a fogságból

1805. Guzmics a bencés rendbe lép

1809. a *Pannon Halma* elnevezés első előfordulása Guzmics levelében (1.2; 2; 2.4.2.)

1811. *Széphalom* a Tövisék és virágok címlapján, kiadási helyként (2.2; 2.4; 2.4.1; 2.4.3.)

1812–15. Guzmics Pesten tanul, olvasmányjaiban találkozik *Széphalom* névvel, és megalkotja a *Pannonhalma* szót (2.1; 2.2; 2.4; 2.4.1; 2.4.3.)

1813 körül olvassa Báróczi munkáit (2.1; 2.2; 2.4.2.)

1815–32. Guzmics tanár (Pannonhalmán); (2.3; 2.4.)

1820. a *Pannonhalma* változat első előfordulása (Thaisz–Trattner); (1.3; 2.4.2.)

1822 körül Kazinczy magasztaló levele Guzmicshoz, és levelezésük megindulása (2.3.)

1823. dec. 20. *Pannonhalma* Kazinczy címzésében (1.4; 2.3.)

1831 tavasza, Kazinczy látogatása Pannonhalmán (2. 4.)

1831. aug. 22. Kazinczy halála (2.3.)

4. A jelenben rendelkezésünkre álló adatok szerint tehát a *Pannonhalma* név Guzmics Izidor bencéstől származik, 1809-ből még *Pannon Halma* alakban, melyet 1812 és 1815 között *Széphalom* mintájára *Pannonhalmára* változtat. Ez a forma 1920-ban már Thaisz András és Trattner János Tamás Guzmicshoz írt levelének címzésében is szerepel. Remélhetjük talán, hogy a FNESz. 498 adatait a következő kiadásban helyesbítik.

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Budapest, 1982. Akad. K., 409 oldal

1. Lassan közhellyé válik az a megállapítás, hogy napjaink magyar etimológiai kutatásában „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” alapvető jelentőségű. A közhely jelleg nem változtat az értékelés igazságán; lehetetlen erről nem beszélni, amikor éppen a TESz. egyik fő munkatársának egyéni teljesítményéről van szó. Farkas Vilmos a TESz. megalkotása során többek között éppen a latin eredetű címszavak kidolgozásának a feladatát vállalta, így nem érdektelen rámutatni arra, hogy szerzőnk a munkaközösség tagjaként, a kollektívába beilleszkedve az egyes címszavak kidolgozásakor más normákhoz igazodott, mint könyvében. Munkája bevezető, elméleti részében a szerző részletesen szól arról, hogy miben tér el a TESz.-től. A szócikkek formális felépítésének különbségei (pl. az alakváltozatok közlési módja) kevésbé érdekeseek, figyelemre méltó azonban Farkasnak az a megállapítása, hogy „a TESz. . . a latin elemek szempontjából kiindulópontnak tekinthető”, szemben más rétegekkel, ahol „befelejő mozzanat” (8.). A TESz.-nek nem lehetett a feladata, hogy latin jövevényszavaink között különféle kategóriákat állítson fel, Farkas meggyőződése szerint azonban nyelvünk görög eredetű latin jövevényszavai sajátos csoportot alkotnak (9), a most ismertetett „monográfia ilyen szempontból egy Latin jövevényszavaink-féle teljesebb szintézis egyik kötetének tekinthető” (10).

2. A szerző csak azokkal a görögből kimutatható szavakkal foglalkozik könyvében, amelyek a magyarba a latinból kerültek, folyamatos továbbélésük és jelentéstani azonosságuk többé-kevésbé igazolható, nem címszó azonban az ilyen elem, ha átadója valamely harmadik nyelv. Az elvből kifolyólag kimaradtak a mesterségesen alkotott műszavak, a szerző tehát nem foglalkozik azokkal a görög-latin elemekkel, amelyeknek a megalkotója ismeretes (pl. *barometer*, lat. *barometrum*; *biológus*, *mikroba* — vö. TESz.), de a *mikroszkóp*, lat *microscopium* is kimarad, mivel ez a görög elemekből szerkesztett szó kétségtelenül nincs meg a görögben. Ez az oka annak, hogy a *geográfia*, *geográfus*, *geometria* mellett nem címszó a *geológia*. A nemzetközi görög-latin műszavak etimológiájának a kérdése bizony nem is kissé bonyolult: mennyiben sorolhatók a könyv tematikájába, vagy szerencsésebb-e kihagyni őket és a javasolt teljesebb szintézis külön részeként foglalkozni velük, hiszen igen nagy a számuk. Elvi alapvetésének megfelelően Farkas mint „koholt görög elemeket” kihagyta őket, de a csak kikövetkeztetett („csillagos”) etimonnal rendelkező műszavak közül mégis címszó lett pl. az *anatómia* és az *antropológia*. Többilyent találhatunk a 19. század második feléből jelentkező harmadik kronológiai réteg tagjainak felsorolásában is (pl. *hipnózis*, *makrokozmosz*).

A könyvben önálló szócikkekben tárgyalt elemek mennyisége (kb. 800 szó) nem hogy kétséget Farkas etimológiai koncepciójának jogosságáról, legföljebb az lehet kérdéses, hogy a nem görög eredetű, de a görögön és a latinon keresztül nyelvünkbe került bibliai, főleg sémi elemek (pl. *alfa*, *alleluja*, *ámen*, *farizeus*, *gyehenna*, *messiás*, *rabbi*) tár-

gyalása indokolt-e. Ha Farkas szigorúan ragaszkodik a közvetlen átvétel kritériumához (könyvből nem egy esetben a francia vagy német közvetítés miatt marad ki a görög-latin szó), vajon nem kellene-e ezt az elvet deszcendens irányban is érvényesíteni. Félreértés ne essék: etimológiában a szerző gondosan különbséget tesz a belső görög eredetű („Végső forrása a gör. . .”) és a görögben is más nyelvből való („Forrása a gör. . .”) szavak között.

A közvetlenül a latinból történt átvételhez és a szóban forgó elem folyamatos továbbéléséhez mint perdöntő kritériumokhoz való ragaszkodás voltak azok az indíciómok, amelyek alapján valamely elemet a szerző címszóként tárgyal. Talán a megtörténtnél is jobban figyelembe lehetett volna azonban venni, hogy jórészt műveltségszavakról van szó, és itt a többszörös, több nyelvből való ismételt átvétel igen gyakori. Jól tudja ezt a szerző, bemutatja a különféle típusokat, az egyes rétegek elkülönítésének kérdéseit, egyes evvel kapcsolatos hang- és alaktani problémákra is kitér, mégis az egyes szócikkekben a várhatónál kevesebb nyoma van annak, amit elvi bevezetőjében mond. Csak elvétve találunk olyan utalásokat, hogy a francia eredetű *gyémánt* végső soron azonos elem, mint a R. *adamás*, ami a magyarba közvetlenül a latinból került (az *adamás* szócikkében).

A szerzőnek joga van arra, hogy a latinhoz közelebb álló változatot tegye meg címszónak (pl. *apotéka* és nem *patika*, de ez utóbbit megmagyarázza); kissé zavaróan, olykor félrevezetően hat azonban, ha az ilyen régies alak szócikkében a ma élőről — ha ezt kétségkívül valamelyik nyugateurópai nyelv közvetítette — nem esik említés, és legfeljebb mint értelmezés szerepel: R. *arsenikum*, de nincs *arzén*, R. *automaton*, de nincs *automata*, R. *parasitus* de nincs *parazita*. Nézetem szerint szerencsésebb megoldás lett volna, ha a szócikkben ezek is képviselve lennének, természetesen megjegyezve, hogy nem közvetlenül a latinból, hanem a németből, franciából stb. valók és visszalatinosítással is alakulhattak. Ez még nem is került volna komolyabb ellentétbe a szerző rendszerével, hiszen a címszó idegen nyelvi megfelelői közül egyes orosz és román alakokat külön is kiemel, ha azok közvetlenül a görögből (általában a bizánciból) származnak (pl. az *autonómia* szócikkében román R. *aftonomie*, a *barbár* szócikkében orosz R. *барабар*). A fentiek értelmében hiányolom, hogy a R. *emplastrum* szócikkében a *flastrom*, a R. *elektuarium* szócikkében a *liktárium* nincs említve; ez utóbbi feltehetően nem is külön átvétel, hanem belső magyar fejlemény, mint ahogyan biztosan az a *lombik* a R. *alembikon*-ból (az *alembikon* szócikkében még alakváltozatként sem található).

3. Farkas Vilmos számára a magyar szókészlet görög eredetű latin elemeinek vizsgálata az elsődleges nyelvészeti érdek mellett művelődéstörténeti jelentőségű is, hiszen ezeknek a jobbára műveltségszavaknak (egyben nemzetközi szavaknak) a nyelvünkben való megjelenése és elterjedése egyben jó mutatója annak is, hogy a magyarság kultúrája hogyan integrálódott az európaiba. „Az európai horizont megrajzolásában” (8) Farkasnak több megoldási módja is van. Elsősorban az, hogy megvizsgálja, a címszó mely európai nyelvekből mutatható ki, de távolról sem elégszik meg ennyivel, hanem nagy gondot fordít az érintett elem magyarban való minél korábbi megjelenésének a dokumentálására. A TESz. érthetően korlátozott forrásanyagán jócskán túlmenő adatgyűjtést végzett, és meglehetősen nagyszámú szó esetében több századdal korábban tudja bizonyítani a magyarban való meglétét. Csak mutatóba: *angária* TESz.: a 18. sz. eleje ~ Farkas: 1595; *aula* TESz.: 1848 ~ Farkas: 1653; *bazilika* 1831 ~ 1604; *klérus* 1791 ~ 1560 k.; *poétika* 1801 ~ 1653. (Az új első előfordulások jegyzékét a 23–26. lapokon találjuk.)

Szerencsés gondolata volt a szerzőnek, hogy a tárgyalt jövevényszavak között a magyarban való megjelenésük dátuma alapján kronológiai csoportokat választott szét. Teljes mértékben egyetérték vele, hogy ezek közül különös jelentősége van az elsőnek, és

teljesen indokolt, hogy a korszakhatárt 1770 tájára teszi: ez az időpont a magyar művelődés történetében valóban fordulót jelent. Bessenyeinek és társainak a fellépése az addigi túlnyomóan latinos műveltségesszéménnyel szemben a magyarság szemét a korabeli nyugat-európai kultúrára, tehát e nyelvekre is ráirányította. Következésképpen: eddig az időpontig — ha formai kizáró ok nem jelentkezik — általában a latinból való közvetlen átvétel a legvalószínűbb, illetve, ahogy a szerző írja: „Egy korábbi (eredetibb) rétegbe való rendszerint (és kizárólag) közvetlen kölcsönzések a latinból; megfordítva: a közvetlenül a latinból való kölcsönzések rendszerint régebbiről adatolhatók” (10). Kevésbé értek egyet a további tagolással: Farkas egy 1770–1835 közötti és egy harmadik, még későbbi réteggel számol. A második réteget az különbözteti meg az elsőtől, hogy ez a többszörös átvétel klasszikus kora, a közvetlen latin jövevény mellett megtalálható ugyanazon elem elsősorban német közvetítésű párja is. Ez kétségtelenül így van, de maga a jelenség nem köthető szorosabb korszakhoz, pontosabban: egy régebbi közvetlen latin elemnek újabb, más nyelv által közvetített párja a 18. század végétől számos elemnél kimutatható: R. *achates* 1604 ~ *achát* 1784 < ném.; R. *atomus* Apáczai 1653 ~ *atom* 1808 < ném.; R. *asphaltum* 1577 ~ *aszfalt* 1876 < ném. (További példákat l. 13 kk.) Nézetem szerint a szerző nem indokolja meg kellőképpen a második korszak felső határát (1835), hiszen a kritériumként szolgáló jelenség a harmadik szakaszban is előfordul.

Nem következetes a három korszak szóanyagának bemutatása sem: míg az első kettő együtt, részletes kidolgozásban található, addig a harmadiké — ez, úgy tűnik, a 19. század végéig terjed — külön szerepel és szinte csak szójegyzékszerű. Ez a harmadik szakasz éppen a szerző ismertetett etimológiai felfogása szerint erősen problematikus, nagyon sok esetben kevéssé valószínű, hogy a késői átvétel közvetlenül a latinból történt; maga a latinos alak ezekben az esetekben aligha perdöntő, hiszen a gyakori és már korábbról ismert visszalatinosítás kézenfekvő. Az itt felsorolt elemek száma, főleg a különféle műszóké, a Farkas által feldolgozott forrásokból akár még továbbiakkal is növelhető lenne.

A tárgyalt szóképzleti elemnek a hazai latinságban való megléte az európai műveltséggel való lépéstartás mellett szól, a közvetlenül a latinból való átvételnek valóban fontos indíciuma, különösen akkor, ha ez a régebbi latin szótárakban (Cal., MA., PP.) jóval a magyar adatok előtt megtalálható (pl. az *amfiteátrum* magyar szóként csak 1790-től mutatható ki, de megvan már Calepinusnál, Páris Pápainál). Ilyen esetekben a hazai latinságra való hivatkozás nagyon is helyénvaló. A hazai latin szótárakban való előfordulásnak már távolról sincs ekkora jelentősége, ha a magyar adat közel egykorú, vagy éppen korábbi (pl. *baziliskusz* a magyarban már 1372 után, latin szóként csak Calepinustól), de nem érdektelen a párhuzamosság még így sem. A 18. század utolsó harmadában vagy még későbbben jelentkezőknél (pl. *analitika*, *biográfia*, *botanika*) a Márton József által 1818-ban kiadott Lexicon trilingve latin anyagában való szereplés pedig éppen a magyar használat visszahatása lehet; maga a latinos alakú magyar szó talán nem is közvetlenül a latinból való. Ilyen véleményt találunk a bevezetőben a könyv elején (20); nem nagyon indokolt, hogy egyáltalán címszavak lettek. A hazai latin szótárakban való előfordulás eltérő jelentőségéről nem ártott volna szólni a bevezető részben.

4. Farkas Vilmos könyve etimológiai szótár, szorosabban görög elemek etimológiai szótára. A szerző koncepciójának kialakításában ez következetesen érvényesült, a pontos görög etimon megállapítására a szerző nem kis erőfeszítést tett. Ebbeli munkája annál is inkább méltánylást érdemel, mert az etimológiai szótárak a nemzetközi műveltségyszavak esetében általában megelégednek annak a közlésével, hogy görög elemről van szó. Nem így Farkas. Ha a szó a görögben is jövevény, ennek megadja a vándorlási útját (pl. *járáó*, *héber*), a végső forrásában belső eredetűnek tekinthető elemeknél pedig egy görög

etimológiai szótár feladatát is vállalja avval, hogy alaktani, szóalkotási, sőt jelentéstani kérdésekre is kitér. Farkas ez irányú teljesítménye több mint figyelemre méltó, különösen napjainkban, amikor a klasszikus ókor iránti érdeklődés fokozódása nem jár együtt az ógörög nyelv tudásával. Külön is szeretném megemlíteni, hogy a szerző nagy gondot fordít a görög megnevezés belső motivációjának bemutatására; ez sok tanulsággal jár az általános jelentéstan szempontjából, ideértve a művelődéstörténeti vonatkozásokat is. Szemmel látható, hogy könyve megírásakor a szerzőt elsősorban a görög szó érdekelte, beleértve ebbe létrejöttének mikéntjét, európai elterjedését stb.; kár, hogy a magyar szó története (a hangalak, az alakváltozatok, a jelentések alakulása) már távolról sem ennyire kidolgozott.

5. Farkas Vilmos könyve hasznosan gazdagítja etimológiai irodalmunkat. A benne szereplő címszavak mennyisége tekintélyes, a szó teljes értelmében vett etimológia megadásával, az európai háttér megrajzolásával fontos feladatot teljesít. Ha itt-ott vitám van a szerzővel, ez főként módszertani és felfogásbeli különbségektől fakad, de nem érinti a könyv érdemi részét, amely a vállalt feladatnak messzemenően eleget tesz.

Bakos Ferenc

Georg Heller: Comitatus Zempliniensis. München, 1981. 238 lap + térkép. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Herausgegeben von Gerhard Ganschow. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 13.)

Az 1970-es évek elején két müncheni tudományos kutató, Georg Heller nyelvész és Karl Nehring történész nagyigényű vállalkozásba fogott. Elhatározták, hogy a különféle forrásokból (oklevélkiadványok, térképek, levéltárak stb.) vármegyéenként összegyűjtik és adattárba rendezve közzéadják az 1918 előtti Magyarország helységneveit. Effajta kézikönyv nemcsak a nyelvészek és történészek számára jelent értékes munkaeszközt, hanem a geográfusok, etnográfusok, archeológusok stb. számára is. Lehetővé teszi ugyanis számukra, hogy a Kárpát-medence régi helységneveit lokalizálják, fényt derítsenek a helységnevek típusaira és azok kronológiájára, nyomon kövessék az ugyanazt a települést jelölő, de esetleg más-más nyelvből származó helységnevek életét stb. Az első kötet, a Comitatus Sirmiensis 1973-ban látott napvilágot a szerzőpáros közös munkájaként. Ezt követően a két szerző felosztotta egymás között a vármegyéket, és mindegyikük önállóan állította össze az egyes kötetek anyagát. Jó ütemben halad azóta is a közzététel. K. Nehring munkája a Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis (1974.), Comitatus Barsiensis (1975.), Comitatus Arvensis (1976.), Comitatus Abaujvariensis et Tornensis (1977.), Comitatus Hontensis (1978.), Comitatus Gemerensis (1981.). G. Heller a szerzője a Comitatus Poseganensis (1975.), Comitatus Verocensis (1976.), Comitatus Varasdiensis (1977.), Comitatus Crisiensis (1978.), Comitatus Zagrabiensis I–II (1980.) köteteknek és a sorozat tizenharmadik sorszámát viselő, most megbeszélésre kerülő Comitatus Zempliniensis (a továbbiakban: ComZempl.) kötetnek.

Zemplén vármegye északi része a trianoni béke óta Csehszlovákiához, közelebbről Kelet-Szlovákiához tartozik. Ennek a területnek a helységneveit a ComZempl. az 1972. évi állapotnak megfelelő szlovák névalakok alatt mutatja be. A vármegyének Magyarországban maradt déli része az 1950-ben végrehajtott megyerendezés óta Borsod-Abaúj-Zemplén megyének alkotja a keleti részét. E terület helységneveit a ComZempl. az 1980. évi állapotot tükröző névalakok alatt szerepelteti.

A ComZempl. számára feldolgozott források száma 51. E számban természetesen a sokkötetes oklevéltárak, magas évfolyamszámú folyóiratok stb. is csupán 1–1 értéket képviselnek. Olyan új kiadványt is megtalálhatunk a forrásjegyzékben, mint például Magyarország földrajzinév-tára II: Borsod-Abaúj-Zemplén megye (Bp., 1980.). Éppen ez tette lehetővé a szerző számára, hogy a Magyarország történeti földrajzának legjobb régi ismerője, Csánki Dezső által még lokalizálatlanul hagyott helységnevek közül többet is lokalizálni tudjon. *Csenké*-ről Csánki (1: 512) csupán azt állapította meg, hogy „Valahol Tokaj vidékén feküdt, úgy látszik Zalkod m.”. A ComZempl. nyomán Zalkodtól északra rá is bukkanhatunk *Csenké*-re egy határ rész nevéként. — *Darnó* helyéről Csánki (1: 346) annyit tudott, hogy „Szirmay és Rupp szerint Tolcsva és Olaszi közt feküdt, a Boldogasszonyról nevezett praemontrei prépostsággal”. A ComZempl. segítségével Sárospatak és Komlóska között megtalálhatjuk a *Darnó-hegy*-et.

A mondottakból kiviláglik, hogy a történelmi Zemplén vármegye helységneveinek minden kutatója haszonnal forgathatja a ComZempl.-et. Hálával tartozunk G. Hellernek áldozatos munkájáért. Őszinten kívánjuk az illusztris szerzőnek, aki 1983-ban tölti be hatvanadik életévét, hogy jó egészségben, sikeresen végezhesse el a szerzőtársával közösen vállalt feladatát, a teljes történelmi Magyarország helységneveinek adattárszerű feldolgozását.

Kiss Lajos

Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei [Teleki Sándornak. Szeged, 1980. — Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 6. 473 oldal

Ez a szegedi JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének diák-munkaközössége által közzétett kötet rendkívül értékes anyagot tár fel a XVIII. század történelmi, irodalmi és nyelvi viszonyainak megismeréséhez. A közzétett levelek olyan beszámolók, tudósítások, amelyek friss információik révén biztosították a híráramlást Európa nyugati országai és Erdély között. Ez a hírányag rendszerint két forrásból ered: egyrészt a főleg angol és francia nyelvű újságokból, másrészt a személyes, titokban szerzett értesülésekből. Ezek közül történeti szempontból kiemelendők a nagyobb hadjáratokról szóló hírek, a királyi udvarok életének bemutatása, uralkodói látogatások, házasságkötések, és persze hát politikai kuriózumok, pletykák is. Figyelmet érdemel az a tény, hogy az erdélyi diákok legtöbbje gazdasági kérdésekben nem nagyon tájékozott.

A magyar iskolák — főleg az enyedi kollégium — és a külföldi egyetemek kapcsolatainak történetét sok új adalékkal gazdagítja ez a kötet. Az is igen figyelemre méltó, hogy ezek a nyugaton tanuló diákok mindig számon tartják, merre járnak, hol tanulnak társaik. Szintén történeti, főleg nyelv-, illetőleg szótörténeti vonatkozásban fontosak bizonyos könyvek megjelenéséről szóló híradások és főleg az egyes tudományágakkal kapcsolatos (például orvostörténeti, technikatörténeti, növénytan) beszámolók. Nyugaton tanuló diákjaink megismerkedtek a különböző filozófiai áramlatokkal is. Az erre vonatkozó adatok meglehetősen töredékesek és alkalmiak, elég felszínes ismereteket sejtetnek. Ezzel kapcsolatban persze arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ezek az adatok főleg a címzett patrónus igényei által meghatározott, a jórészt szinte megrendelt levelek „fecsegő” részeiből valók.

Nyelvi és stilisztikai vonatkozásban ezek a levelek — szemléletes szóképekkel, találó szólásaikkal, igényesen fogalmazott soraikkal — elgyönyörködtetik a mai olvasót is a régi nyelv ízességével.

A kötet három főrészből áll: az első, nagyobb részben 11 szerző kapott egy-egy fejezetet, a másodikban olyan diákok, akikről ötnél kevesebb levél maradt ránk, a harmadikban a professzorok. — A legtöbb idézett levél (32) ifj. Pápai Páriz Ferenc-től való; 1711 és 1726 között írta őket. Ajtai András-tól (1713–1717) hat, Déési Sigmond-tól és Remethei Jánostól (1714–1717) nyolc, Kibédi András-tól (1715–1717) tíz, Felfalusi Mihály-tól (1715–1720) tizenkettő, Enyedi István-tól (1716–1721) huszonkettő, Csernátoni Gajdo Dániel-től (1720–1725) nyolc, Nánási András-tól (1720–1728) hat, Szilágyi Sámuel-től (1722–1732) tizenhöz, Vajna Miklós-tól (1723–1724) hat, Székelyhídi N. Mihály-tól (1729–1741) hat levelet találunk a gyűjteményben. — Időrendben vannak közölve (1713–1750) azoknak a diákoknak a levelei, akikről ötnél kevesebb levél maradt ránk, továbbá a professzorok (1711–1721) levelei is.

A kötet összesen 196 levéllel gazdagítja a XVIII. sz. első felének nyelvi és művelődéstörténeti vonatkozásban forrásaink anyagát. A kiadvány egy szemináriumi csoportból kinőtt diákmunkaközösség közel négy évi együttműködésének és nem könnyű munkájának eredménye. E munkaközösségnek természetesen szakemberek is segítségére voltak, de a munka zömét diákok végezték, és ezzel több tudományág számára igen értékes forrásanyagot tártak fel a XVIII. sz. első felének diákéletéből is.

Befejezésül meg kell még említenem a kötethez csatolt fotokópiákat és a Kolozsváron 1933-ban megjelent „Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése” című kiadvány (szerk. Dr. Nagy Géza) hasonmás kiadását.

A JATE most bemutatott kiadványa egy sorozat 6. kötete (mint fent is jeleztem). Már az Élet és Irodalomban (1982. január 22.) is jelent meg róla ismertetés Péter László tollából, aki egyébként szaktanácsadóként is közreműködött, s reméljük, hogy a kiadvány számos szakterületen elsőrendű forrásként fogják használni.

Papp László

Dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Dr. Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1981. 470 oldal

„Teljes hát a boltozat. A kutatás és megismerés tudományos szintézisének megbízható mennyezete feszül a moldvai csángó népi élet fölé” — jelenti be Beke György a jól ismert tudóshármas új kötetének megjelenését, utalva arra a több évtizedes munkára, melynek eredményeképpen előbb folkloristák és nyelvészek, most pedig néprajzosok adták át a nyilvánosságnak a moldvai csángóság életére vonatkozó értékes anyagukat (Utunk, 1981. nov. 27.).

E kötet tartalma majdnem harminc éve készen várja a megformálást és megjelenést. A román tudományosság legfelső fóruma, az Akadémia kutatótervébe iktatta a kevésbé ismert moldvai etnikai csoport néprajzi vizsgálatát. Ennek értelmében indult Kós Károly 1949-ben egy tájékoztató gyűjtésre az 1930-as hivatalos népszámlálás szerint magyar nyelvűként feltüntetett moldvai falucsoportokba. A kutatómunka gerincét azonban az a kiszállás és gyűjtőmunka képezi, melyet a három tudós 1953 nyarán önként csatlakozó gyűjtőkből és főiskolai hallgatókból egész kis expedícióvá szélesített. Mint Kós Károly bevezetése közli: a 17 Szeret menti és 8 távolabbi csángó kutatóponton végzett munka eredménye 700 lapnyi szöveges feljegyzés, mintegy 1000 perspektivikus, szerkezeti, készlet- és helyszínrajz, vázlat és akvarell s majdnem 600 fénykép. Első gondjuk tehát a gazdag anyag tömörítése a kötet terjedelméhez.

A szerzők közti emberi és tudományos összhangot nemcsak az ennyire eredményes közös gyűjtés bizonyítja, hanem tanulmányaik hangja, szemlélete, módszere is. Célkitűzésük közös: „Kötelező feladatunk a terepen együtt található sokféleségből kihámozni a

néprajzi értelemben vett népi, azaz hagyományos és közösségi s egyben esztétikai értékű jelenségeket” (46). Írói módszerüket megszabja egyrészt az a közös tapasztalat, hogy népművészetünkben sehol nem látni olyan szoros kapcsolatot, sőt azonosságot alkotó és használó között, a népi életmód és kivitelezés, a gyakorlati szerep és művészi igényű megoldás között, mint a csángóknál; másrészt az a közös felismerés, hogy a csángó népművészet „összetevői”: „Ősi-egyetemes emberi eszjárásbeli, viselkedési és alkalmazkodási formák, középkori magyar népi műveltségörök, székelyföldi hozadékok és további újabb hatások, a moldvai táj, gazdasági, történeti feltételek és a környező románság közvetlen befolyásoló ereje, viszont ugyanakkor a városi polgári kultúra és a műveltségközvetítő falusi kismenesség és értelmiség hiánya” (11). A csángó népelet egyes területeit tehát mindhárom szerző — bár egyéniségükből adódóan bizonyos hangsúlyeltolódásokkal — ezekben az összefüggésekben vizsgálja. Ugyancsak közös jellemzőjük a tudományos pontosság: minden tárgyi és nyelvi adat a használó falu és sokszor az adatközlő nevével jelenik meg. S mindhárman a tudói becsületességnek azt az útját járják, mely a saját kutatás eredményeit mindig ellenőrzi a szakirodalomban, az elődök munkájában is. Hadd mondjunk már itt köszönetet azoknak a tudós kortársaknak is, akiknek a műveire a szerzők nemcsak hivatkoznak, hanem bizonyos mértékig be is építik eredményeiket munkájukba.

Kós Károly az *Építkezés, Lakásbelső és Fazekasság* című fejezetek szerzője. A hagyományos építkezésben a csíki-háromszéki népi építészet egy korábbi — a helyi adottságok és moldvai hatások szerint módosult — formájának sajátos változatát látja. Az *élet* (telek, a ház és közvetlen környéke), a ház, a helyiségek változását folyamatban érzékelteti. Ugyanakkor hangsúlyozza a társadalmi szempontot is: a lakók sajátos életformája, családi-társadalmi élete befolyásolja a térbeli vagy időbeli módosulást. Bemutatja az épületek fejlődését az egyetlen helyiségből álló hajléktól, ezért tudatosan keresi az ősibb formákat: az „özvegyasszonyok, elesett szegényemberek” birtokában lévő házakat (68). Leírja az építkezés munkafolyamatát is, az építőanyagok és szerkezeti megoldások összefüggéseit a természeti és emberi környezet adottságaival és a technikákkal.

Tanulmányából a lakásbelső változásának sajátos csángó útját, módját, formáját ismerhetjük meg, melynek eredménye a hozott székely örökség és a moldvai táji és etnikai hatások alkotó egybeötvözésével kialakult jellegzetes egység. A bútorok leírásában nem a megszokott térbeliség, hanem az időbeliség érvényesül: történeti kialakulásuk sorrendjében láttatja őket. Így a tűzhellyel kezdi, hiszen ez volt a házbeli padfőle ülőhelynek s a fekvőhelynek is a kiindulása. A nyelvészet segítségül hívásával a legtávolabbi ősiség felé is ablakot nyit: a szék „ősbútor”, hiszen: „... szék szavunk még honfoglalás előtti türk szó, s maga a tárgy hordozható ideiglenes hajlék bútora volt” (119). Ugyanígy nyelvi szempontból, egy-egy szerszám régies nevéből következtet használata idejére.

A témakör általában is a nyelvi anyaggal válik igazán teljessé: a legapróbb részlet is tájnyelvi elnevezéssel jelenik meg. Az *élet*-ek rajza alatt a tulajdonosok neve a csángó névhasználatból ad mutatót. Az író nem tartja ugyan feladatának a népi eszközvizsgálatát, mégis gazdag rajzos bemutatást ad pontos eszközmegnevezésekkel, néha még tájnyelvi mondattal is, pl. a sajtárral kapcsolatban: „szétár, Erdőből (Erdélyből) hozzák, sz adnak érte egy ennyi pujt sz megvan” (140). A rajzok magukban is gyönyörűségek, de tudományos értéküket a néprajzi és nyelvészeti vonatkozású kiegészítőszövegek is növelik.

Külön szeretném felhívni a figyelmet az ősi szokásokat is hordozó tárgyakra, elsősorban a temetkezési kultúrára és a díszítőelemek jelképszerűségére (25 — 7).

Az előzőekben már vázolt történelmi-társadalmi tényezők miatt jellegzetesen „csángóssá” alakított fazekasságról azt tudjuk meg, hogy fenntartója a földtelenség: „... itt ojan kevés a föld, azért fogtak a fazekassághoz.” „A földér földből kell munkálni”

— mondják (148). Ennek magyarázataképpen teljes birtokmegoszlást ad Kós Károly Gorzafalváról, a fazekasság központjáról mellbelőkő adatokkal az élethelehetőségekről. Tanulmánya azért is egyedülálló, mert a néprajzi szakirodalom eddig nem is tudott Gorzafalváról, pedig 360 fazekasával az ország legnagyobb fazekasközpontja, innen vették a csángók az „erős-kicsike csiprokat, illogatókancsócskákat, aprótálakat, tánygyérokat és tejeszazakakat ... s egy-egy menyekezőre 10–12 nagyfazakat” (174). A készítményekben, készítményeik évszakonkénti változtatásában (*tavaszi és őszi katlany, pünkösdi katlany*) vásárlóik sajátos életmódja és szokásai tükröződnek. Megismerjük a fazekasmunka menetét, a fazekasok napi teljesítményét, az árusítás módjait. Mindezt nyelvi anyag közvetíti: szakszavak, munkafolyamat-leírások.

A Szóttések, varrások-hímzések fejezet Szentimrei Judit munkája. Ő a közös expedíción kívül is többször járt csángóföldön, megtanulta a munkafolyamatokat, végezte, sőt finnországi szövő tapasztalatokkal is összevetette őket. A kendertermesztésnek, ennek az ősi foglalkozásnak leírását az utolsó pillanatban végezte el, hiszen a társadalmi változással ez a munka is eltűnőben van. 1953-ban még minden háznál termeltek kendert, 25 évvel később már így nyilatkoztak Gyoszenyben: „Nálunk már csak az teszen, akinek *sesz* [lapos] a helye, *oldalasan* csak akkora lesz, hogy a béka hasa kilátszik belőle” (182). Az író nő utal Heim Edgar Kiewe oxfordi professzor véleményére, miszerint az egyszerű díszítőelemek „az analfabéták jelbeszéde” (305). Ezt a nyelvet az írásbeliségtől elszigetelt falukban e század közepéig beszélték. Az *ötéskek, hímecek* öröklődtek az anyanyelvvél, énekekkel, táncokkal egyetemben, „ezek tartották meg őket hosszú évszázadokon keresztül” — mondja Szentimrei (305). A hagyományörzés szerepe különösen érvényes a falu határát csak búcsú vagy vásár, lakodalom vagy temetés alkalmával átlépő asszonynépre: „A fehér szótteskendő asszony a tűzhely, az otthon, a nyelvi, zenei és tárgyi hagyományok rendíthetetlen őre” (261). A közös zenei nyelvről vallott bartóki elv mintájára Szentimrei Judit közös varró- és hímzőnyelvről beszél, ennek nagyon régi rétegét látja a csángó népművészetben, s tanulmányában szeretné „megszóllaltatni” a szóttéseket, kézimunkákat. Ez a cél szabja meg módszerét: az életet akarja érzékeltetni, ezért a darabokat is funkciójukban nézi. A szóttések jellemeznek is: a szegénységben is kifejezik az otthonteremtés igényét, az ízlést. A nő erkölcsi arcát mutatja az, hogy a házasságba magával viszi az egész életre szóló szóttessmenyiséget, legyen akkor is, ha „meglepik a kölykök” (ugyanis várja a sok gyereket). A ruhák nemcsak az évszaknak megfelelően, hanem gazdájuk hangulata szerint is változnak. Az egyes darabokhoz ősi (születési, halálozási, temetési) szokások kötődnek. A *párna* pl. a testi szerelem jelképe, de a menyasszony szorgalmának kipróbálója is. A *ruhacska*, a kis szövött vagy hímzett kendő végigkíséri a moldvai embert egész életén át különböző szokásokkal kapcsolatban. Az öltés- és díszítőelemeknek mágikus hatásuk van. *Tikmonkás him*-et (tyúktojás) az esküvői párnára hímeztek asszonyi termékenységserkentőnek, a *csillagos* minta utat mutat az élőknek és a nyújtóztatón a távozóknak, a *csicshímek* az anyatejet védik, a *békaszem* a szerelmi varázslás eszköze. Tehát esztétikum és „funkció” együtt.

Ebben a tanulmányban is érvényesül a történetiség: a nyersanyagokat, szövés-módokat, szín- és ízlésvilágot változásban mutatja. A szókincs éppen úgy érdekli a szerzőt, mint maga a folyamat, ezért a nyelvész nagy haszonnal búvárolhatja a tanulmányt nemcsak szakszavak, család- és keresztnévnek, hanem mondatok, sőt egész szövegek tekintetében. Minden egyes részlet végén összehasonlító táblázatot fog találni: a moldvai és erdélyi szavak, szintagmák párhuzamát.

A teljesség képzetét nyújtó tanulmány végén mégis további kutatásra támaszt igényt az író nő, mondván, hogy még hihetetlen kincs rejtőzik ezekben a falukban.

Szentimrei Judit színes és életközeli stílusának jó kiegészítője Nagy Jenő szűkszavú szakszerűsége az Öltözet című dolgozatban. Első törekvése történeti áttekintést ad-

ni a szakirodalomról. Maga a néprajzi jelenségek alakulásának történeti, földrajzi, nemzedéki, nemzetiségi és társadalmi vonatkozásait keresi. Hangsúlyozza az összefüggéseket a politikai, történelmi eseményekkel, izgatják a hagyomány és újtás, a falu és város kapcsolatának, az egyház hatásának kérdései. Az öltözködés vonatkozásában a délkelet-európai népek kultúrájának hasonlóságát vizsgálja. Példával igazolja, hogy a körülményektől függően egy azonos országon belül is esetleg más-más nép a hagyományörző.

Bár a tanulmányok szövegében mindig érthető a tájszó és kifejezés, mégis nagyon hasznos a kötet végén közölt szakszójegyzék és szótutató mintegy 3000 címszavával.

Most mégsem erre, hanem a kötet szövegeire támaszkodva szeretnék ízelítőül néhány nyelvi csemegét megmutatni. A szókincs a tárgyi gazdagság mellett egyéb értékeket is hordoz. Sok a régies forma: a kender jó *asszu* legyen, hogy törhessék, *innap-on innapló*, sőt *idnap* inget hordanak, az *innap* ellentéte a *miesnap* (munkanap), az apóst és anyóst az új menyecske *iping*-gel és *naping*-gel ajándékozza meg, kétszer vetik a kendert, hogy *gyakor* (sűrű) legyen. Szeretik a hangulatfestő, játékos szavakat: áztatáskor *lepeggetik* bé a vízbe a kendert, *vonagló*-val *vonogalja* az asszony, a gyereket *csongolyít*-ják (bebugyolálják), a szőttesnek *horgos-borgos választák*-a van, a bort *illogatókancsó*-ban adják, a fonalat *megdöcskölök* (megnyomkodják a forró vízben). Tele van nyelvük láttató, sőt metaforikus szavakkal: a kendert akkor szedik, ha *felhegyesedett*, *fistelt*, *ment a pora*, a szőttesen a hullámvonal *pusztában kandargó* (azaz vízfolyás, de szinte minden minta metafora), a *hiuz*-t (méhviasz) *megengesztelték* (megpuhították), a legény a lánnyal *tanácskozik* a táncban, *gömbölyés-guzsal*-t farag neki. Különösen szép és mély tartalmú szavak: *élet* (udvar és épületek együtt), *vérek* (rokonok), *örömfa*, *örömmadzag* (a szövést előkészítő munka befejező mozzanatához szükséges elemek). Érdekesek egy-egy tárgy változatainak nevei: a kisgyerek fekvőhelye *tekenyőbőcsű* vagy *bubatekenyő*, *házi bécsű*, *mezei bécsű*, *fennjáróbőcsű* vagy *lepedőbőcsű* (a padlászgerendáról függ). Néhány érdekes ige-, illetve névszóképzés: *elszertül* (elfolyik), *megrégül*, az öregek csángósan *hordozódnak*, *restes* (lusta). Különösen sok a kicsinyítőképző: *pászmecka*, *restasszony-hímecske*, *sógotykócska* (szótt sótartó zacskó), *tikmonykányi* (tyúktojásnyi). Előfordul, hogy a kicsinyítésnek jelentésmegkülönböztető szerepe van: „A māmája csánt ilyet, de a mamikája [a nagymāmája] nem” (278). Különösen nagy az aránya a kicsinyítésnek az öregek beszédében: „Egy-két-három *rendeske* verset szúrtak bele. *Fetekécske*, *veresecke*, *többecske* vót az inneplőben” — mondják a szövésről (269). A buba tekenőjének vetése „*gyapjúlécserke* vagy *katrinca* hogy legyen *melegecske*. A *párnacska* szövött vagy hímzett, *párnahímmel*. Be van kötve *ruhácskába* s *kötőcskébe*” (281). Érdekes megfigyelni az ige- és névszóragozást: *nyírik* a gyepűt (gyapjú), *csánnyák*, *csánták*, *meqlágyisszák*, *sárgítsa*, *fútasszák* a szélvel, *kárré* megy (kárra megy). Színes szószerkezetek: *papucsra tett tető* (támasztott tetőszerkezet); *szorgoszok a dolgok* (sürgős a munka); „Ott készítem az étvelt, ott készítem az üstlábon, de a *hálást itt hálom* a jóágyban” (280). Bőven találhatnánk példát a mondatfűzési jellegzetességekre, a szövegszerkesztés ritmusára, de itt inkább örömszerzésül a képalkotó készség érzékeltetésére hozok néhány példát. A hagyományörzésre: *Akinek ülyennel nyílt ki a szeme, ülyennel is kell meghaljon* (306). A juhokat akkor nyírják, mikor *fogy ki máj hónapja* (192). Az első *verekedés* (háború) előtt nem tett senki a falra takarót. „Azelőtt csak padra tették, mert azelőtt nem fáztak a falak, most fázni kezdtek s takarjuk be” (277). „Addig mosszák a patakban a gyapjút, míg *vigan menen a víz* (míg a szép, tiszta szálak között nem akad meg) (192). „Mióta a *világ megszaporodott és megvékonyult a fa*” — változik az építkezés (48). Nem csoda, ha ilyen környezetben maga a néprajzos is költőien fogalmaz: „Ahogy aztán a századforduló tájáról a földműves eke elől a nádasok egyre hátrálnak...” (Kós, 49).

Nehezen fogy ki a szóból, aki arra vállalkozott, hogy kedvet csináljon ehhez a szép könyvhöz. Aki elolvasta, sokáig hordozza magában Kós Károlynak a szívhez is be-

szélő rajzait, Szentimrei Judit szövegének atmoszférateremtő nyelvi világát, Nagy Jenő távlatok keresésére ösztönző tudósi szigorúságának hatását. Hordozza a vágyat, hogy ennyire együtt lélegezzünk, ha létkérdéseinkről van szó. És a nyugtalanságot is, vajon ki tud megfelelni Kós Károly váradalmának? Mert így fejezi be előszavát: „Midőn a kászoni, szilágysági és Kis-Küküllő-vidéki magyar népművészeti tájmonográfiáink után most egy újabb néprajzi csoportunk népművészetével — alkotómunkájával és alkotási világával — igyekszünk megismertetni olvasóinkat, úgy gondoljuk, ez egyben biztatás lehet útunk követésére és folytatására is, a szemhatárnak az országnyi szülőföld egészére való kiterjesztésére.”

Achs Károlyné

Milyen kapcsolat a „dér csipte levelek”? Török Gábor az új helyesírási szabályzathoz írt hozzászólásában (Nyr. 106: 155–9) keményen bírálja helyesírásunk egybeírási és különírási szabályait. Nem szándékozom tüzetesen foglalkozni Török Gábor észrevételei vel — ezt bizonyára megteszik majd az illetékes helyesírási szakértők —, de nem hagyhatom szó nélkül néhány lényeges, alapvető tévedését. Ezt írja:

„Nem látok rá okot . . . , hogy — néhány szemantikai megokolású kivételt mellőzve — miért kellene bármely alanyos kapcsolatot egybeírni. Tehát így javaslom: *dér csipte levelek*, *nap sütötte táj*, *moly rágta szövet*, *vér áztatta föld*; de *magvaváló szilva* (mivel a *váló* igekötő nélkül ma már nem lehet a *magva* alany hiteles állítmánya). Így nem lesz nehezítő kontraszt a *vízmosta* és az *árvíz mosta* (töltés) írásmódja között” (157).

Cikkének elején Török Gábor megjegyzi: „én megtettem a tőlem telhetőt”. Bizony nem tette meg, mert a szóban forgó kérdéssel kapcsolatban teljesen figyelmen kívül hagyta Simonyi Zsigmond idevonatkozó fejtegetéseit (Nyr. 4: 437–41; Nyr. 36: 193, 264), Károly Sándor írását (NyK. 59: 130–50). Nem vette figyelembe értekezésemet (Az isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben, MNyTK. 47) és legutóbbi tanulmányomat (Isten-adta, madár-látta, MNy, 78: 52–67) sem. Nem akarok részletekbe bocsátkozni, csak néhány fontos momentumra szeretnék rámutatni.

Vegyünk egy példát: „A szem, száj elállott merész beszédein, / *Ország-világ csodálta* vitézi tettein” (Garay: Az obsitos). Kétségtelen, hogy a *tettein* nem lehet a mondatnak a tárgya, ennél fogva a *csodálta* sem lehet a mondat „hiteles” állítmánya, az *ország-világ* pedig nem lehet a mondat alanya. Az alany csakis a *szem, száj*, az állítmány pedig csakis az *elállott* lehet. Az *ország-világ csodálta* voltaképpen birtokosjelzős szerkezet: *ország-világnak a csodálata, csodálása*, együttesen pedig a *tettein*-nek a jelzője.

Vegyünk más példákat: *magam sütötte kenyér*; *méhek csinálta méz*. Kétségtelen, hogy a *sütötte* nem lehet a mondat állítmánya, a *magam* pedig nem lehet a mondat alanya. Alany-állítmányi viszony esetén így kellene lenni: *magam sütöttem*. A *magam sütötte* szintén birtokosjelzős szerkezet: *a magam sütete, sütése*. A népnyelvből ismeretes ez a forma: *magám sütése könyér*.

Kérdezem: Vajon lehet-e a *dér csipte levelek* szerkezetben a *csipte* állítmány, amikor a *levelek* szó nincs tárgyraggal ellátva, és nem előzi meg határozott névelő, ami a tárgyias igeragozásnak egyik legfontosabb eleme? Ráadásul a *csipte* mellől hiányzik az igekötő, amit a *magvaváló*-nál Török Gábor is hiányol. Mert a *dét* nem *csipte*, hanem *megcsipte* a leveleket. A *dér csipte* (vagy: *dércsipte, dércsipett*) *levelek* tehát nem alanyos, hanem birtokosjelzős kapcsolat.

Nem tartozik ide a *magvaváló szilva*, mint ahogy nem tartozik ide az evvel azonos jellegű *eszeveazett ember*, *felemás cipő* sem. Ezek lényegesen különböznek a fenti szerkezetektől.

A továbbiakban Török Gábor ezt írja: „Egy megjegyzés: Fábián szóban közölt véleményével ellentétben a *jókívánság* nem jelöletlen tárgyias összetétel [mintegy: *jót*

kívánság. Sz. Gy.], hanem minőségjelzős”. Szerintem ebben is téved T. G., hiszen a *jó* nem minőségjelzője a *kívánságnak*. Nem a *kívánság* a jó, hanem én kívánok *jót* valakinek.

Így tekintve lehet ezt — mint Fábíán Pál is teszi — tárgyas összetételnek fölfogni. De lehet így is értelmezni: *a jónak a kívánsága* (= *kívánása*), amikor is a *jó* nem melléknév, hanem főnév. Bizonyítják ezt más nyelvekből vett példák is. A *jókívánság* finnül: *onnen-toivotus* (birt. jelzős összetétel), oroszul: *blagopozselanyije*, németül: *Glückwunsch*.

Véleményem szerint ha valaki hozzászól valamilyen témához, és a hozzászólásban szigorú bírálatot mond egészen a részletekig, akkor pontosan kell tájékozódnia a tárgyhoz kapcsolódó kérdésekről.

Szepesy Gyula

Prevrat. A Látóhatár 1982. évi májusi számában megjelent Balogh Edgár „Igaz történetek” c. cikke (93—9), amely a Tiszatáj 1982. 4. számából lett átvéve. Senki sem kételkedik Balogh Edgár magyaróságában, vagy magyarosságában, mégis kissé furcsán hangzik az Ebadó és honosság c. cikkekéjében a *prevrat* szó („... a *prevrat* után nem kapta meg a csehszlovák állampolgárságot”). Mind Magyarországon, mind Hollandiában megkérdeztem egynéhány magyart, de egyikük sem ismerte ezt a kifejezést. Mi, felvidéki magyarok, pontosan tudjuk, miről van szó, mert nálunk az 1918-as államfordulatnak a neve a *prevrat*. Ugyanezt olvashatjuk a Szlovák értelmező szótárban (Slovní Slovenského jazyka 3: 525). Nem tudom, hányan ismerik Magyarországon ebben a jelentésben a *prevrat* szót, de talán hasznos lenne a jövőben a nem magyar származású szavak jelenlétét egy kis széljegyzetben közölni.

Burgler Erzsébet

Köszöntjük Kálmán Béla akadémikust, Révai Miklós- emlékérmes, hetvenéves munkatársunkat

Háromszoros okunk is van a köszöntésre.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1983 tavaszán Réva Miklós emlékéremmel tüntette is a hetvenéves nyelvtudóst. Ezt az emlékérmet a Társaság egy munkás élet kimagasló tudományos érdemeiért adja. Gratulálunk Kálmán Bélának ehhez a kitüntetéshez.

A félévszázados, termékeny kutató, nevelő, népművelő és nyelvápoló munka tekintélyes arányai egyébként is kimagaslóan ünnepélyessé teszik megemlékezésünket.

Életútja az Eötvös kollégium-i szorgos felkészülő időszakról az egyetemi tanárságig és az akadémiai tagságig — számos hazai és nemzetközi elismeréssel gazdagodva — töretlenül vezetett a máig. Eközben többrétűvé bontakozott ki a vogul nyelv — annak idején fiatal, kezdő — kutatójának munkássága. Fő területe máig a finnugor nyelvészet maradt: vogul nyelvkönyvet, szövegeket, népköltési gyűjteményt, tanulmányokat adott ki. De 1951-től szerkesztője a Magyar Nyelvjárások évkönyveinek, frója a Nyelvjárásaink című egyetemi tankönyvnek (1966.), munkatársa volt a Magyar Nyelvatlasznak.

Köszöntjük Kálmán Bélát mint folyóiratunk munkatársát: cikkei, tanulmányia folyamatosan jelentek meg a Nyelvőr hasábjain, s tárgyuk változatossága híven tükrözi szerzőjük szerteágazó érdeklődését a nyelvtudomány különféle területei iránt.

Méltatta folyóiratunkban „a mai tudományos finnugrisztika megalapítójának”, Budenz Józsefnek a munkásságát (77: 321—3); megemlékezett Hunfalvy Pálról mint a Reguly Antal gyűjtötte rokon nyelvi anyag hallatlan szorgalmú feldolgozójáról és tudományszervezőről; Munkácsi Bernátról, aki Budenzet Magyarországra hozta, gyűjtött a moldvai csángók között, votják tanulmányútjáról gazdag zsákmánnyal hazatérve megfejtette Reguly valamennyi szövegét, vogul népköltési gyűjteményt adott ki (84: 264—8). Ismertette az észti nyelvtudomány és nyelv művelés eredményeit (83: 124—6, 101: 245—7). Pedagógiai érdeklődését az iskolai nyelvoktatásra is kiterjesztve tanulmányt írt a rokon nyelvi ismeretek feldolgozásának kívánatos tantervi programjáról (105: 69—75).

Hasonlóképpen csapódik le nyelvjáráskutató munkásságának szemléletmódja „A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában” című tanulmányában (106: 191—9).

Közölt szövegtései tanúskodnak érdeklődéséről a magyar nyelv története iránt. A *lábaltankodik* (79: 447—8), a *keres* (83: 483—4), a *barna* (84: 100—1) magyarázatáról, népetimológiával alakult helyneveinkről (91: 1—11), a jövő idő magyar nyelvi kifejezéseiről (96: 392—404) írt cikke, tanulmánya, a *rohad* *sarok* jelzőjének egy *roh* ’feketés, barna, vöröses’ tőből való származtatása (89: 238—40) gazdagította szövegté szakirodalmunkat.

Nyomatékkal adta tanújelét a magyar nyelv sorsa és használata iránti építő érdeklődésének. Amerikai útja alkalmával megismerkedett az ott élő magyarság nyelvi

problémaival, s közölt szövegeket is (94: 377–86). Kezdetről fogva részt vett az Anyanyelvi Konferencia mozgalmában, s mint a debreceni nyári egyetem igazgatója nagyban hozzájárult sikeres fejlődéséhez.

Végül köszönjük Kálmán Bélát nyelvművelő, műveltségterjesztő minőségében is, amikor idézzük a Nyelvőrben megjelent nyelvművelő cikkeit. Az egyikben „az I. emelet faliújságja” mellett foglalt állást (78: 118), „Konokul, konokan, konokon” címmel a modális ragú formák használatával foglalkozik (87: 174–81). Érinti az *ä* végű tulajdonnevek ragozásának kérdését (87: 38–9). Családneveink kiejtéséhez fűz megjegyzéseket (89: 164–5). Megvilágítja az *amely* és az *amelyik* vonatkozó névmási alakok használati különbségét (82: 23–7). Az igenlő válasz számtalan lehetőségére hívja föl figyelmünket a 89. évfolyamban közölt nagy tanulmányában (6–22). Megjegyzéseket közöl az irodalmi helynévadáshoz (90: 150–1). Az *abbahagy*, *abbamarad* alakokkal kapcsolatban arra mutat rá, hogy az *-n* nélküli ejtés a 16. század óta terjedt el (102: 224–5). Nem célzat nélkül idézi Sauvageot állásfoglalását idegenszó-használatunk indokolatlan túlajtásairól (101: 142–3).

Nem soroljuk föl beszámolóit magyarországi és külföldi kongresszusokról, könyvismertetéseit, megemlékezéseit.

Abban a biztos reményben zárjuk szűkre szabott áttekintésünket, hogy Kálmán Béla jó egészségét és töretlen munkakedvét tapasztalva várhatja nagy jelentőségű munkásságának folytatását — folyóiratunk hasábjain is —

a Szerkesztőség

A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa*

Tisztelt Kongresszus, Kedves Kartársak!

Kongresszusunk végére értünk. Négy fárasztó, de úgy hiszem, sikeres, eredményes nap áll mögöttünk.

Egy ilyen nagyméretű és tartalmas tanácskozás elnöki zárszava természetesen nem alkalmas arra, hogy átfogja a kongresszus teljességét vagy akár lényegesebb mozzanatait, hogy összefoglalja és tüzetesebben értékelje az itt elhangzottakat. Arra azonban módot ad, hogy néhány észrevétel erejéig visszatekintszen a kongresszus egészére, és kiemeljen néhány olyan mozzanatot, amely együttlétünkre, tanácskozásainkra a közvetlen benyomások alapján különösképpen jellemzőnek mondható.

Mindenekelőtt azt a benyomásomat jelezném, hogy a kongresszus tematikája megválasztásának helyességét a tanácskozás messzemenően, sőt várakozáson felül igazolta. Amikor e témát a nyíregyházi kongresszus berekesztése alkalmával kitűztük, eleve tudtuk, hogy nemcsak alkalmas lesz a nyelvtudomány egyik központi kérdésének: az ember és a nyelv, a társadalom és a nyelv kapcsolatának vizsgálatára, hanem tudtuk azt is, hogy szinte e témakör a legalkalmasabb ezeknek a kapcsolatoknak a feltárására. A kongresszusra bejelentett témák címei is jelezték már, hogy a kérdéskör igen sokoldalú, szintetikus és analitikus problémafelvetésekben gazdag megvilágításban részesül majd. A kép azonban természetesen csak az elhangzott előadásokban állt elénk a maga teljes valóságában, eddig páratlan sokszínűségével. És ami még a tematikai gazdagságnál is

* 1983. november 23-tól 26-ig tartották Szombathelyen a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusát „A magyar nyelv rétegződése” címen és tárgykörrel. A kongresszuson 202 résztvevő, köztük 32 külföldi jelent meg. Az előadások négy szekcióban folytak, számuk 137 volt. Itt a kongresszus elnöki zárszavát adjuk közre összefoglalóul és tájékoztatóul.

lényegesebb: az a szemléleti és módszerbeli közelítéseknek a kongresszuson kibontakozó sokrétősége, a témáknak legtöbbször elmélyült kutatásokon alapuló, átgondolt, kiértékelte, színvonalas megfogása, megjelenítése, nem is szólva a konkrét, maradandó eredmények gazdagságáról. Az előadókat jól érzékelhetően áthatotta az az igyekezet, hogy a kongresszuson szereplő, részben még forrongásban, átalakulásban levő témakörökben új utakat keressenek, hogy a maguk tapasztalataival, elgondolásaival is segítsék a közös ügy továbbvitelét. Semmiképpen sem ilyenkor szokásos, udvarias közhelynek számom, hanem az itt tapasztaltak szilárd realitásaira épülő meggyőződésből fakad az a véleményem, hogy kongresszusunk igen sokat adott hozzá a hatalmas méretű kutatási terület szemléleti és tartalmi gyarapításához, és elvi-módszerbeli segítséget is magában rejtő, jó kiindulást nyújt a következő idők ez irányú munkálataihoz.

Egy tudományág eredményes műveléséhez és ígéretes továbbfejlődéséhez azonban nemcsak szakmai jártasság, elméleti-módszerbeli-filológiai készség kell, hanem szakmaszeretet, lelkesedés is. Nos, a kongresszus résztvevői — igen jelentékeny számarányukon és előadásaiknak várakozást felülmutató mennyiségén túlmenően is — bizonyították, milyen nagy érdeklődés és elhivatott munkavállalás tömörül a nyelvi rétegződés szerteágazó kutatási területein. Tanácskozásunk egész menete, hangulata, eleven, nyüzsgő, mozgalmas volta, az ülések lefolyásának jellege, a termék hallgatósággal való megtöltöttsége, az előadások iránti élénk figyelem, a hozzászólások, az egyetértő, kiegészítő, kérdő, vitázó megjegyzések nagy száma mind-mind erre utal. Az előadások alatt folyosókon sétálgató, beszélgető, időt nem az előadótermekben töltő résztvevőket — ellentétben nem egy más kongresszussal — itt alig-alig lehetett látni, annál inkább az egyik teremből a másikba siető, cikázó, minél több előadást meghallgatni kívánó, vágyó kollégákat. A tárgyalási készség, vitaszellem élénkségét jelezte, hogy nemegy szekcióban az ebéd- és vacsora-időbe benyúlóan tartottak a felmerült kérdéseket megbeszélő együttlétek. A párhuzamos szekciók persze magától értetődően nem tették lehetővé, hogy a kongresszus résztvevői mindig kielégíthessék érdeklődési igényeiket, hogy meghallgassanak mindenkit, akinek véleményére, eredményeire kíváncsiak lettek volna. De hogy az adott lehetőségekhez képest minden résztvevő maximálisan kitölthette érdeklődési körét, azt a kongresszus előbb jelzett általános képe, mozgalmassága egyértelműen igazolta. Ehhez az eleven, pezsgő atmoszférához méltán társult az a meghitt, baráti légkör és az a fesztelen, kedélyes hangulat, amely együttlétünket mindvégig jellemezte, nemcsak olyan alkalmakkor, mint a fogadás, a búcsúvacsora stb., hanem az előadótermekben, a vitákban is.

A kongresszus egyik legfontosabb, a jövő szempontjából is egyik legígéretesebb mozzanatának a fiatal, fiatalabb nyelvész-nemzedék jelenlétének nagy arányát tartom. Éppen elég hasonló rendezvényen, kongresszuson, konferencián vettem már részt ahhoz, hogy legyen összehasonlítási alapot azt mondani: ez a jelenség feltűnően jellemző volt mostani tanácskozásunkra. És természetesen itt sem mennyiségi tényezőkről, részvételi arányokról van szó csupán, hanem arról is, hogy az e témakörben munkálkodó fiatal nemzedék előadásai, megnyilatkozásai a szakmai színvonal, a szemléleti-módszerbeli fogékonyság, a szakirodalmi tájékozottság, a problémalátás, a témák munkaigényes kidolgozottsága, az előadások megformáltsága tekintetében általában kielégítették a kényesebb igényeket is. Számos fiatal kollégát hallottunk az előadói emelvényről érett kutatókkal vetekedő módon, témájába mélyen, sokrétűen behatolva, nemegyszer feltűnő előadói rutinnal, sőt eleganciával szólni. Az ifjabb kutatonemzedék ilyen méretű és színvonalú megjelenése kongresszusunkon biztos záloga az itt tárgyalt tudományterületek továbbfejlődésének, igen jelentékeny mértékben oszlatva az idősebb korosztályú nyelvészek körében vissza-visszatérően felmerülő aggodalmakat, hogy a jelenben is nekik kell viselniük az elvégzendő kutatások fő terheit, s hogy az utánpótlás tekintetében működési területük jövő perspektívái is homályosak.

Kongresszusunknak természetesen vannak tanulságai a jövő teendőire, a tudományos szervezésre, kutatásra és a tudomány alkalmazásaira egyaránt. Ezeket ma már nem szokás külön határozati pontokban rögzíteni, néhány észrevétel, ajánlás megfogalmazása azonban e tekintetben kívánatosnak látszik.

Tanácskozásaink sokrendbeli problémafölvetései csak megerősíthették azt a meggyőződésünket, hogy a nyelvi rétegződés igen széles keretű kérdéskörét, mint a nyelvtudomány egyik legfontosabb kutatási területét, továbbra is mind szervezett, kollektív, mind egyéni munkálkodásunk előterében kell tartanunk, kutató és kutató-oktató intézményeinknek figyelmét nyomatékosan felhíva e témakör tudományos és társadalmi jelentőségére, valamint a benne bőségesen adódó további feladatok átgondolt megszervezésére és végrehajtására. Az ide irányuló kutatások társadalompolitikai és tudománypolitikai jelentősége azért kiemelkedő, mert az emberi: közösségi és egyéni magatartásnak egyik fontos szféráját érinti; mert a nyelvhasználat jelenségei nagy bizonyító erővel, viszonylag egzaktan jelezhetnek nyelven kívüli társadalmi jelenségeket; s mert a nyelvhasználati magatartás kihat, kihathat a társadalmi magatartás számos vonatkozására.

Kíváncsún látjuk, hogy a tudományos műhelyek az eddiginél nagyobb gondot fordítsanak az ilyen irányú kutatásokra: az írott és a beszélt nyelv egymásra is vonatkoztatott tanulmányozására, a szépirodalmi nyelvhasználat utóbbi időben kissé visszasett vizsgálatának föllendítésére, a területi nyelvváltozatok különböző típusainak elemzésére, a szakmai nyelvhasználat rendkívül szerteágazó, sok gyakorlati vonatkozást, feladatot is magában rejtő problematikájának vizsgálatára, a csoport- és rétegnyelvek kutatására. Amikor a kongresszusról szóló jelentésünket az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, illetőleg Nyelvtudományi Bizottsága elé terjesztjük, az ide vágó munkaterületeken adódó szakmai, tematikai, szemléleti és módszerbeli, szervezeti, káderisztikai, interdiszciplináris feladatokra különleges nyomatékkal fogunk utalni.

Ugyancsak hangsúlyozottan hívjuk föl a figyelmét oktatásirányító szerveinknek is arra, hogy a nyelvi rétegződés témakörére az oktatás különféle, erre alkalmas szintjein az eddiginél nagyobb súlyt helyezzenek, s a különféle reformmunkálatok során ezt a kérdéskomplexumot az anyanyelvi nevelés sarkalatos részének tekintsék. De az irányító szervek odafigyelésén kívül is elsősorban felsőoktatási intézményeink sokat tehetnek annak érdekében, hogy tanterveikben az eddigieknél tágabb teret kapjanak a nyelvi magatartással, a nyelvhasználati formákkal, módokkal, típusokkal összefüggő kérdések.

A nyelvtudomány szolgálatában álló olyan társadalmi intézményeknek is, mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Magyar Nyelvi Választmánya e helyről is üzenjük: vizsgálják meg annak a lehetőségeit, miként lehetne szervező, segítő, propagáló munkájukban még az eddiginél is többet tenni az itt szóban levő nyelvi-nyelvészeti problematika iránti figyelemkeltés érdekében.

Azt az eredményekben gazdag ismeretanyagot, amelyet kongresszusunk produkált, az elhangzott előadásoknak a lehetőségekhez mért mihamarabbi közreadásával igyekszünk nyelvtudományunk közkincsévé tenni. Kiadási ügyeink elnehezédése azonban szigorú határt szab a terjedelemnek: ezért nemcsak az előadásban elhangzottakhoz nem lehet további bővítéseket fűzni, hanem a szerkesztőség nem fogadhat el olyan kéziratokat sem, amelyek akár előadói feylemezetlenség, akár üléselnöki jószívűség, akár egy-egy elmaradt előadás idejének kitöltési szándéka, lehetősége miatt hosszabb, mint az eredeti programban számára kiszabott idő írásbeli arányosa. Kérem ennek szíves tudomásulvételét minden további probléma elkerülése érdekében.

Tisztelt Kongresszus!

Öt év múlva, 1988-ban hagyományainkhoz híven sor fog kerülni a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusára. Kialakult szokásainknak megfelelően e jövőendő

kongresszus tematikáját már most jelezhetjük: „A magyar nyelvtudomány múltja és jelene” címmel tudománytörténeti tárgyú lesz, felölelve nyelvtudományunk belső problematikájának és nemzetközi helyzetének, kapcsolatainak lehető teljességét, természetesen nemcsak a múltra, hanem a jövőre való kitekintéssel is. A következő kongresszusunk helyét az időbeli távolság és a lehetőségek esetleges változása miatt pontosabban megjelölni most nem tudjuk. Igen valószínű mégis, hogy a helyszín valamelyik vidéki városunk lesz; jelen pillanatban erre talán Eger látszanék a legalkalmasabbnak.

Kedves Kartársak!

Ezután már nem marad más hátra, mint köszönetet mondani mindazoknak, akik jelen kongresszusunk megtartását — nem is akármilyen színvonalon — segítették, biztosították. Mindenekelőtt köszönet illeti kongresszusunk hivatalos rendező szerveit részben anyagi, szervezési, részben erkölcsi támogatásukért. Külön is ki szeretném emelni és hálás köszönettel nyugtázni házigazdánk szerepét tanácskozásunk lehetőségeinek és sikerének biztosításában. Vas megye és Szombathely állami- és pártvezetőitől a Szombathelyi Tanárképző Főiskola vezetésén át a főiskola magyar nyelvészeti tanszékéig, annak tanáraiig és hallgatóiig valóban mindenki mindent a legmesszebbre menően megtett ügyünk felkarolásáért. Köszönöm a kongresszusi iroda munkatársainak is a zavartalan lebonyolítás érdekében kifejtett hatékony fáradozásait.

Végezetül köszönetet mondok a kongresszus minden résztvevőjének előbb már kiemelten értékelt, lelkes és beható érdeklődést tanúsító jelenlétéért, külföldi résztvevőinknek még külön is a messziről jövés fáradozásait is vállaló áldozatukért, előadóinknak színvonalas szereplésükért, szekcielnökeinknek hathatós buzgalmukért. Ezzel minden jelenlevőnek sikereket, eredményeket kívánva további munkálkodásában — legelsősorban a nyelvi rétegződés kutatásában —, IV. nemzetközi kongresszusunkat bezárom.

Benkő Loránd

H i b a j a v í t á s. Fekete Péter munkatársunknak folyóiratunk ez évi 3. számában (107: 182–90) megjelent cikkében technikai okokból nyomdai hibák maradtak bent. Így a cikk címében is rövid í szerepelt hosszú helyett; tehát a helyes cím: „Az i-zés esetei Tiszaszőlős nyelvjárásában”. További helyesbítések: a 183. oldal 18. sorában helyesen: ... mellette mintegy értelmezőként a köznyelvi forma (ha az értelmezés nem szükséges, ezt elhagyom) s zárójelben... — Ugyanitt alulról a 9. sorban az évszám helyesen: 1524 és az 5. sorban: 1890. II. 462. — A 184. o. 26. sorában „alktak” helyett: laktak. — A 185. o.-on a szöveg 1. sorában helyesen: *bika* 'béka'; a 13. sorban *ifél*, a 15.-ben *ülői*, *üelmiszér*, a 17.-ben *ip²* és *ipítés*, a 22.-ben *kijelgis*, a 26.-ban (*mindénre képes*), a 27.-ben (*kisedelém*, a 28.-ban *kitejés*, a 30.-ban *lilégzet*, alulról a 3. sorban: *riszégés*, *riszégül*. — A 186. o. 7. sorában: *libát tip*, (*testvír*, a 32.-ben: *széliütis*; alulról a 12. sorban: *ágyikái*, *akadikoskodik*; a 11.-ben: *bámiszkodóy*, a 2.-ban: *emlikül*, *emlikés* — A 187. o.-on a 6. sorban: *illetikét*, a 7.-ben: *irtikét*, *irtikél*, *irtikés*, a 13.-ban: *kovártijt*, *kovártijos*; a 22.-ben: *gyerék*; a 28.-ban: *szémijt*; a 29.-ben: *szémirmeskedik*; alulról a 9. sorban: 'delén', az 5.-ben: *bizséről*; a 4.-ben: *érébb*. — A 188. o.-on a 3. sorban: *kávé*; a 10.-ben *főüdbe*, a 13.-ban: *főüggýt*, a 15.-ben: *főüggýre*, a 20.-ban: *déréje* *déréjét*; alulról a 4. sorban: *fúcja*

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1983

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1983-BAN

Achs Károlyné
 Antal László
 Bachát László
 Bakos Ferenc
 Bakos József
 Balassa László
 Balogh Judit
 Bánhidai Zoltán
 Benkő László
 Benkő Loránd
 Bradean-Ebinger Nelu
 Burgler Erzsébet
 Büky Béla
 Deme László
 Dömötör Adrienne
 Éder Zoltán
 Fábian Pál
 Farkas Mária
 Fehértői Katalin
 Fekete Péter
 Gángó Lászlóné
 Gósy Mária
 Guttmann Miklós

Hajdú Péter
 S. Hámosi Antónia
 Herczeg Gyula
 Huszár Ágnes
 Kálmán Béla
 Kassai Ilona
 Kerényi György
 Kiss Jenő
 Kiss Lajos
 Kontra Miklós
 Kovalovszky Miklós
 Lásztóczky László
 Lőrincze Lajos
 Magyar Tamás
 Magyar László András
 Martinkó András
 Máté Jakab
 Mizser Lajos
 Molnár Ilona
 Molnár Zoltán Miklós
 Nádor Orsolya
 Nemes István
 Országh László

Papp László
 Pásztor Emil
 Péter László
 Rácz Endre
 Reuter Camillo
 Rónai Béla
 Sámbockréthy Péter
 Sebestyén Árpád
 J. Soltész Katalin
 Somogyi Ferenc
 Stanitz Károly
 Sz. A.
 Szabó József
 Szabó T. Attila
 Szabó Zoltán
 Szathmári István
 Szemere Gyula
 Szilágyi Ferenc
 Takács Lajos
 Vértes Edit
 Wachá Balázs
 Wachá Imre

**A Magyar Nyelvőr 1983. évi, 107. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Achs Károlyné</i> : Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – Dr. Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet (Ismertetés)	501
<i>Antal László</i> : A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből.....	219, 481
<i>Bachát László</i> : Bánréti Zoltán kísérleti tankönyvei	166
<i>Bakos Ferenc</i> : Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben (Ismertetés).....	496
<i>Bakos József</i> : A nyelvművelő Kodály Zoltán	17
Lírai nyelvjárástan	295
<i>Balassa László</i> : Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal	421
<i>Balogh Judit</i> : A mellérendelő szószervezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben	57
<i>Bánhidí Zoltán</i> : A magyar denominális igeképzés és az angol ige szemlélet.....	452
<i>Benkő László</i> : Megjegyzések a Toldi-szótár tervéhez	306
Nevék és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében	398
<i>Benkő Loránd</i> : Zárzó	140
A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa.....	509
<i>Bradean-Ebinger Nelu</i> : Indo-uráli kétnyelvűség	200
<i>Burgler Erzsébet</i> : Prevrat	507
<i>Büky Béla</i> – <i>Gósy Mária</i> : Hogyan érzékelik a stílusértéket 10 és 18 éves tanulók?	460
<i>Deme László</i> : Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái	76
<i>Dömötör Adrienne</i> : A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról	472
<i>Éder Zoltán</i> : Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből.....	309
<i>Fábián Pál</i> : Helyesírásunk 1832 előtt	129
<i>Farkas Mária</i> : Az értelmező jelzős szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben	204
<i>Fehértői Katalin</i> : Surján	352
<i>Fekete Péter</i> : Az <i>i</i> -zés esetei Tiszaszőlős nyelvjárásában	182
<i>Gányó Lászlóné</i> : A magyar nyelv hete 1983-ban	381
<i>Gósy Mária</i> lásd <i>Büky Béla</i>	
<i>Guttmann Miklós</i> : Hangtani jelenségek változása egy kemencésaljai és egy őrségi iskola tanulóinak nyelvhasználatában	190
<i>Hajdú Péter</i> : Beke Ödön centenáriuma	254
<i>S. Hámori Antonia</i> : P. Balázs János: Jókai-kódex (Ismertetés)	369
<i>Herczeg Gyula</i> : Nagy Lajos stílusa	280, 410
<i>Huszár Ágnes</i> : A mondat aktuális tagolása és annak tanítása.....	87
<i>Kálmán Béla</i> : Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből (Ismertetés)	366
<i>Kassai Ilona</i> : A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben	467
<i>Kerényi György</i> : Kodály és költőink	57
<i>Kiss Jenő</i> : Emlékezés Kresznerics Ferenc halálának 150. évfordulóján.....	127
Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei (Ismertetés)	248
Pontatlan jelentésmagyarítások tájszótárainkban	330
<i>Kiss Lajos</i> : Lezárt Magyarországi Földrajzinév-tárának közzététele.....	119
Tolna megye földrajzi nevei (Ismertetés)	246
Georg Heller: Comitatus Zempliniensis (Ismertetés)	499
<i>Kontra Miklós</i> : A <i>frisbee</i> -től a <i>dobójáték</i> -ig.....	242
Schuchardt nem angol volt	331
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Kozma Dezső: Krúdy Gyula postakocsiján (Ismertetés).....	125
Ferenczy Géza: Magyarán (Ismertetés)	244

<i>Lisztóczy László: Hunfalvy Pál és a Kalevala</i>	47
<i>Lőrincze Lajos: lásd Pásztor Emil</i>	
<i>Magay Tamás: Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről</i> (Ismertetés)	120
<i>Magyar László András: Szélhámos</i>	241
<i>Martinkó András: Milyen a „légy fia”? .....</i>	233
<i>Máté Jakab: Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai (Ismertetés) .....</i>	354
<i>Mizser Lajos: Csilla — Delinke</i>	116
<i>Molnár Ilona: A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről .....</i>	333
<i>Molnár Zoltán Miklós: Hangalakváltozatok egy felmérés tükrében .....</i>	142
<i>Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről .....</i>	68
<i>Nemes István: Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drá-</i> <i>májában</i>	10
<i>Ország László: „Utoljára, de nem utolsósorban” .....</i>	65
<i>Papp László: Peregrinus levelek 1711—1750 (Ismertetés) .....</i>	500
<i>Pásztor Emil—Lőrincze Lajos: Arany János egy szavának hangsúlyozásáról .....</i>	253
<i>Pásztor Emil: A Toldi-szótár a megvalósulás útján .....</i>	428
<i>Péter László: Mező András: A magyar hivatalos helynévadás (Ismertetés) .....</i>	372
<i>Rácz Endre: A szenvedő jelentés felé? .....</i>	394
<i>Reuter Camillo: Monymalató~Malató .....</i>	236
<i>Rónai Béla: A beszédművelés oktatása és oktatói .....</i>	100
<i>Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában (Ismertetés) .....</i>	469
<i>Sámbokréthy Péter: Pannonhalma .....</i>	494
<i>Sebestyén Árpád: A helyes magyarság kézikönyve .....</i>	41
<i>J. Soltész Katalin: Idegen családneveink .....</i>	272
<i>Babits és a magyar nyelv .....</i>	385
<i>Somogyi Ferenc: Kismácsédi tájszavak .....</i>	324
<i>Stunitz Károly: Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel .....</i>	389
<i>Sz. A.: Tanácskozás a szakmunkásképző iskolák magyartanításáról .....</i>	382
<i>Szabó József: A deverbális névszóképzés Nagykönyi nyelvjárásában .....</i>	171
<i>Újabb adatok a Tabán földrajzi név elterjedéséhez .....</i>	347
<i>Szabó T. Attila: Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története</i> (Ismertetés)	362
<i>Szabó Zoltán: A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége .....</i>	207
<i>Szathmári István: Zárószavak a „Szép vagy, Alföld” műveltségi játék befejező</i> <i>rádió-előadásán</i>	127
<i>Szemere Gyula: Helyesírásunk 1832-i öröksége .....</i>	134
<i>Szepessy Gyula: A „tötö” nyelv vitája .....</i>	257
<i>Milyen kapcsolat a „dér csipte levelek”? .....</i>	506
<i>(Szerkesztőség): Az első magyar helyesírási szabályzat kibocsátásának 150. év-</i> <i>fordulója</i>	129
<i>Köszöntjük Kálmán Béla akademikust, Révai Miklós-emlékermes, hetvenéves</i> <i>munkatársunkat</i>	508
<i>Hibajavítás .....</i>	512
<i>Szilágyi Ferenc: Számadó .....</i>	1
<i>Takács Lajos: Ostoros .....</i>	111
<i>Vértes Edit: B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere</i> (Ismertetés)	376
<i>Wacha Balázs: Az „aspektualitás” és tanítása .....</i>	149
<i>Wacha Imre: A beszédművelés a tudományban és az iskolában .....</i>	434

Köszöntés és búcsú Illyés Gyulától 1—16

Kodály Zoltán születésének 100. évfordulójára 17—40

Nyelvművelés 41—67; 129—148; 257—279; 385—397

Íróink nyelve 68—75; 280—308; 398—433

Nyelv és iskola 76—110; 149—170; 309—323; 434—471

Nyelvjárásaink 171—199; 324—332

A nyelvtudomány műhelyéből 200—232; 333—346; 472—493

Szó- és szólaşmagyarazatok 111—118; 233—243; 347—353; 494—495

Szemle 119—126; 244—252; 354—380; 496—505

A Nyelvőr postája 253; 506—507

A Nyelvőr hírei 127—128; 254—256; 381—383; 508—512

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató nem (teljesen) tartalmazza a következő cikkek szavait: Szilágyi Ferenc: Számadó 3–4 (Illyés Gyula szavai); Szabó József: A deverbális névszóképzők Nagykönyi nyelvjárásában 171–172 (tájszók); Bakos József: Lirai nyelvjárásban 301–305 (tájszók); Somogyi Ferenc: Kismácsédi tájszavak 325–330; Kós–Szentimrei–Nagy: Moldvai csángó népművészet 504 (csángó szavak); Soltész Katalin: Idegen családneveink 272–279; Benkő László: Nevek és számok Juhász Gyula költészetében 404–410 (Névtár)

A

aggság 'aggódás' 3
akcióminőségek 159
aspektualitás 149

B

balaska 'juhászbalta' 3
bászli 3
bedgyazásos 395
bejáratott kötőszó 64
békaszem (szerelmi varázsolás eszköze) 503
béres, ifjabbik ~ 116
betűvető 137
biglossza 200
bilingvizmus 200
bocska 'faedény' 3
bokály 69
bőlényegészségű 125
böszme 3

C

céda 'hanyag öltözetű' 388
cigányfűl 108
ciha 'párnahuzat' 281
cupa 3

Cs

Csenke (Zemplén m.) 500
Csepel szn. 353
cséplőfa 412
csesszen (a kapa) 3
csicshím (az anyatejet védő bájolójel) 503
Csilár 117
Csilla 116
csilla (nővélynév) 117
Csillavér 117
csipeszkedik 388
csirásbéres 3
csiszi-csozsi 3
csodafa 3
csutás zsák 3
csutri (csitri) 3

D

Dages 'kettőzés' 131
Darnóhegy (Zemplén) 500
Delinke 118
diglossza 200
dődög 'motyog' 3
dönög 3
duc 'oszlop' 4

Dzs

dzsessz 388

E, É

egyelugya 3
éhebbátorított farkas 9
élet (udvar és épületek együtt) 502, 504
életnyelv (beszédnyelv) 138
előrímes 56
elszotyogtat (ragot) 74
elurhodik 4
embernév 279
erdélyiesség 3
Erdő szn. 353
Eresztvény csn. 353
eszmélve s eszméletlenül 'tudva és nem tudva' 133
Ete (Sárköz) 248, *Ete-város, Ete vára, Ete-domb* 248
etyepetye 494
evolutív 157
extenzív elemzés 333

F

faízás 'rözszegejtés' 3
faúátlag-elv 250
félküllős 'udvaronc' 3
(férfi)cemende 3
filosz 399
frisbee, frisby 'hajiga' 242
fölcsördül (cseperedik) 116
futkál kutya 3

G

gondhadaró 412
Görccsmény 248
güggye 3

Gy

gyagya 3
gyömköd 3
gyűtővény 'szulák' 388

H

hajcsárkodik 291
hajiga, hajigázik 243
-hat, -het képző 252
hite-konok község 9
hivalkodhatnak fn. 9
hivatva van 268
holizmus 209
hozzád isz.

I

ikonítás 404
intenzív elemzés 333
isten-szegénye 286

J

jégszürke 125
jelenségtörténet 250, 252
jód 'rag és jel eleme' 132
jövőkép 61
Juszuf 'József' 400

K

kalácsillatú 125
kanyó 324
kapolya 'vízgödör' 388
karácsol a tyúk 3
karvas 'hegedűféle' 133
kelet fn. ~je van 133
keménytőretű 4
kepe 3

Kercsmény, Körösmény,
(Görösmény) 248
keresztbecsmérlő 13
kerimbózsál 'kering' 388
kettle-kotla 3
kialvatlanság 60
kigyónyalás szó 12
kódoroghatnék fn. 9
kontaktológia 121
kontaktás 'készítés' 3
kor-bélyeg 245
kötőhangzó 250
krémszínű 294, 295
kujárerkölcs 13
kum 'hunyn' 3

L

laffog 'lóg' 4
láttat fn. van-e ~ja 4
lazsnak 3
legyes kocsa 125
légy fia 233
lélektan 368
líliomtörékeny 13
linearitás 105

M

magadszörzetű 'tiedfajta'
9
Malató, Monymalató 236
megnyílaz 400
megszotyósodik (körte) 3
megüstekez 113
melenice 'fatál' 3
milét 1
mondategész 68
monyászik (tyúkot) 3
muki (villamoszerelő
kocsi) 388
mutató legény 294
műhelyforgács 17
műveltségrog 502

N

nászház 282
negédes 1
nemzetszűlő 47
névfejtő szótár 372
névformáns 273
névizlés 272
névkuháta 278
névrajz 119
névtérkép 119
névtő 274
nominalitás 71

Ny

nyájajuhász 1, 9
nyelviség 81
nyelvművész — nyelvmű-
velő 1
nyelvpolitika 121
nyelvtörténész 249, 266
nyínya nyelv előkelősködő
264, 266
nyújtóztató 'ravatal' 503

O

ostoros, ~kodik 112, 113

Ö, Ó

ökorhajtó gyerek 114
ökörpásztor 115, 116
ökrész 115
öregbűl 423
örlélek 8

P

palukó 294
Pannonhalma 494
parlagoló földműves 111
patronimikonképző 276
patyolgat 'becézget' 3
posztgraduális képzés 322
prevrat 'államfordulat'
507

R

racionalis mondat 93
ragalja 'eresz' 4
ragrim 51
rapszódia vihar 69
rezultatívitás 158
röst 'rest' 3
runó 49
rüszü 3

S

s eregszámla 402
s ez 'lapos' 503
soltész 278
sövényfal 98
stilisztika (Saussure sze-
rint) 492
Surján < surján 352
süke-bóka

Sz

szántó gyermek, gyermekőce,
legény 114
szegmentum 483
szekszis 399
szélesvásznú film 245
szélhámós 241
szélkaszabolta nyelv 9
Széphalom 495
szétár 'sajtár' 502
szétutaló címszó 45
szituativitás 103
szodé 'mohó, falánk' 4
szójárás 'nyelvjárás' 3
szóragasztás 'ragozás' 135
szótagmérő 'görög-római'
vers 32, 36
szótagszámláló 'hangsú-
lyos' vers 32, 36

T

Tabán 347
tanya 'présház' 388
téma ~ topic 89
temporalitás 151
teri, terü, terek teher 3
testvértanszék 366
textiológus 209
tikmonkás him 503
tírányos 'erőszakos' 3
topor 'szekerce' 3
Torostyán (Baranya-
Tolna határán) 248
törzsökész 137
transzfönemizáció 123
transzform 397
túl a dunai szó 3
tutyi 'mamusz' 3
tücskérezik 'ténfereg' 3
tüörkategória 379
tüled isz. 111
tűvé-tevő 3

U

„Utoljára, de nem utolsó-
sorban” 65

V

Városhel 248
vasgyomru 125
végrím 51
visszaálmodott 50

Z

zeneköltő 39
zongora-tanító 286

TÁRGYMUTATÓ

aktuális mondattagolás 87, 96, 159

Bánk és Tiborc párbeszéde ~ ~ban 97,

~ ~ idegen nyelv oktatásában 99

anafaora—katafora 475

anakolutia 13

anapesztusi sor 423

angol szavak átvétele 120

anyanyelv/gyerek és ~, kamasz és ~ 166
anyanyelvi alapműveltség 78, ~ nevelés
fontossága 96, ~ nevelés a középiskolá-
ban 469, az ~ nevelés minden nevelő
feladata 78, az ~ oktatás korszerűsítése
76

anyanyelvjárás 296—9, 306

a > o változás (lábo) Vas m.-ben 195

Arany János 6

átképzéletes (előadás) 286

azonosító állítmány 92

Babits Mihály születésének 100. évfordu-
lójára 385, Babits és a félmúlt 387,
Babits és az „új népiesség” 387

bájlolás 50

Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román
elemeinek története 362

P. Balázs János: Jókai-kódex 369

békaszem: hímzésminta, a szerelmi bájlolás
eszköze 503

Bél Mátyás Sprachmeistere 309

belső hallás 23, belső monológ 68, 289, 291

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar
nyelvű szövegei 248

beszéd / ~ és írás biztos ismerete 78, ~ és
éneklés együtt 23, egyenes ~ 290, sza-
bad függő ~ 285—89, a tanári ~ fon-
tossága 21, 23, gyors ~ 22

beszédaktus 210—19

beszédaktus-elmélet 210, 214, 354

beszédértés 102

beszédfegyelem 22

beszédhanghallás fejlesztése 467

beszédművelés 101, 439, a ~ pályaalkal-
masságra 108, bibliográfiája 450, auto-
matizált készség a ~ben 109, memoriter
a ~ben 108

beszédműveltség 19, 106

beszédstílus 435

beszédtudás/zenészek, énekkarvezetők ~a
21

beszédtudomány 20

Brassai Sámuel 87

cselekvéscsinélet 208

csel-*kvó* és *szenvédó* viszonyítása 394

ellentétfajta 61

elmélet és gyakorlat 77

előadás 435

elszemélytelenedés 7

Emlékkönyv Benkő Loránd születésének
60. évfordulójára 366

enjambement 426

értéksíkváltás 358

értelmező jelzős szintagmák 204

esztétikum és funkció 503

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin eleinek
a magyar szókincsben 496

fazekasság 502

Ferenczy Géza: Magyarán (szerk. Elekfi
László) 244

fiktív személynév 399

földrajzi nevek (Tolna m.) 246

Földrajzinév-tár / Magyarország ~a 119

főnév / mondathelyettesítő ragtalan ~
Nagy Lajosnál 410

Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelő-
sünk a középiskolában 469

Gabelentz 87

gesztus 14

gnoszeológia 334

Godel szerepe Saussure-nél 490—1

gyermekdalaink magyarsága 21

Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Tanul-
mányok a magyar nyelv múltjából és
jelenéből 366

hangsúly és hanglejtés 18

hangzás / tiszta ~ 22

hasonlóság és azonososság 336

helyesírás vitája 130

helynév / vallási ~ eltüntetésének szán-
doka 375, helynevek törzskönyvezése
372, Magyarország történeti helynevei
(németül) 499

helynévazonosító szótár igénye 376

helységnévadás / hivatalos ~ 372

helységnévtár 372

hímecskék 'hímzésminták' 503

homonimia 90

hungarológia 315, 318

idegen nyelv / a magyar mint ~ ~ 316

idegennyelv-oktatás 316

idézés / egyenes ~ 472

idéző-idezett mondat viszonya 473

időív 73

igeképzés 456

igekötők 15

igeneves szerkezetek 13, 14

igeszemlélet az angolban 452

ik-es ragozás 315

Illyés Gyula 1

Illyés Tiszták című drámájának nyelvi-
stilisztikai elemzése 10

implicit tárgy 396

interpretáció 231

írásmód / dialogizáló, monologizáló ~ 74

itt: ivott 300

i-zés / költői 298

jelentésen belüli jelentésváltozás 333
jelzőrendszer 335
Jókai-kódex, betűhív kiadás forrásokkal 369

Juhász Gyula 100 éve született 398

Kalevala 47
Kálmán Béla hetvenéves 508
Károli-biblia 1
keretmondat 395
kétnyelvűség / indo-uráli ~ 200
kettőshangzók 297
kézikönyv / a helyes magyarság ~e 41
kiejtésünk romlása 19
kiejtési konferencia Egerben 25
kiejtési versenyek 20
kisebbségi lét 69
Kiss Jenő–Hajdú Mihály (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből 366
koartikuláció 441
Kodály megzenésítette magyar versek és néhány prózai mű 28–39
Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdése 120
kontrasztív módszer 204
Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet 501
Kozma Dezső: Krúdy Gyula postakocsiján 125
kötfőjel egyféle szerepe 70
Kresznerics Ferenc 150 éve halt meg 127
légzéstechnika 22
lélektani alany, állítmány 87
linearitás 231
lomosság / hivatali ~ 6
B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások 376

magyar nyelv hete 1983. 381
magyar nyelvi intézetek külföldön 319
magyaroktatás 317, 382
megértés és megértetés 82
melléknévi ige-ek 396
Mező András: A magyar hivatalos helynévadás 372
moldvai csángó népművészet 501
mondat/ nominális ~ 72
mondatfonetikai eszközök 18
mondat szerkezetek fellazulása 69
morfénahatár 378
műelemzés 360, komplex ~ 99
műértelmezés 360

Nagy Jenő–Kós Károly–Szentimrei Judit: Moldvai csángó népművészet 501
Nagy Lajos 100 éve született 280
neologizmusok 15
népdalkultusz 22
népköltészet egyszerű bája 49
név / nevek és számok Juhász Gyula költészetében 398, családnevek, 272, foglalkozásnév 274

névadás / hibák és visszaélések a hivatalos ~ban 373
névmásítás 100
null~nulla 26

nyelv és beszéd 436, idegen ~, második ~ 121, írott és beszélt ~ 96, „tötő” ~ 257, 271, láttatás ~e 6, rétegnyelvek 368

nyelvapoló munka 321
nyelvészet / belső, külső ~ 354, struktúrális ~ 219

nyelvfilozófia 354
nyelvhasználat 78, 259, 438
nyelvi / kód 334, mechanizmus 334
nyelvismeret 78
nyelvjárásiasság 296
nyelvjárástan 295
nyelvkönyvek / az első magyar ~ és íróik 309–311

nyelvéírás 84
nyelvélektan 213
Nyelvművelő kézikönyv 41
nyelvművelő Kodály 17
nyelvoktatás / közlésközpontú ~ 209–213
nyelvszociológia 209, 213
nyelvtan / klasszikus 84, pedagógiai 314, funkcionális szemléletű 86, generatív ~ 357, 394

nyelvtankönyvek 85
nyílt e / erősen nyílt e-zés 297
nyúlás / magánhangzóközi (tanított) Vas megyében 197

ősköltészet 50
őteskék: csángó öltés minták 503

parabola (drámában) 11
pedagógusképzés 85
peregrinuslevelek 500
purizmus 2
pólus / analitikus, szinoptikus ~ 155

regös 56
Reguly Órló dala 48, 50
Riedl Szende 313
ritmus / dallamritmus, versritmus 30
román elemek a magyar nyelvben 362

Saussure-filológia 220, 481
stílus / Krúdy ~a 125, Nagy Lajos ~a 280, 411, 420
stílusérték 460
Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai 354
Szentimrei Judit–Nagy Jenő–Kós Károly: Moldvai csángó népművészet 501
szerkesztésmód 12
szerkezetszakadás 14
szó / hangutánzó, hangulatfestő 15, trágár szavak 7
szó- és mondatsemantika 333
szociolingvisztika 354

szóföldrajz 365
szól ige jelentésköre 338
szószerkezet 57, 168
szótő és szuffixum 486
szöveg zengése 18
szövegelmélet 208, szövegépítés 281
szöveggrammatika 94, 96, 208
szövegkohézió 212, 356
szövegnyelvészet 359
szövegtagolás a Müncheneri Kódexben 367
szövegten 83
szövegvizsgálat 209, 354

Tabán helynevek 348
tájszók / kismácsédi ~ 324
tantervépítés 166
tartalom és forma 104
tipológia 217–8, 389

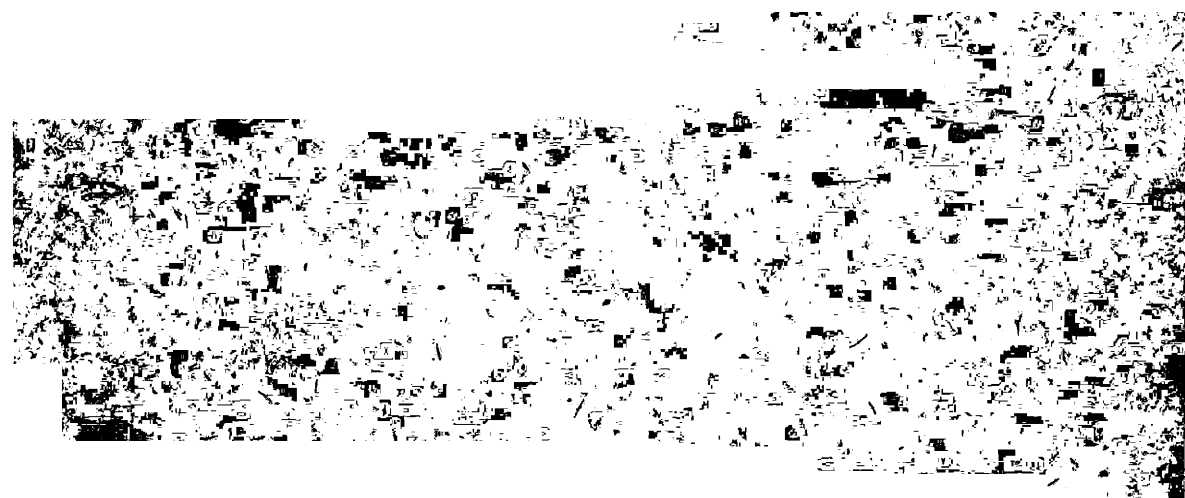
Toldi-szótár 306, 428
Tolna megye földrajzi nevei 246
transzformáció 170
tudat és tudattalan 337

univerziálé 390

verselenizés, Kosztolányi Dezső: Boldog,
szomorú dal 191

zárt *ē*, ejtése ma is köznyelvi forma 25,
368, vizsgálata Vas megyében 191
zenei műveltség 22
Zemplén megye helynevei németül: Georg
Heller: Comitatus Zempliniensis 499

Összeállította: *P. Balázs János*

Szemle

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben (Ismerteti: <i>Bakos Ferenc</i>)	496
Georg Heller: Comitatus Zempliniensis (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	499
Peregrinus levelek 1711–1750 (Ismerteti: <i>Papp László</i>)	500
Dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Dr. Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet (Ismerteti: <i>Achs Károlyné</i>)	501

A Nyelvőr postája

<i>Szepes Gyula</i> : Milyen kapcsolat a „dér csípte levelek”?	506
<i>Burgler Erzsébet</i> : Prevrat	507

A Nyelvőr hírei

Köszöntjük Kálmán Béla akadémikust, Révai Miklós-emlékermes, hetvenéves munkatársunkat	508
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa	509
Hibajavítás	512

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eldig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyevlünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vétes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Fefenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Beneczy József—Deme László*: Egy szavale és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet. (Nyelvtudományi értekezések 87.) Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti, László: *Système der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.). 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadával
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadával
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468. l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadával
- Szilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8